

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

2007

63

P. HIERONIM, NATALIS BALEARIS, DOCTOR, E SCRIPTOR, EGREGI, SOC IESV S.^{TI} IGNATI SOCI
E IN REGENDA SOCI^{TATE} EIVS ADIVTOR, ATQ, IN TOTA HISPANIA COMISSARI, GENERALIS
E SOCIETATIS LULLIANÆ DOCTRINÆ CVR

ÍNDIX

Monografies

- MARGALIDA BERNAT I ROCA: Llocs perduts: cementeris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (Segles XIII-.XV) 7
- ANTONIO CONTRERAS MAS: Enfermedades y santos protectores en Mallorca medieval 41
- MERCÈ GAMBÚS: La incidencia artística de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-1515), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514.1519) y Juan de Salas (1526-1536) 63
- MARIÀ CARBONELL BUADES: Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg 93
- MIQUEL ALBERO MAESTRE: L'entrebancada publicació de les Poesies en mallorquí vulgar de Pere d'Alcàntara Peña: 1888 – 1892 135

Documents

- JAUME SASTRE MOLL: El Llibre d'obra del Castell de Bellver (1309-1310) 165
- MARIA ANTÒNIA SEGURA BONNÍN: Estatuts de la confraria de Sant Miquel a Ciutat de Mallorca (1442) 203
- MARIA BARCELÓ CRESPI: Nous documents sobre l'art de la construcció. II 209
- PEP BARCELÓ ADROVER: Capbreu de Lluç S.XVI 227
- ANTONIA JUAN VICENS: Noves desde sobre un *lapiscida* basc: Joan dez ayti (1504) 239
- JOANA AINA ORDINES JOAN: Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma 259
- EMILIO BEJARANO GALDINO; Alexandre Font Jaume: Tres cartas inéditas de Miquel Gaietà Soler i Rabassa al conde de Montenegro y Montoro 281
- GRUP DE TREBALL DE MEMÒRIA DEL CARRER: Allistament de xuetes de 1795 295

Vària

- MIGUEL FERRER FLÓREZ: Instalación de prisioneros franceses en Cabrera (II) 325

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

Universitat de les
Illes Balears

Servei de Biblioteca i
Documentació

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

5108245726

**BOLLETÍ DE LA SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA
REVISTA D'ESTUDIS HISTÒRICS**

Any CXXIII

Núm. 861

LXIII

TERCERA ÈPOCA

PALMA DE MALLORCA

2007

La Junta de Govern de la Societat Arqueològica Lul·liana, com a coordinadora dels treballs publicats al Bolletí no es responsabilitza ni necessàriament s'identifica amb els judicis i opinions exposades pels respectius autors que col·laboren en aquest número, els quals fan ús de la seva plena llibertat intel·lectual

Local social: Monti Sion, 9 . 07001 Palma de Mallorca
Dipòsit Legal: PM 738.1960
ISSN: 0212.7458

- © La SAL d'aquesta edició
- © Els respectius autors dels articles corresponents
- © Els dibuixants, fotògrafs i arxius fotogràfics de les il·lustracions

PRINTED IN SPAIN
Imprès a : Gràfiques Mallorca
C/ Ferrers, 2 – 07300 INCA

MONOGRAPHS

Edited by J. H. H. H. H. H.

Introduction

The purpose of this series is to provide a forum for the publication of original research in the history of the United Kingdom and the Commonwealth. The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day. The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day. The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day.

For more information on this series, please contact the publishers at the address below.

The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day. The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day. The series is intended to be a permanent record of the work of the leading historians of the day.

For more information on this series, please contact the publishers at the address below.

Llocs perduts: Cementiris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (Segles XIII – XV)

MARGALIDA BERNAT I ROCA

Introducció

Sobre la comunitat jueva existent a Mayûrqa en general i la que habitava Madîna Mayûrqa en particular no se'n tenen gaire notícies i qualsevol comentari que es faci no passa d'esser una pura hipòtesi. El panorama canvia a partir de 1229, encara que les dades no són abundoses.¹ Amb tot, poc a poc es van coneixent més aspectes del seu esdevenir fins 1435 –moment en què es dona per extingida l'Aljama illenca–, tant a partir de la relectura de treballs antics com per l'aparició de moderns. Ara bé, en uns i altres es detecten absències d'elements importants, cosa que fa mal d'entendre l'esdevenir d'una comunitat jueva, sobre tot pel que respecte al dia a dia. Es tracta de tres institucions bàsiques² com ara:

- les sinagogues –poc conegudes en la seva totalitat.
- els cementiris –pràcticament ignorats.
- els banys rituals –els grans desconeguts.

A les línies que segueixen es tractaran les dues primeres, mentre que la tercera s'haurà d'obviar. La raó és molt senzilla: en l'estat actual, no es tenen notícies fiables de quins, quants i on eren; i no és qüestió de recórrer a tradicions difuses que en volen veure allà on la documentació i l'arqueologia demostren el contrari o resten mudes.

¹ Ricard SOTO COMPANYY: “La aljama jueva de Ciutat en el siglo XIII (época de Jaime I)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)*, XXXVI, Palma, 1978, 145-184.

Ricard SOTO COMPANYY: “Alguns homes rics. El paper dels jueus durant el segle XIII”, *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, VII, Barcelona, 1996, 27-39.

Ricard SOTO COMPANYY: “Algunes consideracions sobre el paper dels jueus en la colonització de Mallorca durant el segle XIII”, *Sobre els jueus i conversos de les Balears* – Palma, 1999, 13-40.

² Ricardo IZQUIERDO BENITO: “Espacio y sociedad en la Sefarad medieval”, *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardi*, Cuenca, 2003, 29-56; veure 45-52.

1.- Els cementeris

No deixa de cridar l'atenció que els cementeris jueus tinguin un paper tan minso donada la seva importància com a espai sagrat, juntament amb les sinagogues i els banys rituals. En la voluminosa obra de Mn. Antoni Pons, tan detallista en altres coses, es dediquen poc més de dues planes a tractar aquesta institució³ i es deixen en blanc punts tan capitals com quants n'existiren, la seva localització i quin destí tengueren després de la desaparició oficial de l'Aljama mallorquina.

El que aquí es pretén, en la mesura del que sigui possible, és recollir les dades per ara a l'abast i donar algunes respostes a les qüestions enunciades, per més que se sap que aquestes notes no esgoten el tema i que, per damunt de tot, han de servir de punt de partida per a investigacions més exhaustives sobre la comunitat jueva mallorquina en general.

Figura 1: Ubicació dels cementeris en relació a les portes i localització de les sinagogues documentades

- 1: Cementeri de la Porta de Porto Pi
- 2: Cementeri de la Porta del Camp
- 3: Cementeri de la Porta de Santa Margalida
- A: Sinagoga del Call de l'Alnudayna
- B: Sinagoga del Call Menor o Callet
- C: Primera Sinagoga Major del Call nou o Major Major
- D: Sinagoga Nova o Menor del Call Major
- E: Segona Sinagoga Major del Call Major

³ Antoni PONS PASTOR: *Los judios del Reino de Mallorca en los siglos XIII y XIV*, Palma, Vol. 2, 1984, 82-84.

En l'estat actual de la investigació, es té que les referències documentals a les quals acudir no són excessivament abundoses i sí bastant fragmentàries. I, a la vegada, els elements arqueològics que podrien aportar qualque informació, senzillament no existeixen ja que, com es veurà, es varen dispersar des de temps enrere. Malgrat tot i amb aquest escàs bagatge, es poden treballar dos aspectes prou importants. D'una banda, es possible determinar unes primeres zones usades com a cementeris (Figura 1) Per altra part, també és factible establir la seva localització fora de recinte murari medieval de Ciutat de Mallorca, sempre propera a portes i, en general, encaixada en el marc de les prescripcions que determinen que un indret sigui idoni per a l'emplaçament d'un cementeri jueu.⁴

En el camí de Portopí

Una de les primeres referències a un cementeri jueu a Ciutat de Mallorca data d'un moment quasi immediat a la conquesta de 1229. L'11 de juliol de 1231 es feu la donació d'un alfondec emprat pels cristians en època musulmana per esser habilitat com a cementeri jueu.⁵ Tanta rapidesa obliga a inserir aquesta donació en el bloc de les concessions fetes per Jaume I als jueus habitants de Madīna Mayūrqa per agrair-los el recolzament rebut i es feia sense cap tipus d'obligació. De totes maneres, sembla que no es posà per escrit fins un cert temps després, prop de deu anys, per més que s'ignoren les causes d'aquest retard. La notícia següent és una ordre del rei, de 8 de maig de 1252, per a què no s'extraguessin pedres ni terra d'aquest cementeri.⁶ Per la manera amb què s'al·ludeix el lloc, se l'ha de considerar com a únic en el moment i fa suposar que es tracta del mateix de 1231.

Amb un primer condicionant negatiu que podria suposar l'ús anterior per part de cristians, l'emplaçament reunia, en canvi, altres característiques favorables. De fet, cap a començaments del segle XIII, aquesta zona es trobava a la vora del camí de Portopí. Era un paratge limitat al sud per la costa, amb un petit penya-segat i la desembocadura d'un torrent a l'est, presidida per una elevació que, amb el temps, es coneixeria com a barri d'Es Jonquet, però despoblat en aquells moments. Res més, per ara, se sap de les seves vicissituds al llarg del segle XIII i no és fins el regnat de Sanxo de Mallorca que es torna a tenir qualque indici.

Arran de la confiscació de 1314 i 1315 de tots els béns dels jueus de Ciutat de Mallorca, consta que un cementeri emplaçat en aquesta mateixa zona passà a propietat reial. Això va fer possible que el rei Sanxo, a Perpinyà estant, el 6 de novembre de 1319 en

⁴ R. IZQUIERDO BENITO: *Juderías y sinagogas ...*, 51.

⁵ Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ: "Corpus Documental Balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, núm 1, Palma, 1977, Doc. 74 - *Item damus, concedimus et laudamus per alodium franchum et liberum, pro cimiterio, illud alfondegum extra civitatem, in quo christiani, tempore maurorum, consueverat comorari sicut clausum est undique. In quo videlicet alfondego possitis sepelire libere et absolute ad voluntatem vestram sine metu alicuius persone.*

⁶ J. VILLANUEVA: *Viaje Literario a las Iglesias de España. Viaje a Mallorca*, Madrid, 1851/1852, Vol. XXII, 330-331 - *Item, statuimus sub pene centum morabatinum quod aliquis Christianny vel Crhistiane, vel Sarracenus vel Sarracena, non sitauncus de cetero effodere lapides nen terram in cimiterio vestro; et quicumque contra venit, penam praedictam incurrat.*

fes donació als jurats de la Universitat i Regne de Mallorca.⁷ La identificació entre el cementeri donat per Jaume I i el cedit per Sanxo de Mallorca sembla evident. La redacció és molt precisa en la seva localització, que s'indica sense dubtes: a l'exterior del recinte murari i prop de la porta de Portopí (Figura 1: Núm. 1), que no és altra que la Bâb al-Djadîd andalusina.

En temps relativament recents hi va haver dubtes sobre l'emplaçament exacte de la porta de Portopí de l'antic recinte medieval de Ciutat de Mallorca, ja que les successives reparacions⁸ i, sobre tot, la construcció del recinte renaixentista havia emmascarat qualsevol vestigi.⁹ Amb tot, la seva ubicació, en el segle XIX era ben coneguda¹⁰ i no era difícil retrobar-la, tant i més quan Mn. Pons, a mitjans del segle XX, ho assenyalava amb bastant de detall tot dient que es trobava ben amagada en el que va esser el polvorí del ja desaparegut quarter d'artilleria.¹¹ S'hagué de confirmar, emperò, per troballes arqueològiques d'entre els anys 1999 i 2002 que en posaren al descobert els restes arquitectònics. Aquests evidencien com el llenç de l'antiga murada musulmana discorria pel darrera de les cases del costat est del carrer de Sant Pere, mentre que l'anomenat camí de Portopí era una via exterior que vorejava el glacis tot partint de la plaça de les Drassanes. El primer tram d'aquest camí, a 1300, s'integrà en el traçat viari de Ciutat de Mallorca al construir-se una nova murada i, ja carrer, s'ompli d'alfòndecs i cases de certa prestància.¹²

El cert és que, a partir de 1319, l'ús privat al qual es va voler destinat el Fossar dels Jueus i que pareixia excloure altres instal·lacions que les relacionades amb la construcció i aparellament de vaixells, aviat es va veure entremesclat amb altres interessos, per més que als peus d'Es Jonquet hi hagué efectivament un varador. La donació es feia sense reserves, prioritzant la dedicació a drassanes, però sense deixar de banda altres aplicacions de benefici públic.¹³ D'aquí que prest se li pogués donar una altra utilitat: la instal·lació de molins fariners de vent, que aprofitaven l'oratge de la mar.

I així consta que, en poc més de vint anys, aparegueren els primers, qualcun dels quals encara subsisteix. Per començar, el 8 de febrer de 1339 se sap que Berenguer Terrassa i Bernat Roca abonaren els drets pel lluïsmè d'un molí de vent en el Fossar del Jueus en

⁷ Juan VICH Y SALOM; JUAN MUNTANER Y BUJOSA: *Documenta Regni Majoricarum (Miscelánea)*, Palma, 1945, Doc. 114 - *Damus fidelibus nostris iuratis et universitati civitatis predictae perpetuo illud solum seu terre spacium nostrum in quod fuit olim cimiterium iudeorum quod es extra dicte civitatis portale quod dicitur de Portupino*.

A. ORTEGA VILLOSLADA: "Donación de Sancho I de Mallorca de un antiguo cementerio judío en la Ciudad de Mallorca", *Espacio, tiempo y forma. Serie III - Historia Medieval*, 4, Madrid, 2001, 143-162.

⁸ Maria BARCELÓ CRESPI: "Adobs en la murada de la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 45, Palma, 1989, 155-163.

⁹ Margalida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70, Palma, 2002, 37-60.

¹⁰ Pedro de A. PEÑA: "Antiguos recintos fortificados de la Ciudad de Palma (Conclusión)", *BSAL*, II, Palma, 1887, 97-98.

¹¹ A. PONS: *Historia de los judíos ...*, I, 32.

¹² A. PASCUAL; J. LLABRÉS: *El Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*, Palma, 2004, 15-17.

¹³ VICH; MUNTANER: *Documenta Regni Majoricarum*, Doc. 114. - [...] *quod semper locus publicus et ad publicum et comune servicium deputatus, videlicet per construuntar ibi naves et alia vasa marítima. Et fiant ibidem cetera apta decencia necessaria ac utilia, prot requit condicio ipsius loci et cuislibet alterius ad usum et servicium publicum deputati prot iurati Majoricarum duxeret ordinandum*.

terres que foren de Nunó Sanç.¹⁴ D'aquesta referència es desprèn una dada de no poc interès: que el fossar en trobava en terres que formaven part del que havia estat la dotació del comte del Rosselló. Dels grans magnats de conquesta, d'aquest és l'únic del qual consta que erigís un call en la seva porció urbana, situada al bell mig del que va esser Madīna Mayūrqa,¹⁵ emulant el rei.

El fet és que entrà en competència amb ell a l'hora d'atreure població jueva, tant la que pogués esser autòctona com aquella que hagués vingut amb les hosts de conquesta i els repobladors. Però, a més a més, també va rebre importants donacions –del rei i d'altres magnats com el bisbe de Barcelona, o del compte d'Empúries– a la zona portuària¹⁶ i se sap que hi havia un carrer dels Jueus, encara que la referència és tardana.¹⁷ De totes maneres, en el moment d'aquesta transacció, aquests terrenys formaven part del patrimoni reial, ja que els béns de Nunó Sanç revertiren a la corona amb la seva mort a 1247. La puntualització de què l'indret havia pertengut a Nunó Sanç no és més que una referència precisa per a una millor identificació.

El molí de 1339, en un marc de ràpides transaccions, va esser venut a 1340, especificant-se que es trobava en el Fossar dels Jueus, en el lloc on se solia vendre llenya.¹⁸ Dos anys més tard, el 6 de les idus de març de 1342, Bernat Ros va vendre la seva part a Antoni de Quart i es tornà insistir en què es tractava de l'esmentat fossar a prop de la mar.¹⁹ El cert és que, a la segona mitat del segle XIV, no està tan clar que aquest cementeri es trobàs totalment en desús, encara que el més segur seria dir que no havia desaparegut del tot. Ho fa suposar una notícia aïllada, de 1361, segons la qual Bona, viuda del *phiscus* Salomó va fer reconstruir la tomba del seu marit allà enterrat.²⁰

A partir d'aquí, les referències es van espaiant. La següent data és de març de 1390 i informa com Catalina, viuda de Pere Alemany, efectuava una nova transacció relacionada amb els molins, ja derruïts, situats davant l'església de Santa Catalina.²¹ Per altra banda, el bescuiter Gabriel Murta va vendre a Berenguer Pomar, fuster, unes cases inequívocament situades al mateix indret.²²

¹⁴ ARM (Arxiu del Regne de Mallorca) – RP (Reial Patrimoni) 3.780, 26v. Les referències documentals procedents de RP i ECR (Escrivania de Cartes Reials) es troben publicades en altres treballs amb diferent finalitat que la que aquí se'ls dona. Veure:

G. LLOMPART: "País, paisatge i paisanatge a la taula de Sant Jordi de Pere Niçard", VV.AA.: *El cavaller i la princesa. el Sant Jordi de Pere Niçard i la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2001.

¹⁵ M. BERNAT I ROCA: "De Madīna Mayūrqa a Ciutat de Mallorca. Feudalismo e infraestructura artesanal (Ciutat de Mallorca, 1230-1300)", *Boletín de Arqueología Medieval*, XII, Madrid, 2005, 139-190; veure Plànol I.

¹⁶ Pablo CATEURA BENNASAR: "Repoblación, urbanización y comercio: El puerto de la Ciudad de Mallorca durante el siglo XIII", *Mayurqa*, 21, Palma, 1985/1986, 91-99.

¹⁷ Diego ZAFORTEZA Y MUSOLES: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, Palma, 1988/1989, 5 vols. Vol. V, 100-101.

¹⁸ ARM, ECR 364, 156v.

¹⁹ ARM, ECR 364, 291.

²⁰ A. CONTRERAS MAS: *Los médicos judíos en la Mallorca medieval, siglos XIV – XV*, Palma, 1997, 34.

²¹ ARM, ECR 401, 224.

²² ARM, ECR 406, 7v: [...] *in quibus erat molendinus venti constructus, situatas in platea Sancte Caterine extra murum civitatis [...] Et affrontat dicte domus, ex una parte, cum litore maris et, ex alia parte, cum platea ubi vendetur lignamina, et duobus partibus, cum duobus varatoris quae ubi sunt.*

El seu final físic es donà a la segona mitat del segle XV i es relacionà amb unes obres de millora del moll de la ciutat. Consta que el 9 de febrer de 1424, Olf de Proxida, governador del Regne de Mallorca, va manar fer crida per retirar les pedres del Fossar dels Jueus i dur-les al moll. Qualque tipus de reticència degué suscitar aquesta tasca entre els bastaixos per quan es preveia una pena de 10 sous i 50 assots en cas de què no volguessin anar a fer-hi feina. Val a dir que el treball era remunerat, rebent cada un d'ells 3 sous mallorquins per dia.²³ La pràctica de desmantellar de pedra un cementeri no era aliena ni tan sols en el sí de les pròpies comunitats jueves. Consta, per exemple, que els jueus de Perpinyà, a 1410, procediren a vendre les làpides sepulcral, amb inscripcions o sense, del seu fossar per tal de fer front a les contribucions que els gravaven.²⁴

L'espai buit, o almanco part d'ell, prest es va reutilitzar. S'ha pogut veure com ja 1340 es venia llenya a les seves immediacions. A 1488, la part de la murada propera a la porta de Portopí, ara ja de Santa Catalina, es trobava en estat precari i tenia un tram de carrer amb pilons per tal d'evitar els danys que es poguessin derivar de la càrrega i descàrrega abusiva de llenyes a l'indret.²⁵ Això era possible perquè allà s'iniciava el ja esmentat camí de Portopí i s'hi trobava una petita plaça *antigament apel·lada* Fossar dels Jueus.²⁶

Tots aquests indicis reflecteixen com el topònim perdurà llarg temps en la memòria popular i que es feia servir com a fita que no admetia confusió. A la vegada, confirmen que l'antic cementeri jueu es trobava davant el que va ésser església i hospital de Santa Catalina dels Pobres, fundat a 1324 pel mercader Ramon de Salelles²⁷ i que acabà per convertir-se en una plaça. Per altra part, es demostra com el Fossar dels Jueus es trobava a una certa distància de la murada i com, a partir d'ell, al construir-se molins en un principi i, posteriorment, afegir-s'hi cases, poc a poc va néixer l'encara ara existent Es Jonquet, que conserva part de la teringa de molins coneguda com a Molinar de Ponent.²⁸

²³ A. PONS: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949, 262-263.

²⁴ PONS: *Los judios ...*, Vol. 1, 83-84. A aquesta notícia, l'autor en fa la següent postil·la: *y así, mediante subasta pública, pasaban a manos asentistas y albañiles, que seguramente utilizarían tan valiosa colección arqueológica como material vulgar de construcción que, a no dudar, irán apareciendo al compás de las demoliciones*. La darrera afirmació ja no és del tot vàlida, tota vegada que la construcció d'uns aparcament subterranis a l'emplaçament de l'antic moll medieval ha primat sobre la conservació de les restes trobades. Sí, en canvi, segueix vigent la frase final: *Los iconoclastas de nuestros días tienen en ello asidero admirable para justificar los injustificables atentados contra el patrimonio espiritual de la ciudad, que pertenece de derecho al pueblo*. S'ha de recordar que l'obra de referència es publicà inicialment a les planes de la revista *Hispania* a la dècada de 1960.

²⁵ PONS: *Libre del Mostassaf*, 54.

²⁶ PONS: *Libre del Mostassaf*, 78.

²⁷ Álvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, 43.

²⁸ Aquesta teringa constava de 7 molins que, vists des de la badia i d'esquerra a dreta, rebien els noms següents: *d'En Garleta* (ara restaurat i emprat com a recurs didàctic), *del Nom de Déu*, *d'En Toni Trosso* (desaparegut), *d'En Carreres*, *de Sa Garriga*, *d'En Celos* i *d'En Moll* (desaparegut).

Figura 2: Fragment del plànol del canonge Antoni Garau, de 1644. Ombrejat de gris, el molí d'en Moll i l'Hospital de Santa Catalina, ambdós desapareguts. El requadre indica l'antiga porta de Porto Pi. L'asterisc marca la zona aproximada del que degué esser el Fossar dels Jueus

Tant a partir del plànol del canonge Antoni Garau, de 1644 (Figura 3), com del de Leopold Scheidnagel, traçat a 1871 (Figura 3),²⁹ pot comprovar-se com, front a l'oratori de Santa Catalina (Lletra A), aquella plaça del segle XIV apareix reduïda a causa de la construcció de diversos edificis a l'empara d'un molí (Lletra B) En el present i més o manco en aquest mateix lloc, és on es troba la plaça dels Rentadors, pels que allà hi ha ara reconverts en sala d'exposicions municipal.

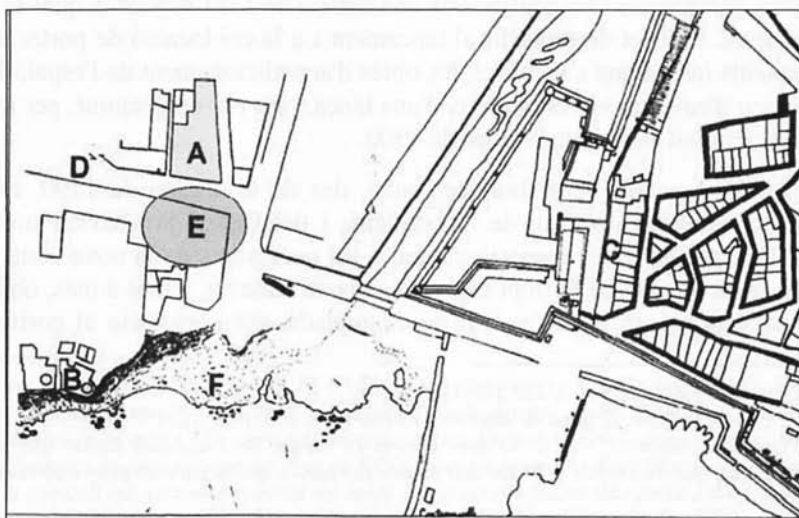

Figura 3: Localització del Fossar dels Jueus de la porta de Porto Pi

- A: Hospital de Santa Catalina
- B: Molí d'En Mas
- C: Porta de Portopí
- D: Camí de Portopí
- E: Fossar dels Jueus
- F: Ribera

²⁹ Juan TOUS MELIÀ: *Palma a través de la cartografia (1595 – 1902)*, Palma, 2005: 330-331.

Prop de la Porta del Camp

Perdut l'ús del cementeri de la Porta de Portopí a partir de 1319 i essent impossible recuperar-lo, s'ha de suposar que l'Aljama de Ciutat de Mallorca cercà, sol·licità i obtengué un altre espai per a la inhumació. Aquest lloc va esser prop de la porta del Camp (Figura 1: Núm. 2). Si el cementeri de la porta de Portopí se l'ha de relacionar amb els dos nuclis d'habitatge jueus immediats a la conquesta –Call de l'Almudaina i Call Menor o Callet, en la porció de Nunó Sanç, ambdós amb sinagoga pròpia (Figura 1: Lletres A i B)– el segon s'ha de vincular al Call Nou o Major i les seves diferents sinagogues (Figura 1: Lletres C, D i F)

Ara bé, no deixa d'esser curiós veure con tot pareix indicar que la seva activitat probablement havia començat abans de la confiscació del de la porta de Portopí. Consta com, a 1308, hi havia queixes per part de la parròquia de Santa Eulàlia, ja que es localitzava en la seva demarcació³⁰ D'alguna manera es degueren suavitzar aquestes protestes fins que, a 1310, en sorgiren de noves perquè dita parròquia no cobrava els emoluments acostumats per aquesta raó.

No es pot sinó vincular aquest funcionament amb la creació del Call Major el 18 de gener de 1285 per privilegi d'Alfons III d'Aragó.³¹ En aquest privilegi es fa esment del dret a sinagoga i escola, carnisseria forn i aigües, però no hi apareix cap al·lusió a cementeri, tal vegada perquè encara existia el de Portopí. Així ho fan suposar les al·lusions a què es tracta d'una nova construcció i ho confirmaria una notícia de 1311 segons la qual es pagaren certs treballs en ell.³² El fet de procedir al tancament i a la col·locació de portes amb els panys corresponents indica que s'acabaven les obres d'acondicionament de l'espai, d'acord amb el costum jueu d'envoltar els cementeris d'una tanca.³³ Es pot conjecturar, per tant, que l'inici de la seva activitat es troba a l'entorn de 1300.

Resulta tan més verossímil per quan, des de la dècada de 1290, es detecta com determinats residents del Call de l'Almudaina i del Callet, ja s'havien traslladat al Call Major.³⁴ Era, per tant, una resposta natural a les necessitats de la nova zona de poblament jueu, tan i més quan el de Portopí es trobava massa allunyat; a més a més, obligava a creuar el casc urbà pràcticament en tota la seva amplada, cosa contrària al costum jueu de no

³⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 222-223: Doc. 28.

³¹ A. LIONEL ISAACS: *El jueus de Mallorca*, Palma, 1986, 219: Doc. 31.

³² PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 83 *Item presem en compte an Francesch Rotlan que havia pagades en messions, que feu enclour lo fossar dels jueus e per portes, que hi feu e ab pany e ab clau – 1 libra 18 sols VI.*

³³ J. CASANOVAS MIRÓ: "Las necrópolis judías hispanas. Las fuentes y la documentación frente a la realidad arqueológica", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardi*, Cuenca, 2003, 493-532. Veure: 510.

³⁴ A. et R. VINAS: "Donation aux templiers", *BSAL*, 64, Palma, 2004, 285-288.

A. et R. VINAS: *La conquête de Majorques. Textes et documents*, Perpignan, 2004, 247-248. S'ha de dir que, en aquesta part de la ciutat, es té notícia d'una certa població jueva, probablement a principis del segle XIII i en anys immediats a la conquesta, pel fet que l'antiga Almudaina de Gumàra, en la donació que se'n feu als templers, s'esmenta com a *quod vulgo appellatur castrum sive Almudayna Judeorum*. Circumstància que és argüida per afirmar que era aquí on hi havia el Call de l'Almudaina i no a l'indret del posterior castell reial. Veure:

G. ROSSELLÓ BORDOY: "Qui eren els jueus de l'Almudaina?", *BSAL*, 60, Palma, 2004, 289-296.

passar les comitives funeràries pel bell mig de zones de residència de cristians ni per davant esglésies, cosa impossible tota vegada que l'itinerari discorria necessàriament per davant l'oratori de Sant Feliu i l'església parroquial de Santa Creu. I fer una volta per la façana marítima era impracticable. Amb el nou cementeri, en un principi, es podia excusar el pas per davant una església. Durà poc, ja que, a 1324, a l'anomenat Hort d'En Cassa, s'erigí la capella de Santa Fe –que sovint donà nom a la porta del Camp– i per davant de la qual passava el camí que conduïa al fossar jueu. Aquesta porta havia vengut a substituir l'anterior –l'antiga Bâb al-Gumâra– bloquejada amb la construcció de l'oratori del castell del Temple.³⁵

Per diverses referències, se sap que aquest cementeri seguia funcionant a 1410, sense que la parcial conversió arran dels esdeveniments de 1391 l'haguessin inhabilitat.³⁶ Es pot inferir que l'anomenat camí del fossar no era altra cosa que el primer tram de la carretera que gairebé paral·lela a la costa condueix cap a Lluçmajor passant pel costat de les aleshores existents Torres Llanereres.³⁷ Els altres límits no fan més que confirmar-ho. Així, a l'hort anomenat d'En Salavert consta que per la banda de l'est limitava amb un carrerany que creuava un tros de terra conreat; per l'oest, hi tenia el propi Fossar dels Jueus, mentres que pel sud –encara que sense esmentar-se explícitament– hi havia la línia de costa. Pel que fa a la vela de Joan Abri, a la vegada, limitava pel mateix camí al nord, indicant-se que, prop d'una creu, començava un caminó que entrava en el fossar. La creu al·ludida és la de la porta del Camp; col·locada a 1374.³⁸

³⁵ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ; N. SOBERATS SAGRERAS: "Porta o almudaina?. De Bâb al-Gumâra a Castell del Temple", *Homenatge a Guillem Rosselló-Bordoy*, Palma, 2002, Vol. I, 193-218

³⁶ ARM, Capbreu de Manresa, 758 *Item una pessa de terra d'En Ramon Colell, situada prop l'hort que es diu d'En Salavert, lo qual es tengut a cens de XXXII sous pagadors per Sant Miquel. E afronta de una part ab lo camí alt qui partent del portal de Santa Fe va vers lo fossar dels jueus e d'altra part ab un carrerany, qui va del dit camí vers la mar e d'altra part amb la ribera de la mar.*

Item un tros de terra fet a manera de vela d'En Joan Abri, situat aquí mateix, lo qual es tengut a cens d'una gallina, pagadora a Nadal. E afronta de una part ab lo desus dit camí qui va vers lo fossar dels jueus a avall vers la creu e d'altra part ab lo camí primer en vers la Ciutat, qui entra en lo dit fossar e ab l'hort d'En Talens, qui fo d'En Romeu Safont. (Publicat a PONS: *Los judíos ...* 2, 82-83

³⁷ Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La Ciudad de Mallorca: la vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, 115-118.

³⁸ RAFAEL DE YSASI: *Palma de Antaño. A través de un cristal*, 2v. Se suposa alçada a costes del P. Juan Ballester, prior dels carmelites, orde de la qual en figurava un escut, juntament amb el de la seva família. La creu actual no és la medieval. Va esser recolocada una vegada a 1860 i una segona a 1937 (Museu de Mallorca, Fons de manuscrits, NIG 27.033).

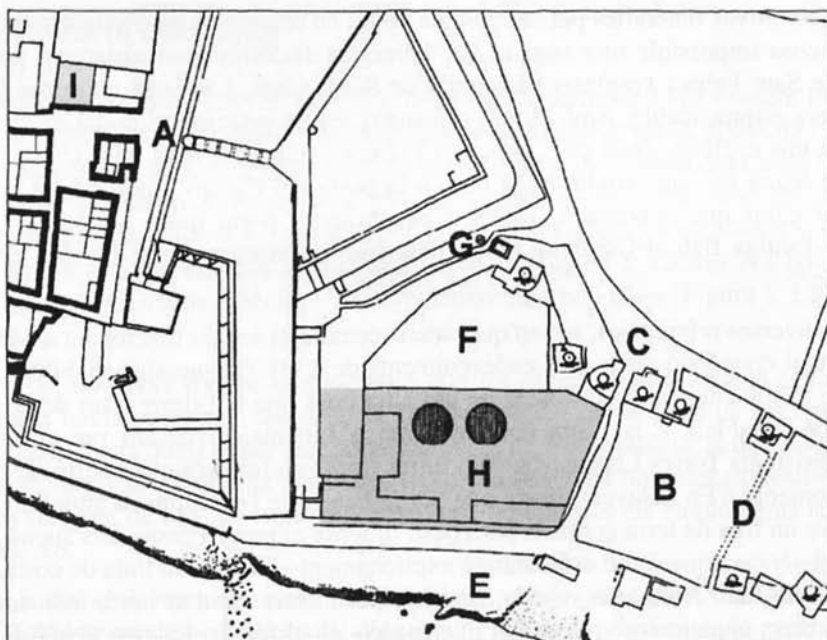

Figura 4: Localització del Fossar dels Jueus de la porta del Camp

- A: Porta del Camp
- B: Hort d'En Salavert, propietat de Ramon Colell
- C: Camí del Fossar dels Jueus
- D: Carrerany
- E: Ribera del mar
- F: Vela de Joan Abri
- G: Creu de la Porta del Camp
- H: Fossar dels Jueus
- I: Església de Santa Fe

A la proximitat de la mar, com en el cas del cementeri de Portopí, s'hi sumaven altres característiques que feien l'indret apte per emplaçar-hi un cementeri jueu, tal i com es desprèn dels textos del repartiment en la seva versió catalana.³⁹ El que es descriu correspon a l'espai comprès entre la Bâb al-Balad –posterior porta de Sant Antoni– i la mar. Com es veu, era un lloc lleugerament per damunt el nivell de la costa i no hi mancava el corrent d'aigua representat per un torrent i per la presència de diverses síquies. El ja esmentat plànol de 1871 contribueix altra vegada a precisar un poc més l'emplaçament. Combinant les fites de 1410 amb la representació gràfica que es fa de les afores de la porta del Camp, és possible, a tall d'hipòtesi, situar els dos horts de referència (Figura 4) i així proposar una ubicació per el Fossar dels Jueus (Lletra H) a l'indret del que, per aquelles saons, era fàbrica

³⁹ R. SOTO COMPANYY: *Còdex Català del Llibre del Repartiment de Mallorca* [Edició a cura de : ---], Palma, 1984, 107, 33r. - [...] primerament a mig dia en orient de la Ciutat exim de la porta de Albelet p(er) la via que va a Montueri, entro lo torrent qui devala quay ab orient en ves occident, entro de les torres que estan singula prop la mar, e es dit Torres Levaneres.

de gas. El cert és que, a la dècada de 1950 –arran d'unes obres d'ampliació d'aquesta fàbrica– hi aparegueren restes humans.⁴⁰

Una làpida, un aqüeducte i un abeurador

Tal vegada aquest sigui el més conflictiu dels tres cementeris jueus a l'hora d'afirmar la seva existència. Les dades documentals que, per ara, es coneixen es limiten a una sola referència i l'únic testimoni arqueològic que ho podria avalar és de caràcter casual. La referència escrita data de 1361 i, lacònicament, al·ludeix a una donació efectuada pel bisbe Antoni de Colell d'un hort devora de l'abeurador d'un *portalis invasatoris*, en porció de l'església i que confrontava amb un Fossar dels Jueus.⁴¹

L'al·lusió al *portalis invasatoris* és la fita que dona la situació: la porta de Santa Margalida. Es tracta de la bâb al-Kahl de Madîna Mayûrqa i és el punt tant per on penetraren les tropes feudals de Jaume I com el que empraren molts dels fugitius musulmans per abandonar la ciutat ocupada.

La prova arqueològica es limita a una làpida sepulcral apareguda 1861 prop de l'aqüeducte que, passant per la porta de Santa Margalida, donava entrada dins Ciutat de Mallorca a les aigües de la Font de la Vila. Segons es desprèn de la documentació conservada a la *Real Academia de la Historia*, qui la va trobar fou Joaquim Ma. Bover. Ràpidament, es posà en contacte amb l'esmentada institució en un escrit, de 4 d'abril d'aquell any. Rebut l'escrit per part de la RAH i malgrat contenir una còpia a mà alçada (Figura 5), s'annotà al marge que se li havia de demanar un calc en paper, per tal d'assegurar una correcta interpretació. Així se li comunicà el 15 d'abril, per considerar que el que havia enviat no garantia una lectura correcta.⁴² No consta o no s'ha trobat ni que es remetés el calc ni que se li donàs traducció.

Per altra banda, aprofitant una visita a l'illa del P. Fidel Fita Colomer, hi va haver ocasió de mostrar-li la inscripció i en donà una lectura, datant-la per la cal·ligrafia com a del segle XIV.⁴³ Aquesta peça va ésser recollida per la *Comisión de Monumentos* i s'integrà en els fons de *Museo Arqueológico* de la província, aleshores existent. Quan va desaparèixer aquest, s'emmagatzemà a la Llonja i allà es va conservar fins els anys '40 del segle XX per, en un moment indeterminat, desaparèixer.

Per sort, al marge de la documentació generada per Joaquim Ma. Bover, hi ha altres referents: un calc i una fotografia que Rafael de Ysasi va remetre al que fou *Instituto Arias Montano del Consejo Superior de Investigaciones Científicas*.⁴⁴ A l'editar-se la làpida, es donà per cert que procedia no ja de l'aqüeducte, sinó concretament de l'abeurador d'Ítria. Es tractava d'una peça de pedra calissa, de metre i mig de llarg, fragmentada en dos trossos i de forma tronco-piramidal, segons un model molt comú al llarg del segle XIV. La

⁴⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 83.

⁴¹ PONS: *Los judíos ...*, vol. 2, 82. Aquest esment no s'ha pogut verificar, ja que, com era molt habitual a l'obra d'aquest autor, no es dona la referència de l'arxiu de procedència.

⁴² REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA – COMISIÓN DE ANTIGÜEDADES: CAIB/9/7945/9(2)

⁴³ J. Ma. QUADRADO: *La judería en Mallorca*, Palma, 1967, 55, n. 12.

⁴⁴ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca ...*, 119.

inscripció, bastant deteriorada, es va fer amb caràcters d'uns 9 o 10 cm i, tot coincidint amb la interpretació que en el seu moment va fer el P. Fita, s'hi podia llegir: *R. Mosé Hakim, el seu record sigui en benedicció.*⁴⁵ En opinió de Josep Ma. Quadrado, aquest personatge podria correspondre a Mossé Faquí, espòs de Floreta, la qual apareix com a titular d'una casa confrontant amb la de Maymó Mahabub.⁴⁶ L'anotació permet suposar-lo viu a 1391, ja que Floreta no consta com a viuda.

Figura 5: Còpia a mà alçada que Joaquín Ma. Bover va remetre a la *Real Academia de la Historia*

Aquest cementeri, donades les poquíssimes notícies, sovint és considerat com a inexistent. Una de les raons adduïdes és què, en el mateix indret, hi aparegueren restes d'un cementeri musulmà⁴⁷ i se suposa que la presència d'un impossibilita la de l'altre.⁴⁸ Amb tot, obraria a favor de la seva existència el que sí es dona la proximitat de cementeris d'ambdues minories.

Així succeïa en el Fossar dels Jueus de la porta del Camp. Encara que situat a una certa distància de la murada medieval, entre aquesta i el fossar jueu es documenta clarament la presència d'un cementeri andalusí, que ocupava un espai relativament proper al que ara és el monestir de Santa Elisabet i l'activitat del cementeri musulmà va transcórrer paral·lela al del jueu durant anys.

Efectivament, consta com, a 1321, com a conseqüència d'obrir-se un portell a la murada, es varen haver de remoure els ossos del que es coneixia com a Fossar dels Sarraïns, situat entre l'anomenat portell del Paborde fins la torre del Temple, pel qual el rei Sanxo en rebia un morabatí censal,⁴⁹ fet que permet plantejar-se si encara estava en ús. En aquest sentit, molt probablement es tracti del mateix cementeri que, a 1483, els va esser

⁴⁵ J. Mª MILLÁS; FRANCISCO CANTERA: *Corpus de inscripciones hebráicas de España*, Madrid, 1956, 319-325.

⁴⁶ QUADRADO: *La judería ...*, 69, núm. 79. Altres Faquín (=Hakim) es coneixen per a 1391, sense que es pugui inferir cap relació de parentiu: Jucef Faquim; Mahaluf Faquim i el seu fill Samuel. Veure:

QUADRADO: *La judería ...*, 63: núm. 46; 64: núm. 47; i 71: núm. 89.

⁴⁷ RAFAEL DE YSASI: *Palma de Antaño. A través de un cristal*, 92, 93, 94 i 95. Aquest estudiós hi recull les lapides d'aquest cementeri tretes a la llum amb l'enderrocament de la porta de Santa Margalida (Museu de Mallorca, Fons de manuscrits, NIG 27.033).

⁴⁸ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca ...*, 119.

⁴⁹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *El rei en Sanxo de Mallorca i el seu temps (Documentari)*, Felanitx, 2001, 18.

canviat per un altre, també proper, però fora de la murada, i pel qual en pagaven 6 sous al Reial Patrimoni.⁵⁰

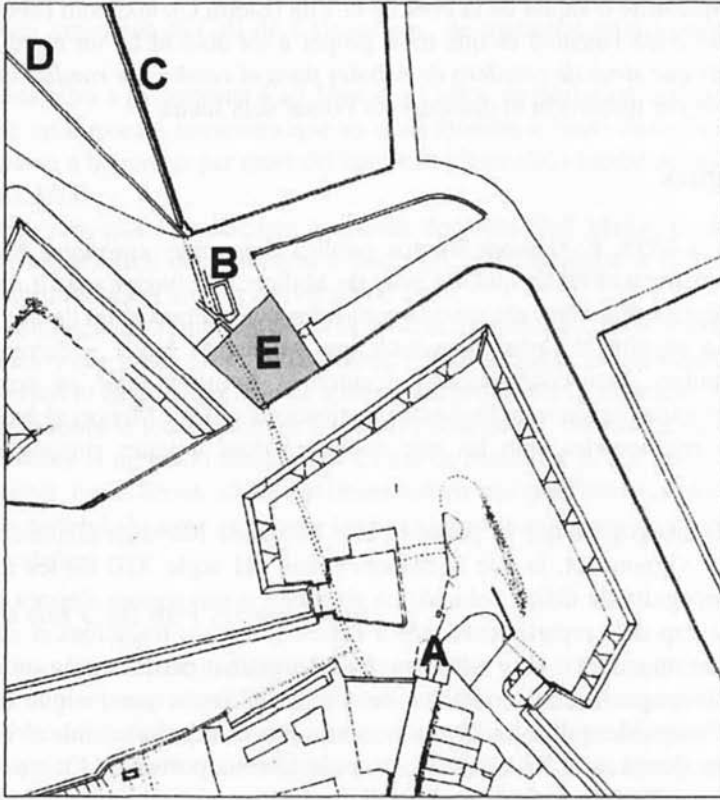

Figura 6: Emplazament hipotètic del Fossar dels Jueus de la Porta de Santa Margalida

- A: Porta de Santa Margalida
- B: Abeurador
- C: Aqüeducte de la Font de la Vila
- D: Siquia d'En Baster
- E: Criadero de árboles: Fossar dels Jueus

I es pot afegir que aquests dos no varen ésser els únics existents en aquesta zona, ja que consta que, en època andalusina, en el recinte de l'Almudaina de Gumâra n'hi va haver almanco un altre,⁵¹ que proporcionà material epigràfic del segle XII i començaments del segle XIII,⁵² material que es reutilitzà en la construcció de la capella-oratori del castell del Temple. No és un cas aïllat, ja que es tenen paral·lelismes a altres localitats com Vilafranca del Penedès, Saragossa, Osca o Toledo.⁵³ Com es veu i sense que se'n pugui derivar una regla fixa, tampoc hi ha lloc per excloure una proximitat semblant en el cas de la porta de Santa Margalida.

⁵⁰ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca* ..., 119

⁵¹ BERNAT / SERRA / SOBERATS: "Porta o almudaina? ...", 193-218.

⁵² G. ROSSELLÓ BORDOY: "Corpus de epigrafia árabe", *Mayirqa*, 13, Palma, 1975, 1-89.

⁵³ CASANOVAS: "Las necrópolis judías hispanas", 508.

Sigui com sigui, la cartografia del segle XIX⁵⁴ altra vegada permet besllumar una hipòtesi d'ubicació. A partir del ja emprat plànol de 1871 (Figura 6) s'identifica clarament el traçat de l'aqüeducte o síquia de la Font de la Vila (Lletra C), així com l'abeurador (Lletra B). Però el que crida l'atenció és que molt proper a tot això hi ha un espai retolat com a *Plaza de armas que sirve de criadero de árboles para el camino de ronda* i que es presenta com a lloc idoni per trobar-s'hi el desaparegut Fossar dels Jueus.

Les sinagogues

Quan a 1955, F. Cantera Burgos publicà *Sinagogas españolas*,⁵⁵ gairebé ningú havia posat esment en el fet de què, a Ciutat de Mallorca, hi havien existit més sinagogues de les que reflecteix dita obra, encara que només fos considerant el fet de que tampoc existís un únic call o seguint el rastre de veritat que hi pogués haver a darrere de diverses tradicions populars, mai contrastades.⁵⁶ L'autor es limità a tenir en compte aquelles referències que esmentaven una d'aquestes institucions al Call Menor, al·ludint-la molt de passada, i les relacionades amb les que considerà dues úniques sinagogues en el Call Major.⁵⁷

De les sinagogues que hi pogués haver a Madîna Mayûrqa abans de la conquesta feudal de 1229 s'ignora tot, ja que la documentació del segle XIII no les recull i així es planteja una incògnita de difícil solució. La sinagoga o sinagogues d'època andalusina no compareixen a cap dels repartiments més a l'abast i algunes tradicions o vagues notícies informen de què un carrer o altre reben un nom determinat perquè en un moment donat hi va haver una sinagoga. Aquest seria el cas del Carrer del Jueus que qualque autor identifica amb l'actual Carrer Mesquida,⁵⁸ mentre que un altre el relaciona amb el que ara es diu Carrer de Felip Bauçà, a la Vila d'Avall, prop de la zona portuària. En aquest darrer cas, l'argument emprat data de notícies segle XVIII relacionades amb un ja al·ludit Carrer dels Jueus.⁵⁹ En qualsevol cas, no hi ha cap corpus documental ni testimoni arqueològic que ho avaluï.

Tot junt fa pensar que, almanco en els darrers anys de presència musulmana i a la vista de la política intolerant dels almohades, la comunitat jueva de Madîna Mayûrqa no tengué cap tipus de lloc de culte públic i/o es va haver de conformar reunint-se en un lloc privat.⁶⁰ Existeix, de totes maneres, una altra alternativa: que a l'igual que succeí a València, la o les sinagogues fossin englobades en el conjunt de mesquites i com a tal fossin repartides.⁶¹

⁵⁴ TOUS: *Palma a través de la cartografia*, 328-329.

⁵⁵ Hi ha una reimpressió de 1983.

⁵⁶ Un bon exemple n'és el llibre de M. FERRÀ I MARTORELL: *El Call de Palma. Ciutat passa a passa*, Palma, 2004 que recull una vertadera antologia de notícies i dades mai comprovades ni contrastades.

⁵⁷ CANTERA: *Sinagogas ...*, 258-263.

⁵⁸ J. Mª BOVER: *Noticias histórico-topográficas de la Isla de Mallorca*, Palma, 1864, 181.

⁵⁹ Veure nota 19.

⁶⁰ Les reunions podien seguir el model de *minyá* o *minha*: grup de 10 homes majors d'edat religiosa, marcada pel *Bar-Mitzvá* cap els 12-14 anys. Segons el judaisme ortodoxe, sempre han d'esser deu, encara que altres branques hi difereixen.

⁶¹ CANTERA: *Sinagogas ...*, 325-326.

En conseqüència, a partir de 1234 i fins 1435, pel que a hores d'ara es pot sebre, a Ciutat de Mallorca hi hagué almanco cinc sinagogues (Figura 1):

- una vinculada al Call de l'Almudaina, de titularitat reial i desaparegut cap a 1300.
- una altra a l'anomenat Call Menor o Callet, de titularitat senyorial per trobar-se en la porció intramurs que va correspondre a Nunó Sanç fins que, a 1242, passà a la corona per mort del comte del Rosselló i també desaparegut a partir de 1300.
- tres més que s'emplaçaren a distints llocs del Call Major, creat per privilegi reial de 1285, desenvolupat a partir de 1300, devastat a 1391 i desaparegut definitivament amb la conversió de 1435.

El que es pretén amb aquestes notes és fer una recapitulació de referències disperses –totes publicades– i que s'han tractat aïlladament. Per altra banda, es vol intentar verificar quin punt de veritat hi ha en el nombre de sinagogues proposats i, finalment, plantejar algunes hipòtesis sobre la localització de les menys conegudes. No han de causar sorpresa aquests dubtes sobre el número i situació per Ciutat de Mallorca, ja que nuclis urbans de gran tradició jueva, com Girona, s'han vist immersos en una problemàtica molt semblant⁶² fins arribar a la gairebé absoluta certesa de les tres sinagogues per ara documentades en aquesta ciutat catalana.

La sinagoga del Call de l'Almudaina

Una de les clàusules de la donació de Jaume I als jueus de Ciutat de Mallorca, d'11 de juliol de 1231, per crear un call els reconeixia el dret a poder fer *oratorium vestrum et sinagogam*.⁶³ Permet deduir que efectivament, just després de la conquesta de 1229, la comunitat jueva del que havia estat Madîna Mayûrqa o bé no tenia sinagoga o bé aquesta havia estat destruïda i/o repartida com si fos una mesquita, tal i com ja s'ha enunciat. De fet, el 9 d'abril de 1236, Guillem de Torrella, com a procurador del bisbe de Girona, feu lliurament als frares predicadors de diverses prestacions censals entre les quals hi havia una lliura de prebebò, per compte de Ferrer d'Oller, per una mesquita dins el recinte de l'Almudaina.⁶⁴ Aquesta mesquita es trobava massa propera a la mesquita aljama i, en els voltants, n'hi havia altres tres o quatre.

La presència de tants de centres d'oració musulmans en un mateix indret no deixa de cridar l'atenció. Tant i més, quan, en tal lloc ja hi existia un important nucli d'habitatge jueu, llarg temps es considerat com a l'únic existent a la madîna. Tal plantejament no encaixaria amb el fet de què els barris jueus, en el sí del urbanisme andalusí, responien a

⁶² A tall d'exemple i per ordre cronològic:
M^o dels Àngels MASIÀ: "Aportaciones al estudio del Call gerundense", *Sefarad*, XIII, Madrid, 1953, 205-228.

C. BATLE GALLART: "Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona", *Sefarad*, XIX, Madrid, 1959, 301-320 + 2 láms.

J. CALZADA I OLIVERAS: "Las sinagogas de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV, *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, Girona, 1980, 375-393.

⁶³ PÉREZ: "Corpus documental balear ...", Doc. 74.

⁶⁴ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII (Documentari)*, Felanitx, 2001, 124.

esquemes diferents als de les poblacions cristianes,⁶⁵ ja que la comunitat jueva podia viure dispersa.

En principi, Jaume I no marcà un lloc específic per a la construcció d'aquesta sinagoga, limitant-se a fer exclusió de la seva capella i les cases dels capellans que la servien.⁶⁶ Es fa difícil identificar aquesta primitiva capella reial i sembla improbable que pugui tractar-se del desaparegut oratori de la Victòria,⁶⁷ físicament allunyat del sector palatí principal, a més de esser ja un espai ocupat pels dominics. Per altra part, no ha d'estranyar que Jaume I volgués exercir un cert control sobre un edifici que, a més de lloc d'oració i escola, era el marc on els jueus prestarien jurament en cas de litigis o declararien com a testimonis en diverses causes.⁶⁸

El cert és que l'entrada en funcionament d'aquesta sinagoga, que diversos documents anomenen com a vella, s'ha de situar cap a la dècada de 1250, ja que, a 1298, es diu *quod ipse erat in ordine ben sunt XL anni*.⁶⁹ Se l'ha ubicada a la Costa de la Seu, en el lloc que posteriorment seria la casa de la família Adarró,⁷⁰ encara que aquesta ubicació pot esser contestada. Com es veurà, no era de grans dimensions, la seva existència va esser curta i no exempta de conflictes. Sobre aquest darrer punt, bastí dir que, el 7 de maig de 1268, el lloctinent reial Pere de Caldes concedí llicència a diversos jueus electes i designats per l'Aljama de Mallorca a dur endavant una divisió.⁷¹

Se'n desconeix el motiu, però s'ha d'inferir si respondria a conflictes interns de la pròpia comunitat o si tendria el seu origen en qüestions més relacionades amb temes d'estricta religió. En el primer cas, els conflictes tal volta s'hagin de cercar amb la diversitat d'origens dels jueus del moment: d'una part, els residents a Ciutat de Mallorca des d'antic; de l'altra, els arribats d'indrets com Catalunya, Provença ... i els procedents del nord d'Àfrica.⁷² A tot això, s'ha de sumar que, cap a aquest any, la sinagoga més important de la ciutat era la del Call Menor, auspiciada per Nunó Sañç, i que probablement funcionava des

⁶⁵ L. TORRES BALBÁS: "Crónicas arqueológicas de la España Musulmana - Mozarabías y juderías de las ciudades hispanomusulmanas", *Obra dispersa I: al-Andalus. Crónicas de la España Musulmana*, núm. 5., Madrid, 1982, 172-196.

⁶⁶ PÉREZ: "Corpus documental balear ...", Doc. 74

⁶⁷ A. I. ALOMAR I CANYELLES: "Les restes de Sant Domingo i de Nostra Senyora de la Victòria", *BSAL*, 49, Palma, 1993, 387-416.

⁶⁸ J. M^a. MILLÁS VALLICROSA: "Un antiguo texto de juramento para los judíos mallorquines", *Sefarad*, XXI, 1961, 65-67.

PONS: *Los judíos ...*, Vol. 1, 202-208.

⁶⁹ G. LLOMPART: "Un incidente urbanístico entre iglesia y sinagoga en la Ciudad de Mallorca (1298)", *Actes de les XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, Palma, 1998, 425-436. Veure: Doc. 3.

⁷⁰ LLOMPART: "Un incidente ...", 428.

⁷¹ SOTO: "Algunes consideracions ...", 20-21.

R. ROSSELLÓ VAQUER: *La ciutat de Mallorca després de la Conquesta de 1229*, Palma, 2004, 181.

⁷² Sense implicar continuïtat, consta la presència de jueus a les Illes Balears des del segle V dC. Veure: J. Mª MILLÁS VALLICROSA: "Los plomos con inscripción hebreaica de «Ses Fontanelles» (Mallorca)", *Sefarad*, XVIII, 1958, 3-9.

C. VENY: *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*, Madrid, 1965.

J. AMENGUAL I BATLE: *Els orígens del Cristianisme a les Balears*, Palma, 1991.

de 1239.⁷³ Aquí, i en relació al segon supòsit, és on tal vegada es pugui cercar una altra explicació: en la duplicitat de sinagogues. Una d'elles, la de l'Almudaina es trobava dins del recinte murari del barri palatí; la del Call Menor, tal volta també dins una tanca. La importància d'aquestes característiques rau en què un precepte religiós a complir pels jueus en el sabbat és el de no traspasar murades i a això és al que podria referir-se l'esmentada divisió.⁷⁴

A 1297, quan ja s'estava començant a poblar el Call Major, en les immediacions de castell del Temple, esclatà una forta polèmica entre els frares franciscans i l'Aljama a causa de la construcció d'una nova sinagoga en aquest indret. Els frares sabien bé que els jueus comptaven amb totes les llicències, però volien impedir-ne l'erecció. El cert i segur és que el 19 de gener de 1298, els investigadors nomenats per resoldre el cas tengueren consulta amb els franciscans, però també amb el convent de Sant Domingo i amb la Seu, veïnats aquests dos darrer de la que ja era coneguda com a sinagoga vella, a l'Almudaina. D'aquest tràmit, el que més interessa és la informació que proporcionaren els predicadors, per esser ells els més propers a dita sinagoga. Segons es desprèn de l'informe, la sinagoga de l'Almudaina es trobava a una distància de vuit canes (poc més de 7 metres)⁷⁵ de la seva església conventual, cosa que invalida la proposada ubicació a la Costa de la Seu. Consta, a més a més, que estava dins els murs del castell reial, a paret amb l'església, sense cap construcció intermitja i en un lloc baix al qual s'accedia per tres escalons.⁷⁶

Cap a 1298 i en opinió d'alguns dels clergues de la Seu, ja no s'hi celebraven gaire cerimònies, tota vegada que molt de tard en tard se sentien remors d'oracions o de càntics i era necessari sortir al fossar. Aquest veïnatge de la Seu en res desdiu del que hi havia altres contrades. A Girona mateix, una de les sinagogues es trobava molt prop de la Seu i del palau bisbal.⁷⁷

La sinagoga del Call Menor

Es troba suficientment estesa la creença, entre historiadors i curiosos, de què en el solar on actualment hi ha la seu del *Banco de España* s'hi alçà una sinagoga, posteriorment

⁷³ E. DE K. AGUILÓ: "Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fet per Don Nuno Sanç, de la seva porció", *BSAL*, XIV, Palma, 1912/1913, 209-224, 241-256 y 273-285 i XV, 1914/1915, 53-62. Veure: Reg. 370.

⁷⁴ Veure nota 36.

⁷⁵ Pel càlcul s'ha aplicat el palm mallorquí anterior al Sistema Mètric Decimal de 19,5 cm, mentres que una cana són 7,5 palms. Veure:

F. SEVILLANO COLOM: "Pesas y medidas en Mallorca desde el s. XIII al s. XIX", *Mayurqa*, XII, àlma, 1974.

⁷⁶ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3 - [...] *dicta sinagoga antica est intra murum castris Maioricarum, qui murus est satis grossus et [...] dictam sinagogam, et ipsa sinagoga antica est satis in loco infimo justa dictum murum per III graons, et inter sinagogam anticham et paritem ecclesie predicatorum non est aliqua domus vel hospicium in medio nisi tantum dictus murus et via publica et ortus monasteriium ipsorum predicatorum.*

S'ha de dir que el sistema d'accés no és insòlit. Ja a antigues sinagogues de Palestina hi havia el costum de què aquests edificis fossin els més alts de l'entorn i així es va fer fins l'edat mitjana. Després de les prohibicions papals que ho impedièn, s'esquiva el vet rebaixant el trespol. Així es conseguia una major alçada i es donava compliment al Salm 130, 1.

⁷⁷ J. MARQUÉS I CASANOVAS: "La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força", Actes de les *Jornades d'Història dels jueus a Catalunya*, Girona, 1990, 225-236.

transformada en església de Sant Bartomeu.⁷⁸ En altres paraules, que s'hauria donat un procés semblant al de la posterior primera sinagoga del Call Major, com es veurà en el seu moment. Les dades demostren com no fou així.

No pot negar-se que, immediatament després de l'ocupació de Madîna Mayûrqa, s'habilitaren i consagraren diversos espais per a funcions religioses dels nous senyors cristians. Un dels casos més coneguts és el de la ja esmentada capella de la Victoria, que, a més a més, serví per enterrar cabdills morts en combat o a causa de la pesta. Altre cas és el de la transformació d'una mesquita en l'església parroquial de Sant Miquel o la més emblemàtica encara de l'aljama en catedral. Un d'aquests canvis tengué lloc en la porció urbana de Nunó Sanç, en el carrer que, a la segona mitat del segle XIII, rebria indistintament el nom de Sant Bartomeu o dels Jueus.⁷⁹

S'ha de considerar que la creació d'aquesta capella o església degué ésser molt ràpida ja que, a 1232, el comte del Rosselló concedí a Domingo de Planes unes cases enfront d'ella,⁸⁰ i fa pensar que ja funcionava a 1230 o molt poc després. Tanta immediatesa explicaria que no aparegui cap registre d'una sinagoga, que s'hauria transformat, així com hi influeix la morfologia de l'espai urbà. Si bé és cert que no es coneixen exactament els confrontants de l'església de Sant Bartomeu pel segle XIII, també ho és que el poc que se sap conjuga amb el que podria ésser una sinagoga.

En aquells moments, probablement ja existia el carrer de N'Escursac i responia al model d'una androna o via estreta i sense sortida; a més a més, en certs moments es va conèixer com a Carrer del Callet.⁸¹ Per altra banda, l'anàlisi de plànols dels segles XVIII i XIX,⁸² anteriors a les grans modificacions d'aquesta part de la ciutat, demostren que aquest carrer fòssil es dirigia directament cap a un espai obert tipus pati interior o claustre. Durant cert temps, no comptà amb altra sortida que l'actual Passadís cap a l'actual carrer del Forn del Racó.

Els mateixos plànols permeten deduir que l'església de Sant Bartomeu ocupava el solar del que ara és un bloc de pisos entre el carrer de N'Escursac i els actuals de Sant Bartomeu i Vicenç Mut. Uns límits que, per altra part, demostren que la seu actual del *Banco de España* no s'alça en el solar de l'església, sinó en el que ho fou del convent de La Misericòrdia, annex a l'església. Altre aspecte a considerar és que davant ella, tal i com figura a plànols del segle XVIII, hi havia una placeta malgrat la proximitat de la plaça de

⁷⁸ QUADRADO: *La judería ...*, 49.

M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: "Tradicció i notes històriques a l'entorn de Sant Bartomeu del Callet (Ciutat de Mallorca, segles XIII – XIX)", Actes del *Setè Congrés "El nostre Patrimoni Cultural: Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*, Palma, 2006, 43-70.

⁷⁹ ZAFORTEZA: *La ciudad de Mallorca/IV*, 101-102.

⁸⁰ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 1.

⁸¹ ARM, Convents 1.267. D'aquest topònim encara n'hi havia memòria al segle XVI. En un document de 8 de juny de 1574 de la venda d'unes cases es diu que estàn *el carrer dit antigament del Callet y entonces travessa de Mosson Farrandell en la isla dita de la iglesia de Sant Bartomeu* i així es torna trobar en una altra venda de 15 de setembre de 1578.

⁸² TOUS: *Palma a través de la cartografia*, Núms. XIII, XVI i XXVI.

Tagamanent.⁸³ En resum, que tot l'entorn s'ajustaria al model de disposició d'altres sinagogues a Ciutat de Mallorca.⁸⁴

Finalment, hi ha un testimoni arqueològic que s'ha emprat com a argument de raó per defensar la unitat sinagoga / església. Es tracta d'un petit conjunt de capitells trobats per l'arquitecte Miquel Rigo i el mestre d'obres Bartomeu Ferrà a 1871. Aquestes peces⁸⁵ es localitzaren en el decurs de la construcció de l'edifici del *Cambio Mallorquín*, antecessor del *Banco de España* en el lloc.⁸⁶ Els capitells es donaren a conèixer poc després i foren descrits com a *del gusto llamado 'latino bizantino'*.⁸⁷ Ara bé, la seva morfologia denota una cronologia anterior a la del convent de La Misericòrdia, fundat en el segle XVI,⁸⁸ per la qual cosa havien de pertànyer a una construcció antiga, com ho demostra la breu descripció, encara que explícita, que en va fer J. Ma. Quadrado que conclou dient que *no estarían mal en una sinagoga*.⁸⁹ El comentari es convertí en afirmació i va consagrar la procedència.

A partir d'aquests arguments resulta òbvia la possibilitat de què la conquesta i ocupació de la madina suposàs la conversió d'una sinagoga en temple cristià. L'únic que sembla restar clar, emperò, és que, fins 1230 i en aquest lloc, hi hagué qualque construcció de certa importància, però no necessàriament una sinagoga. Així i tot, alguna altra notícia documental permetria insistir-hi, ja que, a 1298, es parla *aliam sinagoga que est in callo d'En Nuno, juxta capella sancti Bartholomei*.⁹⁰ S'ha de recordar, emperò, que el concepte *juxta* tant pot interpretar-se en el sentit de devora com en el de veïnatge pròxim. En aquest segon cas, l'esment només vendria a dir que sinagoga i església estaven en el mateix carrer. Dissortadament, el fet de què el *Banco de España* hagués de menester un soterrani de dues plantes descarta tota possibilitat de qualsevol confirmació arqueològica.

Si s'accepta que no hi hagué cap sinagoga, quan Nunó Sanç decidí l'erecció del seu call era ben conscient de què l'havia de dotar amb les mateixes condicions que el de Jaume I i la sinagoga era una d'elles. Per això, el 7 de les calendes d'abril de 1234, Ferrer d'Olzet, batle i procurador del comte del Rosselló, procedí a donar un *casalaz* on la poguessin alçar.⁹¹ Es feia sense reserves, amb excepció de reconèixer el domini de Nunó Sanç i guardar-ne fidelitat. Poc després, el 12 de les mateixes calendes, es reiterà la donació.⁹² El concepte *casalaz* –com a vegades el de *domus*– en aquests contextos és de difícil definició,

⁸³ Aquesta placeta, en el segle XIII, encara era més petita. Tal i com és ara, pot remuntar-se al segle XVI.

⁸⁴ M. BERNAT I ROCA: *El Call de Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350* – Palma, 2004.

⁸⁵ Es conserven en el Museu de Mallorca.

⁸⁶ B. FERRÀ PERELLÓ: *Ciutat a seixanta anys (1850 – 1900)*, Mallorca, 1996.

⁸⁷ B. FERRÀ; J. VIRENQUE, J. (1873) *Álbum artístico de Mallorca. Colección fotográfica de los objetos más notables por su valor artístico o histórico que se conservan en nuestra isla*, Palma, 1873, 47 + làms.

⁸⁸ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 250-252. Fundat a 1565, s'instal·la en principi a Sa Calatrava. A 1568 es traslladà a aquesta ubicació, encara que les recloses no pregueren hàbit fins 1578.

⁸⁹ P. PIFERRER; J. Mª QUADRADO: *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Barcelona, 1888, 882, nota.

⁹⁰ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3.

⁹¹ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 317 [...] *dono et confirmo ad faciendum oratorium et sinagogam ad opus judeorum qui ibi voluerit orare, illos casalaz qui sunt in portione domini Nunonis Sancii in capite carrari judeorum*

⁹² AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 322 [...] *dona et asigno ad faciendum oratorium sive sinagoga omnes illas domos quas dominus Nuno Sancii habet in vico judeorum. [Affrontant] de duabus partibus in viis, et in domibus Bernardi de Pabia, in domibus Petri de Plano et de mosse Ffrancesc.*

ja que resulta polisèmic. En termes generals, sol referir-se a un solar buit, però també a un edifici en ruïnes. En poques paraules, que la sinagoga s'havia d'aixecar ex novo.

Altres referències permeten puntualitzar altres aspectes. Així els confrontants permeten precisar un poc l'entorn. Les cases de Bernat de Pavia, a 1239, passaren al seu fill i tenia com a veïnats, per una part, el Call; per una segona, el carrer de Sant Bartomeu; per la tercera, les cases del jueu Bonet i, per la quarta, la sinagoga.⁹³ En altres confrontants, la sinagoga es trobava a tocar de les cases de Pere de Plano.

El problema rau en què aquestes cases estaven en el que fou la Partida de l'almirall Carroç, adquirida per Nunó Sanç. Confrontaven, d'una part, amb un carrer; d'altra, amb les cases del picapedrer Arnau; per una tercera, amb les de Guillem Font de Coanegra i, per la quarta, amb una tenença del propi comte.⁹⁴ No pareix que siguin les relacionades amb la sinagoga. En ambdós casos, no obstant, és evident la mescla de jueus i cristians. I s'ha de puntualitzar que una de les condicions imposades als Pavia era la de què, en cas de venda de les cases, s'havia de fer a jueus.

Per desgràcia, aquí finalitza al seriació directa. Amb tot, es poden establir algunes hipòtesis per precisar la localització de la sinagoga. Consta que es *in capite carrarii judeorum*,⁹⁵ via que indistintament se suposa que és la dels Jueus o de Sant Bartomeu. Sembla ésser que, en aquest punt, hi havia una porta que surt esmentada a la donació a B. Astrug de Quilà,⁹⁶ per més que no consta clarament que el Call Menor tengués un mur o una tanca, si bé no manquen esments d'un *murum grossum*.⁹⁷

Amb aquestes dades i per interessos tan personals com estratègics, es pot inferir que Nunó Sanç elegí l'extrem de carrer més proper al Call de l'Almudaina amb la probable intenció d'atreure els allà moradors. En aquest punt hi convergien els actuals carrer de Sant Bartomeu i Jaume II, antic dels Bastaixos,⁹⁸ on en el present hi ha la placeta d'En Pisà resultat de l'enderrocament d'una illeta a 1742.⁹⁹

Per més que la sinagoga fos petita, l'espai disponible en aquest indret és insuficient, ja que, a més de la sala d'oracions, havia de comptar amb una aula o escola, per exemple, un bany ritual i/o altres dependències. És necessari, per tant, considerar la possibilitat de què es localitzàs a l'altre costat del carrer de Sant Bartomeu, on conflueix amb el carreró de la Rella, sense sortida, ocasionalment anomenat placeta¹⁰⁰ i en el que hi

⁹³ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 370.

⁹⁴ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 348.

⁹⁵ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 317.

⁹⁶ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 214 [...] *quasdam domus, cum algorfa que est super portale carrerii judeorum*.

⁹⁷ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 244.

ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 27. A 1861, l'ajuntament retirà d'aquest lloc uns pilons de pedra adosats a les façanes, ja que impedièen el pas de carruatges i cavalleries, i molestava el de persones. Restes testimonials d'aquesta porta?

P. DE A. PEÑA: "Antiguos recintos fortificados". S'ha de fer la salvetat que pot al·ludir al tercer recinte musulmà que va descriure P. d'a. Peña i no necessàriament la tanca del Call Menor.

⁹⁸ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/II*, 146-147.

⁹⁹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 76-77.

¹⁰⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 129.

tenia sortida un forn avui en dia desaparegut, dit d'En Frau des d'antic.¹⁰¹ Aquest emplaçament seria idoni, ja que, tant pels parcel·laris del segle XIX com pels actuals, conserva una configuració en ziga-zaga. D'aquesta manera, permetria un accés principal pel carrer de Sant Bartomeu i un de secundari, fàcil de dissimular, per la part posterior cap a un gran espai interior que comunica amb el carrer de Santa Bàrbara.¹⁰²

Tot junt dóna lloc a un entramat que permet la discreció. Curiosament, aquest mateix esquema és el que seguiren las darreres sinagogues de ciutat de Mallorca en el segle XV.¹⁰³ el cert és que, a finals del segle XIII, era a aquesta sinagoga on acudien majoritàriament els homes, ja que la de l'Almudaina es trobava en franca decadència¹⁰⁴ i és bastant possible que només la freqüentassin les dones.

Això mateix succeïa a altres contrades i en diversos moments. Homes i dones assistien a cases d'oració separades o, si més no, a escoles separades,¹⁰⁵ encara que es donassin excepcions com en el cas de Barcelona: a la via ara coneguda com a carrer de l'Arc de Sant Ramon sembla que hi hagué la sinagoga de les dones amb el bany ritual.¹⁰⁶ No obstant, s'ha de recordar que aquest nom també s'aplicava a la galeria o tribuna que permetia la separació de sexes. El fet de donar el nom de sinagoga de les dones a una d'elles podia significar només que comptava amb aquesta divisió.¹⁰⁷

Les sinagogues del Call Major

Les sinagogues anteriors deixaren de tenir sentit amb la creació del Call Nou, que acabaria per conèixer-se com a Call Major, el que més petjada ha deixat en la memòria popular. Erigit a 1285, no va ésser fins 1300, amb el Regne de Mallorca altra vegada independent, quan realment fou ocupat per concentració de la població jueva dels dos calls antics i per població dispersa per bona part de la ciutat, no sense reticències.

De fet, Jaume II hagué de dictar ordres taxatives, de 23 de maig i de 28 de juny de 1303, per a què així es fes.¹⁰⁸ Amb tot, a partir de la dècada de 1290 ja es pot parlar de l'inici del declivi de les sinagogues del Call de l'Almudaina i del Callet fins al seu tancament, possiblement poc després de 1298. Un cop desaparegudes, es veren succeïdes, a partir de 1300 i fins 1435, per almanco altres tres sinagogues a la nova zona de residència jueva.

La primera sinagoga major

Esmentada a vegades com a sinagoga vella, no s'ha de confondre amb la del Call de l'Almudaina. Més freqüentment, se la troba coma sinagoga major i és la primera de les dues

¹⁰¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 327.

¹⁰² La major part d'aquest indret es correspon amb el que va ésser l'Adoberia Vella de Madina Mayúrqa i primer anys després de la conquesta. Veure: BERNAT: "De Madina Mayúrqa a Ciutat de Mallorca ...", Plànol 2.

¹⁰³ BERNAT: *El Call de Ciutat de Mallorca ...*,

¹⁰⁴ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3.

¹⁰⁵ A. BLASCO: "La vida quotidiana al Call", *Catalunya Jueva*, Girona, 2002, 118-141. Veure: 122.

¹⁰⁶ S. PLANAS: "Les comunitats jueves de Catalunya: l'àrea de Girona", *Catalunya Jueva*, Girona, 2002, 57-85. Veure: 48-49.

¹⁰⁷ E. FELIU: "Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva", *Tamid*, 4, 2002-2003, 35-109. Veure: 100.

¹⁰⁸ E. DE K. AGUILÓ: "Órdenes de Jaime II que los judíos moren todos dentro del Call", *BSAL*, VII, Palma, 1897, 34.

que tengueren aquest qualificatiu en el sí del Call Major. La seva construcció és un dels capítols més rellevants del nou barri i no es va veure exempta d'oposició i polèmiques. Es desconeix el moment de l'inici de les obres, encara que se sap que el 21 de desembre de 1290, el rei Alfons III d'Aragó ja havia autoritzat a l'Aljama a canvi d'un donatiu de 12.000 sous.¹⁰⁹

A 1297, les obres es trobaven suficientment avançades com per a que la comunitat de frares franciscans, malgrat que l'emplaçament del nou centre religiós hagués estat designat pel bisbe Ponç de Jardí,¹¹⁰ protestassin argumentat que les oracions i càntics dels jueus molestaven els seus propis ritus, cosa que pareix indicar que ja s'hi podien celebrar determinades cerimònies. Es nomenà un equip d'onze investigadors per avaluar la situació.

La documentació resultant de les diferents visures relata com s'acudí a la sinagoga per després anar al convent franciscà. Allà només tres dels prohoms afirmaren haver sentit alguna remor de veus. No és d'estranyar aquest veredict, ja que la distància en línia recta entre ambdós edificis és de gairebé 100 metres i amb construccions interposades.¹¹¹ No conformes els frares, insistiren i el 14 de març de 1292 Jaume II ordenà la paralització de les obres, informant-ne a l'abad de La Real, al batle de Mallorca, a l'oficial de la cúria diocesana, al convent de Sant Domingo i a la pròpia Aljama. Els franciscans reberen notificació específica, a la vegada que se'ls hi pregava que permetessin la construcció.¹¹²

De tot això es dedueix un panorama que fa suposar l'orquestració d'un vertader partit en contra de l'edificació de la sinagoga. D'aquesta manera, les queixes de l'Orde de Sant Francesc, amb el recolzament d'altres institucions religioses o no, s'ha d'inscriure en el marc de l'onada antijueva que va recórrer Europa durant el segle XIII. Afectà diversos indrets peninsulars, com en el cas de les revoltes de Tudela a 1234¹¹³ o de Montsó cap a 1260.¹¹⁴ També es donaren una sèrie de conflictes al Llenguadoc i en algunes ciutats continentals dependents del Regne de Mallorca.

Tot junt determinà que arribassin a l'illa un bon nombre de jueus, intensificant-se el flux amb la seva expulsió dels territoris francesos per ordre de Felip el Bell ja a 1311.¹¹⁵ El precedent del que succeïa a Ciutat de Mallorca s'ha de cercar en el 2 de desembre de 1290, quan Alfons III d'Aragó ordenà a Pere de Libian que envias ordre a Maimó Bennuno, Zulema Bondia i Ysac Braanm per a que responguessin sobre un espai comprès

¹⁰⁹ ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancilleria, Reg. 83, 99-100v.

¹¹⁰ J. DE VILLANUEVA: *Viaje literario a las Iglesias de España*, Madrid, 1852, Vol. XIII, 332-333.

¹¹¹ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3 - *Item infra callum sunt Inter. dictam ecclesiam veterem et sinagogam duo vici in traverso, quorum vicorum intraverso primis qui est intra callum versus murum ipsius calli habet in ampum duas canas et mediam Montepesullani, et alius vicus qui est in transverso justa locum dicte sinagoge habet in amplum duas canas et I palm Montepesullani. Et inter dictam ecclesiam minorum et dictam sinagogam a dictam sinagogam a dicto parieti muri dicti calli usque dictam sinagogam sunt hospicia judeorum satis alta cum solrariis et aliqua eorum cum tegulatis bene altis continue ab ipso parieti muri [...]*

¹¹² LLOMPART: "Un incidente ...": Docs. 4 i 5.

¹¹³ B. LEROY: *Los judios de Navarra en la Baja Edad Media*, Madrid, 1991, 140.

¹¹⁴ F. A. LASCORZ: *La Aljama judia de Monzón, la olvidada*, Zaragoza, 2001, 49.

¹¹⁵ A. DE LOS RÍOS: *Historia de los judios de España y Portugal*, Madrid, 1984, Vol. II, 151.

precisament entre el convent de Sant Francesc –branca masculina– i el de Santa Clara –branca femenina.¹¹⁶ No és difícil establir les relacions entre un i altre fet.

L'autorització per reemprendre les obres fou renovada per Jaume II el 18 de març de 1300¹¹⁷ sembla que per concloure gairebé al mateix temps que s'acabava la sinagoga de Còrdova.¹¹⁸ Tot i que l'esforç econòmic degué ésser considerable, la construcció era reduïda: 56 palms de llarg per 36 palms d'ample,¹¹⁹ cosa que representa una superfície de poc més de 76 m². No obstant, aquestes petites dimensions es devien suplir amb altres valors, ja que, anys més tard, Jaume III la qualificà de *curiosam et valde formosam*,¹²⁰ paraules que sovint s'han volgut interpretar en el sentit de grandiositat arquitectònica, cosa que la matemàtica desmenteix.

De totes maneres, tampoc era de les més petites. Tornant a l'exemple de Còrdova, aquesta no tenia molt més d'un 54 m² i això sumant l'atri i la sala d'oracions, encara que es veia bellament decorada.¹²¹ Aproximadament el mateix que succeïa amb la sinagoga valenciana d'Haron Rubio, de caràcter privat, documentada a 1378, i que no tenia més que 30 palms d'ample per 40 de llarg –uns 60 m². Els exemples podrien multiplicar-se sense sortir del regne valencià¹²² o acudint a Aragó per a més mostres.¹²³

La trajectòria d'aquesta sinagoga major fou molt curta. Arran d'una sèrie de fets no massa explicats, d'entre 1313 i 1315 –pràcticament coetanis a la finalització de les obres–, l'Aljama va ésser condemnada fulminantment per part del rei Sanxo, instigat pel bisbe Guillem de Vilanova. Suposà pels jueus la pèrdua de tots els béns mobles i immobles, tant públics com privats, així com dels privilegis,¹²⁴ només conservant l'indispensable per viure.¹²⁵ De totes maneres, la remissió del càstig no es va fer esperar i el rei, el 9 de setembre de 1315, a canvi del pagament de la considerable suma de 95.000 lliures, consentí en retorna-los els privilegis, els béns privats i una part dels públics, excloent-ne emperò el cementeri de la porta de Portopí i la sinagoga. Perduda aquesta irremissiblement, va ésser convertida en església sota l'advocació de Santa Fe i tota l'illeta es poblà de cristians, si bé amb la prohibició d'obrir finestres cap a l'interior del call. El cert és que, en un illetari de 1350,¹²⁶ tota ella apareix clarament exclosa de l'espai jueu. Aquest fet denota el cas omís que

¹¹⁶ A. LIONEL ISAACS: *Els jueus de Mallorca*, Mallorca, 1986, 224, Doc. 61.

¹¹⁷ F. FITA; G. LLABRÉS: "Privilegios de los hebreos mallorquines según el *Código Pueyo*", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXXVI, 1900, 13-15; 121-148; 185-209; 273-308 i 369-495, Doc. 14.

¹¹⁸ R. ROMERO Y BARROS: "La sinagoga de Córdoba, hoy ermita dedicada al culto bajo la advocación de San Crispín", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, V, Madrid, 1884, 234-264. Per a una bibliografia amplia, veure:

CANTERA: *Sinagogas ...*, 3-4, nota 1

¹¹⁹ P. BLANCO TRIAS: *El Colegio de Nuestra Señora de Montesión de Palma de Mallorca* – Palma, 1943, 22 i 26.

¹²⁰ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 47.

¹²¹ CANTERA: *Sinagogas ...*, 3-32.

¹²² J. HINOJOSA MONTALVO; J. (2003) "El reino de Valencia: juderías y sinagogas", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardí*, Cuenca, 2003, 73-144.

¹²³ A. BLASCO: "Las sinagogas de Aragón: Datos de los últimos diez años", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardí*, Cuenca, 2003, 189-228.

¹²⁴ PONS: *Los judíos .../2*, Doc. 50

¹²⁵ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 20.

¹²⁶ J. MIRALLES: *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona, 2003, 301.336.

es va fer del consell emès pels procuradors, que recomanaven que els albergs tocants a l'església de Santa Fe es retornassin als seus antics propietaris jueus ja que no tenien utilitat. També és cert que aquests els varen vendre per fer front al pagament de la suma promesa al rei.¹²⁷

La nova església de Santa Fe no va tenir millor sort que la sinagoga. Per la seva ubicació en el cor del Call, no comptava amb molt influència de fidels i la raó era que *dictam capella erat et est in loco valde absconso*. Per això, cap a 1323, ja no s'hi celebrava culte. Una donació de 2.000 lliures feta per l'Aljama al rei Sanxo, més altres 300 lliures per l'obra de la Seu, decidí el seu futur: el trasllat a un altre emplaçament, a l'Hort d'En Cassa, devora del castell del Temple. Un indret que es definit com d' *optima populatio* i allà ja hi era a 1324. De l'església abandonada, el rei es va comprometre a què no es dedicaria novament a temple cristià ni se'n faria hospital ni cap altre funció a servei de cristians.¹²⁸ El cert és que, cap a 1325, l'edifici apareix definit com a *un alberch hon solia esser esgleya*,¹²⁹ en una clara mostra del seu abandonament.

Això propicià que, el 8 de març d'aquell any, l'Aljama proposàs *fer mudar en lo pati e en lo lloch, on solia esser la capella de Santa Fe* la Monederia. El consell reial, en principi, acceptà la proposta, però imposant la condició d'abonar un preu d'entrada equivalent a l'estimació del solar on aquella es trobava en el moment, que aquest fos tancat per evitar empius i que, a més a més, també es pagàs un foriscapi a convenir cada 9 anys.¹³⁰ En principi, sembla que l'empresa en dugué endavant, ja que, a 1328, aquesta instal·lació donava nom a una font propera i comptava amb un canó d'aigua propi a l'interior del Call.¹³¹

Altres notícies, emperò, semblen desmentir-ho. Així, el 4 de setembre de 1348, consta que el rei, en agraïment a certs servicis, concedí a Bernat de Vallflor les cases i el solar de la desapareguda sinagoga, a perpetuïtat. L'atorgament es feia a plena i lliure voluntat del beneficiari, que el podia pignorar o vendre a gust seu, reservant-se el monarca el delme del lluïsmo,¹³² i l'autoritzava poc després a construir un forn.¹³³ Dos anys més tard, Berenguer d'Oms, lloctinent reial, volgué tornar enrere la donació i procedir a enderrocar les cases, però el 21 de maig de 1350 es deixà enlaire la proposta.¹³⁴

A partir d'aquest moment, l'antiga sinagoga passà breument a mans de jueus i tengué tota una sèrie d'usos diversos, fins que, a 1391, arran de l'Assalt del Call, l'escrivà i notari de la cort del governador de Mallorca, Jaume des Puig, decidí dedicar-la novament al culte cristià, contra promesa reial. A partir de 1391, de fet, ja no existia una Aljama que s'hi pogués oposar. Sigui com sigui, a 1392, va obtenir del rei Joan I llicència d'amortització i permís per reerigir la capella, dedicant-la aquesta vegada a l'advocació de Nostra Dona de

¹²⁷ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 39.

¹²⁸ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 31.

¹²⁹ ARM, RP 3.399, 62.

¹³⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, Doc. 78.

¹³¹ P. A. SANCHO; B. PONS FÀBREGUES: *Código Çagarriga*, Palma, 1898, 1898: 145-146)

¹³² ACA, Cancillería, Reg. 1.412, 231v

¹³³ ACA, Cancillería, Reg. 1.417, 106-106v

¹³⁴ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 45.

Montision.¹³⁵ A 1394, ja s'hi havia celebrat missa a l'altar de la nova capella, encara en construcció.¹³⁶

D'aquesta manera, el que era el cos físic de la sinagoga, més bé o més malament, subsistí dempeus fins l'arribada de la Companyia de Jesús a 1561 i aquesta orde ocupà tot el solar on hi havia hagut la sinagoga i les seves dependències. Aquesta vella fàbrica no es va enderrocar fins 1571 per donar pas a l'actual església conventual de Montision.¹³⁷ En el present, tal vegada les úniques restes visibles de la sinagoga siguin una sèrie de filades de pedra molt deteriorades i que es troben al carrer del Vent.

Uns anys al descobert

Segons consta entre *les gracias que'ls jueus demanen al senyor rey* presentades el 26 de setembre de 1315, a pocs dies de la confiscació de la sinagoga major, en la XV s'exposava que la manca d'un lloc d'oració obligava als jueus a reunir-se en cases particulars amb la consegüent incomoditat que això suposava.¹³⁸ Demanaven, per tant, que se'ls permetés aixecar una nova sinagoga. La resposta del rei Sanxo no es feu esperar i accedí a la petició, encara que diverses protestes ho retardaren i la seva mort ho paralitzà. El anys de minoria de Jaume III, molt tensos, ho endarreriren encara més i s'hi afegí que, el maig de 1331, el bisbe Guiu de Terrena, carmelita, dirigí una carta al rei censurant la tolerància que havia demostrat i manifestant la seva total oposició al projecte.¹³⁹

Amb tot, el 6 d'agost del mateix any es concedí una nova autorització als jueus,¹⁴⁰ a la vegada que el rei replicava a totes les raons civils i eclesiàstiques en contra. Afegia, a més a més, que no es tractava d'una nova erecció, sinó de la reposició de la confiscada, però amb la condició que rebés el nom de casa d'oració i/o d'escola, i que no fos un edifici vistós. D'aquesta manera, es desmuntava el principal argument del bisbe: que cap comunitat jueva podia tenir dues sinagogues en una mateixa localitat.

Així les coses, poc després, el propi papa Joan XXII va esser qui, amb carta de 23 de setembre de 1331, amonestava el rei, insistint en què la nova sinagoga anava contra tot dret civil i canònic, i remarcant que els jueus ni tan sols haurien d'haver gosat presentar la petició.¹⁴¹ D'aquesta manera, entre 1315 i 1331, els jueus de Ciutat de Mallorca no disposaren d'un lloc públic pels seus actes religiosos.

¹³⁵ ACA, Cancilleria, Reg. 1.997, 25r-26v

¹³⁶ ADM (Arxiu Diocesà de Mallorca), Collatium 4, 1393-1395, 105v-106r

¹³⁷ BLANCO: *El colegio de Nuestra Señora de Montision*, 22.

¹³⁸ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, Doc. 51 - *Item, com els dits jueus no hagen sinagoga e als dissaptes e als altres dies de lur oracio, hagen anar per alberchs e fer partides del mateys, es los gran trebayl, per so sopleguen, humilment, que placia al senyor rey, que'ls assigne e'ls don loch dins lo cayl, en lo qual pusquen fer lur sinagoga, com tan gran cayl sense sinagoga estar no pusca.*

¹³⁹ ADM, Suelos escritos, 1.133

¹⁴⁰ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 47.

¹⁴¹ J. GOÑI GAZTAMBIDE: "Juan XXII y la sinagoga de Palma de Mallorca", *Sefarad*, 22, Madrid, 1962, 103-106.

La segona sinagoga major

Malgrat tot, l'Aljama tornà a tenir un lloc d'oració amb el nom específic de sinagoga, fou públic i es va conèixer també amb el qualificatiu de major. Res se sap sobre el seu procés de construcció, ni del moment d'entrada en servici. Consta, que el seu emplaçament va ésser el de la posterior localització del Seminari Conciliar vell i que, el 25 d'agost de 1380, Pere IV dictà una ordre prohibint que la comunitat jueva fos molestada a causa dels títols d'adquisició o pels préstecs rebuts per a la construcció d'aquesta sinagoga.¹⁴²

Un cop erigida, funciona de manera continuada, encara que breu, fins la destrucció del Call a 1391. El 9 d'agost d'aquell any, tots els béns comuns de l'Aljama varen ésser novament confiscats i revertiren al fisc reial. En va prendre possessió oficial un comissari, Jaume Pastor, vengut expressament a Mallorca. Per còpia de les actes notarials, se sap que es tractava d'un conjunt d'una certa complexitat.¹⁴³ El 30 de novembre de 1391 va ésser adquirida pel notari Joan Martí i la compra s'efectua davant el notari Bernat Taulari.¹⁴⁴ A partir d'aquí, durant trenta anys, l'edifici es dedicà a usos profans, però la seva història no acabà així.

Entre els anys 1424 i 1435, va tenir un segon període de funcionament com a sinagoga en virtut de les maniobres d'Astrug Xibilí. Aquest jueu comprà l'edifici el 10 de març de 1419, moment del qual se'n té una nova descripció que confirma la característiques que ja es tenien d'antic.¹⁴⁵ Segons J. Ma. Quadrado, la façana principal donava al carrer de la Posada de Montserrat,¹⁴⁶ que identificà amb el *vicus major* dels darrers anys del C all Major.¹⁴⁷

En el document de 1419 s'esmenten varies vies públiques. Una és el *vico dicto d'en Magaluff Mili*, anomenat també d'En Satalli, en una duplicitat de noms gens entranya en un moment en que la toponímia urbanano estava del tot fixada. Magaluf Mili no figura en la nòmina de conversos de 1391, però se sap que posseïa un *hospitium* proper al de Barrahom Marili, procurador de Dolça, viuda de Sait Mili, aquest sí convers amb el nom de Rafel

¹⁴² CANTERA: *Sinagogas* ..., 262.

¹⁴³ ACA, RP, Reg. 791 *Et primo de sinagoga maiori dicti calli, cum pluribus domibus que sunt de eius pertinencii et sibi contiguis, que affrontatur es una parte in via ubi es fons dicti calli, ex alia parte in via qui itur a la Calatrava, et alia parte in hospicio d'en Cijari, et ex alia parte in hospicio Natan d'Hosca et in quodam vico seu androna in domibus d'en Axata.*

¹⁴⁴ ACA, Cancilleria, Reg. 1.999, 98r-98v.

¹⁴⁵ ARM, C 2.602, 1r-4 - [...] *hospitium situatum intus Civitatem Maioricarum, in parrochia sante Eulalie, in loco olim judeorum, quod antiquitus fuit sinagoga judeorum, et cum etiam ademprivo et canone aque quod habebat de cequia Civitatis Maioricarum, nedum ad rigandum quoddam viridarium dicti hospicii sed etiam ad usum et servicium dicti hospicii, domini et familia eiusdem [...] Et affrontatur dictum hospitium es una parte cum hospicio quod fuit Nathan d'Oscha (et nunc est dicti Johannis Martín); et ex alia cum vico dicto d'en Magaluff Mili (et nunc dicitur d'en Satalli); ex alia parte cum hospicio d'en Pinya, conversi sartoris Maioricarum, et cum hospicio Bartholomei –savi, conversi sartoris Maioricarum, et cum hospicio domine na Tarragona; et ex alia parte cum hospicio de na Margarita, alias na Caperó, et cum quoddam carrerono per quoad exeundo de dicto viridario tenditur versus vicum dictum la Torra del Amor.*

¹⁴⁶ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/IV*, 76.

ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 91-92.

¹⁴⁷ QUADRADO: *La juderia* ..., 37.

Amat,¹⁴⁸ Per altra part, se xerra d'un carreró cap al carrer de la Torre de l'Amor, cosa que concorda amb una referència donada per D. Zaforteza, que diu haver trobat en *un manuscrito de nuestro archivo*, segons la qual la sinagoga dita de la Calatrava es trobava darrera el Col·legi de Montision amb porta a la Volta d'En Maya o Malla,¹⁴⁹ un topònim que indistintament va esser aplicat al que ara són el carrer dels Assaonadors¹⁵⁰ i el carrer de la Torre de l'Amor.¹⁵¹

Cinc anys més tard, el 12 de juliol de 1423, Astrug Xibilí va obtenir permís reial per disposar lliurament d'aquesta casa per vendre-la, alienar-la o dedicar-la a l'ús que volgués sense llicència prèvia.¹⁵² Tenia així el camí expèdit per a un projecte concret: dedicar una part de l'edifici a casa d'oració pels jueus a títol particular, cosa que conseguí. Al servir també com a lloc d'estudi, es va conèixer igualment amb el nom de *l'escola judaica d'en Astruch Xibilí* i tal circumstància ha servit per justificar la denominació d'una de les vies públiques que delimiten l'illeta de cases on s'ubicà aquesta escola.

La realitat és que aquest topònim es deu a les molt posteriors que hi tengué la Companyia de Jesús i se l'ha de relacionar amb tota una sèrie de canvis en el traçat viari de la zona. Per entendre-ho, s'ha de retornar a la primera sinagoga major. Aquesta limitava al nord amb el carrer de Montision actual; a l'oest amb el carrer del Vent; al sud, amb el Born de Santa Clara –actual carrer de Sant Alonso- i a l'est amb el carrer de la Pelleteria.

Aquest darrer és un dels protagonistes d'una part important de les transformacions hagudes en aquesta zona. L'illeta original de la primera sinagoga major va restar sense canvis substancials fins l'arribada dels jesuïtes, malgrat haver aixoplugat l'Estudi General Lul·lià entre 1443 i 1501.¹⁵³ La Companyia de Jesús adoptà l'existent capella de Nostra Dona de Montision com a pròpia i s'instal·là a les cases veïnades, situació que es mantení fins 1588. La creixent expansió de les escoles que hi creà va obligar als jesuïtes a ocupar també l'illeta següent per la banda de l'est. En principi, la separació es va solventar amb un pont de fusta, però més envant es va decidir unificar ambdues illetes. Això es va fer absorbint el tram final del carrer de la Pelleteria que, fins aquells moments, havia enllaçat amb el Born de Santa Clara. Per compensar el tros de via perdut, es va dividir l'altra illeta amb una nova via. Aquesta és la que va rebre el nom de carrer de les Escoles, però perquè hi tenien la sortida les dels jesuïtes i no per l'escola d'Astrug Xibilí, donat que el carrer en qüestió no existí fins ben avançat el segle XVI. Així ho explica clarament D. Zaforteza¹⁵⁴ i ho recull el P. Blanco Trías.¹⁵⁵ D'aquí també que un altre fos l'emplaçament de l' *aula scola dels jueus* on el 17 de març de 1350 es reuniren els representants principals de l'Aljama per a què els hi fossin llegits els capítols que els havien de regir, recopilats per Gilabert de Centelles, governador de l'illa.¹⁵⁶ I tampoc s'hi trobava l'escola on ensenyà Jucef ben

¹⁴⁸ QUADRADO: *La judería ...*, 65.

¹⁴⁹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 365-366.

¹⁵⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/II*, 111-112.

¹⁵¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 316.

¹⁵² ACA, Cancillería, Reg. 2.725, 113r-114v

¹⁵³ J. LLADÓ Y FERRAGUT: *Historia del Estudio General Luliano y de la Real y Pontificia Universidad Literaria de Mallorca*, Palma, 1973, 32-37.

¹⁵⁴ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 253.

¹⁵⁵ BLANCO: *Historia del Colegio de Montesion*, 21-25.

¹⁵⁶ J. ROSSELLÓ LLITERAS: *Els pergamins de l'Arxiu Parroquial de Santa Eulàlia/II*, Palma, 2000, 58-60.

Berahom, *capellà de la schola dels juheus de Mallorca*.¹⁵⁷ Tal volta el lloc d'una i altra cosa fos el *carrarone de la Scola* que es documenta a 1391 i que es fa difícil ubicar amb les fites que es tenen.¹⁵⁸

Malgrat la seva piadosa acció, Astuc Xibilí acabà convertint-se al cristianisme a 1435 i adoptà el nom de Gil Catllar.¹⁵⁹ La sinagoga i l'escola varen esser desmantellades i l'11 de maig de 1436, el procurador reial registrà les despeses de fer-ho.¹⁶⁰ A partir d'aquest any, les notícies es van fent menys freqüents. Així, Benet Espanyol, tot recollint la tradició, diu que la casa va esser ocupada pel mercader Benet Ferrer.¹⁶¹

Les possibilitats de trobar alguna constatació arqueològica d'aquesta sinagoga i les instal·lacions annexes desaparegueren amb la construcció del Seminari conciliar vell, creat a 1699 i inaugurat el 29 de juny de 1700. L'edifici actual s'inicià a 1727, segons projecte de Juan de Aragón i es va concloure a 1772. L'església que l'acompanya és obra de Bartomeu Ferrà, projectada a 1895, en estil neogòtic. Les darreres intervencions varen tenir lloc a 1954.¹⁶²

La sinagoga menor o nova

Encara hi hagué una tercera sinagoga en el Call Major. Les altres dues varen esser conegudes com a majors, mentres que aquesta va esser qualificada indistintament de menor o nova. La seva creació es deu a la iniciativa d'un particular: Aaron Mani. Morí cap a 1370, si bé encara se'l troba viu en documentació d'aquest any.¹⁶³ Ho deixà escrit en el seu testament, però realment es coneix a partir d'una transacció entre els seus marmessors: Isaac Amor, d'una banda, i Magaluf Natjer i Jusef Mili, de l'altra, on s'exposa que dita sinagoga s'ha d'erigir en l'*hospicium* que tenia en el Call.¹⁶⁴

A l'igual que la sinagoga d'Astruc Xibilí, la d'Arron Mani fou confiscada arran de la destrucció de 1391. Hi ha, per tant, la possibilitat de què estigués 21 anys en actiu, si és que es creà en el mateix any de la mort del promotor. Sigui con sigui, també va tenir un segon període de funcionament. La conversió de 1391 no va esser tan massiva com s'ha volgut suposar. De fet, només es té constància de 111 individus que adoptassin tal decisió¹⁶⁵ i

¹⁵⁷ E. FAJARNÉS: "Iussef ben Berahom, rabí de la escuela de los judíos de Mallorca: su familia y sus bienes" in *BSAL*, VII, Palma, 1898, 376.

¹⁵⁸ QUADRADO: *La judería* ..., núm. 49.

¹⁵⁹ G. LLOMPART; J. RIERA: "La «Historia de Sancta Fide Catholica» de Benet Espanyol (1548)", *Fontes Rerum Balearius*, III, Palma, 1979/1980, 141-194.

¹⁶⁰ PIFERRER / QUADRADO: *Islas Baleares*, 251 - Item, lo dit dia pagui a l bastáis qui aporta alscons arneses de la scola judaica d'en Struch Xibili, are apellat Gil Callar I sol. III diners

¹⁶¹ LLOMPART; RIERA: "«La «Historia de Sancta Fide ...», 43.

¹⁶² M. GAMBÚS SAIZ; Mª MASSANET GIL: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, 51-52..

M LUCENA: *Palma. Guia d'Arquitectura*, Palma, 1997, 116.

¹⁶³ A. SANTAMARÍA: "El gobierno de Olfo de Prócida. Una década de la historia de Mallorca (1365-1375), *Hispania*, 25, Madrid, 1965, 367-412.

¹⁶⁴ ACA, RP, Reg. 791 f. 161-161v [...] qui in suo ultimo testamento voluit et ordenavit per nos, manumisores suos, de quodam hospicium quod habebat in callo judaico fieri, construit et edificari quandam sinagogam in dicto callo.

¹⁶⁵ QUADRADO: *La judería* ..., 54-76.

suposen una petita part de la població jueva que hi pogué haver en aquell any.¹⁶⁶ A més a més, s'han de tenir presents tots els que es trobaven fora de Mallorca i que no es venen afectats pels fets i que retornaren. I se'ls ha d'afegir un contingent de 150 jueus procedents de Portugal que, sota la protecció de Joan I, vengueren a establir-se a Ciutat de Mallorca.

Precisament, aquest darrer col·lectiu és el que va tenir un paper transcendental a l'esser l'impulsor de la segona època de la sinagoga d'Aaron Mani. Consta per carta reial de 15 de març de 1394 que el monarca ordenava que no se'ls havia de molestar ni ofendre i que se'ls havia d'assignar un lloc convenient on viure. Se'ls adjudicà una part del malparat Call Major. El 26 de març de 1395, dos d'aquests jueus, Isaac Guidela i Abraham Baguali, suplicaren una confirmació per escrit de l'esmentada carta i, a més a més, prèvia petició, reberen llicència de Berenguer de Montagut, lloctinent del governador Ramon d'Abellà, per tenir sinagoga.¹⁶⁷ Amb l'autorització, el que feren va ésser comprar l'edifici de l'extingida sinagoga d'Aaron Mani i rehabilitar-la. Sembla que entrà en funcionament el mateix 1395.

Una incògnita sempre present sobre aquesta sinagoga menor o nova és la de la seva localització, fins el punt d'haver-se afirmat que era un absurd intentar-ho.¹⁶⁸ Ara bé, hi ha tota una sèrie de dades que permeten formular una hipòtesi sobre aquest punt. Si bé a partir de la confiscació de 1391 se'n té una primera notícia, que només facilità els confrontants,¹⁶⁹ altres de posterior faciliten informacions més concises. Per referències de 1422, quan la memòria de la primera clausura era relativament recent, consta que el llavors anomenat carrer de la Pelleria (=Pelleteria) també rebia el nom de carrer de la Sinagoga Nova perquè en ell n'hi havia hagut una en unes cases que, aleshores, eren un forn.¹⁷⁰

La notícia, amb poques variants, es repeteix a 1587 i en termes semblants se la troba també a 1656.¹⁷¹ A l'any 1692 se'n torna tenir constància¹⁷² i, finalment, a 1746, al marge

¹⁶⁶ Si a aquest 111 conversos se'ls apliquen els coeficients habituals pel càlcul demogràfic a Mallorca, - d'entre 4 i 5- com a molt s'arriba a unes 500 persones. Escas número per a una Aljama que, ja en el segle XIII se li comptaven unes 2.000 persones i que rondà les 3.000 a mitjans del segle XIV. Veure:

BERNAT: *El Call de Ciutat de Mallorca* ..., 39-40.

¹⁶⁷ ARM, Guiatges V, 69 [...] *possint sinagogam eligere et in eadem altare et rotlo ac alias sollempnitates ad legem judaicam pertinentes facere eo modo, et prou judei Civitate Maioricarm, ante destruccionem Calli judeorum Maioricarm residents, facere poterant et consueverant. De quaquidem licencia mandavit dictus honorabilis locumtenens hano scripturam fieri ad habendum memoriam in futurum.*

¹⁶⁸ LLOMPART; RIERA: "'La «Historia de Sancta Fide ...", 169.

¹⁶⁹ ACA, RP, Reg. 791, 148 *Item aliam sinagogam vocatam menor quam legavit, dedit concessit dicte aljame Aron Mani, afrontata ex una parte cum hospicio Maymo Sussen (nunc vocati Petrus Manresa); ex alia parte cum hospicio Cetri Benetora; et ex alia parte cum corrali de Bunjach, et ex alia parte in domibus Imaiam Amuret.*

¹⁷⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 38 [...] *quasdam domus cum furno una cum quodam horto exitum habente in quodam angiportu sive carrarone qui no transit ab vicum solis, scituatas intus presentem Civitatem Majoricarum in parrochia Sancta Eulalia, in vico vocato dels PelleTERS, olim vero Sinagoga nova judeorum, que sinagoga erat in domibus predictis.*

¹⁷¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 280 [...] *unes cases [...] situades en la present ciutat de Mallorca, en la parroquia de Santa Eulalia, en lo carrer dit de la Pelleteria, antiguament de la Sinagoga dels judios*

¹⁷² ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/IV*, 330 *Confronten [...] ab lo dit carrer de la Pelleteria, de altre ab cases que foren de Cosme Cifre, pelleter, que vuy son de la heretat de Gabriel Rexach, de altre ab cases de Llorens Serra Goyet, notari, antes de Vicens Antich, de altre ab carrero qui no passa y solament te eixida al carrer del Sol*

d'insistir en la presència del forn, es remarca la dotació d'aigua.¹⁷³ Com es pot veure, en tota aquesta cadena de notícies, des de 1370 fins la darrera esmentada, hi ha una sèrie de constants: la presència de horts i/o corrals, el carreró posterior i les al·lusions directes o indirectes al *vico den Vilar / carrer del Sol* que és un mateix carrer¹⁷⁴ i a les quals s'ha d'afegir la constatació de la presència d'una font (=aljub?)

En el present, en el carrer de la Pelleteria, encara hi existeix un forn que per la seva ubicació respon a moltes d'aquestes característiques, inclosa la sortida posterior pel carrer d'En Conrador.¹⁷⁵ Aquesta sortida es caracteritza per tenir dos escalons per davall del nivell del carreró¹⁷⁶ i far suposar -en cas de correspondre's amb la sinagoga en qüestió- l'existència d'una sala d'oració interior, tal i com ho suggereix la descripció que se'n fa a 1391. D'aquesta manera, el lloc podia passar més desapercebut en cas de violència.

Quelcom semblant passava a sinagogues menors d'altres indrets, com amb les valencianes d'Harón Rubio, a 1378, o d'Esdra de Padre a Medina, a 1379.¹⁷⁷ En qualsevol cas, també s'ha de tenir en compte que tant la sinagoga menor mallorquina com les valencianes esmentades o algunes que es coneixen per Terol tenen en comú que foren erigides per iniciativa privada.¹⁷⁸

La qüestió de les dues sinagogues

Des de la perspectiva cristiana, un tret que caracteritza el tema de les sinagogues de Ciutat de Mallorca en el segle XV és el que n'hi hagués dues d'obertes al mateix temps. Tot i ésser reiteratiu, es necessari repassar dades ja vistes i contemplar-ne algunes de noves. En resum i encara que es desconeguin algunes dates concretes, les referències a tenir en compte són les que es registren en aquest quadre:

DATA	SEGONA SINAGOGA MAJOR	SINAGOGA MENOR O NOVA
1313-1314	Confiscació de tots els béns públics i privats de l'Aljama. Supressió de privilegis.	
19 de setembre de 1315	Pagament de 95.000 L. per part l'Aljama per recuperar els béns i privilegis. Exclusió de la primera sinagoga major.	
26 de setembre de 1315	Autorització de rei Sanxo per tenir nova sinagoga	
4 de setembre de 1324	Mort de Sanxo i paralització de la sinagoga	
¿?	Llicència de Jaume III per a tenir un lloc d'oració	
¿? de maig de 1331	Carta del bisbe Guiu de Terrena als prohoms de la ciutat en contra de la sinagoga	
6 d'agost 1331	Ordre de Jaume III autoritzant una escola o casa d'oració	
23 de setembre de 1331	Carta del papa Juan XXII a Jaume III contra l'erecció de la sinagoga	
¿?	Inici del funcionament de la segona sinagoga major	

¹⁷³ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 54-55 [...] *unes cases forn ab pou, y font, corral, una botiga y estudiet damunt della que te un portal a un carrero que no passa, situada dins Ciutat de Mallorca en la parroquia de Santa Eulalia, en lo carrer de la Pelleteria [...]*

¹⁷⁴ QUADRADO: *La juderia ...*, 73.

¹⁷⁵ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 54-55. No se sap el nom o noms medievals que pogués tenir aquesra androna. L'actual el va prendre de l'italià Esteban Conrado, establert a Mallorca en el segle XVII.

¹⁷⁶ S'ha de recordar que a la sinagoga del *Call de l'Almudaina* s'hi accedia precisament d'aquesta manera: baixant, no dos, pero sí tres escalons.

¹⁷⁷ HINOJOSA: "El reino de Valencia: juderías y sinagogas", 128.

¹⁷⁸ A. BLASCO: "Nuevos datos sobre la judería de Teruel, con especial estudio de sus sinagogas", *Studium*, 3, 1997, 13-44.

1373		Mort d'Aarón Mani. Testament llegant una casa per a sinagoga
16 d'agost de 1377		Testament de Sayt Mili
25 d'agost de 1380	Ordre reial per a què l'Aljama no sigui molestada.	
2 d'agost de 1391	Assalt del Call. Conversió parcial.	
9 d'agost de 1391	Confiscació dels béns de l'Aljama. Supressió de privilegis.	
30 de novembre de 1393	Compra del notari Joan Martí	
26 de març de 1395		Sol·licitud de dos jueus portuguesos i llicència de Berenguer de Montagut per a tenir sinagoga
¿?		Inici del funcionament
¿? maig de 1396		Referència a un pagament de 20 sous per la sinagoga
12 de maig de 1415	Ordre de Benet XIII de reduir el número de sinagogues	
10 de març de 1419	Compra d'Astruc Xibilí	
¿? 1420		Confiscació per a dedicar-la a escola de nins cristians
12 de juliol de 1424	Astruc Xibilí obté llicència de lliure disposició	
¿? 1424	Astruc Xibilí en fa casa d'oració i escola	
1435	Conversió massiva i fi de l'Aljama de Mallorca	

Com s'hi pot veure, efectivament sí hi va haver un període de convivència de dues sinagogues: la segona major, de caràcter públic, i una menor o nova, sorgida a conseqüència del testament d'Aaron Mani. No es tracta d'una circumstància entranya. Sí es pren Aragó com a exemple, aquesta multiplicat es confirma, encara que la coexistència sigui breu.¹⁷⁹ I aquest era un fet que suscitava murmuracions entre la població cristiana. Aquest descontent trobà el seu marc general en les ordres dictades pel papa Benet XIII el 12 de maig de 1415. Segons es prescrivia, en aquelles localitats on l'Aljama tengués dues o més sinagogues, s'havia de procedir al tancament de la majoria i deixar-se en servici la que fos més reduïda i senzilla,¹⁸⁰ tal i com succeí, per exemple, a Girona.¹⁸¹

En qualsevol cas, es té, per Ciutat de Mallorca i al llarg del segle XV, una simultaneïtat que pogué durar bé 7 anys si s'admet que la sinagoga d'Aarón Mani començàs a funcionar en el mateix 1377 o bé 22. I una confirmació d'aquesta darrera possibilitat i coexistència es troba en el testament de Sayt Mili, dictat a 1377, i en el qual consta la voluntat del testador de què, tant a la sinagoga major com a la sinagoga menor, hi cremi una llàntia perpètua en honor de Déu, ambdues dotades de 20 quartans d'oli.¹⁸²

Mentres, des de la perspectiva jueva, el qüestionament era un altre: hi havia dubtes sobre la santedat i la legitimitat d'ús d'aquestes sinagogues restituïdes al culte. El problema es considerà de tal magnitud que, bé per manca d'opinions autoritzades entre els especialistes locals, bé per creure necessari recórrer a un personatge de gran prestigi, el

¹⁷⁹ BLASCO: "Las sinagogas de Aragón ...", 193-194.

¹⁸⁰ DE LOS RÍOS: *Historia de los Judíos ...II*, 71.

¹⁸¹ MASIÀ: "Aportaciones al estudio ...", 287.

PLANAS: "Les comunitats jueves ...", 71.

¹⁸² E. DE K. AGUILÓ: "Documents curiosos del segle XIV.- IX: Testament de Sayt Mili, jueu, fundador d'un hospital en el Call de Ciutat de Mallorca, 16 d'agost de 1377", *BSAL*, IX, Palma, 1901, 203-204.

dilema va ésser plantejat a Simó ben Tsémakh Duran. Aquest metge i rabí havia nascut a Mallorca a 1361, però hagué de fugir al nord d'Àfrica arran dels fets de 1391 i allà morí a 1444.¹⁸³ Se'l considerava la màxima autoritat del seu temps en tems religiosos i singularment en jurisprudència. Els seus dictàmens formen una col·lecció de més de 800 responsa.¹⁸⁴ Una d'elles, la III:5, es refereix precisament a les sinagogues de Ciutat de Mallorca. Traduïda de l'hebreu al català per E. Feliu,¹⁸⁵ recull el dictamen de R. Duran sobre aquesta consulta.

Una de les preguntes girava entorn de la santedat de les sinagogues després dels saquejos i el seu ús diferent al religiós en mans de no jueus. La resposta fou contundent: l'havien perduda i, a més a més, el fet de què un particular les retornàs a l'ús religiós sense lliurar-les a la comunitat no millorava la situació. Així s'havia d'aplicar, sense dubtes, a la sinagoga menor, tant i més per quant es trobava hipotecada a cristians. L'Aljama estava obligada a rescatar-la comendatàriament, contribuint cada individu segons les seves possibilitats. Per altra part, també es trobava sotmesa al pagament de fruits en concepte de retribució fixa a un prestador idòlatra (=cristià) per les despeses d'errecció. De fet, aquesta circumstància sembla que va ésser determinant pel seu final: després del tancament de 1420, el creditor reclamava el deute i amenaçava d'embargament.¹⁸⁶ Així degué ocórrer, ja que se sap que el local fou convertit en *escola de minyons cristians*.¹⁸⁷

L'altre aspecte es referia a si un particular, posseïdor d'una sinagoga, podia ésser obligat a vendre-la o donar-la a la comunitat. En aquest cas, la sinagoga afectada havia estat pública en el passat. Amb aquest antecedent, l'actual propietari tenia l'obligació de permetre que la comunitat la redimís al mateix preu pel qual ell l'hagués adquirida, ja que una sinagoga no pot ésser mai un bé privat. Aquesta part de la consulta al·ludia clarament a la segona sinagoga major, tornada al culte per Astruc Xibilí.

Interessen, a més a més, les dades històriques reflectides. R. Duran parla de dues sinagogues no perquè es trobassin en funcionament en el moment de la consulta, sinó perquè cada una es trobava sotmesa a una particular i diferent circumstància. De la lectura de les seves opinions es desprèn amb claredat que les sinagogues en qüestió són la menor, d'una part, que, en els darrers cinc anys abans de la consulta, ha estat adquirida per *mercadors i consemblants*.¹⁸⁸ És evident que es refereix als jueus portuguesos de 1395, a la vegada que situa els esdeveniments amb posterioritat a 1400. L'altra al·ludida és la major, que ja havia iniciat el segon període de funcionament. Tota vegada que es parla de que havia estat comprada fa poc i es dona a entendre que ja complia amb la funcions pròpies,¹⁸⁹ col·loca la consulta cap a 1424 o poc després, ja que aquest és l'any del retorn al culte.

Tot junt no fa sinó demostrar el profund coneixement que Simó ben Tsémakh Duran tenia del que passava a Mallorca, malgrat el seu desterrament a Argel. Un coneixement que

¹⁸³ CONTRERAS: *Los médicos judíos ...*, 87-102.

¹⁸⁴ I. EPSTEIN: *Les responsa del Rabí Simó ben Tsémakh Duran* - Palma, 2001.

¹⁸⁵ E. FELIU: "Un dictamen de Simon ben Sémah Duran sobre les dues sinagogues de Mallorca", *Tamid*, 4, 2002/2003, 137- 145.

¹⁸⁶ FELIU: "Un dictamen ...", 139.

¹⁸⁷ LLOMPART; RIERA: "La «Historia de Sancta Fide ...»", 169.

¹⁸⁸ FELIU: "Un dictamen ...", 139.

¹⁸⁹ FELIU: "Un dictamen ...", 141.

li va permetre advertir a l'Aljama mallorquina que les dissensions internes i la vida molla que duïen serien la causa de la seva desaparició. Va veure complerts els mals auguris: a 1435 tota l'Aljama de Mallorca s'havia convertit al cristianisme.

Per acabar

Com bé es pot veure, la informació disponible sobre el tema dels cementeris jueus de Ciutat de Mallorca és de molt diversa índole i una part d'ella ha d'esser tractada amb precaució. Amb tot, resulta possible constatar l'existència segura de dos d'ells: el de la porta de Portopí –que seria el més antic– i el de la porta del Camp –darrer que funcionà. El de la porta de Santa Margalida presenta més dubtes al no poder-lo vincular, a diferència dels altres, amb cap nucli proper d'habitatge de jueus. De totes maneres, s'ha de recordar que el concepte de barri jueu en una madina i en una ciutat cristiana no és el mateix, amb la qual cosa no es pot descartar a priori que un col·lectiu més o menys nombrós de jueus hagués habitat en les immediacions del que va esser Bâb al-Kohl.

La pèrdua de la documentació generada per l'Aljama de Mallorca, tant a causa del saqueig de 1391 com per la conversió de 1435, dificulta el coneixement del tema des de la perspectiva jueva. Les fonts cristianes ho tracten tangencialment en tant que serveix de referència per a altres interessos. I des del camp de l'arqueologia, no es pot esperar cap aportació: els indrets on s'emplaçaren aquests cementeris es troben en el present del tot transformats per contínues intervencions que van des de la construcció del recinte murari renaixentista¹⁹⁰ passant per l'enderrocament de les murades a partir de 1903 i la consegüent urbanització dels solaris obtinguts conformant bona part de l'eixample.¹⁹¹

D'aquesta manera, no es poden resoldre incògnites com quin dels tres fossars dels jueus era el que, a l'any 1456, declarà tenir en propietat Francesc Sagrera, en nom seu i dels seus germans. D'ell només se sap que es trobava en el Terme de Ciutat de Mallorca, prop d'una sinya dita d'En Pisà. Estava sotmès a alou i directe domini del convent de Sant Domingo, amb el pagament de 10 lliures anuals.¹⁹² Mai se sebrà, tampoc, si en alguns d'ells hi existiren tombes de les quals, com en el cas de Sevilla, se'n pogué dir: *Y al tiempo que se deshazían, y vendían el material para obras, hallaron varios trajes y joyas en muchos cuerpos que estaban conservados más que otros, que solo descubrían lo formado del scheleto y güesos, que dio admiración la costa del enterrarse de muchos de los Judíos. Allí se hallaron libros, [...]*¹⁹³

Pel que fa a les sinagogues, resta clara la multiplicitat de les hagudes a Ciutat de Mallorca a partir de 1234 i fins els fets poc estudiats que determinaren la conversió de 1435. Existiren quatre nuclis de població jueva a Ciutat de Mallorca –cinc si es comptabilitza el relacionat amb l'Almudaina de Gumâra– i són cinc les sinagogues documentades, amb reticències sobre la localització d'alguna d'elles.

¹⁹⁰ BERNAT; SERRA: "El darrer recinte: ...", 37-60.

¹⁹¹ Mª Dolores LADARIA BAÑARES: *El ensanche de Palma. Planteamiento, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1867-1927*, Palma, 1992.

¹⁹² LLOMPART, G.: "Sagreriana minora" in *BSAL*, XXXIX, Palma, 1983, 407-434; veure: 420.

¹⁹³ Fidel FITA COLOMÉ: "El cementerio hebreo de Sevilla. Epitafio de un rabino célebre", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 17, Madrid, 1890, 174-183.

Per altra part, no deixen de cridar l'atenció determinades característiques en les seves localitzacions –carrerons, sortides secundàries, presència primerenca o tardana de forns, ... - , així com que les dues darreres tenguessin dos períodes clarament diferenciats de funcionament. Això darrer ha fet que alguns autors en comptabilitzassin set i no cinc, per considerar que les segones fases els conferiren entitat pròpia. Qualsevol sigui l'opció, el cert és que Ciutat de Mallorca, a hores d'ara, no en conserva cap resta fiable i/o visible.

El tema no està esgotat. Manquen aclarir capítols de tant d'interès com la nòmina de rabins, les escoles que havien d'acompanyar aquestes sinagogues, el catàleg de mestres que hi ensenyaren o el perquè de l'absència, per ara, de referències –escrites i/o materials- indiscutibles sobre els banys rituals –miqvé(s)- tan necessaris per alguns ritus fonamentals de la religiositat jueva, absència que impedeix la seva localització.

RESUMEN

Poco o nada se sabe de los cementerios al servicio de la Aljama de Ciutat de Mallorca. Nada anterior a la conquista de 1229 y muy poco tras esta, hasta su desaparición en 1435. En el presente trabajo se recogerán las noticias dispersas que existen sobre ellos, se dará su situación y se seguirá, aunque de manera incompleta, su suerte hasta la desaparición de cualquier resto a causa del crecimiento urbano. Partiendo de que en Ciutat de Mallorca, durante la Edad Media, no hubo un call (=judería) único, es lógico que existieran más sinagogas de las que normalmente aparecen en las publicaciones al uso. Hay suficientes noticias que así permiten documentarlo. A partir de 1234 y hasta 1435, se constata la existencia de cinco. Con el presente trabajo, por una parte, se quiere recapitular una serie de referencias tratadas hasta ahora de forma aislada. Por otro lado, el objetivo final es el de confirmar este número de sinagogas y plantear algunas hipótesis sobre la localización de las menos conocidas.

ABSTRACT

Little or nothing is known from the cemeteries to the service of the Aljama de Ciutat of Majorca. Not previous at all to the conquest of 1229 and very little after this one, up to your disappearance in 1435. In the present work there will be gathered the dispersed news that exist on them, one will give your situation and will follow, though in an incomplete way, your luck up to the disappearance of any rest because of the urban growth. In Ciutat de Majorca, during the Middle Ages, there was no a call (=jewry) only, and it is logical that more synagogues existed of those who normally appear in the publications to the use. There is sufficient news that they allow to document like, from 1234 until 1435, one consists existence of five. With the present work there wants to be summarized a series of references treated till now about isolated form, to confirm this number of synagogues and to raise some hypothesis on the location of least known.

Enfermedades y santos protectores en Mallorca medieval

ANTONIO CONTRERAS MAS

La mentalidad empírico-creencial dominante a lo largo del período medieval, queda reflejada en las actitudes sociales. Entre ellas cabe destacar las adoptadas ante la imprescindible necesidad de enfrentarse al aflictivo y desconcertante hecho de enfermar y sentirse amenazado por la muerte de forma súbita. La escasa respuesta obtenida mediante los recursos naturales esgrimidos ante esa temible e inmediata posibilidad, llevaba a optar por otras medidas adicionales. La elevada frecuencia con que se daba este tipo de sucesos, debido a la importante incidencia alcanzada por las enfermedades infecciosas de evolución rápida, propiciaba especialmente la búsqueda de algún tipo de protección sobrenatural.

Una de las formas de respuesta a esta preocupación, determinada sobre todo por las creencias judeocristianas y sobre todo por las segundas, donde el binomio enfermedad-pecado adquirió una especial trascendencia,¹ propició la apelación a la protección divina. En ocasiones directamente y en otras a través de un santo determinado, cuya hagiografía lo convertía en especialmente apto para actuar como el protector especializado y adecuado para una enfermedad determinada. Así se llegó a disponer de un amplio y diversificado cuadro de santos-protectores, que actuaban como intermediarios ante Dios, en las principales enfermedades.²

La importancia de su culto, era directamente proporcional a la relevancia adquirida por la enfermedad en la cual se les consideraba especialmente competentes, de acuerdo con alguna circunstancia biográfica o de cualquier otro orden. Además de recurrir regularmente a ellos para protegerse del núcleo integrado por las más preocupantes, la población no dudaba en impetrar directamente el auxilio de la máxima Divinidad. De acuerdo con esta especialización, si cabe denominarla de este modo, el sujeto afectado disponía de oraciones exclusivas para cada una de dichas enfermedades.

Enfermedades infecciosas

En la distribución histórica de las enfermedades, se distinguen tres períodos fundamentales. El primero corresponde a la era de las grandes epidemias; el segundo corresponde a las enfermedades sociales infecciosas y el tercero a la etapa de las enfermedades sociales crónicas y de los accidentes.

¹ Pedro LAÍN ENTRALGO: *Enfermedad y pecado*, Barcelona, 1961.

² ANÓNIMO: *Santos Sanadores*, Barcelona, 1943.

La era de las grandes enfermedades epidémicas, comprende desde los primeros tiempos hasta el último cuarto del siglo XIX. Se caracteriza por la presencia de enfermedades en forma de epidemias o manifestaciones de la enfermedad que alcanzan características de catástrofe colectiva. Sus repercusiones se acumulan en un espacio breve de tiempo, ocasionando un impacto social importante. Suele subdividirse en dos períodos de muy desigual duración, dominados respectivamente por la peste, que se prolonga hasta el siglo XVII y por el cólera, que alcanza al siglo XIX. Están separados por un período de transición, con una incidencia destacada de la viruela, que se localiza sobre todo en el siglo XVIII.

Informaciones locales de muy distinta procedencia, permiten constatar como enfermedades del género descrito para el primero de los períodos mencionados, afectaban a Mallorca. Además de la rica información proporcionada por los documentos de las épocas respectivas, existen otros testimonios escritos que nos permiten identificar cuales eran las principales enfermedades objeto de preocupación para el hombre mallorquín de fines de la Baja Edad Media.

Una de tales fuentes es el llamado *Misal y Breviario Maioricense*. En algunas de las páginas que se conservan de dicho texto, podemos encontrar algunas de las impetraciones realizadas en Mallorca, durante la época medieval, en las cuales encontramos la expresión material de algunas de las circunstancias socio-religiosas vigentes en la diócesis mallorquina a fines del siglo XV.

El Breviario Maioricense

Hasta que el Papa San Pío V (1566-1572) dispuso el uso exclusivo para toda la iglesia latina del *Misal y Breviario Romano*, cada diócesis podía disponer de su propio *Breviario*. Mallorca no era una excepción en este sentido y poseía un texto litúrgico exclusivo. Sus orígenes permanecen inciertos, pero su primera impresión tuvo lugar alrededor de 1488. La fecha permite establecerla, entre otras cosas, la petición realizada, en enero de 1489, por un grupo de personalidades de la época, al Gran i General Consell, para que se prohibiera la importación de breviarios impresos fuera de Mallorca, a fin de no perjudicar a mestre Bartomeu Caldentey, quién había trabajado a lo largo de cuatro años en la edición del primer *Breviario* del obispado mallorquín.

Actualmente su texto impreso se halla parcialmente perdido, conociéndose tan solo veinticinco páginas del mismo, fruto de un hallazgo fortuito. La razón de la inexistencia de ejemplares de este incunable, se ha atribuido a la mencionada prohibición de San Pío V. Merced a ella se universalizó el uso del *Breviario Romano* y los textos exclusivos de cada diócesis, tal como era el editado por mestre Bartomeu Caldentey, se vieron relegados a meros testimonios de un tiempo pasado.³

La personalidad de su editor, mestre Bartomeu, resulta un ejemplo del clérigo renacentista, que lo mismo editaba el breviario de su diócesis, que intervenía en una polémica para prohibir el ejercicio de su profesión en la isla a un médico judío llamado

³ Miquel PASCUAL PONT: *Fragments del Breviari de l'Església de Mallorca, Edició facsímil*, Palma, 1995.

Isaac, apelando, tanto a la legislación vigente como a los argumentos expuestos en una destacada obra de medicina para fundamentar su demanda. Cabe admitir que en este asunto existió una evidente vinculación intelectual entre este clérigo y su sobrino Guillem Caldentey, más tarde heredero de parte de su biblioteca y autor del primer texto médico impreso de un autor mallorquín, el cual por aquellos años ultimaba sus estudios en las universidades noritalianas. La refleja, por ejemplo, la preconización o por lo menos la muy favorable valoración, realizada por Bartomeu, del modelo médico de instrucción universitaria, frente a la formación empírica que hemos de suponer al médico judío, ya que éste último, por obvias cuestiones confesionales, no podía haber accedido a los estudios médicos de las universidades.⁴

Las páginas de este temprano manual sacro de nuestra isla, proporcionan interesantes noticias locales de muy distinta entidad, tres de las cuales permiten constatar como concretas enfermedades del género descrito para el primero de los períodos mencionados afectaron a Mallorca, durante los siglos XV y XVI.

Enfermedades epidémicas en la Mallorca medieval: lepra, ergotismo y peste

En los fragmentos que se conservan de este texto litúrgico, entre otras impetraciones, se suplica la protección de tres santos para otras tantas enfermedades bien concretas. Significativamente todas ellas pertenecen a la patología de tipo infeccioso. Dado que sus líneas reflejan primordialmente las preocupaciones cotidianas de los mallorquines de la época, puesto que se trata de una obra concebida de forma explícita para nuestra isla, podemos aceptar que las escasas páginas que conservamos del mismo, constituyen uno de los testimonios mejor precisados acerca de la epidemiología entonces más aflictiva y preocupante para la población local.

En concretos pasajes de los fragmentos conservados se postula la protección divina para protegerse de tres enfermedades: lepra, ergotismo y peste. Sin duda, todas ellas debían aparecer de forma corriente en la vida de los mallorquines, constituyendo lo que entendemos actualmente como una “enfermedad social”. Es decir, una enfermedad cuyo impacto en la población local debía constituir una circunstancia habitual y ser lo suficientemente importante como para que el texto litúrgico oficial de la isla solicitase el auxilio divino, de forma explícita, para protegerse de ella o evitarla.

La lepra

La lepra es una de las tres enfermedades que figuran en estas pocas páginas. Su existencia en Mallorca queda atestiguada por abundante documentación escrita. Sus numerosos testimonios reflejan un panorama tal vez menos significativo, desde un punto de vista actual, que el procurado por la alarma reflejada en las medidas adoptadas ante tal enfermedad y las informaciones con que contamos acerca de su incidencia en la población

⁴ Antonio CONTRERAS MAS: “Profesión médica y sociedad mallorquina a fines del siglo XV: el rechazo de un médico judío”, *Medicina Balear*, 5, 2, Mayo-Agosto, Palma, 1990, 66-74.

isleña.⁵ Por otra parte, algunos de los casos diagnosticados de lepra, podrían haber sido, en realidad, enfermos de la Enfermedad de Andrade, entonces aún no identificada, cuya sintomatología neurológica y dérmica periférica puede confundirse fácilmente con la ocasionada por el bacilo de Hansen.⁶

En el Santoral que figura en las hojas citadas, en su folio X, podemos leer el milagro ocurrido al emperador Constantino, de quién se decía que padecía lepra. Dice el texto: *Cum at exissem edictum ut cristiani cogent ad immolandibus idolis fecedens ab urbe silvester syrapti latibulo se collocavit cum suis clericis Constantis atque augustus. Cum iam cristianorum plurimas strages per os provincias perpetrasset a do lepra in toto corpore percussem et cum a nullo medicina recipere posse dixerint pontifices capitoli piscinam debet fieri: ac puerorum sanguine replexi in quo calido et in fumante nudus descendes et lavans: mox posset a lepra mundari.*

El legendario relato está plasmado en un fresco del siglo XIII que se encuentra en la basílica romana de los Quattro Santi Coronati, erigida en el solar de un antiguo templo de Esculapio. Dicho templo conmemoraba el augurio favorable enviado por el dios griego al Senado ante una epidemia de peste (293 a. de C.). Sus cuatro santos titulares sufrieron martirio en ese mismo templo por su negativa a adorar a Esculapio, dios de la medicina. El texto del santoral mallorquín, recuerda como el emperador Constantino el Grande (272-337) alrededor del año 330 enfermó de lepra, para cuya curación le recomendaron que se bañara desnudo en una piscina llena de sangre caliente de tres mil niños pequeños. En un sueño, recibió instrucciones de San Pedro y San Pablo, para que acudiera al Papa Silvestre I (314-335). Este le bautizó, por inmersión, desapareciendo la lepra de inmediato.

En el folio XVI del mismo *Ssanctorale* se lee: *Ssacra fulget solemnitas in qua celi sublimitas suscepit honoratus pro regno nicomedie regni celestis recepit principatum. Quadam vero diebus egenis et pauperibus preparata cibaria et rogasset succedit quidam leprosus languidus horrendis ulceribus plenus. Quem honoratus timide prospiciens agnovit eem dum ihesum xiristum. Cumquem acceptis ferculis accedet ad leprosum et pro immundicia manuum aquam illi porrigeret apparvit sic sol facies patientis.*

Ergotismo o mal de Sant Antoni

Otra de las enfermedades que figuran entre sus páginas corresponde al *foch de Sant Antoni*. Se trata de una patología identificada con el ergotismo gangrenoso ocasionado por la intoxicación por ingesta de pan elaborado con cereales contaminados por el hongo llamado cornezuelo del centeno (*Claviceps purpurea*). En el folio XVIII del *Ssanctorale*, se lee la siguiente advocación: *Es que concedis obtentum beati Antonii confessoris tui morbidum igne extinguit membris egrietudinis refrigeria prestari fac nos*

⁵ Antonio CONTRERAS MAS; Ramón ROSSELLÓ VAQUER: *La asistencia pública a los leprosos en Mallorca (siglos XIV-XIX)*, Palma, 1990.

⁶ Comunicación personal del Dr. Miguel Munar Ques. La Enfermedad de Andrade fue descrita por el Dr. Mario Corino da Costa Andrade (1906-2005) en 1952. Es una neuropatía amiloidótica degenerativa, mixta y progresiva, de carácter hereditario autosómico, de la cual Mallorca es el quinto foco mundial.

propiciis ipsis monitis a gehenne incendiis liberatoris integros mente et corpore tibi feliciter in gloria presentari.

A pesar de la impetración anterior, un estudio realizado sobre el *mal de Sant Antoni* o ergotismo en Mallorca, concluyó que esta patología no llegó nunca a producirse entre la población mallorquina con las características epidémicas que hasta hace poco se le habían atribuido.⁷ Sin embargo, determinadas fuentes, como la que nos ocupa, recogen testimonios de su supuesta presencia en la isla. Todo hace creer que esta disparidad de criterios es debida a que el diagnóstico de dicha enfermedad se realizaba de forma inexacta, pero la conciencia colectiva generada ante unas determinadas sintomatologías, atribuibles a etiologías multifactoriales, llevaba al entorno social a su errónea identificación y consiguiente estigmatización.

Peste o morbo epidémico

La tercera enfermedad que figura en las páginas aludidas es la peste. Ahora bien, el nombre de peste, derivado de una palabra latina que significa azote, o su sustitución por el de "morbo epidémico", sinónimo interpretado por algunos historiadores como una forma de reflejo al temor que despertaba su mero nombre,⁸ no siempre correspondía a la enfermedad actualmente así conocida. Por entonces, recibían esta denominación todas las enfermedades de carácter epidémico, contagio rápido y elevada mortalidad.

No obstante la verdadera peste, en sus formas bubónica o neumónica, resultaba bastante bien conocida e identificada por los médicos de la época. Sin duda por la importante incidencia que esta enfermedad venía teniendo en nuestra isla, al igual que en todo el orbe europeo, desde la gran epidemia de esta enfermedad, conocida como Peste Negra, acaecida en 1348. Ya en esa ocasión, la peste tuvo una importante incidencia entre nuestra población. Dos estudios sobre este destacado episodio epidémico en nuestra isla, fueron oportunamente realizados por López de Meneses y Santamaría Arández.⁹ La documentación local de los años siguientes, reitera de manera abundante las alusiones y referencias a las diversas epidemias de peste que se producen o se teme que se produzcan en Mallorca, las medidas que se adoptan ante el temor del contagio y las expectativas de perjuicio colectivo despertadas por esta enfermedad.

El modesto número de páginas conservadas del *Breviario*, contiene tan solo una referencia muy breve a la más impactante de las enfermedades epidémicas que venían afectando a la población mallorquina medieval. Corresponde al folio XXIII v. del *Ssanctorale*, donde se lee la siguiente advocación: *Domine beate Sebastiane magna et fides tua intercede pro nobis ad benedictus Iesus Xristus ut a peste sive morbo epidemie liberemur et triumphet.*

⁷ Matías TOMÁS SALVÀ: *El foc de Sant Antoni a Mallorca*, Palma, 1996.

⁸ Los historiadores franceses denominan "peur du mot" a esta sustitución o evitación habitual del nombre de la peste, considerándola como un reflejo del temor despertado por dicha enfermedad.

⁹ Amada LÓPEZ DE MENESES: "La Peste Negra en las Islas Baleares", *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, 331-344.

Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "La Peste Negra en Mallorca", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Valencia, 1969, IV, 103-130.

Ésta es la única mención que sobre la peste se hace en dicho texto. Cabe pensar que la parquedad de impetraciones a causa de esta enfermedad sea atribuible a la falta de un mayor volumen de texto conservado. También puede obedecer a la escasa alusión que habitualmente se intentaba hacer al referirse a la peste, esquivando en lo posible su nombre mediante eufemismos tales como la *mortal dat*, *el mal que corre* u otros. Era una forma de evitar que cundiera la alarma entre la población local, ya que la mera mención de su nombre ocasionaba una verdadera sensación colectiva de terror.

La invocación defensora, en este caso, está dirigida a San Sebastián uno de los santos por entonces habitualmente considerados como más eficaces protectores contra la peste. En aquellas fechas había sido elegido ya patrón de Palma por los *Jurats*, debido a esa supuesta capacidad preventiva, pero no siempre había ostentado este papel como santo protector de Mallorca ante las epidemias de peste.

Los protectores de la peste

Como hemos podido apreciar, las páginas del texto religioso citado reflejan la frecuente y temida incidencia de las enfermedades infecto-contagiosas sobre la población mallorquina de la época medieval. Entre ellas la más representativa de este tipo de padecimientos, tanto por la reiteración de sus brotes como por la importancia de la mortalidad ocasionada durante los mismos, es la peste. El significativo impacto social alcanzado por esta enfermedad y la consecuente preocupación motivada, lo reflejan, entre otras manifestaciones de orden diverso, determinadas elecciones de concretos santos patronos por algunas localidades. Un importante número de estos patronazgos, seleccionados en toda Europa por sus supuestas y peculiares capacidades protectoras frente a la peste, perduran aún en la actualidad.

En el caso de la peste, una recogida de santos invocados por las comunidades europeas católicas, ha mostrado un total de ciento noventa invocaciones, ciento treinta y ocho de las cuales son datables. Su distribución es la siguiente:

Santos	A. E. M.	s. XIV	s. XV	s. XVI	S. XVII	Total
La Virgen	1	3	8	2	18	32
S. Sebastián	2	2	9	8	4	25
San Roque	-----	-----	5	10	23	38
Otros santos		4	13	11	15	43
	3	9	35	31	60	138

De acuerdo con estos datos, la Virgen, san Sebastián y san Roque se reparten cerca del 69 % de invocaciones, mientras que entre el resto de los otros santos sólo ocho cuentan con algún relieve como protectores de la peste.¹⁰ La invocación más temprana parece haber sido la de la Virgen, iniciada desde el siglo VI, con motivo de haber hecho cesar la peste que afectó Roma en el año 590. Es frecuente encontrar reproducida su figura provista de un amplio manto, bajo el cual se amparan sus devotos, para protegerse contra la ira de Dios que castiga a los pecadores con la peste. Un retablo mallorquín

¹⁰ Jean Noël BIRABEN : *Les hommes et la Peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Tome II: *Les hommes face à la peste*, Paris-La Haye, 1976, II, 77.

donde se refleja esta devoción, se encuentra en el *Museu de Mallorca*. Muestra a los ángeles en torno a la Trinidad, lanzando flechas, que se supone son las causantes de la peste, sobre el género humano y derribando a quienes no están amparados bajo el manto de la Virgen.¹¹ Junto a San Sebastián, de quién nos ocuparemos más detenidamente a continuación, será una de las principales figuras protectoras de la peste hasta bien entrado el siglo XV.

Otro retablo religioso, en este caso relacionado con el final de una epidemia de peste, procede del Puig de Pollença y hoy se encuentra en el Museo de dicha localidad. Representa una procesión ante la cual aparece un ser con atributos angélicos, identificado como el arcángel san Miguel, por estar envainando una espada, la cual constituye su atributo distintivo.¹² Este gesto es interpretado como la manifestación divina del fin de cierta calamidad. Dicho arcángel, en opinión de Font Obrador, era muy venerado en Mallorca durante los siglos XIII y XIV.¹³ El mismo tema figura en los fols. 71 v.-72 de las *Tres Riches Heures* del duque Jean de Berry, iluminadas entre 1412 y 1416. Se trata de la procesión ordenada por el Papa San Gregorio, conocida como "La Gran Letanía" o "La Gran Suplicación". Su miniatura figura entre el fin de los "Salmos Penitenciales" y el comienzo de las "Letanías de los Santos".¹⁴

Se basa en un relato de la *Leyenda Áurea*, donde se narra como hacia el año 590, tras un desbordamiento del Tíber, bajaron por el río muchas serpientes y un dragón, ahogados por las aguas. Al pudrirse sobre sus riberas, corrompieron el aire y propagaron una plaga sobre Roma. Al parecer fue una verdadera epidemia de peste bubónica, ya que el texto concreta que *era de la naturaleza de aquella que ataca la ingle*,¹⁵ *de manera que veían las flechas caer del cielo y caer sobre cada hombre*. Una de sus víctimas fue el Papa Pelagio, siendo elegido como sucesor, a pesar suyo, el futuro San Gregorio, conocido también como Gregorio el Grande. Durante la festividad de Pascua, la peste persistía aún y el recién elegido Papa ordenó hacer una procesión alrededor de la ciudad, cantando las Letanías y portando determinada imagen de la Virgen, guardada en Santa María la Mayor de Roma, en súplica de ayuda celestial para que cesara la epidemia. Esta imagen de la Virgen gozaba de una especial importancia, según concreta el texto de Vorágine, ya que era considerada su retrato auténtico, creyéndose haberlo pintado personalmente San Lucas. El relato señala como al paso del cortejo procesional, se veía al aire corrupto e infectado apartarse de la imagen, como si no pudiera soportar su presencia,

¹¹ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, Palma, 1977, II, 129.

¹² En las fiestas del Ángel celebradas en Mallorca, durante el siglo XVI, el clérigo que representaba al arcángel San Miguel llevaba una espada, mientras que el Custodio de la Ciudad lo hacía con una maqueta de la misma y el representante de San Gabriel portaba un cetro y un ramo de lirios. Gabriel LLOMPART: "El Ángel Custodio en los reinos de la Corona de Aragón", *Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio Industria y Navegación*, nº 693, Palma, 1971, 147-188, 167.

¹³ Reproducido por: Bartolomé FONT OBRADOR (1972) *Historia de Lluçmajor*, vol. I: *De la prehistoria al siglo XIV*, Mallorca, 1972, lám. 58.

¹⁴ *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, Introduction and Legends by Jean Longnon and Raymond Cazelles. Preface by Millard MEISS, London, 1989, 199.

¹⁵ Con el término griego *boubón* que significa tumor de la ingle, se denominó después a todos los infartos ganglionares linfáticos, cualquiera que fuese su localización, aparecidos como reacción defensiva del sistema inmunitario ante la infección por *yersinia pestis*, característicos de dicha enfermedad, de los cuales deriva el nombre de "peste bubónica".

quedando tras ella el aire puro y limpio. En cierto momento, se oyeron voces de ángeles que cantaban junto a la imagen: *Regina caeli laetare, alleluia, quia quem meruisti portare, alleluia, resurrexit, sicut dixit, alleluia*. A lo cual San Gregorio respondió *Ora pro nobis Deum, alleluia*. Entonces vio aparecer un ángel, en el punto más alto de la ciudadela que formaba el mausoleo del emperador Adriano, secando su espada ensangrentada para después envainarla.¹⁶ Esta figura de un ángel envainando su espada como alegoría del fin de una epidemia de peste, aparece ya en las *Crónicas del Viejo Testamento* (1: 21, 1-27). Concretamente en la epidemia con la cual Dios castiga a Israel, por el pecado de orgullo cometido por David al contar a su pueblo. Aunque David se arrepiente y suplica a Dios que le castigue tan solo a él, la plaga, representada por un ángel armado con una espada, cae sobre Israel, cesando solo tras la construcción de un altar y la ofrenda de sacrificios: *Y como Jehová habló al ángel, él volvió su espada a la vaina*.¹⁷ No sabemos si San Gregorio comprendió a su vez que ese gesto significaba el cese de la epidemia, pero así lo anunció. Desde entonces la ciudadela sobre la que se produjo la visión angélica se llamó Castillo de Sant'Angelo.¹⁸

Santos invocados en Mallorca

Durante la epidemia de 1348 el modelo creencial judeocristiano que interrelaciona enfermedad y pecado, queda poco reflejado en las ordenaciones acordadas por el Batle e Jurats de Artà y aprobadas por el Lloctinent de la isla. En este conjunto normativo, realizado el 10 de abril de 1348, figura solo una prohibición relativa a aspectos religiosos directamente relacionados con la ofensa corporal de ciertos personajes celestiales, atribuyéndose a este tipo de manifestación pública efectos desencadenantes del castigo divino. La prohibición se refiere a *jurar lo cap de Deu ne de Santa Maria ne cor ne fetge ne altres coses que só n santes*.¹⁹ No parece que en esos momentos existiera en Mallorca un santo patrono específico al cual encomendarse ante la peste. Tampoco conocemos la existencia de un protector definido durante la de 1361-1362, descrita en palabras del notario Guillem Joan como: *fuit grandis mortalitatis in Maioricis et specialiter de granola et infirmitatibus horribilibus*. No obstante, el P. Llompart piensa

¹⁶ Representaciones de un ángel envainado su espada aparecen repetidamente en la pintura gótica catalana. Sobre este motivo pictórico Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, I, 170 y ss.

¹⁷ *Así Jehová dió pestilencia en Israel, y cayeron de Israel setenta mil hombres.... Y alzando David sus ojos, vió al ángel de Jehová, que estaba entre el cielo y la tierra, teniendo un espada desnuda en su mano, extendida contra Jerusalem.... Y dijo David á Dios: Jehová, Dios mío, sea ahora tu mano contra mí, y contra la casa de mi padre, y no haya plaga en tu pueblo. Y el ángel de Jehová ordenó á Gad que dijese á David, que subiese y construyese un altar á Jehová en la era de Orán Jebuseo.... Y edificó allí David un altar á Jehová, en el que ofreció holocaustos y sacrificios pacíficos, e invocó a Jehová, Y como Jehová habló al ángel, él volvió su espada á la vaina. Cf.: http://es.wikisource.org/wiki/Biblia-Reina-Valera-1602:-13.Cr%C3%B3nicas_1:_21*

¹⁸ Jacques DE VORAGINE (1902) *La Légende Dorée de..., nouvellement traduite en français avec Introduction, Notices, Notes et Recherches sur les sources par l'abbé J.-B. M. Roze*, Paris, 1902, I, 327-330. Cf. en: <http://www.abbaye-saint-benoit.ch/voragine/tome01/048.htm>. Una edición moderna de este texto es: JACQUES DE VORAGINE: *La Légende dorée, édition sous la direction d'Alain Boureau*, Paris, 2004.

¹⁹ Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "La peste negra en Mallorca", 113-114. Lorenzo LLITERAS: *Artà en el siglo XIV*, Palma, 1972, 118 y 388-389.

que fue en esos años, cuando, a raíz de las manifestaciones de impotencia de los médicos, llegaron a Mallorca las devociones de la Virgen de la Gracia y de la Mercé.²⁰

La preocupación ante las reiteradas epidemias de peste alcanzó también al capítulo catedralicio de Mallorca, hacia fines del siglo XIV: *quod tam creberrime tot ac tantis plagis populus Christianus affligitur*. Ante dicha frecuencia se ordenó que en todas las iglesias de Mallorca, al acabar las oraciones nocturnas llamadas Completas, tras la antifona de la Virgen, se dijese una oración destinada a solicitar la protección divina y de la Virgen ante los malos instantes y la muerte súbita. La oración comenzaba invocando a Dios y a la Virgen: *Omnipotens sempiterne Deus qui Gloriosa Virginis Mariae hábeas et animam...*, para demandar su amparo ab instantibus malis et a morte subitanea liberemur.²¹

En 1388 hubo una epidemia que afectó de modo especial a los niños.²² Así queda reflejado en una solicitud que se hace en la parroquia de Manacor, a fin de poder sacrificar tres o cuatro cabritos diariamente, a causa de les persones malaltes de aquesta epidemia que ara hic corre... com en la dita parroquia haia alguns malalts e especialment infants...²³ Con la finalidad de solicitar la protección divina, se instó a toda la población de Mallorca, mediante un pregón realizado el 30 de abril y repetido el 4 de junio, a que hicieran penitencia mediante el ayuno y participando todos en las oportunas procesiones rogativas. Las proclamas se hacen en nombre de *lo honorable mossen Francesch Ça Garriga cavaller, conseller del senyor rey e portant veus del general governador en lo Regne de Mallorques, que com ell, mossen lo Bisbe e honrats Jurats de la Ciutat e Regne de Mallorques hagen ordenat que dema, que sera divendres, per lo mati, sia feta solemna processo axi en la ciutat com en les parroquies deffora en la qual vage tot hom generalment, grans e pochs, dejunant tots aquells qui sien de edat aquell jorn e pregant Nostre Senyor Deus, ab gran devocio, que per la sua misericordia e pietat,*²⁴ *nos vulla relevar aquesta pestilencia e enfermetat la qual es en la ille de Mallorques*. A fin de garantizar la asistencia de toda la población a la rogativa, en las dos proclamas se ordenaba que *tot hom dege tenir los obradors tanchats e no degen fer feyna per lo mati dementra la processo se fara, sots pena de cent sols.*²⁵

²⁰ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, 127.

²¹ Jaume VILLANUEVA: *Viaje Literario a las Iglesias de España*, vol. XXII: *Viaje a Mallorca*, Madrid, 1852, 20. Cit. por Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, 127.

²² Francisco SEVILLANO COLOM (1973) "Demografía y esclavos del s. XV en Mallorca", *BSAL*, XXXIV, Palma, 1973, 108.

Pere XAMENA; Ramón ROSSELLÓ: *Història de Felanitx*, Felanitx, 1976, I, 77.

²³ Ramón ROSSELLÓ VAQUER: *Història de Manacor: segle XIV*, Palma, 1978, 96.

²⁴ Las demandas específicas de misericordia y piedad, son un elemento reiterativo en las súplicas dirigidas a Dios y la Virgen. Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, 127-128, incide sobre este extremo de la devoción y práctica religiosa.

²⁵ ARM, AH-419 (Llibre I de pregons de l'antiga Cúria de la Governació), f. 42: 4 de junio de 1388. Regesta publicada por: E. de K. AGUILÓ: (1901) "Rúbrica dels llibres de pregons de la Antiga Cúria de la Governació, Llibre I", *BSAL*, IX, 1901, Enero, nº 250,16: *Crida feta per la processó fo ordenada per la epidemia*. El de abril está publicado por Gabriel Llompart (1979) "Penitencias y penitentes en la pintura y en la piedad catalanas bajomedievales. Un estudio de folklore retrospectivo", *Revista de Tradiciones Populares*, Madrid, 28, 32-51, reproducido en *Religiosidad Popular. Folklore de Mallorca. Folklore de Europa, Fontes Rerum Balearium*, Subsidia, núm. 4, Palma, 1982, 247: 30 de abril de

Una nueva epidemia afecta Mallorca en mayo de 1396 y vuelve a pregonarse la imperativa necesidad de asistir a las correspondientes procesiones, a fin de implorar protección divina. Las autoridades civiles y eclesiásticas, concretadas en *lo honorable en Berenguer de Montagut donzell lochtinent del Noble mossen Ramon Dabeyla cavaller e conseller del senyor Rey e Governador del Regne de Mallorques, los honorables vicaris del Reverent Senyor Bisbe e honorables Jurats de la Universitat e Regne de Mallorques* determinan hacer otra *solemna processo en la qual tot hom clam merse homilment a ntre. Senyo Deus Jesus Christ que per la sua santa misericordia e pietat nos vulla levar la epidemia que vuy es en lo dit Regne de Mallorques. E hace merse de nosaltres peccadors qui per nostres paccats som reportats en tan gran pastilencia*. Entre las medidas penitenciales a seguir en esa ocasión, se ordena que *les creus vagen cubertes. E apres que tots los infants descalces seguesquen la dita processo cridant a ntre. Senyor misericordia e pietat... E que tots los homens qui seguiran la dita processo degen anar ab gramalles negres o scures e les dones ab mantells scurs e ab lignas honests e no ab vels grochs e que tot hom dege dejunar quin sie de edat*. El acto terminará ante la *Verge madona Sancta Maria de la Seu a la qual placia per la sua misericordia e piatat impetrar gracia que nostres suplicacions sien exausides per lo seu car fill nostre senyor Deu Jesu Christ. Amen*.²⁶ Además de las medidas expiatorias señaladas, resulta significativo que en el mes inmediato anterior se hubiesen reiterado las prohibiciones de blasfemar o usar de modo indebido el nombre de Dios, de la Virgen, de partes de sus cuerpos o de los de algún santo o santa, bajo severas penas corporales y pecuniarias. Se reitera la misma línea de pensamiento, aunque con instrucciones más precisas y detalladas, que relaciona pecado / castigo y enfermedad, apreciada en la admonición efectuada durante la epidemia de 1348: *Que negun hom ne neguna persona de qualsevol ley, conditio o stament sia no gos jurar legament de ntro. Senyor Deu e de madona Sta. Maria ço es de aquelles partides qui nos deuen dir ne anomenar ne encara dir mal de Deu ne de madona Sta. Maria sot pena de correr la vila ab la lengua clavada e de estar al costell o de pagar XX lliures. Item mes que neguna fembra de qualsevol ley, conditio o stament sia no gos jurar per layma de Deu, per la sanch de Deu, ne per lostia , ne per los budells, ne per lo cor, ne per lo fetge, ne per lo ventre, ne per los ossos, ne per la mort de Deu ne de madona sta. Maria, ne de negun altre sant ni santa, sots pena de XX lliures per cascuna vegada que contra faran. E si pagar no poran que estian XX jorns en la presó. E si es cativa que prenga L assots e pach lo assotedor*.²⁷

A la semana siguiente, el 12 de mayo, se vuelven a convocar nuevos cortejos colectivos de súplica, lo que hace pensar en una intensidad importante de la epidemia. Las mismas autoridades ordenan que *en les processons de les ledanies, les quals se feran diluns dimarts e dimecres primer vinents, sia feta comemoratio i pregaries a nostre*

1388. Es prácticamente idéntico al fechado el 4 de junio de 1398, publicado por: Antoni PONS (1949) *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949, 283-284.

²⁶ ARM, AH-420 (Llibre II de pregons de l'antiga Cúria de la Governació), f. 75: 4 de mayo de 1396. Publicado por E de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació Llibre II (continuació)", *BSAL*, IX, Palma, 1901, 145.

²⁷ ARM, AH-420 (Llibre II de pregons de l'antiga Cúria de la Governació), f. 74: 4 de abril de 1396. Regesta publicada por E. de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació. Llibre II-1396 (continuació)", *BSAL*, IX, Palma, 1901, 145: *Que negu gos jurar leg*.

*senyor Deus, que per la sua misericordia, i pietat, nos vulla relevar le epidemia que es en lo present Regne, e que les creus qui anaven enramades, vagen cubertes de negre e que les esgleyes i carreres per hon passara la dita processo que eren enramades i encortinades no sien enramades ne encortinades. E que lo primer jorn haze sermo a Santa Margarida.*²⁸ Nuevos pregones con la misma finalidad y en los mismos o similares términos, son hechos públicos en los tres²⁹ y siete días³⁰ siguientes, intensificándose incluso las medidas penitenciales, por lo que cabe pensar en la existencia de una manifiesta alarma y preocupación social ante la epidemia.

En julio de dicho año la epidemia continúa, por lo que en la procesión correspondiente, se recurre, en apariencia por primera vez, a la demanda de intermediación de Santa Práxedes,³¹ en cuya festividad se realiza el desfile procesional: *dimecres primer vinent que sera lo jorn de madona Santa Praxedis de la qual lo cors es en lo castell Real de Mallorques, sie feta solempne processó en la qual vage tothom generalment grans e pochos descalços tenents luminaries en les mans pregant nostre Senyor Deus e la Verge madona Sta Maria mare sua que per la sua misericordia e pietat nos vullen relevar de la epidemia y mortaldat la qual es en lo dit Regne de Mallorques.*³²

No parece muy claro lo apropiado de la inclusión de santa Práxedes entre los santos a quién recurrir ante la amenaza o presencia de las epidemias de peste. De hecho, el escueto relato que hace sobre su vida la *Leyenda áurea* no la acredita de manera tan valedera para optar por su advocación, como avala la biografía adjudicada a san Sebastián. Los méritos principales de esta santa, residen en haber repartido sus bienes, recogido la sangre de los mártires y haber enterrado sus cuerpos durante una persecución.³³ Acaso este último y caritativo gesto, el de proporcionar sepultura a los muertos, sea el que propiciara contemplarla como especial intercesora en el curso de las

²⁸ ARM, AH-420 (Llibre II de pregons de l'antiga Cúria de la Governació), f. 75 v.: 12 de mayo de 1396. Regesta publicada por E. de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels Llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació (continuació) Llibre II-1396, BSAL, IX, 1901, 145.

²⁹ ARM, AH-421 (Llibre III de pregons de l'antiga Cúria de la Governació) f. 1: 15 de mayo de 1396. Regesta publicada por E. de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels Llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació (continuació) Llibre II-1396, BSAL, IX, 1901, 145: *Repetició de la crida feta tres dies antes que en les processons de les ledanies sien fetas commemoració e pregaries per la epidèmia.*

³⁰ ARM, AH-421 (Llibre II de pregons de l'antiga Cúria de la Governació) f. 2: 19 de mayo de 1396. Regesta publicada por E. de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels Llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació (continuació) Llibre II-1396, BSAL, IX, 1901, 145: 19 de mayo de 1396: *De un altre solempne processó.*

³¹ Sobre el culto a esta santa en Mallorca, cuya festividad comenzará a celebrarse en 1359, cf. M. BONET: "Otra noticia sobre las reliquias de Santa Práxedes", BSAL, II, núm. 40, Palma, 1896, 4-5; Joan MUNTANER: "Ordinaciones de la Cofradía de Sta. Práxedes de Petra", BSAL, XXVIII, Palma, 1939-1943, 320-322; y sobre todo: Gabriel LLOMPART y Joan MUNTANER: "El patronazgo de Santa Práxedes en el Reino de Mallorca", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLI, Barcelona, 1968, 279-297.

³² A.R.M, AH-421 (Llibre II de pregons de l'antiga Cúria de la Governació) f. 7: 18 de julio de 1396. Publicado por M. Bonet "Otra noticia sobre las reliquias de Sta. Práxedes", 4-5. Regesta publicada por E. de K. AGUILÓ: "Rúbrica dels Llibres de pregons de l'antiga Cúria de la Governació (continuació) Llibre II-1396, BSAL, IX, 1901, 145: 18 de julio de 1396: *Que lo jorn de Santa Praxedis de la qual lo cors es en lo Castell reyal, sia feta solempne processó, portant lo dit cors.*

³³ Jacques de VORAGINE: *La legende dorée* ... II, 212-213: *Santa Práxedes fue hermana de Santa Prudenciana, de San Donato y san Timoteo que fueron instruidos por los apóstoles. Durante una persecución dio sepultura a los cuerpos de muchos cristianos y repartió sus bienes a los pobres.*

epidemias de peste, a fin de estimular la necesidad de dar cumplida sepultura a los numerosos cadáveres causados por las enfermedades contagiosas.³⁴ Por otra parte, el hecho de poder disponer de sus reliquias en la isla, indudablemente favoreció su elección como intermediaria con la Divinidad.

Nuevas procesiones tuvieron que realizarse ante otra epidemia, iniciada en setiembre de 1410. Al igual que en las ocasiones anteriores, las autoridades del momento son los encargados de requerir la asistencia de la población a la rogativa por la nueva epidemia que está comenzando, a consecuencia de sus pecados: *lo honorable mossen Pelay Unis, Cavaller lochtinent del noble baró mocen Roger de Moncada, governador del Regne de Mallorca, a requesta dels honorables jurats del dit Regne que com ell ensemps ab los honorables vicaris, del molt reverent bisbe del dit Regne e aximateix ab los dits honorables jurats, per tal que Nostre Senyor Deus, per merits de la sua santa passió, vulla guardar e preservar lo present Regne de la pestilensia e morteldat, la qual al present comensa en lo Regne dessusdit per nostres peccats e demerits, haien ordonat que divendres primer vinent sia feta solenna e devota processó en honor, lahor e gloria de la Santa Trinitat e de la molt humil e gloriosa Verge Madona Santa Maria, mare de Jhu. Xst. salvador nostre, e en reverencia del glorios angel guardia del present Regne e de la Verge Sancta Prexedis e del seu cors precios, lo qual sera portat en aquella processó.* El pregón incluye el itinerario que seguirá y las medidas penitenciales de ayuno, luto, oraciones, penitencias corporales y abstención de actividades laborales a observar por toda la población, así como la necesidad de adecentar las calles por donde tendrá lugar el recorrido: *degen fer netes e belles les carreres per les quals passara la dita processó en reverencia de Jhu. Xst. e del divinal offici e processó qui per aquelles passara.*³⁵

En esta ocasión las principales demandas van dirigidas en primer lugar a Dios, especialmente mediante las oraciones de los niños y niñas que son los encargados de iniciar la comitiva. Además se apela a toda una serie de potencias celestiales intermedias. Se implora en concreto a la Trinidad, a la Virgen, al Ángel Guardián del Reino y una vez más a Santa Práxedes, cuyas reliquias son de nuevo exhibidas en la procesión, como forma de reclamarle su mediación en la demanda de cese de la epidemia. A destacar que, además de esta santa, se invoca la protección de un nuevo patrocinador: *el glorios angel guardia del present Regne.* Su devoción, entonces casi recién introducida en Mallorca, podemos atestiguarla desde 1407. En dicho año se pone la primera piedra para la erección de una capilla en la catedral, dedicada *als sants angels e specialment del Sant Angel deputat a guardia e custodia daquesta Ciutat e Regne.*³⁶

³⁴ Sobre las precarias condiciones de los entierros durante las epidemias de peste Gabriel LLOMPART: (1972) "Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval", *BSAL*, XXXIV, Palma, 1972, 314-331.

³⁵ ARM, AH, 422, f. 123-123 v.: 17 de setiembre de 1410: *Pro mortalitatibus*. Publicado por: José MIR (1896) "Procesiones de rogativa (1410)", *BSAL* VI, 1896, núm. 196, 325-326; 17 de setiembre de 1410. Reproducido en: Gabriel LLOMPART: "Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval", 247-248.

³⁶ Sobre la devoción al Ángel Custodio de Mallorca: Jaime VILLANUEVA (1852), 197; Joan MUNTANER: "El Ángel Custodio de Mallorca", *BSAL*, XXXII, Palma, 1961-1967, 1-24. Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, 147-188.

Una nueva procesión es convocada en el mes siguiente, recabando la intercesión de los mismos poderes intermediarios que en el caso anterior, ante la incipiente e inmediata epidemia: *per tal que Nostre Senyor Deus, per merits de la sua santa passió, vulla guardar e preservar lo present Regne de la pestilensia e morteldat, la qual al present comensa en lo Regne dessusdit per nostres peccats e demerits, haien ordonat que divendres primer vinent sia feta solemna e devota processó en honor, lahor e gloria de la Santa Trinitat e de la molt humil e gloriosa Verge Madona Santa Maria, mare de Jhu. Xst. salvador nostre, e en reverencia del glorios angel guardia del present Regne e de la Verge Sancta Prexedis e del seu cors precios, lo qual sera portat en aquella processó.* Como en el caso anterior, se requiere a todo el mundo para que observe otras medidas penitenciales, tales como el ayuno de hombres y mujeres, la asistencia a la procesión exteriorizando el luto mediante ropas oscuras, dando limosnas y rezando. Los niños y niñas, descalzos, precederán el cortejo, *tots cridants altes veus a Nostre Senyor Deu que'ns haze misericordia per la sua gran clemencia e pietat, revocant la dita cruel pestilensia e morteldat.* Quienes cumplan dichas recomendaciones obtendrán cada uno *XXXX dies de indulgencia e perdó.* A fin de garantizar la asistencia *E per so que alcú per occupació de feynes o per cupiditat de guany no leix la dita processó o de venir en aquella, mana a tot hom generalment que lo dit jorn, mentres la dita processó e ofici se faran, degen tenir los obredors tencats e no fassen feyna, sots pena de X lliures al fisch reyal aplicadores.* El bando precisa asimismo la obligación de adecentar las calles del trayecto a recorrer por la ciudad, bajo idénticas multas económicas: *E sots la dita pena degen fer netes e belles les carreres per les quals passara la dita processó en reverencia de Ihu Xrist e del divinal ofici e processó qui per aquelles pasara.*³⁷

Una nueva epidemia aparece en junio de 1422 y una vez más el Lugarteniente real, a petición de los jurados de Palma y los vicarios episcopales, vuelve a convocar procesiones para suplicar el perdón divino, haciendo desfilar el cuerpo de santa Práxedes: *per aplacar la furor de la sua ira, la qual Nostro Senyor Deus ha contra nosaltres, nostres peccats desmerexent, per los quals nos tremet pestilencies e altres greus flagells, per los quals som fort sovint flagellats e per implorar la sua misericordia, ...e que per tal que vulla girar la cara irada la qual ha contra nos per los dits pecats hagen ordonat que dicmenge primer vinent sia feta solemna prcessó la qual exint de la Seu de Mallorca fassa la carrera que novellament ha acustumada de fer per la Festa del preciós cors de Jesuchrist en la qual processó sie aportat reverentment lo Cors de Santa Prexidís, Verge, per tal que sia nostre intercessora en placar envers nos la Magestat divinal pero que ans que la dita processó isque de la dita Seu, solemne ofici e sermo, [sic] per tant lo dit honorable lochtinent denunciand les dites coses mana a tot hom generalment que lo dit diumenge primerament sien en los dits officis e processó, pregant humilment e devots Nostre Senyor Deus que vulla revocar e del tot mudar la sententia de la sua ira, la qual ha contra nos e'ns vulla prosperar de bó en millor.* También en esta ocasión se concederán cuarenta días de indulgencia *a tot hom e a tota persona qui devotament ab peus descalsos seguiran la dita processó y otros tantos a tots aquells qui la seguiran*

³⁷ ARM, AH-422, f. 125-126: 8 de octubre de 1410: *Pro mortalitatibus*. Publicado por Jose MIR: "Procesiones de rogativa (1410)", *BSAL*, VI, Año XII, nº 196, Palma, 1896 325-326: 8 de octubre de 1410.

*aportant lum. Manant no res menys que no sia alcuna persona qui passant la dita processo presumesca per padrissos, plasses, ne cantonades, mirant la dita processó sino seguint aquella devotament sots pena de XX s. al fisch del senyor rey aplicadors.*³⁸ Al igual que en el caso anterior cabe destacar el pregón hecho diez días antes en el cual se repiten las prohibiciones *de jochs e juraments de Deu e de la sua mare Verge Sta. Maria.*³⁹

Toda la panoplia de intermediarios celestiales que hemos mencionado, es posteriormente relegada a un segundo plano y su devoción sustituida por la de San Sebastián, sin que de momento conozcamos las razones inductoras de ese cambio. Tratando de conocer algo sobre el papel de este último en relación con las epidemias de peste, tal vez los motivos de la nueva elección resulten algo más justificados.

San Sebastián: protector de la peste y patrón de Palma

El P. Llopart señala que las primeras noticias aparecidas en Mallorca sobre honras religiosas a San Sebastián, son meramente casuales y proceden de Pollença, en 1345. En cambio en el Capbreu d'en Manresa, que se realiza en 1395, no figura un solo beneficio dedicado a este santo. Tampoco se le predicaba sermón alguno en la catedral, no tenía dedicado ningún cáliz de altar en la Seo, ni altar alguno de su advocación. Todo ello le hace considerar que su culto se introdujo en algún momento posterior del siglo XV, siendo elegido en función de la especial capacidad que se le atribuía como abogado antipestífero.⁴⁰ Viene a confirmar esta hipótesis, el hecho de que su nombre tampoco aparece en ningún momento entre los santos objeto de culto o venerados en la Seu de Palma, durante la prelatura del obispo Lluís de Prades i d'Arenós (1390-1430).⁴¹

El primer testimonio de su elección, procede de un acta del G. i G. C.. Este organismo a mediados de enero de 1440 recoge la solicitud de los jurats y ciertos delegados de la part forana, a quienes dicha asamblea había autorizado en ese sentido, que presentan una súplica al Lugarteniente. Su finalidad era que la fiesta de San Sebastián pudiera ser *feta colta o no, per quant [a] aquells los plagues definir ço que per mes profitos fos a salut de les animes dels habitants del present regna*, al objeto de que el santo les dispensase su protección. La decisión de los delegados fue unánime, señalando que *per tots los demunt dits concellers de nombre de dit consell de XXX, que attes que lo dit glorios Sant ha obtengudes de Ntre. Senyor Deu tantes e tals gracies, que aquells que a ell havessen devocio e celebraran la sua festa son preservats de epidemias e malalties pestilentials del quant mitgensant speram de ntre. Senyor Deu obtenir venia e nombre*

³⁸ ARM, AH-423, f. 43-43 v.: 16 de junio de 1422. Publicado por: G. LLOPART MORAGUES : "Penitencias y penitentes ... ", 248-249: 16 de junio de 1422.

³⁹ ARM, AH-423, f. 38: 6 de junio de 1422.

⁴⁰ Gabriel LLOPART MORAGUES : *La pintura medieval en Mallorca*, 51-52.
José MIRALLES SBERT : "Palma y su patrón", *BSAL*, XII, Palma, 1908, 65-80.

⁴¹ Jaume SASTRE MOLL: *La Seu de Mallorca (1390-1430) La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007.

*que daquiavant en lo present Regne no hauran tals morbades pestilentias, que aquella sua festa daquivant sia en lo present Regna de Mallorques celebrada.*⁴²

No consta que existiera respuesta aparente a dicha solicitud, aunque cabe la posibilidad de fuera así. Sin embargo, no es hasta 1451 cuando su relevancia como patrón de Ciutat queda establecida y reflejada documentalment, pudiendo determinar que en esos momentos contaba ya con altar propio en la catedral. En ese año el capítulo de la Seo, a petición de los jurats de Ciutat acordó solemnizar su fiesta, haciendo sonar la campana principal de la Catedral, llamada *den Aloy* y entonando una salve por la tarde ante su altar. A cambio los representantes municipales se comprometían a donar cada año cuatro cirios rojos, otros tantos blancos y pagar cuatro libras al clavario de la Seo.⁴³

Su patronazgo lo encontramos ya expresamente reconocido en el informe dirigido a los *Jurats de Ciutat*, presentado el 13 de abril de 1467, con motivo de una epidemia iniciada en el monasterio de Trinitat y que afectó especialmente a la zona de Valldemossa, Deya y Sóller. En este informe se le invoca como protector de la peste, en forma expresa y en dos ocasiones, junto a Dios y la Virgen: *E per ço que d'aquiavant sia memoria als qui apres dels honorables jurats qui vuy son vendran si, ço que placia Ntre. Senyor Deu e a la gloriosa Verge Maria Mara sua e al benaventurat Mossen Sanct Sebastia nos ne vulla preservar, tornava un consemblant cas.... E axi mitgensant les dites provissions e la misericordia de nostre Senyor Deu e de la Gloriosa Verja Maria Mare sua e del Beneventurat Mossen Sant Sebastia la present ciutat fonc preservada del dit morbo.*⁴⁴ La epidemia persistió durante el año siguiente, afectando al resto de la isla. Durante ese año se hacía sonar la campana de la catedral llamada *Antoni* después del Sanctus y quienes en ese momento se arrodillaran y rezaran un padrenuestro y un avemaría para que el Señor *a intercessió del ben lliurat Sant Sebastia nos vulla preservar de pestilencia e'ns do bon temps per los fruyts de la terra*, ganaban cuarenta días de indulgencia.⁴⁵

Aunque de acuerdo con lo anterior, la incorporación de San Sebastián entre los protectores de la peste para toda Mallorca, según la petición que hemos visto hacer en 1440 al *Gran i General Consell*, era ya efectiva, su patronazgo no había hecho olvidar a Santa Pràxedis por completo. De hecho los jurats de Sóller en esta epidemia de 1467, aún solicitan *al Llochtinent que de part nostra vullau suplicar tot lo clero que vullen pregar a Déu per nos, hoc, e si fer se pot [treure] la gloriosa madona Santa Praxedis, cos sant de*

⁴² ARM, AGC, 3, f. 79 v: 16 de enero de 1440. Publicada por Gabriel LLOMPART MORAGUES: *La pintura medieval en Mallorca*, I, 51-52.

⁴³ *En l'any Mill CCCCLI a suplicació dels magnífichs Jurats de la ciutat fonch ordonat per lo Honorable capítol que la dita festa de sant Sebasti+a se solemnizàs e que tocas n'Aloy. E per ço los jurats són tinguts a donar quatre ciris grossos vermells qui han de cremar en tots los officis al cor e quatre ciris blanchs de una lliura cada hu ço es dos per los àngels de l'altar maior y dos per los canalobres d'argent. E més són obligats los dits jurats per la dita festivitât a donar quatre lliures al dit clavari de la Seu... E en la nit de la dita festa se farà Salve regina al dit altar de sant Sebastià. E si serà la festa en diumenge en lo dissapta après que hauran la Salve regina a l'altar major ne diran altre a l'altar de sant Sebastià sense orguens.* Consueta de la Sacristía, de 1511 fols. LXXXI v.-LXXXII, cit. por Jaime de VILLANUEVA: *Viaje literario ...*, 73 y José MIRALLES SBERT: "Palma y su patrón", 68.

⁴⁴ ARM, EU-13, f. 78-82 v.: 13 de abril 1467.

⁴⁵ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, I, 53.

*Mallorca amb processó, car som informats que [per] una gran mortandat tragueren lo seu cos e Ntre. Senyor Déu feu tanta gracia que la volgué oir, axí com creim que ara mitjançant Déu farà.*⁴⁶ La persistencia de la devoción hacia dicha santa y la continuidad de su patronazgo ante la peste, parece reflejarla asimismo el encargo de una tabla con su imagen, encargada por la municipalidad ciudadana en 1497, conjuntamente con otra dedicada a san Sebastián. Significadamente ambas pinturas se colocaron en una capilla de la catedral, de patrocinio municipal, dedicada a otro de los protectores invocados ante la peste: el Ángel Custodio.⁴⁷

La confirmación definitiva de la tutela preferente de San Sebastián como protector ante la peste, parece reflejarse en 1475, con motivo de la publicación de los *Capitols dals Magnífichs Morbers del present Regne de Mallorca*. Su encabezamiento comienza con una expresa invocación y reconocimiento del patronazgo de San Sebastián: *En nom de Ntre. Senyor Deu Jesucrist e de la Sua Santissima Mare he del glorios Mossenyer Sant Sebastia a special Advocat e Patro nostre. Com notissima experientia axi en los dies passats com en altres temps e axi en la present Ciutat e Regne, com en diverses parts del mon aie demostrat la peste esser morbo contagios e de molt perill en aquelles terres hon se negligeix la guarda de aquella....*⁴⁸ En ese mismo año sabemos de la fundación de una cofradía bajo su advocación por los Jurats de Sóller, a fin de propiciarse su favor ante la epidemia de peste que entonces afectaba también esta localidad.⁴⁹ Veamos cuales pudieron ser las razones que pudieron inducir a efectuar y mantener su elección.

Las razones de su elección

Existen testimonios que se remontan a la Edad Antigua, donde las epidemias o plagas son vistas como una andanada de flechas lanzadas sobre la humanidad por algún personaje divino. Esta concepción fue recogida y sustentada plenamente por los hombres medievales, quienes concebían la enfermedad como un castigo enviado directamente por Dios como consecuencia de sus pecados.⁵⁰ Su perplejidad ante el problema de las epidemias, les llevó a buscar explicaciones en los textos antiguos y a dotarse de representaciones gráficas que reflejaran la explicación del fenómeno epidémico.

⁴⁶ ARM, AH-416, hoja suelta: 27 de junio de 1467; EU- 13, f. 78. Cits. por Plàcid PÉREZ I PASTOR: "Actituds i reaccions davant les epidèmies a la baixa edat mitjana de Mallorca: les pestes dels anys 1467 i 1475", *Estudis sobre la Mallorca medieval (segles XIII-XVI)*, Randa, 29, Barcelona, 1991, 140-162: 154.

⁴⁷ Gabriel LLOMPART; Joan MUNTANER: "El patronazgo de Santa Práxedes", 291.

⁴⁸ ARM, Sección de Códices, Códice 70, f. 2: *Aquests capitols son estats trets del Extraordinari del any MCCCCLXXV [1475]. Essent Jurats los Magnífichs Mossen Juan Miguel Fuster, donzell, Mossen Blay Net, Misser, Bertomeu de Verí, Doctor en cascun dret, ciutadans, Mossen Jacme Albert, Mossen Pere Torrent, mercaders, he Mossen Johan Oliver, Apotecari.*

⁴⁹ Bartolomé GUASP GELABERT: *San Roque y la peste de 1652 en Alaró*, Palma, 1945.

Bartomeu GUASP GELABERT: *Alaró i la pesta de 1652: St. Sebastià i St. Roch*, Palma, 1960, 16. La cita procede de Mossen José RULLAN MIR: *Historia de Sóller, en sus relaciones con la general de Mallorca*, Palma, 1875, 2 vols.

⁵⁰ Pedro LAÍN ENTRALGO: *Enfermedad y pecado*, Barcelona, 1961. (1961) op. cit.

Una de las figuras más antiguas que pudieron asumir, acaso la proporcionara la *Ilíada*,⁵¹ donde las flechas de Apolo son interpretadas como las causantes de una epidemia consecuencia de una venganza de la deidad. Otro temprano y similar ejemplo de una interpretación del hecho patológico, en este caso mas vinculado a la cultura religiosa judeocristiana, aparece en un texto de las *Sagradas Escrituras*. En dicho fragmento aparece con toda claridad la asociación entre las flechas y las plagas. Se trata del *Salmo* 64 (63) 8 de la *Vulgata*, donde se dice: *Mas Dios los herirá con saeta; repentinas serán sus plagas*.⁵² Esta figura, paralela a la anterior, por la que se identifica una enfermedad de carácter epidémico o plaga, con las heridas provocadas por el lanzamiento de saetas llevado a cabo por una Divinidad, debió ser asimilada e incorporada por la tradición cristiana.

En la literatura bajomedieval catalana no falta un ejemplo de esta representación de la enfermedad y muerte en forma de *sagetes e vires... entoxegadas* abatiéndose sobre la humanidad. Podemos verla en *Lo passí en cobles*, texto del cual es autor Bernat de Fenollar (m. 1326). Concretamente en sus versos 2690-2697, donde *l'umanal linatge* suplica la protección divina de las saetas envenenadas lanzadas por los *mals àngels*:

Mirau los mals angels, ab terribles ires,
tirant als humans sagetes e vires
tan entoxegades que'ls fan tots perir,

⁵¹ *Ilíada*, Canto I, 16-53: ¿Cuál de los dioses promovió entre ellos la contienda para que pelearan? El hijo de Zeus y de Leto. Airado con el rey, suscitó en el ejército maligna peste y los hombres perecían por el ultraje que el Átrida infiriera al sacerdote Crises. Este, deseando redimir a su hija, habíase presentado en las veleras naves aqueas con un inmenso rescate y las ínfulas del flechador Apolo que pendían de áureo cetro, en la mano; y a todos los aqueos, y particularmente a los dos Átridas, caudillos de pueblos, así les suplicaba:

— ¡Átridas y demás aqueos de hermosas grebas! Los dioses, que poseen olímpicos palacios, os permitan destruir la ciudad de Príamo y regresar felizmente a la patria. Poned en libertad a mi hija y recibid el rescate, venerando al hijo de Zeus, al flechador Apolo.

El anciano ... en tanto se alejaba, dirigía muchos ruegos al soberano Apolo, hijo de Leto, la de hermosa cabellera:

— ¡Óyeme, tú que llevas arco de plata, proteges a Crisa y a la divina Cila, e imperas en Ténédos poderosamente! ¡Oh Esmintio! Si alguna vez adorné tu gracioso templo o quemé en tu honor pingües muslos de toros o de cabras, cúmpleme este voto: ¡Paguén los dánaos mis lágrimas con tus flechas!

Tal fue su plegaria. Óyola Febo Apolo, e irritado en su corazón, descendió de las cumbres del Olimpo con el arco y el cerrado carcaj en los hombros; las saetas resonaron sobre la espalda del enojado dios, cuando comenzó a moverse. Iba parecido a la noche. Sentose lejos de las naves, tiró una flecha, y el arco de plata dio un terrible chasquido. Al principio el dios disparaba contra los mulos y los ágiles perros; mas luego dirigió sus mortíferas saetas a los hombres, y continuamente ardían muchas piras de cadáveres.

Durante nueve días volaron por el ejército las flechas del dios. En el décimo, Aquileo convocó al pueblo a junta: se lo puso en el corazón Hera, la diosa de los niveos brazos, que se interesaba por los dánaos, a quienes veía morir. Acudieron éstos y, una vez reunidos, Aquileo, el de los pies ligeros, se levantó y dijo:

— ¡Átrida! Creo que tendremos que volver atrás, yendo otra vez errantes, si escapamos de la muerte; pues si no, la guerra y la peste unidas acabarán con los aqueos.

⁵² [http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_psalmodium_lt.html#LIBER%20II%20\(Psalmi%2042-72\)](http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_psalmodium_lt.html#LIBER%20II%20(Psalmi%2042-72)): 8 Et sagittavit illos Deus; subito factae sunt plagae eorum. Una versión actual dice: "Pero Dios los acribilla a flechazos y quedan heridos de improviso"

perque donchs aquelles sien reparades,
 a vostra laor donant mes augment,
 les penes que huy vos son consignades,
 si be son cruels y molt celerades,
 per causa tan gran, rebeules content.⁵³

Todo hace pensar que ejemplos de este orden se hallan en el trasfondo de la devoción hacia San Sebastián. Sus leyendas hagiográficas lo describen como superviviente de un asaeteamiento real, a consecuencia del cual lo colocan en condiciones idóneas para ser elegido como abogado contra la peste, representada por las saetas.

La leyenda de San Sebastián

El papel de San Sebastián como santo protector de la peste está reflejado en la abundante iconografía sobre su martirio, uno de los temas dominantes y persistentes de la civilización occidental. La imagen de su cuerpo asaeteado, tan a menudo reproducida, la propiciaron las leyendas sobre su vida y muerte durante el gobierno del emperador Diocleciano. La asociación simbólica de las flechas con las grandes epidemias de peste del medioevo y renacimiento, fomentó su identificación como patrón de las víctimas de la peste. Aunque tras cuatro siglos de epidemias cíclicas, la peste desapareció del panorama europeo, la imagen de san Sebastián continuó siendo motivo de inspiración de los artistas hasta finales del siglo XIX.⁵⁴

Los comienzos indudables de su devoción, podemos situarlos a partir del siglo IV, cuando su culto queda atestiguado por su inclusión en la *Depositio martyrum* (354), el más antiguo calendario eclesiástico. Acerca de su biografía existen dos fuentes principales. La más antigua es la atribuida a san Ambrosio (340-397) personaje muy interesado en el culto a los mártires. En uno de sus cuarenta y cuatro comentarios al *Salmo* 118, correspondiente a una súplica por la vida ante un peligro,⁵⁵ señala su origen milanés y su traslado a Roma.⁵⁶

El otro escrito más famoso sobre su vida es la *Passio Sancti Sebastiani* o *Acta Martyrum*. Se trata de un romance de carácter hagiográfico, a veces atribuido falsamente a San Ambrosio y en realidad compuesto por cierto Arnobio el Joven o un autor desconocido en la primera mitad del siglo V. Probablemente por un monje romano perteneciente a un monasterio fundado cerca de la basílica dedicada a Sebastián, por el Papa Sixto III (432-440). En todas esas fuentes resultan desconocidos la fecha y lugar de

⁵³ Francesc MARTÍ GRAJALES: *Lo Passi en cobles escrit per Mossèn Bernat Fenollar y Pere Martínez, precedit de una breu notícia biogràfica dels autors per ...*, Valencia, 1912.

M. GARCIA SEMPERE: *Lo passi en cobles (1493)*, Barcelona, 2002. Cit. por Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval en Mallorca*, I, 129.

⁵⁴ Armand P. GELPI: "Saint Sebastian and the Black Death", *VESALIUS*, Volume IV, N° 1, juin 1988.

⁵⁵ Salmos, CXVIII, 145-152: *Te invoco de todo corazón: / respóndeme, Señor, y guardaré tus leyes; / a ti grito: sálvame, y cumpliré tus decretos; / me adelanto a la aurora pidiendo auxilio, / esperando tus palabras. / Mis ojos se adelantan a las vigiliass, / meditando tu promesa; / escucha mi voz por tu misericordia.*

⁵⁶ San AMBROSIO DE MILÁN: "Comentario sobre el salmo 118", Cap. 20, 43-45, 48: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL)*, Viena, 1866 ss., 62, 466-468.

su nacimiento. De acuerdo con ellas, su padre debía proceder de Narbona, en la Galia, y su madre de Milán, donde se cree que fue educado.

Buena parte de su prestigio como protector de la peste, parece derivar de una narración incluida en la *Historia de los Lombardos*, la más importante obra redactada por Pablo el Diácono (c. 720-799). Este texto, aunque incompleto y con muchos defectos, especialmente cronológicos, abarca el período entre el 568 y el 744. Su autor, educado en Pavía, capital de la Lombardía, llegó a ser colaborador de Carlomagno y acabó sus días como monje de Montecassino. En dicha exposición se relata el papel de San Sebastián durante una importante epidemia que asoló Italia, afectando sobre todo a la región del Ticino, que quedó casi despoblado, hacia los años 680-681, en tiempos del rey lombardo Humberto. La enfermedad causaba tantos muertos, que apenas si podían dar abasto a enterrarlos.⁵⁷ El texto refiere como muchas personas decían haber visto transitar por la ciudad a un ángel bueno acompañado de un ángel malo, armado con un venablo, al cual ordenaba que golpeará las puertas de las casas y tantas veces como golpeaba, otros tantos de sus moradores fallecían al día siguiente. Entonces, a cierto personaje, cuyo nombre no se menciona y que es citado tan solo como “un hombre de bien”, se le reveló que la peste no cesaría hasta que Pavía dedicase un altar a San Sebastián en la basílica llamada de San Pedro *ad Vincula* (San Pedro Encadenado) fundada el siglo V. Hecho esto y devueltas a Roma las reliquias de San Sebastián, la epidemia cesó.⁵⁸ En función de estos antecedentes, cuando el 826 una parte de sus reliquias llegaron a Soissons, fueron objeto de numerosas peregrinaciones y de una particular y perdurable devoción por la capacidad que se les atribuía para evitar o detener las epidemias.⁵⁹

Una información más descriptiva y amplia sobre su biografía y méritos, en los cuales se fundamenta su fama como protector ante la peste, los proporciona el capítulo dedicado a este santo titulado la Leyenda de San Sebastián perteneciente a la obra

⁵⁷ Paulo DIÁCONO: *Historia Langobardorum*, VI, 5, en: MIGNE: *Patrologia Latina*, XCV: <http://www.intratext.com/IXT/LAT0338/PY.HTM#11>. *Liber Sextus, Cap. V: His temporibus per indictionem octavam luna eclypsin passa est. Solis quoque eclypsis eodem pene tempore, hora diei quasi decima, quinto nonas maias effecta est. Moxque subsequuta gravissima pestis est tribus mensibus, hoc est iulio, augusto et septembrio; tantaque fuit multitudo morientium, ut etiam parentes cum filiis atque fratres cum sororibus, bini per feretra positi, aput urbem Romam ad sepulchra ducerentur. Pari etiam modo haec pestilentia Ticinum quoque depopulata est, ita ut, cunctis civibus per iuga montium seu per diversa loca fugientibus, in foro et per plateas civitatis herbae et fructecta nascerentur. Tuncque visibiliter multis apparuit, quia bonus et malus angelus noctu per civitatem pergerent, et ex iussu boni angeli malus angelus, qui videbatur venabulum manu ferre, quotiens de venabulo ostium cuiuscumque domus percussisset, tot de eadem domo die sequenti homines interirent.*

⁵⁸ Paulo DIÁCONO: *Historia Langobardorum*, VI, 5, en: MIGNE: *Patrologia Latina* XCV: <http://www.intratext.com/IXT/LAT0338/PY.HTM#11>: *Liber Sextus, Cap. V: Tunc cuidam per revelationem dictum est, quod pestis ipsa prius non quiesceret, quam in basilica beati Petri quae ad Vincula dicitur sancti Sebastiani martyr is altarium poneretur. Factumque est, et delatis ab urbe Roma beati Sebastiani martyr is reliquiis, mox ut in iam dicta basilica altarium constitutum est, pestis ipsa quievit.*

⁵⁹ Jean Noël BIRABEN: “Les hommes et la Peste en France ...”, 77-78. Es a este santo a quién se refiere Gargantúa cuando pregunta: “Dime Grandgousier, pobres gentes, ¿creéis que la peste viene de San Sebastián?”

titulada *Legenda Sanctorum*, más conocida como *Leyenda áurea* o *Leyenda Dorada*.⁶⁰ Redactada por el dominico y arzobispo de Génova Jacobo de Viraggio, conocido como de Varágine o de Vorágine (1230-1298) gozó de una popular y especial aceptación en la Edad Media, momento en el que fue uno de los textos más copiados. Dicho capítulo lo describe como un narbonés, nombrado comandante de lo que parece ser la guardia pretoriana de los emperadores Diocleciano y Maximiano. Durante la depuración de cristianos que prestaban servicio en el ejército romano, ordenada por Diocleciano, durante la llamada “Décima Persecución” ocurrida alrededor del 303, además de arengar públicamente a otros dos cristianos a soportar el martirio y devolver el uso de la palabra a cierta mujer, sus prédicas y ejemplo lograron diversas conversiones. Citado por el gobernador de Roma para que le sanase, le exigió que renunciase a sus dioses y creencias, para obtener su curación. A raíz de todo esto, fue condenado por el emperador a ser asaeteado en el monte Palatino. Tras lograr sobrevivir a su primer ajusticiamiento, a consecuencia del cual, según especifica el texto mencionado, las flechas lo dejaron “hecho un erizo”, volvió a presentarse al emperador para reprenderle por sus persecuciones a los cristianos. Fue condenado nuevamente a morir, apaleado esta vez, siendo su cuerpo arrojado a una cloaca, a fin de que no pudieran reverenciarse sus restos después de este segundo martirio. No obstante, se apareció a Santa Lucía para decirle donde se encontraba y poder ser sepultado a los pies de las tumbas de los apóstoles, como así se llevó a cabo. Además de esta descripción de su supervivencia al asaeteamiento, el texto recoge, de forma muy resumida, lo ya relatado en la *Historia de los Lombardos* sobre su importante papel en la finalización de la epidemia de peste del Ticino.⁶¹

Toda esta literatura hagiográfica y su incorporación en forma de relato piadoso al texto conocido como la *Leyenda Áurea*, posibilitó la difusión de su competencia como eficaz protector de la peste en toda Europa. La importante circulación europea de esta obra, la demuestran cerca de mil copias manuscritas conservadas y las noticias de haber alcanzado entre setenta y noventa ediciones impresas antes de 1500.⁶² Esta elevada divulgación pudo constituir un factor decisivo entre los que propiciaron el origen de la propagación de su devoción como protector frente a esta enfermedad.

A modo de conclusiones

Sabemos que la enfermedad, en sus diversas formas patológicas y con resultado final de muerte, formaba parte habitual de la vida cotidiana de los hombres medievales. A pesar de esta cotidianeidad, enfrentarse a ella de forma súbita y sobre todo colectiva, tal como ocurría en las epidemias de peste, constituía un hecho relevante e inductor del

⁶⁰ Sin poder descartar la circulación de manuscritos de esta obra en fechas anteriores, no menos de cinco ejemplares pueden identificarse con seguridad en bibliotecas mallorquinas entre 1485 y 1543. Cf. J. N. HILLGARTH: *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, París, 1991, II, 344, 347, 579, 752 y 809. De los cinco ejemplares indicados, corresponden dos al Convento de Dominicos de Palma (1485) y uno respectivamente a los tres personajes siguientes: el *doctor en Lleis* Ferrer Berard (1494); Gabriel Vaquer, prior de Lluc (1531) y Felip de Ferrera *regent de la Cort del present regne* (1543).

⁶¹ Jacques DE VORAGINE: *La Légende Dorée. Première Série. Traduite du latin et précédée d'une notice historique et bibliographique par MGB*, París, s. a., 93-98.

⁶² Alain BOUREAU: *La légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine*, París, 1984.

desconcierto general para la mentalidad de la época. En esos momentos se seguía entendiendo la enfermedad como un castigo impartido por la divinidad, de acuerdo con los ejemplos proporcionados por la *Iliada* y determinados pasajes de las *Crónicas* y los *Salmos* bíblicos. Las creencias religiosas cristianas de la época, conocían y compartían plenamente estas perspectivas. Contemplar la enfermedad como un castigo venido de Dios, llevó a buscar amparo en quienes pudieran actuar como intermediarios ante esa airada Divinidad. La Virgen María y determinados santos fueron considerados como los mediadores más idóneos para interceder en demanda de protección ante dichas patologías.

Estos personajes celestiales fueron elegidos según las especiales capacidades que les reconocían sus relatos hagiográficos. Sus respectivas trayectorias biográficas y su relación con determinados hechos, eran las que los situaban en posiciones más o menos ventajosas a la hora de contar con méritos propios que les capacitaran especialmente como protectores frente a una enfermedad concreta. Así ocurría con las narraciones bíblicas sobre los Ángeles Custodios o la hagiografía de san Sebastián. En ella es descrito padeciendo y sobreviviendo a una especial forma de martirio, por asaeteamiento. Esa supervivencia a un suplicio considerado equiparable a la forma de propagación de la peste, según aparecía en el texto clásico citado y en la Biblia, lo convertía en una de las figuras más idóneas para reclamar su protección

En Mallorca durante las primeras epidemias de peste, las primeras invocaciones a un intermediario con Dios, estuvieron dirigidas inicialmente a santa Práxedes, cuyas reliquias corporales se conservaban en la isla. Posteriormente se apela a la protección de la Virgen y a la del *Angel Guardià del present Regne*. Solo desde 1440 comienza a aparecer la invocación de San Sebastián, si bien coexistiendo con otros valedores, como protector de las epidemias de peste.

RESUM

La consideració de la malaltia com a una forma de càstig diví, arrelada tant en els temps clàssics com en el model religiós jueu cristià, determinà la recerca d'empar en les divinitats de cada cultura. El model cristià s'inspirà en els texts clàssics i bíblics per elegir quins havien de ser els personatges celestials, àngels o sants, a qui es devia recórrer, com a intermediaris a prop de Déu, per comptar amb la seva protecció per determinades malalties. La seva elecció com a patrons per una malaltia concreta, es realitzava en funció de la trajectòria personal de cada un, segons la reflectia la divulgació feta per les principals obres de la literatura hagiogràfica. Les patologies infecto-contagioses pròpies del període medieval, comptaren amb els seus propis patrons. En el cas de la pesta, Mallorca recorregué a varis, abans de decantar-se per sant Sebastià, el patronatge del qual ha conservat Palma fins a la actualitat.

ABSTRACT

The idea of a disease as a way of divine punishment, so considered either in the classical times or in the Judaeo-Christian religious model, engendered the necessity of seeking shelter in the divinities of each culture. The Christian model found inspiration in classical and Biblical texts, in order to decide which celestial figures, angels or saints, people should resort to, as mediators with God, to be protected against certain diseases. According to the main oeuvres of hagiographic literature, their choice as patrons against a particular disease was made in terms of the saints' personal lives. The infectious-contagious pathologies of the Middle Ages had their own patrons. Regarding the plague, Majorca had several different patrons, before deciding on Saint Sebastian, whose patronage Palma still keeps up today.

La incidencia artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)

MERCÈ GAMBÚS*

A partir de la década de 1510 se documenta la incorporación definitiva de Mallorca al discurso artístico del renacimiento europeo, si bien hay que recordar que el pensamiento, la educación y la cultura literaria de filiación humanista, así como el coleccionismo pictórico de gusto profano y clasicista, se retrotraen en Mallorca a mediados del siglo anterior. En términos generales puede admitirse que desde finales del siglo XV se habían desarrollado las condiciones ideológicas para la formalización de la corriente renacentista en las artes plásticas mallorquinas, tan sólo se requería el estímulo que determinara su aparición.¹

A la Cartuja de Jesús de Nazaret en Valldemossa y a su prior el P. Miguel Oliver cabe atribuirles, si bien, no el primer encargo artístico de obra renacentista en Mallorca, sí su eficacia por razones de trascendencia, a partir de la acción promotora que se inició con la comisión realizada al taller valenciano de los Forment, para obrar el desaparecido retablo del altar mayor con destino a la iglesia cartujana. Acompañando el mueble retablístico, trazado y realizado en Valencia, se trasladó a Mallorca el pintor castellano Fernando de Coca, procedente del taller de los Forment y recientemente llegado de Italia donde había colaborado con Domenico Pecori y Niccolò Soggi en el ámbito del taller aretino continuidad del de Bartolomeo della Gatta. A Fernando de Coca se le asignaron las labores de dorado y pintado del retablo cartujano (1512), y asimismo se le documentan o atribuyen en Mallorca otras obras, unas en la propia Cartuja, como el retablo de la Samaritana y el

* Universitat de les Illes Balears

¹ En relación a la codificación del modelo renacentista en Mallorca y a la problemática artística de su debate, véase M. GAMBÚS: "El debate de modelos en el arte mallorquín de los siglos XVI y XVII. Entre el clasicismo y la cultura propia", *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2005, 545-559.

cuadro de los Benefactores o de la Fundación (1517), otras como el retablo de Nuestra Señora del Rosario para el convento de Santo Domingo de Palma (1514). Indudablemente la huella dejada en Mallorca por Fernando de Coca en el terreno pictórico tuvo su continuidad, si bien, no en la inmediatez de una escuela, sí en la materialización de un gusto renacentista vinculado a la línea valenciana, que a mediados de la centuria se articuló hipotéticamente en torno a Juan de Juanes y a la llegada a Mallorca del pintor Mateo López.

Pero el taller de los Forment, no solamente resulta imprescindible para establecer el avance estilístico de la pintura renacentista en Mallorca, pues también en el campo escultórico fue determinante a causa de la vinculación del imaginero aragonés Juan de Salas, oficial a la sazón de Damián Forment, quién llegó a Mallorca en el año 1526 requerido por el Capítulo de la Catedral para obrar diferentes trabajos de escultura con destino al coro. La intensa y prolija actividad de Juan de Salas en Mallorca, entre 1526 y 1536, como es de sobras conocida, contribuyó a condicionar los parámetros de actuación de los artífices locales en torno a la escultura y a la decoración arquitectónica renacentista.

Desde el punto de vista documental, resulta pues harto plausible vincular el taller de los Forment con la llegada a Mallorca de Fernando de Coca y de Juan de Salas. Entre ambos, la intervención documentada en la Catedral de Mallorca de los franceses Antoine Dubois de Hauteville y Philippe Fullau de Orléans, quienes trabajaron “a la romana” en la sillería coral entre los años 1514 y 1519, me permite introducir la hipótesis de una posible vinculación con los Forment, habida cuenta que su taller, en realidad una empresa artística con diferentes sedes geográficas, a lo que parece no dejó de mantener una relación continuada con los promotores eclesiásticos de Mallorca, interesados en la aplicación del nuevo gusto clasicista al arte religioso, tal como lo demuestra la presencia posterior de Juan de Salas para continuar la fábrica del coro.

Fernando de Coca. De Arezzo a Mallorca

Las fuentes historiográficas son abundantes en noticias acerca de los viajes de artistas a lo largo de los siglos XV y XVI. Artistas mallorquines que viajaban a la península, particularmente a Valencia, como los pintores Martí Torner y Pere Terrencs o el escultor Gaspar Gener. Artistas peninsulares que se trasladaron a Mallorca como los pintores Pere Niçard, Alonso Sedano, Fernando de Coca o el escultor Juan de Salas. El papel que el viaje desempeñó en la transformación de los modos artísticos bajo medievales para acoger el lenguaje del clasicismo renacentista se convierte en un argumento imprescindible para ilustrar los cambios habidos a partir del inicio del siglo XVI.

En el caso del pintor Fernando de Coca, y a falta de documentación directa, es la hipótesis la única vía de avance posible; así ofrezco al lector un posible trayecto, cuyo lugar de partida sea la ciudad segoviana homónima hasta llegar a Valencia, un traslado posterior a Italia, en particular a la localidad toscana de Arezzo, para volver de nuevo a España a través de Valencia, y desde allí recalar en Mallorca.

En ausencia de datos biográficos contrastados, únicamente podemos afirmar que era castellano, tal como lo confirma el contrato suscrito el 30 de noviembre de 1514 entre el convento de Santo Domingo de Palma y el pintor para realizar el retablo de la capilla del

Rosario: "...convenimus et facimus pactum sive conventionem vobiscum magistro Ferdinando de Coca, nacionis Castelle, arte pictores, super retabulo beata Virginis Marie pingendo et deaurando sub capitulis et pactis que sequuntur..."²

La localidad segoviana de Coca, es a estos efectos el lugar del que pudiera ser originario este pintor, si consideramos el nombre propio de lugar como apellido siguiendo una práctica habitual.³ Desde el siglo XV la ciudad de Coca estuvo vinculada a la familia Fonseca, un miembro de ésta, el arzobispo de Ávila y más tarde de Sevilla, Alonso de Fonseca y Ulloa, obtuvo permiso real en el año 1453 para construir el castillo de Coca. El señorío de los Fonseca dejó importantes huellas artísticas en Coca vinculadas principalmente al gusto renacentista, de la que esta familia fue a su vez una destacada promotora en diferentes ciudades españolas, tal como indica, entre otras, las relaciones mantenidas entre la familia Fonseca y Diego de Siloé para la portada y el patio del Colegio Fonseca de Salamanca, y posiblemente también para su homónimo compostelano,⁴ así como para los sepulcros de Alfonso II Fonseca en el Convento de las Úrsulas de Salamanca y en el de Juan de Fonseca en la parroquial de Santa María de Coca.⁵ En esta última iglesia se le atribuye a Juan Gil de Hontañón la capilla⁶ en la que se localizan otras sepulturas de la familia Fonseca obradas al gusto italiano y vinculadas a Domenico Fancelli y Bartolomé Ordoñez.⁷

Como he citado, desde mediados del siglo XV y a raíz de la construcción del castillo de Coca, la familia Fonseca vino ejerciendo una sistemática labor de promoción artística en esta localidad segoviana, que a partir de la década de 1520 alcanzaría un mayor relieve desde el punto de vista del arte renacentista con encargos, entre otros, a artistas italianos o de formación italiana, como es el caso de Domenico Fancelli, Diego de Siloé y Bartolomé Ordoñez.

Es de rigor reconocer que no existe ningún apoyo documental que nos permita vincular al pintor castellano Fernando de Coca con esta ciudad segoviana, pero sí sostener esta hipótesis, a falta de nuevas informaciones, atendiendo a un criterio generalizado entre

² J. MUNTANER BUJOSA: "Para la Historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, XXXI, Palma, 1962, 407-408.

³ El origen del apellido Coca es castellano y procede de la villa de Coca, en el partido judicial de Santa María de Nieva (Segovia); una rama de esta familia creó casa en Jerez de la Frontera, a raíz de la conquista de esta ciudad en tiempos de Alfonso X el Sabio.

⁴ V. NIETO; A. MORALES; F. CHECA: *Arquitectura del Renacimiento en España, 1488-1599*, Madrid, 1989, 128-130.

⁵ F. CHECA: *Pintura y escultura del renacimiento en España, 1450-1600*, Madrid, 1983, 163-165.

⁶ El recinto funerario de los Fonseca, formado por tres capillas de cinco paños interrelacionadas en ángulo recto que perfilan el espacio del presbiterio, fue encargado para sepultura de Alonso de Fonseca arzobispo de Sevilla, y de sus sobrinos, Antonio de Fonseca y Juan Rodríguez de Fonseca obispo de Burgos. Véase F. MARIAS: *El largo siglo XVI. Los usos artísticos del Renacimiento Español*, Madrid, 1989, 127.

⁷ Según F. Marías fue el taller del florentino Domenico Fancelli el encargado de realizar las diferentes sepulturas de los Fonseca, de las cuales solamente obró la de Fernando de Fonseca II y su segunda mujer Teresa de Ayala. Muerto Fancelli en el año 1519, parece que Bartolomé Ordoñez se hizo cargo de los trabajos pendientes, concluyendo en este caso el sepulcro de Alonso de Fonseca III y su madre María de Avellaneda. Asimismo Ordoñez inició el resto de los encargos que fueron acabados, el de Alonso de Fonseca arzobispo de Sevilla, por Pietro da Carona y Marco Bernardi, y el de Juan Rodríguez de Fonseca obispo de Burgos, por Bellalana Rossi y Raffaello da Montelupo. Véase F. MARIAS: *El largo siglo XVI...*, 279.

los artesanos, cuando se desplazaban por razones profesionales fuera de sus lugares de origen y que les llevaba a adoptar el topónimo como patronímico.⁸ En el presente caso ello favorecería una explicación fundamentada en la vinculación del señorío de Coca a la familia Fonseca y al patrocinio que ésta hubiera ejercido sobre Fernando de Coca, facilitándole tal vez el viaje a Italia, seguramente a través de Valencia;⁹ de esta manera el joven pintor se habría formado en el lenguaje artístico renacentista del que la familia Fonseca, como ya he indicado, se había convertido en una decidida impulsora en diferentes lugares de España. Igualmente podría justificarse la presencia de Fernando de Coca en las tierras toscanas de Arezzo entre los años 1506 y 1510 formando parte del taller del pintor Domenico Pecori.

Hablar de Domenico Pecori (1479?-1527) es evocar una genealogía artística en la que el pintor Bartolomeo della Gatta (1448-1502) ocupa un lugar central. Descendiente este último de una familia florentina de plateros, desarrolló su aprendizaje artístico en el taller de Andrea Verrocchio y ejerció la doble actividad de pintor y religioso de la orden camaldulense, principalmente en Arezzo en donde ostentó el cargo de Abad de San Clemente. Presente en Roma en el año 1481, intervino junto con Pietro Perugino, Sandro Botticelli, Luca Signorelli y Domenico Ghirlandaio en la decoración de la Capilla Sixtina, pero fue en Arezzo donde desarrolló una más intensa labor artística contando con un importante grupo de colaboradores, entre los que destacó el pintor aretino Domenico Pecori. De la vinculación de Pecori con el taller de Bartolomeo della Gatta se hizo eco a mediados del siglo XVI, el escritor, pintor y arquitecto también aretino Giorgio Vasari, quién le incluye entre los discípulos del camaldulense atribuyéndole la continuidad de su taller y de la obra comprometida por el maestro. Es precisamente Vasari quién nos informa de la existencia de un pintor español especializado en la técnica del óleo y colaborador de Pecori: [...] *y para la Compañía de Nuestra Señora, en Pieve, (pintó) una tabla grandísima, donde representó a una Virgen en el aire, con el pueblo aretino debajo: en este cuadro en el cual hay muchos retratos del natural, le ayudó un pintor español que coloreaba bien al óleo, y por esto sirvió mucho a Domingo, que no tenía tanta práctica en el colorido al óleo como en el temple. Y con la ayuda del mismo pintó una tabla para la Compañía de la Trinidad, representando la Circuncisión de Nuestro Señor, que es una pintura considerada como muy buena [...].*¹⁰

Como es obvio y a partir de la lectura vasariana, la pregunta necesaria nos remite a interrogarnos acerca de la identificación del pintor español especializado en la técnica del óleo que colaboró con Domenico Pecori. Esta cuestión es la que a continuación intentaré contestar, habida cuenta la existencia de una línea historiográfica que entrecruza hasta

⁸ Cabe relativizar no obstante esta afirmación, habida cuenta la existencia de artistas españoles del siglo XVI con topónimos como apellido, y que sin embargo heredaron el gentilicio sin que coincida éste con su lugar de nacimiento.

⁹ Aun cuando volveremos a la ciudad de Valencia como centro de referencia por sus relaciones económicas y culturales con Italia, es preciso recordar su privilegiada posición artística como lugar de formación clasicista desde finales del siglo XV, a la que acudían artistas procedentes de tierras castellanas y manchegas, así como de los territorios de la Corona de Aragón.

¹⁰ G. VASARI: "Vida de Don Bartolomé. Abad de San Clemente. Miniaturista y pintor", *Vidas de artistas ilustres* (1550-1568), Barcelona, 1957, II, 243.

cuatro pintores españoles: Giovanni di Pietro *il Spagna*, Fernando Yáñez de la Almedina, Fernando Llanos y Fernando de Coca. A todos ellos se les atribuye su presencia en territorio toscano a principios del quinientos, además de coincidir, bien en el patronímico, bien en el sobrenombre.

En el primer caso, el del pintor llamado *il Spagna*, es de nuevo la fuente vasariana quién lo memoriza asociado al pintor Pietro Perugino (1446-1523): [...] *Fue también discípulo de Pedro, Juan Español, llamado por sobrenombre el Espagna, el mejor colorista de todos los discípulos de Pedro, y que a la muerte de éste se hubiera quedado en Perusa, si la envidia de los pintores de esta ciudad, demasiado enemigos de los forasteros, no le hubiese perseguido, hasta tal punto, que se vio obligado a marcharse a Esopoletto, donde por su bondad y su valer, después de casarse con una mujer de buen linaje, fue nombrado ciudadano de aquella ciudad, en la cual, así como en otras muchas de Umbría, ejecutó gran número de trabajos, especialmente en Asís, donde pintó la tabla de la capilla de Santa Catalina, en la iglesia de San Francisco, para el cardenal Gil Español; otra en San Damián, y algunas medias figuras de tamaño natural y con mucha vida en Santa María de los Ángeles, en la pequeña capilla donde murió San Francisco.*¹¹

Giovanni di Pietro *il Spagna*, ha sido documentado en Urbino a partir de la edición de G. Milanese sobre la obra vasariana.¹² Igualmente cabe recordar que en la misma ciudad de Urbino se ha identificado en el año 1477 a un *Pietro Spagnuolo pittore*, y entre los años 1488 y 1492 a una familia de apellido *Spagnuolo*.¹³ En cualquier caso la confusión se producía al relacionar a este pintor *Spagnuolo* citado por Vasari con *el Ferrando Spagnolo* que en el año 1505 ayudaba a Leonardo en la ejecución de la Batalla de Anghiari con destino al Salón del Quinientos en el Palacio Vecchio de Florencia, y del que se tuvo certeza a partir de la documentación publicada por Giovanni Gaye en 1840 respecto de los pagos de la Batalla de Anghiari entre los que se registran dos menciones expresas: (30 de abril de 1505) *fiorini 5 d'oro paghati a Ferrando Spagnolo, dipintore* y (30 de agosto de 1505) *A Ferrando Spagnolo, dipintore, per dipignere con Lionardo da Vinci nella sala del consiglio fiorini 5 larghi*.¹⁴

Si continuamos con la exposición de datos, habremos de detenernos en la identificación de *Ferrando Spagnolo*, quién como hemos visto por razones del nombre o de la cronología, nada tiene que ver ni con Giovanni di Pietro *il Spagna*, ni con el apellido *Spagnuolo*, pero que sin embargo introduce en nuestro caso otra problemática que afecta a los pintores Fernando Yáñez de la Almedina, Fernando Llanos y Fernando de Coca.

K. Justi inauguró en el año 1893 la polémica historiográfica acerca del pintor español colaborador de Leonardo en la Batalla de Anghiari, a quién identificó con Fernando Yáñez de la Almedina.¹⁵ Desde entonces la cuestión de *los Hernando*¹⁶ no ha hecho más

¹¹ G. VASARI: *Vidas de artistas ilustres*, II, 318.

¹² G. MILANESI: *Le Opere de Giorgio Vasari*, Firenze, 1878-1906, III, 222, (5).

¹³ Acerca de *Pietro Spagnuolo* y el linaje *Spagnuolo* en Urbino, así como de una posible asimilación de *Pietro Spagnuolo* a Pedro Berruguete, véase F. MARIAS: *El largo siglo XVI...*, 173 y notas correspondientes.

¹⁴ G. GAYE: *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XIV, XV, XVI*, Firenze, 1840, 89-90.

¹⁵ K. JUSTI: "El misterio del retablo leonardesco de Valencia", *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, nº 114-116, Madrid, 1902, 203-211 (traducción del original alemán del año 1893).

que evolucionar historiográficamente, siendo la manera leonardesca el referente crítico para inclinar atribuciones a favor de Fernando Yáñez de la Almedina o de Fernando Llanos.¹⁷ No obstante el debate se intensificó si cabe aún más con la incorporación de Fernando de Coca. La datación de los pagos a *Ferrando Spagnuolo* en el año 1505 a raíz de su intervención en la leonardesca Batalla de Anghiari, favoreció el confuso acercamiento al desconocido pintor español de vasariana memoria y colaborador del aretino Domenico Pecori, de tal manera que el hoy reconocido Fernando de Coca fue un tiempo identificado como Fernando Yáñez de la Almedina.

El punto de partida de la posible confusión entre ambos, ha de vincularse a la edición de Milanesi sobre las vidas de Vasari, en ellas, como anteriormente he expuesto, Milanesi se interrogaba sobre la hipótesis que identificaba al pintor español colaborador de Leonardo con Giovanni di Pietro *il Spagna*, pero al mismo tiempo establecía una segunda posibilidad que la vinculaba al artífice español colaborador de Domenico Pecori en Arezzo¹⁸. Este último supuesto fue a su vez recogido por N. Dacos, quién en el contexto de la tradición historiográfica de uno de los Hernandos, particularmente Yáñez, al que se le atribuía la cooperación leonardesca, reformuló el tema a partir del estudio comparado de las maneras, estableciendo la opción de que fuera un único pintor el que trabajara, primero con Leonardo, y más tarde lo hiciera en Arezzo junto a Pecori.¹⁹ En este punto, conviene cerrar definitivamente el tema recordando que la presencia documentada de Yáñez y Llanos en el retablo de los Santos Médicos para la Catedral de Valencia el año 1506,²⁰ invalida la posibilidad de asociar a cualquiera de ellos con la intervención de Domenico Pecori y su ayudante español en la tabla de la Circuncisión de Arezzo, habida cuenta que el contrato para esta tabla está fechado el 15 de mayo de 1506, y concluyó hacia 1510.

Desde el inicio de esta exposición vengo insistiendo en la persona de Fernando de Coca como el pintor español al que hay que identificar con el experto en la técnica del óleo citado por Vasari y colaborador de Pecori; no obstante conviene señalar que no disponemos

¹⁶ Fernando Yáñez de la Almedina y Fernando Llanos, pintores manchegos a los que se les sitúa en tierras toscanas como parte de su período de aprendizaje, y donde desarrollarían posiblemente un nivel de colaboración que a partir de 1506, ya en España, se traduciría en términos societarios.

¹⁷ La bibliografía que ha generado esta cuestión es lo suficientemente abundante como para remitir al lector a algunos trabajos recientes que incorporan una recopilación de fuentes y una aproximación al estado de la cuestión. Véase F. BENITO DOMÉNECH: "Los Hernandos. Pintores hispanos del entorno de Leonardo" en *Los Hernandos. Pintores hispanos del entorno de Leonardo*, Valencia, 1998, 23-42; VV.AA. a cura de F. BENITO DOMÉNECH; F. SRICCHIA SANTER: *Ferrando Spagnuolo e altri maestri iberici nell'Italia di Leonardo e Michelangelo*, Firenze-Valencia, 1998; P. M. IBÁÑEZ MARTÍNEZ: *Fernando Yáñez de la Almedina (la incógnita Yáñez)*, Cuenca, 1999; E. TOLÓ LÓPEZ: "El maestro de Sijena y los pintores valencianos de su tiempo (el maestro de Alcira, Fernando Yáñez y Fernando Llanos)" en L. HERNÁNDEZ GUARDIOLA (coord.): *De pintura valenciana [1400-1600] Estudios y documentación*, Alicante, 2006, 101-132.

¹⁸ Véase nota 12.

¹⁹ N. DACOS: "Anonimo seguace milanese di Leonardo: una proposta per Yáñez in Italia" en *Nuove ricerche in margine alla mostra: Da Leonardo a Rembrandt. Disegni Della Biblioteca Reale di Torino*, Atti del Convegno internazionale di Studi, Torino 1990, 1991, 24-41.

²⁰ Entre julio y diciembre del año 1506, recién llegados de Italia, realizaron conjuntamente este retablo, del que se conserva la tabla del "Llanto sobre Cristo muerto" en la Catedral de Valencia. El éxito obtenido movió al muy sensibilizado Cabildo catedralicio, a contratar de nuevo a los Hernando, ésta vez para realizar el retablo mayor, cuyas capitulaciones fueron pactadas el 1 de marzo de 1507.

de documentación escrita que así lo atestigüe, pero sí de una larga tradición historiográfica que por razones estilísticas ha hecho coincidir al pintor castellano Fernando de Coca, documentado en Mallorca a partir de 1512, con el ayudante de Pecori.

En fechas recientes, la historiadora Nicoletta Baldini ha dado a conocer un erudito estudio acerca del taller aretino de Domenico Pecori, de su producción artística y del trabajo de sus colaboradores, entre los que ha reconocido, siguiendo a Vasari, la participación de Fernando de Coca junto al pintor Niccolò Soggi en la tabla de la Circuncisión para la iglesia de San Agustín de Arezzo y en Nuestra Señora de la Misericordia para la parroquia de Santa Maria, hoy en el Museo Estatal de Arte Medieval y Moderno de Arezzo.²¹ La aportación de Baldini ha de considerarse imprescindible, no sólo por la información suministrada en torno a las claves estilísticas de la formación italiana de Fernando de Coca, sino también por la reconstrucción historiográfica del pintor castellano en Mallorca, estableciendo las pautas analíticas de la obra documentada al amparo de su estancia en Italia.²² Siguiendo a esta historiadora, podemos situar a Fernando de Coca en tierras italianas, posiblemente a partir de 1506,²³ fecha en la que Pecori acuerda un primer diseño para la tabla de la Circuncisión; a éste le seguirán otros pagos y modificaciones del boceto hasta los pactos definitivos, fechados el 21 de diciembre de 1510.²⁴ Acerca de la presencia de Fernando de Coca en Arezzo, plantea Baldini una posible procedencia desde Florencia, adjudicándole a Niccolò Soggi la mediación que le facilitó el acceso al círculo de Pecori. La documentación mallorquina a partir de 1512 le permite a Baldini clausurar el periplo italiano en el año 1510, haciéndolo coincidir con el final de la obra de la Circuncisión.²⁵

Por razones de incertidumbre documental, obviaré la franja temporal entre 1510 a 1512, tal vez de transición geográfica, hacia o en Valencia, y pasaremos a continuación a situarnos en el escenario mallorquín, donde a partir del año 1512 hallamos al pintor Fernando de Coca, relacionado con la fábrica del retablo mayor de la Cartuja de Valldemossa, lo que a su vez constituye una de las primeras noticias documentadas de nuestro arte renacentista insular.²⁶

En la crónica manuscrita de la Cartuja, datada en el año 1705,²⁷ se especifica que durante el priorato del padre Miguel Oliver (1505-26) se sustituyó el primitivo retablo por otro nuevo realizado en Valencia, el cual fue dorado y pintado en Valldemossa, siendo su

²¹ N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta. Domenico Pecori e l'arte in terra d'Arezzo fa quattro e cinquecento*, Firenze, 2004.

²² N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 188 y 189, 210-214.

²³ N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 194, nota 3.

²⁴ N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 208.

²⁵ El 24 de mayo de 1511 era colocada definitivamente la tabla en el altar de la Compañía de la Trinidad, perteneciente a la iglesia de San Agustín de Arezzo, según pacto establecido el 1 de diciembre de 1510. N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 218.

²⁶ Para un estado de la cuestión, véase T. SABATER: "Manuel Ferrando. Aproximación a su obra", *Laboratorio de Arte*, 5, 1992, 131-149; M. GAMBÚS y T. SABATER: "La Cartuja de Valldemossa en los inicios del renacimiento mallorquín", *Actas del Congreso Internacional de Scala Dei, la primera cartuja de la península ibérica. Scala Dei, Tarragona 1996*, Tarragona, 1999, 223-237.

²⁷ Biblioteca de Catalunya. A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat del Real Monastir y Sagrada Cartuxa de Iesus de Nazaret del Regna de Mallorca*, 1705.

precio final de 400 libras mallorquinas.²⁸ Al hilo de las fuentes cartujanas, otros estudios han designado a Damián Forment y a Fernando de Coca como responsables de las labores escultóricas y pictóricas respectivamente.²⁹ Este último artista ha sido definitivamente corroborado con la publicación del contrato entre el prior Oliver y el pintor Fernando de Coca; aunque el documento hallado es incompleto, registra la fecha del 21 de junio del año 1512, e indica que la labor de imaginería estaba inconclusa en esta fecha, así como reconoce para el trabajo pictórico la cantidad de 100 libras.³⁰

Respecto a la intervención del taller de los Forment en Valldemossa, no existe hasta el presente ninguna fuente directa que nos permita verificarla,³¹ sin embargo no podemos ignorar que desde el siglo XIX, la historiografía cartujana viene recogiendo la citada actuación. El primer autor que se ocupó de la autoría del retablo mayor fue Jovellanos, quién citó expresamente a los maestros *Formento* y *Ferrando*. Al primero le adjudicó la labor escultórica realizada en Valencia, al segundo el trabajo pictórico ejecutado en Mallorca.³²

²⁸ Biblioteca de Catalunya. A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat...*, 112v y 113.

²⁹ J. RAMIS DE AYREFLOR; A Mª BOUTROUX; A. ALONSO: *Historia Documental de la Real Cartuja de Valldemossa*, Palma, 1973, 39 y 157(14).

³⁰ G. LLOMPART: "Identificación del <Maestro de las Predelas> y encuadre de otros más", *Estudis Baleàrics*, 29-30, Palma, 1988, 47.

³¹ El más reciente estudio sobre la Cartuja de Valldemossa nos confirma este extremo, con todo las fuentes indirectas recogidas parecen alimentar esta hipótesis como altamente fiable. Véase C. BAUZÀ DE MIRABÒ: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, 2005, Tesis Doctoral, Universitat de les Illes Balears, (iné dita).

³² G. M. DE JOVELLANOS: "Extracto de la Historia de la Cartuja de Valdemuza", *Obras Completas*, II, Madrid, 1951, 503. Durante su destierro mallorquín, entre el 18 de abril de 1801 hasta el 16 de mayo de 1808, Jovellanos redactó diversos textos, uno de ellos referido a la Historia de la Cartuja; para ello se sirvió fundamentalmente de la crónica del P. Puig, pero completando la información con noticias suministradas por un fraile cartujo a su servicio durante la estancia en el castillo de Bellver. Recuérdese además que la primera parte de su destierro transcurrió en la Cartuja de Valldemossa, entre el 18 de abril de 1801 hasta los primeros días de mayo de 1802. Por otra parte, si consultamos el manuscrito del padre Puig, podremos comprobar que este autor, cuando se ocupa del priorato de Miquel Oliver, nos remite frecuentemente a los libros de gastos, en particular alude a determinadas adquisiciones, así como a los retablos y a las pinturas, evitando extenderse en pormenores: [...] *Las milloras que en lo Seu feu nostre Venerable Prior y antes de ferho estant en lo puesto de office de conrer, en benefici y lustro de sa Casa, si volgues posarlas per menor donant de cadascuna noticia, seria alargarme demasiat; podentse veurer escrites de sa propia ma en lo fi del libre del recivo y gasto de son Priorat, posare aci tan solament las mes principals* [...], Biblioteca de Catalunya, A. PUIG: *Fundació y Successiu Esta...t*, 112v.

Si a ello sumamos el paradero desconocido en el que se hallan actualmente dichos libros, concretamente a partir de la supresión de la Cartuja de Valldemossa por disposición de las Cortes Españolas del 1 de octubre de 1820, podemos fácilmente deducir que con toda probabilidad Jovellanos, sí hubiera tenido acceso a ellos, permitiéndole ello designar la autoría del retablo mayor. Así se explicaría que en su escrito, extracto de la crónica del padre Puig, sitúe los nombres de Forment y Ferrando entre paréntesis. Una más exhaustiva información sobre la actividad de Jovellanos en la cartuja de Valldemossa nos la proporciona: C. BAUZÀ DE MIRABÒ: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa...*, I, 355 y 356.

Acerca de la estrecha relación de Jovellanos con la Cartuja de Valldemossa durante su destierro en Mallorca, véase I. Mª GÓMEZ: "Monasterios y monjes en los diarios de Jovellanos", *Yermo. Cuadernos de Historia*, IV, (1966), 159-162. Por lo que concierne a la confusión de Jovellanos en la cita de los patronímicos de Ferrando y Forment, cf. M. GAMBÚS y T. SABATER: *La Cartuja de Valldemossa...*, 227-229.

Por otra parte, si nos ceñimos a la lectura del contrato entre el prior de la Cartuja y *mestre Ferrando*, puede afirmarse que en el año 1512 la arquitectura del retablo mayor estaba acabada y el trabajo de Fernando de Coca hubo de ajustarse a la pintura y el dorado de la mazonería, pues la obra de imaginería, figura expresamente como ajena a los pactos correspondientes: *Die XXI mensis iunii MDXII. "Capitols fets i fermats entre lo reverend prior i convent de Cartoxa, de una part. i mestre Ferrando, pintor, sobre lo pintar del retaule mayor". Primerament és stat pactat, convengut i concordat entre les dites parts que per les mans i treballs i preu i satisfacció de pintar i deurar i fer tot lo que és méster, excepto l'obre de lenyam que hi mancha, lo dit mestre Ferrando hage de haver cent lliures, pagadores en la forma següent, ço és XXV lliures un mes après que haurà comensat, e XXV lliures, a la mitad de la obra, e la restant quantitat de cent lliures a la fi de tota la dita obre [...].*³³

No parece arriesgado, y sigo leyendo el contrato, deducir que el pintor Fernando de Coca estaba vinculado a algún obrador peninsular, pues en el citado texto se indica que los materiales, colores y oro, proceden del exterior, y que es el propio pintor quién se ocupa de su compra y traslado, el riesgo de lo cual es imputado al comitente y no al artífice: [...] *Item és stat pactat i convengut que, per paga i satisfacció de tot lo pertret, colors i or, lo dir prior y convent haja de pagar al dit mestre Ferrando cent i deu lliures, pagadores axi com lo dit pertret serà necessari. E que, haven't-se de haver i comprar fora lo present regne e tremetre asi, hage de venir a perill de dit prior, e no del dit Ferrando, e lo preu de dit pertret pendre en compte axi com haurà costat de totes despeses, excepte de seguretat [...].*³⁴

No deja de ser sugerente por otra parte, constatar que el precio de los materiales era superior al trabajo de dorar y pintar el retablo, para el cual el acuerdo disponía que el pintor habría de contar con un ayudante, seguramente un monje: [...] *Item és pactat i concordat que lo dit mestre Ferrando no puga aplicar, ni acollir negun altre pintor sinò mossen Oliva, capellà [...].*³⁵

La documentación derivada de la exclaustación nos ha suministrado datos suficientes para reconstruir el espacio que acogió este retablo; se trataba de la antigua iglesia del siglo XV, de estructura gótica, cuyo presbiterio acogía el altar mayor flanqueado por sendos portales, todo de estilo gótico, y tras el altar una capilla renacentista recubierta de estuco blanco sobre negro. A partir de su demolición, no constan más noticias acerca del retablo mayor.³⁶

Llegados a este punto, y acogiénome a la fortuna crítica inaugurada por Jovellanos, parece lógico suponer que Fernando de Coca procediera de Valencia, en particular del taller de los hermanos Forment, responsables de la traza del retablo mayor y de la labor de

³³ ARM, Prot. T. 430, 77v-78v. Documento transcrito y publicado por G. LLOMPART: *Identificación...*, 47.

³⁴ G. LLOMPART: *Identificación...*, 47.

³⁵ G. LLOMPART: *Identificación...*, 47.

³⁶ Jose Mª Quadrado, en calidad de jefe político de la Comisión de Monumentos de Baleares, dirigió una petición al Ministerio de la Gobernación, 4 de junio de 1844, solicitando la conservación de la iglesia antigua del monasterio cartujano; en dicha solicitud Quadrado pondera la valía de la citada iglesia y da cuenta de su contenido, entre el que menciona el retablo mayor como obra de mérito, véase C. BAUZÀ DE MIRABÓ: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa...*, III, 254-258.

imaginería, quienes habrían asignado a Fernando de Coca el cometido de concluir en Valldemossa el trabajo de dorado y pintado. La referencia valenciana la confirma la crónica dieciochesca del padre Puig, al tratar de las adquisiciones artísticas y de las obras emprendidas bajo el priorato de Oliver: [...] *Va narrant nostre Prior lo que alli en Valencia comprà per a servey del Monestir, lo que li fonch forçós demanar emprestat a Pares Priors de la Provincia, y a otras personas, lo qual puntualment tornà, y a de asiento ací en Casa, de ahont no li podien enviar diner ni cosa alguna a terra ferma per estar esta nostra tan turbada causa (com està dit) de la damnada germania [...]*.³⁷

[...] *El retaula del Altar mayor, obra per aquell temps ben entesa, feusa de fusta en Valencia, pintar i dorar açi en Mallorca, costa 400 lliures [...]*.³⁸

En cuanto a las razones que podrían haber motivado la elección de este taller por parte del prior de la Cartuja, es suficiente remitir al lector a la consulta de otros estudios que se han ocupado específicamente de la potente personalidad del prior Miquel Oliver, de su formación humanista, de sus viajes, gustos e intereses en el nuevo estilo renacentista, y que se tradujeron en adquisiciones y encargos de bienes muebles, al tiempo que promovió la continuidad de la fábrica cartujana.³⁹ Es del todo punto admisible que Oliver conociera la producción artística del taller de los Forment, habida cuenta la posición central que ocupaban no sólo en Valencia, sino también en tierras aragonesas, geografía en gran parte coincidente con la provincia cartujana a la que pertenecía el cenobio mallorquín, y frecuentemente visitada por el prior.⁴⁰ A posteriori, refuerza esta hipótesis la documentada intervención del escultor aragonés Juan de Salas en Mallorca (1526-1536), oficial de Damián Forment y miembro de su taller, lo que parece confirmar una línea de continuidad abierta por el retablo cartujano.

El origen del obrador de los Forment se circunscribe al mazonero y fustero de ascendiente turolense Pablo Forment, cuyos hijos Onofre y Damián, continuarían con la

³⁷ Biblioteca de Catalunya. A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat...*, 111.

³⁸ Biblioteca de Catalunya. A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat...*, 112v y 113.

³⁹ Miquel Oliver, natural de Palma, fue prior de la Cartuja de Valldemossa entre los años 1505 y 1526, siendo, junto al prior Berenguer Roig (1434-1475), los principales impulsores del desarrollo de la Cartuja en su primera etapa. Durante el priorato del padre Oliver, se llevó a cabo una importante labor constructiva y decorativa, que afectó, entre otros, al acabamiento del claustro de la Monjía, a la fábrica del claustro de Santa María, a su acceso desde la iglesia, a la construcción del retablo mayor, además de incrementar el patrimonio artístico de la Cartuja con numerosas obras pictóricas, tapices, vidrieras, orfebrería y mobiliario. Cf. M. GAMBÚS y T. SABATER: *La Cartuja de Valldemossa...*, 224-227. En relación a la posición histórico-artística de la Cartuja de Valldemossa en el contexto mallorquín de la edad moderna y particularmente a la fábrica del claustro de Santa María, iniciativa del Prior Oliver, remitimos al lector a la más reciente aportación sobre el tema, realizada por C. BAUZÀ DE MIRABÒ a través de la comunicación presentada al *Congreso Internacional Vandelvira en la Historia de la Arquitectura del Renacimiento*, Jaén 2006, y titulada "Mallorca y la seducción renacentista en la Cartuja de Valldemossa", en prensa.

⁴⁰ Entre los años 1508 y 1509, Oliver visitó las cartujas de Porta Coeli en Valencia, Valldecrust en Segorbe y Montealegre en Barcelona. Además no podemos obviar el muy estructurado sistema de relaciones que se establecían entre cartujas de una misma provincia, por ejemplo, a través de la figura de los padres visitantes, o de los intercambios de monjes, entre otros; cf. E. BARLÉS: "Las cartujas de la provincia de Cataluña: una aportación al estudio de sus vínculos y relaciones durante la primera mitad del S. XVI y los siglos XVII-XVIII", *Actas del Congreso Internacional de Scala Dei, la primera cartuja de la península ibérica. Scala Dei, Tarragona 1996*, Tarragona, 1999, 159-197.

empresa familiar hasta convertirla en un activo foco de desarrollo del arte renacentista, fundamentalmente en tierras de la Corona de Aragón. Onofre siguió la especialización paterna, ocupándose de las labores correspondientes a las estructuras retablisticas, mientras que Damián aparece como imaginero y pintor, protagonizando este último la expansión del taller a Aragón, donde durante más de tres décadas y en centros diferentes, fomentaría la creación artística y la formación de artífices en el lenguaje del clasicismo italiano.

Aun cuando el peso de Valencia en la historia del arte renacentista español es de sobras conocido, no estará de más ponderar su posición destacada en el ámbito europeo, incluso en comparación con algunos de los centros italianos. La reciente recuperación y restauración de las pinturas al fresco procedentes de las plementerías correspondientes a la bóveda del altar mayor de la Catedral de Valencia, constituye un hecho de significativa trascendencia que no deberíamos soslayar.⁴¹ La intervención directa del cardenal Rodrigo de Borja, futuro pontífice Alejandro VI en la financiación de la obra y en la elección de los artistas italianos a los que se les encomendó su ejecución, Paolo de San Leocadio y Francesco Pagano, y muy particularmente la calidad y vanguardismo del diseño, técnicas y acabados en una fecha tan temprana como el año 1472, nos sitúan en un entorno espacial y simbólico, lo suficientemente emblemático como para que el propio Cabildo quisiera darle continuidad a través de la fábrica del retablo mayor, contratando en el año 1507 a los pintores manchegos pero de formación italiana, Fernando Llanos y Fernando Yañez de la Almedina.

En este contexto artístico de vanguardia ha de ubicarse el obrador de los Forment, al que apunto como responsable del retablo mayor de la Cartuja de Valldemossa, cuya fábrica con toda probabilidad, debía ser ajustada a principios de la década de 1510, habida cuenta que el contrato entre el prior Oliver y Fernando de Coca es de junio de 1512 y suponía el acabado de la mazonería que desde Valencia había sido trasladada a Mallorca. En estas fechas Damián Forment había contratado, 1 de mayo de 1509, la realización del retablo mayor de la iglesia del Pilar de Zaragoza, ganando el encargo al escultor real Gil Morlanes, el Viejo; igualmente en 1511 acordaba el retablo mayor para la parroquial de San Pablo de Zaragoza. Mantenía como residencia oficial la ciudad de Valencia donde se localizaba la

⁴¹ A raíz del incendio sufrido por el retablo gótico el 21 de mayo de 1469, se inició un largo debate acerca del programa decorativo que habría de seguirse en la capilla del altar mayor, y que finalmente concluyó con la intervención directa del entonces cardenal Rodrigo de Borja, quién entró triunfalmente en Valencia el día 21 de junio de 1472 acompañado, entre otros por los pintores Paolo San Leocadio y Francesco Pagano. El contrato suscrito el 28 de julio de 1472 entre el Capítulo catedralicio y los pintores, con la asistencia del cardenal Borja, detallaba los aspectos más relevantes del programa, así como los materiales a emplear. El joven San Leocadio se ocupó del diseño y ejecución de la serie de los ángeles músicos, mientras que el más experimentado Pagano fue el responsable del programa decorativo. Tres mil ducados de oro y un tiempo de ejecución máximo de seis años, figuraban en las cláusulas del mencionado contrato. Desde el punto de vista técnico, la modalidad de pintura al fresco empleada resulta especialmente significativa por la ausencia de precedentes en Valencia, e inclusive en Italia que por estas fechas no gozaba aún de una tradición ampliamente consolidada. La reciente restauración llevada a cabo como resultado de su descubrimiento el 22 de junio de 2004, en pleno proceso de recuperación de la bóveda seiscentista de Juan Pérez Castiel que ocultaba la renacentista, ha permitido verificar una técnica minuciosa sobre la plementería, consistente en una base de mortero de cal y arena, sobre ésta un segundo mortero de arena más fina y mayor proporción de cal; a partir de la superficie obtenida y sin permitir que ésta secase, se le aplicaron los colores mezclados en una agua de cal hasta provocar una carbonatación, es decir una reacción química que ha facilitado la fijación de los colores y su durabilidad.

sede principal del taller familiar, y no fue hasta 1518 cuando adquirió casas para vivienda y taller en la ciudad aragonesa. Su carácter viajero ha sido ampliamente acreditado a través del estudio de su producción artística, así como las características y dimensiones de su taller, la división del trabajo y las formas de colaboración con otros maestros o artesanos.⁴²

La actividad artística documentada de los Forment para la Generalidad valenciana, para la familia Borja o en la catedral de Valencia; el conocimiento directo que necesariamente los Forment tenían de los trabajos de los Hernando, en particular del retablo mayor de la Seo valenciana; el numeroso grupo de colaboradores de las más diversas procedencias que nutrían su taller valenciano, entre otros posibles argumentos, me permiten sugerir un retorno de Fernando de Coca desde Italia, una vez concluida su participación en las obras comprometidas con Domenico Pecori, siendo Valencia el primer destino hispánico, quizás a instancias de los Hernando, a los que necesariamente hubo de conocer en el ámbito toscano. En el escenario recreado, resulta harto plausible que fuera el taller de los Forment el centro de acogida, en especial si consideramos el conocimiento directo del sistema italiano que traía como bagaje el pintor Fernando de Coca, y el interés que el consolidado obrador de los Forment venían manifestando, en la formulación y desarrollo de una escritura propia basada en la sintaxis clasicista.

En cualquier caso, a partir del año 1512 está probada la presencia del castellano en Mallorca, y como ya he anticipado, su estancia no se limitó solamente a los trabajos de dorado y policromado del retablo mayor. Con toda probabilidad su buen oficio y el conocimiento del nuevo estilo italiano debió influir en el prior hasta el punto de encomendarle otras obras. Así lo relata el padre Puig en su crónica: [...] *Més feu pintar nostre Venerable Prior el retaula, diem de la Samaritana, està vuy en la Capella de nom de Sant Joan et altre diem de benefactors, pintura ben entesa, monument del animo agrait de nostre Venerable Prior, que si el monge qui honrat ab este nom està agenollat a los peus de Nostra Señora com a donant memorial a Sa Magestat en recomendació de nostres devots es ell al viu, mostra bé en lo rostro quant ho era son ingeni, quant gran el caudal de son animo. Este retaula antigament estava sobre la porta mayor de la Iglesia baix la ultima clau de ella, vuy està en lo Refetor diem del frares [...]*.⁴³

A pesar de que no consta documentalmente que las dos obras citadas por el padre Puig sean de la mano de Fernando de Coca, Jovellanos le atribuye ambas.⁴⁴ Por lo que se refiere a la pintura aquí citada como *Los Benefactores* y más conocida como *La Alegoría de la Fundación de la Cartuja*, hoy conservada en el Museo de Mallorca, resulta testimonio convincente de un autor formado en el entorno toscano, máxime si recuperamos el análisis comparado en relación a las obras mencionadas por Vasari y estudiadas por N. Baldini en el ámbito del taller de Domenico Pecori. Todo ello no hace más que confirmar la sólida

⁴² En relación a los diferentes miembros de la familia Forment, véase entre otros el documentado estudio de Ana Isabel SOUTO en Mª I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura del Renacimiento en Aragón*, Zaragoza, 1993, 183-203. Acerca de Damián Forment, su obra y organización del taller, es imprescindible la consulta de F. FERNÁNDEZ PARDO (coord.): *Damián Forment, escultor renacentista*, San Sebastián, 1995.

⁴³ Biblioteca de Catalunya. A. PUIG: *Fundació y Successiu Estat...*, 113.

⁴⁴ Cf. J. RAMIS DE AYREFLOR; A. Mª BOUTROUX; A. ALONSO: *Historia Documenta...*, 157 y 158. En este texto se recogen las últimas noticias conocidas acerca del retablo de la Samaritana.

tradición historiográfica que desde Berard, Jovellanos, Piferrer y Quadrado, Bertaux, Post y otros autores, hasta los estudios más recientes, han venido reconociendo la calidad e italianismo de la pieza, lo que ha facilitado su atribución a Fernando de Coca, en virtud de su vinculación aretina al amparo de la memoria vasariana.⁴⁵ Acerca del retablo de la Samaritana no disponemos de ninguna noticia probada, y no aparece relacionado en ninguno de los inventarios registrados durante el siglo XIX, tras la disposición de las Cortes del 1 de octubre de 1820 por la que se suprimían los monasterios y conventos donde no residiesen un mínimo de doce religiosos profesos, medida que afectó directamente al cenobio de Valldemossa.⁴⁶

El último testimonio acreditado acerca de la intervención del pintor castellano en Mallorca, viene de la mano del contrato que éste suscribió con el convento de Santo Domingo de Palma para la realización del retablo que había de presidir la capilla de Nuestra Señora del Rosario.⁴⁷ El documento en cuestión está fechado el 30 de noviembre de 1514 y establece un año y un mes como término de ejecución y colocación definitiva de la obra, lo que nos remite a diciembre de 1515 para situar la estancia oficial de Fernando de Coca en la isla. El encargo fijaba una iconografía cuya disposición había de seguir la tipología de la advocación del Rosario ya conocida y de la que como es sabido los dominicos se convirtieron en sus principales valedores;⁴⁸ en este caso la propuesta era un retablo de tres calles con ático, banco y polsera, según deduzco de la lectura del contrato. La calle central la había de presidir una representación de Cristo crucificado, bajo la cual se situaría la tabla donde se narraba la historia del milagro de la Virgen María al caballero de Colonia; las calles laterales estarían secuenciadas en seis historias, tres a cada lado; a su vez el banco o predela estaría recorrido por cinco imágenes, y finalmente, y en torno a la polsera o guardapolvo, habría de situarse un circuito de nueve imágenes más, cuatro por lado, mientras la novena definía el ático, completando así la serie iconográfica de los misterios del Rosario.

El contrato fijaba una serie de pactos que contemplaban los siguientes extremos: una muestra previa realizada por el pintor con indicación expresa del color rosado, el compromiso de pintar y dorar todo el retablo por sí mismo, un plazo de trece meses de ejecución, y un precio final de ciento cincuenta libras mallorquinas que incluía el material de pintar y dorar, así como la penalización correspondiente caso de incumplimiento del plazo establecido. Es interesante resaltar que los contratantes por parte del convento dominicano eran el padre predicador Alonso de Castro y el vicario del convento Miquel Mercer. Al primero se le encomendó la tarea de fijar el programa iconográfico y asesorar el

⁴⁵ En relación a la fortuna crítica de esta obra y a su estudio estilístico, véase N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 210-214 y notas correspondientes.

⁴⁶ J. ROSSELLÓ LLITERAS: "Tres inventarios de la Cartuja de Valldemosa (S. XIX)", *BSAL*, 44, 1988, 223-237.

⁴⁷ Este contrato fue transcrito y publicado por J. MUNTANER BUJOSA: "Para la Historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, XXXII, Palma, 1961-1967, 407 y 408.

⁴⁸ Acerca de la devoción del Rosario, de su procedencia centroeuropea y de su difusión en Mallorca desde fines del siglo XV, véase G. LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina*, Palma, 1975, II, 138-141. Para la incidencia de la veneración del Rosario en el convento dominico de Palma, véase J. ROSSELLÓ LLITERAS: "Nuestra Sra. del Rosario del Convento de Sto. Domingo de Mallorca (S. XV-XVI)", *BSAL*, 39, 1982, 122-137.

orden de posición en el retablo de las historias e imágenes, asimismo parece relevante recordar su condición docente, concretamente había sido profesor de filosofía, y además indicar que el año 1512 llegó a Mallorca procedente de Valencia, convirtiéndose en el principal impulsor de la finalización de la capilla de Nuestra Señora del Rosario en este convento de Santo Domingo de Palma, el cual venía arrastrando más de veinticuatro años de fábrica. Como recuerda Quadrado, la capilla del Rosario quedó definitivamente concluida el año 1518, treinta y siete años después de su comienzo⁴⁹ conformada por un recinto recorrido mediante cinco altares dedicados a la misma advocación mariana.

Tal vez sea éste el momento de reclamar la atención hacia la obra de Fernando de Coca en el convento de Santo Domingo, pues al igual que en el retablo mayor para la cartuja de Valldemossa, se trataba de un mueble cuya ubicación en el recinto de la iglesia ha de considerarse como relevante. Anoto que la iglesia dominica era una de las de mayores dimensiones de Mallorca; de tipología basilical con una sola nave y ocho capillas por lado, más otras dos a los pies y cabecera absidial circunvalada por cinco capillas. El espacio dedicado a Nuestra Señora del Rosario constituía la primera capilla a la derecha después del portal mayor, con doble acceso, por la iglesia y por el claustro; era de mayores dimensiones que el resto, e incluso dio nombre a una plazuela adyacente.⁵⁰ Según documenta Gabriel Llompart puede considerarse la primera capilla levantada en Palma en honor de esta devoción mariana.⁵¹ Por su parte en la crónica de Fray Francisco Diago, recogida, entre otros, por Luís Ripoll, aparece Alonso de Castro como el principal valedor de su finalización: [...] *para acabarla predicaba mucho, así en la ciudad como en la isla; y en bajando del púlpito tomaba un plato en la mano y pedía limosna*[...].⁵²

Igualmente Ripoll, retomando a Joaquín M^o Bover, nos recuerda la calidad de las pinturas originales que acogía la mencionada capilla en sus diferentes altares, así como su sustitución por retablos barrocos, a raíz de la reforma dieciochesca realizada por fray Alberto Borguny.⁵³

Si la Alegoría de la Fundación de la Cartuja de Valldemossa ofrece pocas dudas acerca de su autor y la confirmación de Fernando de Coca parece indiscutible, otro tanto puede afirmarse de la tabla que recrea el Milagro de Nuestra Señora al caballero de Colonia, actualmente en la colección particular de la familia March Servera, y que a todas luces ha de corresponderse con el cuadro central del antiguo retablo de Nuestra Señora del Rosario del convento dominico de Palma. Desde E. Bertaux y Ch. R. Post, que

⁴⁹ [...] *Fonch comensada la obra de la Verge Maria del Roser any MCCCCCLXXX, fonch acabada any MDXVIII; ha stat en ferse trenta set anys* [...], citado por P. PIFERRER y J. M^o QUADRADO: *Islas Baleares*, Barcelona, 1888, 776; G. LLABRÉS: "Cronicón dominicano", *BSAL*, XXXII, Palma 1908-1909, 343.

⁵⁰ Para una reconstrucción del antiguo convento de Santo Domingo de Palma, así como para una actualización de sus fuentes historiográficas, es imprescindible el estudio de: M. FERRER FLÓREZ: *Desamortización Eclesiástica en Mallorca (1835)*, Palma, 2002, 76-83, 168, 227-235, 239 y 241-247.

⁵¹ G. LLOMPART: "«Nostra Dona de la Rosa» y su iconografía en el manierismo mallorquín", *Estudis Baleàrics*, 20, 1986, 20.

⁵² L. RIPOLL: "El Convento e Iglesia de Santo Domingo", *Panorama Balear* 117, Palma, 1984, 7.

⁵³ [...] *Estaba adornada esta capilla con muy buenas pinturas que desaparecieron con una remodelación que llevó a cabo en el siglo XVIII fray Alberto Borguny, en que fueron sustituidas por «feos retablos, que se ven hoy, llenos de garambainas y relumbrones, según la moda de aquel tiempo»* [...], *Ibid.*, 7.

reconocieron en esta obra la mano del pintor castellano colaborador de Pecori, la historiografía no ha dejado de abundar en esa confirmación por razones estilísticas⁵⁴. Por su parte, el historiador Gabriel Llopart, ha suministrado una valiosa información acerca de esta obra, no sólo por razones iconográficas, sino también documentales, es él quien nos avisa de la procedencia de esta tabla, situada en el predio de Son Xigala, propiedad de los dominicos hasta la exclaustación,⁵⁵ y que fue adquirida más tarde por la familia March,⁵⁶ lo cual coincide con las noticias de Joaquín Mª Bover en relación a la reforma barroca de la capilla del Rosario,⁵⁷ así como confirma la conciencia acerca la calidad de la pieza que desde el primer momento aconsejó su conservación.

A Fernando de Coca se le han atribuido otras obras en Mallorca, como el denominado Tríptico de Mendía, procedente de Manacor y hoy custodiado en el Museo Diocesano de Mallorca,⁵⁸ o más recientemente una Virgen con el Niño y los Santos Juanes, de colección particular.⁵⁹ No es mi intención en este estudio entrar en el capítulo de atribuciones, entre otras razones porque a partir de ahora habrá de tenerse en cuenta, no sólo la aportación de N. Baldini sobre la contextualización de la obra italiana de Fernando de Coca, sino también el detallado estudio que Concepció Bauçà de Mirabò ha realizado sobre el catálogo de la producción artística de filiación cartujana.⁶⁰

A modo de conclusión, me interesa destacar, no tanto el italianismo o la calidad de la obra pictórica documentada a Fernando de Coca en Mallorca, cuestiones éstas ampliamente estudiadas, sino su posición en los inicios del renacimiento insular, y es en este punto donde el taller de los Forment y los primeros comitentes del pintor castellano cumplen un papel destacado. En relación a los promotores, éstos eran hombres de formación culta y en ambos casos vinculados a Valencia a través de la trama conventual, lo que hace más convincente un interés, desde Mallorca y para Mallorca, por contar con un artista formado en el nuevo estilo, al tiempo que fuera Valencia, como ya era frecuente desde la época medieval, la que proporcionara el nombre, en este caso a través de un taller de prestigio, cuya colaboración con Mallorca inauguraba un tiempo inédito de largo recorrido, tal como lo atestigua la entrada en escena de un nuevo patrocinador, la Catedral de Mallorca, que liderará la producción mallorquina de los escultores Antoine Dubois, Philippe Fullau y Juan de Salas, todos ellos presuntamente asociados al obrador de los Forment.

⁵⁴ Parar una actualización historiográfica, véase N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta...*, 213 y 214, y notas correspondientes.

⁵⁵ En relación a Son Xigala y al patrimonio artístico hallado tras la desamortización, puede consultarse el inventario publicado por M. FERRER FLÓREZ: *Desamortización...*, 243.

⁵⁶ G. LLOPART: *La pintura medieval...*, 1980, IV, 281 y 282.

⁵⁷ L. RIPOLL: *El Convento e Iglesia...*, 7.

⁵⁸ J. JUAN TONS "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", en J. MASCARÓ PASARIUS (ed.): *Historia de Mallorca*, IX, Palma, 1978, 4.

⁵⁹ A. ÁVILA "Aportación a la obra de Manuel Ferrando", *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 44, Zaragoza, 1991, 83-89.

⁶⁰ Cf. la catalogación del patrimonio histórico-artístico perteneciente a la cartuja de Valldemossa y la exhumación documental, particularmente la procedente de la exclaustación, recogida en los tomos II y III respectivamente de C. BAUÇÀ DE MIRABÓ: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa...*

«A la Romana». Antoine Dubois y Philippe Fullau en el coro de la catedral

La presencia acreditada de los escultores franceses Antoine Dubois y Philippe Fullau a partir del año 1514 en la catedral de Mallorca, con la finalidad de proseguir las obras ya iniciadas en el mobiliario del coro por el imaginero mallorquín Bartomeu Pol, pero incorporando el diseño “a la romana”, constituye un hecho que desde mi punto de vista, sólo es explicable en relación a una comitencia de signo religioso que halló en el taller valenciano de los Forment, el lugar idóneo para satisfacer sus necesidades artísticas, marcadas por la asimilación del nuevo gusto italiano. El coleccionismo y la adquisición artística en el mercado foráneo, era a principios de la década de 1510 una realidad entre una minoría culta, no obstante la inflexión se produjo con la arribada a Mallorca de una serie de artistas capacitados en el nuevo lenguaje clasicista. Es cierto que disponemos en Mallorca de ejemplos puntuales y aislados como el que nos ofrece el versátil y adaptable pintor castellano Alonso de Sedano a fines del siglo XV, o bien a principios del quinientos la obra y los contratos al pintor Miquel Frau,⁶¹ que nos testimonian también una incipiente sensibilidad hacia el arte renacentista, aunque se trate en este último caso de simples tanteos o apuestas mayoritariamente decorativas; sin duda el giro definitivo se formalizó en la actuación sistemática entroncada con un mismo taller, y resuelta en el ámbito de la composición por artistas como Fernando de Coca, Antoine Dubois y Philippe Fullau.

Recuperamos de nuevo la narración y al hilo cronológico hemos de situarnos a finales del siglo XV en el coro de la Catedral, distribuido entonces en dos ámbitos espaciales: el presbiterio y la nave central. Un desgraciado accidente ocurrido en el año 1490 provocado por la caída de uno de los arcos de la nave principal, destruyó buena parte de la sillería coral, procedente de la intervención de Arnau Campredón en el siglo XIV. Aun cuando se procedió a restaurar el mobiliario dañado y para ello se fabricaron nuevas sillas, e incluso a este fin, consta la adquisición de madera en Nápoles y Flandes, hubo de pasar más de diez años para que el Cabildo determinara, el 15 de junio de 1512, que se emprendieran las obras necesarias para su renovación.⁶² Casi dos años más tarde, el 13 de enero de 1514, se autorizaba a los eclesiásticos a construir nuevas sillas y a colocar en ellas sus armas.⁶³ Finalmente el 10 de febrero de este mismo año se optó por planificar un conjunto de soluciones⁶⁴ que se encaminaron hacia la realización de un nuevo coro y a la reparación de las sillas antiguas, cuyo estado lo permitiera. En este contexto fueron contratados en marzo de 1514 los escultores franceses Antoine Dubois y Philippe Fullau para obrar *a la romana* la talla del coro alto. El primero murió a fines de ese mismo año, con lo que fue finalmente Fullau el responsable de las manos hasta 1519, año en que concluyó su intervención.

Las primeras noticias acerca de la labor de los imagineros franceses en la sillería del coro nos la proporciona José Mª Quadrado en el año 1888, a partir de la documentación

⁶¹ Véase G. LLOMPART: *La pintura medieval...*, 1980, IV, 232-234.

⁶² ACM, *Repertorium*, Sala I, Arm. LXXVI, T. I, n° 12/86.

⁶³ ACM, *Repertorium*, Sala I, Arm. LXXVI, T. I, n° 12/86v.

⁶⁴ ACM, *Repertorium*, Sala I, Arm. LXXVI, T. I, n° 12/146v.

hallada y publicada, en la que se reconoce el pago de 600 ducados al carpintero francés *Felipe Fullo* como responsable del diseño y de buena parte de la labor de talla del coro, Quadrado le atribuye una parte importante del mismo, en particular le supone la responsabilidad de los sitaliaes bajos, de estilo más gótico que el resto, habida cuenta que el mismo historiador conoce la documentación relativa a la intervención del imaginero aragonés Juan de Salas en la conclusión del coro catedralicio llevada a cabo a partir del año 1526: [...] *Sin embargo, á 14 de Noviembre de 1565 el sub-obrero pagó al doctor letrado Francisco Milia 2 libras por dos actas, una de finiquito que hizo Felipe Fullo de los 600 ducados que los obreros le debían por la hechura del coro, y otra de la concordia y capitulación hecha sobre la misma cantidad; cuyas escrituras desde 1514 y 1519 obraban en poder del notario N. Milia. Ninguna otra memoria queda de aquel Felipe Fullo; más las palabras "por la hechura del coro" revelan que le cupo gran parte en esa obra, y lo patentiza la enorme cantidad de 600 ducados, hasta entonces no alcanzada por ninguno de cuantos trabajaron en el embellecimiento del edificio. Únicamente en el código de 1517 se menciona un carpintero francés con el título de "maestro Felipe"; y tal vez sea el mismo que en 1514 firmaba ante el notario Milia la escritura de concordia. Si esto es cierto, á él podría atribuirse la sillería, y al año 1514 su comienzo, principalmente del orden inferior cuyo estilo gótico es más puro que lo demás; si ya aquel título de "carpintero" no nos mueve á considerarle meramente como autor de los asientos sin esculturas. Sea como fuere, la considerable suma que se le dio atestigua el mérito de lo que hizo, y para siempre nos hará sentir la pérdida de la cuenta particular, en que debieron detallarse sus trabajos[...].*⁶⁵

Sin ánimo de entrar en detalles historiográficos, solamente cabe reconocer el mérito de Quadrado, y lamentar que hasta fechas muy recientes no se haya aclarado definitivamente la posición de los franceses y de Juan de Salas en el mobiliario del coro. Al respecto el trabajo publicado en el año 1995 por G. Llompart, I. Mateo y J. Mª Palou, revela la aportación de Fullau y Dubois en la labra del coro, además de dar noticias del contrato suscrito entre el Capítulo catedralicio y los escultores. El estudio en cuestión, permite visualizar el recorrido del coro a través de sus fases constructivas de manera que puede graduarse el nivel de responsabilidad de los artistas foráneos que intervinieron en clave renacentista.⁶⁶

Nada sabemos acerca de Fullau y Dubois, solamente lo que declara la documentación conservada y conocida. Así que seguiremos el texto del contrato⁶⁷ con el objeto de identificar y valorar la obra de estos escultores en la Catedral.

El día 4 de marzo de 1514, suscribieron los pactos correspondientes, de una parte los canónigos Joan Borrás y Llorenç Abrines, y de la otra los escultores Antoine Dubois y Philippe Fullau, con el objeto de cincelar los respaldos, las ménsulas de separación entre sillas, las polseras o plafones historiados superiores y el friso corrido de los sitaliaes del coro: [...] *Capitulario de la concordia feta per la obra del cor de la Seu de Mallorca*

⁶⁵ P. PIFERRER; J. Mª QUADRADO: *Islas Baleares*, 757 y 927 (número 2 del Apéndice).

⁶⁶ G. LLOMPART; I. MATEO; J. Mª PALOU: "El Cor", A. PASCUAL (coord.), *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, 107-121.

⁶⁷ ACM, C 55/7, 1-3.

entre los reverents mossen Johan Borrás e mossen Llorens Abrines canonges y protectors de la fabrica de dita Seu l'any present de la Nativitat de Nostre Senyor Jesuchrist MD y tretze que fina en XIII proper novembre totius Reverendissimi Capituli ex una y los honrats mestre Anthoni e mestre Phalip per la obre de lenyam faedora de dit cor so es dels respalles y crosses e polseres y sobrepolseres que se ha de llevar en la forma devall escrita.

A tal efecto y a cuenta de la fábrica se la Seo, se les había de suministrar madera de roble procedente de Flandes, la cual sería trasladada a su obrador; no obstante los escultores se obligaban a hacer serrar y desbastar el material a su costa, para, a continuación, proceder a las labores de talla: *In primis se te de llevar tot lo llevar pedit de les crosses e respalles e polseres y sobrepolseres per tot lo que se ha de mostrar de fora ab lenya de reura de Flandes lo qual les obres son e seran tinguts de donar als predits mestres en la casa a ells donade y deputade per a fer dita obre ab borns segons que acostuma de venir de Flandes, los quals borns los dits mestres a llurs despeses sian tinguts a fer serrar e fer tot lo que es manester en obrar y llevar aquelles y donar-los-ho a compta per los dits obres o sotsobrer e si altre lenyam sera master de altra sort per lo enrasament de la obra predita del cor en los lochs que nos mostre seran tinguts dits obres y fabrica donar-lo y pagar ab cost y despesa de la obre y fabrica predita.*

La fábrica de la Seo se comprometía por su parte, a proporcionarles alojamiento y un obrador donde trabajar próximo a la Catedral: *Uterius seran tinguts los obres y fabrica de la Seu donar als predits mestres Antoni y mestre Falip alguna casa y lloch hont ells puxen habitar e menjar y dormir et etiam lloc hont puxan fer y llevar dita obra en lo palau episcopal o en altre part prop de la Seu segons que per la comoditat dells y de la obra millor se pora fer y trobar.*

A partir de las muestras realizadas por ambos escultores, se les encomienda que la composición a realizar sea “a la romana”, es decir según el gusto clasicista difundido desde Italia. Así pues, la ménsula “a la romana” realizada por Antoine Dubois como modelo, fue la elegida como referente estilístico para el conjunto, no obstante considerarse aprovechable por razones de variedad y competencia del maestro, el trabajo de la otra ménsula ejecutada por Fullau que se correspondía con el gusto medieval, seguramente en coincidencia con la obra ya comenzada: *Item que les crosses y llevar de aquelles sia e hage de esser a la romana segons la mostra y crossa feta per lo pedit mestra Antoni per fer obre mes fort e mes al proposit del mester de dit cor segons que ja per lo reverendissim capitol es stat determinat no obstant que la crossa feta per mestre Felip per mostra sia de gentil llevar le qual se pora collocar en alguna part per varietat de la obra y mostrar la sufficiencia dels mestres.*

La idea de variedad a través de la mezcla de la tradición decorativa gótica y las soluciones del nuevo estilo renacentista, vuelve a reiterarse en la petición de suprimir los doseles del espaldar y su sustitución por motivos decorativos de ojivas y entrelazados goticistas, siguiendo de esta manera la obra iniciada por el maestro Bartomeu Pol: *In super faran dits mestrse los respalles sen dossers del cor a la plana ab les finestres e entretelements gentils e diversificats com millor se pora fer y millor los aparra segons que ja stave comensat lo cor per mestre Bartomeu Pol.*

Desde el punto de vista iconográfico, se les conmina a la realización de una serie de plafones secuenciados a manera de guardapolvo que contengan narraciones basadas en el Antiguo y Nuevo Testamento, de acuerdo con las instrucciones que les proporcionará el Capítulo y la orientación de un maestro en Teología. Asimismo se les insta a retirar las hornacinas e imágenes realizadas por Bartomeu Pol, y a sustituirlas mediante un friso sobre el guardapolvo que ha de ser recorrido por una serie de grullas y triunfos con niños sosteniendo guirnaldas: *Item que en les polseres sien tinguts los mestres predits fer-hi istories del Testament vell y nou o altres coses ecclesiasticas y decents al lloch segons que lo lloch y spay comportera y segons que per algun mestre en sacra Theologia seu per lo reverent capitol los sera determinat proporcionant les predites istories a la quantitat y nombre de les polseres predites.*

Mes avant faran los predits mestres en les sobrepolseres uns trihunfos ab lletons en lloch dels tabernacles e ymages que hi havia fets mestre Barthomeu Pol.

A efectos de un posible traslado de la sillería, se les solicita que solucionen las juntas por un sistema de encaje por clavijas: *Item que tota la obra sobradita sien dits mestres tinguts de fer de clavilla y les juntes ab tota perfectio de art squivant tant quant possible sia la clavo de ferro per forma que abans de posar y assentar lo cor en lo lloch hont ha de star se puixa assentar en altre part e llevar-lo de un lloch y posar en altre ad effectum que si per algun temps lo cor se havia de mudar, dita obre se puyxa enan desfer y mudar-se y seran tinguts de assentar-lo ab tot compliment en lo lloch hont sta de present.*

La cuestión económica quedó pactada por un precio total de seiscientos ducados de oro venecianos, abonables cada tres o cuatro meses en concepto de trabajo y acabado, según el ritmo de entrega: *E per satisfactio y paga de la dita obra y per tots los traballs de aquella sia tinguda pagar la dita obre feu los obres presents y los ques seguiran obligant-hi la fabrica de dita Seu siscents ducats dor llarchs seu venecians o vero mallorquins o pus ver la valor de aquelles a raho de trenta dos sous de moneda de Mallorca per terres, ço es de quatre en quatre mesos quaranta ducats, o vero de tres en tres mesos trenta ducats, segons que treballaran en spedir dita obra los quals siscents ducats o vero la valor de aquells dita fabrica feu obres sotshobrer per les mans y factura de aquell ut supra seran tinguts pagar-los als predits mestres y no nomes per virtut y forsa del contracte e obligacio ques fara.*

El plazo final de ejecución quedó fijado en cuatro años a partir del día de la Pascua de Resurrección del presente año 1514; asimismo se contempló el adelanto de determinadas cantidades para la adquisición de mobiliario doméstico y de herramientas de trabajo: *Uterius se obligaran los mestres predits de acabar e donar fi e conclusio a la obra predita dins terme i temps de quatre anys vinents comptadors de la festa de Pasco de Ressurreccio de Nostre Senyor Jesucrist del any present Mil D y quatorse en avant feu in antea comptadors e que de present lo sotsobrer nostre de la fabrica los age donar alguna suma de diners, co es X fins en XV ducats per a comprar-se algun llit, per eynes per lo master de llur star y viure e per a fer dita obre.*

Por último se les requirió a ambos maestros para que adaptaran su diseño y organización compositiva a la obra existente, realizada por Bartomeu Pol, es decir diez sillas con sus correspondientes ménsulas, además de otras piezas guardadas en el palacio

episcopal: *Ultimo son de acordi e seran obligats los predits mestres de refondre la obre ja feta per lo predit mestre Batromeu Pol, ço es les deu cadires ya posades en lo cor y les crosses y altre obre que sta en lo palau y aquella adaptar-le y conformar-la a la altre obre per ells fahedora y aquelles cadires mudar-les als altres caps seu extrems del cor podent-se ells servir de la obra pedita tant quant se pora adaptar a la obra per ells faedora ab les juntes de clavilla segons la conformitat de la altre obre ab tota perfectio y mastria.*

Es fundamental recordar al lector que la actual disposición del coro en el presbiterio responde a la unificación de los dos recintos del coro, fruto de la reforma de Antoni Gaudí a principios del siglo XX;⁶⁸ no obstante la obra conservada es testimonio relevante de la labor llevada a cabo por los escultores Dubois y Fullau. Del primero conocemos su óbito al poco tiempo de iniciados los trabajos en la Seu. Su testamento data del 21 de diciembre del mismo año 1514, y en él declara su residencia en Mallorca por razón del contrato suscrito con la catedral junto a su socio Philippe Fullau, al cual le cede sus bienes en la ciudad para que pueda proceder al cumplimiento de las obligaciones pactadas; igualmente ordena su sepultura en la iglesia de Nuestra Señora del Socorro: *Die XXI mensis decembris anno MDXIII. In Dei nomine et eius gratia amen. Ego Anthonius Du Boes carpentarius sive fuster qui nunc in civitate Maioricarum moram gero propter pagendas cathedras sedis Maioricarum una cum magistro Philippo Fillol socio meo prout constat mediante contractu apud discretus (...) Carbonell notarius sub die (...) anno MD Sanus mente licet eget corpore es detentus gravi in firmitate voles de anima, corpore et bonis meis disponere et testari comendans imprimis animam meam omnipotenti Deo eligo sepulturam in ecclesia beate Marie de Sucursu et volo distribui per dita sepultura per heredes meus infrascriptus, octo libras monete Maioricarum in remissionem peccatorum meorum, propterea volo et mando quod de bonis meis solvantur omnia que ego debeo et obnopus (sic) sum summarie et de plano ac sue screpitu et figura iudicii in omnibus autem aliis bonis iuribus et actionibus meis et michi quocumque et quam licet cumque competentibus in hac civitate et regno Maioricarum, instituo heredes meus dictus magistrus Filippus Fillol, socius meus in opere dictatum cathedrarum per omnes illus quantus possus in locus et ius meus tam quod ad illud quod mihi debetur vel deberi potest rationem conductionis predictarum cathedrarum quam als in hoc regno in bonis autem et iuribus mihi pertinentibus extra presens regnus iusivo heredes meus propimiores mihi in gradu conSanguinitatis ad quos ab intestato pertinet succedendi ius volens hanc ultimam voluntatem meam (sive ultimum testamentum nuncupativum) volere iure testi vel alterus cuiuscumque ultime voluntatis, caussas et firmitas omnia alia testamenta acterius per me facta.*

*Testes hoc testamentum nuncupativi rogati sunt magister Petrus torner Serdo Maioricarum, Jacobus MasSanet caldererius, magister Franciscus Pontor campanerius, magister Johannes Bordoncle calceterius, magister Robertus nostre balenserius, mestre Johan Blanc texidor, Johannes januensis cirruerius nunc habitatoris Majorice.*⁶⁹

La desaparición temprana de Dubois constituye una noticia imprescindible para determinar las manos de los dos franceses en la sillería coral, particularmente en la serie narrativa. Por razones de cantidad y evolución formal puede afirmarse el trabajo de Fullau,

⁶⁸ G. LLOMPART; I. MATEO; J. Mª PALOU: "El Cor", 112.

⁶⁹ ARM, Prot. T-287, 70v y 71.

de corte más naturalista en su tratamiento espacial y volumétrico, y por el contrario, más esquemática y rígida la actuación de Dubois, pese a que ambos optaron por escenarios y personajes resueltos mediante soluciones estilísticas ambiguas, donde conviven la composición espacial, en buen número suministrada por la estampa, junto a recursos formales tardo góticos, flamencos y renacentistas, todos ellos condicionados por una mirada empírica que perseguía el protocolo formal "a la romana". Desde mi punto de vista, el contrato debió cumplirse, y es a los imagineros franceses, principalmente a Fullau, a los que debe adjudicarse el trabajo comprometido, tan sólo la colaboración de algún ayudante puede explicar soluciones diferentes en la ejecución formal.⁷⁰

En el terreno iconográfico, además de la asistencia del canónigo y lulista Gregori Genovard en calidad de experto⁷¹ y de las escenificaciones del Antiguo y Nuevo Testamento que habrían de completarse con la obra posterior de Juan de Salas, parece extraordinariamente interesante anotar el repertorio ornamental llevado a cabo por los franceses en las ménsulas y friso,⁷² en ellas la fórmula de la hibridación a partir de motivos vegetales, zoomórficos y antropomórficos, mantiene una línea de continuidad con la mejor tradición medieval tintada de rasgos lulianos, que sin duda había de convertirse en signo identitario desarrollándose en el vocabulario decorativo del arte mallorquín de la edad moderna.

Finalmente y tal como nos informa Quadrado, a partir del año 1519 cesan los pagos a Fullau dándose la obra por finiquitada,⁷³ a partir de este año concluyen pues las noticias sobre éste artífice, lo que parece confirmar su salida de la isla. Tal vez sea ahora el momento de interrogarnos acerca de la elección de estos escultores por el Cabildo, habida cuenta que ningún detalle de su personalidad no es conocida, salvo que eran originarios de Francia, y en particular según reza el contrato del coro: (...) *et nos Antonius Duboys dalta villa et Philipus Fillo de Orlenis ex altera parte* (...) Fullau debía ser de Orleáns y Dubois de la localidad de Hauteville,⁷⁴ que en este caso puede situarse en diferentes lugares de la geografía francesa.⁷⁵

La explicación ha de circunscribirse necesariamente a la lógica, y para ello nada mejor que rastrear en los antecedentes inmediatos. La cartuja de Valldemossa en el año 1512 había acudido a un taller valenciano experimentado en el nuevo modo clasicista, para introducirlo en su retablo mayor. Lo satisfactorio de la experiencia y la calidad del artista comisionado fue suficiente para que se le requiriera de nuevo en el ámbito cartujano y más tarde, el 30 de noviembre de 1514 los dominicos se hicieran con sus servicios para obrar el retablo principal de la capilla del Rosario. Es decir, los contactos mallorquines con el entorno de Forment no habían cesado cuando seguramente los canónigos, que ya habían

⁷⁰ La continuidad de Bartomeu Pol en la obra del coro, en especial a partir del óbito de Dubois, ha de ser considerada como hipótesis en la lectura de las maneras: G. LLOMPART; I. MATEO; J. Mª PALOU: "El Cor", 111.

⁷¹ J. VILLANUEVA: *Viaje literario a las Iglesias de España. Viaje a Mallorca*, Madrid, 1851, XXI, 116.

⁷² A raíz de la intervención de Gaudí, los fragmentos del friso fueron reubicados en las dos tribunas que flanquean el recinto del presbiterio.

⁷³ Véase nota 65.

⁷⁴ ACM, C 55/7, 1.

⁷⁵ Hauteville designa diferentes ciudades francesas, entre ellas las más conocidas son las pertenecientes a las regiones de Normandía, Picardía y de los Alpes-Savoia.

acordado diferentes decisiones acerca de la reforma del coro, en particular desde el año 1512, optaron por redefinir el proyecto y solicitar el concurso del taller valenciano para incorporar el nuevo estilo “a la romana” para la sillería del coro, interrumpiendo de este modo la labra gótica ya iniciada por el escultor Bartomeu Pol. Al respecto cabe recordar que la datación del contrato de los escultores franceses es anterior en unos meses al documento pactado por Fernando de Coca con los dominicos, por lo que necesariamente coincidieron con éste en Mallorca. A efectos del momento de transición que se vivía en la década de 1510 y de la indecisión artística del Cabildo catedralicio, baste como ejemplo recordar datos ya expuestos anteriormente al comentar el documento contractual, como el concepto de diversidad asociado a enriquecimiento de la obra, a fin de justificar la convivencia entre soluciones estilísticas procedentes del código tardo medieval y del renacentista.

En este punto un mínimo conocimiento del taller de los Forment, es suficiente para suponer la procedencia de los franceses, máxime cuando nos estamos refiriendo a un momento coincidente con el encargo a Damián Forment del retablo mayor del Pilar de Zaragoza (1509-1518), donde hizo gala de su dominio tanto del lenguaje gótico como de las maneras renacentistas.

La gran capacidad de trabajo que exhibió este taller, empresa familiar con centros geográficos diferentes en Valencia, Aragón y Cataluña, se debió en buena parte al elevado número de aprendices y oficiales que acogió, convirtiéndose en un auténtico centro de formación, que atrajo a individuos de muy diversas procedencias: La Rioja, País Vasco, Castilla, Cataluña, Valencia, Francia, Países Bajos, etc. Sólo en tierras aragonesas se han documentado más de treinta nombres relacionados con el obrador de los Forment a lo largo de las tres décadas de su actividad. Además, dada la intensa y a menudo dispersa actividad desplegada por Damián Forment, éste necesitó de hombres de su confianza. Ello justifica la larga permanencia de algunos de sus colaboradores, como es el caso de su criado Nicolás de Urliens (Orleáns) durante más de veinticinco años. Un último aspecto que quiero mencionar es la reconocida formación que los discípulos de Forment recibieron en su taller, no sólo práctica como mazoneros e imagineros, sino también en el dibujo y en el conocimiento de la estampa nórdica e italiana.

En conclusión, sugiero el taller de los Forment, en esta etapa vinculado a su sede principal en Valencia, como el referente para explicar los primeros pasos de artistas foráneos en la producción artística renacentista realizada en Mallorca. Y si los argumentos expuestos hasta aquí no hubieran sido suficientes, la indubitada procedencia formentiana de Juan de Salas y su intervención para proseguir el trabajo de los franceses en el coro catedralicio, parece un argumento explícitamente sólido.

Juan de Salas. La recepción de la manera renacentista

La mediación del taller de los Forment es imprescindible para explicar la presencia entre los años 1526 y 1536 del escultor aragonés Juan de Salas en Mallorca, el cual se comprometió el 22 de febrero de 1526 con el Capítulo de la Catedral, a realizar “a la romana” el portal pétreo del coro y los dos cerramientos laterales en madera para la sillería,

ambas obras por un precio total de trescientos ducados de oro venecianos, ajustando para ello un plazo de ejecución de dos años. En estas fechas Juan de Salas, discípulo de Damián Forment mantenía con éste una concordia de oficialía, fechada el 12 de septiembre de 1524, y que estipulaba una duración de dos años, durante los cuales de Salas se había comprometido a no concertar obra alguna sin autorización expresa de su maestro.⁷⁶ El argumento cronológico deviene indispensable para afirmar la licencia que Damián Forment hubo de conceder a su discípulo para trabajar en Mallorca, y aún más, si nos atenemos al precedente cartujano, hemos de suponer que en realidad fue al taller de Damián Forment al que se requirió, y Juan de Salas el representante del obrador que estaría activo en Mallorca durante diez años, realizando diferentes obras por cuenta propia. En la Catedral de Mallorca se le han documentado las intervenciones siguientes: el portal del coro y dos pantallas laterales con ménsulas para la sillería (1526), dos púlpitos y el cancel abalaustrado entre ambos (1529), además del retablo de San Sebastián (1531). En el resto de la isla se le han inventariado a este escultor sendas representaciones de la Virgen dormida para las parroquiales de Valldemossa (1527) y de Campos (1529), amén de una serie de atribuciones que afectan entre otras obras a las siguientes: el frontal del armario de las reliquias en la sacristía mayor de la Seo, los sepulcros catedralicio del obispo Arnau Marí de Santacilia y el del clérigo Joan Minguet en la parroquial de Santa Eulalia de Palma, y finalmente una ventana de la desaparecida casa Juny en Palma, decorada por un bajorrelieve del emperador Carlos V y fechada en el año 1529.

Como se ha dicho, a Juan de Salas se le documenta en Mallorca hasta 1536, teniendo en cuenta que su óbito se produjo dos años después en Valencia, resulta evidente que ya en estas fechas serían los artífices locales los que tomarían el relevo y empezarían a ensayar en las formas del clasicismo italiano, iniciándose el proceso de insularización del estilo, es decir la reescritura del clasicismo desde la afirmación de la tradición propia.

Fue la historiografía decimonónica, quién se encargó de revelarnos la presencia en Mallorca de Juan de Salas, incluso de otorgarle equivocadamente un origen mallorquín. Jovellanos, durante su estancia en prisión y de acuerdo con los datos que le eran suministrados, estableció esta afirmación.⁷⁷ El error de Jovellanos respecto a la filiación isleña de Juan de Salas fue recogido por Furió,⁷⁸ quién a su vez se convirtió en el referente para las adiciones a Céan Bermúdez, realizadas por el Conde de la Viñaza,⁷⁹ con lo que el dislate pasó a generalizarse en el ámbito peninsular.

Las primeras noticias instrumentales en relación a la obra mallorquina de Juan de Salas las proporcionó J. Mª Quadrado, quien partir de diferentes anotaciones archivísticas sacadas de los libros de fábrica de la Seo mallorquina, documentó la intervención de este

⁷⁶ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia Artística y Literaria de Aragón procedentes del Archivo de protocolos de Zaragoza*, Zaragoza, 1917, I, 92.

⁷⁷ G. M. DE JOVELLANOS: *Carta histórico-artística sobre la Catedral de Palma*, Palma, 1832, 10.

⁷⁸ A. FURIÓ: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1947, (2^a ed.), 252-253.

⁷⁹ Conde DE LA VIÑAZA: *Adiciones al Diccionario Histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en España de D. Juan Agustín Ceán Bermúdez*, Madrid, 1889, II y IV.

autor, entre los años 1526 y 1535 en el portal del coro, en las ménsulas caladas de la sillería, en los púlpitos y en el friso que recorría el cancel del coro catedralicio.⁸⁰

Con relación a la etapa aragonesa de Juan de Salas, fue el erudito Manuel Abizanda quién divulgó en el año 1917 las principales noticias, aun cuando le llevaran a sincronizar informaciones dispares y en ocasiones sin contrastar, como las procedentes del conde de la Viñaza, las cuales sumadas a sus propias anotaciones de archivo, le permitieron atribuir al "mallorquín" Juan de Salas, una importante contribución al desarrollo del arte renacentista en Aragón.⁸¹ No obstante, el principal error de Abizanda procede de la confusión entre Juan de Salas padre y su hijo del mismo nombre, ambos dedicados a las labores retabísticas, si bien al primero se le tilda en la documentación como carpintero o mazonero, mientras al hijo se le cita en calidad de imaginero. Abizanda aplicó la insularidad al padre,⁸² trasladándolo luego a Zaragoza, donde ubicó a su hijo, al que clasificó entre los discípulos de Damián Forment.⁸³

En Mallorca entretanto y por estas fechas, Gabriel Llabrés publicó el contrato suscrito por Juan de Salas en el año 1531 para ejecutar el retablo de San Sebastián con destino a la Catedral de Palma.⁸⁴ Corría el año 1960, cuando el británico Hillgarth dio a conocer los pactos entre el Cabildo y Juan de Salas, por el que éste se obligaba a realizar los púlpitos y el cancel entre ambos.⁸⁵

Pero no sería hasta la llegada a Mallorca del profesor Santiago Sebastián, a finales de la década de los sesenta, cuando éste y otros muchos temas relacionados con el impulso universitario de la historia del arte, sufriera un cambio profundo. Al Dr. Sebastián le debemos la configuración científica de los estudios sobre el arte mallorquín en la edad moderna, en cuyo ámbito fue él, quién destacó el papel relevante protagonizado por Juan de Salas en la fase de introducción del renacimiento en Mallorca, centrándose en la obra documentada o atribuida a Juan de Salas, del que subrayó su programa decorativo y su ascendiente entre los artifices locales, distinguiéndolo como referencia obligada para el estudio del arte renacentista insular, al que legó su vertebración ornamental.⁸⁶

A partir de los estudios de S. Sebastián, la historiografía sobre la actuación de Juan de Salas en Mallorca no ha dejado de aumentar; así podemos recordar en primer lugar, la certificación de una representación de la Virgen dormida como obra de Juan de Salas, realizada en el año 1527 con destino a la iglesia parroquial de Valldemossa.⁸⁷ A continuación, mi tesis doctoral, leída en el año 1987, en la cual ya apunté la conexión entre el retablo cartujano de Damián Forment y la llegada de Juan de Salas a Mallorca, dando a

⁸⁰ P. PIFERRER y J. Mª QUADRADO: *Islas Baleares*, 349 y 350, 423 y 424.

⁸¹ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, Zaragoza, 1917, I, 67-71, 91 y 92, y II, 72 y 73, 102, 115, 132 y 133, 147 y 148, y 251.

⁸² M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, I, 67.

⁸³ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, II, 73.

⁸⁴ G. LLABRÉS: "Juan de Sales, escultor", *BSAL*, XVII, Palma, 1919, 255 y 256.

⁸⁵ J. N. HILLGARTH: "Nuevos datos sobre Juan de Sales y los púlpitos de la Catedral", *BSAL*, XXXI, 1960, 664-666.

⁸⁶ S. SEBASTIÁN: "Arquitectura del Protorenacimiento en Palma", *Mayurqa*, VI, 1971, 5-33; S. SEBASTIÁN; A. ALONSO: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, 19 y sig.

⁸⁷ B. COLL: "Per a la Historia del segle XVI", *BSAL*, 39, 1982, 113 y 114.

conocer, igualmente, un documento inédito acerca de las circunstancias de su fallecimiento. Sin embargo fue la proyección artística de Juan de Salas entre los artistas isleños, lo que me interesó principalmente, modelando una línea argumental entre la labor decorativa de este escultor y la dirección ornamental asumida por el renacimiento y el primer barroco mallorquín.⁸⁸

En el año 1991, el entonces director del Museo de Mallorca Guillem Rosselló Bordoy dio a conocer la recuperación de dos fragmentos procedentes de la sillería coral, atribuibles a Juan de Salas. El pormenorizado estudio descriptivo y sus consecuencias estilísticas, le permitieron a su autor interesarse por la más que probable actuación de Juan de Salas fuera del recinto catedralicio, abriendo de nuevo el tema y reconstruyendo el estado de la cuestión.⁸⁹ En las mismas fechas, el propio Guillem Rosselló y la profesora María Barceló publicaron el contrato suscrito el 22 de febrero de 1526 entre Juan de Salas y el Capítulo de la Catedral, por el que se pactaban las condiciones para la realización de la puerta del coro.⁹⁰ En el ámbito de nuevas informaciones, Ramón Rosselló probó como realización de Juan de Salas otra dormición de la Virgen, fechada en el año 1529 y con destino a la parroquia de Campos.⁹¹

Finalmente y para concluir con esta relación, reitero el comentario anteriormente expuesto acerca de la contribución de Gabriel Llopart, Isabel Mateo y Juana Mª Palou, sobre el estudio del coro catedralicio;⁹² a este estudio tal vez habría que añadir un posterior trabajo que podría haber permitido la ampliación del catálogo artístico con obra pictórica de Juan de Salas en Mallorca, pero la cita a la fuente de referencia no me consta se haya confirmado.⁹³

Desde el punto de vista de la trayectoria profesional de Juan de Salas previa a su estancia mallorquina, cito a continuación algunos datos de interés. Nacido en Zaragoza en el año 1497, recibió la primera formación de su padre, del mismo nombre, el cual era mazonero y al que le han sido documentadas diferentes intervenciones en muebles retablisticos para las iglesias del Pilar, San Pedro y Hospital de Nuestra Señora de Gracia, todas ellas en Zaragoza, así como para la Cofradía de San Pedro y San Pablo en Jaca.⁹⁴

El aprendizaje profesional de Juan de Salas, sin embargo, se halla íntimamente relacionado con el escultor Damián Forment, con el que se encartó como mozo y aprendiz

⁸⁸ M. GAMBÚS: *El manierismo en el arte mallorquín (siglos XVI y XVII)*, Tesis doctoral/microficha 78, Palma (1987), 1998.

⁸⁹ G. ROSSELLÓ BORDOY: "Unos relieves de Juan de Salas recuperados por el Museo de Mallorca", *BSAL*, 47, 1991, 141-150.

⁹⁰ La importancia del documento publicado se incrementa, necesariamente, por tratarse del primer contrato firmado en Mallorca por Juan de Salas. Véase G. ROSSELLO; M. BARCELO: "De bell nou altres novetats entorn de Joan de Sales", *BSAL*, 47, 1991, 263-265.

⁹¹ R. ROSSELLO VAQUER: "L'escultor Joan Sala fa la Mare de Déu d'Agost", *Festes de la Mare de Déu d'Agost*, Campos, 1993, s/p.

⁹² G. LLOMPART; I. MATEO; J. Mª PALOU: "El Cor", 106-121.

⁹³ La mención a una publicación en prensa, no editada, de G. Llopart (*BSAL*, 1998), presumo es la fuente principal para la ampliación del hasta ahora catálogo mallorquín de Juan de Salas: M. CARBONELL; G. LLOMPART; J. Mª PALOU: "Joan de Salas", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1998, IV, 210, 212 y 213.

⁹⁴ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, I, 68-71 y II, 132 y 133.

el 28 de marzo de 1515, figurando su padre como fiador.⁹⁵ Posiblemente la elección estuvo motivada por la colaboración previa, habida entre Forment y Juan de Salas mayor en diversos retablos, como los del Pilar, San Pablo⁹⁶ y San Pedro.⁹⁷ En el año 1518 se resolvió la relación de aprendizaje entre Forment y Juan de Salas, en presencia una vez más de su padre.⁹⁸

Las primeras noticias acerca de su trabajo artístico, una vez superado el primer período de formación con Forment, asocia a de Salas con el escultor Gil Morlanes el Joven, con el cual se contrató el 25 de febrero del año 1521 para realizar la mitad de la obra de imaginería correspondiente a Morlanes en el retablo mayor de la parroquial de Tauste, el cual, junto con el escultor picardo Gabriel Joly, se habían comprometido a ejecutar.⁹⁹ De esta relación con Morlanes, además del acercamiento a Joly, surgieron otros contactos, algunos de ellos fundamentales para entender la obra mallorquina de Juan de Salas, tal como sucedió con el florentino Juan de Moreto, quién había actuado como testigo de la concordia entre Morlanes y de Salas para el retablo de Tauste, así como de perito para evaluar la calidad de la obra realizada por de Salas en el referido retablo.

El 9 de agosto de 1521, una vez rescindido el acuerdo entre Joly y Morlanes, este último pactó un nuevo convenio de compañía, pero esta vez con de Moreto, resultado del cual fue la cooperación entre éste y Morlanes para la realización de la portada, cubierta y retablo de la capilla de San Miguel, en la catedral de Jaca.¹⁰⁰ Con anterioridad, el 2 de agosto, Morlanes y de Salas habían suscrito una nueva relación,¹⁰¹ lo que determinó la intervención de Juan de Salas en dicha empresa, que según opinión de M. L. Miñana debió ceñirse a los motivos decorativos y a la mayor parte de las imágenes del retablo.¹⁰² Concluida esta capilla en el año 1523, según reza la inscripción del portal, parece que Juan de Salas trabajó a continuación en el retablo de Santa Ana de Cariñena, junto a Forment, Moreto y Colán Gilbert, delegando en este último para cobrar por la obra realizada.¹⁰³

Del 12 de septiembre de 1524, data la concordia de oficialía de Juan de Salas suscrita con Damián Forment, su maestro en la etapa de aprendizaje. El acuerdo contemplaba una

⁹⁵ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, I, 91.

⁹⁶ M^o I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura...*, 277.

⁹⁷ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para...*, II, 132 y 133.

⁹⁸ M^o I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura...*, 277.

⁹⁹ El 9 de febrero del año 1520 los escultores Gil de Morlanes y Gabriel Joly habían rubricado un contrato de compañía, por el cual, durante un plazo de cuatro años se obligaban a realizar a partes iguales las obras que ambos ajustaran. Aún cuando dicho pacto duró solamente catorce meses, fue éste, tiempo suficiente para materializar su colaboración en dos conocidos retablos del renacimiento aragonés: el retablo de Santiago en la Seo zaragozana y el arriba mencionado de Tauste. Cf. M^o I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura...*, 209, 210 y 253.

¹⁰⁰ J. M^o AZCÁRATE "Escultura del Siglo XVI", *Ars Hispaniae*, XIII, Madrid, 1958, 135 y 137.

¹⁰¹ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para la Historia...*, II, 102.

¹⁰² Citado en: M^o I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura...*, 277 y 278. Sin embargo, las opiniones acerca de su participación resultan diversas. Cf.: J. M^o AZCÁRATE, *Escultura...*, 135 y M^o I. ÁLVARO ZAMORA; G. M. BORRÁS GUALÍS (coords.): *La Escultura...*, 239 y 240.

¹⁰³ M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para...*, I, 91.

duración de dos años, obligándose de Salas a no contratar por cuenta propia, sino a partir del segundo año, por un período máximo de tres meses y previa licencia de Forment.¹⁰⁴

Es pues, en este contexto, cuando se producen las condiciones que le llevarían en el año 1526 a Juan de Salas a establecer su residencia en Palma para hacerse cargo del encargo catedralicio en el coro, continuación éste de la obra ejecutada por los escultores franceses Dubois y Fullau, y consistente en una primera fase destinada a su cerramiento por el lado de los pies de la Catedral, mediante un portal de acceso en piedra de Santanyí y dos laterales en madera de nogal para la sillería que habían de definir el ingreso en el pasillo central. Se estipuló un precio total de trescientos ducados venecianos y un plazo de entrega máximo de dos años.

La actuación del imaginero aragonés en el coro debió resultar altamente satisfactoria a la obrería de la Catedral, como es de ver en el contrato que el 18 de junio de 1529 rubricó de nuevo con el Cabildo, obligándose en esta ocasión a ejecutar, por sí mismo y sin ayuda, la segunda fase del cerramiento, esta vez del lado del presbiterio, mediante dos púlpitos de diferente tamaño, unidos entre sí por un antepecho abalaustrado sobre pilares. El precio convenido fue de 960 libras mallorquinas y el vencimiento se fijó en cuatro años.¹⁰⁵

También con destino a la Seo se comprometió a obrar, el 16 de enero de 1531, un retablo para la capilla de San Sebastián, por precio de 250 ducados venecianos.¹⁰⁶ Aun cuando este retablo se destruyó en el año 1711 a causa de un rayo que cayó sobre su capilla, la lectura del contrato, a diferencia de los otros dos correspondientes al coro, detalla el proyecto, que como de costumbre había de ajustarse a una muestra que presentó Juan de Salas a los mayordomos de la cofradía de San Sebastián. Se trataba de un retablo escultórico *a la romana*, compuesto por predela, cuerpo central y ático. En la predela habían de escenificarse tres historias de San Sebastián en relieve, enmarcadas por motivos clasicistas. En el cuerpo central, entre columnas y decoraciones clasicistas, había de figurar un relieve, en el que se narraba el asaetamiento de San Sebastián por los arqueros. Sobre éste, y también en relieve, cuatro niños con guirnaldas. Finalmente en el ático, otro relieve había de representar a Cristo crucificado acompañado de San Juan, la Virgen y un ángel. En una de las cláusulas, también se cita una talla de San Sebastián, aunque no se menciona su destino en el retablo,¹⁰⁷ lo cual no es de extrañar habida cuenta que el documento no menciona otras tallas de bulto, ni hornacinas que sin embargo sí son recogidas en otras fuentes.¹⁰⁸

Respecto al tratamiento escultórico del retablo de San Sebastián, parece que se optó por una fórmula habitual en la retabística aragonesa y ya conocida en Mallorca a través del retablo mayor de la Cartuja; asimismo la iconografía del ático también tiene antecedentes

¹⁰⁴ Acerca de los detalles de este acuerdo véase la transcripción en: M. ABIZANDA Y BROTO: *Documentos para...*, I, 92.

¹⁰⁵ Véase nota 85.

¹⁰⁶ Véase nota 84.

¹⁰⁷ Véase nota 84.

¹⁰⁸ En el convenio para el retablo de San José en la parroquial de Santa Eulalia (14 de noviembre de 1547), se insta al escultor Tomás Amengual a reproducir las hornacinas aveneradas según el modelo del retablo de San Sebastián de la Catedral: J. MUNTANER BUJOSA: "Para la Historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, XXXI, Palma, 1953, 9 y 11.

aragoneses, recuérdese por ejemplo, que el tema del grupo de la Crucifixión, entre otros, figura idéntico en el remate del retablo de la capilla de San Miguel en la Catedral de Jaca, en el que intervino Juan de Salas y del que se responsabilizó Juan de Moreto, autor este último de otros retablos en los que se repite el mismo tipo de ático: retablos de Sallent de Gállego (Huesca), Híjar y la Fresneda (Teruel).

Simultáneamente a la obra catedralicia, Juan de Salas llevó a cabo una relevante labor escultórica en diferentes lugares de Mallorca, así constan sendas representaciones de la Virgen dormida para las parroquiales de Valldemossa (1527)¹⁰⁹ y de Campos (1529).¹¹⁰ Desde el punto de vista cronológico, está probada la presencia de Juan de Salas en Mallorca hasta abril de 1536, en que aún percibía pagos con cargo a la obra de los púlpitos catedralicios¹¹¹

En Mallorca, Juan de Salas se casó con Práxedes Burguera, hermana de Miguel Burguera, maestro mayor de la obra de la Catedral, el cual en 1535 actuó como procurador de su cuñado, haciéndose cargo de los pagos que se le adeudaban, seguramente con motivo de algún desplazamiento del escultor.

A partir del año 1536 no hallamos, en Mallorca, ninguna noticia más acerca de Juan de Salas, hasta el 27 de febrero del año 1539, fecha en la que Práxedes Burguera, viuda del escultor, solicita la autorización eclesiástica para contraer nuevas nupcias con Pere Roser, confitero nacido en Falset (Tarragona). En el correspondiente expediente informativo, en el que figura como testigo Miguel Burguera, se relata que Juan de Salas murió el 26 de junio del año 1538 en Valencia, a raíz de una cuchillada que le fue inferida la noche de San Juan, siendo enterrado en la iglesia de San Martín de esta ciudad.¹¹²

Para evaluar la incidencia artística de Juan de Salas en Mallorca, podemos afirmar a tenor de las fuentes documentales, que la mayor parte de su producción mallorquina se centró en el ámbito de la escultura, desarrollando algunas de sus propuestas en clave monumental. Si repasamos su actividad catedralicia, tanto en el arco de la puerta del coro, como en los púlpitos, podemos advertir un diseño articulado por medio de la arquitectura de órdenes, una construcción perspectiva cuya volumetría adapta diferentes registros clasicistas, a todo lo cual hay que sumar un programa iconográfico de filiación mariana en consonancia con la advocación del templo metropolitano. Igualmente en todas las obras de Juan de Salas, incluida la sillería coral, se advierte un delicado trabajo decorativo en el que predominan las acumulaciones semánticas en forma de triunfos, grutescos, series de zoomorfias fantásticas, o variaciones icónicas en la escritura de los órdenes clásicos.¹¹³ No hay que olvidar que en la formación aragonesa de este escultor, confluyeron un buen número de componentes que enriquecieron su quehacer profesional, en términos no sólo de oficio, sino también de versatilidad y pluralidad creativa. Desde la relectura italianista de su

¹⁰⁹ Véase nota 87.

¹¹⁰ Véase nota 91.

¹¹¹ P. PIFERRER; J. Mª QUADRADO: *Islas Baleares*, 424. Cf. J. N. HILLGARTH., *Nuevos datos...*, 664.

¹¹² ADM., *Concessos*, 109v. - 111.

¹¹³ Para el estudio en detalle de los repertorios ornamentales empleados por Juan de Salas en la Catedral de Palma, así como para la referencia a sus posibles fuentes, véase S. SEBASTIÁN: "Arquitectura del Protorrenacimiento en Palma", *Mayurqa*, 6, 1971, 10-24.

maestro Damián Forment, a la exquisitez decorativa del florentino Juan de Moreto, pasando por el discurso arquitectónico de Gil Morlanes el Joven en los diseños de la escultura monumental, hasta incorporar los procedimientos de adaptación clasicista del tracista e imaginero francés, Gabriel Joly.

Fuera del ámbito de la Seo palmesana, sólo se conservan de su obra documentada, sendas tallas de la Virgen dormida en las parroquiales de Valldemossa¹¹⁴ y de Campos.¹¹⁵ las cuales responden a un modelo familiar en la pintura mallorquina del siglo XV, pero incipiente en nuestra escultura exenta. Monumentales, yacentes, vestidas con una larga túnica, ceñidas en la cintura y con un largo manto que les cubre todo el cuerpo, ambas imágenes definen con sus manos una actitud orante, mientras exhiben en el rostro una delicada serenidad.¹¹⁶ De factura similar a estas Vírgenes, y mayoritariamente también del siglo XVI, pueden localizarse otras representaciones como la de la parroquia de Felanitx, o las de la Catedral, del antiguo convento de Jesús o del monasterio de la Concepción, estas tres últimas en Palma. A la luz de las afinidades formales y estilísticas observadas entre estas tallas, parece lógico considerar su ascendiente en el desarrollo del tipo a lo largo de la segunda mitad del siglo XVI y de la centuria siguiente.

A modo de conclusión

Formular hipótesis y argumentarlas constituye un ejercicio científico imprescindible cuando no disponemos de fuentes directas. Sin duda la incidencia artística del taller de los hermanos Forment en Mallorca es una hipótesis, pero una hipótesis altamente probable para explicar el proceso de vertebración de los modos renacentistas en el arte insular. Los tanteos y dudas de los primeros encargos realizados en Mallorca a artistas foráneos como el castellano Alonso de Sedano o de formación peninsular como Miguel Frau, dieron paso en la década de 1510 a una forma de promoción artística que halló en la complicidad de un taller artístico peninsular una fuente de recursos que habría de facilitar la ampliación escénica con nuevos promotores y artistas. La continuidad es la clave para determinar el arraigo de la opción.

La actividad artística de Fernando de Coca en Mallorca, es necesario insistir en ello, significó una sólida contribución de un artista formado en la Toscana, en el entorno de uno de los talleres más afamados y de mayor repercusión en el arte italiano de la segunda generación de pintores quattrocentistas. Mallorca lo acogió y su producción insular es hoy referente en Italia para el estudio del artista reconocido por Vasari. La línea de investigación que documente los pasos del pintor castellano, una vez concluida su estancia mallorquina, podría ser de gran utilidad para la historiografía del arte renacentista español. Como en su momento he expuesto, la trascendencia de Fernando de Coca en Mallorca, ha de circunscribirse a la cultura de los nuevos hábitos perceptivos, y muy especialmente a la

¹¹⁴ En la actualidad se halla en la parte inferior del cuerpo central correspondiente al retablo mayor (1720), dedicado a la Coronación de la Virgen.

¹¹⁵ Esta imagen se halla en la capilla de San Joaquín de la referida iglesia.

¹¹⁶ Para el origen y desarrollo del tipo iconográfico, véase G. LLOMPART "La 'Mare de Déu morta' a Mallorca entre el folklore y la litúrgia", *Món i misteri de la festa d'Elx*, València, 1986, 93-100.

conexión proporcionada por un entorno de mediación artística vinculado a Valencia y al taller de los Forment.

Si el pintor castellano recreó una manera estilística difícil de asimilar en la inmediatez por el italianismo riguroso de que hizo gala, no ocurrió lo mismo con la obra de los imagineros franceses en la Catedral. A la romana, gentil, diversificado, adaptable, son términos todos ellos que recrean perfectamente la transición hacia el nuevo gusto, haciendo de la convivencia y la indecisión estilística una fórmula de enriquecimiento, pero también de didáctica de la mirada. Dubois y Fullau, como artistas formados en la reescritura, nos legaron las claves metodológicas del renacimiento insular.

A Juan de Salas, superado el conflicto de las Germanías y con un Cabildo obsesionado en el arte a la romana, le debemos la codificación de la escritura renacentista en la escultura y en la arquitectura. Comprometió al escultor en el lenguaje de los órdenes arquitectónicos y la organización de los espacios a pequeña escala, explicó al imaginero la potencialidad plástica de la proporción, del "contraposto" y del drapeado, desplegó ante todos las múltiples posibilidades visuales de la perspectiva, y finalmente exhibió un muestrario decorativo de ensoñaciones locales e infinitas posibilidades expresivas, del que se nutrirían inmediatamente la arquitectura de fachadas y el mobiliario retablistico. La concepción decorativa de la arquitectura renacentista y la idea del arquitecto-escultor han sido signos de identificación del renacimiento en Mallorca, al igual que el arte del renacimiento fue en toda Europa una reescritura del clasicismo desde la tradición propia.

RESUM

Del protagonisme del taller dels germans Forment en els prolegòmens de l'art renaixentista a Mallorca, a través de l'arribada del pintor castellà Fernando de Coca, dels escultors francesos Antoine Dubois i Philippe Fullau, i de l'aragonès Juan de Salas, dels seus respectius ascendents a la producció dels artífexs insulars i de la vertebració del gust artístic en clau renaixentista, s'ocupa el present estudi.

ABSTRACT

This study talks about the protagonist of the Forment brothers' workshop in the beginnings of the Renaissance art in Majorca, through the Castilian painter's arrival, Fernando de Coca, the French sculptors Antoine Dubois and Philippe Fullau, the Aragon artist Juan de Salas, besides their respective ascendants in the craftsmen ship island production and the articulation of the artistic manners in renaissance' style.

Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg

MARIÀ CARBONELL BUADES*

No obstant els avenços considerables de la historiografia artística més recent, l'art mallorquí d'època moderna encara planteja nombrosos enigmes, tant els que incumbeixen al perfil biogràfic i professional dels artistes com els que corresponen a l'anàlisi estilística i iconogràfica de nombrosíssimes obres. Alguns d'aquests misteris només podran ser desxifrats mitjançant la recerca arxivística; afortunadament, el cabal documental que el temps ens ha llegat és riquíssim, suficient per donar feina a varies generacions d'investigadors que s'interessin per aquesta tasca, més aviat feixuga i en mantes ocasions decebedora. Sigui com sigui, la manca d'una sòlida tradició historiogràfica ens obliga a assumir sovint un tipus de recerca que hauria d'haver resolt la metodologia positivista fa més de cent anys. Les dades aportades pels nostres erudits clàssics són parcialment inèdites (Bonaventura Serra), incompletes en demesia (Antoni Furió) o sospitosament errònies (Joaquim M. Bover). En la present ocasió m'interessa portar a col·lació el cas dels Oms, sens dubte la nostra dinastia artística més popular i la que permetria resseguir amb més facilitat i d'una manera sintètica l'evolució de la història de l'art modern mallorquí, sobretot de la retaulística, ja que es va prolongar tres-cents anys, des de mitjan segle XVI, amb la figura del fundador de la nissaga (el pintor Gaspar Oms), fins a la primera meitat del segle XIX, quan encara treballen els germans Oms Sanxo (Jaume, Pau i Gaspar). Els objectius d'aquestes notes són aclarir algunes confusions genealògiques, redescobrir un nou escultor de la saga, aportar dades documentals que permeten acreixer llurs catàlegs d'obres i, en un sentit més general, posar en evidència la feinada que resta per poder delimitar i, en conseqüència, interpretar correctament el panorama artístic mallorquí d'època barroca.

No entraré a detallar els vincles genealògics de la nissaga, ja que han estat prou ventilats, si més no pel que fa a les relacions d'ascendència dels principals membres de la família,¹ però convé de remarcar que ara com ara no és possible definir amb el rigor que fóra desitjable la personalitat artística d'alguns dels seus integrants. Per exemple, dels tres fills de l'insigne escultor Joan Antoni Oms Tomàs (Palma, 1600-1667), de qui no es tractarà a fons en aquesta avinentesa, sols el primogènit, el també escultor Gaspar Oms Bestard (Palma, 1638-1702), ha deixat una petja prou perceptible, gràcies a dos retaules ben

* Universitat Autònoma de Barcelona.

¹ La primera font d'informació, molt fragmentària i errada, és A. FURIÓ: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1946 (1839). Notícies noves i correccions a les antigues (encara que també contenen errors) es troben a G. RABASSA: "Los Homs y el Convento de Santo Domingo", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 6, Palma, 1994, 69-77 i M. CARBONELL: "Els Oms", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Palma, 1996, vol. 3, 364-384.

documentats, el del Santercrist del monestir de Santa Elisabet de Palma i el de la Pietat de la parròquia de Santa Eulàlia.² Aquest últim, de devers 1673-1675, adopta una composició més aviat convencional, però destaca pels àngels-mènules de la predel·la, un motiu reiterat en els retaules dels Oms, i per les columnes de fust salomònic del cos principal.³ Aquests suports tenen la peculiaritat de presentar el terç inferior amb forma de bulb, aïllant-lo, com si es tractés d'una base; de fet, està pensat com a tal, amb el peu recobert amb fulles d'acant i la substitució del tradicional anell de les columnes de tradició renaixentista per dues escòcies i un bocell motllurat amb gallons.

Variants d'aquest tipus de suport es troben sovint. Per exemple, en dos retaules de l'església de la Mercè, abans dedicats a sant Príam (ara a sant Marçal) i a sant Felip Neri (ara a sant Antoni de Pàdua). Per l'escut que ostenten se sap que foren acabats per Felip de Villalonga i Mir, encara que havien estat encarregats pels seus pares, Príam de Vilalonga i Brondo i Onòfria Mir i Morrelles ("Dona Mira"). Ho confirmen documents inèdits –la publicació dels quals em reservo per una altra ocasió–: els retaules foren fabricats entre 1662 i 1668. Són anònims, però les excel·lents relacions que la família Mir va mantenir sempre amb Joan Antoni Oms Tomàs (sepulcre i retaule a la capella del Roser dels dominics de Palma, traça de la custòdia de Sant Jaume, retaule de la capella de Son Fortesa de Puigpunyent), juntament amb els elements estilístics i compositius, permeten integrar els dos retaules de la Mercè en el catàleg del mateix artista, potser amb la col·laboració del seu fill Gaspar. Un exemple més monumental és el retaule major d'Orient, datat l'any 1686,⁴ que també mostra àngels-mènules a la predel·la, suports en forma d'estípit a l'àtic i dues columnes exteriors de fust salomònic –només de quatre tombs– sobre una base bulbosa, detalls que de nou ens remeten al taller dels Oms i, en particular, al de Gaspar Oms Bestard; per altra part, el relleu de sant Jordi de l'àtic i el coronament el·lipsoide palesen la continuïtat d'algunes invencions de Jaume Blanquer, no debades havia estat el preceptor de Joan Antoni Oms Tomàs. D'això no se'n pot inferir, automàticament, l'atribució a un taller dels Oms, però és el més plausible; si no fos així, l'hauríem d'adjudicar per força a un lleial seguidor seu.

Tornant al retaule de Santa Eulàlia, cal deixar de banda el grup principal, que és obra d'Adrià Ferran (1815), i els dos àngels que descansen sobre la predel·la, de procedència incerta, i en canvi hem d'afegir-hi les imatges de Ramon Llull i Caterina Tomàs, que des

² M. CARBONELL: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002,

³ Encara no coneixem prou bé els mecanismes d'arribada i difusió a Mallorca de la columna "salomònica" (entre cometes, ja que sovint no passa de ser una columna corol·lítica, de fust helicoidal o amb estries en espiral, que no s'ajusta als mètodes projectuals, de geometria rigorosa, que exigeix un fust entorcillat de cinc o, sobretot, sis tombs, originat per un relleu de secció semicircular, tal com apareix en els tractats d'arquitectura de Vignola, fra Juan Ricci o J. Caramuel). En el cas que ens ocupa, la decoració del fust amb pàmpols i raïms i el capitell corinti vinculen la columna d'Oms al model berninià del baldaquí vaticà (bé i que Bernini usa fulles de llorer), però el terç inferior, que recorda la base d'un balustre, és un tret distintiu i original, no gens "canònic". De fet, es pot llegir com una variant de columnes salomòniques o pseudosalomòniques ja usades per Joan Antoni Oms Tomàs en obres documentades o que li he atribuït recentment (i que, en tot cas, són obra del taller o de seguidors molt fidels): retaule major dels dominics de Pollença, retaule de sant Eloi de la parròquia de Santa Eulàlia, retaule del Nom de Jesús de Campos, retaule del Santercrist de la parròquia de Sant Miquel, etc.

⁴ J. CAPÓ: *L'Església de Sant Jordi d'Orient*, Palma, 1979.

del moble original foren traslladades a la capella de sant Lluís Gonzaga. L'obra degué acabar-se devers el 1675, encara que per motius desconeguts no l'acabà de cobrar fins l'any 1707 un fill de l'escultor, Joan Antoni. La decoració original de la capella integrava també quatre pintures, dues de Miquel Abram –o Abraham- (1673) i dues d'Antoni Borràs (1675), que confirmen la cronologia del conjunt. En qualsevol cas, una visita pastoral ens informa que l'any 1685 la titular de la capella era, efectivament, Nostra Senyora de la Pietat, una iconografia no gaire freqüent en la retaulística mallorquina del Sis-cents. Les dues escultures dels beats mallorquins –que caldria retornar al lloc d'origen- adopten un posat contemplatiu, característic de la renovada devoció barroca, però alhora revelen una estructura anatòmica un xic encarcerada, un drapejat força rígid i una expressió extasiada molt convencional. En definitiva, són talles d'un bon artesà. Endemés, fan patent que Gaspar Oms i en general els altres membres de la família –llevat del seu pare, que era un artista molt complet- eren bon especialistes en la fabricació de les armadures arquitectòniques i en la talla del repertori ornamental dels retaules, però menys reeixits com estatuàries o imaginàries. Que assumissin la fabricació d'escultures s'explica perquè a Mallorca no es constata l'especialització al dedins d'un mateix taller, al contrari del que succeïa més sovint a Aragó i Catalunya, per exemple. Per això, Pere Pou, que era un gran fabricant de retaules, solia subcontractar la fabricació d'imatges amb diferents col·legues, sobretot amb Gabriel i Rafael Torres.

Potser amb un excés d'imprudència, tot i que basant-me en alguns detalls ben característics del repertori morfològic del mateix Gaspar Oms (àngels-mènsoles, àngels de l'àtic amb *arma Christi*, columnes salomòniques del primer cos, fris decorat amb querubins, etc.), vaig atribuir-li en una ocasió anterior el retaule de Nostra Senyora de la Corona de la catedral. Tant l'estructura arquitectònica –que combina les arcaïques columnes exteriors del primer cos amb els abarrocats fusts dels dos ordres del carrer central, salomònics i helicoïdals, successivament-, com els motius de talla –àngels de la predel·la, proliferació de querubins al fust dels suports i al fris, reminiscències del repertori ornamental tardorenaietista, etc-, evoquen el mètode projectual i l'estil figuratiu dels Oms, alhora que ens situen a la segona meitat de segle, una datació que corrobora l'aspecte clarobscurista de les pintures, també anònimes. Tampoc no se'n coneix el promotor. Tot plegat, l'aroma que desprèn l'obra –llevat potser del frontó trilobulat del coronament- prové inequívocament del cercle dels Oms siscentistes, sobretot de Gaspar Oms Bestard. Eventualment, es pot mantenir aquesta atribució.

El retaule del Sanctus de les monges jerònimes, que data dels anys 1691-1697, adopta una tipologia més innovadora, la d'un baldaquí de caràcter escenogràfic. Sobresurten els àngels-atlants de la predel·la i del cos principal; els dos àngels de grandària natural que, alçant les cortines, ens "revelen" el Crucificat; i finalment, al cim, una convulsa glòria d'angelets. Sens dubte, és una obra original, que manifesta una considerable capacitat d'invenció. Ben mirat, no deixa de ser la interpretació dinàmica de la mateixa idea que Joan Antoni Oms Tomàs posa en pràctica en el retaule de les Ànimes d'Alaró, contractat el mes de maig de 1660, i que es repeteix en el retaule del Sanctus del monestir de Santa Clara. El retaule alaroner, ara molt emmascarat a causa dels afegits i la policromia setcentistes, també fou acabat l'any 1669 per Gaspar. El de Sant Jeroni va ser encarregat per sor Maria Anna Gastinell Tomàs (1643-1721), que havia ingressat al convent com a

educanda als quatre anys. El seu escut d'armes, sostingut per un angelet, apareix a l'àpex del retaule.⁵ La manufactura és sòlida, amb detalls de bona qualitat i una espurna de virtuosisme, concorde al grau d'habilitat dels millors escultors contemporanis, prou digne si es consideren els estàndards de formació professional i de cultura figurativa dels artistes mallorquins de l'època. Comptat i debatut, bons artesans de l'escultura. Ara bé, la capacitat inventiva de Gaspar se'ns fa més opaca, si volem fer cas de l'evidència documental. I és que, d'acord amb una clàusula contractual, l'artista es comprometia a fabricar el retaule "en la forma de un disegni o planta que me han entregat, el qual tench de executar en la forma que està en dit paper, per ser axí el gust de dita senyora [sor Gastinell]..."⁶ Res de nou, de fet, ja que era una pràctica habitual recórrer a un tracista expert per fer el disseny, mentre que l'execució podia anar a càrrec d'una altra persona. Paradoxalment, era el constructor material de l'obra, i no el seu "inventor", el que n'extreia els guanys econòmics. La traça, en canvi, estava mal pagada. Tanmateix, manta vegada, el tracista i el retauler eren un mateix escultor.

A més de completar algunes obres traçades i començades pel progenitor (entre d'altres, el retaule major dels dominics de Manacor, entre 1667 i 1688, i el retaule major de la parròquia d'Artà, entre 1686 i 1692),⁷ se sap que Gaspar va contractar l'any 1671 el retaule del Santerist de la Sang per a l'església de l'Hospital General -el qual, com ha demostrat mossèn Antoni Gili, no es va fabricar⁸- i que el 1699 acabava el primer sagrari del monestir de les caputxines (llevat que sigui d'un nebot homònim).⁹ Devers l'any 1694 es va fer càrrec de la formació professional del manacorí Andreu Carbonell Santandreu, que prolonga en les seves primeres obres algunes de les propostes més paradigmàtiques del mestre, com ara la columna de fust helicoidal o unes cortines fingides per coronar el retaule. La cautela ens obliga a fer una precisió: les obres datades a la dècada dels noranta, si més no des del 1695, aproximadament, també poden fer referència al seu nebot Gaspar Oms Arbona, de qui parlarem més endavant.

⁵ La promotora era filla del mercader niçard Pere Gastinell i de la mallorquina Margalida Tomàs. A l'escut familiar figura un griu. Això ha generat alguna confusió, perquè un escut similar apareix en el retaule de Nostra Senyora de la Grada de la catedral. Però aquest no identifica els Gastinell (ni l'altre escut que l'acompanya els Amer de la Punta), com afirma M. de QUIROGA: "Heràldica gentilicia en las iglesias de Palma", *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor*, Palma, 1998, 273-348, sinó el canonge Santceloni (i l'altre, el prevere Joan Barceló), d'acord amb el contracte estipulat l'any 1665 amb l'escultor Damià Creuades per la dauradura ("...y los dos scuts demunt los dos portales, lo un ab las armas del canonge Sansaloni, qui és un grifo, y les altres ab las armas del cogitor Barceló, qui és una Ciutat y debaixa un am de pescar"). Vegeu J. MUNTANER BUJOSA: "Para la Historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, Palma, 1963, 193-215, en particular plana 195, doc. 99.

⁶ J. ESTELRICH: *El convent de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes. Mallorca 1317-2000*, Palma, 2002, 292.

⁷ R. J. ROMAN: "El retaule barroc de l'església conventual de Sant Vicenç Ferrer. Manacor", *BSAL*, 52, Palma, 1996, 265-276.

A. GILI: *Artà en el segle XVII*, Palma, 2003, 62-63.

⁸ A. GILI: *La Sang. Història i devoció*, Palma, 2002. El moble fou contractat el mes de juliol de 1694 per l'escultor Sebastià Lladó. L'obra, que es donava per acabada el 1699, costà 320 lliures. El retaule de la Sang presenta afinitats compositives amb el del Santerist de la parròquia de la Santa Creu, dissenyat per Pere Joan Pinya.

⁹ A. PASCUAL; J. LLABRÉS (com.): *Els Betlems de les Caputxines*, Palma, 1996, 14.

De Joan Oms Bestard (Palma, 1639-1681) es tenien menys notícies, encara que se sabia que col·laborava en el taller familiar (retaules majors dels dominics de Palma i Manacor), a més de ser l'autor en solitari de la clau de volta del cor de l'església de les jerònimes de Palma, que figura la Sagrada Família (1676), i del més monumental sagrari (obrat entre 1676 i 1681 per la respectable quantitat de 565 lliures) que presideix el retaule major del monestir de la Concepció, un moble obrat pel taller de Pere Pou. Per al retaule major de Sant Domingo de Palma fabricà almanco dues imatges: un sant Francesc (1670), que de moment no s'ha localitzat, i un sant Pere -cobrat l'any 1681 pels hereus-, que es pot identificar amb el que presideix el retaule major de l'església parroquial de Petra -li traslladà l'any 1854 el rector Josep Coll, dominic exclaustrat-. L'any 1661, Joan havia estat acusat d'assassinar el col·lega Jeroni Pinya, però, com era freqüent, els familiars del mort li concediren el perdó, de manera que no hagué d'interrompre del tot la seva carrera professional. Tanmateix, va morir prematurament, just passada la quarantena.

Gràcies a l'exhumació de nova documentació, podem afegir que a la seva mort deixà inacabades almanco dues obres: un retaule del Santcríst per al convent de monges dominiques i el retaule de santa Gertrudis de la parròquia de Santa Creu. De l'encàrrec del primer en tenim constància gràcies al rebut final signat l'any 1700 per la vídua i el fill Gaspar a l'apotecari Baltasar Mas, el mateix client que vint anys abans havia fet la comanda:

Sebent y attenent que lo dit Juan Homs nostron marit y pare respective, conforme scriptura privada de datta dels 2 del mes de febrer de 1681, se obligà fer un quadro per compte de V. M. senyor Balthesar Mas Apotecari, per bona voluntat y obra pia, en la capella del Sant Christo de la Iglesia de las Religioses de Santa Catharina de Sena de la dita Ciutat de Mallorca, ço és la fusta sens el pedestral, y la busca del Sant Christo de bulto posat en el madero sant de la Creu, per preu de cent setanta y sinch lliures moneda de Mallorca, pagadores a rahó de 25 ll. quiscun any fins fossen cumplidament pagades las ditas íntegras 175 ll., y per esser passat de esta en millor vida el dit Juan Homs sens haver finida ni acabada dita obra, yo dit Gaspar Homs, de voluntat y consentiment de dita Juana Arbona v^a. me mara, he proseguit y finit la obra del dit quadro (...) ¹⁰

Així, doncs, l'obra comprenia el moble i la talla del titular ("la fusta sens el pedestral y la busca del Sant Christo de bulto posat en el madero sant de la Creu") i havia costat 175 lliures, una xifra que deixa endevinar la modèstia de l'encàrrec. El primer contractista no hi degué treballar gaire, engir d'una quarta part, atès que ell mateix i, després, la vídua cobraren 45 lliures en diferents partides, entre 1681 i 1684; en canvi, el fill Gaspar, més expeditiu, va obrar i percebre la resta entre els mesos de maig i setembre de l'any 1700. Per desgràcia, el retaule fou desmuntat i s'haurà de donar per desaparegut. Això no obstant, caldrà estudiar amb detall el Crucificat que les monges conserven a la sala capitular del nou convent -abans del trasllat, ja no era a l'església, sinó que penjava en un corredor de l'antic cenobi, vergonyosament enderrocat-, perquè a primera vista la seva manufactura s'ajusta a la cronologia citada.¹¹

¹⁰ ARM, Prot. R-1.108, 102 v; 1700, 19 setembre.

¹¹ A. PASCUAL; J. LLABRÉS (com.): *Santa Catalina de Sena. Memòria Històrica d'un Convent (1659-1966)*, Palma, 2001.

L'altre retaule s'ha conservat, però amb les dades disponibles és prematur establir de tot en tot conclusions acceptables pel que fa a l'autoria. El client era el capità Bernat Camps de Sunyer, fill del patró català Jaume Camps i de la mallorquina Margalida Carbonell. En el seu definitiu testament, datat el 7 de març de 1683, fixava les condicions del pagament de l'obra:

Item vull y man que si al cas al temps de mon òbit no estiran acabades de pagar aquelles tresçentes sinquanta lliures que per dit preu concertí ab mestre Joan Homs scultor, per medi del Rd. Lluch Josa pre., las mans y llenyam del retaule de Sta. Jetrudis de la mia capella tinch en dita Parrochial Iglesia de Sta. Creu, vull y man en tal cas que mos hereus infrascrits tinguen obligatió de pagar-li lo que faltará per el cumpliment de dites 350 ll., acabat y perficinat que sia dit retaule segons dit concert

Naturalment, si el testador assumia el pagament en vida, havia d'alliberar els hereus de l'obligació. Un codicil del dia 2 de maig de l'any següent no canviava les condicions establertes sobre aquest assumpte i catorze dies més tard el capità Camps finava.¹² Tres anys abans també havia mort l'escultor. Amb les dades exposades no és fàcil determinar el grau de feina feta. Del testament del client s'infereix que el moble estava prou avançat (ja que restava acabar-lo i, sobretot, perfeccionar-lo), però és perillós traspasar el llinar de la conjectura. D'altra banda, s'havia entrat en una situació jurídicament ambigua: el client no es podia desentendre del deute, però tampoc no podia transferir l'encàrrec a un altre artista, perquè, d'acord amb la normativa gremial, aquesta prerrogativa restava en mans de la família de l'escultor difunt. En definitiva, els hereus també ho eren dels compromisos professionals. Llavors, si els fills eren menors d'edat, com passava en aquella ocasió, se n'havia de fer responsable la vídua, com a usufructuària del marit o com a tutora de la prole: podia subcontractar l'acabament de l'obra o esperar que el fill major (Joan Antoni, de devers vint anys) el pogués reassumir. Ja hem dit que en el cas del retaule de les dominiques s'encarregà de la comesa el fill Gaspar.

Sigui com vulgui, de primera intenció, l'estructura del retaule de santa Gertrudis s'ha d'atribuir al nostre Joan Oms Bestard; el tipus de columna i els àngels-atlants, per exemple, en són verificacions gairebé irrefutables. Eventualment, també li hem d'adjudicar les Virtuts del cos superior, la Fe amb la creu i l'Esperança amb l'àncora, que descansen sobre l'entaulament. Per contra, la imatge de la titular, de factura força correcta –encara que és de tela encolada- i de postura emfàtica, és obra de Salvador Torres. Substitueix la primitiva pintura, que ha desaparegut, i data del 1846. Del mateix moment és el nínxol central, obra de Rafael Picornell. Les pintures poden ser datades a finals del segle XVII i, de moment, hauran de mantenir-se en l'anonimat. La de l'àtic mostra la glorificació de Nicolau de Bari, protector de les travessies marítimes, una devoció que s'escau a una família de capitans de nau. Les teles dels dos carrers laterals i de la predel·la despleguen la vida de la titular; destaca aquesta última, que figura la mort de la santa.

¹² ARM, Prot. R-182, 145. La referència m'ha estat amablement comunicada per Cristina Alcover, a qui li ho vull agrair amb tota cordialitat. Quan redactà testament, el capità Camps estava casat en segones núpies; la seva primera muller, Joana Estarells, havia estat enterrada a la capella de santa Gertrudis. La família residia al carrer de Sant Pere. Vegeu, A. PASCUAL: "Notas históricas sobre el barrio de Santa Creu de Palma y la tipología de sus casas de mercaderes: el ejemplo de Can Xambó (ss. XVII al XX)", *BSAL*, 55, Palma, 1999, 163-194.

La devoció a santa Gertrudis d'Helfta –que no hem de confondre amb santa Gertrudis de Nivelles, representada a mitjan segle XV per Joan Rosató en una bella taula del Museu Diocesà de Mallorca– és poc habitual. Aquí s'ha volgut vincular als anhels espirituals dels cartoixans, tenint esguard que per concessió pontifícia el prior de la cartoixa de Valldemossa fou rector perpetu de la parròquia de la Santa Creu durant els segles XV i XVI, però la cosa no està clara.¹³ És cert que una pintura del mur esquerre figura sant Bru, però és molt posterior a la fabricació del moble i procedeix de la cartoixa, de manera que no té res a veure amb el capità Camps ni amb la data d'encàrrec del retaule. Dit d'una altra manera, el més probable és que la dedicació a santa Gertrudis respongui a la devoció personal del patró de la capella, que va tenir la iniciativa de construir un retaule, com es desprèn del testament. A més, mentre que una visita pastoral de l'any 1673 ens fa saber que la capella estava dedicada a santa Anna i sant Josep, una altra del 1685 ja constata la nova dedicació. La santa, vestida de monja benedictina i amb bàcul d'abadessa, mostra al pit un cor amb la imatge inscrita del Nen Jesús (sovint, amb la inscripció "Invenies me in corde Gertrudis"), símbol de caritat i una prova fefaent de la difusió del culte al Sagrat Cor. Tanmateix, l'elecció de la santa pot tenir un rerefons escatològic. En efecte, Gertrudis era considerada intercessora a l'hora de la mort, perquè Crist li havia concedit la potestat de rescatar ànimes del Purgatori –tantes com bocins pogués fer d'una hòstia– i perquè, en consonància amb el seu vessant místic, havia compost uns *Exercicis* per afrontar una bona mort. La pintura central de la predel·la enforteix aquest missatge. Per tant, Gertrudis no és una figura inesciaient per presidir una capella funerària. D'altra banda, la seva popularitat havia augmentat a partir del 1663, quan el jesuïta Alonso de Andrade en publicà a Madrid la biografia, i del 1677, quan el seu nom fou inscrit en el Martirologi romà –ja que no havia gaudit del corresponent procés de canonització–.¹⁴ No és difícil trobar-la representada en altres retaules mallorquins contemporanis o una mica posteriors, com ara el del Santcrist de Sant Nicolau –a la predel·la–, el de sant Benet de la catedral –al primer cos– o el de l'Assumpta de la parròquia dels Dolors de Manacor –al cos superior–.

En conjunt, el retaule de Santa Creu és una obra que s'ajusta de manera impecable a la seva funció devota, paper que es confia a les imatges de la titular i de sant Nicolau, sense negligir una finalitat didàctica, posant en escena la vida de santa Gertrudis en un exhaustiu cicle pictòric, que la presenta al fidel com un exemple virtuós a imitar. A més, quan encara no s'havia popularitzat la devoció a sant Josep com a patró de la bona mort, la santa benedictina esdevenia un model de comportament per l'hora suprema, una alternativa renovada al secular *ars moriendi*. Quant als aspectes més artístics, el retaule és un moble d'estructura sòlida, obrat amb la destresa característica d'un bon artesà, hàbil encara que d'escassa imaginació, eficaç però sense gaire inventiva. En aquest sentit, convé de lloar el sagrari major del convent de la Concepció, que de moment continua essent l'obra mestra de Joan Oms. N'eren conscients les clientes, que volgueren expressar la seva satisfacció amb una gratificació addicional:

¹³ [P. SUREDA]: *Santa Cruz. Estampas y notas de una vieja parroquia*, Palma, 1959.

J. NICOLAU: *L'església parroquial de Santa Creu de Palma. Guia Històrico-Descriptiva*, Palma, 2002.

¹⁴ J. A. MOREIRA DE FREITAS: *Gertrudis de Helfta e Espanha. Contribuição para estudo da história da espiritualidade peninsular nos séculos XVI e XVII*, Porto, 1981.

A. RUBIAL-D. BIENKO: "La más amada de Cristo. Iconografía y culto de santa Gertrudis la Magna en la Nueva España", *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*, 83, Madrid, 2003, 5-54.

Dich yo el Dr. Gabriel Martorell prevere que als 4 del mes de Juny prop passat, havent acabat de posar mestre Juan Homs sculptor el Sacrari en la sua Iglesia, veent la Mara Priora, la Senyora Sor Anna Pont, quan ben acabada estava la feyna, y a gust y satisfacció de tot el Convent, y que dit Homs, perquè la obra fos ab tota perfecció acabada no havia reparat en afagir a la feyna moltes curiositats que no tenia obligació segons el concert fet, me va manar a mi que li donàs a ell y a los seus fadrins algunes estrenes, y yo en presència seva y de la Senyora Sor Lucrècia Sureda Çanglada y altres, a bon compte de la terça de la annua mercè de Mortitx, que cauria a Sant Juan, li vaig donar a dit Mestre Juan Homs dos reals de vuyt, a altre fillet seu menà dos reals castellans, y a tres fadrins entre sculptors y fusters quatre reals de vuyt y sis castellans, y reduït a moneda Mallorquina importa sinch lliures, set sous y vuyt diners, dich 5 ls. 7 s. 8, de lo qual fas la present memòria vuy als 13 de novembre 1681.¹⁵

Quant al germà més jove, Antoni Oms Bestard (Palma, ca. 1640-1673), es pot assegurar que es decantà per la pràctica de la pintura, i poca cosa més. Vivia molt modestament i va morir jove, més o manco a trenta anys. Fins ara es pensava que no hi havia altres artistes de la família que formessin part de la generació dels Oms Bestard, llevat d'un seu cosí germà, el pintor Gaspar Oms Amorós, que tanmateix va abandonar el Regne devers l'any 1662, definitivament. Resumint, d'acord amb la documentació publicada, quan s'inaugura l'últim quart del segle XVII, únicament dos membres de la dinastia, els germans Gaspar i Joan Oms Bestard, tenien taller obert a Ciutat. O això semblava. Perquè, llavors, qui era el Joan Antoni Oms, escultor d'ofici, que el mes d'octubre de l'any 1675 cobrava cinc lliures per fer la traça de la capella del Sanctrist de la parròquia d'Alcúdia, com va documentar P. Ventayol?¹⁶

Es tracta d'un tema que ha posat d'actualitat la flamant monografia que A. J. Villalonga ha publicat sobre aquella fàbrica monumental.¹⁷ Aquest autor identifica el tracista amb Joan Oms Bestard (sense esmentar el llinatge matern, però se sobreentén), corregint la hipòtesi que ell mateix havia formulat uns anys enrere, quan defensava la intervenció de Joan Antoni Oms Tomàs.¹⁸ Així i tot, és indispensable fer valer una bona dosi de prudència abans de donar per resolta la qüestió, és a dir, que se'n pugui proclamar l'autoria definitiva. En tot cas, llevat que la datació dels documents publicats estigui equivocada (una eventualitat improbable, ateses les transcripcions coincidents de dos investigadors tan dispars com són P. Ventayol i A. J. Villalonga), es pot assegurar que el tracista que es desplaçà a Alcúdia l'any 1675 no va ser de cap manera Joan Antoni Oms Tomàs, perquè havia mort vuit anys abans, i que no és impossible que fos el seu fill Joan Oms Bestard, de qui ja hem parlat més amunt. Ara bé, en aquest últim cas, el currículum de l'artista no avala la seva dedicació a l'arquitectura. Almanco, ara per ara.

¹⁵ D. ZAFORTEZA: *Del Puig de Pollensa al Puig del Sitjar*, Palma, 1945, 344-345. L'intermediari entre la comunitat i mestre Oms era el pollencí Dr. Gabriel Martorell, antic rector de Petra, i vicari general del bisbe Pedro Manjarres de Heredia.

¹⁶ P. VENTAYOL: *Historia de Alcúdia*, Palma, 1982 (1928), tom II, 184 ss.

¹⁷ A. J. VILLALONGA: *El Sol d'Alcúdia. Estudi historicoartístic del retaule del Sanctrist*, Alcúdia, 2007.

¹⁸ A. J. VILLALONGA: "El retablo del Santo Cristo de Alcudia como jeroglífico. Lectura iconológica", a A. BERNAT; J. T. CULL (eds.): *Los días del Alción. Emblemas, Literatura y Arte del Siglo de Oro*, Palma, 2002, 589-598. En canvi, no apareix citat cap Oms a l'obra de G. TORRES: *Els retaules de l'edat moderna a Alcúdia*, Alcúdia, 1998.

Un problema que resta per desentrellar és l'abast de la intervenció del tracista. L'al·lusió a la "traça de la capella", massa ambigua, no és prou significativa, encara que, basant-se en el llibre de Consells dels jurats alcudienca, P. Ventayol era categòric: qualificava Joan Antoni Oms d'arquitecte i el feia responsable del disseny arquitectònic.¹⁹ També opina el mateix A. J. Villalonga, que vincula l'espai arquitectònic al "model planimètric conventual introduït a Mallorca l'any 1622 per Jaume Blanquer a través de l'església del santuari de Lluc, la tipologia eclesial de creuer cupulat".²⁰ Encara que per justificar els aspectes compositius i morfològics de la capella alcudienca aquest autor adueix sobretot els exemples clàssics (Tereses, Santa Catalina de Sena), potser caldrà en una altra ocasió resseguir millor l'evolució de la capella fonda a Mallorca durant el segle XVII, un gènere que ens ha deixat exemples tan magnífics –i poc coneguts– com la de la Puríssima dels franciscans de Lluçmajor (de planta hexagonal, cupulada, amb fonamentació del 1694), la del Roser de Montuïri (del 1698, de planta longitudinal, amb capelles laterals i coberta cupulada), la del Roser de Petra (començada el 1687, amb cúpula i decoracions d'estries, com és habitual en fàbriques dels mestres d'obres de la família Cabrer), la del Roser d'Artà (cupulada, amb intervencions documentades dels Cabrer) o altres de dimensions més modestes (la de sant Gaietà de Sant Jaume de Palma, la de la Mare de Déu de la Salut de Sant Miquel de Palma, la del Roser de Sineu etc.)

Tampoc no deixa de ser equívoc que per demostrar que Joan Oms és l'autor del disseny arquitectònic, A. J. Villalonga al·ludeixi al pare, Joan Antoni Oms Tomàs, basant-se en el testimoni de Josep Gelabert. Com és prou sabut, mestre Gelabert, en el seu popular *De l'art de picapedrer* (1653), converteix Joan Antoni Oms Tomàs en arquitecte. Però el terme no tenia un significat equivalent al de l'arquitecte contemporani, senzillament perquè aquesta professió no es va institucionalitzar fins a la creació de les Acadèmies. En el context anterior, un artista es convertia en "arquitecte" gràcies als seus coneixements teòrics o "llibrescos", és a dir, bàsicament perquè coneixia i usava la gramàtica clàssica, perquè era un expert en l'ús dels ordres arquitectònics. Per això, a més de qualque esporàdic mestre d'obres, ho podia ser un escultor, un pintor, un argenter, etc. Salvant les distàncies, el mateix succeïa arreu del Continent, inclosa la península italiana, durant el Renaixement i una part del Barroc. Dit d'una altra manera, la capacitat de concebre espais arquitectònics, l'habilitat per dissenyar edificis, eren independents del bagatge de cultura arquitectònica clàssica que pogués tenir el tracista. D'altra banda, Gelabert no adjudica a mestre Oms ni una sola traça arquitectònica concreta. Només el cita com a autoritat en matèria arquitectònica en un conflicte purament nominal, a l'hora de batiar una volta de

¹⁹ P. VENTAYOL: *Historia ...*, tom I, 383. Cfr. n. 16.

²⁰ No és ben bé rigorós aplicar el terme conventual a l'església de Lluc, un santuari erigit en col·legiata l'any 1456. Encara que no vull negar la possible influència de Blanquer en el tracista de la capella alcudienca, crec oportú remarcar-ne explícitament les diferències. A Lluc, per exemple, el creuer sobresortit defineix una planta de creu llatina (a Alcúdia, un espai longitudinal, sense fer sobresortir el transsepte, que de cap manera es pot assimilar a una creu grega; en canvi, l'esquema de creu grega es pot usar per definir la planta de les Tereses, tot i l'allargament de la nau principal), les capelles laterals assoleixen una fondària molt superior (a Alcúdia, les capelles laterals es formen excavant el gruix del mur, mentre que les de Lluc permeten un pas de comunicació intermedi), els murs laterals de l'absis són convergents, el sistema d'articulació de la nau és gairebé antitètic (a Lluc, un ordre de pilastres i entaulament on imposta la volta de canó; a Alcúdia, alternant un ordre gegant de pilastres amb dos ordres molt heterodoxos de pilastres), etc.

creueria gòtica: “sisevada” per alguns mestres i “vuitavada” (de fet, de cinc panes) per Gelabert i Oms.²¹ La dedicació de Verger i Blanquer a la traça arquitectònica, ja sia esporàdica, ja sia sense interrupció, s’ha d’entendre com un fet més aviat excepcional. Doncs, per generalitzar el fenomen és necessari documentar-ho minuciosament. Endemés, pressuposar, com fa A. J. Villalonga, que l’encàrrec de la traça a un escultor avala “una evident valoració tant de la liberalitat artística com del rol arquitectònic assumit per l’escultor” i que “es tracta sens dubte d’un sòlid argument per a demostrar l’elevat grau d’assumpció dels plantejaments ideològics de l’art clàssic de l’edat moderna protagonitzat pels artistes mallorquins” és un diagnòstic, com a mínim, optimista.²² En vista del medi artístic mallorquí, amarat d’un capteniment i d’una formació pregonament artesanals, caldrà avalar la presumpció amb proves més sòlides.

Un cop més cal alertar del risc de caure en la mistificació històrica quan s’apliquen de forma mecànica categories historiogràfiques o conceptes històricoartístics que, estrictament, només poden tenir validesa en el context per al que varen ser concebuts (centres de producció italians o nuclis cortesans, per exemple), però que en altres ambients exigeixen una redefinició. La fama d’un petit grup d’artistes mallorquins del Sis-cents (Verger, Blanquer, Oms) no podia canviar substancialment els esquemes ideològics que perpetuaven l’ordre social establert; en definitiva, els prejudicis socials envers els artistes i, en general, la condició d’artesà també eren una barrera de contenció dels estaments superiors per fer front a les possibles aspiracions de millora econòmica i social de la menestralia. Per què, si no, la idea que l’art és una activitat intel·lectual no apareix recollida en les ordinacions gremials fins l’any 1706? Per què el mateix gremi, s’oposava l’any 1766 a l’activitat professional dels artistes (Josep Cantallops, Cristòfol Vilella) que s’havien format i examinat a l’Acadèmia de San Fernando? O perquè l’any 1800 un grup d’artistes encapçalats per Joan Muntaner Cladera encara havien de dirigir una queixa a l’Ajuntament de Palma en defensa del seu honor, reclamant que la seva feina no fos qualificada de “mecànica”? La situació era similar a altres indrets. Per al cas català, Joan Bosch ho ha explicat de forma sintètica i contundent:

D’altra banda, l’elit dels escultors autòctons gradualment més informats, més creatius i exigents, potser més conscients de la consideració que les arts rebien en alguns centres europeus, especialment a Itàlia i a les capitals cortesanes, desitjaven separar-se d’un gremi format, en general, per mers artesans, per mestres de mentalitat mecànica sense ambicions intel·lectuals, i somniaven de millorar una miqueta la seva consideració pública i, en conseqüència, les retribucions dels treballs. Només ho aconseguiren relativament a finals del segle XVII, després d’haver-ho intentat almenys en dues ocasions (...) Reeixiren, en canvi, el 1680 gràcies a un reial privilegi de Carles II que autoritzava la creació d’un col·legi d’escultors a Barcelona (...) Tanmateix, ni abans ni després del reial privilegi van tenir els escultors la consideració d’autèntics artistes, ni van mostrar la preparació intel·lectual ni l’ambició creativa dels seus homòlegs als centres d’avantguarda. El nou col·legi, malgrat les declaracions de

²¹ J. GELABERT: *De l’art de picapedrer*, Palma, 1977, 262.

²² A. J. VILLALONGA: *El Sol...*, Alcúdia, 2007, 35, n° 15.

*principis contingudes als seus memorials dels anys 1679 i 1680, s'articulà d'acord amb els usos gremials de les altres corporacions artesanes...*²³

Però, posats a esmentar conjuntures similars a la mallorquina, també es poden aduir altres exemples, com ara l'aragonès, estudiat per E. Arce:

*... cabe señalar que los escultores tenían asignado un lugar poco eminente en la sociedad aragonesa del siglo XVII. Un sitio, en todo caso, equiparable al que ocupaba la inmensa mayoría de sus colegas en otras demarcaciones españolas (...) pero añadiendo una salvedad: que entre los establecidos en Aragón era imposible que pudiera darse cualquier excepción a la regla general, puesto que tampoco disponen de una clientela de rango suficiente como para ser capaz por sí sola, invirtiendo sus medios de fortuna y haciendo uso de su influencia, de facilitar al escultor el bienestar económico o el acceso a una posición elevada en la escala social...*²⁴

De moment, com deia abans, el grau d'implicació de mestre Oms en el disseny de la capella alcudienc és un misteri. Ara com ara, tot el que sabem és que viatja a la vila, fa una traça (escrita?, dibuixada en pergami o en paper?), cobra cinc lliures i es desentén del projecte. Problema atribuït a banda, les dades sobre les vicissituds constructives de la capella alcudienc són pràcticament les mateixes que ens havia ofert P. Ventayol fa noranta anys: la seqüència cronològica és fragmentària (globalment, oscil·la entre 1675 i 1697) i no ha estat possible esbrinar la responsabilitat exacta dels diferents mestres d'obres que hi varen intervenir.²⁵ Un últim detall que cal considerar és el del nom de l'artista, perquè tots els documents exhumats -i això vol dir tots, llevat del cas d'Alcúdia- esmenten el presumpte tracista (sempre que vulguem admetre la hipòtesi de Joan Oms Bestard) com

²³ J. BOSCH (com.): *Alba daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*, catàleg d'exposició, Girona, 2006, 33.

²⁴ E. ARCE: "El retablo escultórico en Aragón durante el siglo XVII", a M. C. Lacarra (coord.): *Retablos esculpidos en Aragón. Del Gótico al Barroco*, Zaragoza, 2002, 351-392, en part. 355

²⁵ P. VENTAYOL: *Opúsculo histórico del Santo Cristo y su capilla de Alcúdia*, Palma, 1918. El mateix autor resumeix les notícies en la seva publicació del 1928 (cfr. n. 14). Sorprenentment, l'opuscle de Ventayol no apareix entre la bibliografia citada per A. J. Villalonga. L'apotecari Ventayol adjudica la primera fase constructiva (1675-1680) a Pere Torrendell, que també començà la reforma de l'oratori de Nostra Senyora de la Victòria (acabada per Agustí Isern, picapedrer de Sa Pobla). Una segona etapa (devers 1680) va ser dirigida per Antoni Costa (llavors es compren rajoles "per el redó del cimbori", dada que desconeix A. J. Villalonga, que n'avança la datació). Més tard, hi participen els germans Gabriel i Agustí Isern. No calen esforços per demostrar el paper jugat com intermediari per l'alcudienc Dr. Tomàs Serra, obrer major de la confraria de la Victòria i, des del 1687, rector de Sa Pobla. El temple parroquial pobler també fou construït per diferents membres de la família Isern (Agustí, Gabriel i Josep). Vegeu B. GUASP: *Origen de la parròquia de Sa Pobla de Vialfàs i construcció del temple actual*, Palma, 1966; i G. LLINÁS: "Documentos concernientes a la parroquia de Sa Pobla (algunas apostillas)", *BSAL*, 33, Palma, 1965, 417-422. Ja que l'objectiu d'aquest article no és fer una ressenya de la monografia d'A. J. Villalonga, a partir d'ara deixarem de banda qualsevol altre tema que s'escapi a la participació dels Oms, a excepció d'una altra qüestió que es dona per demostrada, però que, a pesar de l'abundant documentació transcrita, no troba confirmació documental (o almanco no s'aporta): s'assegura que la paternitat del disseny del retaule alcudienc del Santerrist recau en Mateu Joan Serra, quan el contracte es refereix explícitament a "la planta sa ha feta", eludint el nom del tracista. Si l'autoria s'infereix d'altres papers, fóra interessant donar-los a conèixer, en el ben entès que de moment caldrà mantenir la de Mateu Joan. No puc deixar de constatar que, pel que fa al programa iconogràfic, desconcerta que no s'elabori una exegesi exhaustiva del sermó del dominic fra Josep Agramunt, *Los tres estados del sol*, molt més implicat amb el simbolisme solar que la resta dels participants en les cerimònies de translació del Santerrist a la nova capella, l'any 1697.

Joan Oms, mai com Joan Antoni Oms.²⁶ Per contra, no fóra raonable assignar la traça a Joan Antoni Oms Arbona, un escultor fins ara negligit -o, més ben dit, desconegut-, fill del suara esmentat Joan Oms Bestard, perquè l'any 1675 era massa jove. És improbable que el seu pare, que havia nascut l'any 1639, es casés abans de 1660. A més, els llibres sacramentals ho confirmen: Joan Antoni Oms Arbona va ser batiat a la parròquia de Sant Miquel el 22 d'octubre de l'any 1663, de manera que no el podem convertir en el tracista del retaule alcedienc, per molt precoç que fos.²⁷ I, a pesar de tot, és l'únic membre de la família que, fins a la dècada dels noranta del segle XVII, sempre apareix anomenat Joan Antoni (mai, Joan) en la documentació coneguda.

La identificació dels diferents Oms de la següent generació, la dels néts de Joan Antoni Oms Tomàs, es complica, perquè l'homonímia prolifera i els documents mai no esmenten el llinatge matern. El problema és especialment delicat quan es tracta de contractes i rebuts, perquè ens obliga a recolzar les atribucions sobre arguments cronològics i estilístics que no sempre són fiables, considerant l'estat fragmentari de la historiografia artística. Era lògic que els germans Oms Bestard, fills d'un Joan Antoni i néts d'un Gaspar, volguessin perpetuar la memòria dels avantpassats a través del nom dels seus fills, com ha estat costum fins al present.²⁸ Per això, devers l'any 1700 coincideixen en el temps dos Joan Antoni Oms i tres Gaspar Oms, tots cinc escultors. El més fàcil seria adjudicar totes les obres del grup a un genèric "taller dels Oms", però un dels objectius de l'historiador de l'art, si més no dels que es reconeixen hereus de la tradició vasariana –i, modestament, m'hi puc comptar-, és justament el contrari: perfilar les diferents personalitats artístiques i elaborar-ne els catàlegs respectius. D'altra banda, sembla que els diferents integrants de la família s'agrupaven en dos tallers autònoms, encara que això no devia ser impediment per assumir eventuais col·laboracions amb els parents o altres col·legues. Per tant, anem a pams. L'hereu del taller familiar, el que havia inaugurat Joan Antoni Oms Tomàs, un obrador ben fornit que obria porta al carrer de Sant Miquel, a l'illeta de la casa del gremi d'argenters, veïna a l'església parroquial, havia estat Gaspar Oms Bestard, perquè era el primogènit. L'any 1670 es va casar amb Joana Anna Batlle Roca a una edat madura, ja que tenia més de trenta anys; en això, se semblava al seu pare, que es casà als trenta-set. L'edat no fou obstacle, però, perquè deixés nombrosa descendència. Ara sols ens interessen els dos

²⁶ ARM (Arxiu del Regne de Mallorca), Prot. P-905; 1668, 27 febrer: concòrdia per l'herència paterna entre els germans Gaspar i Joan Oms, escultors; ARM, Prot. LL-304; 1677, 5 setembre: testament del pintor Bartomeu Domenge (hi apareix com a testimoni Joan Oms, escultor); ARM, Prot. S-452; 1681, 19 agost: testament de Joan Oms, escultor; ARM, Prot. P-1122; 1701, 13 agost: testament d'Elisabet, filla de Joan Oms, escultor; ARM, Prot. 6856; 1712, 4 gener: testament de Jaume Oms, sabater, fill de l'escultor Joan Oms; ARM, Prot. 3530; 1722, 24 octubre: inventari de Joana Arbona, vídua de Joan Oms, escultor.

²⁷ ADM (Arxiu Diocesà de Mallorca), Sacramentals, Sant Miquel, Baptismes, B/62 (1629-1649): "Juan Antoni Miquel Oms, fill de Juan Oms y de Joana Arbona, coniuques, betejat per mi el Dr. Antoni Font pre. Ab llicència vuy als 22 octubre 1663, foren padrins Jaume Arbona y Antonina Ballester vídua". El padrí de fonts devia ser un oncle matern; la padrina era una germanastra del pare. El matrimoni Oms Arbona havia tingut una filla, Elisabet, batiada amb el nom de l'àvia paterna, el 20 de gener de 1661 a la mateixa parròquia.

²⁸ No comptem amb Antoni Oms Bestard, perquè sols deixà una filla, Elisabet Oms Abram, que, com veurem, es casà l'any 1709 amb el famós escultor Francesc Herrera Garcia, un dels més importants renovadors de la plàstica mallorquina.

únics fills artistes, ambdós escultors: Joan Antoni Oms Batlle (Palma, 1679-1748) i Gaspar Oms Batlle (Palma, 1691-1750). En parlarem més endavant.

Per la seva banda, Joan Oms Bestard, es casà força més jove, com hem vist, amb Joana Arbona Amengual. Com el seu germà, residia a la parròquia de Sant Miquel, però a l'illeta del forn que hi havia davant del convent de l'Olivar, no lluny del de Santa Caterina de Sena. Quan va morir l'any 1681, precoçment, deixà vuit fills, dels quals ara només vull recordar Joan Antoni Oms Arbona (que, repetim-ho, mig confós amb un germà, fins ara no existia per a la historiografia artística), Gaspar Oms Arbona (Palma, ca. 1668-1745), Joan Oms Arbona (Palma, ca. 1670-1733) i Cristòfol Oms Arbona (Palma, 1681-1710). Podem descartar els dos últims: Joan es dedicava a la pintura (se n'examinà l'any 1696),²⁹ mentre que Cristòfol, documentat com escultor en l'obra del retaule major dels dominics de Palma, fou assassinat abans de complir els trenta.³⁰ Va morir el 24 d'abril de 1710. Quatre mesos més tard, la seva mare i el seu germà Joan concedien per amor a Déu el perdó a l'homicida, el sabater Martí Ballester.³¹

L'existència de Joan Antoni Oms Arbona es podia deduir d'algunes referències documentals esparses, datades amb posterioritat a la mort del seu pare (1681) i que no s'esqueien a la biografia del seu cosí germà Joan Antoni Oms Batlle (nascut l'any 1679 i batiat amb el nom d'un germà que havia mort l'any 1673, encara minyó), però ara la seva existència fugissera i fantasmagòrica es converteix en real. Era el primogènit i, com ja s'ha demostrat, va néixer l'any 1663. Com és natural, l'any 1681 era menor d'edat, i així consta en el testament del seu pare (que nomenà hereva i curadora dels fills la seva muller, Joana Arbona),³² però sorprenentment l'any següent ja apareix qualificat d'escultor, quan cobra

²⁹ En una publicació anterior ja feia veure les dificultats existents per identificar Joan Oms Arbona, però només ara podem distingir-lo del seu germà quasi homònim Joan Antoni Oms Arbona. Per tant, s'ha de corregir la veu corresponent a M. CARBONELL: "Els Oms", p. 378. Segons J. Juan, el primer és l'artista que pintà el desaparegut retaule de l'ermita de la Trinitat de Valldemossa i un sant Miquel per a l'antic retaule de sant Sebastià de l'església de Santa Eugènia (que ell mateix va identificar amb la representació sobre tela dels arcàngels Miquel i Gabriel del mateix temple, però que són obra documentada de Salvador Torres, de l'any 1841; l'actual retaule de sant Sebastià data de 1866. Vegeu S. ARROM: *L'Església de Santa Eugènia (1583-1913)*, Palma, 1999). Lamento haver perpetuat alguns d'aquests errors, refiant-me d'altres autors.

³⁰ Recordem que el seu pare havia estat inculpat de l'assassinat de l'escultor Jeroni Pinya. A més, un oncle del seu pare, el pintor Joan Oms Capó, va morir després que fou apunyalat per l'esquena l'any 1616 a mans d'un seu cunyat. Si eren episodis relacionats amb l'activitat professional, potser de gelosia, o si és una qüestió de fatalitat potser no ho sabrem mai. La tragèdia colpejà altres famílies d'artistes. Per exemple, el pintor Jaume Blanquer Macip (fill del famós constructor del retaule del Corpus Christi de la catedral) va morir l'any 1687 arran d'una punyalada que li ocasionà el corredor de coll Gabriel Avellà (encara que després l'homicida volgués demostrar amb diferents testimonis que l'artista s'havia recuperat de la nafra i que havia mort de febre uns mesos més tard), mentre que un nét seu, el pintor Jaume Blanquer Gomila, va morir l'any 1721 d'un cop d'espasa que li va infligir el mercader Pere Horrach.

³¹ ARM, Prot. 6561; 1710, 17 agost.

³² ARM, Prot. S-452; 1681, 19 agost: testament de Joan Oms, escultor. Nomenà marmessors la muller; el germà Gaspar Oms Batlle; el Dr. Cristòfol Frontera, beneficiat a la Seu i cosí de l'esposa; l'escultor Damià Creuades, que havia estat deixeble i col·laborador de Joan Antoni Oms Tomàs; i fra Antoni Barceló, dominic. Es va voler enterrar a la tomba del pare, davant la capella de santa Caterina de Sena del convent de dominics, i demanava tres-centes misses de requiem. Deixava la llegítima als fills (Joan Antoni, Gaspar, Joan, Jaume, Elisabet, Vicenç, Joana Anna i Cristòfol), però feia hereva la muller.

una part de la feina que el progenitor havia obrat al retaule major dels dominics de Palma. Dit d'una altra manera, la mort del seu pare el convertí ipso facto en cap de casa i, tractant-se del primogènit, en l'ànima del taller familiar. En casos com el seu, el gremi dels artistes facultava els fills a mantenir l'obra, encara que fossin menors d'edat. L'any 1683 figura com a testimoni ("Joan Antoni Homs, escultor") en la cessió d'un censal de l'escultor Damià Creuades a favor de l'església de Sant Miquel,³³ mentre que tres anys més tard, juntament amb el seu germà Gaspar i altres artistes, el descobrim nomenant procurador i advocat.³⁴ Fins ara, la cronologia li assegurava la paternitat d'una feina no determinada a la capella del Santerist de l'església de la Santa Creu (1692-93),³⁵ d'un crucifix d'ivori per a la sagristia dels dominics de Palma (del 1694, cobert de lloances per Antoni Furió, que informa també del seu trasllat a Sant Nicolau) i del retaule major del santuari del Puig de Pollença (1689-90). Aquest últim va ser contractat per 183 lliures, a més dels materials, la cavalcadura i el menjar; ha desaparegut, llevat d'alguns fragments ornamentals i del sagrari, que presenta columnetes salomòniques. A finals del segle XVIII, Jeroni de Berard el descrivia com "un altar atlántico de madera dorada, de follajes y ángeles, hecho en el año de 1700 de *elemosinis piorum*, con un camaril donde está Nuestra Señora...".³⁶

A més de poder confeccionar la biografia d'un artista, el treball d'arxiu té altres recompenses. Per exemple, la de documentar l'autoria d'una obra i conèixer les condicions contractuals de l'encàrrec. La satisfacció és major si l'obra és tan espectacular com el retaule major de la parròquia d'Esporles, el mateix que fins l'any 1841 embellia el presbiteri de l'església conventual de Santa Margalida, de Palma.³⁷ En síntesi, segons els contractes datats el 28 de març de 1692, la priora del convent, sor Laudòmia Nadal, i dues religioses més, sor Prudència d'Oms i sor Elisabet Nadal, encarregaven a l'escultor Joan Antoni Oms (i Arbona):

un quadro per lo altar major d'esta nostra Isglésia de Sta. Margarita segons la planta y dibux que's troba delineat en un plagamí mostrat en presència del not[ari] y testimonis infrascrits, lo qual vos dit me[stre] Homs haveu de fer ab la conformitat següent. Primo és pacta concordat entre de nosaltres dites pars que vos dit me[stre] Homs scultor haveu de fer dit quadro segons dit debux y planta ab tota perfectió de figures de sancts, àngels, serafins, columpnas, capitels, pasteras de sis sancts, la una per la gloriosa Sta. Margarita, altre del gloriós St. Augustí, y quatre altres, y fer tot lo demés dibuxat en fuyta segons dita planta y dibux y perfectió que demane dita obre

Signaren com a testimonis, entre d'altres, els escultors Damià Creuades i Nicolau Servera (aquest últim, deixeble del testador). L'escultor va morir dos dies més tard.

³³ ARM, Prot. 1661; 1683, 22 març.

³⁴ ARM, Prot. T-332; 1686, 1 setembre. Poc després, el 13 de novembre del mateix anys, el pintor Antoni Lliteres i el brodador Rafael Mojà en nom propi i en el d'altres artistes nomenaven procurador l'escultor Bartomeu Calafat perquè els representés en el plet que havien instat contra ells el pintor Francesc Seguí i el nostre escultor Joan Antoni Oms: ARM, Prot. 6610, f. 52.

³⁵ L. PÉREZ: *El Cristo de Santa Cruz*, Palma, 1956, 33.

³⁶ M. ROTGER: *Historia de Pollensa*, Palma, 1995 (1904), vol. II, 161-162. L'autor qualifica el moble com "uno de los peores dechados del gusto churrigueresco que puedan verse en Mallorca". Vegeu, a més, *El Puig de Pollença: Espiritualitat-Història-Art*, Pollença, 1998.

³⁷ B. PINYA: *Monasterio de religiosas de Santa Margarita (ahora Hospital Militar)*, Palma, 1953; M. GUAL DE TORRELLA: "Templo de Santa Margarita", *BSAL*, 35, Palma, 1977, 333-341; R. CARBONELL; M. SALOM: *Els retaules de l'església parroquial de Sant Pere d'Esporles*, Esporles, 1998.

El moble havia d'amidar 70 pams d'alçària per 37 pams d'amplada, s'havia d'executar en dos anys (incloses la dauradura, la pintura i les insgnies dels sants), se li assignava un cost de 1.200 lliures (aportades a mitges per sor Prudència d'Oms, d'una banda, i les germanes sor Laudòmia i sor Elisabet Nadal, de l'altra), i les clientes es reservaven el dret de fer acabar l'obra a un altre artista si l'actual no complia els terminis, a més d'afegir, al final del document, que les dues Virtuts del cos superior havien de ser substituïdes pels arcàngels Miquel i Rafael.³⁸ De les promotores, en podem dir poca cosa. Sor Prudència, filla de Berenguer d'Oms i Descós i d'Elionor Sanglada i Safortesa, devia ser d'edat provectora, atès que havia professat l'any 1639.³⁹ Les germanes Nadal també pertanyien a una família aristocràtica, perquè eren filles de Francesc Nadal i Ballester, jurista i membre del Gran i General Consell, i de Margalida Descatlar i Sanglada. Eren per consegüent germanes de Pere Nadal, canonge i vicari general del bisbe Bernat Cotoner, i de Francesc Nadal, cavaller de Sant Joan, a més de germanastres de Joan Antoni Nadal i Sureda, ciutadà militar i jurat de la Universitat. Entre els papers procedents del convent on residien s'ha conservat un llibre d'albarans de les rendes censals que els havia llegat la mare, datat entre 1686 i 1700.⁴⁰

El nostre escultor treballà tres anys en el retaule, però no el va acabar per raons desconegudes. Els documents exhumats deixen entreveure que l'escultor s'havia absentat. De fet, mai més no torna a comparèixer en la documentació, volatilitzant-se sobtadament. La seva desaparició és un misteri. El cas és que el 18 de setembre de 1695 el seu germà Gaspar, convertit d'improvís en cap del taller familiar, es comprometia a acabar l'obra. Això, afegia Gaspar, "sens perjudici de la obligació per dit Joan Antoni mon germà prestada".⁴¹ Llavors ja havia mort sor Prudència, de manera que dels seus deutes se'n va fer càrrec una neboda, sor Dionísia Truiols. Sagristana del mateix monestir, sor Dionísia era filla del noble Francesc Truiols-Angelats i Nicolau i de la seva primera muller, Margalida d'Oms i Sanglada; per tant, era neboda materna de sor Prudència d'Oms. Havia professat l'any 1672, dotada amb 400 lliures pel seu pare.⁴² Com a testimoni privilegiat de totes les negociacions entre el convent i els artistes sempre compareix Berenguer Truiols, canonge de la Seu i germà de sor Dionísia.

³⁸ ARM, Prot. S-1928, 26v.

³⁹ ARM, Clero, Santa Margalida, C-904; 1639, 17 abril: el pare Berenguer i el germà Francesc la doten amb 32 lliures censals. Gràcies als llibres d'enterraments de Sant Francesc, sabem que el pare va morir l'any 1657, ja vidu i ordenat de prevere; i la mare, l'any 1634. A més de Francesc, sor Prudència tenia dues germanes i dos germans santjoanistes. El germà Francesc, que va finir l'any 1656 i estava casat amb Francina de Santjoan, fou el pare de Berenguer d'Oms i de Santjoan; amb aquest últim s'extingí l'any 1721 aquesta branca dels Oms, refosa en la de Truiols-Angelats. Cfr. n. 42.

⁴⁰ ARM, Clero, C-4577. A partir de desembre de 1695 només apareix la signatura de sor Elisabet. La mare de les religioses també havia estat casada amb el donzell Francesc Burgues Safortesa. Sobre el pare i el germà Pere, vegeu A. PLANAS: "Los juristas mallorquines del siglo XVII", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 11, Palma, 2001, 59-105.

⁴¹ ARM, Prot. T-564, 76.

⁴² ARM, Clero, C-901; 1672, 6 febrer. Una germana, sor Jerònima, havia professat al mateix convent l'any 1665. El seu pare era conegut com Francesc Truiols-Angelats perquè havia assumit el fideïcomís del ciutadà militar Miquel Angelats, mort l'any 1633, després que morís sense descendència Pere Moranta i Angelats, l'any 1669. La mare de les religioses s'havia casat en primeres núpcies amb Gregori de Villalonga, cavaller de Calatrava.

El retaule es donava per acabat el 5 d'octubre de 1697, quan Gaspar Oms Arbona signa l'època definitiva a favor de sor Dionísia Truiols (en aquell moment, priora) i de sor Elisabet Nadal (ella sola, atès que la seva germana Laudòmia ja era difunta). El preu final sumava 1.350 lliures, és a dir, les 1.200 lliures que les religioses havien emparaulat amb Joan Antoni, "per falte y ausència del qual me obliguí jo Gaspar Oms a proseguir la obra de dit quadro", i altres 150 lliures que havien promès a Gaspar, "en ajuda del meu treball, ab una scriptura private". A canvi, les dues religioses "confessam y en veritat regonexem estar acabat de posar lo dit quadro y perficionat del tot, a gust y contento nostro, per ço, en quant manester sia, alliberam a vós y al dit Juan Antoni Oms vostron germà y als vostros de las respective obligacions per vosaltres prestades en los referits actes per dita rahó".⁴³

Dos anys més tard, el 7 de juliol del 1699, l'esmentada sor Dionísia, que llavors ocupava el càrrec de priora, va cedir a l'escultor Mateu Joan la dauradura del moble, incloses les figures, per 400 lliures, sense comptar l'or.⁴⁴ La feina s'havia d'acabar en un any i mig i també comprenia "lo adorno" de la definició de la Santa Verònica, la qual cosa deu significar el coronament del retaule de la Verònica, que havia contractat anys enrere Joan Antoni Oms Tomàs; el moble ha desaparegut –almanco, no s'ha pogut identificar-, però l'encisadora talla de la titular es conserva al convent de la Concepció.

Com és natural, el retaule esporlerí ha sofert modificacions, ja que fou necessari adaptar-lo al nou emplaçament i a diferents necessitats devotes. Per exemple, la talla de santa Margalida va ser substituïda per la de sant Pere, patró de la vila, sembla que aprofitant l'escultura principal de l'antic retaule major de la parròquia. Les figures del primer cos, sant Francesc Xavier i sant Lluís Gonzaga, daten d'inicis del segle XX. Substitueixen les de sant Joan Baptista i sant Bernat, però aquestes tampoc no eren les originals: almanco la segona datava del 1896 i, pel que sembla, substituïa un sant Vicenç Ferrer. La fornícula de l'esquerre del segon cos, ara ocupada per santa Rita, servia per allotjar una santa Mònica, probablement original –és habitual en iconografia agustiniana-, mentre que el sant Miquel de l'àtic reemplaça un sant Agustí, que ja apareixia al contracte –justificat perquè les religioses de Santa Margalida seguien la seva regla-. En definitiva, les úniques talles que amb tota seguretat provenen del taller dels Oms són la de santa Elisabet d'Hongria, aposentada en la fornícula de la dreta del segon cos, i els àngels de cos sencer que sostenen escuts sobre el segon entaulament –tot i la distància de l'espectador, s'endevinen les armes de les famílies Oms i Nadal-. Encara que és un model de caritat i patrona del Tercer Orde Franciscà, santa Elisabet pot tenir aquí una justificació onomàstica, per la devoció personal de sor Elisabet Nadal. El coronament, amb l'escut de sant Pere, format per la tiara i les claus, també és un afegit modern. En canvi, la resta del moble original s'ha conservat en bones condicions: l'estructura arquitectònica, les polseres, el sagrari i l'expositor, els àngels amb escuts, les dues pintures de la predel·la –martiri i mort de santa Margalida- i, com hem dit, la figura de santa Elisabet. No és possible distingir les mans dels dos germans escultors, però si el sistema de treball que seguien era el més habitual, podem assignar –ni que sigui provisionalment- l'estructura del retaule a Joan Antoni i les talles dels àngels i de santa Elisabet a Gaspar.

⁴³ ARM, Prot. T-564, 279.

⁴⁴ ARM, Prot. T-565, 152.

La filiació estilística del retaule ha estat resseguida per R. Carbonell i M. Salom. El vinculen a models blanquerians (“El retaule major d’Esporles es pot incloure clarament entre aquells retaules que segueixen els models estilístics creats per Blanquer en el seu retaule del Corpus Christi”), però no deixen d’observar similituds amb el retaule major del convent de la Concepció, obra de Pere Pou (“tot i que resol de diferent manera la decoració de la major part de les columnes i la forma dels arquitrans i frontons que separen el segon cos de l’àtic”), i, sobretot, amb el retaule major dels dominics de Manacor, grandiosa peça del taller de Joan Antoni Oms Tomàs (“Aquest retaule és un dels que presenta més semblances respecte al retaule major d’Esporles, sobretot pel que fa a la seva estructura de carrers convergents, que és pràcticament idèntica”). Encara, arriben a una prudent conclusió: “Tot i això, si cap de les nostres hipòtesis no és correcta, pareix evident que l’autor del nostre retaule va tenir contactes amb els artistes esmentats anteriorment, propers tots ells al cercle artístic de Jaume Blanquer”. I, finalment, pronosticaven una eventualitat que s’ha revelat en bona part correcta: “Però, també, cal dir que és possible que es tracti d’un escultor avui dia encara desconegut per la historiografia mallorquina”.⁴⁵

En síntesi, l’espectacular retaule esporlerí pot ser interpretat com un exemplar emblemàtic de la retaulística mallorquina de finals del segle XVII, d’un barroc ja madur, encara que amb escasses influències de la plàstica italiana, una estructura grandiosa que tanmateix perpetua un sistema compositiu convencional, de cossos superposats i carrers lleugerament convergents, obrat –això, sí– amb una tècnica impecable. A més, resulta una superba demostració de la fascinació que sentia l’època per la sumptuositat de la fusta daurada i policromada, per la riquesa i varietat dels repertoris ornamentals –treballats com si fossin brodat o filigrana–, que aquí cobreixen totes les superfícies –frisos, cornises, predel·la, fusts, carcanyols i interiors de les fornícules, polseres, etc.– i en definitiva un manifest de la importància concedida a la dimensió “estètica” del retaule, ni que fos expressada en termes de luxe, ostentació, *horror vacui*, brillantor o llum. Tot plegat, la tipologia del retaule, que sobretot responia a inquietuds espirituals, també afavoria una mirada sensorial de l’espectador: feia germinar una empatia sensitiva que, implícitament, s’unia o se superposava als requisits contemplatius i als afanys devots.

No hi podien faltar les columnes de fust salomònic, que lògicament emmarquen l’espectacular sagrari, un element característic de l’època, amb dipòsit de reserva i tabernacle o expositor. Les columnes, per cert, acusen la influència dels Oms de la generació anterior: el terç inferior, separat per un anell, adopta forma de balustre. El mateix es pot dir dels estípits de l’àtic, una de les “especialitats” de Joan Antoni Oms Tomàs, que heretaren els seus fills. Tanmateix, la documentació exhumada no assegura automàticament l’autoria de la traça a favor de Joan Antoni Oms Arbona. El fet és que el prestigi d’aquest tipus de retaule n’assegurava la pervivència durant el Set-cents. La desaparició del moble d’estructura reticular, tant el de planta recta com el de carrers convergents, fou lenta. És comprensible que deixebles i seguidors dels Oms el perpetuessin: Domingo Ferrer, Francesc Obrador, Andreu Carbonell, Mateu Joan Serra, etc. I el mateix passa amb el fust salomònic, que encara utilitza profusament Francesc Herrera, per exemple. Aviat, però, també s’introdueixen variants que, a la llarga, conduïrien a la desintegració de les estructures

⁴⁵ R. CARBONELL; M. SALOM: *Els retaules...*, 37.

articulades amb ordres clàssics, dels mobles que mantenien l'aspecte rígid d'una prestatgeria.

Un dels retaules que presenta més afinitats estilístiques amb el d'Esporles, encara que sigui de dimensions molt més modestes, és el de sant Pere Regalat de l'església de Sant Francesc de Palma, encara massa ignorat. Només presenta dos cossos: l'inferior, de tres carrers, acull una profund nínxol quadrat que allotja el vol prodigiós del sant titular, quan fou transportat per àngels entre dos convents franciscans, emmarcat per fornícules més convencionals, ocupades per les estàtues dels sants Francesc de Paula i Francesc Xavier (més modernes que la resta del moble); el superior, d'un sol carrer, mostra una pintura de la Mare de Déu de l'Esperança, l'antiga titular, amb un donant de la família Torrella, que la tradició i l'escut del coronament identifiquen amb Tomàs de Torrella i de Verí, cavaller de Calatrava, mort l'any 1652 i exhumat incorrupte el 1711.⁴⁶ A la predel·la, dues pintures amb escenes de la vida de la beata Viridiana enquadren una insòlita representació de la mort del titular, una espècie de diorama amb les figuretes exemptes de tres franciscans. El moble era atribuït a Francesc Herrera o a un seguidor per S. Sebastià i A. Alonso, mentre que les cròniques del convent el daten l'any 1711, bé i que la dauradura es retardà trenta anys.⁴⁷ Tanmateix, els inicis de la construcció del retaule s'han de recular una vintena d'anys. En efecte, el mes de maig de 1693, Joan de Torrella i Ballester donava permís a fra Llorenç Pons per fabricar el moble:

*Sia a tots cosa manifesta y notòria com yo Juan Torrella donzell, duenyo y senyor de la capella de Nra. Sra. de Esperansa del Real Con[ven]t de St. Francesch de la p[rese]nt Ciutat, sabent y attanent que el Rd. P. fr. Llorens Pons pre., religiós del dit Convent, té gran desitg y devotió de eregir y construyr en dita capella un quadro del Gloriós Sanct Pere Regalat, y per dit effecte haver-me requirit una y moltas vegades ly donàs permís, facultat y licència de poder construyr en dita capella lo dit quadro, la qual requisitió és molt justa y a rahó conforme, perquè fabricant-se dit quadro estirà ab major descèntia la dita capella y en aquella se porà venerar la figura del dit Gloriós St. Pere Regalat, de qui yo som tant devot...*⁴⁸

La voluntat del donant no es complí del tot, perquè el retaule no va acollir les imatges de les santes Anna i Àgata ni s'arribà a fabricar un tercer ordre –amb sants franciscans elegits per fra Pons–, com demanava en el document esmentat. Això no obstant, Joan de Torrella degué aprovar la composició estructural definitiva, ja que no va morir fins l'any 1713, quan s'havien acabat el moble i les imatges principals. El cas és que la densitat de l'aparat ornamental i alguns detalls compositius, com ara els angelets-atlants de la predel·la fan pensar un cop més en el taller dels germans Oms Arbona o en el d'un bon

⁴⁶ Certament, els trets fisonòmics del cavaller representat al retaule dels franciscans difereix dels retrats de Joan de Torrella i Ballester (1646-1713) i del seu fill i hereu Agustí de Torrella i Truiols (1685-1748), conservats a Can Vivot. Sobre aquests personatges, autors de la inèdita *Olla podrida*, vegeu C. SIMÓ: *Catàleg dels noticiaris mallorquins (1372-1810)*, Palma, 1990. En canvi, són errònies algunes dades publicades per M. de QUIROGA: "Heràldica gentilicia ...", ja que afirma que el cos incorrupte pertanyia a Joan de Torrella i conjectura que el retaule fou encarregat pel seu fill Agustí.

⁴⁷ S. SEBASTIÀ i A. ALONSO: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporànea*, Palma, 1973, 119. R. CALAFAT: *Llibre de Antiguitats de la Iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca* (còpia de J. de OLEZA), Palma, 1928, 27.

⁴⁸ ARM, Prot. 1847; 1693, 8 maig.

seguidor. La gasiveria documental i la manca d'altres obres ben documentades que puguin servir de referència estilística ens impedeixen, però, d'afinar l'atribució.

Segui com vulgui, la carrera de Gaspar Oms Arbona es va prolongar fins a mitjan segle XVIII: va morir el 1745, arribant gairebé a la vuitantena d'anys. Després d'acabar el retaule del monestir de Santa Margalida, es va comprometre a acabar el del Santcríst de les dominiques, que el seu pare, Joan Oms Bestard, havia deixat a mig fer. No hi insistiré, perquè n'he parlat més amunt. De moment, la resta d'obres d'aquest Gaspar no es poden destriar de les seu cosí germà Gaspar Oms Batlle, força més jove (ja que degué néixer devers el 1690 o, segons G. Rabassa, el 1691), però que va mantenir una carrera paral·lela fins al 1750. Així, d'un Gaspar Oms era el sant Miquel que coronava el campanar de la parròquia homònima de Palma, beneït el 1704; el sagrari gran (1699), el primer retaule major (1703) i el retaule del Cor de Jesús del convent de les caputxines (aquesta última, una atribució d'A. Furió) i diverses obres per al convent de dominics d'Eivissa (retaule de sant Tomàs d'Aquino i decoració de l'orgue). Les obres eivissenques són també esmentades per Furió, el qual afegeix que l'escultor fou captivat pels moros i hagué de ser rescatat amb fons de la mitra. Ja que Gaspar Oms Bestard va morir l'any 1702 i el seu fill Gaspar Oms Batlle era massa jove, totes aquestes peces s'han d'integrar en el catàleg de Gaspar Oms Arbona, llevat potser el sagrari de les caputxines, que també podia ser obra del primer. En canvi, les claus de volta de la nau i l'escultura aplicada a les capelles de la parròquia de Santa Maria del Camí, tot realitzat entre 1734 i 1741, deu ser responsabilitat de Gaspar Oms Batlle, ja que fou el seu germà Joan Antoni qui s'encarregà d'esculpir la clau de volta del presbiteri ("clau y escut de la cupinya").⁴⁹

Entre les obres conservades que la documentació adjudica a un Gaspar Oms, cal distingir dos grups de retaules dissemblants, tant per la tècnica com per l'estil. Per lògica els hem d'assignar a dos escultors independents. Ara bé, el que no podem fer és garantir l'autoria de cadascun d'ells. Qualsevol hipòtesi resulta temerària. En una primera categoria cal integrar alguns retaules de Petra: a l'església parroquial, el de sant Josep (contractat l'any 1730 per 325 lliures; se n'ha d'excloure el titular, més modern); a l'església del convent, el major (devers 1720-1724, incloses les imatges, amb la col·laboració d'Onofre Ribot i Joan Coll) i el de sant Francesc (1723, documentada la talla del titular).⁵⁰ Tots ells mostren reminiscències de la retaulística siscentista. Per exemple, el de sant Francesc reproduïx un model que va tenir molta difusió des que fou inventat per Antoni Verger i Jaume Blanquer (retaule del Davallament de l'església franciscana de Palma), amb els cossos laterals coberts amb cupuletes el·líptiques, a més del titular, que repeteix el tipus blanquerià del retaule major de Sant Francesc de Palma. Les columnes centrals tenen fust helicoidal, amb el terç inferior que adopta la forma de bulb, com en el retaule de la Pietat de l'església de Santa Eulàlia, obra de Gaspar Oms Bestard. Aquest detall pot enfortir la hipòtesi que l'autor dels retaules petrers és Gaspar Oms Batlle, però, en canvi, altres elements compositius fan pensar en un artista més experimentat, la qual cosa beneficia l'atribució a Gaspar Oms Arbona. El mateix tipus de columna serveix per articular el cos superior del retaule de sant Antoni de Pàdua del mateix convent de Petra, encara que per si

⁴⁹ J. CAPÓ: *La vila de Santa Maria del Camí*, Palma, 1985, vol. II, 134-135.

⁵⁰ F. TORRENS: *Apuntes Históricas de Petra*, Petra, 1982 (1921), vol. I, 211 ss.
S. VICEDO: *Convento de San Bernardino de Sena*, Petra, 1991.

sol aquest fet no és suficient per avançar l'atribució als Oms. Encara, del mateix taller pot haver sortit el retaule de sant Bonaventura de l'església franciscana, que data de finals del segle XVII –almanco si fem cas de la data de benedicció de la pintura de sant Nicolau de l'àtic, el 10 d'octubre de 1691-. Per altra part, sabem que l'any 1686 els franciscans petrers devien doblers a l'escultor Pere Antoni Pasqual (autor del retaule del Santcríst de l'església de Sant Jaume de Palma i de l'original retaule del Nom de Jesús de la vila de Sant Joan) “per resta de feyna”, però no ha estat possible aclarir-ne els detalls.⁵¹ Tot plegat, la qüestió atributiva d'aquells mobles conventuals haurà de restar en suspens.

El segon conjunt de retaules que la documentació certifica com obra d'un Gaspar Oms integra dos retaules de la parròquia de Valldemossa: el de sant Joan Baptista (1729, estructura i tres imatges; amb escut de la família Desmàs, segons J. de Berard) i el major (1720, encara que es tracta sols d'una atribució recollida per S. Sebastián i A. Alonso). A més, hi podem afegir el retaule de santa Bàrbara del convent de mínims de Muro (1737, estructura i talla de la titular), sens dubte del mateix escultor homònim que l'any 1739 treballà les claus de volta de la sagristia de l'església.⁵² Anys més tard (1772), Gaspar Oms Barrera, fill de Gaspar Oms Batlle, va treballar al convent murer: el seu retaule de santa Llúcia reinterpreta l'estructura del de santa Bàrbara: voldrà dir això que aquest últim i, de rebot, els retaules valldemossins, s'han d'assignar a Gaspar Oms Batlle? Aquests mobles, d'esquema compositiu més senzill, s'articulen amb columnes rectes, de fust estriat i capitell corinti, presenten entaulament de gran volada, alternen l'escultura amb la pintura i apareixen coronats amb frontons partits. Per altra part, el tipus de columna, sempre amb anella i garlandes al terç superior o a mitjan fust, apareix habitualment en retaules de Joan Antoni Oms Batlle (també de Francesc Herrera, entre d'altres), una raó addicional a favor de l'atribució dels retaules valldemossins i murer al seu germà Gaspar.

Al contrari del que passa amb els diferents artistes anomenats Gaspar Oms, no hi pot haver confusió amb Joan Antoni Oms Batlle, l'únic membre de la família amb aquest nom que treballa al llarg de la primera meitat del segle XVIII. Com hem vist, el seu cosí Joan Antoni Oms Arbona s'esfuma enigmàticament a finals del segle anterior, deixant inacabat el retaule major del convent de Santa Margalida. Ja que de la seva carrera me n'he ocupat en altres ocasions, serà suficient recordar les seves dues obres més espectaculars que fins ara coneixíem, els retaules majors de la parròquia de Sóller i del convent del Socors de Palma, dues grandioses estructures que són suficients per convertir-lo en un dels més importants retaulers del seu temps. Del primer, però, no en va fer la traça ni tampoc les escultures. Per exemple, la talla del titular, sant Bartomeu, s'importà de Nàpols; la figura de la Mare de Déu de Bonany (1744-1745), situada a l'àtic, i segurament la de sant Tomàs de Villanueva (1745) són obra de Guillem Carbonell. La resta d'imatges, acabades l'any 1762, continuen en l'anonimat, mentre que el sagrari data del 1780. La policromia i la dauradura la contractaren per 600 lliures Joan Morei i Jaume Martorell.⁵³ Una lectura atenta del

⁵¹ M. CARBONELL: *Art de cisell...*, 116, nº 2.

⁵² P. FIOU; D. PAYERAS; S. RIUTORT: *750 anys d'Església a Muro (1248-1998)*, Muro, 1998. És prou significativa l'al·lusió que fa el *Llibre d'obra* a mestre Gaspar Oms, “famós sculptor”.

J. A. MORELL: *La catedral de muntanya. La parroquia de Sant Bartomeu de Sóller*, Sóller, 1993.

⁵³ J. RULLAN: *Historia de Soller en sus relaciones con la general de Mallorca*, Palma, 1876, II, 260 ss.

contracte que els clients estipularen l'any 1738 amb Joan Antoni Oms permet descobrir l'autor del disseny.⁵⁴ Que no ho era n'Oms és indiscutible, perquè el document insisteix en el fet que l'escultor farà l'obra,

com és la alquitatura, escultura y bastretas com se ha dit que se oferiran per aquell, del modo y forma que se troba dibuxat y senyalat ab la planta que se vós ha entregada del dit quadro, ab tots los adornos que se requirexen per la dita obra, no entenen-se ab esto las referidas set figuras que se han de posar en ell...

Tot i això, en un altre paràgraf s'especifica que la feina de n'Oms ha d'incloure "la dita figura de St. Miquel juntament ab lo diable que se troba baix dels seus peus, del modo y forma se troba en dita planta". Per tant, fins que apareguin proves en sentit contrari, convé d'incloure la talla de l'arcàngel en el catàleg de l'artista. D'altra banda, les figures que s'hi col·locaren no són set, com preveia el contracte, sinó onze, en total. El moble s'havia de fabricar en divuit mesos, de Sóller estant, a canvi de 475 lliures, sense comptar el llenyam, que també anava a càrrec dels administradors de l'obra. A més, l'escultor s'havia d'ajustar a les indicacions de la traça:

sens que per ninguna causa pugau sortir del dibuix o planta que teniu entregada, sots pena de tornar-lo fer y a vostras costas propias, si ya dons no era que advertísseu alguna cosa qui discentís a la dita planta, y esto en tal cas, tindreu obligació de avisar-nos per effecte de enar a conferir la matèria ab lo Sr. Joseph el Pintor, qui ha feta la dita planta...

El senyor Josep, pintor, no és altre que Giuseppe Dardanone, el pintor milanès instal·lat a Mallorca arran de la guerra de Successió, que ja havia tingut ocasió de demostrar les aptituds de tracista a la catedral: és invenció seva l'antic retaule major (1726), obrat per Joan Deià i ara traslladat a Sant Magí. L'any 1740 traçarà també el retaule catedralic del Davallament, executat pel mateix Deià.⁵⁵

La fàbrica del retaule solleric es va endarrerir, per disgust dels clients. Per aquesta raó, el 18 de juliol de 1740 el rector de la parròquia, Felip Torelló, juntament amb els regidors, obrers i administradors de l'obra, n'exigiren per via judicial a l'escultor l'acabament immediat. No coneixem el desenllaç del plet, però sembla que Oms s'avingué a la reclamació dels clients.⁵⁶ Per altra part, el 20 d'abril del mateix any l'escultor assumia l'encàrrec del retaule major del Socors que li feren el prior, fra Agustí Riera, i altres vuit frares del convent —anomenats "PP. de consulta"—, a canvi de 1.056 lliures i escaig, una quantitat que incloïa el preu del llenyam ("que lo dit religiós degue proveyr al mencionat oficial de tot lo llenyam nesesari per lo dit quadro, y que lo valor del dit llenyam estimat

B. BESTARD; M. RAMON: "Els retaules del segle XVIII de l'església parroquial de Sant Bartomeu de Sóller", *BSAL*, 53, Palma, 1998, 201-218.

⁵⁴ ARM, Prot. S-740; 1738, 22 novembre.

⁵⁵ J. LLABRÉS: "Les pintures decoratives de Can Salas major, una aproximació a Josep Dardanone i a l'art del segle XVIII a Mallorca".

DD. AA.: *Can Salas Major*, Quaderns Arca 12, Palma, 1993, 33-43.

M. CARBONELL: "Els retaules barrocs", a A. PASCUAL (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, 149-163.

M. CARBONELL: "Dardanone Cavelli, Giuseppe", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, Palma, 1996, vol. III, 88-91.

⁵⁶ La intimació consta en un full solt que acompanya el contracte estipulat amb l'escultor l'any 1738.

per experts senyelats de una y altra part degue servir en pago del preu senyelat a favor de dit scultor, quedant axís rebexat lo preu ab lo valor del llenyam”).⁵⁷ La idea de fabricar un nou retaule major no era nova, perquè ja l’any 1731 la comunitat li havia reservat poc més de 1.050 lliures. Per raons desconegudes, el projecte es va alentir. Finalment, d’acord amb els termes contractuals, Joan Antoni Oms es comprometia a lliurar-lo en cinc o, com a màxim, sis anys, juntament amb les figures –que no es detallen-. De moment, en restava exclòs el sagrari. Uns mesos més tard, el 7 de gener de 1741, l’artista i fra Miquel Castell, que es convertia en administrador de l’obra, ajustaven la forma i els terminis de pagament.

Sortosament, estem en condicions d’introduir alguns matisos en la confusa història d’aquesta obra imponent. L’autoria de la traça ha estat un tema molt debatut. En síntesi, els cronistes de l’orde l’havien assignat tradicionalment a fra Miquel Castell (1700-1763), però aquest religiós actuava com a obrer o administrador, tant del retaule major com d’altres obres de la casa. En canvi, el professor S. Sebastián l’atribuïa per raons estilístiques a Joan Francesc Aragón, a qui considerava molt influït pel tractat d’arquitectura del P. Pozzo.⁵⁸ Argumentava l’ascendent del jesuïta en les flagrants similituds que existeixen entre el retaule de la Immaculada de la Seu i el de sant Lluís Gonzaga de l’església romana de Sant Ignasi (datat el 1700 i reproduït en la *Perspectiva* de l’italià), però, a més, ho corrobora l’inventari de béns del mallorquí (fill, però, d’un homònim oriünd de Segòvia), perquè demostra que posseïa un exemplar del tractat del jesuïta –a més del de Serlio i llibres d’art militar, entre d’altres-. Tanmateix, Aragón no va intervenir en la traça del retaule dels agustins o, almanco, la documentació coneguda no permet assegurar-ho, més aviat al contrari. En efecte, el contracte estipulat amb l’escultor és diàfan, quan es refereix a “la trasa o modelo del quadro major que se resol fer en esta Iglesia, delineada per Joan Antoni Homs, scultor”. Per tant, la influència de Pozzo sobre el nostre artista li degué arribar per altres vies, potser a través del contacte amb Dardanone, un altre personatge molt interessat per l’obra del jesuïta, com ha ressaltat el mateix S. Sebastián i, molt abans, J. M. Bover. A més, feia temps que Joan Antoni Oms havia demostrat la seva capacitat com a tracista. Així, l’any 1711 el consell de la confraria de Sant Pere i sant Bernat li encarregava per l’exorbitant xifra de 2.150 lliures (sense comptar el llenyam d’un moble ja començat) el nou retaule de la capella de sant Bernat de la Seu, deixant clar que “havent conferit entre de nosaltres qui feria dit quadro, havem resolt que me[stre] Juan Ant[oni] Homs escultor fes un dibuix, com de fet lo ha fet, y entregat a nosaltres, en vista del qual se ha resolt que dit me[stre] Homs el fes segons el dibuix nos ha entregat”, repetint a poc d’espai, “conforme el dibuix que de dit quadro mos haveu fet”.⁵⁹ Finalment, aquest retaule no es va construir, potser a causa de la guerra de Successió. Després, si fem cas d’A. Furió, se n’encarregà

⁵⁷ ARM, Prot. M-1918; 1748, 29 novembre.

⁵⁸ S. SEBASTIÁN: “Arte”, a DD. AA. *Baleares*, col. Tierras de España, Madrid, 1973; S. SEBASTIÁN; A. ALONSO: *Arquitectura mallorquina* ..., 121-122. Seguint l’opinió de Sebastián, i abans de conèixer la nova documentació, vaig sostenir l’autoria d’Aragón: M. C[ARBONELL]: “Aragón, Joan”, *Gran Enciclopedia de la Pintura i l’Escultura a les Balears*, Palma, 1996, vol. I, 111-113. En el mateix sentit, però amb més ambigüitat, es manifesten M. FORTEZA; M. A. REINÉS: “La retabística barroca de la iglesia del Socorro”, *BSAL*, 53, Palma, 1996, 139-148; i F. CARMONA: *Iglesia de Nuestra Señora del Socorro (Agustinos)*. Palma de Mallorca, San Lorenzo del Escorial, 1998. Sobre el polifacètic Aragón, vegeu també A. PASCUAL; J. LLABRÉS: “La configuración del jardín artístico en el siglo XVIII: Gabriel de Berga y la reforma barroca de Alfàbia”, *Estudis Baleàrics*, 66/67, Palma, 2000, 91-112.

⁵⁹ ARM, Prot. 5.741, 28; 1711, 10 gener.

Francesc Herrera, encara que la seva obra va esfumar-se amb l'incendi fortuït de l'any 1912.⁶⁰ En definitiva, cal restituir el disseny de la gran *macchina* dels agustins al seu verdader inventor, Joan Antoni Oms, el mateix que va aconseguir-ne la fabricació material.

El moble s'inscriu en la tradició barroca del retaule-baldaquí –usat, per exemple, per a les imatges del Santcris-, però innovant-lo gràcies a la claredat compositiva, la contenció ornamental i, sobretot, l'extraordinària dilatació de l'espai central –noteu, per exemple, la disposició esbiaixada dels entaulaments-, tot i que l'expandiment estava en bona part justificat perquè s'hi havia d'allotjar un enorme sagrari i el cambril de la Mare de Déu del Socors. A l'igual que altres retaules contemporanis, encara que usant mecanismes compositius idiosincràtics, Oms assoleix la dissolució de l'antiga composició de carrers verticals i cossos superposats, del peu forçat que representava una estructura rígida i gairebé invariable, formada per una xarxa de caselles o fornícules. La solució fou molt imitada, en particular per a retaules majors: Santa Creu de Palma, Santa Maria la Major d'Inca, parròquia de Campanet, etc. Encara més pròxim per composició i cronologia, convé de recordar el retaule de sant Antoni de Pàdua de l'església de Sant Francesc de Palma, que ha estat atribuït a Joan Francesc Aragón,⁶¹ encara que al meu parer acusa la mà del nostre Joan Antoni Oms, tant per la declinació de la gramàtica clàssica com per la factura de la talla del titular. De fet, el nostre artista ja havia assajat el mateix tipus compositiu a una escala menor en una de les nombroses obres que li encarregà, entre 1714 i 1720, l'ardiaca Miquel Sastre.⁶² Es tracta del retaule de sant Josep de l'església de Sant Miquel de Palma, que anticipa el retaule del Socors pel que fa a l'aspecte tridimensional del baldaquí, al tipus d'ordre -columna recta, amb el fust estriat i garlanda al terç superior, entaulaments sobresortits i fris decorat amb motius vegetals- i als coronaments corbats. Ara bé, per ser justos, haurem de reconèixer el paper pioner jugat per Francesc Herrera en la introducció dels retaules més escenogràfics del barroc madur mallorquí. Per exemple, la idea d'un baldaquí grandios ja apareix anunciada en el retaule de sant Martí de la catedral, traçat devers el 1723, encara que posant l'accent en la verticalitat del carrer central. Endemés, la transmissió d'invençions entre Herrera i Oms devia ser fluïda, almanco des de l'any 1709, quan el navarrès es casà amb Elisabet Oms Abram, cosina germana dels escultors Oms

⁶⁰ Com és natural, les atribucions fetes pels nostres erudits del segle XIX s'han de revisar. Per exemple, Furió atribueix a Herrera el retaule major de l'església de les dominiques, però ara sabem, gràcies a la documentació exhumada per A. Pascual i J. Llabrés, que és un disseny del Dr. Joan Quintana, fabricat per Andreu Carbonell. Aquest Joan Quintana és encara un enigma: prevere, doctor en teologia, celebrant del matrimoni del pintor Miquel Pont, posessor d'una interessant biblioteca i de nombroses eines d'argenter (potser heretades del seu amic Corneli Bolcool, un argenter brabançó que residia en una casa llogada a la família del pintor Guillem Mesquida), etc. Vegeu M. CARBONELL: *Miquel Pont Cantallops, 1678-1755: un pintor llorenç entre Mallorca i Roma*, Sant Llorenç des Cardassar, 2005, 80-81. Ara podem afegir una nova obra al seu catàleg: la traça del retaule de sant Serampio de la desapareguda església del Carme de Palma, encarregat pel capità genovès Joan Baptista Visconti, executat per Mateu Joan Vaquer i visurat en dues ocasions per Francesc Herrera i Joan Antoni Oms Batlle: ARM, Prot. 3.644, 306v; 1721, 29 octubre.

⁶¹ S. SEBASTIÁN; A. ALONSO: *La arquitectura mallorquina...*, 121-122; A. PASCUAL; J. LLABRÉS: "La configuració del jardí artístic..."

⁶² Deixo aquest tema pendent, ja que tinc pensat elaborar un treball monogràfic sobre aquest desconegut i tanmateix activíssim eclesiàstic, Miquel Sastre i Palou, fundador de la casa de la Missió.

Batlle i dels Oms Arbona.⁶³ Després veurem una obra concreta de col·laboració entre Francesc Herrera i Joan Antoni Oms.

Quant a la fabricació material del retaule dels agustins, els documents que ara s'exponen no són gaire explícits. Els que es coneixien també són evasius, tot i que han permès demostrar la intervenció de Gaspar Oms, "que al parecer continuó el trabajo de su hermano, Juan Antonio Homs (...) ayudado por el carpintero Antonio Planes y el aprendiz de escultor, Miguel Tomás".⁶⁴ Ara sabem del cert que Joan Antoni, a més de fer-ne la traça, hi treballà des del 1740 fins a la seva mort, que va tenir lloc el 29 de novembre de 1748. Havia redactat testament el dia anterior, fent-li de testimoni tres fusters (Cristòfol Sabater, Antoni Planes i Miquel Buades), que el devien ajudar en el retaule dels agustins; és segur en el cas d'en Planes. Quan la vídua dictà testament, dos anys més tard, hi era present l'escultor Miquel Tomàs; es mantenien fermes, doncs, els lligams personals i professionals amb els col·laboradors del mestre. El mateix dia de la mort de Joan Antoni (que finà devers les set del matí), la vídua i el germà Gaspar, actuant com a marmessors testamentaris, es presentaren davant d'un notari perquè aixequés acta de llur voluntat de mantenir el compromís amb els frares. Després de recordar els antecedents, afegeixen:

Y com dita obra se tropia molt adelantada y no se pogue proseguir per hever pesat lo dia present de esta a la millor vida, y per raó de son treball lo dit nostron marit y germà respective ja tingués moltas quantitats rebudas, quals heveriguadas s'es vist importar setcentas noranta una lliuras, set sous y vuit dinés, ab las quals no van compresas las cent sinquante lliuras del llenyam que se li entregà a nel principi de la obra, com se narra en la desobra escriptura dels 7 janer 1741, més vint lliuras lo dia present que han de cervir a los gastos de son entierro y ultra de esto lo que importerà la sera de la sua sepultura, de que se eurà en altre ocasió per haver asumida la obligatió lo dit convent, per ço, nosaltres dits Maria Font v^a y Gaspar Homs, de grat etc. Ab lo present públic instrument etc. Confessam tenir per rebudas ditas quantitats y las donam per ben pegadas a nel dit nostron marit y germà respective, y per quant falta molt que fer a dit quadro, promet y me obliga jo dit Gaspar Homs finalisar aquell en lo modo y forma segons lo tractat en ditas escripturas, com si dit tracto fos tingut ab mi matex, y pesar los dits peguements com si jo los hagués rebut, per lo que obliga tots mos béns etc. Y jo dita Maria Font v^a principalment y a solas em constituesch fiança a dit mon cunyat en tot lo que pogue aquell faltar...

De nou, actuaren de testimonis Miquel Tomàs i Antoni Planes. El document és ambigu, perquè assegura que l'obra està molt avançada, però després afegeix que manca molt per acabar-la. Sens dubte, són més significatives les quantitats rebudes ja pel difunt: quasi 800 lliures, a més de 150 lliures de llenyam i les despeses de l'enterrament. Per tant, restaven menys de 200 lliures per cobrar. Se'n pot inferir que el retaule estava pràcticament llest, però, com sempre, la realitat és més complexa: almanco tres figures (sant Joan de Sahagún, santa Clara de Montefalco, santa Perpètua) són posteriors al 1763, mentre que el sagrari data de 1770. Segons F. Carmona, el sant Agustí de l'àtic pot ser el mateix que va

⁶³ Era filla del pintor Antoni Oms Bestard i de Margalida Abram López. Quan es casà amb Herrera era vídua del cirurgià Joan Batlle Roca, que a més era cunyat de Gaspar Oms Bestard (el qual l'any 1670 s'havia casat amb Joana Anna Batlle Roca). Després, Herrera es casarà en segones núpcies amb Joana Mateu Amer, de qui va tenir el fill Gregori, que va mantenir el taller patern.

⁶⁴ M. FORTEZA; M. A. REINÉS: "La retablística...", cfr. n. 58.

treballar fra Sebastià Planes l'any 1684, però la posa desimbolta, l'aspecte dinàmic, la invenció dramàtica (en realitat, es tracta d'una escena narrativa: el sant contempla el misteri de la Trinitat) fan pensar en una data avançada i en el taller dels Oms. El mateix es pot dir del sant Miquel del cim, de positura molt semblant al que corona el retaule major de Sóller. Els altres dos arcàngels, menys reeixits, són obra del mateix taller, col·locats al seu lloc entre 1744 i 1756. Finalment, sempre segons F. Carmona, santa Mònica podria ser la talla que l'any 1691 va realitzar un Joan Antoni Oms per encàrrec de Magdalena Sureda, a canvi de seixanta lliures, però la mateixa crònica dels agustins ho desmenteix, assegurant que és posterior al 1763. L'altra escultura de santa Mònica s'haurà de donar per desapareguda. En tot cas, per cronologia, cal atribuir-la a Joan Antoni Oms Arbona. No tinc en compte la titular, perquè és una bella escultura renaixentista, que acusa una forta influència italiana. Si el retaule major de Sóller demostra que Oms Batlle –en realitat, Dardanone, que en fou el tracista– encara no ha trencat el cordó umbilical amb els costums siscentistes, tant els compositius (no obstant el desenvolupament del carrer central) com els morfològics (com ara, la columna salomònica i els estípits), el retaule major del Socors, en canvi, amb la seva forma de gran pavelló arquejat, obre camí a algunes de les solucions més innovadores del Set-cents local.⁶⁵

Per acabar, em plau de presentar un grapat de documents que confirmen la col·laboració de Joan Antoni Oms amb Francesc Herrera, i no precisament en una obra fútil, sinó en el magnífic retaule major de la parròquia de Sant Miquel de Palma. Se sabia que el disseny era del navarrès, gràcies a A. Furió, que en guardava l'esbós original –adquirit als hereus de Francesc Tomàs, fill i deixeble de Miquel Tomàs, i aquest de Gregori Herrera–,⁶⁶ però fins ara no se'n coneixien les vicissituds constructives. Com a cosa prèvia, ja és curiós que el moble fos començat per un botifler i acabat per un maulet i que, per afegit, cap dels dos volgués posar-hi l'escut d'armes. Són proves d'una inusitada munificència anònima. El 6 de febrer de 1708 el bisbe filipista fra Francisco Antonio de la Portilla –comminat a l'exili des del 1706 pel virrei austriacista, el comte de Savallà– afegia 100 lliures a les 566 lliures i escaig que ja havia lliurat, a través del teixidor de lli Joan Coll Mora, a la resta d'administradors de la fàbrica del retaule (Joan Vives, rector de la parròquia; Joan Llompарт, prevere i beneficiat a la mateixa església; Gabriel Palou de Comassema, integrant de la petita noblesa rural, en el seu cas de Bunyola; i Nadal Rossell, sastre). Impel·lit per una gran devoció a l'arcàngel, el bisbe pretenia estimular les almoines d'altres parroquians a fi de construir-lo ràpidament:

sabent més havant y atenant lo dit Illm. y Rm. Sr. Bisbe desitjar ab totes veres el que se don principi a la fàbrica del dit quadro y que ab la brevedat posible se aquell del tot perficionat, ha ofert a més del que ja té donat donar y pagar cent lliures més per a que a vista de la sua tant pia devotió se animan los parrochians en acudir

⁶⁵ Per a una visió de conjunt, vegeu M. CARBONELL: "L'art de les Illes Balears del segle XVIII als nostres dies", a M. DURAN; A. MARIMON (dir.): "Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat", *Història de les Illes Balears* (dir. E. BERENGUER), vol. III, Barcelona, 2004, 462-525.

Les dades que s'aporten sobre el retaule del Socors provenen de l'ARM, Prot. M-1918, 275 i ss.

⁶⁶ A. FURIÓ: *Diccionario Histórico...*, 162-163.

*ab algunas llimonas per a que ab tota brevedat se pugue comensar, proseguir y acabar lo dit quadro...*⁶⁷

Onze dies més tard els administradors estipulaven amb el picapedrer Pere Mojà el basament de pedra:

*que haze de fer los pedestals segons la trassa que se vos ha entregada de pedreny de Binissalem y Bunyolí. Més que las guarnisas de baix y alt ha de ser de pedra de Binisalem de la més obscura que se trobarà. Més que los caxons [és a dir, els daus dels pedestals] hagen de ser de pedreny groch de Binisalem y que dits caxons hagen de tenir l'enfronyat [vol dir l'enfront] de punta de diamant. Més que dita pedra no puga tenir ninguna taca. Més que els plans hagen de ser de jaspe vermell de Bunyolí. Més que todas las pedras hagen de ser esmoladas y lustradas de esmeril...*⁶⁸

El termini d'acabament es fixava en quatre mesos i s'acordava pagar al mestre pel tall i la col·locació de la pedra 125 lliures, sense comptar els ports i els jornals dels manobres. Encontinent, els administradors contractaven la manufactura del retaule amb Joan Antoni Oms (i Batlle) a canvi de 950 lliures, "segons la trassa que se li entrega", que era idea de Francesc Herrera, com ja s'ha dit:

*Més que las figuras de las bancatas se hagen de fer de relleu que seran Àngels vestits ab diferents insignias y el camper del quadro haze de ser llis. Més que tot lo tombat del quadro que té quatra palms de bolada y fondo se haze de fer de escultura ab uns fruitals ab alguns lletons miscuits ab dits fruytals [és a dir, angelets o putti entremesclats amb motius vegetals]. Més el puesto hahont ha de estar la Puríssima ha de ser un escut conforme se troba en dita trassa y sobre dit escut hay haze de aver un escut més patit ab los lletons per difinició de dit quadro. Més que en los caxons de las bancatas de los costats se hagen de posar adornos. Més que todas las figuras de Sancts y lletons se hagen de fer per Francisco Herrera y en cas aquell no las fes se hagen de fer per las personas se designaran per dits administradors, y se pagarà per el qui pendrà dita escarada del mateix preu ab que se haurà concertat, advertint que los dos Àngels St. Gabriel y St. Rafel no van compresos ab la present escarada, bé emperò las demás figuras, axí St. F[rancesc], de St. Ant[oni] de Pàdua et alias que se han de fer de bulto, salvo las figuras de la Puríssima, de St. Antelm y Sta. Bàrbara, que se han de fer de pintura, que no van compresas en la present escarada. Més que la pastera y puesto hahont ha de estar St. Miquel haze de ser una Glòria y que todas las columnas de dit quadro hagen de ser ab diferents adornos ...*⁶⁹

⁶⁷ ARM, Prot. 1848, 14v; 1708, 6 febrer. Fins ara hom assegurava que el bisbe Portilla s'havia exiliat a Barcelona l'any 1706, però és evident que va posposar el viatge. A més, fa temps que se sap que el 20 de novembre de 1707 el bisbe beneïa la primera pedra del nou campanar de Santa Eulàlia. L'acta notarial corresponent ens informa que també hi varen assistir el virrei austriacista, els Jurats, el capítol de canonges i nombrosos parroquians i, a més, que el mestre major era Joan Tomàs: ARM, Prot. S-699; 1707, 20 novembre. Podem afegir que el 2 de gener de 1708 el prelat nomenava procurador, estant "de prompte partida cap a Barcelona" (ARM, Prot, 1848).

⁶⁸ ARM, Prot. 1848; 1708, 17 febrer.

⁶⁹ ARM, Prot, 1848; 1708, 17 febrer (amb les signatures autògrafes dels administradors i de l'escultor, textualment "Me. Juan Antoni Homns Escutor"). En realitat, l'escriptura original fou redactada el 6 del mateix mes, però no es va signar fins onze dies més tard, quan l'artista cobrà 200 lliures com a primera paga.

D'altra banda, el retauler estava obligat a proveir el llenyam necessari i, en el cas que qualque devot oferís fusta, se n'havia de descomptar el valor del preu total de l'obra. A més a més, calia rebaixar els jornals que qualsevol mestre fuster hi volgués esmerçar per caritat, a raó de set sous per jornal. Finalment, es pactava un termini de dos anys per fabricar el retaule. Tanmateix, el respit s'allargà, ja que el titular, obrat per Herrera i pagat per l'ardiaca Miquel Sastre, un austriacista resolut, data del 1714. La guerra de Successió imposava un ritme calmos. Altrament, l'any 1711 moria al monestir de Pedralbes el bisbe Portilla, que havia inspirat la construcció del retaule. Sembla que una part fou subvencionada pel rector Joan Vives Massanet, potser el cos superior, amb el relleu de la Immaculada, tot treballat per Joan Antoni Oms.⁷⁰ Després, la dauradura va haver d'esperar uns anys, fins a l'època del rector Francesc Tugores Alomar, que va morir l'any 1739. Sembla que en aquest cas el benefactor també va ser el bisbe Portilla, que no oblidava la diòcesi que regia, de Pedralbes estant. Ho deduïm d'una "Memoria de las limosnas que se han de dar en Mallorca" per voluntat del prelat ja difunt: a més de nombrosos llegats –per a la Misericòrdia, la casa de la Pietat i una obra pia per maridar donzelles pobres, entre d'altres-, destaquen les 500 lliures destinades a la construcció d'una capella de les relíquies a la catedral (obra que encarregava a l'experimentat canonge Ramon de Sales) i les 600 lliures per daurar el retaule major de Sant Miquel.⁷¹

Com ens informa A. Furió, l'obra sembla ha estat admirada, en particular els arcàngels dels intercolumnis del primer cos, que són obra d'Herrera. En canvi, els dos sants que s'alcen sobre els extrems de l'entaulament, Francesc d'Assís i Antoni de Pàdua, una exigència del bisbe Portilla, que era frare franciscà, s'han d'incloure en el catàleg de mestre Oms: ho exigia el contracte i ho revela una talla més aviat rutinària. Les dues teles de la predel·la són anònimes, però eventualment es poden adjudicar a Bartomeu Morei, el mateix que executà la impressionant volta del presbiteri, un vertader *tour de force* de la pintura barroca mallorquina. Encara que l'exuberant retaule de Sant Miquel perpetua un esquema compositiu tradicional, també posa en evidència l'esperit innovador d'Herrera, amb un nucli molt potent, que comparteixen el monumental sagrari i la talla del sant titular, amb un carrer central que ja insinua la forma d'un baldaquí, amb l'entaulament de les columnes centrals –per cert, de fust corol·lític, per accentuar-ne l'aspecte dinàmic- que es disposa de biaix (com repetirà Joan Antoni Oms al Socors), amb les desimboltes actituds i els imaginatius *contrapposti* de les estàtues autògrafes.⁷² Els arguments sobren per demostrar

⁷⁰ És el que es desprèn d'un llibre d'albarans del mateix eclesiàstic, ara en mans de particulars. Vegeu A. TRUYOLS: *Monografia històrica de la iglesia parroquial de Sant Miquel de Palma, ahont se venera l'imatge de Nra. Sra. de la Salut*, Palma, 1930. Això no obstant, són nombrosos els errors que s'escolen en aquesta publicació.

⁷¹ ARM, Prot. LI-334, s.d.[1715].

⁷² Per les similituds compositives i morfològiques amb el retaule de Sant Miquel, podem atribuir a Herrera la traça del retaule major de les Tereses. El primer cos fos bastit per Mateu Joan Serra, entre 1700 i 1703, però aviat sorgiren desavinences amb les religioses. La talla de la titular, que tampoc agradà a les monges, és de Mateu Joan Vaquer (1701-1702), que deu ser també el responsable de les imatges dels sants Josep i Elies (1706). El segon cos, fabricat entre 1709 i 1715, és obra del mateix Herrera, un fet que pot corroborar la meua hipòtesi atributiva. Que el disseny no era de Mateu Joan, ho deixa ben clar el contracte: "que dita obra se haje de ajustar en lo dissenyo que se vós ha entregat..." Per a la forma dels fullatges l'escultor s'havia d'assessorar amb el brodadador Jordi Carbonell, però no és versemblant que aquest fos l'inventor del moble. Vegeu: A. PASCUAL; J. LLABRÉS: *El monasterio de Santa Teresa de Jesús de Palma*, Palma, 1996. Un tercer retaule que es pot afegir a la sèrie és el de sant

que Oms va tenir un bon mestre, però fóra injust no reconèixer que Herrera havia trobat un excel·lent deixeble.

RESUMEN

La de los Oms es sin duda la dinastía artística mallorquina más popular y la que permite reconstruir con mayor facilidad la historia de la retabística barroca local. Los objetivos de este artículo son dilucidar algunas confusiones genealógicas, descubrir un nuevo escultor de la saga, aportar datos documentales inéditos que permiten ampliar los respectivos catálogos de obras y, en un sentido más general, poner en evidencia el estado fragmentario de la historiografía artística mallorquina de época moderna y señalar la necesidad de persistir en el trabajo de investigación archivística.

ABSTRACT

The one of Oms constitute the most popular artistic dynasty in Majorca, and let us easily rebuild the history of local altarpieces making. The goals of this paper are: to illuminate some genealogical confusions, to display a new sculptor from the dynasty, to contribute with some new documentary data that permit to amplify the respective catalogues of works, and, in a broader sense, to put black on white the fragmentary state of modern art's historiography in Majorca and to point out the need for a persisting archival investigation.

Las revueltas campesinas de Ibiza en el ocaso del antiguo régimen

EMILIO BEJARANO GALDINO

La escasez de trigo y su carestía motivaron la protesta campesina en Ibiza a finales de siglo XVII.¹ Muchos de sus payeses practicaban una agricultura que apenas le dejaba un remanente que cubriese el pago de las rentas señoriales y el abono de los impuestos; y en la isla pervivía una economía de cierta autosuficiencia que por su escaso poder importador no permitía activar oportunamente el abasto de grano en los momentos de escasez. Por tanto, los aumentos de precio en la intermediación comercial y las bajas rentas del trabajo rural reducían las mínimas posibilidades adquisitivas que el payés ibicenco tenía; y esto le dejaba en una situación de falta de liquidez y pauperación tal, que cualquier fricción le enfurecía. Esta situación se había agravado desde la segunda mitad del siglo XVII en que se habían degradado las entradas que conseguían los naturales de la isla con la explotación de las salinas.² Por otra parte, también se degrada su condición social al disminuir el número de las familias componentes de la *ma major* y concentrarse su poder político, y con ello el control sobre la explotación de las salinas de la isla. Un hecho contestado por los otros grupos sociales, una reivindicación que se planteará en algunas protestas.

Las malas cosechas de grano, rasgo definitorio del Antiguo Régimen,³ ocurrían de forma cíclica y se podían continuar varios años, lo que agravaba la situación, como en la coyuntura de 1746 a 1750.⁴ Una crisis que afecta a todo el occidente de Europa,⁵ llegándose al

¹ Las protestas de los campesinos a causa del hambre contra la *Universitat*, suscitan la respuesta del gobernador de la isla, Pere de Bayarte, quien detiene a los responsables en 1689; Isidor MACABICH: *Eivissa. Les seves institucions històriques*. Barcelona, 1964.

² Ernest PRATS GARCÍA: "Las actividades económicas en Ibiza en los siglos XVI Y XVII". *La Edad Moderna. Las Baleares bajo los Austrias (II)*, Palma, 2006, 106. Ver del mismo autor; *Història d'Eivissa I Formentera*, Valencia, 1991.

³ Pierre VILAR: "El motín de Esquilache", *Revista de Occidente*, 107, Madrid, 1972, 203.

⁴ José JUAN VIDAL: "La evolución de la producción agrícola en Mallorca durante la Edad Moderna. Fuentes y problemas de su estudio". *Moneda y Crédito* 145. Madrid, 1978, 67.

Jaume SUAU PUIG; Bartolomé ESCANDELL; B. TERRADES: "Escasetat i ordre social a Mallorca -1740-60-" *Historia i antropologia a la Memòria d'Angel Palerm*. Barcelona, 1984, 370. El impacto de esta crisis frumentaria en Mallorca la glosa:

Sebastià GELABERT RIERA: *Descripció de la temporada de L'añ. 1744 y siguientes fins a 1750*, Palma, 1846.

extremo de las hambrunas y la propagación de enfermedades epidémicas favorecidas por el debilitamiento de la población.⁶ Una situación que suscitó protestas. En 1749, se levantan en armas los campesinos ibicencos y sitian la “ciudad” (*Vila*). La magnitud de esta protesta se pone en conocimiento de las autoridades de Mallorca, como nos cuenta el cronista Ferrer de San Jordi.⁷ Las autoridades de *Vila*, ante la contundencia de la protesta, entienden que la forma de contenerla es pedir ayuda al Capitán General de Mallorca, ya que las Pitiusas habían tenido como autoridad superior al Virrey de Mallorca, poder que habían asumido en el siglo XVIII los gobernadores militares. Traer de fuera tropas para contener a los sublevados resultaba más eficaz y menos traumático que recurrir a la utilización de las milicias locales, ya que éstas no tenían una especialización militar, y únicamente mostraban motivación cuando se trataba de defender los bienes propios frente a extraños. Por otro lado, la intervención de las autoridades locales para dirigir una represión interna les comprometía adversamente frente al resto de la isla, dado que la población de la ciudad era escasa (2700 habitantes) y tenía intereses en la zona rural *forana*. Tampoco era bueno para los intereses de los comerciantes de la *mà mitjana* de la ciudad aparecer como los colaboradores de la represión de la reducida población campesina de *fora vila* (unas 12.200 personas). Habían de guardar las formas ya que en los momentos de escasez algunos vendedores de la ciudad se veían beneficiados con las subidas de precios, y los de la *mà forana*, que tenían escasa participación en el gobierno de la isla, recelaban de bodegueros, leñadores, carboneros, pescadores, marineros que actuaban en *Vila*, a los que se acusaba de ganar mucho y querer trabajar poco.⁸ Por otra parte, tras las pérdidas de población por las epidemias de peste, los de la ciudad habían tenido en la parte *forana* su mercado de mano de obra asalariada, y allí buscaban su servidumbre entre los hijos de los campesinos pobres. Serán los hombres armados enviados de la Balear mayor, en número de 300, los que rompan el sitio de la ciudad y frustren el levantamiento de mediados de siglo.

En estas situaciones de escasez, poco necesitaba la población para alborotarse⁹ y enfrentarse a los comerciantes y mercaderes, comportamiento que no se solía exteriorizar ante los arrendadores de tierra o los perceptores de diezmo. Para evitar la protesta, los poderes públicos intervenían tasando los precios de mercado o ejerciendo la caridad. Una medida inmediata era promover la introducción de grano y facilitar la acción de los corsarios para que apresasen embarcaciones cargadas de trigo y las condujesen a puerto. Allí se forzaba la venta de los cargamentos por su justo precio, o a costo (el valor de la mercancía según el precio de compra) y costas (los gastos de la operación y los tributos satisfechos), cuando las cosechas eran especialmente escasas.¹⁰

⁵ J. M. PALOP RAMOS: *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia*, Madrid, 1977, 236.

⁶ Ernest PRATS GARCÍA: “Las actividades económicas en Ibiza en los siglos XVI Y XVII”..., 102.

⁷ Nicolás FERRER DE SANT JORDI: *Libre de cosas memorables que han succeït en Mallorca desde lo any 1730 fins el Sr. En conserj la vida*. Esta crónica miscelánea se recoge en; Alvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*; Palma, 1984, 538.

⁸ Ernest PRATS GARCÍA: “La sociedad en Ibiza en los siglos XVI y XVII”. *La Edad Moderna. Las Baleares bajo los Austrias (II)*, Palma, 2006, 242.

⁹ Las revueltas por subsistencia son herederas de movimientos medievales:

Robert MANDROU: *Francia en los siglos XVII y XVIII*, Barcelona, 1973, 55.

¹⁰ Archivo Municipal Palma (AMP) *Resoluciones de Ayuntamientos*, 55, 1974, 534v.

Esta estrategia de abastecimiento convertía a los corsarios de Ibiza en una mezcla de marinos y aventureros contrabandistas. La permisividad de las autoridades, que se incrementaba en los momentos de precariedad, se la arrogaban los patrones corsarios para el resto de sus operaciones, y por ello tendían a eludir las normas sin inquietarse por la autoridad lejana que apenas les tutelaba. La corona, cuando refuerza la protección de las rutas comerciales americanas, había descuidado la defensa de la costa y el comercio mediterráneo, deficiencia que trató de subsanar otorgando a los particulares patente para armar naves corsarias, y compensar así el despliegue naval permanente. Los corsarios proporcionaban barcos operativos en reserva para reforzar la armada real¹¹ y animaban el movimiento de los carpinteros de ribera en las atarazanas. Por todo ello los patrones navieros se veían prestigiados y con sus actuaciones contribuían a combatir la piratería de turcos y berberiscos, y de las naves inglesas y menorquinas¹² -de las francesas desde 1808-, lo que les otorgaba cierto reconocimiento indiscutible y los convertía en un referente para la población.¹³ De la misma forma, en el interior de la isla había adalides entre los campesinos cabezas de familia, propietarios cultivadores directos, en su mayoría, que se comportaban de forma parecida a la de los patrones de jabeque. Ante las invasiones, ellos tenían un papel primordial en la defensa del territorio, eran los combatientes, *defensors forçats*, apremiados por la falta de efectivos militares; por ello, con frecuencia habían de congregarse y ponerse sobre las armas para la defensa del territorio, mediante el *toc d'avalot* (toque de alboroto), que consistía en ir dando aviso casa por casa, y reuniendo a los hombres.¹⁴ Esta forma de congregarse para la defensa es la que se utiliza para convocar las revueltas y le dan a las protestas de Ibiza una peculiaridad distintiva; en las que pocas personas particulares acababan convocando a todos los campesinos; y esta gente que promovía la convocatoria acababa forzando y “dirigían a su gusto a la multitud”,¹⁵ La capacidad para convocar la autodefensa daba a los adalides promotores cierta legitimidad y autonomía que les permitía operar cerca de la costa y, amparados en esta facultad, solían practicar el contrabando.

La fortificación de *Vila*, pensada para contener los ataques de los invasores extranjeros, desde la *Germanía* se había mostrado como una buena salvaguarda en los

¹¹ Miquel Àngel CASASNOVAS: “Eivissa i Formentera durant el segle XVIII”. *Història de les Illes Balears. Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat*. III, Barcelona, 71.

¹² Muchas naves menorquinas solían atacar presentando pabellón inglés; Gonçal LÓPEZ NADAL: “El corsarismo en el Mediterráneo entre los tratados de Utrech y París (1715-1856); *Estudis d'Història Econòmica*, 2. Palma, 1991, 95. Ver de este autor; *El corsarisme mallorquí a la mediterrània occidental 1652-1698: Un comerç forçat*, Barcelona, 1986.

¹³ Una tradición que viene del siglo XIV, con corsarios como Pere Bernat que tiene un punto culminante en el siglo XVIII, con las intervenciones del patrón Antonio Riquer Arabí y su embarcación, “San Antonio y San Rafael”; Gaspar SABATER: *Historia de las Baleares*, Palma, 1987, 293.

¹⁴ Ernest PRATS GARCÍA: “Instituciones Ibiza”. *La Edad Moderna. Las Baleares bajo los Austrias (I)*, Palma, 2006, 189.

¹⁵ Se considera que las manifestaciones de Ibiza en 1806 estuvieron dirigidas por pocas personas, y pocos eran los que amenazan e intimidaban a los bayles para que les entregasen las listas del repartimiento de cuarteles, y no cobrasen más estas rentas. Cuando hufan de la justicia nadie se atrevía a arrestarlos. Archivo Histórico de Mallorca (AHM), *Real Acuerdo*, (AA); 813- 33. 11 y 20. “Expediente sobre la conmoción popular acaecida en Ibiza los días 25 y 26 de abril de 1806 en el Quartón de Pormany. Una conmoción popular que amenazaba ser general de considerable reunión de gentes armadas, que con silbos, tiros, avalot y grandes gritos decía, Vamos hacia baxo, Ayuda a la tierra”. Expediente formado por el secretario del Acuerdo Antonio Socías.

alborotos internos, cuando no se podía mantener fuerza disuasoria para contener a los campesinos enfurecidos por la adversidad de las malas coyunturas. Cayetano de Mallorca refiere como el Comandante General de Mallorca pasa a la isla de Ibiza para revisar el estado de las fortificaciones en 1761,¹⁶ pocos años antes de los motines que estallan contra el ministro Esquilache en la península, originados, entre otras causas, por la escasez de subsistencias y el malestar de la nobleza ante el ascenso de grupos sociales tenidos como plebeyos.¹⁷ Protestas que van a potenciar el papel de los síndicos representantes del pueblo y preceden a la expulsión de los jesuitas. La amenaza de una invasión inglesa hace que las plazas de Palma e Ibiza estén frecuentemente en estado de prevención y con este pretexto se destinan a la isla Pitiusa 150 soldados de los regimientos de Dragones, Lombardía y Brabante de Palma, en 1767, comandados por el teniente coronel del Regimiento de Lombardía. Un jabeque los transporta a Ibiza, si bien los discretos movimientos de tropas de esas fechas están relacionados con motivos de seguridad para evitar alborotos al tener que poner en ejecución la expulsión de los jesuitas, una de las órdenes religiosas importantes establecidas en Ibiza.¹⁸ En este momento se hace notoria la rivalidad existente en la Corte entre las camarillas de los regalistas y los ultramontanos, que llevaba asimilada un enfrentamiento por la ampliación de atribuciones de la corona a través de las Audiencias, y las quejas de las oligarquías locales ante los conflictos originados por la interferencia de competencias.

En estas asonadas resultaban poco eficaces las Milicias locales, como fuerza represora que, aún alcanzando el número de tres millares, al estar integradas por voluntarios de la isla no eran el medio de represión idóneo al ser ellos también damnificados. Por otra parte, la Compañía de Soldados mercenarios existente en Ibiza era una fuerza exigua que se hallaba repartida por los cuarterones en que se dividía la isla. Sus mandos confiaban en que estos levantamientos, si no lograban el apoyo de los grupos del bloque de poder, y de la población de la capital, no adquirirían consistencia necesaria y se podían sofocar fácilmente. No obstante, la justicia local era consciente, y así lo manifiestan los asesores togados que ejercen en el tribunal de la isla, de que, era muy difícil combatir las asonadas una vez desencadenadas debido a las "circunstancias de este país",¹⁹ caracterizadas: por la separación de las viviendas, la orografía montuosa y la espesa vegetación de las montañas en que se ocultaban los violentos facinerosos. Otra circunstancia de peso, además de la despoblación, era la difusión de las armas de fuego entre el campesinado y la dificultad de mover la tropa armada en esa conjunción de elemento humano y territorio. Esto hacía imposible la detención por medio de tropa "sin exponerla a sacrificarla" y a realizar acosos sin resultados. Los asesores sabían que esta circunstancia retrasaba cualquier detención, cosa que entendían se resolvería con la concentración de la población.

Estas dificultades para mantener la defensa y la operatividad de las fuerzas militarizadas ante las protestas, se trataron de corregir con algunas medidas implícitas en el

¹⁶ Los cinco días que el Comandante General pasa a Ibiza le sustituye en sus funciones el Mariscal de Campo don Juan Ballester; Cayetano DE MALLORCA: *Diario de varios acontecimientos que sucedieron en Mallorca empezando desde el año 1750*; que recoge en el tomo primero de sus *Noticias Misceláneas*.

¹⁷ Vicente RODRÍGUEZ CASADO: "La Revolución Burguesa del siglo XVIII español", *ARBOR*, XVIII, Madrid, 1951, 10.

¹⁸ Un período de la historia de las Baleares que está cubierto por las crónicas de Guillermo Terrasa, Gabriel Ferrer y Antonio Gelabert.

¹⁹ AHM, AA. 813- 33. 4.

Plan Político y Económico para el desarrollo de la Isla²⁰ llevado a cabo por una Junta que presidía el Comisionado real Miguel Cayetano Soler, un mallorquín que se afincará en Madrid al servicio de la Corona.²¹ En este plan, además de la promoción de la agricultura, la artesanía y el comercio, hay un desarrollo urbano y una nueva distribución administrativa del territorio tratando de potenciar los núcleos poblados, dotándolos de unos órganos de regiduría y de servicios de atención social, aglutinados en torno a un establecimiento religioso -medida comprensible dado que uno de los principales promotores del plan fue el primer obispo de la isla Abad y Lasierra. La estructuración y concentración del territorio quitaba protagonismo a los cabezas de casa que disponiendo de armas tenían protagonismo reconocido en la defensa, y les permitía unos entramados "clandestinos" de obediencia con unas relaciones difusas. Estas propuestas de agrupación de los hogares que proponía el *Plan* tienen cierto rechazo y por eso hay resistencia, sobre todo por parte de los contrabandistas. En las agrupaciones de población, además de un centro médico se proyectaban unas dependencias de municipalidad que habían de establecer un control y depósito de las armas, que hasta ese momento las tenían disponibles en sus casas los propios vecinos. Hay, además, propuestas de aumentar las fuerzas militares - lo que reforzaba al poder central-, entre otras cosas a fin de disponer de vigilancia para los presidiarios que habían de encargarse de las obras públicas y los equipamientos propuestas en el *Plan*. Tampoco serán del agrado del bloque de poder local las facultades otorgadas a Soler como Director comisario del Plan, Asesor Togado del Tribunal Civil de Ibiza y Formentera, y representante del rey que le situaba por encima de la Regiduría de Vila.²² Además, la aplicación de los planes de desarrollo suponía nuevas cargas impositivas, que se sumaban a las ayudas voluntarias y a las contribuciones que estaban registrando un fuerte incremento con la política bélica de la monarquía y por la paralización de la llegada de las remesas de metales preciosos de los virreinos de ultramar. Las cargas fiscales son otro de los motivos que pesan en las revueltas, aunque a veces se tratase de tributos para pagar la captación de aguas y levantar fuentes o viviendas. El simple intento de recabar información para hacer un diagnóstico de la situación de todas las provincias, como pretende Soler, mediante censos,

²⁰ AHE, Planes para la mejora de Ibiza. Serie 7ª, Estante 13, Tabla II. Se conservan los expedientes: *Expedientes de ejecución del Plan Político y Económico aprobado por S.M. en Real Orden de 15 de septiembre de 1789*; Plan político y económico que mandó S.M. mandó llevar a efecto en las Islas de Ibiza y Formentera al alcalde de su Real Casa y Corte Miguel Cayetano Soler en Real Orden de 15 de septiembre de 1789 y el *Plan instructivo de Agricultura, Industria y Policía de la Campaña en las Islas de Ibiza y Formentera*. Sobre estos planes de mejora, además del estudio de Isidoro MACABICH: *Historia de Ibiza*. Tomo I. Palma, 1966, 510-527; hay una aportación de, Joana María FERRER FERRER: "Un documento inédito de 1798 de Miguel Cayetano Soler". *Eivissa*, 4. Eivissa, 1964, 31-37.

²¹ Sobre otra labor de planificación emprendida por Soler consultar, Antonia MOREY TOUS: *Els interrogatoris del ministre Soler (1800-1802). La economia mallorquina a la fi de l'Antic Règim*, Palma, 2002. Para datos biográficos de este personaje consultar, Emilio BEJARANO GALDINO: *M. Cayetano Soler. Un hacendista olvidado. Diatriba y reivindicación de su ejecutoria*, Palma, 2005.

²² Soler vuelve a Ibiza en 1798, como Ministro Comisionado del Rey para una visita de Cabrevación, por una Real orden de la Secretaría de Despacho de Hacienda, firmada por Fco. Saavedra, fechada en Aranjuez el 27 de marzo de 1798, dirigida al Sr. Subdelegado de Rentas de Ybiza. En su visita tenía que ratificar "la rigurosa observancia" de los pactos contenidos en los nuevos títulos y establecimientos de la propiedad censal reservativa creada por el Plan de desarrollo según las Providencias acordadas en un Auto de 25 de agosto de 1796. Esto suponía la modificación de algunos residuos del sistema de censos antiguo, para evitar los fraudes contra el Real Patrimonio producto de la malicia o de la ignorancia. También se habían de formalizar todas las variaciones sobre los bienes del patrimonio real relacionados con los inmuebles y exportaciones de sal del Real Modio.

cuestionarios y escrutinios, no fue del agrado de la población y de forma especial del campesino ibicenco a quien le soliviantaba tener un control tan próximo sobre sí; por eso se opusieron a las medidas decretadas por Soler, aunque algunas fuesen muy beneficiosas para el conjunto de la isla.

En el Antiguo Régimen el peso de los impuestos disminuía la liquidez de las economías familiares sin, apenas, contrapartida, y las deudas que se generaban para atender las tributaciones extraordinarias absorbían lo recaudado que era capitalizado por los acreedores censalistas, y con ello se desviaban recursos financieros hacia otros territorios, restando medios de inversión local lo que limitaba el crecimiento.²³ Rodney Hilton considera que los tributos y las tasas municipales son factores que suscitan muchas protestas²⁴ y máxime en estas postrimerías de la modernidad.

Las asonadas de Ibiza en el cambio de siglo, se dan en un contexto de conflictividad en las que influyen el aumento de las cargas impositivas y la aplicación de nuevos tributos que también tienen su contestación en las islas vecinas.²⁵ En Mallorca se protesta de manera notoria y resulta especialmente impopular el nuevo impuesto sobre el vino y el de tres y tercio sobre los productos que no estaban sometidos a diezmo. Unas medidas que se acusan más en los centros productores, pero que incidían sobre todos los consumidores. Las protestas se dirigen contra las autoridades encargadas de la exacción de los impuestos y contra la actuación arbitraria de los celadores municipales encargados de efectuar los cobros. En Ibiza había una especial animadversión al poder que adquirirían los funcionarios que venían de fuera, y desde el plan para el fomento, liderado por el todopoderoso Soler, las nuevas medidas de inspección molestaban a la población acostumbrada a huir de los controles, que para ellos tenían como única finalidad expoliarles tributariamente y privarles de autonomía. Las subidas de impuestos encarecían los productos y los precios, pero esos precios crecidos no pagaban el esfuerzo de los productores, por el contrario veían que solo servían para mantener a las personas que les habían de controlar y privar de sus beneficios. Los payeses querían librarse de estas cargas y como confiesan “no querían guerra y solo deseaban gracia en las últimas contribuciones, porque estaban tan pobres que no podían dar pan a sus hijos”.²⁶ No todos los que protestaban eran gente menesterosa -dado que en Ibiza había un número elevado de agricultores cultivadores directos y los jornaleros constituían menos de una quinta parte de la población-, pero todos tenían motivos de queja, unos por la pérdida de poder, otros por ver limitadas sus posibilidades para matutear y hacer alijos, y los más menesterosos por su precariedad. Soler había tenido una fuerte oposición de los notables y de todos los que temían la ley para combatir el contrabando y las contribuciones. Este rechazo se hace notorio cuando el ministro mallorquín aborda el proyecto para reorganizar los gremios y hacer un deslinde de los Cuartones y la Cabrevación general de las islas restableciendo el Archivo del Real Patrimonio. Para muchos ibicencos eso suponía una sujeción, y el agrupar las viviendas

²³ Josep JUAN VIDAL: “La problemática de los censales: Su incidencia en las Germanías (1521-1523)”. *Mayurqa* 13. Palma, 1975. Los censales en el siglo XVIII siguen considerándose un lastre para la economía de las islas; Vicente JAUDENES NEBOT: *Memoria sobre las ventajas de la Agricultura de Mallorca de*. 145.

²⁴ Rodney HILTON: “Revoltes rurals i revoltes urbanes”. *L’Avenç*, 130. Barcelona, 1989, 20.

²⁵ Sobre este aspecto es interesante consultar, Emilio BEJARANO GALDINO: *Amotinamientos populares y Revuelta de los Privilegiados en Mallorca*, Mallorca, 2002, 64.

²⁶ AHM. A.A.; 813- 33. p. 2.

suponía pérdida de independencia y favorecer "su eterna esclavitud". Además, una de las funciones asignadas a los Ayuntamientos fue la de recoger las armas de los vecinos y depositarlas en la Ciudad, donde podían ser custodiadas por el ejército. Se liberaba a los campesinos de la labor de defensa del territorio que aunque les podía restar tiempo para dedicar a las labores del campo, también les privaban de su medio de fuerza. Soler revisa las atribuciones del tiempo medieval que se conservaban en la isla, muchas de las cuales privilegiaban a la iglesia. En la visita de Soler a la isla en 1796, como Ministro Comisionado del Rey para la Cabrevación, ratifica "la rigurosa observancia" de los pactos contenidos en los nuevos títulos y establecimientos creados por el *Plan* de desarrollo, a fin de evitar los fraudes contra el Real Patrimonio. Entonces tuvo que enfrentarse a protestas de naturaleza feudoseñorial, relativas a las regalías de los Molinos y aguas públicas, planteadas por el obispo y el cabildo de la Santa Iglesia de Ibiza. Los servicios de Caballos forzados para la defensa de la isla se convierten en el pago de una exigua cantidad de monetario, liberando al obispo y al Cabildo de esta responsabilidad defensiva, lo que les restaba presencia que absorbía el poder real personificado en el advenedizo Soler. Se revisaron las deudas y bienes censales de los conventos y del Ayuntamiento lo que se veía como una pérdida de control de recursos financieros; un inconveniente que afectaba más a los sectores con cierta resonancia social. Al año de la vuelta de Soler, en un contexto de alza de precios, presiones tributarias (por la concluida guerra contra la Convención republicana francesa) y la publicación de la Guerra contra Inglaterra, se producen alborotos que se han de sofocar con la traída de 500 soldados mercenarios suizos procedentes de los acuartelamientos en Mallorca.²⁷ Los momentos de guerra y los movimiento de fuerzas navales eran temidos en las islas por los aumentos en la especulación de los artículos de abasto, que provocaban, además de alzas precios, la falta de suministros. Además suponían movimiento de los soldados mediante las levás y el embarco de los matriculados en la marina. Curiosamente este malestar solía ser capitalizado por las oligarquías que trataban de mediatizar las protestas para reforzar su poder.

En las protestas de 1806, hay un protagonismo de ciertos propietarios campesinos que muestran capacidad para imponerse e intimidar a los más humildes, personas significadas por su ascendiente que en el momento de la represión consiguen mantener silenciada su identificación. Los payeses procedentes de los cuarterones de Santa Eulalia y Balançat que se dirigen a la ciudad para pedir la exención de impuestos, van armados y buscando congregar a la población, si bien dicen que no querían hacer daño a nadie. La conmoción popular de los días 25 y 26 de abril amenaza generalizarse al lograr reunir a un considerable número de personas armadas, que con silbidos, disparos, alboroto y grandes gritos decían: "Vamos hacia abajo", "Ayuda a la tierra".²⁸ La conmoción popular se inicia en el cuartón de Santa Eulalia; que con más de cincuenta o sesenta personas del cuartón de Portmany, venían excitando a los vecinos y convocándolos en el Llano de Vila, con medios violentos de alboroto y *misacho*. Organizaban gran estruendo, y sus dirigentes a lo largo del camino entraban en las casas de los campesinos obligando a sus moradores a seguirles

²⁷ *Miscelánea histórica Mayoricense de D. Joaquín María Bover*, datos que pasa a sus crónicas; Álvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón...*; 601.

²⁸ AHM, AA, 813- 833, 2.

con las armas. En la montaña de Santa María se pudo apreciar a unas 400 o 500 personas, que se acercaban a la "ciudad" por las Casas Nuevas.²⁹

Ante tal tropel, las autoridades de la ciudad pensaron en una medida inicial disuasoria y se decidió presentar un bando según las Pragmáticas de 1774. El Bando fue leído de viva voz a los alborotadores, haciéndolo el Asesor togado que se adelantó a la tropa que le acompañaba para auxiliarlo. Las fuerzas estaban compuestas por 150 soldados encabezados por el Ayudante de la Plaza. En nombre del rey se ordena a la muchedumbre, que estaba armada, disolverse y que regresasen "a sus hogares pacíficamente, bajo pena de ser considerados como sediciosos perturbadores de la quietud pública y enemigos de la patria".³⁰ Serían condenados por tales delitos en personas y bienes todos aquellos que se mantuviesen reunidos en número de diez o más personas. Intimidándoles con las consecuencias que esto acarrearía, y "la ruina infalible que ocasionarían a sus pobres hijos y mujeres". El Asesor togado, armándose de valor, pidió que se rindiesen las armas para recibir una "prueba de amor del soberano y del aprecio de su Juez"; cosa que consigue y entonces aconseja a la muchedumbre que se retiren a sus casas pacíficamente con la promesa de no volver a manifestarse. Una copia del Bando se dejó colgada en la puerta del Molino de Casa Fita con todo lo leído.³¹

Después de neutralizado este conato de motín se tranquilizó la situación y no hubo otra señal de turbación.³² Contra la orden recibida de Palma, el consejo de los jueces ibicencos fue partidario de dejar correr lo ocurrido, pues se mantenía un malestar latente. El Gobernador y Asesor de la isla reconocían que el payés era, generalmente, dócil, pero "se enloquece y enfurece en habiendo de pagar una contribución, aún de las que les son más ventajosas".³³ Ellos sabían que estas tensiones se repetían con cierta frecuencia cuando se hacían notorias las contribuciones y el pago de cuarteles, por eso creían que lo mejor era dar por finalizados los sucesos. En contra de esta posición, el Real Acuerdo, desde Palma, presiona para que se busque a los organizadores responsables, a fin de sentar un precedente como escarmiento en las figuras de los protagonistas más significados. Los magistrados palmesanos consideraban que la protesta y las amenazas de los campesinos buscaban instrumentalizar el miedo, que los "malhechores" trataban de inspirar en los magistrados de la justicia local, para liberarse del pago de contribuciones,³⁴ como así era. Y de hecho ocurre que algunos de los principales responsables de los alborotos visitaron nocturnamente las casas de algunos payeses para intimidarlos a fin de que no les delatasen, e imponer la ley del silencio. Los cabecillas visitaban las casas disfrazados para tener como coartada su anonimato. De siete a nueve hombres visitaron las casas de cinco bayles para obligarles a entregar la lista de Reparto de los cuarteles, amenazándoles si volvían a cobrar tal "repartiment".³⁵ Un acoso realizado con nocturnidad, bajo disfraces y sin permitir a los bayles encender la luz para hacer más "impenetrables a la sagacidad judicial las casas de los campesinos", que vivían aislados; por

²⁹ AHM, AA, 813- 833, 2.

³⁰ AHM, AA, 813- 833, 2.

³¹ AHM, AA, 813- 833, 2.

³² AHM, AA, 813- 833, 4.

³³ AHM, AA, 813- 833, 5.

³⁴ AHM, AA, 813- 833, 4.

³⁵ AHM, AA, 813- 833, 20.

ello creían los magistrados locales que, sólo por la casualidad podían llegar a descubrir a “alguno de los autores de tan enormes atentados”.³⁶

Hay silencio sobre la autoría de estas intimidaciones, cuando se trata de detener a los cabecillas de los alborotos del 25 y 26 de abril, y nadie quiere denunciar. La autoridad sabe que estos excesos se repiten con demasiada frecuencia por las características del territorio y eso “tiene difícil remedio”; por eso en Palma se insiste en que no se detendrán tales atentados si no hay una acción decidida, y para eso los agentes asesores judiciales han de tomar algún riesgo. Se deciden los asesores judiciales a actuar contra dos fugitivos a los que nadie se atrevía intervenir, por el temor que en todas partes inspiraba su nombre, por las armas que cargaban, y por las amenazas de muerte que proferían. Se prepara una partida de sesenta hombres que actúan de noche, mandados por “dos oficiales de espíritu” (de coraje), para tratar de sorprender a los reos en las casas que solían frecuentar.³⁷ Como resultado de esta batida se detuvo a José Escandell de Beniamar, cuyo nombre era aterrador en la isla y tres días después se detiene a Juan Torres Lluqui, “el Cojo de la Lluquina”, a quien nadie se atrevía arrestar.³⁸

No fue fácil la detención y se necesitaron 30 hombres para conducir este “bandido” a prisión. Su reacción fue muy violenta antes de que lo redujesen y cuando lo conducían a prisión. Por el ambiente que se respiraba, los asesores togados tenían temor a reacciones populares y a que se volviesen a reproducir los incidentes tan pronto se volviese a estrechar a los payeses con el pago de los cuarteles y otras contribuciones, cosas que sabían por experiencia y “la historia de muchos años”; porque “el pago de impuestos era lo que más repugnaba al payés de Ibiza”.³⁹ Sabían, además, que el campesino mantenía la impunidad por las dificultades del país que hacían “casi imposible averiguar sus autores.” Para evitar que se repitiese la protesta se propone que cuando los campesinos hayan de cumplir sus deberes tributarios “tengan que ir a pagar sus cupos a la ciudad con citación”.⁴⁰

Los alborotos de Ibiza fueron rurales y sus protagonistas formaban una “muchedumbre”, que iba armada. Sus convocantes entraban en las casas dispersas de la payesía y reclutaban a sus moradores, obligándoles a que tomasen las armas. Los “malvados” que excitaban a la conmoción después intimidaban disfrazados por los caminos, amenazando y tomando represalias. Esta protesta ibicenca tenía a su favor el territorio y la complicidad, unido a la amenaza de volver a manifestarse en caso de que se castigase a los cabecillas promotores. La advertencia de volver a “levantar la tierra”, para intimidar a los magistrados locales, no caía en saco roto pues estos asumían que las dificultades que presentaba el país favorecían la impunidad de los alborotadores, aunque el ibicenco, se decía que era de un natural pacífico hasta que no se veía apremiado por la subsistencia de sus familias.

Los instructores del caso hubieron de presionar a algunos payeses para conseguir declaraciones y buscar testigos anónimos. Con el resultado de estas pesquisas se decidió la detención de cuatro personas tenidas por los principales animadores de la multitud y los que la

³⁶ AHM, AA, 813- 833, 11.

³⁷ AHM, AA, 813- 833, 20.

³⁸ AHM, AA, 813- 833, 21.

³⁹ AHM, AA, 813- 833, 21.

⁴⁰ AHM, AA, 813- 833, 21.

“forzaban y dirigían a su gusto”.⁴¹ Como tal misión no era fácil, entonces, la autoridad consideró que lo mejor era convocar a declarar a todos los sospechosos, acompañados de determinados testigos a fin de que no se pudiese determinar el posible informador y que los alborotadores sintiesen que estaban sobre ellos. Se contemplaba la clemencia, como una medida conciliatoria, si se entregaban y arrepentían. Se simuló violencia contra algunos interrogados para evitar que los testigos llamados a declarar fuesen represaliados. Con esta simulación se corría el riesgo de que muchos de los interrogados, que estuviesen realmente implicados, se diesen cuenta de tal fingimiento y tal medida perdiese eficacia. También se convocó a los bayles para que aportaran información local que sirviese de ayuda. Para tratar de detener las replicas de protesta que producen los acosos después de los alborotos de abril, se diluyeron las responsabilidades de sus participantes y se carga todo el peso de la justicia sobre los tenidos por los máximos responsables de las coacciones. Estos acabaron condenados a presidio en Filipinas, y cuatro lo fueron a destierro. Para evitar en los sucesivos aglomeraciones favorecedoras de alborotos, se propuso que los payeses hubiesen de pagar sus cupos a la ciudad, mediante citación.⁴²

Hay una serie de factores más remotos en los alborotos como eran la percepción de malestar atribuido “a la mudanza de los tiempos”, circunstancia que solía debilitar el entusiasmo por mantener la obediencia civil. Los cambios que suponían una ruptura en la inercia de las costumbres, se aceptaban mal. La Audiencia clamaba contra los sanadores y charlatanes que para muchos eran la única medicina a la que tenían acceso fácil; se trata de erradicar la costumbre de tener ganado mayor y cerdos en las poblaciones, y de poner en ejecución otras medidas sanitarias, entre ellas, buscar nuevos emplazamientos para los cementerios situándolos fuera de las Iglesias y sus alrededores. Al problema provocado por los traslados de los cementerios se sumó el descontento por la modificación de el ritual de los entierros, y la asistencia sacerdotal a los enfermos; medidas que en Mallorca se considerarán impías e irrespetuosas con la tradición. También se consideraron impíos el fomento de baile de máscaras y de los espectáculos, distintos de las formas de diversión más tradicionales.⁴³

Los clérigos comenzaban a recibir críticas duras y los sectores integristas atacaban a los seguidores de los filósofos de las luces, e incluso a los sacerdotes de tendencia liberal, a los que tenían por gente de poco gobierno e intrigantes.⁴⁴ Estos con sus ideas escandalizaban al pueblo, y la nobleza tradicionalista los desacreditaba por su ética de la picardía y corrupción. Se percibía el momento como una época de relajamiento e impiedad,⁴⁵ y se relacionaba la crisis política y el malestar social con la inmoralidad del gobierno. El padre Cayetano de Mallorca mostraba esta situación en sus *Décimas del Mal Estado de España en tiempos de Godoy*. Este autor consideraba que el aliado de Napoleón en España era “el perverso Godoy”, amigo de Miguel Cayetano Soler. Se decía también, que las reformas del gobierno de Soler y Godoy ponían en peligro la sociedad, como se percibía por las manifestaciones escandalosas

⁴¹ AHM, AA, 813- 833, 11.

⁴² AHM, AA, 813- 833, 21.

⁴³ Juan LLABRÉS BERNAL: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca (1801-1858)*, I. Palma, 1958, 243.

⁴⁴ Archivo Histórico Nacional (AHN), Sección *Estado*, “Junta Central Suprema Gubernativa”. Leg. 62, letra B. Doc. 78.

⁴⁵ *Edicto general del Ilmo. Sr. Obispo de Mallorca*, D. Bernardo Nadal y Crespi, dado en 5 de marzo de 1808; Archivo Reino Mallorca, (Real Acuerdo); RA, 1808/40, s/p.

de ciertos religiosos, las violaciones de la clausura, las fugas o "raptos" de doncellas, los asesinatos que involucraban a sacerdotes, el comportamiento de los abates mujeriegos, y la extinción de los procesos inquisitoriales. En Mallorca, jóvenes de la nobleza simulaban el rapto de su enamorada, pero se trataba de una fuga acordada para forzar el matrimonio. Tuvieron mucha resonancia algunos matrimonios por "vía de fuga" de jóvenes nobles con doncellas plebeyas. Se decía que estas conductas, rompían el orden social y ponían en peligro el mantenimiento de los patrimonios y el predominio de la nobleza.⁴⁶ Se culpaba de esta moda a las autoridades permisivas y al influjo de las luces que exaltaba las ansias de libertad. La nobleza, que se sentía agredida por la permisividad de las autoridades, obligó al Obispo a intervenir con sus edictos.⁴⁷

Los "robos" de doncellas también se convirtieron en un problema de costumbres en Ibiza, y se consideraron atentatorios contra la autoridad y la obediencia. El Ministro de la Audiencia y Asesor togado de Ibiza y Formentera trasladó al rey el malestar percibido en la isla por el aumento de los desórdenes cometidos por jóvenes insumisos que raptaban a las mujeres de sus casas paternas.⁴⁸ Una rebeldía contraria a "la santidad y pureza de las costumbres, y contra el sagrado derecho de la autoridad paternal".⁴⁹ Muchos jóvenes, impulsados por una "torpe concupiscencia" o por el deseo de obtener el permiso para contraer matrimonio, turbaban el orden público y corrompían las costumbres. Se consideraba en el expediente del Asesor, que dar permisividad a los comportamientos de los jóvenes menores de 25 o 23 años era sentar un mal precedente y suponía cuestionar gravemente el principio de autoridad en lo sucesivo.⁵⁰

Se decía que se favorecía la propagación de este delito con las interferencias entre la jurisdicción Real y la eclesiástica de la isla; ya que el Asesor judicial, Mateo Valdemoros apunta que la intervención de los religiosos apostaba por favorecer el asentimiento entre las partes y la eximente para los jóvenes al salvar el honor de las doncellas contrayendo santo matrimonio.⁵¹ La Fiscalía y la Audiencia de Palma creen que hay que establecer una distinción

⁴⁶ Soledad de QUIROGA CONRADO: "La rebelión de los hijos de la nobleza mallorquina a principios del siglo XIX", *Memoria de la Academia de Genealogía y Estudios Heráldicos* 10. Palma, 2000, 171.

⁴⁷ Edictos de 1795 y 1796 de D. Bernat Nadal y Crespí, Obispo de Mallorca; Archivo Municipal Palma. *Fons Desbrull*. Bans, Ligall LVIII.

⁴⁸ El Asesor Togado de Ibiza y Formentera don Mateo Valdemoros hace a su Majestad una Representación de los desórdenes que cometen los jóvenes que arrancan las mujeres de sus casas; AHM, "*Informe que pide el Consejo sobre la representación hecha a S.M. por Dn. Mateo Valdemoros, Asesor de las islas de Ibiza y Formentera, manifestando los desórdenes que se observan en dichas islas por los jóvenes de ellas con motivo del delito frecuenten que cometen arrancando de la casa paterna a las que tienen destinadas para sus mujeres, y cuyos matrimonios suponen o creen ha de resistir un padre*". Fechado en Ibiza el 12 de agosto de 1805. AA, 814-39.

⁴⁹ AA, 814-39, 2.

⁵⁰ Se recuerda a los jóvenes de estas edades la necesidad de conseguir el permiso paterno para contraer matrimonio de forma libre, a fin de "evitar las terribles consecuencias de una pasión feroz, que apoderándose de la juventud no conoce límites ni freno, y rompe osadamente todos los vínculos de la naturaleza y la Religión". AA, 814-39, 2.

⁵¹ Este rapto por la frecuencia era tenido como costumbre. Se decía que: Los jóvenes enamorados hufan a lugares despoblados con grave perjuicio de la honestidad de las doncellas, y aunque no consumasen el ayuntamiento carnal significaba una ofensa para el pudor. Después de una noche, los raptos dejaban a la joven, que se consideraba deshonorada, en la casa de un párroco u otra persona, para impulsarla a recuperar su honor contrayendo matrimonio; AA, 814-39, 2.

entre los casos de raptos, y considerar que cuando se trata de una huída consentida de jóvenes amantes, que desean contraer matrimonio, es una falta con eximentes.⁵² Se ponían en evidencia diferencias entre los que presentan los "robos" o raptos como un delito, denunciándolo a la jurisdicción real, y los que con frecuencia lo llaman costumbre, y se conformaban con la mediación de los religiosos. Estas diferencias son un motivo más para invocar lo local frente a lo que se presentan como soluciones extrañas que se atribuían a los ministros ilustrados.

Estos desórdenes se viven en un momento en que se hacen notorios los traslados de población. Tras la guerra contra la República francesa, a Mallorca habían llegado los refugiados perseguidos por los republicanos de la Convención Nacional, y otras gentes que veían con temor los movimientos de la guerra contra la Francia revolucionaria jacobina; en un momento de la política exterior española que se experimentan grandes alternancias diplomáticas. La tranquilidad de la isla parece que zozobraba ante la incesante llegada de forasteros, refugiados y militares que se decía perturbaban el "espléndido aislamiento" de la isla⁵³. Estas migraciones continúan en los momentos de la Guerra contra el Francés, y en Palma, la gente percibe con preocupación los grandes cambios que se ven con la animación en las calles, la industria, el comercio, los espectáculos y la moda. Ante tal situación, el público y los menestrales recelan de los forasteros que consideran como intrusos para la actividad social y productiva.⁵⁴

Las protestas contra *Vila* (lugar donde radican los recaudadores de la hacienda municipal y los exactores de las Rentas del real patrimonio y la secretaría de Hacienda) estallan de nuevo en 1809. En este momento, se acusan mucho las cargas impositivas y todo el malestar generado por todas las circunstancias de la Guerra contra el Francés. En este año en la vecina isla de Mallorca la población descarga sus tensiones coaccionando a la minoría gentilicia de los tenidos por descendientes de conversos. Al lado del rechazo por el agobio de los impuestos y cuando se crean Juntas de Defensa en cada provincia, surge el interés de las fuerzas locales por reivindicar y recuperar el peso en el gobierno. Los representantes de las dieciocho demarcaciones municipales, en que se había dividido la isla de Ibiza, reclaman la abolición de la Junta Perpetua de Gobierno en la que al lado del obispo estaba un comisionado del rey y otros cargos a título perpetuo, manteniendo un poder que menoscababa las aspiraciones de la oligarquía de *Vila*. En pleno ambiente de cruzada de independencia contra el

Había "raptos de seducción" que podían no tener final feliz, también podía ejercerse el robo o arrebato en la persona de una viuda, casada o religiosa de forma disentida.

⁵² El fiscal y El Regidor de la Audiencia de Palma -persona ilustrada, había defendido el raptos su sobrina por un joven de la nobleza, "favoreciendo un matrimonio entre clases desiguales", consideraban que no podía tenerse por delito el raptos de la "joven amada, con el acuerdo de las partes y el deseo de contraer matrimonio", y en este "robo" se había de tener en cuenta el estado civil de las personas, la ausencia o no de violencia, el acuerdo entre las partes, o si mediaba la "seducción de la doncellas, y si había, o no, intención de matrimonio. Al final se establece la propuesta de que el adelanto de las nupcias, por medio de raptos como mínimo había de tener como castigo una demora con igual tiempo que el que hubiese requerido el cauce normal de la relación. Por ello se proponía la reclusión de la mujer por un tiempo, igual, y al hombre se le había de destinar a obras públicas, si era plebeyo; para los nobles el castigo era el destierro. AA, 814-39, 5.

⁵³ Soledad de QUIROGA CONRADO "La rebelión de los hijos de la nobleza mallorquina...", 172.

⁵⁴ Los mayordomos del gremio de alfareros y quieren impedir la creación de nuevas industrias; *Semanario Económico*, noviembre 1807, 6.

francés se producen otras revueltas en 1810, de las que se carece de información de detalle.⁵⁵ Se dan en un contexto de escasez de trigo y subidas de precios, agravados por el descontrol en los aprovisionamientos, unido a la petición de donaciones e impuestos extraordinarios para atender los dispendios de la guerra. Para contener esta insurrección popular, el Gobernador de Ibiza da parte al Capitán General de Mallorca, quien dispone enviar el día dos de mayo, una fragata española que se hallaba en Palma con 100 soldados de milicias,⁵⁶ y una vez más vemos como para mantener con urgencia el orden interno se ha de recurrir a unos servicios armados profesionales, con unas dotaciones de fuera de la isla.

⁵⁵ Miquel Àngel CASASNOVAS: "Eivissa i Formentera durant el segle XVIII". *Història de les Illes Balears...*, 74.

⁵⁶ Juan LLABRÉS BERNAL: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca (1801-1858)*, Tomo I, Palma, 1958, 246.

RESUMEN

En aquest article es tracta de les revoltes camperoles d'Eivissa a la tardor de l'Antic Règim, fent menció dels aldarulls de 1806, procurant situar-los en el seu context. Els disturbis, que esclaten quan s'estrenyia el pagés amb les distribucions de tributs i contribucions, mostren unes protestes, diferenciades per la forma de convocar per a la defensa e influïdes per les formes de coacció que utilitzaven llurs dirigents, sense oblidar la influència dels factors de dispersió de la població i la geografia del país.

ABSTRACT

This paper concerns peasant riots in Ibiza in the late modernity, mainly the one that took place in 1806, and tries to underline its historical context. The progress of these riots, started when peasantry was stressed by heavier taxes and obligations, shows different forms in summoning and coactive phenomena. Not to forget, are elements like population dispersed distribution and land topography

L'entrebancada publicació de les *Poesies en mallorquí popular* de Pere d'Alcàntara Peña: 1888... 1892

MIQUEL ALBERO MAESTRE

I. Introducció¹

La recerca epistolar ha estat tradicionalment una de les pràctiques més habituals dins la metodologia filològica per tal d'acostar-se a l'estudi del pensament i a l'obra d'un autor. Som del parer que aquesta "invasió" de la intimitat d'un escriptor comporta sovint l'obtenció d'un grapat de dades que, a banda de matisar trets estètics i literaris, ens permeten de donar una ullada al món i a l'època que les envoltava. El caire privat del gènere epistolar recobreix les cartes de sinceritat i d'espontaneïtat i, per tant, tot i que solen caure en el subjectivisme, poden aportar-nos, de manera versemblant, diverses notes significatives que ens ajuden a comprendre millor les actituds ideològiques del moment, els corrents estètics paradigmàtics i les relacions entre l'autor estudiat i la intel·lectualitat de l'època.

Un exemple d'enriquidora troballa filològica pot ser la recerca que duem a terme sobre l'epistolari entre Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau i el matrimoni Amer-Peña, que residia a Barcelona. Aquest intercanvi epistolar entre Mallorca i el Principat reuneix la correspondència que Peña envià a la seua germana, Victòria Peña, i al seu cunyat, Miquel Victorià Amer, entre 1850 i 1906.² Atés que durant l'any 2006 es commemorava el centenari de la mort de Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau (1823-1906), amb el present article preteníem retre un sentit homenatge –encara que tardà– a una figura intel·lectual cabdal dins el que podríem anomenar la segona generació de la Renaixença mallorquina. Fullejar la correspondència de Pere d'A. Peña ens ha permès acostar-nos no tan sols al pensament de l'escriptor, sinó a tota una època. Hi suren les convulsions socials i les revolades polítiques, la vida de la burgesia acomodada de Ciutat i les escenes quotidianes dels mossons o dels pagesos de part forana. A més, l'apertura de Mallorca als nous ingenis tecnològics –el tren, el telèfon, l'electricitat–, la devastació del còlera o les visites i els

¹ Abans de començar, volem agrair al Dr. Joan Mas i Vives l'amabilitat, la inestimable ajuda i els consells amb què ens ha obsequiat per tal d'orientar el nostre article i contenir les nostres rauxes. Fem extensiu aquest agraïment a Bartomeu Abrines, Carles Cabrera i Gabriel Sansano pels suggeriments, sempre amistosos i sincers.

² Ens referim a l'epistolari que es troba a la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma, sota l'epígraf de *Correspondència de PENYA NICOLAU, Pere d'Alcàntara*, i que hem pogut consultar gràcies a la tasca de catalogació de la Dra. Magdalena Riera Frau i a la gentilesa de la direcció de la SAL.

fastos en llaor de la reina Isabel hi apareixen mesclats amb les amistats i les relacions personals de l'autor, les anècdotes i les vicissituds familiars, les picabaralles notarials o l'ambient intel·lectual del moment. És el que podem descobrir entre innumerables planes d'un epistolari de cal·ligrafia elegant i de periodicitat rigorosa i constant.³ Entre aquest lligall de cartes groguenques i traginades pel temps, hem pogut descobrir les petjades d'un canvi d'usos tècnics, estètics i ètics que discorrien davant la mirada de Pere d'A. Penya. Tècnics, pel que fa a l'evolució de la impremta a Mallorca; estètics, quant a la irrupció de noves tendències artístiques; i ètics, pel canvi en les relacions professionals.

A l'epistolari podem ser testimonis directes d'una sèrie de transformacions en el món editorial de la Renaixença tardana i podem relacionar-les amb una alteració en el paradigma estètic i literari del moment. El relleu de l'edició de tradició decimonònica coincideix amb la fi dels dies de Penya i l'esclat de noves tendències estètiques que es consolidaran durant el segle XX. Concretament, la ploma de Pere d'A. Penya centra el nostre interès sobre una impremta de Palma: la tipografia dels Gelabert. Val a dir que Miquel S. Font Poquet ha publicat recentment un article sobre els orígens i la trajectòria editorial de la família dels impressors Gelabert.⁴ Deixant-ne a banda la manca d'unes conclusions aclaridores i el caire estrictament expositiu, l'article de Miquel Font aporta una dada concreta que ens interessa, ço és l'escassetesa de referències documentals que podem trobar en la producció dels Gelabert, a partir de 1884, data de la mort de Pere Josep Gelabert i Pol (1832-1884), pare de la nissaga d'impressors. Al capdavant, Font afirma que són uns anys tan sols documentats en els peus d'impremta de les obres editades per la vídua i els fills de l'empresari, però no fa cap esment al volum de producció impresa d'aquesta època. Nosaltres ens vam decidir a garbellar en la informació de la qual disposàvem per aportar més dades sobre certs aspectes de la tasca editorial dels Gelabert, que romanien documentats en la correspondència de Pere d'A. Penya i els seus familiars.

Al nostre parer, la trajectòria d'aquest establiment de Ciutat es pot resseguir, al llarg de quasi cinquanta anys, en nombroses publicacions periòdiques de tot tipus, datades a partir de 1840, com ara: premsa periòdica, calendaris, almanacs, llibrets commemoratius, plaquetes de teatre, opuscles de recitals i d'actes poètics...⁵ Es tracta d'un immens catàleg d'obres que acompanya cada etapa de la història de l'establiment. Així, hi podem entreveure un primer tram d'agosarat llançament empresarial, promogut per l'avi de la família: Pere Josep Gelabert Llabrés (1798-1866), qui, entre 1838 i 1840, compartí amb Bonaventura Vilallonga (*sic*) (17...-1854) el negoci fundat el 1804 per aquest darrer. Després de la mort de l'avi Gelabert⁶ (1866) i fins 1884, el seu fill, Pere Josep Gelabert i

³ Les dues famílies s'escriuïen, almenys dues vegades a la setmana, aprofitant el servei de correu marítim de dimarts i dissabte entre Barcelona i Palma. Els enviaments, d'allò més curiosos, de còvens de matances, farcits de botifarrons, sobrassada i carn, cocarrois, panades o crespells, sovintejaven com a acompanyament de les cartes.

⁴ Miquel FONT: "Els Gelabert: impressors i editors del segle XIX", *Llegir. Revista de Llibres, Història i Art*, núm. 52 (juliol-setembre, any X), Palma, 2006, 12-13.

⁵ Consulteu l'aproximació que adjuntem a l'Annex II.

⁶ A partir d'aquest moment al nostre text sovintejarà la identificació de Pere Josep Gelabert i Llabrés (1798-1866) com "l'avi" de la família; i, en conseqüència, Pere Josep Gelabert i Pol en serà "el pare". En tercer lloc, ens referirem també a la vídua i als fills d'aquest darrer.

Pol, fou l'encarregat de conduir l'obrador de la família al lloc de renom amb què ha estat conegut fins als nostres dies. Però, arran de la posterior entrada en el negoci de la vídua i dels fills –a partir de 1884– és quan podem albirar l'inici del declivi d'aquesta impremta. Aquest moment coincideix amb la manca de documentació i d'informació que assenyala Miquel Font, punt sobre el qual nosaltres hem intentat posar un bri de llum per complementar l'esmentat article. Hem contextualitzat el moment que vivia la impremta de Palma i de la part forana mallorquina durant el vuit-cents, tot acarant-ne les edicions amb les dades recollides a les cartes de Pere d'A. Peña. Així doncs, en aquest article defensarem la tesi que l'esmentada crisi dels Gelabert i el suposat canvi en el quefer editorial del moment van discórrer paral·lelament al judici crític d'una sèrie d'intel·lectuals de l'època. Acarar la situació empresarial dels Gelabert amb el testimoni de Pere d'A. Peña al seu epistolari ens ha permès de plantejar-nos una sèrie de qüestions davant les diverses empreses editorials engegades per ell mateix i per noms tan coneguts com Mateu Obrador, Josep Tous, Josep Mir, Pere J. Umbert, Joan Colomar, Josep Miralles o Joan Alcover, a les acaballes del segle XIX, i durant els inicis del segle XX. Per què decideixen uns canviar d'obrador o d'altres són protagonistes de projectes editorials nous? Per quina raó la línia empresarial dels fills d'en Gelabert deixa de ser el referent de qualitat i de seriositat que havia assolit son pare? Com és que comencen a aparèixer una sèrie d'imprentes que modestament aniran ocupant i descentralitzant la producció tipogràfica del moment? I, el que és més important, quin paper va jugar en tot això el criteri i el testimoni de Pere d'Alcàntara Peña? A tot plegat intentarem donar resposta en l'article que ara encetem.

II. Pere d'Alcàntara Peña: factor i causa d'una transformació

Abans d'exposar les raons per les quals l'establiment dels Gelabert degué entrar en crisi, introduïrem una breu anotació biogràfica per il·lustrar l'inici dels “mals” de la família. Diverses són les dates que circulen sobre la mort del pare dels impressors: Pere Josep Gelabert i Pol. D'una banda, Mas i Vives esmenta que va morir l'11 de desembre de 1884, citant Pou i Muntaner,⁷ mentre que Font parla del dia 10 com a data de traspàs de l'editor.⁸ Nosaltres hem pogut documentar-ne els dies previs en una carta que Pere d'A. Peña envià al seu cunyat, el 9 de desembre de 1884, i que tot seguit reproduïm:

Palma 9 Diciembre de 1884.

Mis queridos hermanos: [...]. Recibí la vuestra y me alegro de que tengais salud porque la salud es lo principal despues de la gracia de Dios Digo eso porque ahora mismo sé con sorpresa que acaban de dar la extrema unción á un amigo de todos, al impresor D Pedro José Gelabert Hablé con él el Sabado, tenía un grano en la cabeza que estaba

⁷ Joan POU MUNTANER: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tomo VI (1881-1885)*, Palma, 1985, *apud* Joan MAS VIVES: “El consum de teatre popular a Mallorca entre el 1860 i el 1890”, *BSAL*, 52, Palma, 1996, 369-392.

⁸ Vegeu Miquel FONT: “Els Gelabert: impressors...”, 2006, 13.

para supurar sin darle cuidado. Al parecer tuvieron que abríselo y ahora salimos con que el cerebro se ha interesado y etc. etc. [...]

(SAL, CPenya, 2, ms. 0814, f. 1r)⁹

Aquesta data representa un canvi important en la gerència de l'empresa, ja que a partir d'aquest moment la impremta serà dirigida pels fills i la vídua de Pere J. Gelabert i Pol.¹⁰ Com anirem descobrint al llarg de l'article, el perfil empresarial del pare dels Gelabert devia ser el d'un impressor de bona trajectòria professional, amb un *savoir faire* heretat de la tradició il·lustrada de l'avi Gelabert— i preocupat per oferir la màxima qualitat als seus clients. En l'àmbit privat, devia exercir d'amfitrió amable i de bon tracte, que atenia amb deferència els projectes de la classe benestant de la Palma d'aleshores i d'un considerable nombre d'autors i d'intel·lectuals destacats.¹¹ Tot plegat, hi descobrim els trets paradigmàtics de l'impressor respectuós i col·laborador amb l'ideari d'un determinat estatus social, de tarannà marcadament conservador i de conviccions arravatadament catòliques. Podem afirmar que la producció de l'establiment dels Gelabert a partir de mitjan segle XIX depenia, en gran mesura, de les relacions comercials i personals que anteriorment havia mantingut Pere J. Gelabert i Llabrés amb un ventall de clients que responien a l'esmentat perfil.¹² S'hi havia consolidat així una dinàmica de publicacions i de col·laboracions editorials, al declivi de la qual assistirà anys més tard un escriptor tan vinculat a l'obrador com Pere d'Alcàntara Penya.

Durant els darrers trenta anys del vuit-cents, Pere d'A. Penya jugà el paper de considerable productor i promotor cultural dins el panorama editorial mallorquí. En part, Penya col·laborà en bastants projectes editorials del moment i potser el seu criteri fou un dels factors decisius perquè hi apareguera una sèrie d'impremes novel·les. D'altra banda, va exercir d'observador crític davant la premsa de l'època. Una tímida mostra del que argumentem pot ser la carta que Pere d'A. Penya va escriure a Miquel Victorià Amer —a principis del 1884— en la qual esmenta la baixa qualitat de certa premsa de Palma,¹³ o aquelles en les quals aprofita el retret que fa a Jeroni Rosselló, sobre les seues promeses editorials, per explicar a la seua germana la mala gestió de Joan Alcover al capdavant de la

⁹ A partir d'aquest moment anem les cartes amb les sigles de l'arxiu (SAL), el nom abreujat de la secció (CPenya), la caixa, el número i la paginació del manuscrit. A més, indicarem la data de redacció que hi apareix. Cal esmentar que les caixes d'aquest epistolari no apareixen numerades i només ens indiquen les cartes que contenen. Per tant, les anotarem com a caixa 1 (de la 1 a la 649), caixa 2 (de la 650 a la 1010) i caixa 3 (de la 1011 a la 1502). Hem intentat ser fidels a l'original i reproduïm literalment l'ortografia usada per Pere d'A. Penya.

¹⁰ Així es reflecteix en el canvi immediat de peu d'impremta del setmanari *L'Ignorancia* del 20 de desembre de 1884 i que mantingué fins el 18 de juliol de 1885. Vegeu: *L'ignorancia. Revista crònica. Orga y xeremies de varies societats de mallorquins*, núm. 289, Palma, Estampa de sa Viuda y Fiys de D. P. J. Gelabert, 20 de desembre de 1884.

¹¹ Vegeu a l'annex II una breu mostra de la nòmina d'escriptors que confiava les seues obres a Pere J. Gelabert i Pol.

¹² Vegeu una aproximació a les obres de l'avi Gelabert a l'annex II.

¹³ Arran de la traducció d'Amer d'uns salms al castellà, Penya provà de traduir-ne uns altres al català motivat per la situació de la premsa a Ciutat: "Lo que me inspiró su traducción fué lo q^e pasaba con los malos periódicos en Palma [...]" (SAL, CPenya, 2, ms. 0788, 1v, 29-I-1884).

segona època del *Museo Balear*.¹⁴ Pere d'A. Penya contempla amb incertesa l'arrancada d'aquesta segona etapa del quinzenari i ironitza davant el desordre amb què Joan Alcover el dirigeix.¹⁵ Però, el tarannà crític de Pere d'A. Penya no s'acaba ací. Les sospites i les agosarades acusacions de maçoneria o d'excessiu liberalisme seran continuades a l'epistolari; a saber, les emeses durant la dècada dels noranta sobre el govern de l'estat, Joan Alcover o el *Círculo Mallorquín*.¹⁶ Pel contrari, més endavant, criticarà també *El Àncora* per la versió benèvola que va oferir als seus lectors sobre la desastrosa organització de la pelegrinació a Lluç del 5 d'agost de 1884.¹⁷ Aquesta anècdota s'emmarca dins la dinàmica d'enfrontaments que sovintejava a Mallorca entre les planes de la premsa periòdica de l'època.¹⁸ Endemés, podem esbrullar aquestes cartes per obtenir una sèrie de reflexions sobre la manca de qualitat i la letargia empresarial de la indústria editorial mallorquina vs la catalana. En són una mostra els següents comentaris a Miquel V. Amer sobre la tasca editorial del mateix Arxiduc Lluís Salvador:

[...] *El Archiduque hace libros como los herreros hacen rejas; pero en casa del herrero ya me entiendes. En Mallorca no hay gusto en libros ni proporción para lo que tu desearias. Hasta los aficionados estamos mal pues no sale un libro de merito en el Mercado que no le eche el guante muy de mañanita un quidam catalan que despues los manda al continente para hacer su negocio.* [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1058, 2-VI-1891)

El perfil ideològic de Pere d'A. Penya se'ns dibuixa com el d'un conservador catòlic que es mou entre la crítica al liberalisme i a la maçoneria i es manté a l'aguait davant qualsevol intromissió del catalanisme, però que defuig l'integrisme tradicionalista. Tot

¹⁴ "Querida Victoria: El poeta Roselló proyecta mucho y no hace nada. Hace seis años que nos prometió una serie de tomos y creo que salió uno. Lo del Museo creo que por ahora no sucederá porque el encargado D Juan Alcover se parece mucho a Roselló La apatia mallorquina pasará con el tiempo a ser un proverbio. [...]" (SAL, CPenya, 2, ms. 0790, 1v, 5-II-1884).

¹⁵ "[...] En cuanto al Museo los redactores somos los mismos de antes con añadidura de algunos jóvenes aprovechados. La otra vez, como la suscripción es escasa, los redactores así mismo eramos considerados como suscriptores paganos. Ahora no sé que haran. A mi no me han mandado los tres números ya publicados hasta estos últimos días. [...] Ignoro si te han invitado como de la Redaccion en cuyo caso debo decirte que el que corre con la Direccion del periodico es D Juan Alcover, calle de S. Francisco, nieto de D Juan Alcover nuestro maestro de música y hijo de D Pedro Alcover nuestro condiscipulo y compañero. [...]" (SAL, CPenya, 2, ms. 0800, 1r i 1v, 10-VI-1884).

¹⁶ Arran dels atemptats al Liceu de Barcelona, Penya reflexiona sobre la connivència del govern de l'època amb les societats maçòniques i proposa com a solució per al país una estricta educació religiosa, ferventment catòlica (SAL, CPenya, 3, ms. 1149, 14-XI-1893). En una altra ocasió, Pere d'A. Penya acusarà de maçoneria el *Círculo Mallorquín*, dirigit per Alcover, per no haver estat invitat a un acte (SAL, CPenya, 3, ms. 1235, 2-II-1897) i la seua germana el reprendrà per aquestes acusacions (SAL, CPenya, 3, ms. 1236, 9-II-1897).

¹⁷ Antoni M. Penya i el seu pare exposen el desordre que va imperar durant la pelegrinació al monestir de Lluç del diumenge anterior. A la fi de la carta, Pere d'A. Penya diu: "[...] No creais al Ancora. Esperad que este hecho sea tal vez motivo para que se consigan ciertas cosas. [...]" (SAL, CPenya, 2, ms. 0805, 12-VIII-1884, 2v).

¹⁸ Recordem les repetides crítiques entre postures ideològiques oposades: d'una banda, els periòdics més liberals i laics com el *Museo Balear*, *La opinión* o *El Isleño*; i de l'altra, el pensament més radical, integrista i tradicionalista catòlic d'*El Àncora* o del *Diario de Palma*; enmig, el conservadorisme moderat catòlic i regionalista de *L'Ignorancia*, *La Roqueta* o *En Figura*.

plegat, es configura com un autor influent i respectat en l'àmbit cultural i ideològic, crític amb el decurs de la premsa i de l'edició del moment. Així és que resulta evident la influència de Peña sobre altres escriptors i editors, a l'hora de plantejar-se canviar d'impremta. L'esperit crític de Pere d'A. Peña i el seu distanciament ideològic amb l'establiment que editava *El Isleño* es desprenen de comentaris sobre el tracte que els fills de Pere J. Gelabert dispensen a autors com Mateu Obrador: [...] *Veo que Obrador al continuar la publicación nueva de La Roqueta ha cambiado de Imprenta, lo cual me indica que está también fastidiado de su poca formalidad.*¹⁹

D'altra banda, a l'epistolari s'evidencia la seua autonomia editorial, ja que ens mostra el caramull de col·laboracions periòdiques i de publicacions de l'autor.²⁰ Pere d'A. Peña s'embarcà en un munt de projectes per als quals, en molts de casos, prescindirà de la col·laboració dels Gelabert. Posem per cas, en aquesta època, el d'una *Guía* de les Illes Balears,²¹ editada per Josep Tous,²² o les diverses col·laboracions amb el *Semanario católico* de Josep Miralles.²³

Cal afegir que Peña serà testimoni entusiasta d'una iniciativa editorial cabdal en el panorama de les lletres mallorquines d'entre segles. Parlem de l'aparició, de la mà de Josep Tous, d'una col·lecció antològica que recollia el més destacat de la literatura illenca sota el títol de "Nueva Biblioteca Balear." Pere d'A. Peña compartia aquests esdeveniments amb Miquel V. Amer en diverses cartes que suggereixen un cert interès pel projecte,²⁴ puix que Tous li havia promès d'incloure'l en el tercer volum de la col·lecció, després dels de Joan Alcover i Maspons i de Josep Lluís Pons i Gallarza:

Palma 11 Enero 1892.

Mi querido Victoriano: [...]

El mismo Tous va á publicar una Biblioteca de autores Baleares. Tiene ya impreso un tomo de D Juan Alcover, el 2º será de D José Luis Pons y el 3º creo que mio. [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1077, f. 2r)

Palma 5 Abril de 1892

Mis queridos hermanos y sobrinos. [...]

Tengo otro tomo preparado de poesias que me ha pedido el editor Tous para formar el 3º tomo de la colección que publica cuyo 1º ha estado servido por Alcover, el 2º lo será por Pons. [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1083, f. 1v i f. 2r)

¹⁹ SAL, CPenya, 2, ms. 0994, 1v, 20-VIII-1889.

²⁰ Només cal fer una ullada a les diferents impremtes que editaren la seva obra: Pere J. Gelabert, Josep Tous, Tip. Católica Balear, Joan Colomar, Bartomeu Reus, Joan Umbert i Peris, Joan Villalonga, Josep Mir...

²¹ Pedro de A. PEÑA: *Guía Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*, Palma, Librería de J. Tous - editor, Tipografía de Juan Villalonga, 1891.

²² SAL, CPenya, 3, ms. 1041, 1-XII-1890 i SAL, CPenya, 3, ms. 1048, 10-III-1891.

²³ SAL, CPenya, 3, ms. 1015, 28-I-1890; SAL, CPenya, 3, ms. 1092, 1-VII-1892, SAL, CPenya, 3, ms. 1049, 17-III-1891.

²⁴ Es tracta de les següents cartes: SAL, CPenya: 3, ms. 1077, 11-I-1892; SAL, CPenya, 3, ms. 1081, 8-III-1892; SAL, CPenya, 3, ms. 1083, 5-IV-1892 i SAL, CPenya, 3, ms. 1084, 12-IV-1892.

Convé destacar que Josep Tous sospesa sovint la idea de publicar-hi també l'obra del cunyat d'en Peña.²⁵ Durant la darrera dècada del vuit-cents, la publicació de les obres de Miquel Victorià Amer i de Victòria Peña esdevé una idea fixa per a Pere d'A. Peña. L'autor polemítza amb el matrimoni en nombroses ocasions sobre les dificultats per aconseguir editar, atesa l'extremada facilitat amb què solien publicar obra esparsa a la premsa periòdica i en els certàmens poètics, i tan difícil com resultava editar un volum complet. En la carta de 1890 que reproduïm tot seguit, Pere d'Alcàntara Peña exhorta el seu cunyat i la seua germana perquè publiquen en vida. Alhora, fa ús d'una ironia molt significativa que ens permet d'enllaçar amb el camí inicial d'aquest article –els *Gelabertos*– i poder encetar així el desplaçament de la nostra idea central en el proper apartat. Vegem-ho:

[...] *Mucho me alegro de que para poder corresponder á los obsequios del Sr. Fastenrath trateis de publicar vuestras composiciones poeticas. Hace tiempo que deberiais haberlo hecho, porque despues de idos, los que quedan ya no lo hacen; y se acerca el tiempo en que no podemos hacerlo. Vosotros, ray que no teneis en Barcelona Gelabertos que para imprimir un tomo están un año y para coserlo tres.* [...] ²⁶

(SAL, CPenya, 3, ms. 1026, 8-VII-1890)

III. Una gesta interminable: *Poesies en mallorquí popular de Pere d'A. Peña (1888... 1892)*

El suposat i progressiu deteriorament de les relacions comercials i personals entre Pere Peña i els hereus de Pere Josep Gelabert i Pol es va anar materialitzant durant les dues darreres dècades del segle XIX. El tarannà del pare dels impressors, avalat per dècades de tradició, de qualitat i de renom, venia a ser substituït a partir de 1884 per la manca de tracte i els oblits de la vídua i els fills de Gelabert. Així ho podem començar a intuir en una carta del 14 de febrer d'aquest any, en la qual Pere d'A. Peña confessa a Miquel V. Amer que: “[...] Los Gelabert hijos no son como el padre. No puedo hacer carrera con ellos [...]”²⁷ Podem documentar com la impremta dels Gelabert va anar perdent protagonisme, car només cal consultar la bibliografia de l'època per comprovar que la seua producció disminueix a partir de 1884.²⁸ El repertori d'obres publicades entre 1866 i 1884, sota la direcció de Pere J. Gelabert i Pol, és considerablement superior a l'edició posterior d'aquest obrador arran de la seua mort. Parlem de la impremta que havia protagonitzat la premsa de l'època amb diaris com *El Isleño*, *L'Ignorancia* o el *Museo Balear*.²⁹ Era impremta d'obres

²⁵ Vegeu concretament: SAL, CPenya, 3, ms. 1084, 12-IV-1892.

²⁶ La negreta i el subratllat són nostres.

²⁷ SAL, CPenya, 2, ms. 0940, 14-II-1888.

²⁸ L'annex II ens permet de fer-nos una idea aproximada de la diferència en la producció durant la gerència de Pere J. Gelabert i Pol, respecte de l'edició durant la gestió de la seua vídua i els fills.

²⁹ *El Isleño* fou fundat per Pere Josep Gelabert i Llabrés: *El Isleño. Periódico científico, industrial, comercial y literario*, Palma, 1857-1866. Després, sortí a cura de Pere Josep Gelabert i Pol: *El Isleño. Periódico científico, industrial, comercial y literario*, Palma, 1866-1884. I, al remat, continuà essent editat per la vídua i un dels fills, Joan Gelabert Crespí: *El Isleño. Periódico de intereses materiales*, Palma, Tipografia de Viuda de Gelabert e Hijos / Imp. de los hijos de Gelabert / Imp. de Gelabert, 1884 - 15 de juny de 1897. A la fi, acabà en mans de diversos editors: *El Isleño. Periódico de intereses*

tan cabdals per a la literatura mallorquina com la *Biblioteca de escritores Baleares* de Joaquim M. Bover (1868) i l'antologia de *Poetes Balears* (1873), o les diverses novel·les d'Antoni Frates.³⁰ L'establiment també va traure a la llum publicacions que recollien els esdeveniments més destacats del moment, com la memòria sobre l'arribada del tren a Inca (1872) o certs volums-homenatge als beats mallorquins, a més de traduccions, gramàtiques i llibres de lectura.³¹ En canvi, després de 1884, durant la gerència de la vídua i dels fills de Gelabert, l'edició dels autors que hi havien confiat les seues obres minva o es desvia a d'altres obradors.³² S'hi editen menys obres que durant l'etapa anterior, entre d'altres: el manual de prosòdia de León Carnicer, l'ortografia castellana de Tomàs Forteza, la *Crestomatía francesa* de Miquel I. Oliver, la biografia d'Anselm Turmeda, a cura d'Estanislau de K. Aguiló i –posteriorment a les de Penya– les poesies de Camilo Pou.³³

materiales, Palma, Imprenta de las hijas de Colomar, 16 de juny de 1897 - 13 de novembre de 1897 i *El Isleño. Periódico de intereses materiales*, Palma, 15 de novembre de 1897 - 31 de desembre de 1898.

Vegeu també: *L'ignorancia. Revista crónica. Orga y xeremies d'una societat de mallorquins*, núms. 1-288, Palma, 21 de juny de 1879 fins el 13 de desembre de 1884; *L'ignorancia. Revista crónica. Orga y xeremies de varies societats de mallorquins*, núms. 289-319 i 320, Palma, Estampa de sa Viuda y Fys de D. P. J. Gelabert, 20 de desembre de 1884 (fins el 18 de juliol de 1885).

Vegeu: *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes*, Palma, 1875-1877; 1884-1888.

³⁰ Vegeu:

Joaquim Maria BOVER: *Biblioteca de escritores Baleares (La Ciutat de Mallorca, 1868) per [...]*, Palma, 1868.

Poetes Balears. Setgle XIX, Palma, 1873.

Antonio FRATES Y SUREDA: *Escenas balears por los dos amores. Un destajo a medianoche. Las mejoras*, Palma, 1876.

Antonio FRATES Y SUREDA: *Géminis*, Palma, 1878.

Antonio FRATES Y SUREDA: *Impresiones por [...]*, Palma, 1880.

³¹ Vegeu:

Camino de hierro de Palma a Inca: resumen de los trabajos de la Comisión, Palma, 1872.

Corona poética dedicada a la Beata Catalina Tomás con motivo del tercer aniversario de su muerte gloriosa, Palma, 1874.

Homenaje al Beato Raimundo Lull en el sexto centenario de la Fundación Colegio de Miramar, Palma, 1877.

Walter SCOTT: *El oficial aventurero por Sir [...]. Traducido al castellano*, Palma, 1870.

Juan BENEJAM: *Gramática educativa. Método racional de educación por medio de lecturas y ejercicios gramaticales por [...]*, Palma, 1878.

Matias BOSCH I PALMER: *El libro de la lectura. Trozos en prosa y verso, escogidos de entre los mejores escritores castellanos por [...]*, Palma, 1883

³² Recordem que, a banda que deixen de publicar-se, definitivament, el *Museo Balear* (1875-1877; 1884-1888) o, temporalment, *El Isleño* (1857-1861; 1889-1897; 1897-1898), en aquesta època Mateu Obrador canviarà d'impremta per editar la II època de *La Roqueta*, comanarà la impressió de la III època (1898-1900) al taller d'Amengual i Muntaner, i també per a la de 1902. El mateix Pere d'A. Penya, parcialment, o el seu fill, Antoni M. Penya, íntegrament, publicaran la seua obra a la impremta de Bartomeu Reus (vegeu l'annex I).

³³ Vegeu:

León CARNICER Y ROCHEL: *Acento prosódico de la lengua castellana. Por [...]*, Palma, 1891.

Tomàs FORTEZA: *Programa de ortografía castellana por D. [...]. Segunda edición corregida según las últimas prescripciones de la real Academia de la Lengua*, Palma, 1885

Miguel I. OLIVER: *Crestomatía francesa y ejercicios de pronunciación por [...]*, Palma, 1887.

Estanislau K. AGUILÓ: *Fra Anselm Turmeda*, Palma, Imprenta de la Viuda é Hijos de Gelabert, 1885.

Camilo POU: *Poesies de [...]*, Palma, 1893.

Dins la correspondència Penya-Amer, observem com aquest relleu generacional arriba a un punt crític durant l'any 1888. Després de quasi quatre anys de regència del negoci, el 1888 engegarà la polèmica entre els Gelabert i Pere d'A. Penya. L'escriptor ja havia donat per acabada la recopilació del seu darrer poemari.³⁴

Tanmateix, un cúmul de circumstàncies adverses el conduiran a no veure rematada aquesta empresa durant un considerable període de temps. Només cal observar el títol d'aquest apartat per copsar el desfasament entre la data inicial d'impressió dels plecs de l'obra (1888) i la data d'acabament i de posterior posada a la venda del volum (1892). Comprovem els inicis d'aquesta *epopeia* recollits en unes línies sinceres i íntimes de Pere d'A. Penya:

Palma 8 Enero de 1889.

Mis queridos hermanos: [...]

[...] y que os tenía preparada para una sorpresa de año nuevo; pero que no ha podido ser realizada, no por falta mía. Tengo impreso ya mi tomo de poesías mallorquinas de mas de 500 paginas con mi retrato en fotograbado y con un prólogo o juicio critico debido a la pluma de nuestro comun amigo D José M^o Quadrado [...]. Esas ocupaciones han sido causa de no haber él terminado su cometido aun y de tener el tomo sin encuadernar por no estar impreso aun el Prologo o Juicio critico. [...]

(SAL, CPenya, 2, ms. 0974, f. 1r i 2r)

Al remat, després d'un any de tenir el poemari imprès, el detall que Quadrado no haguera embastat a temps el "juicio crítico" que havia d'encapçalar el volum no suposava cap impediment. De fet, en un mes, el prologuista havia ja enllestit l'encàrrec: *[...] Ya estan imprimiendo la Carta prologo de D. José Maria que ha de inaugurar mi tomo. [...]*³⁵

En canvi, un més després, en una carta en la qual Penya dóna el seu parer sobre el pròleg encomanat a Josep M. Quadrado, l'escriptor reprén el to de crítica envers els Gelabert, ja que el volum encara no està relligat ni encuadernat:

Palma 25 Febrero de 1889.

Mis queridos hermanos: [...].

[...] La poesia dels Tamborers es una de las de mi tomo y cabalmente la en que mas hinca su diente el Sr Quadrado en el Juicio critico que acompaña al tomo y que está ya impreso faltando unicamente el que se encuaderner y se ponga a la venta [...].

(SAL, CPenya, 2, ms. 0980, f. 1r i 1v)

Els processos d'impressió d'una obra durant el segle XIX no són acomparables, ni de bon tros, als que ens té acostumats la indústria gràfica actualment, ni en tècniques ni en terminis. El procés de composició tipogràfica i la impressió dels volums es regien per altres usos més artesanals, ben allunyats de la producció actual, automatitzada i de terminis mínims. Els plecs s'imprimien dins un període de temps relativament extens i cada etapa

³⁴ Pere d'Alcántara PENYA Y NICOLAU: *Poesías en mallorquí popular ab un prolech ó judici critich del Sr. D. Joseph María Quadrado y un retrato fotograbat del author*, Palma, 1892.

³⁵ SAL, CPenya, 2, ms. 0977, 11-II-1889.

–posem per cas, el relligat– comportava un procés a tenir en compte. Suara s’havia imprès el cos del poemari; suara, el pròleg. Així és que, després d’uns mesos de la impressió dels plecs centrals del volum –ja era acabat el 1888 i ens trobem al febrer de 1889–, és comprensible que encara puguem apreciar un cert to pacient i conciliador en les paraules d’en Penya. No obstant això, en breu sorgiran les primeres i considerables desqualificacions de l’autor davant la informalitat dels Gelabert. Només cal que rellegim la carta que envià al matrimoni Amer, el 3 de juny de 1889, per descobrir el progressiu malestar que li provoca l’estancament de la impressió de *Poesías*: “[...] Hace un año o mas que se empezó la impresion de mis *glosas*. Hace medio que se terminó. Hace tres o cuatro meses que está con prologo indice y cubiertas y ahora no llega a coserse nunca. [...]”³⁶ A partir d’aquest moment, l’epistolari és un clar testimoni del posicionament negatiu de Pere d’Alcàntara Penya envers la política empresarial dels Gelabert, marcada per la manca de seriositat i les males maneres. En la carta que presentem acte seguit, l’autor exposa –obertament i sense embulls– els seus comentaris i opinions:

Palma 20 Agosto de 1889.

[...] *Mi querido Victoriano: [...]. Hablemos de mi tomo. Está listo desde principios de año sin poder conseguir que Gelabert lo cosa y lo ponga en venta. La casa Gelabert desde la muerte de D. Pedro José no va bien. Sus dos hijos (dicho sea con las debidas reservas) proceden malamente y asi es que puede decirse que están tronados.*

La primacia que tenia va cediendo su puesto á otras imprentas modernas mejor montadas y cuidadas, y lo peor de todo es que estos chicos ni tienen formalidad ni caracter. Seguramente que el Catalogo de la Biblioteca de Villalonga seguirá navegando por las mismas turbias aguas que mi tomo. Veo que Obrador al continuar la publicación nueva de La Roqueta ha cambiado de Imprenta, lo cual me indica que está también fastidiado de su poca formalidad. [...]

(SAL, CPenya, 2, ms. 0994, 20-VIII-1889)

Possiblement, aquest text siga una bona mostra del canvi de rumb que estava prenent la impremta de Palma a les darreries del vuit-cents. I no tan sols és important perquè palesa la manca d’enteniment del nostre autor amb els propietaris de l’obrador, sinó perquè documenta la pèrdua de *primacia* del negoci dels Gelabert, davant l’aparició de nous establiments tipogràfics que recompondran el panorama editorial del moment. Així mateix, fa referència a dos projectes que es veien constrets per circumstàncies semblants al seu poemari: el *Catálogo* del fons Villalonga i la represa de la segona època de *La Roqueta* (1889-1892), a cura de Mateu Obrador. Sobta el to sever amb què Pere d’A. Penya judica la tasca dels fills de Gelabert, en contrast amb el record enyoradís, i fins i tot condescendent, de la relació que devia existir amb el seu pare.

Així doncs, a les acaballes de 1889, el tom de poesies de Pere d’A. Penya encara roman sense acabar. Com veurem, no sol freqüentar l’obrador dels Gelabert i la seua reacció davant l’incompliment dels terminis comença a ser més desentesa i passiva. Hi albirem un bri de resignació abúlica en expressions com aquesta: “[...] Además yo ya no

³⁶ SAL, CPenya, 2, ms. 0987, 3-VI-1889.

me ocupo de ellos porque ha pasado el año 89 con el tomo mio impreso y sin coserlo [...]”³⁷ De tant en tant, recorda al seu cunyat que ja fa un any que hauria de poder enviar-li el seu volum, però: “[...] Mi tomo sigue terminado en su impresion desde el 88 pero esperando que el impresor quiera coserlo. [...]”³⁸

O sia, quasi després de dos anys de relacions comercials tenses i esporàdiques amb els fills de Gelabert, l'estat de crispació de Pere d'Alcàntara Penya s'agreuja davant la situació inversemblant que acompanya l'edició de la seua obra. L'actitud escèptica de l'autor vessa en cartes com la que reproduïm tot seguit:

Palma 17 Junio de 1890.

Mis queridos hermanos: [...]

Mi tomo que tu crees ha salido ya no está aun bautizado pues la prueba ó ejemplar que me facilito Gelabert fué un aborto antes de nacer. No sé aun si tardará en darlo á la publicidad porque yo ya no le hablo nunca de semejante asunto. [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1025, f. 1r i 1v, 17-VI-1890)

L'edició d'aquest volum de poesies s'havia anat transformant en una espècie de tortura que, ben entrat el 1890, encara fallava en el procés d'enquadernació. La imatge que reflecteix Pere d'A. Penya en aquest moment ben bé podria ser la d'un escriptor vell³⁹ que no lliga amb la nova línia empresarial dels Gelabert ni amb el moment de transformacions que es viuen a la Mallorca de fi de segle.⁴⁰ A tall d'exemple, les cartes de Penya contenen tota una sèrie de judicis de caire ideològic i cultural d'allò més curiosos. Com són ara certs comentaris de Penya a la fi de 1891 arran de l'estranyesa dels Amer davant el fet que els Gelabert no demanin les seues col·laboracions per a l'almanac o el calendari d'*El Isleño*:

[...] Así como Gelabert no os ha pedido versos tampoco me los há pedido a mí. Creo que los redactores del Isleño y de los otros muchos periodicos se han hecho masones y conocen que nuestras sanas ideas son contrarias a sus fines. Esta es la única explicación que puedo dar inter nos á todo cuanto pasa para mi en aquella imprenta. Solamente el Diario me ha pedido composición habiendole yo entregada una que hice a Antonia el día de su aniversario. [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1073, 15-XII-1891)⁴¹

Aquesta acusació exagerada palesa el desencís ideològic de Penya que, tot i haver publicat asíduament a *El Isleño*, acabarà col·laborant amb el *Diario de Palma*. Possiblement cal situar aquesta discordança entre el despit professional i el distanciament

³⁷ SAL, CPenya, 2, ms. 1010, 31-XII-1889.

³⁸ SAL, CPenya, 3, ms. 1020, 27-IV-1890.

³⁹ A l'epistolari, esmenta contínuament que ja va per la seixanta-setena primavera i que “fa cadufs”.

⁴⁰ Exemple d'aquesta actitud crítica, i enyoradissa alhora –ben pròpia de l'òptica costumista–, són les cartes citades anteriorment en les quals titlla de *Gelabertos* els impressors o aquella en la qual fa referència a la tasca editorial de l'Arxiduc (SAL, CPenya, 3, ms. 1026, 8-VII-1890 i SAL, CPenya, 3, ms. 1058, 2-VI-1891, respectivament).

⁴¹ Al desembre de 1891, Penya enviarà aquesta mateixa composició a l'obrador d'en Guasp per formar part de l'*Almanac del Diario de Palma* d'aquell any, juntament amb altres poesies dels Amer que ell ha corregit. *Vid* ms. 1075 (22-XII-1891).

ideològic que condueix l'autor a una actitud més conservadora. Tanmateix, podem continuar situant Pere d'A. Peña a l'esquerra dels postul·lats del seu amic Josep M. Quadrado –sempre dins del conservadorisme catòlic i sense caure en el liberalisme exacerbant–, i distant alhora dels pensaments més reaccionaris d'un Bartomeu Ferrà.⁴²

Una setmana després d'haver enviat a l'obrador de Felip Guasp l'esmentada poesia, Peña continuava afirmant que la impremta de Gelabert no funcionava bé, ja que aquell any no havien editat ni almanac ni calendari. En contrast, hem pogut documentar com la direcció d'*El Isleño* se'n va disculpar als seus lectors dies abans.⁴³ Tanmateix, Pere d'A. Peña segueix amb l'acostumat to despectiu i no atura els atacs contra els Gelabert i *El Isleño*. El document que ve a reblar el clau és el següent: “[...] y sus botarates hijos disparatan como podrás formar juicio con la inocentada de mal genero del Isleño del día 28 que no sé aun como parará. [...]”⁴⁴ No coneixem com va concloure aquesta polèmica, però vet ací el tipus de crítica cega i quasi ridícula que usava Peña per desacreditar la línia editorial dels Gelabert. Hi podem apreciar el desgastament de la relació entre un autor desencisat i cansat i uns impressors que, en part, potser vivien dels rèdits de la fama paterna. Ara bé, no emfasitzem aquest matís, atés que uns mesos més tard el conflicte presentava indicis de solució. Una carta en la qual Pere d'A. Peña dóna comptes de la publicació del volum *Poesías* de Joan Alcover, a la col·lecció “Nueva Biblioteca Balear” de Josep Tous, serveix per informar el matrimoni Amer-Peña que definitivament estan cosint el seu poemari.⁴⁵ Tanmateix no serà fins un mes després que podrà enviar-los-en un exemplar acabat, juntament amb la primícia que un altre recull de les seues poesies ocuparà el tercer volum de la nova col·lecció de Tous:

Palma 5 Abril de 1892

Mis queridos hermanos y sobrinos. [...]

Hoy voy á daros una sorpresa. Recibireis juntamente con esta un tomo de poesias. Al fin Gelabert lo ha terminado y anunciado en primero de este mes. [...] Tengo otro tomo preparado de poesias que me ha pedido el editor Tous para formar el 3º tomo de la colección que publica cuyo 1ºº ha estado servido por Alcover, el 2º lo será por Pons. [...] No os mando mas tomos por ahora porque como Gelabert tiene que recuperarse del coste de la Impresión con la venta; con el fin de no perjudicar esta no debe facilitarme ejemplares para obsequios hasta tres meses despues de anunciada la obra. [...]

(SAL, CPeña, 3, ms. 1083, f. 1r, 1v i 2r)

⁴² Per ampliar el vessant ideològic d'en Quadrado i en Ferrà vegeu, respectivament: Pere FULLANA: “Política i religió en la vida de Josep Maria Quadrado”, dins Pere FULLANA (coord.): *Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Palma, 1997, 93-113; i Pere FULLANA: “Bartomeu Ferrà davant la modernitat” dins Bartomeu FERRÀ: *Ciutat ha seixanta anys 1850-1900*, Palma, 1996, 7-41.

⁴³ *El Isleño* del dia 24 de desembre de 1891, a la secció “Crónica Local”, es disculpa de la següent manera: “Imposibilitados, por causas ajenas á nuestro buen deseo, de repartir mañana á nuestros abonados el **Almanaque**, les enviaremos un calendario del que hemos hecho una tirada especial. El **Almanaque** será repartido a principios de año”.

⁴⁴ SAL, CPeña, 3, ms. 1076, 30-XII-1891.

⁴⁵ SAL, CPeña, 3, ms. 1081, 8-III-1892.

En haver llegit el text, esdevé paradoxal comprovar com Pere d'A. Penya ha d'adaptar-se en darrer terme a la política comercial dels impressors. Després d'un procés que s'ha allargat durant quasi quatre anys, els fills de Gelabert encara pretenen d'amortitzar el cost de la impressió del volum i restringeixen els primers exemplars lliurats a l'autor, fins que l'obra obtinga un cert èxit de vendes i així puguem rebre el conseqüent benefici econòmic. Després de tot plegat, aquesta reacció pot semblar poc adequada i és mostra de les maneres amb què els Gelabert tractaven el client, de les quals es queixava repetidament el nostre autor. Però, si bé és cert que el pes de la venda de les obres descansava sobre l'impressor, posats a traure comptes, és obvi que Pere d'A. Penya acceptara resignadament les condicions. Al capdavant, el més important era que el poemari arribara als lectors. Així ho podem apreciar en la carta anterior, si ens fixem en la il·lusió amb la qual Penya comunicava a la seua família el desitjat acabament del volum. Hem de recordar que aquesta mateixa il·lusió de Penya s'havia manifestat repetidament en l'obsessió per fer publicar l'obra de Miquel Victorià Amer i de Victòria Penya, juntament amb la pròpia.⁴⁶ L'intent de publicació a Mallorca de les obres del matrimoni Amer-Penya havia estat esperonat repetidament per Pere d'A. Penya. Malgrat tot, aquesta edició no es va dur a terme, ja que els volums de Miquel V. Amer i Victòria Penya van ser publicats a Barcelona per Il·lustració Catalana amb bastant posterioritat. A banda d'una modesta edició mallorquina del 1855,⁴⁷ no fou fins 1909 que les poesies completes de Victòria Penya vegeren la llum i de segur que hi havia darrere l'afany recopilador del seu marit.⁴⁸ No va córrer la mateixa sort l'obra de Miquel Victorià Amer, que encara roman esparsa a l'espera d'un estudiós o estudiosa que s'hi vulga dedicar.⁴⁹ Si més no, la correspondència que garbellem ens ha aportat dades suficients per afirmar que el matrimoni Amer-Penya tenia intenció de publicar la seua obra a Mallorca. L'inconvenient fou que la mort de na Victòria Penya (†1898) ho va retardar fins ben entrat el segle XX. En aquestes circumstàncies és on apareix com a mitjancer la figura de Pere d'A. Penya i en el següent apartat en recollim els indicis.

IV. El paper de la impremta de Bartomeu Reus de Felanitx

Pels volts de 1896, hem aconseguit destriar una carta –curiosa, si més no, pel que tenia de nota costumista– en la qual Pere d'A. Penya recomanava al matrimoni Amer-Penya la publicació de les seues tan anhelades poesies en un obrador de Felanitx poc conegut fins aleshores. Cal afegir que fins i tot els arribava a donar preus detallats d'estampació del nou establiment, a còpia dels costos de les obres que hi estava publicant darrerament.⁵⁰ Vegem-ho:

⁴⁶ SAL, CPenya, 3, ms. 1084, 12-IV-1892.

⁴⁷ Victòria PEÑA: *Poesías de Doña [...]. Publicadas en el folletín del periódico EL BALEAR*, Palma, Abril de 1855.

⁴⁸ Victòria PENYA D'AMER: *Poesies*, Barcelona, 1909, 2 vols.

⁴⁹ Vegeu l'edició de principis del segle XX: Miquel V. AMER: *Poesies*, Barcelona, Col. Lectura Popular, s. a.

⁵⁰ Parlem de la publicació inicial, per subscripcions, del primer volum d'*El Mosaico* que ell anomena *Festes anyals*. Vegeu «Costums y festes anyals» dins Pedro de Alcántara PEÑA Y NICOLAU: *El Mosaico. Colección de escritos literarios en verso y prosa de [...]*, Tomo I, Felanitx, 1896.

Palma 15 Junio de 1896.

Mis queridos hermanos: [...]

[...] En cuanto al pensamiento de imprimir en Felanitx vuestros versos lo aplaudo. No he visto aun al impresor para precios pero puedo decirte los de mi obra puesto que ya conoces papel impresion y tamaño.

500 ejemplares de 1 pliego de 8 pàginas 7 pes.

1000 " de id id supongo que serán 11 o 12 id

1000 ejemplares de 128 pàginas o sean 16 pliegos vendrían a costar a 12 pes^s 12x16 = 192 pesetas.

500 id. vendrian a costar 7x16 = 112 id.

Debo advertirte que esos precios para mí no son los corrientes sino que me hace favor como agradecido que me está pero no dudo que serán los mismos para vosotros por ver él que es cosa mía.

A ver si os decidís. [...]

(SAL, CPenya, 3, ms. 1208, f. 1r, 2r i 2v)

Quin era el nou establiment tipogràfic de Felanitx al qual fa esment Pere d'A. Penya? Com hi va anar a parar el nostre autor? I més, com és que el gerent de l'esmentada impremta n'estava tan agraït? Suposem que l'autor s'havia anat desencisant del tracte amb els Gelabert i això el va conduir a cercar alternatives anys enrere. Els contactes de Penya amb altres obradors es remunten a 1883, tot i que continuava mantenint relacions comercials amb el pare dels Gelabert, encara viu: Pere Josep Gelabert i Pol. A Felanitx, Pere d'A. Penya va trobar imprentes on estampar part de la seua obra, ço és: l'Estampa Felanitxera o la tipografia de Bartomeu Reus. Cal tenir en compte aquest moment, ja que uneix íntimament Penya amb el municipi de Felanitx. La família d'en Penya hi posseïa una casa en la qual passaven les vacances d'estiu, quasi cada any. En aquells temps, la casa es trobava al centre, prop del convent de Sant Agustí, al número 44 del que Penya anomenava carrer *Rocaboyra*.⁵¹ Potser la procedència de la seua esposa facilità que Penya es decidira a imprimir a l'obrador de l'Estampa Felanitxera. La impressió del poemari *Records y esperances*, dedicat a la seua difunta muller, Antònia Aina Gelabert Bordoy,⁵² anunciava, des de 1885, un lligam ben travat –des d'allò afectiu i el paisanatge– entre el poble i el poeta. A més a més, un any més tard, també va publicar al mateix obrador el seu popularíssim *La cuyna mallorquina*,⁵³ un *bestseller* que pels volts de 1923 ja coneixia la cinquena edició.⁵⁴

⁵¹ Vegeu SAL, CPenya, 3, ms. 1098, 23-VIII-1892. Actualment es tracta del carrer de Sa Roca d'en Boira, entre el carrer del Convent i el del Bisbe Puig, ben a prop de la plaça de l'Ajuntament de Felanitx.

⁵² Pere d'Alcàntara PENYA Y NICOLAU: *Records y esperances. Colecció de poesies íntimes, d'en [...]* dedicades á sa bona esposa n'Antonia Ayna Gelabert y Bordoy, ja difunta, Felanitx de Mallorca, 1885

⁵³ Pere d'A. PENYA [Un aficionat a menjar per viure]: *La cuyna mallorquina: colecció de receptes de cok, de cuynera, de pastissé, de rebosté, de licorista, de cafeté, de curandero y de doctó de soley que [...]* publica [...], Felanitx, 1886 (1a edició).

⁵⁴ Antoni PONS PASTOR: *Don Pere d'Alcàntara Penya. Conferències llegides amb motiu del centenari del seu naixament, en el "Museu Diocesà" de Mallorca per [...]*, Sóller, 1923, 180.

Com hem dit, les primeres referències de l'epistolari Peña que parlen de l'obrador de Felanitx esmenten la seua aparició com a establiment tipogràfic nou, ben preparat i que edita un setmanari: *El Felanigense*.⁵⁵ Observem com Peña anuncia als seus familiars de Barcelona la impressió d'un retrat seu i com valora l'establiment:

Felanitx 3 Setiembre de 1883.

Mis queridísimos hermanos y sobrinos: [...].

[...] Debo mencionar otra particularidad de la imatge y es que es la primera que ha sudado la prensa o imprenta de Felanitx, villa primera de Mallorca que ha montado un establecimiento tipografico y que publica un semanario. [...]

(SAL, CPeña, 2, ms. 0775, f. 1r i 1v)

Després d'aquesta breu presentació de l'obrador felanitxer, no se'n tornarà a fer referència a la correspondència Peña-Amer fins ben entrat el 1887.⁵⁶ Estem parlant del *post scriptum* d'una carta en la qual Pere d'A. Peña avança a Miquel V. Amer la idea de publicar a Felanitx, a conseqüència dels preus interessants d'estampació que li ofereix l'establiment:

P. S. [...] Creo que al fin me decidiré a imprimir un tomo de mis poesías en Felanitx, por lo bien surtida que empieza a estar su imprenta, por las buenas condiciones de baratura que me ofrece y para darle trabajo pues no anda tan apremiada como las de Palma.

(SAL, CPeña, 2, ms. 0927, f. 2v, 26-IX-1887)

El motiu merament econòmic no ens pot desviar d'altres aspectes de l'obrador de Bartomeu Reus que també hi deixa entreveure Peña. A banda de la *baratura*, la impremta de Reus devia ser d'allò més nova i, per tant, amb millor qualitat tècnica pel que fa als tipus de motle i als gravats. Recordem com Peña se sorprenia de la qualitat de la seua imatge estampada. De manera que, a les condicions tècniques, s'afegien altres raons com el temps d'acabat dels impresos. Atesa la llunyania de la capital i la manca de tradició, el ritme de treball de l'obrador de Felanitx devia ser més lleuger, en comparació amb la indústria tipogràfica *tan apremiada* de Ciutat. Tot plegat, es tractava d'una sèrie de condicionants que, amb el temps, van acabar fent derivar envers la impremta de Bartomeu Reus la publicació de l'obra més coneguda de Pere d'A. Peña: *El Mosáico*.

Aquest canvi d'obrador va comportar una sèrie d'avantatges per a l'edició de les obres d'en Peña. En primer lloc, podem parlar d'abaratiment de costos de producció; en segon terme, de millora de la qualitat tècnica –cosa que convé matisar, atés que es tractava

⁵⁵ Vegeu *El Felanigense. Semanario de intereses locales y materiales*, Felanitx, 1883-1919 i *Almanaque de El Felanigense para 1884*, Felanitx, 1883; *Almanaque de El Felanigense para [...]*, Felanitx, 1884-1892; *Almanaque de El Felanigense para [...]*, Felanitx, 1893-1919. La nostra amiga i col·lega de Felanitx, Catalina Roig, ha estudiat recentment les aportacions de Pere d'A. Peña a l'Almanac d'*El Felanigense* de 1884 a 1900. Hi va detectar unes cinc composicions entre 1885 i 1892, tot i que n'hi ha fins 1906.

⁵⁶ Potser es tracte del reflex d'un període d'inestabilitat empresarial, ja que aproximadament fins 1896 no trobem un peu d'impremta fix en la producció d'aquest obrador. Passà pel de "Tipografia Felanigense" o "Estampa Felanitxera" al de, finalment, "Imprenta de Bartomeu Reus" –amb diverses variants–, tot i que Peña no ho sol especificar (vegeu-ne annex II).

d'una impremta que feia les seues primeres passes—; i, en darrer lloc, una reducció considerable dels terminis de lliurament de les obres. Si en traiem comptes, es tractava de motius suficients per afavorir la descentralització del quefer tipogràfic des de Palma a la part forana mallorquina. D'altra banda hi podem afegir la motivació i les ganes de projecció comercial amb què l'establiment de Bartomeu Reus encetava la seua trajectòria empresarial. A més de la confiança i el tracte curós amb què Reus devia obsequiar la seua clientela, convé tenir en compte les seues aspiracions comercials i l'interés per proveir de títols el fons d'obres impreses al seu obrador. Si tornem a l'any 1896, ho podem comprovar en consultar una carta d'aquell estiu a Palma, en què Peña respon a Amer que li remetrà els preus de confiança que l'obrador de Felanitx aplica als seus impresos. A banda de recordar-li la qualitat raonable de l'establiment i les ganes de fer-se un nom, li explica com la situació sociolaboral de la contrada abarateix la mà d'obra i, per tant, afavoreix els seus interessos:

Palma 24 Agosto de 1896.

Mi querido Victoriano: [...]

[...] Tu ya conoces las impresiones de Felanitx y creo que son bastante aceptables y su impresor que no tiene allí mucho trabajo tiene verdaderos deseos de tener surtido de obras de fondo en su imprenta para darle importancia y como allí la vida es muy barata y los operarios ganan poco puede hacerlo a precios acomodados. [...]

(SAL, CPeña, 3, ms. 1219, f. 2r i 2v)

Com a nota curiosa, paga la pena afegir que la confiança en el tracte entre Peña i l'impressor Reus va arribar al punt que, en circumstàncies semblants a les que van provocar el distanciament amb els Gelabert, el retard en l'acabament del segon volum d'*El Mosaico* no va provocar cap conflicte.⁵⁷ Ben al contrari, a una carta de principis de 1897 trobem el to conciliador i condescendent que solia usar en parlar del pare dels Gelabert i, davant la tardança, comprovem que Pere d'A. Peña disculpava la falta de l'impressor Reus i no el recriminava, com en el cas dels impressors de Palma. Entre d'altres coses, ho feia perquè ell mateix també hi tenia part de culpa:

Palma 2 Febrero de 1897.

Mis queridos hermanos: [...]

La causa principal de esta interrupción han sido las faenas del autor y las del impresor. Yo por mi parte tenía que entregar el plano de los alrededores de Palma el día 31 de Diciembre sin mas dilación y no pude dedicarme a otra ocupación; y el impresor tenía que publicar un calendario y otros libros é impresos que no le daban tiempo para coser el tomo, el cual no está aun cosido o encuadernado a la rústica como ser debía. [...]

(SAL, CPeña, 3, ms. 1235, 2-II-1897, f. 1r i 1v)

Finalment, remarcarem un fet que potser hagi passat desapercebut fins ara. La importància que va anar adquirint l'establiment de Bartomeu Reus fou tan considerable que un autor com Pere d'A. Peña passà de publicar dos volums aïllats, durant la dècada dels

⁵⁷ Pedro de Alcántara PEÑA Y NICOLAU: *El Mosaico. Colección de escritos literarios en verso y en prosa de [...]*, Tomo II, Felanitx, 1897.

anys 80 i principis dels 90, a l'obrador dels Gelabert,⁵⁸ a publicar a Felanitx l'obra que recopilaria definitivament la seua producció: *El Mosáico*. Més enllà de la fama i de la difusió que abastaren publicacions periòdiques com *L'Ignorancia* o els volums inicials de Pere d'A. Penya, val a dir que l'escriptor ha estat recordat per haver intentat deixar per a la posteritat la totalitat de la seua obra en aquest *mosaico*, per al qual tenia projectats més de vint volums.⁵⁹ Suposem que amb aquest acte de confiança queda ben palesa la concepció que, com a obrador, tenia Penya de la impremta d'en Reus, car hi posava en les seues mans l'empresa més important de la seua vida.

V. Penya i “la flor del seu temps”

Davant el prestigi dels Gelabert, ens aventurarem a dir que l'establiment de Bartomeu Reus devia ser tan sols una empresa emergent, amb manca de recursos comercials i de clientela, que pretenia obrir-se camí en el panorama editorial mallorquí de les acaballes del segle XIX. Podríem parlar també d'uns impressors novells amb poca experiència, però de bona disposició i amb interès per satisfer el client. A més a més, cal afegir-hi el factor econòmic, ja que la situació de la mà d'obra de l'indret permetia l'abaratiment de preus en pro de la captació de projectes editorials.

La casualitat o les circumstàncies van provocar que una de les figures més destacades de la premsa i de l'edició mallorquina de l'època com Penya s'immiscira en la trajectòria empresarial d'aquesta impremta felanitxera. Donat que el tracte i el servei dels impressors ciutadans no eren compensats amb el cost econòmic, Pere d'A. Penya potser va preferir esdevenir mecenes del nou establiment de Felanitx a canvi de ser tractat amb maneres afables i respectuoses. Podem assegurar que la influència de Penya fou major del que es podria apreciar en un primer moment. De segur que els continuats consells i suggeriments respecte de l'art de l'edició van anar conformant una imatge de seriositat i d'ofici que permeté a la impremta d'en Reus d'assolir nous reptes empresarials de més ample abast. En seran una destacada mostra les obres del mateix Penya, les del seu fill, Antoni M. Penya,⁶⁰ o l'edició del diari *El Felanitgense*, juntament amb els consegüents calendari i almanac anuals que acompanyaven aquest tipus de publicacions periòdiques. És a dir, creiem que Pere d'A. Penya preferí obtenir resultats més modestos a Felanitx, però satisfactoris, que haver de suportar la manca de tracte i de seriositat d'un establiment com el dels Gelabert en el qual no es trobava del tot a gust. Això significava, d'una banda, assumir que el paper fóra de poca qualitat i que les edicions presentaren variacions o foren poc ortodoxes; i, de l'altra, haver de desplaçar-se a part forana per aconsellar els gerents de l'obrador de Felanitx sobre la millora dels impresos i per introduir-los dins del panorama de l'edició del moment.

⁵⁸ Ens referim a Pere d'Alcántara PENYA: *Cuentos p'en [...]*, Palma, 1884, i a les *Poesies en mallorquí popular*, citades anteriorment.

⁵⁹ SAL, CPenya, 2, ms. 1189, 26-XI-1895.

⁶⁰ Vegeu a l'annex I la relació d'obres d'Antoni M. Penya publicades a l'obrador felanitxer.

Davant la industrialització voraginosa d'un ofici que evolucionava a passes gegantines, l'actitud pragmàtica de Pere d'A. Peña potser ens ajude a comprendre millor el que representava el giravolt cultural de les acaballes del XIX. Més enllà del repertori d'anècdotes que hem recollit, una de les conclusions a les quals arribem és que tot aquest manoll de cartes reflecteix el caràcter geniut de Peña i, per tant, convé no caure en el parany de considerar només aquest aspecte. El que hem mostrat fins ara no pot analitzar-se des d'un punt de vista simplista que tan sols retia comptes de l'actitud de Peña davant dels Gelabert i de la reacció que el féu canviar d'impremta. Aquesta anècdota pot ser interpretada com la manifestació de tota una transformació cultural i estètica més general que afectà el món editorial. La premsa i l'edició de les acaballes del segle XIX poden ser el medi on analitzar aquestes transformacions. La impressió de corones poètiques dedicades a la Mare de Déu de Lluc o a la reina Isabel II degué donar pas a la de guies de viatge sobre Mallorca i les Illes Balears. L'ús decimonònic a l'hora d'editar llibres era arraconat, de mica en mica, per una nova tendència editorial de tall modernista.

Seria un factor a tenir en compte per a futurs estudis comprovar com un fet aleatori, com que Mateu Obrador canvié d'impremta en encetar la segona època de *La Roqueta* i que Pere d'A. Peña li seguís les passes, pot esdevenir la punta de l'iceberg d'una sèrie de circumstàncies que preludiven un canvi de paradigma en el panorama editorial del moment. Si acompanyem la composició de les diferents etapes de *La Roqueta*,⁶¹ comprovarem com la línia estètica de la primera i de la segona èpoques, d'humil regist romàntic i en la qual escassejaven les il·lustracions –davant el predomini de la lletra impresa i la tipografia il·lustrada o goticista–, era capgirada a partir de la tercera etapa del setmanari. Els nous corrents estètics aprofundien en l'estudi formal i feien brollar una tipografia més elaborada i sinuosa, acompanyada de nombroses i vaporoses il·lustracions i gravats.⁶²

El director de *La Roqueta* i el mateix Pere d'A. Peña esdevenen en aquest moment la mostra d'un estament intel·lectual conservador d'autors caducs, avesats a un tracte diferenciat –caracteritzat pel gust per l'atenció i la deferència– i acostumats a unes maneres de procedir que començaven a no usar-se. Recordem l'edició per subscripció, les col·laboracions periòdiques en premsa i almanacs, els concursos poètics, les vetlades literàries o les corones poètiques a les quals estava assistia l'elit de la intel·lectualitat

⁶¹ *La Roqueta. Periodich independent. Sortirà á rotlo, per los presents, cada dissabte*, Palma, 1887; *La Roqueta. Periodich mallorquí. Sortirà á rotlo, per los presents, cada dissabte* (2a època), Palma, 1889-1892; *La Roqueta. Periodich mallorquí. Sortirà á rotlo, per los presents, cada dissabte* (3a època), Palma, 1898-1901; *La Roqueta. Il·lustració mallorquina* (4a època), Palma, 1902

⁶² A partir de 1898, la tipografia de la tercera època de *La Roqueta* canvia en la capçalera i els títols, a més, s'hi inclouen fotos i gravats dins de la secció coneguda com "Album de La Roqueta." També havia canviat de format –de foli prolongat (250 x 320 mm aprox.) a una espècie de quart prolongat (175 x 320 mm aprox.)– i, en conseqüència, la distribució de la caixa passava de tres a dues columnes. Arribats a 1902, l'estètica de la quarta etapa del periòdic varia considerablement. La diferència rau en una portada il·lustrada que encapçala la publicació, a més de la profusió de dibuixos, gravats i fotografies, acompanyats d'una tipografia i d'unes composicions d'un modest estil modernista. A més a més, el canvi s'aprecia en el mateix títol del periòdic en passar de ser *La Roqueta. Periodich mallorquí* a esdevenir *La Roqueta. Il·lustració Mallorquina*.

decimonònica. Arran del 1884, la dismunició de la producció dels Gelabert pot ser entesa com a part del procés de diversificació editorial del moment i d'aparició d'empreses de nova trajectòria. Llavors, podem analitzar el que hem anomenat la *davallada* dels Gelabert com un punt d'inflexió i un redireccionament d'interessos comercials i culturals: el testimoni d'una nova visió, fruit d'un nou temps. Aquesta revolada editorial, lligada a la fi de segle, degué comportar un enfocament més comercial i més industrial de l'ofici de Gutenberg. La Mallorca que s'obria a l'incipient turisme de l'aristocràcia europea, ho feia també a noves sensibilitats estètiques i culturals que començaven a estendre's des de les plataformes del Modernisme i amb un tarannà marcadament antirenaixencista. La producció literària culta del Romanticisme i de la Renaixença havia de deixar pas a d'altres tendències editorials. La premsa de la segona meitat del segle XIX, com el *Diario de Palma*, *El Àncora*, el *Museo Balear* o *El Isleño*, serà substituïda per *La Ultima Hora* o *La Almudaina*.⁶³ Per una altra banda, la premsa costumista i humorística de les darreries de segle també serà testimoni d'aquest canvi en la seua pròpia fesomia. Setmanaris com *La Roqueta* veuran transformats la seua línia editorial i el seu plantejament, si més no, a nivell estètic i formal, i potser no tant en l'aspecte temàtic, ja que les línies editorials tradicionals –amb què s'identificava el model literari d'un Pere d'A. Penya– hi romandran. Però, fins ben entrat el segle XX, d'altres com *L'Ignorancia* o *En Figuera* seguiran, sense gaire adaptacions, les pautes marcades per la premsa costumista, car representaven una visió enyoradissa que defugia un món que evolucionava. Eren testimonis del pas que es produí des de les plataformes editorials del XIX, encara de tendència romàntica, a les posteriors, forjades amb els nous paràmetres del Modernisme.

En aquesta cruïlla on conflueixen els interessos de Pere d'A. Penya i el desacord amb els impressors Gelabert, apareix l'obrador de Bartomeu Reus a Felanitx. Si l'establiment dels fills de Gelabert representava l'opció de la modernitat editorial, la tipografia de Reus esdevenia la continuació dels models editorials decimonònics, tot i que amb mitjans tècnics moderns i renovats. Així, podem resumir aquest esquema d'interessos comercials de manera que obtinguem, d'una banda, el corrent de la innovació i de la indústria i, de l'altra, el vessant decimonònic de l'edició romàntica. Mentre que l'obrador dels Gelabert a Palma s'adaptava als nous vents de modernitat, l'establiment de Reus representava el model tradicional d'impremta i la continuació d'unes maneres de concebre el món editorial. Paral·lelament, cal tenir present com les darreres produccions de tota una sèrie d'intel·lectuals mallorquins de la fi del XIX pretenien perllongar, ja ben entrat el segle XX, els usos als quals estaven acostumats. L'exemple de Pere d'A. Penya esdevé, per tant, un testimoni, un factor i una mostra més de la continuació dels postul·lats estètics que regien l'edició heretada del període romàntic.

Segons el rossellonés Juli Delpont, Pere d'Alcàntara Penya era “el degà dels escriptors de l'illa de Mallorca”.⁶⁴ I en el memorial que li dedicaren els joves escriptors de

⁶³ Penya hi col·laborà a partir de l'any 1893, aproximadament. Vegeu SAL, CPenya, 3, ms. 1139 bis, 3-IX-1893.

⁶⁴ JULI DELPONT: “D. Pere d'A. Penya”, *Mitjorn. Revista Literaria de Mallorca*, núm. 5 (maig – any I), Ciutat de Mallorca, 1906, 143

Mitjorn amb motiu de la seua mort, Maria Antònia Salvà afirmava que, tot i haver-lo vist “aplaudir sincerament escrits moderníssims, sens que may se li notàs la pretensió [...] de fer passar com millor els estils y les coses del seu bon temps”, no pogué acostumar-se a les “[...] frasselies, tremoloses y perfumades, pero modernes, al cap i a la fi.” Penya sentia “[...] ben intensa aquesta amor per tot quant fou jove ab ell y que’s revelava fins en els més petits detalls de la seua vida [...]” Aquestes afirmacions corroboren els nostres supòsits sobre el criteri estètic de Pere d’A. Penya, les desavinences amb els Gelabert i la trobada de la impremta de Bartomeu Reus. Empés pel sentiment nostàlgic del passat, Penya preferia els models decimonònics a les noves “flors” del Modernisme, malgrat tolerar-les. En paraules de Maria Antònia Salvà: “El meu amich no podia sentirles com a la francesilla qu’era flor del seu temps.”⁶⁵

Inca, febrer de 2007

VI. Bibliografia

Annex I

Obres esmentades de l'autor

- Pere d’Alcántara PENYA: *Cuentos p’en [...]*, Palma de Mallorca, Estampa de sa Viuda y fiys de D. Pere J. Gelabert, 1884.
- Pere d’Alcántara PENYA Y NICOLAU: *Records y esperançes. Colecció de poesies íntimes, d’en [...] dedicades á sa bona esposa n’Antonia Ayna Gelabert y Bordoy, ja difunta*, Felanitx de Mallorca, Estampa Felanitxera, 1885.
- Pere d’A. PENYA [Un aficionat a menjar per viure]: *La cuyna mallorquina: colecció de receptes de cok, de cuynera, de pastissé, de rebosté, de licorista, de cafeté, de curandero y de doctó de soley que [...] publica [...]*, Felanitx, Estampa felanitxera, 1886.
- Pedro de A. PEÑA: *Guía Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*, Palma, Librería de J. Tous - editor, Tipografía de Juan Villalonga, 1891.
- Pere d’Alcántara PENYA Y NICOLAU: *Poesies en mallorquí popular ab un prolech ó judici critich del Sr. D. Joseph María Quadrado y un retrato fotogratat del author*, Palma, Tipografia de Viuda y Fiys d’en Pere J. Gelabert, 1892.

⁶⁵ Maria Antònia SALVÀ: “A la bona memoria de D. Pere d’Alcántara Penya. Una impressió personal”, *Mitjorn. Revista Literaria de Mallorca*, núm. 5 (maig - any I), Ciutat de Mallorca, 1906, 136-137.

P. de A. PENYA: *Petit mes de María ò sia el mes de maig dedicat á la Santissima Verje María, escrit p'en [...]. (Aprovat per la autoritat eclesiástica.)*, Felanitx, Imprenta d'en Bartomeu Reus, 1896.

Pedro de Alcántara PEÑA Y NICOLAU: *El Mosaico. Colección de escritos literarios en verso y prosa de [...]*, Felanitx, Imprenta de Bartolomé Reus, 3 vols., 1896-1897-1899.

Obres esmentades del fill de l'autor

Antoni Mª PEÑA: *Gloses*, Felanitx, Imprenta den B. Reus, 1896.

Antoni Mª PEÑA: *Temas para traducir al castellano los niños y las niñas de las escuelas elementales*, Felanitx, Imprenta de Bartolomé Reus, 1908.

Antoni Mª PEÑA: *Marina. Idili mallorquí. (Excelsior)*, Felanitx, Tipografía de B. Reus, 1924.

Obres de consulta

Miquel FONT: "Els Gelabert: impressors i editors del segle XIX", *Llegir. Revista de Llibres, Història i Art*, núm. 52 (juliol-setembre, any X), Palma, 2006, pàgs. 12-13.

Pere FULLANA PUIGSERVER: "Bartomeu Ferrà davant la modernitat" dins Bartomeu FERRÀ: *Ciutat ha seixanta anys*, Palma, Miquel Font Editor, 1996, pàgs. 7-41.

Pere FULLANA PUIGSERVER: "Política i religió en la vida de Josep Maria Quadrado", dins Pere FULLANA PUIGSERVER (coord.): *Josep Maria Quadrado i el seu temps*, Palma, Miquel Font Editor, 1997, pàgs. 93-113.

Joan MAS VIVES: "El consum de teatre popular a Mallorca entre el 1860 i el 1890", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 52, 1996, pàgs. 369-392.

Mitjorn. Revista Literaria de Mallorca, núm. 5 (maig – any I), Ciutat de Mallorca, Estampa d'en Felip Guasp, 1906.

Antoni PONS PASTOR: *Don Pere d'Alcántara Penya. Conferències llegides amb motiu del centenari del seu naixement, en el "Museu Diocesà" de Mallorca per [...]*, Sóller, Imp. de J. Marqués Arbona, 1923.

Joan POU MUNTANER: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tomo VI (1881-1885)*, Palma de Mallorca, 1985.

Antonio VILLALONGA: *Catálogo De La Biblioteca De A. Villalonga Existente En Palma de Mallorca*, Palma, Viuda e Hijos de P. J. Gelabert, 1889.

Annex II

Mostra d'algunes de les obres impreses pels obradors de:

a) Pere Josep Gelabert i Llabrés (1840-1866)

José BONETA: *Crisol del crisol de desengaños. Compendio adecuado del milagroso libro de la diferencia entre lo temporal y eterno*, Palma, Imp. Pedro José Gelabert, 1840.

Miguel MORAGUES: *Oración inaugural pronunciada en la solemne instalación y apertura de la Universidad Literaria Balear por el P. D. Día 22 de Noviembre del presente año*

con la asistencia de todas las autoridades y corporaciones de esta capital, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1840.

Augusto RICARD: *La bandera tricolor ó los tres días de Julio en París. Escrita en francés por [...]*, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1841.

Calendario para las islas Baleares. Mallorca, Menorca e Iviza 1842, Palma de Mallorca, Imp. de P. J. Gelabert, 1842.

Francisco MARTÍNEZ DE LA ROSA: *Poética: con sus anotaciones, según las ediciones más correctas que de esta obra se han publicado hasta el día*, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1843.

Tomás de Hiriarte: *El nuevo Robinson. Historia moral reducida a diálogos para instrucciones y entretenimiento de niños y jóvenes de ambos sexos*, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1846.

Félix PONZOA CEBRIÁN y Joaquín María BOVÉR DE ROSSELLÓ: *Diccionario manual para el estudio de antigüedades dedicado a la Reina Nuestra Señora*, Palma de Mallorca, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1846.

Gerónimo BIBILONI: *Discurso que en la Iglesia de San Francisco de Asís de Palma el día 30 de Junio de 1846 en la solemnidad que en obsequio del Beato Raimundo Lulio costea todos los años la M. I. Municipalidad de esta Ciudad, con asistencia de dicha Corporación, del Ilmo. Cabildo de la Santa Iglesia, de la Junta Promovedora de las Glorias del mismo beato, y del Colegio de la Sapiencia, pronunció [...]*, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1846.

Joaquín María BOVER: *Trovas de Mossen Jaime Febrer, que tratan de los conquistadores de Valencia*, Palma, Imprenta de Pedro Jose Gelabert, 1848.

Colección de varias reducciones de monedas: Dobleros, sueldos, pesetas, napoleones, duros, durillos, quintos y onzas. Ordenada por D.J.M.O., Palma, Imprenta de Gelabert, 1849.

Eugenio SUE: *Los siete pecados capitales. Novela*, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1848-1849.

Joaquín María BOVER: *Nobiliario Mallorquín*, Palma, Pedro José Gelabert, 1850.

Patricio de la ESCOSURA: *Discurso que en la sesión del Congreso del día 26 de Julio de 1851, pronunció el Sr. D. [...] en apoyo de la proposición presentada por dicho señor sobre la Reforma Electoral*, Palma, Imp. de P. J. Gelabert, 1851.

Constancia ROBERT: *El Rey*, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1851.

Mariano PERALTA: *Ensayo de un diccionario aragonés-castellano*, Palma por Pedro José Gelabert, 1853.

Tribunales. Artículos que sobre esta materia ha publicado un magistrado sabio y celoso por la administración de Justicia en el Diario Español, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1853.

El Isleño. Periódico científico, industrial, comercial y literario, Palma de Mallorca, Imp. de Pedro José Gelabert, 1857-1866.

Jerónimo ROSSELLÓ: *Obras rimadas de Ramón Llull, escritas en idioma catalán-provenzal, publicadas por primera vez con un artículo biográfico, ilustraciones y variantes, y seguidas de un glosario de voces antiguas por [...]*, Palma, Pedro José Gelabert, 1859.

- Tomás AGUILÓ: *Album dedicado a S. M. la Reina Doña Isabel II con motivo de haberse dignado visitar a las Baleares. Poesías premiadas en el certamen que abrió la Academia de Ciencias y Letras de esta provincia para [...]*, Palma de Mallorca, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1860.
- Corona poética dedicada a S. M. la Reina Doña Isabel II (Q. D. G.) al inaugurarse el monumento que las Islas Baleares erigen en la capital de la provincia para perpetuar el grato recuerdo de la visita, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1860.
- Geroni ROSSELLÓ: *Lo joglar de Maylorcha*, Palma de Mallorca, Imp. Pere Joseph Gelabert, 1862.
- Fernando WEYLER Y LAVIÑA: *Historia Orgánica de las Fuerzas Militares que han defendido y ocupado á la Isla de Mallorca desde su Conquista den 1229 hasta nuestros días*, Palma de Mallorca, Imp. de Pedro José Gelabert, 1862.
- Ignacio de la EBRADA: *Las fantasmas de Madrid, y estafermos de la Corte, obra donde se dan al público los errores y falacias del trato humano para precaución de los incautos. Excitada con algunos discursos del lustre de nuestra España*, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1862 y 1863.
- Fiesta antigua de Toros en Madrid, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1865.
- Disposiciones sanitarias de 1865 para precaverse del Colera Morbo en la Isla de Mallorca y diario de buques anclados en el lazareto de Palma de 29 Agosto 1865 a 4 Enero 1866 con nombres de barcos carga e incidencias sanitarias, Academia de Medicina de Palma de Mallorca, Palma, Imprenta de P. José Gelabert impresor de S. M., 1865.

b) Pere Josep Gelabert i Pol (1866-1884) ⁶⁶

- El Isleño. Periódico científico, industrial, comercial y literario*, Palma de Mallorca, Imp. de Pedro José Gelabert, 1866-1884.
- Fernando WEYLER Y LAVIÑA: *Raimundo Lulio juzgado por sí mismo, o consideraciones crítico-científico-comparativas sobre varias de las doctrinas que profesaba este iluminado Doctor, según se lee en sus numerosos libros. Por [...]*, Palma, Impr. de Pedro José Gelabert, 1866.
- Joquin María BOVER: *Biblioteca de escritores Baleares por [...]*, Palma, Imprenta de P. J. Gelabert. Impresor de S. M., 1868.
- Walter SCOTT: *El oficial aventurero por Sir [...]. Traducido al castellano*, Palma, Pedro José Gelabert, 1870.
- José ENSEÑAT I JAIME ESCALAS: *Historia de la Fiebre Amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870. Presentada a la Junta Municipal de Sanidad de dicha capital por los vocales de la misma [...]*, Palma de Mallorca, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1871.

⁶⁶ Hem pres la data de la mort de Pere J. Gelabert i Llabrés (†1866) com a fita per classificar les etapes d'aquesta aproximació a la producció dels Gelabert. Tanmateix, resulta obvi que la regència de Pere J. Gelabert i Pol sobre l'obrador i la seua entrada en el negoci degueren començar molt abans, malgrat no quedar reflectida en un canvi substancial del peu d'impremta.

- Camino de hierro de Palma a Inca: resumen de los trabajos de la Comisión*, Palma, Impr. de Pedro José Gelabert, 1872.
- Demostración del derecho que asiste a D. Joaquín Soler de la Plana y de Asper en el Pleito que he seguido contra los síndicos del concurso de acreedores de D. Ramón Soler de la Plana, en el Juzgado de Primera Instancia del Distrito de Palacio de Barcelona, hoy pendiente de apelación en la Audiencia Territorial. DEMOSTRACION*, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1872.
- Poetes Balears. Setgle XIX*, Palma, Estampa de Pere Joseph Gelabert, 1873.
- Luis POU: *La sal en sus relaciones con la agricultura y ganadería. Por [...] Obra leída por el autor ante la Junta de Agricultura, Industria y Comercio, y publicada por su acuerdo*, Palma, Imprenta de P. J. Gelabert, 1873.
- Aplicaciones de la sal a la agricultura y ganadería*, Palma, Imp. de Pedro José Gelabert, 1874.
- Corona poética dedicada a la Beata Catalina Tomás con motivo del tercer aniversario de su muerte gloriosa*, Palma de Mallorca, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1874.
- Relación de los efectos destinados por la Diputación Provincial de las Baleares al Ejército del Norte, como regalo de la provincia y de los donativos de la misma clase que para la mejor asistencia y curación de los heridos de dicho ejército se recogieron en la Ciudad de Palma y sus arrabales por las Juntas de Señoras y de Caballeros, y en los demás pueblos de Mallorca por el Ayuntamiento y Juntas de Cuestación respectivas. Se publica por acuerdo de la Diputación Provincial*, Palma, Imprenta de Pedro Jose Gelabert, 1874.
- Antonio FRATES Y SUREDA: *Escenas baleares por los dos amores. Un destajo a medianoche. Las mejoras*, Palma de Mallorca, Imprenta y Librería de P. J. Gelabert, 1876.
- José TARONJÍ *et alii*: *El porvenir de Mallorca. Revista de agricultura, industria, comercio, medicina y viajes*, Palma, Imp de Bartolomé Rotger /Imp. de P.J. Gelabert, 1876-1877.
- Homenaje al Beato Raimundo Lull en el sexto centenario de la Fundación Colegio de Miramar*, Palma, Establecimiento Tipográfico de Pedro José Gelabert, Palma, 1877.
- José TARONJÍ: *Algo sobre el estado religioso y social de la Isla de Mallorca. Polémica contra las preocupaciones de clase. Capítulos para la historia del pueblo balear*, Palma de Mallorca, José. Imp. de P. J. Gelabert, 1877.
- José TARONJÍ: *Una mala causa a todo trance defendida. Refutación del folleto titulado Una buena causa mal defendida, que Don Miguel Maura, Pbro. publicó en 29 de diciembre próximopasado como contestación al artículo Libros malos y cosas peores, salido á la luz en el Almanaque Balear para 1877*, Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1877.
- Juan BENEJAM: *Gramática educativa. Método racional de educación por medio de lecturas y ejercicios gramaticales por [...]*, Palma, Imprenta de Pedro J. Gelabert, 1878.
- Antonio FRATES Y SUREDA: *Géminis*, Palma de Mallorca, Imprenta y Librería de Pedro José Gelabert, 1878.
- Casimiro URECH Y CIFRE: *Memoria. Hospital General de las Islas Baleares. Noción histórica sobre su origen, patronato, prerogativas, culto y economía, con un capítulo*

- final donde se resumen estos objetos exponiendo ulteriores observaciones. Por [...], Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1878.*
- L'ignorancia. Revista crónica. Orga y xeremís d'una societat de mallorquins, núms. 1-288, Palma de Mallorca, Estampa den Pere J. Gelabert, 21 de juny de 1879 (fins el 13 de dezembre de 1884).*
- Álvaro CAMPANER: *Numismática Balear. Descripción histórica de las monedas de las Islas Baleares, acuñadas durante las dominaciones púnica, romana, árabe, aragonesa y española. Por [...], Palma de Mallorca, Establecimiento Tipográfico Pedro José Gelabert, 1879.*
- Francisco BARCELÓ: *Flora de las Islas Baleares. Seguida de un Diccionario de los nombres baleares, castellanos y botánicos de las planta espontáneas y cultivadas, Palma de Mallorca, Est. Tip. de Pedro J. Gelabert, 1879-1881.*
- Nicolás CHELI: *Menorca. Folleto agrícola por Noviembre de 1880, Palma, Pedro José Gelabert, 1880.*
- Antonio FRATES Y SUREDA: *Impresiones por [...], Palma de Mallorca, Est. Tip. P. J. Gelabert, 1880.*
- José RULLÁN: *Memoria sobre el algarrobo y su cultivo en Mallorca por [...] con adiciones y notas de Pedro Estelrich, Palma de Mallorca, Imprenta y Librería de Pedro José Gelabert, 1882.*
- Matías BOSCH I PALMER: *El libro de la lectura. Trozos en prosa y verso, escogidos de entre los mejores escritores castellanos por [...], Palma, Tipografía de Pedro José Gelabert, 1883.*
- José Luis PONS Y GALLARZA: *Sumarios de Historia Universal. Por [...]. Catedático de Historia y Geografía en el Instituto Balear, Palma, Pedro J. Gelabert, 1883.*
- Instrucciones y preceptos higiénicos para prevenir el desarrollo del Cólera Morbo asiático y medios que deben emplear las familias en caso de una invasión, mientras llegue el facultativo, Palma, Pedro J. Gelabert, 1884.*
- Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes, Palma de Mallorca, Est. Tip. de Pedro J. Gelabert, 1875-77; 1884-88.*

c) Viuda i fills de Pere Josep Gelabert (1884...)

- L'ignorancia. Revista crónica. Orga y xeremís de varies societats de mallorquins, núms. 289-319 i 320, Palma de Mallorca, Estampa de sa Viuda y Fiys de D. P. J. Gelabert, 20 de dezembre de 1884 fins el 18 de juliol de 1885.*
- El Isleño. Periódico de intereses materiales, Palma de Mallorca, Tipografía de Viuda de Gelabert e Hijos / Imp. de los hijos de Gelabert / Imp. de Gelabert, 1884 fins el 15 de juny de 1897.*
- Pere d'Alcántara PENYA: *Cuentos p'en [...], Palma de Mallorca, Estampa de sa Viuda y fiys de D. Pere J. Gelabert, 1884.*
- Estanislao K. AGUILÓ: *Fra Anselm Turmeda, Palma de Mallorca, Imprenta de la Viuda é Hijos de Gelabert, 1885.*

- Tomás FORTEZA: *Programa de ortografía castellana por D. [...]. Segunda edición corregida según las últimas prescripciones de la Real Academia de la Lengua*, Palma, Imp. Viuda é hijos de Gelabert, 1885.
- Poesías leídas en la velada literario-musical dada a beneficio de las víctimas de los terremotos de Andalucía. 20 Enero 1885. Círculo Mallorquín*, Palma, Imprenta de la Viuda é Hijos de Gelabert, 1885.
- La Roqueta. Periodich independent. Sortirá á rotlo, per los presents, cada dissabte*, Palma de Mallorca, Imprenta de V.^{da} y Fiys de P. J. Gelabert, 1887.
- Miguel I. OLIVER: *Crestomatía francesa y ejercicios de pronunciación por [...]*, Palma de Mallorca, Imp. de Viuda é hijos de Gelabert, 1887.
- Antonio VILLALONGA: *Catálogo De La Biblioteca De A. Villalonga Existente En Palma de Mallorca*, Palma, Viuda e Hijos de P. J. Gelabert, 1889.
- El Isleño. Periódico de intereses materiales*, Palma de Mallorca, Tipografía de Viuda de Gelabert e Hijos / Imp. de los hijos de Gelabert, 1889 fins 13 de novembre de 1897.
- León CARNICER Y ROCHEL: *Acento prosódico de la lengua castellana. Por [...]*, Palma, Impr. de Pedro José Gelabert, 1891.⁶⁷
- Pere d'Alcántara PENYA Y NICOLAU: *Poesías en mallorquí popular ab un prolech ó judici crítich del Sr. D. Joseph María Quadrado y un retrato fotogratat del author*, Palma, Tipografía de Viuda y Fiys d'en Pere J. Gelabert, 1892.
- Juan BARCELÓ Y BAUZÁ: *Discurso pronunciado en la Catedral de Mallorca por el Dr. Don [...] en el 663 Aniversario de la Conquista de esta Ciudad de Palma*, Palma de Mallorca, Imp. de Vda. é Hijos de P. J. Gelabert, 1893.
- Camilo POU: *Poesies de [...]*, Palma de Mallorca, Imprenta de Vda é Hijos de P. J. Gelabert, 1893.

d) Estampa Felanitxera, El Felanigense, Tipografía Felanigense i d'altres

- Almanaque de El Felanigense para 1884*, Felanitx, Tipografía de Andrés Ramón, 1883.
- Almanaque de El Felanigense para [...]*, Felanitx, Tipografía Felanigense, 1884-1892.
- El Felanigense. Semanario de intereses locales y materiales*, Felanitx, Tipografía Felanigense, 1883-1919.
- Pere d'Alcántara PENYA Y NICOLAU: *Records y esperanças. Colecció de poesies íntimes, d'en [...] dedicades á sa bona esposa n'Antonia Ayna Gelabert y Bordoy, ja difunta*, Felanitx de Mallorca, Estampa Felanitxera, 1885.
- Pere d'A. PENYA [Un aficionat a menjar per viure]: *La cuyna mallorquina: colecció de receptes de cok, de cuynera, de pastissé, de rebosté, de licorista, de cafeté, de curandero y de doctó de soley que [...] publica [...]*, Felanitx, Estampa felanitxera, 1886.

e) Bartomeu Reus (Felanitx)

- Almanaque de El Felanigense para [...]*, Felanitx, Imprenta de B. Reus, 1893-1919.

⁶⁷ S'hi solen alternar peus d'impremta diversos, fins i tot, el del difunt Pere J. Gelabert i Pol.

- Guillermo GOMILA Y ROSSELLÓ: *Oración fúnebre predicada en las exequias del malogrado 1r Teniente del 2º Escuadrón de Comercio de la Habana D. José Fernández de Heredia y Adalíd, celebradas en la Iglesia Parroquial Mayor de Trinidad (Cuba) el día 30 de Noviembre de 1895*, Felanitx, Tip. de B. Reus, 1896.
- Antoni Mª PEÑA: *Gloses*, Felanitx, Imprenta den B. Reus, 1896.
- P. de A. PENYA: *Petit mes de María ò sia el mes de maig dedicat á la Santissima Verje María, escrit p'en [...]. (Aprovat per la autoritat eclesiástica.)*, Felanitx, Imprenta d'en Bartomeu Reus, 1896.
- Pedro de Alcántara PEÑA Y NICOLAU: *El Mosaico. Colección de escritos literarios en verso y prosa de [...]*, Felanitx, Imprenta de Bartolomé Reus, 3 vols., 1896-1897-1899.
- Joan AGUILÓ: *L'angel de Nazareth*, Felanitx, Estampa de Barthomeu Reus, 1900.
- MINISTERIO DE AGRICULTURA: *Reglamento para la aplicación de la Ley de Caza 1903*, Felanitx, Imp. de B. Reus, 1903.
- Miquel GAYÁ Y BAUZÁ: *Flors d'un dia. Poesies de Mossén [...] amb un prólech de Pere d'A. Peña y Nicolau*, Felanitx, Imp. de Bartomeu Reus, 1904.
- Miguel REUS Y BENNASSER: *Junta General de Accionistas del Banco de Felanitx. Balance. Componentes. Junta*, Felanitx, Establecimiento Tipo de B. Reus, 1904.
- Antoni Mª PEÑA: *Temas para traducir al castellano los niños y las niñas de las escuelas elementales*, Felanitx, Imprenta de Bartolomé Reus, 1908.
- S. VALLESPIR: *Por España! Consejos al niño (Cartilla de Civismo)*, Felanitx, Imp. de Bartolomé Reus, 1912.
- Francisco TORRENS Y NICOLAU: *Bosquejo Histórico del insigne franciscano V. P. F. Junípero Serra, fundador y apóstol de la California Septentrional*, Felanitx, Establecimiento Tipográfico de B. Reus, 1913.
- Juan AGUILÓ: *Llibre de la vida de Jesucrist per Mossén [...]. Obra premiada en el Certámen hagut entre'l clero de Mallorca per edicte del Ilm. y Rm. Sr. Doctor D. Pere Juan Campins Bisbe d'aquesta Diócesis l'any del Senyor de MCMII*, Felanitx, Imprenta d'en Bartomeu Reus, 1914.
- El Santuario de Nuestra Señora del Puig de Pollensa*, Felanitx, Bartolomé Reus, 1919.
- Reglamento del Sindicato Agrícola "Bodega Cooperativa de Felanitx"*, Felanitx, Imprenta de Bartolomé Reus, 1920.
- L'Historia de Felanitx contada als infants per un amic seu*, Felanitx, Imp. d'en Bartomeu Reus, 1923.
- Antoni Mª PEÑA: *Marina. Idili mallorquí. (Excelsior)*, Felanitx, Tipografía de B. Reus, 1924.
- Mateo CLADERA PALMER: *Contemplaciones*, Felanitx, Imprenta B. Reus, 1927.

RESUMEN

A partir de una meticulosa revisión de la correspondencia familiar dirigida por P. de A. Peña a sus familiares de Barcelona; su hermana y cuñado Victorià Amer, el autor realiza una compleja investigación que abarca no sólo la relación, tirante, entre Peña y su editor Gelabert, sino también una profunda revisión de la actividad editorial en Mallorca a fines del siglo XIX e inicios del XX.

ABSTRACT

In checking the correspondence between Pere d'Alcàntara Peña and his relatives (his sister, and brother in law, Victorià Amer), this paper embraces the research of Peña's relationships with his publisher, Gelabert, and revisits the publishing activity in Majorca at the end of the Nineteenth Century and the beginning of the Twentieth

La fàbrica d'obra del Castell de Bellver (1399-1401)

Antoni Ferrer i Mas

Resum

DOCUMENTS

L'obra d'edificació del Castell de Bellver va començar el 1399, arran de la conquesta del castell de la Granja de Sant Jordi i de la Granja de Sant Llorenç de la Muntanya, i va acabar el 1401, amb la finalitat de defensar la ciutat de Barcelona. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

La fàbrica d'obra del Castell de Bellver va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

El Castell de Bellver va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

El Castell de Bellver va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

El Castell de Bellver va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

El Castell de Bellver va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349. Aquesta obra va ser construïda amb pedra i va ser el primer edifici de pedra que es va construir a Barcelona després de la conquesta de la ciutat el 1349.

El Llibre d'obra del Castell de Bellver (1309-10)

JAUME SASTRE MOLL

Introducció

Les obres d'embelliment de l'alcàsser de l'Almudaina per convertir-lo en Palau Reial, la construcció de les capelles de la Trinitat i Reial a la Seu, i l'edificació del castell de Bellver, als afores de la Ciutat, foren els tres grans projectes constructius assolits per la Monarquia Mallorquina als voltants de 1300-1305, tota vegada que havia recuperat el regne pel Tractat d'Anagni, obres que després es convertiren en els signes emblemàtics i representatius del regne insular.

La decisió d'emprendre aquestes tres iniciatives arquitectòniques al mateix temps, que suposaren quantioses despeses, no s'hagueren pogut finançar sense una sanejada economia, uns ingressos substancials i disposar d'un grup de persones adients.

De fet, els reis de Mallorca, a través dels seus Procuradors (tresorers reials) obtenien anualment de les Rendes del Regne entre 20.000 i 25.000 lliures, quantitats que els permetia invertir anualment entre 150.000 i 200.000 sous en obres i adquisicions de propietats immobiliàries. Al mateix temps, sembla que a Mallorca ja existia una mà d'obra qualificada capaç d'oferir el suport tècnic necessari per poder dur a terme els tres projectes. I tampoc mancava mà d'obra, tant lliure com esclava, per assolir-les.

El castell de Bellver, de pur estil gòtic, planta circular amb un pati al centre, esvelta i exempta torre de l'homenatge, unida al conjunt per un elegant arc apuntat, s'asseu sobre un gran talús que l'aïlla completament. El seu contorn està reforçat per altres tres torres adossades a la muralla exterior i quatre talaies semicirculars sostingudes per contraforts cilíndrics rematats per un cos troncocònic, elements que rompen l'austera estructura de la fortalesa.

El seu interior romp amb la sobrietat descrita a l'exterior. El seu pati circular queda emmarcat per dos pòrtics, un format per robusts pilars que sostenen arcs de mig punt, l'altre superior està format per esveltes i elegants columnes que, sustentades sobre les bases, són rematades per capitells dels que surten arcs apuntats que en creuar-se formen una simplificada i harmoniosa traceria.

Ambdós pòrtics, mitjançant un ample passadís, donen accés a la majoria de les estances, les quals s'il·luminen per l'altre costat amb finestres geminades, molt semblants

a les que figuren al palau de l'Almudaina i al palau dels Reis a Perpinyà, semblances que, sense fonament, han permès atribuir l'obra al mateix mestre-arquitecte projectista.

Encara avui, una cisterna al mig del pati recorda la sinya projectada en el seu primer moment, on una bèstia era l'encarregada d'airejar l'aigua recollida per les canals pluvials dels terrats.

L'esvelta torre de l'homenatge, comunicada amb el conjunt per un arc sobre el qual circula un estret passadís, queda dividida per uns trams, alguns dels quals han permès compondre anècdotes i situacions que pareixen de llegenda.

Compres reials al voltant de Bellver

Abans d'iniciar-se les obres, pareix que el rei Jaume II va manar fer tot una sèrie d'expropiacions i compres de terrenys per gaudir de tota la propietat de la muntanya, ja que la seva pretensió no era tan sols ser propietari del castell, sinó també del terreny circumdant, al que convertiria en devesa.

Algunes d'aquestes compres foren fetes abans d'iniciar-se l'obra el 1301; a Ferrer des Colomers els procuradors li compraren una garriga, planta de vinya, al camí de Portopí; a Geraldo de Cassiana una parcel·la de terra que confrontava amb el camí de Portopí. L'any 1310 compraren una jovada de terra a Pere Alboxeno, al Puig de Portopí; i finalment, el 1316 compraren el dret senyorial sobre on era edificat el Castell de Bellver, a Arnau Segarra¹.

El finançament de les obres

Des de 1306 a 1309 els administradors de les Rendes Reials del regne de Mallorca foren Gregori Sallembe i G. Sa Coma. Com a responsables de l'Hisenda reial feien front a totes les despeses que generaven les obres de construcció iniciades. Però és evident que no podien assumir tots els problemes que es derivaven d'aquelles, de manera que disposaren de persones de confiança com intermediaris administratius, els quals assolien determinades funcions burocràtiques.

Un Llibre esborrany de comptes de 1307-8 conté una breu nota que diu així "*Item lo dit dia (dimecres) XI de deembre a frare P. des Coyl per la obra de Belveer C lliures*"². Aquesta simple nota certifica que els procuradors reials (*Guillem Sa Coma* i *Gregori Sayllembe*) donaven al frare certes quantitats de diners per pagar la mà d'obra, i que Pere des Coll actuava com administrador en l'obra del castell.

¹ ARM, RP 2.035 22v-23; 46; i 54v-55. Doc. publ. E. de K. AGUILÓ: "Noticia de algunas mezquitas árabes en tiempos posteriores a la conquista", Palma, *BSAL*, IV. Palma, 1881-1882, 71-72.

Juan VICH Y SALOM; Juan MUNTANER Y BUJOSA: *Documenta Regni Maioricarum (Miscelánea)*, Palma, 1945, 77, doc. 55.

J. SASTRE MOLL: "El castillo de Bellver bajo la dinastía de los reyes de Mallorca (1300-1343)", *Estudis Baleàrics*, 36, Palma, 1990, 51-62.

² ARM, RP 3.381 20

Tant a l'Almudaina com a Bellver, des del mes d'abril de 1309 fins el mes d'agost part de les obres encara foren administrades per *Pere des Coyl*. Després, a partir de l'1 de setembre d'aquell any, altres dos tesorers (*Michel Rotlan* i *Pere Figuer*) assumiren l'administració de totes elles i acomiadaren a *Pere des Coyl*, personatge que alguns han confós amb el mestre *Ponç des Coyl*.

Feta aquesta substitució, els mateixos procuradors reials s'encarregaren de pagar els mestres, proveir-los del material i curar i vestir als captius del rei, tasques que abans era exercides pel frare.

Desconeixem les despeses que es pagaren durant els primers anys. Durant l'any 1309-10, i segons el llibre d'obres, s'invertiren 2.349 lliures en l'obra del castell, mentre que durant l'any 1311-12 la despesa fou de 803 lliures³, repartida en 341 lliures pagades als mestres, 236 lliures pagades a la mà d'obra i 225 lliures en la compra de material.

Aquestes quantitats, importants pels aquells moments, venen a dir que les obres es perllongaren durant uns quants anys més.

Acabada l'estructura de pedra del castell vers el 1312-13, els treballs d'acondicionament es perllongaren fins el 1315-16; i no fou fins el 1329 quan la Procuració decidí iniciar les excavacions dels valls que circumdarien tot el seu conjunt⁴. Les obres foren encomanades a un tal Jaume Pons, però per motius que desconeixem (segurament en no ésser acceptat el pressupost presentat pel mestre), l'excavació va ser encomanada a Llorenç de Santa Creu, en aquells moments mestre major de les obres reials, i a *Pere Tayada*.

Juntament amb el contracte subscrit pels mestres, n'hi ha un altre, rubricat per Antoni Ganyana, d'ofici calciner, que es comprometia a abastar l'obra de la calç necessària als mestres si se li permetia construir un forn de calç prop del castell. Les obres dels valls acabaren cap al 1331.

La seva funció

La finalitat defensiva d'un castell és manifesta, i més quan aquest, des del primer moment, mantingué una petita guarnició dirigida per un castellà donzell, que fou reforçada amb una altra més nombrosa, comandada per un castellà cavaller durant alguns mesos de l'any 1324-5, per la mort del rei Sanxo I.

Però, era aquesta la seva finalitat? Marcel Durliat creu que el castell era més un palau residència que una fortificació de defensa.

Quan es decidí construir els valls, els moments més difícils i d'inseguretat política enfront la Corona d'Aragó (1318-1321) havien passat. Sanxo I havia ajudat a Jaume II

³ ARM, RP 3.035 51.

⁴ Document publicat en part per Marcel DURLIAT: *L'Art en el regne de Mallorca*, Palma, 1964, 199, nota 275.

Jaume SASTRE MOLL: "El castillo de Bellver ...", 61 apèndix.

d'Aragó en la conquesta de Cerdenya (duïta a terme pel príncep Alfons) amb un contingent naval nombrós i havia fet una inversió de 25.000 lliures a la causa (Corts de Gerona de 1321); el 1325 Felip de Mallorca havia concertat el matrimoni entre el príncep Jaume (futur Jaume III) amb Constança d'Aragó i havia renunciat al cobrament de les esmentades inversions a canvi de què el príncep Jaume fos reconegut com hereu del regne. Amb l'aliança d'Aragó, el regne de Mallorca no patia moments d'inseguretat.

Amb l'ocupació militar de l'illa de Mallorca per Pere IV, començà pel castell una etapa neguitosa. Bellver es convertia amb un dels darrers baluards defensius dels partidaris del rei Jaume III, i després de la batalla de Llucmajor en presó per a la princesa Violant de Vilaragut i els seus fillastres, els prínceps Jaume i Isabel (nebots de Pere IV). Però Bellver, durant tota l'època medieval, no va ser un baluard defensiu, encara que en els seus inventaris es detallin un cert nombre d'armes. Tota la defensa del regne es concentrava a Ciutat, a les murades del moll i al port de Portopí (on s'instal·laren els primers trabucs i bombardes). De fet, quan Joan I el caçador va arribar a Mallorca fugint de la pesta declarada a Barcelona, es refugià a Bellver (palau) i no va voler entrar a Ciutat.

Es podria dir, doncs, que el castell de Bellver es va construir en uns moments en què el sistema defensiu dels territoris sofrien un gran canvi, i que una vegada acabada la fortalesa aquella va restar inútil. A partir del primer quart del segle XIV la defensa es concentrava a les murades bastides d'una primerenca artilleria o mitjançant la força d'un nombrós estol a la mar. La resistència en els espais interiors, a dalt un puig, era un costum antic i un sistema defensiu ja obsolet, i més quan a les illes s'havia iniciat tot un projecte defensiu costaner que procurava encerclar els habitants i els béns de certes poblacions amb sòlides murades (Alcúdia, Capdepera, Ciutadella, Maó).

El Llibre d'obra

La importància del document que serveix de base d'aquest treball és doble. El *Llibre de Beilveer del ayn de M CCC IX* és un dels primers llibres d'obra conservats en el Regne de Mallorca, el qual, junt amb els altres tres llibres d'obra del palau reial de l'Almudaina (1309-1314) i el llibre d'obra del palau de Sineu (1309), són el punt d'arrancada per conèixer les primeres pautes del sistema constructiu a l'illa de Mallorca.

Però apart d'aquesta qüestió, en el contingut de les seves pàgines es detallen, per primera vegada, els primers mestres de prestigi mallorquins i els seus oficials que intervingueren durant més de quaranta anys en els principals projectes sumptuaris planificats pels monarques privatis, treballant d'una forma intermitent a la Seu, Palau Reial, Bellver, Palau de Sineu, Manacor i Valldemossa, als castells forans i a altres construccions illenques. És, per dir-ho d'una manera més simple, el primer rastre dels oficis de la construcció a Mallorca, els llocs on es formaren els primers artistes insulars, i les primeres notes dels aprenents que, de les seves ensenyances, transmetran els seus coneixements als posteriors artistes del segle XIV.

Fou doncs, el primer cop on molts i diferents professionals pogueren intercanviar-se ensenyances, mètodes i tècniques, s'introduïren nous aparells i eines des del Rosselló i Perpinyà que facilitaren el treball a les diferents professions. Amb tot això, no pretenem dir

que l'obra del castell de Bellver fos un revulsiu imminent, però si el moment en què era construït i que representa un punt d'inflexió que separa dues èpoques; la primera caracteritzada per ser una etapa un tan estancada i amb poques iniciatives, que contrasta amb una segona (iniciada als voltants de l'any 1300) en la qual es detecten unes intervencions constructives de gran magnitud, assolides per la monarquia mallorquina.

Les característiques formals i de contingut del Llibre són aquestes:

Cobertes	pergamí
Títol en la coberta	<i>Libre de Beilveer del ayn M CCC IX.</i>
Altres anotacions	<i>primerament a II pergamins I s. VIII d. Item al jueu quels féu ab la messió II s. II d. (interior de la coberta posterior)</i>
Dimensions	460 X 165
N. de quaderns	un
N. de folis	76 folis sense numeració original
Procedència del paper	no precissat ⁵
Numeració	moderna (a llapis)
Contingut	Dividit en tres grans seccions: Salari dels mestres, salari pagat a la mà d'obra i despeses del material
Datació	abril de 1309 – març de 1310
Localització	Arxiu del Regne de Mallorca: Reial Patrimoni, Reg. 1192
Estat de conservació	Molt bo

Segons la informació que ens dóna el document, a principis del mes d'abril, un jueu pergaminer va confeccionar dos llibres a on es va escriure l'obra del castell, mentre que a principis d'octubre li pagaren per fer-ne un altre. La confecció dels tres llibres d'obra en el mateix any coincideix amb el canvi que també es registra en l'administració de les mateixes obres. Des de 1307 a finals del mes d'agost de 1309, les obres eren administrades pel frare Pere Descoyl, el qual actuava en funció dels Procuradors Reials, dels quals rebia periòdicament certes quantitats⁶ i tenia com ajudants a Bernat Elies, escrivà de l'obra (amb un salari de 25 sous el mes = 10 diners/dia)⁷ i a Pere de Gualbes, que copiava en net els comptes (amb un salari de 5 sous el mes = 2 diners/dia). A partir del mes de setembre, el rei acomiadà al frare de les seves funcions, encarregant l'administració i gestió de totes les obres i rendes a Michel Rotlan i Pere Figuera, els quals mantingueren els escrivans de Bellver en els seus respectius llocs.

Aquest canvi administratiu degué motivar la confecció d'un tercer llibre (d'esborrany), iniciat pels nous Procuradors, per seguir anotant diàriament les seves

⁵ ARM, , RP 1.192 (1309). *Dimecres a II dies d'abril pagam que costaren II llibres de fer a ops de escriure la messió de la obra de Beilveer VIII s. VIII d., 64 (14 d'octubre) Item pagam que costaren I libre de fer a ops de escriure la messió de la obra del casteyl de Beilveer III s. , 70.*

⁶ ARM, RP 1.192 2; (1309) *Aquestes són les receptes que frare P. des Coyl reebé d'en G. Sa Coma e d'en Gregor Saylembe per raó de la obra del casteyl de Beilveer així com d'assí a avayl se segueix:*

⁷ ARM, RP 1.192, 60v; (1309). *Item pagam an Bernat Elies, escrivà de la obra a X sous lo mes. Item an Pere de Gualbes que trasladave aquest libre e escrivia la messió de la obra ... a V sous lo mes...* ARM, RP 3.392 4v (1309). *Dijous II de uytubri: Item pagam an Bernat Elies per quitació del mes de setembre I lb. V s.;*

despeses, ja que el primer (llibre d'esborrany) degué romandre en poder del frare, amb la intenció de guardar un comprovant de la seva gestió; el segon llibre (llibre de net), que seria el que tractam, conté les darreres despeses fetes per frai Pere Descoyl i les posteriors anotades per M. Rotlan i Pere Figuera.

Una vegada acabat l'any administratiu, el llibre s'interromp de sobte per donar pas a la confecció d'altres llibres per l'any següent, i en els quals s'anotaren les despeses corresponents.

A l'actualitat, l'Arxiu del Regne de Mallorca guarda un llibre esborrany de 1309⁸, que conté les darreres despeses fetes aquell any per frare P. des Coll i les primeres anotades pels nous procuradors.

Els protagonistes de les obres: mestres, oficials, aprenents, dones i esclaus

Des de la nostra perspectiva som de l'opinió que, a principi del segle XIV, el treball que podia desenvolupar un petit grup professional era un bé escàs, i que la contratació d'alguns mestres, amb els seus aprenents, era molt puntual, i que una vegada acabada la feina comanada tots ells eren acomiadats en espera d'un altre contracte. Això explicaria el perquè en una obra de les característiques de Bellver hi treballassin tants mestres, alguns tan sols contractats durant 2 o 4 dies, mentre altres romanien tot l'any, sense cap mena d'interrupció. Cal considerar doncs, que aquests darrers devien formar part de la companyia del mestre major de l'obra.

Una vegada comptabilitzat els dies de feia d'uns i altres, relacionat en l'apartat "mestres de l'obra" el total fou de 10.171 jornals treballats, i aquesta la seva distribució segons la seva qualificació:

Mestres	3.993	jornals	40 %
Fadrins i aprenents	3.546	jornals	35 %
Musulmans esclaus	2.632	jornals	25 %

Altres treballadors no qualificats citats com a "mà d'obra" foren:

Cautius del <i>Senyor Rey</i>	1.488	jornals
Dones	4.079	jornals

Aquests percentatges venen a corroborar que a l'illa de Mallorca gran part del treball era realitzat per esclaus, els propietaris dels quals devien influir davant els encarregats de l'obra perquè aquells fossin contractats, i així poder cobrar setmanalment una part del seu rendiment, estipulat en la carta de talla a què estaven subjectes. Aquest és el cas de Guillem des Brull, que havia introduït a l'obra onze esclaus, dels quals 9 treballaven com a traginers, mentre els altres dos, un era gerrer i servia teules a l'obra, mentre l'altre era picapedrer.

⁸ La seva localització a l'Arxiu del Regne de Mallorca és ARM, RP 3.392.

També cal considerar que el treball dels mestres era escadusser i que n'hi havia pocs que disposassin d'una habilitat suficients per realitzar una tasca d'una certa dificultat tècnica.

Comparant les assignacions salarials diàries d'uns i altres, s'observa que els captius cobraven les mateixes assignacions que els mallorquins lliures que exercien el mateix ofici (bastaix, serrador, esperdenyer...) i que altres musulmans lliures, que actuaren com a mestres, cobraven les mateixes quantitats que aquells, sense haver-hi cap mena de distinció entre uns i altres. Així, Asmet Crinelini, que actuava juntament amb el seu company, treballaren 4 dies en el mes d'octubre, cobrant cadascun 24 diners per dia. És una prova més de la tolerància social i racial existent a Mallorca en la primera meitat del segle XIV, sense voler encobrir alguns escamots que de tan en tan afloraven.

Les assignacions cobrades diàriament, segons el grau de professionalitat d'uns i altres, sembla que era consolidada. Els mestres cobraven entre 22 i 24 diners el jornal; els oficials, com a professionals amb una certa formació, entre 14 i 18 diners; els captius i traguers lliures, entre 12 i 14 diners. Els aprenents 7 – 8 diners, encara que un nin recomanat pel mateix rei cobrava 4 diners. A baix l'escala salarial eren les dones que treballaren al castell, que cobraven 7 diners, encara que la seva tasca és molt difícil de definir.

Dintre d'aquesta rígida tabla salarial hi va haver les seves petites variacions. El mestre picapadrer i mestre major de l'obra Pere Salvat va rebre un salari de 28 diners, cobrant també 8 diners els dies de festa. El mestre Francesc Cavaller, encarregat de pintar les estances, cobrava 26 diners, de la mateixa manera que els altres mestres pintors Perpinyà Bonaventura i En R. pintor, del qual desconeixem el seu nom. Però el salari del mestre també es podia veu reduït quan aquell es comprometia a realitzar una tasca de baixa qualificació. És el cas del mestre P. Michel, que va cobrar 14 diners diaris durant els 52 jornals treballats durant els mesos d'octubre a febrer, per després cobrar 24 diners els altres 20 dies treballats durant el mes de març següent.

En total apareixen uns 50 mestres, entre picapedrers, pintors, fusters, guixers, ferrers, molts d'ells acompanyats dels seus oficials i aprenents.

Però durant la construcció del castell apareixen altres mestres que no intervingueren d'una manera directa en la seva construcció. Es tracta dels mestres que serviren els materials necessaris per prosequir l'obra de pedra, fusta, i ferreteria.

En tot el procés constructiu del castell de Bellver i a les obres realitzades al Palau de l'Almudaina hi hagué una relació molt directe. Els mestres que intervingueren a les dues obres són els mateixos, així com també els professionals que serviren els materials a l'una i l'altra. D'aquesta manera l'estudi conjunt d'ambdues intervencions complementen el coneixement de les possibilitats constructives de l'època, així com el seu desenvolupament i actuació.

La intervenció per separat d'uns i altres pot determinar el moment en què aquells reanudaren el treball i el moment en què aquest quedava interromput per la manca

d'informació directa. És una pretensió el fet d'intentar imaginar-se l'estat de les obres del castell entre 1309 i 1310, i poder intuir allò que s'havia construït i allò que encara mancava per acabar.

L'actuació dels mestres: mestres picapedrers

Els vertaders protagonistes d'una obra d'aquelles característiques foren l'arquitecte i els mestres picapedrers que intervingueren, així com també aquells que serviren les pedres, els carreus, les bases i les columnes que donaren forma al castell.

Marcel Durliat és de l'opinió que l'autor del projecte de la fortalesa - palau fou el mestre Pere Ponç Descoll, un arquitecte perpinyanès que actuà a les Balears fins el 1311, protagonista en moltes de les obres reials construïdes en aquells moments, i que aquell mateix any retornà al Rosselló⁹. El prestigi del professor i els seus coneixements sobre el tema feren que, durant molt temps, la seva opinió fos quasi inqüestionable. A l'actualitat, molts apunten com a mestre major, autor i planificador de Bellver a mestre Pere Salvat.

Però la documentació sobre Pere Salvat és més bé escassa. Durant la seva intervenció a Bellver fou el mestre amb una més alta assignació salarial (28 diners/dia) quan els altres mestres picapedrers rebien 22 i 24 diners diaris; a més, cobrava 8 diners els dies festius, tenia tres aprenents baix les seves ordes i segurament altres mestres i oficials que no poden determinar; i gaudia de tot el favor del rei, el qual li encomanà el fill d'en Jacme Pons, prova de què el seu prestigi era reconegut. Però a l'actualitat d'ell en tenim poques notícies. Està documentat en 1311, pagant alguns guardians a Bellver¹⁰, però després d'aquesta petita referència el seu rastre es perd i desapareix, sense intervenir en una altra obra reial.

Era una constant de l'època que el mestre major que intervenia en una obra de certa importància es convertia en el guardià de la mateixa, tota vegada acabada, com si els seus coneixements sobre aquella garantís la seva pronta reparació i conservació. Casos semblants els hem detectat al Palau de Sineu i al Palau del rei Sanxo de Valldemossa.

Altres mestres picapedrers nomenats a l'obra foren Pere Lobet (275 dies/ pagat a 22 diners), Bartomeu ses Esglésies (284 dies/ a 20 diners), Guillem Antoni (265 dies/ a 22 diners), Lorens des Puig (110 dies/ a 24 diners), i entre tots ells En Jacme Santa Creu, probablement familiar d'en Lorens i Francesc Santa Creu mestres picapedrers autors de l'església de Santa Creu (1323-24) i de la capella de la força de Capdepera. Però la documentació calla la majoria dels seus treballs.

A més de la seva intervenció directa en les obres del castell, els mestres, durant el mes de juny de 1309, actuaren a una cova pròxima de la fortalesa, avui convertida en pedrera, de la qual segurament extreïen material de reble, en ser la pedra d'aquell indret de baixa qualitat.

⁹ Marcel DURLIAT: "Le château de Bellver à Majorque", *Etudes Roussillonaises*, Perpignan, 1956, 197-212. L'autor, en aquest article, va publicar el capítol de *Pertreyt del Llibre d'obra de Bellver*.

¹⁰ Marcel DURLIAT: "Le château de Bellver à Majorque", nota 9

En aquest cas, els mestres i aprenents que intervingueren sols cobraren el jornal, ja que el material era de propietat del rei. Així doncs, l'administrador de l'obra sols va anotar el cost de l'oli cremat per il·luminar el treball del mestres¹¹.

La majoria dels carreus que serviren per a l'edificació de Bellver eran extreus de pedreres costaneres pròximes a Ciutat, situades a Portals o la Porrassa, des d'on eren transportats, amb barques, a la cala existent propera a la Torre d'en Carrós. Una vegada descarregats en el portixol construït per aquella ocasió, les pedres eren pujades al castell mitjançant la força de traginers i bastaixos, la majoria d'ells musulmans cautius.

Així doncs, en el treball de la pedra actuaren dos grups de picapedrers diferents, uns a les pedreres, servint els materials necessaris per l'obra, que cobraven segons les peces extreus i col·locades a peu d'obra; i un segon grup, pagat a sou, contractat per determinats treballs, per fer avançar l'obra. És curiós comprovar que els mateixos picapedrers que serviren els materials a Bellver eren els mateixos que proporcionaven els carreus a l'Almudaina, materials que eren descarregats en les immediacions de la Portella, d'on eren pujats al Palau.

Els mestres que serviren el material petri sembla que estaven associats en una companyia en la que treballaven conjuntament Guillem Careta, Guillem Pradell i Miquel Ros, segurament propietaris d'una pedrera, on treballaven ells, els seus aprenents i una nutrida mà d'obra esclava.

Del mes de maig de 1309 al mes de març de 1310 la companyia serví a Bellver 385 dotzenes de pedres de paviment, desembarcades a la Torre d'en Carrós i pagades a diversos preus.

12 dotzenes de pedres de paviment	pagades a 5 sous / dotzena
128 dotzenes de llosses de pedra marès	a 4 sous / dotzena
142 ½ dotz. de pedres de paviment	a 8 sous / dotzena
102 ½ dotz. de pedres	7 sous / dotzena

En aquell mateix període de temps, els tres mestres havien servit al Palau 333 dotzenes de carreus de diversa procedència:

264 dotzenes de pedres de marès	pagades a 6 sous / dotzena.
39 dotzenes de pedres de canals	a 12 sous / dotzena
15 dotzenes de pedra blanca	a 6 sous 6 diners / dotzena
12 dotzenes de pedra de paviment	a 6 sous / dotzena
2 dotzenes de pedra de la Porrassa	a 6 sous 6 diners / dotzena
1 dotzena de pedra de Santanyí	a 30 sous / dotzena.

Sembla doncs, que ens trobam davant una important companyia de picapedrers formada per uns grup de mestres, amb un alt grau de professionalitat i capacitat d'extracció, molt abans de la formació gremial de qualsevol ofici. A més, al darrera d'ells s'intueix una nombrosa mà d'obra esclava treballant per servir tot aquest material.

¹¹ (14 de juny) *Item pagam an Pere Salvat per oli a ops de cremar en la cova a ops de fer lum als mestres.*
(21 de juny) *Item pagam a Bernat Bada... per oli que comprà a ops de Belveer a cremar en la cova on taylaren pera los maestres, ab una jerra que costà XVI diners.*

Juntament amb ells apareixen altres servidors de material petri, com en Pere des Puig, un altre picapedrer especialitzat, que serví 24 columnes amb els seus respectius capitells i bases, pagades a 14 sous la columna. També se li va pagar per la confecció de 50 canes de pedra, *entre archs e pilars d'escalers e mig pilars*, encarregades a preu fet (a 11 sous la cana). També cal destacar l'aportació de 22 ½ quartereres de trespol, pagat a 12 diners per quartera, per un esclau batiat de nom Francesh, propietat d'en Guillem Desbruyt.

La condició servil de Francesc fa pensar que el propietari de la pedrera era el seu amo, mentre que ell era el receptor de preu del material entregat a l'obra.

Així doncs, són dos modalitats diferents assolides dintre l'ofici dels picapedrers, que es mantingueren durant molt temps: una a sou, altre a preu fet o a escarada.

Les ferramentes utilitzades pels picapedrers a l'obra són conegudes a través de les reparacions efectuades per l'esclau Alf d'en Portaví, ferrer de l'obra, el qual cada setmana esmolava i reparava l'instrumental dels mestres.

El fet de què no hi hagi cap compra d'eines pels encarregats de l'obra fa pensar que aquelles eren aportades pels mestres, i que la seva reparació corria a càrrec del contractant. Entre totes elles s'esmenten: destrals, escarpres, escodes, tallants, tascons, malls, perpals, pics, una massa, càvecs i garbells.

Els mestres guixers i els musulmans calers

La majoria de les estances nobles del castell devien estar referides amb una fina capa de guix a les parets, sobre les quals, encara avui, es detecta un rastre de pintura que decorava aquelles estances.

Aquell any, Llorenç Safont, vené a l'obra *III barcelles de guix que.n compram a ops dels pintors*, però el mestre guixer que va proporcionar la major part del guix va ser Bernat Bufill, que en dues ocasions va aportar un total de 264 ½ quarteres d'aquest material. D'altre part, el mestre Llorenç Bufill, entre el mes de novembre i febrer de l'any següent, treballà al castell 55 dies, cobrant un salari de 24 diners jornal, mesos en què també actuaven els pintors.

Mentre que la calç, element indispensable per elaborar el morter, fixar els carreus i amassar l'argamassa del paviment amb l'almangra, va ser proporcionat per tres musulmans, al parèixer de condició lliure.

Abrahim Mostiola	2.780 quarteres	a 6 diners la quartera
Abrahim Sabba	1.490 quarteres	a 6 diners la quartera
Asmet de la Riera	407 quarteres	a 6 diners la quartera

El fet de què aquesta gran quantitat de calç fos utilitzada durant un any en la construcció del castell i que no hi ha cap despesa feta pel seu transport, fa pensar que en les proximitats de Bellver hi deguen construir-se un, dos o tres forns de calç, pels que s'aprofitarien les pedres i la llenya de les seves proximitats.

També cal considerar que una de les tasques realitzades per les dones que treballaren al castell podria ser el transport i la mescla del morter, així com l'elaboració de l'argamassa del paviment.

Els mestres fusters

La intervenció dels mestres fusters en l'estructura de l'edifici no fou molt important. Hem de creure que foren ells qui construïren l'empallissada que permetria pujar els carreus a l'obra, i on treballaven els picapedrers, però la documentació sols es refereix a ells quan ha d'anotar la compra de bigues i fustes per fer el bastiment o s'ha de procedir a la confecció del mobiliari.

Els materials de fusta utilitzats en la construcció eren principalment *necles de València o fusts de pin d'Eivissa*, mentre que en la confecció de portes i altre mobiliari s'emparen fustes més nobles, com *cayrats de roure i fusta de noguer*.

Així, les bigues per fer el bastiment i la *necla a ops de la cenia* que s'havia construït al mig del pati del castell eren de fusta de València i de pi d'Eivissa, mentre que la fusta per fer les portes i les finestres de les cambres principals eren de noguer, les quals eren decorades amb nombrosos claus estanyats, comparts al ferreter A. de València. També eren de roure les cel·les de les habitacions privades que compartimentaven les estances, així com també els armaris que servirien per guardar-hi tota mena d'estris.

De tots els fusters, els més nomenats són Berenguer Sa Muncada, Pere i Bernat Martí, Pere Valentí, Bernat de Gostemps, G. Antoni i altres, que començaven a treballar en el mobiliari del castell.

Mestres pintors

L'activitat dels mestres pintors al castell de Bellver es va centrar entre els mesos d'octubre de 1309 i març de 1310, amb la possibilitat de què la seva feina es perllongàs durant els mesos següents, ja que el mateix equip de pintors també estava ocupat en decorar el Palau de les Dones, a l'Almudaina de Ciutat.

És curiós comprovar que el nombre de pintors que intervingueren a Bellver és més nombrós que el que treballaren al Palau, i que aquells cobraren un salari superior a Bellver que el percebut a l'Almudaina. Això fa pensar que l'increment del seu salari (de dos diners) era pels desplaçaments motivats per haver d'assistir a una obra allunyada de Ciutat, i que altres obrers menys qualificats romandrien a l'interior de la construcció, pernoctant en aquella durant els dies en què eren contractats.

El mestres que intervingueren a Bellver foren: Francesch Cavaller, que esdevé el mestre major dels pintors, amb un salari de 26 diners (quan a l'Almudaina sols cobrava 24 diners); R. pintor, del qual no coneixem el seu nom ni la seva filiació, amb un salari de 26 diners i En Perpinyà (Bonaventura), autor de la decoració del Palau de Sineu i del Teix de Valldemossa, a les mateixes dades, també amb una assignació de 26 diners al dia.

Els altres integrants de la companyia eren oficials, depenents dels esmentats mestres, i aprenents. Així, la documentació anomena: P. Valentí pintor (22 diners), En Martí Mayol pintor (22 diners), dos fadrins d'en Francesch Cavaller (7 diners per hom), Antoni pintor (7 diners) i Abraham pintor (7 diners).

Dies treballats a Bellver i al Palau de Ciutat.

PINTORS	Salari Bellver /Palau	Oct.	Nov.	Desem	Gen.	Febr.	Març
Francesch Cavaller	26 d. / 24 d.	-- / 15	17 / 2	16 / 5	13 / 12	6 / 9	18 / 2
2 fadrins d'en F. Cavaller	7 d. / 6 d.	-- / 15	9 / 4	21 / --	26 / --	17 / --	20 / --
R. pintor	26 d. / 24 d.	-- / 11	9 / 10	21 / --	26 / --	16 / --	18 / --
En Perpinyà	26 d.		2	--	--	--	--
P. Valentí pintor	22 d.		19	19	25	11	17
Martí Mayor, pintor	22 d.		--	16	21	14	--
Antoni, pintor	7 d.		4	--	--	--	--
Abraham, pintor	7 d.		3	--	--	--	--

De tots ells, el que tingué un major protagonisme fou en F. Callaver, el qual comprava l'instrumental a utilitzar (*peliotxes, seda, pergamins*) i els colors als especiaries jueus, despeses que després eren abonades pel procurador de l'obra.

Tant a Bellver com a l'Almudaina queden poques restes de les seves intervencions. A l'Almudaina han desaparegut les pintures realitzades als *envans de la capella* de Santa Anna, pintats per Francesch Cavaller, així com també les realitzades a l'*alcuba de madona la Regina*, i a l'*alcuba de sobre lo palau de les dones* (cos superior desaparegut). De la seva intervenció a Bellver tan sols s'han identificat tres bandes horitzontals superposades, aplicades a les arrancades de les voltes de la Sala Jovellanos del castell, decoració que segurament s'extenia sobre el pany inferior de l'habitació.

Segons el seu anàlisi¹², la decoració era aquesta:

A la part superior, sobre un fons groguenc, circulava una doble cenefa, la inferior llisa, sobre la qual descansava una banda de graons negres, limitada per una línia del mateix color. La segona banda, separada de la superior per una faixa de color neutre, consistia en dues línies també negres que emmarcaven un fons daurat, sobre el qual corria una cenefa contínua de volutes, rematades amb elements vegetals. La banda inferior, separada de la segona per una faixa del mateix color neutre, consistia en un fons vermellós sobre el qual apareixia una banda decorada amb una doble fila de graons blancs i negres que simulaven sustentar una cortina, rivetejada amb un motiu floral, que penjava d'unes anelles.

El darrer motiu decoratiu esmentat suggereix una temàtica pictòrica pròpia d'un palau de l'època. En aquells era freqüent la representació de cortinatges a les parts inferiors de les parets, mentre que els murs superiors i altres parets de les estances eren reservats per a la representació pictòrica d'escenes cavalleresques.

¹² Sebastiana SABATER REBASSA: "La pintura a l'època del Regne Privatiu", *Bellver 1300-2000*, Palma, 2000, 35-45

Guillem Rosselló, en descriure el tema decoratiu d'una de les estances de l'edifici del carrer de Zavellà, anota la presència a la part inferior *de restes ... que insinuen l'existència d'un cortinatge pintat que cobria tota la paret i del qual sols es conserva unes poques anelles i la barra o fil que les subjectava*¹³. Un cas semblant és el tema ornamental que figura en les parets inferiors dels murs de la casa del carrer Moliners de Palma.

Per decorar les estances del castell de Bellver, els pintors utilitzaren diferents colors, la majoria comprats a especiaires jueus (Abraham ben Auhac, Jacob ben Auhac i Magaluff Tauheyl). Aquí, per resaltar la importància d'uns colors sobre els altres, hem elaborat un llistat de preus amb les quantitats comprades i especificades en el llibre:

Color	preu per lliura	quantitat comprada
Arzecho	7 diners	6 lliures
	13 diners	4 lliures
Aur / ahur / haur	7 diners	8 lliures 2 ½ unces
	10 sous	10 ¼ unces
	12 sous	8 lliures 9 unces
blanquet	8 diners	10 lliures
carmini	12 sous	4 lliures 3 unces
	13 sous	8 lliures 8 ½ unces
groch	14 diners	2 lliures
ocre	No especificat	indeterminada
orpiment	15 diners	15 lliures
verdet	7 sous	½ lliura
vermelló	5 sous 6 diners	2 lliures

A més dels colors, els pintors utilitzaren guix, calç i *aygua cuyta*. Però els dos primers productes també foren utilitzats en altres treballs, com són l'elaboració de l'argamassa per cobrir el paviment i el morter per ensamblar els carreus. Mentre que l'aigua cuita sembla que era comprada directament pel mateix mestre Francesc Cavaller.

Altres menestrals

Sorprén comprovar com la principal persona encarregada de confeccionar la major part del treball de ferro del castell fou l'esclau n'Alí d'en Portaví, que cada setmana llosava les eines dels mestres, les reparava (esmolava, tallava, acursava...), feia eines noves, reixes i portes de ferro i tot quan era relacionat amb aquell metall.

Per citar uns exemples bastaran aquests:

En el mes d'abril va fer 32 reixes de portes, que pesaren en conjunt unes 101 lliures i mitja és a dir, uns 40 kg. aproximadament. A més, va fer un torn i un corró pel molí del castell. En el mes de juny va fer 7 tascons, que pesaren 94 lliures, i dos

¹³ Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Anònim. Frese Champassak", *Mallorca Gòtica*, Palma, 1998, 106-107. Aquesta decoració mural perdurà molt temps. A les cases ciutadanes del segle XV, al menjador, era freqüent trobar penjada de la paret una tela decorada, o simplement de colors. La tela, en molts casos, no era per donar més prestància a la sala, sinó per mitigar el fred i fer-la més acollidora. Jaume SASTRE MOLL: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca, (època medieval)*. Palma, 1997, 75.

tallants nous. A mitjan juliol confeccionà les reixes de les portes del portal major del castell, que pesaren 128 lliures, es a dir, d'uns 52 kg, i tres golfons grossos, que anirien engastats a les portes de ferro del portal.

En el mes de febrer de 1310 va fer frantices per unes altres portes de ferro, d'un pes total de 101 lliures i mitja. I en el mes de març, amb barres de ferro, les portes de la torre major.

La resta de material de ferro i metall va ser proporcionat per professionals ciutadans:

Jacme de Muntalt	va vendre a l'obra sagitals (claus punxaguts),
F. des Bosch	venia frontices per armaris i altre mobiliari,
Berenguer des Casals	aportà forrellats, panys i claus,
En Jacomi	proporcionà llimes als fusters,
F. de Merola	adobà panys i claus,
Berenguer Panyater	venia fulles d'acer,
Sanxo F.	venia aguts (claus) grossos,
G. Trobat	va vendre barres de ferro (5 quintars i 35 lliures),
A. de València	venia clavells estanyats (claus amb un cap aplanat) per a les portes i claus estanyats per les finestres del castell.

Una qüestió important per una construcció allunyada de ciutat era el seu abastiment d'aigua, i per aquesta raó va projectar-se la construcció d'una sinya al mig del pati d'armes que seria alimentada per les aigües pluvials dels terrats.

En el mes de setembre de 1309 l'esclau Jaffer, de professió gerrer i propietat d'en G. Des Brull, proveí a l'obra de 600 teules, les quals foren col·locades entorn del voladís superior del pati per la recollida de l'aigua de pluja, la qual, a través d'unes canonades o conduccions de fang (121 *cànons de terra grans* i 200 *canons pocs*), alimentarien l'aljub.

En el mes de juny la sinya ja estava en funcionament, a la qual se va bastir d'una biga llarga de pi d'Eivissa; en els mes d'octubre el gerrer En Jacme serví a l'obra 6 dotzenes de cadufs per la sinya, i en el mes de febrer de l'any següent el gerrer En Mercader va haver d'aportar-ne una dotzena i mitja més per substituir les malmeses per l'ús.

El transport i els transportistes

Els materials de pedra utilitzats en la construcció del castell són de diferent procedència. El fet de què els mestres picapedrers treballassin, durant algun temps, a unes pedreres pròximes a Bellver ha permès creure que la majoria de la pedra utilitzada provenia d'aquelles. Però els materials petris de la muntanya són de mala qualitat i per consegüent els materials extrets serien més apropiats per ser utilitzats com a reble que per extreure carreus, mentre que els blocs emprats en la construcció dels paraments i les lloses del paviment s'extreuri de pedreres pròximes a Ciutat, com Cala Portals o l'illa de la Porrassa. La pedra de Santanyí, de millor qualitat i duresa, fou l'utilitzada en la construcció de les bases i les columnes que envolten l'anell interior del castell, així com també els llindars de les finestres geminades que circunden la façana exterior de la fortalesa.

Aquesta diversitat de materials permet intuir un seguit de grups de treballadors que feinetjaven en diferents llocs de l'illa per proporcionar a l'obra els materials necessaris en cada moment, així com un sistema de transport eficaç.

La majoria del material petri extret de les pedreres era portat en barca a la cala existent a les proximitats de la Torre d'en Carrós, on era depositada tota la pedra. També al port de Portopí, pròxim a aquella, arribaven en barca les grans bigues i demés fustes que després serien pujades al castell.

Sabem que el transport terrestre era el que presentava majors dificultats, ja que les pedres havien de ser transportades pels bastaixos, una a una, mitjançant capçanes. L'arribada de terres peninsulars d'artilugis més adequats pel transport de les nombroses pedres de paviment i dels carreus, sembla que agilitzà la construcció. Al respecte, el llibre d'obra de Bellver cita l'arribada de la barca d'en Guillem Amill, que de Colliura transportà a Mallorca 16 parells de portadores i de cornaleres¹⁴, com si aquells aparells fossin desconeguts a l'illa. També la documentació del Reial Patrimoni parla de la construcció de barques fetes expressament pel transport de pedres¹⁵ i altres materials per servir a les obres reials.

Hem de recordar que en aquests mateixos anys, al castell de l'Almudaina es desenvolupaven importants obres d'estructuració per a convertir la fortalesa en palau reial, i que els materials de pedra eren descarregats a la porta de la Portella, a riba de mar, des d'on eren carregats pels bastaixos per portar-los al palau.

Una vegada depositat el material a les proximitats de la Torre d'en Carrós, nombrosos bastaixos, generalment sarraïns esclaus, el pujaren al castell.

Els traginers i bastaixos ocupats en el transport d'aquella pesada carga actuaven en petits grups, contractats ocasionalment en una determinada tasca que, un cop finalitzada, eren despedits. Davant la necessitat d'un nou transport, es contractava a un nou grup. Però és evident que en el transcurs d'un any es detecta un cert favoritisme dispensat a determinats propietaris d'esclaus.

¹⁴ (1309) *Dissapte a XXIII dies d'agost pagam an G. Amiy l per nòlit de XVI parels de portadores e per sercles e per cornaleres que aportà de Colliure XI sous. Item per descarregar, entre barcha e bastays, ab VI tronyeles que y comprà a ops de ligar les dites portadores III sous II diners. E així és per tot XIII s. II d. (67v)*

(1309) *Item pagam que costaren portadores e barrals, cubertes e sèrcols e comaleres de portadores e fons de portadores que.ns tramés en R. Plasensa de Perpinyà a obs de la obra de Beilveer XI lb. XVII s. III d. (68)*

¹⁵ (1313) *Item pagaren per reparació e per adob de III barchas de perestalm les quals eren en la darassana e foren adobades e reparadas a ops de aportar pera a les obres del Senyor Rey 83 lb. 18 s. 8 d. ARM, RP 3.036 9*

(1313) *Item pagaren per compra de fusta e de pegua e de stopa e de clavo e per diverses altres missions menudes e per loguer de maestres, los quals obraren e feeren I barcha nova a ops de portar pera a la obra de Madona Santa Maria e de les altres obres del Senyor Rey, menys d'alcuna exàrcia e altres coses que reebé de la darassana que foren estimades a XXI lliures XVIII sous 73 lb. 3 s. 3 d. ARM, RP 3.036 10.*

Entre els traginers també hi ha documentat un altre grup de bastaixos, mallorquins lliures que segurament devien competir la feina amb els propietaris d'esclaus, més rics i amb una major possibilitat davant l'administració de l'obra.

Tots ells, lliures o esclaus, cobraren el mateix sou, fixat entre 14 i 15 diners el jornal, de manera que l'administració no feia una diferenciació salarial per la seva condició.

La documentació nombra aquests grups de musulmans:

Agost:	<i>Asser, traginer, d'en Michel de Muntanyans ab sos companyons.</i>
Octubre:	<i>Alí bastaix, d'en R. Valentí, ab sos companyons.</i>
Nov- Desem:	<i>Hassem sarrahin, traginer d'en Jacme Aveila ab sos companyons</i>
Desembre:	<i>Abraham, traginer.</i>
Gener:	<i>En Tort d'en Vailguarnera, bastaix, ab sos companyons</i>
Març:	<i>Mahumet d'en Vilalonga, traginer ab sos companyons.</i>

Juntament amb ells apareixen com a bastaixos alguns mallorquins lliures¹⁶, amb una contractació també eventual, competint amb els grups esclaus, però exercint les mateixes tasques i cobrant el mateix salari: Bernat Batle, En Miquel, En Jacme, En Jacomi, Lorens de Salses, Lorens Domenech entre altres.

Un altre element a considerar en el transport fou la presència d'animals de càrrega, sobretot muls i ases, utilitzats en molts treballs. Quan el manefla, o anotador de les despeses, es refereix a ells és simplement per anotar el cost de la seva alimentació (ordi i palla), la compra de bastos, capsingles, pitrals, *cuclanys* (clucales) i altre arnès, o en la compra d'ungüents o *empastres* (emplastres) per procedir a la seva cura. En aquesta tasca s'ha de citar a Pere de Manreza menescal, a la vegada ferrer, encarregat de la seva salut i de calçar-los amb ferradures.

Amb tot, la descripció dels instruments utilitzats en el transport terrestre no són molt precisos. El llibre parla de portadores i civeres de fusta, de *tronyelles* i cordes de palma i cànem, i de sàrries i senalles de palma i espart com a únics mitjans de transport dels materials.

Els Catius del Senyor Rey

Un grup format per 7-9 catius, la majoria d'ells musulmans batiats, treballaren durant tot l'any a Bellver. Els seus nom no apareixen en el document, però a la documentació de l'Almudaina, on foren translladats algunes vegades, figuren amb el nom dels 12 apòstols de Crist: Pere batiat, Joan batiat, Jaume batiat, Andreu batiat, etc.

En total treballaren 1488 jornals, tasca no s'especificada, sota la direcció directa del frare Pere des Coll, de manera que quan va ser destituït del seu càrrec, els catius del Senyor Rey van passar sota la vigilància d'un altre eclesiàstic, Pere Ses Oliveres¹⁷, encarregat també d'acondicionar la capella de Santa Anna a l'Almudaina.

¹⁶ Veure Taula II.

¹⁷ (1310-11) *Item pagam an Pere Ses Oliveres preve per XXI cana e VI palms de drap d'estopa que comprà a ops dels catius del Senyor rey a vestir a XVI diners oblat la cana XX VIII sous VIII. Item li pagam per XX VIII canes e I palm d'estopa a XVII diners la cana XLII sous V diners oblat. Item per VII canes*

Algunes de les despeses que menciona el llibre es refereixen a la confecció de vestits per a la feina i a les atencions sanitàries que necessitaren a resultes de les lesions produïdes en el seu treball.

Les dones

Sorpren comprovar que el treball realitzar per una cinquantena de dones setmanalment tingués tan poca incidència en la documentació.

Abril	209 jornals	4 setmanes
Maig	292 "	5 setmanes
Juny	211 "	4 setmanes
Juliol	245 "	4 setmanes
Agost	454 "	5 setmanes
Setembre	260 "	4 setmanes
Octubre	430 "	5 setmanes
Novembre	436 "	4 setmanes
Desembre	391 "	4 setmanes
Gener	396 "	5 setmanes
Febrer	368 "	4 setmanes
Març	387 "	4 setmanes

La majoria d'elles serien contractades per tasques d'escassa importància, si ens atenem al salari que cobraven diàriament: 7 diners. Podrien ser treballs de neteja, condimentar aliments, preparar el morter, transportar determinats materials ...

El maneflà quan anotà setmanalment el treball de les dones ho fa d'una manera conjunta. És a dir, durant la primera setmana d'abril treballaren un total de 48 dones, i durant tot el mes un total de 209, algunes de les quals serien comptabilitzades durant alguns mesos. Aquesta situació torna a plantejar la qüestió de si als voltants de Bellver, durant la seva construcció, hi romandria un petit grup humà acampat, amb intenció de pernoctar eventualment, esperant el començament d'un nou dia per ser contractat i intervenir en l'obra.

Conclusió final

La publicació del *Llibre de fàbrica de les obres de Bellver*, de l'any 1309-10, és el graó final d'una tasca que completa un projecte d'investigació, iniciat l'any 1992, i que era necessari abordar per aclarir un dels punts de partida del sistema constructiu a Mallorca de principis del segle XIV, ja que és en aquests moments quan apareixien (o queden documentats) els primers menestrals i artistes a les nostres illes.

Així doncs, amb la publicació de:

Llibres d'obra de l'Almudaina (1309 – 1314)

Llibre de fàbrica del Palau de Sineu (1309)

Llibre de fàbrica del castell de Bellver (1309)

Primer Llibre de Fàbrica de la Seu de Mallorca (1327-45)

els historiadors disposen d'uns textos, acompanyats d'uns índexs, que són punts de partida d'altres investigacions relacionades amb la construcció i les arts sumptuàries.

Som conscients que hi ha altre documentació complementària que enriquirà molts altres treballs projectats, però amb aquests textos s'evitarà acudir a unes fonts on és difícil localitzar allò que un busca.

Llibre d'obra del Castell de Bellver

(1309-10)

fol. 1 (blanc)

fol. 2 *Anno Domini: Millesimo CCC^o IX° Kalendas aprilis*

Aquestes són les receptes que frare P(ere). des Coyl reebé d'en G(uillem) Sa Coma e d'en Gregor (*sic*) Saylembe per raó de la obra del casteyl de Beilveer, així com d'assí a avayl se segueix.

Primo reebem que.ns dóna en Michel Rotlan dimecres a XXVIII dies de maig	60 lb.
Item reebem dissapte a XIII dies de juny que.ns dóna en Michel Rotlan	200 lb.
Item reebem disspte a XXIII dies d'agost que.ns dóna en Michel Rotlan	200 lb.
Item reebem diyous a XXVIII dies d'agost que.ns dóna en Michel Rotlan	54 lb 1 s.11 d.

fol. 2v-3v (blancs)

fol. 4

Capítol de Maestres

Dissapte a V dies d'abril pagam an P(ere) Salvat per III dies faeners a II sous III diners per dia e per III festes a VIII diners per festa, e són per tot	11 s.	4 d.
Item li pagam per III macips seus per III dies a II sous per dia	8 s.	
Item an P. d'Aresta per III dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an P. Lobet per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an Gemel per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an Jacme Satorra per III dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an P. Togores per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an R. des Porteyl per III dies a XVI diners	5 s.	4 d.
Item an G. Marqués per II dies a XX diners	3 s.	4 d.
Item an Alf d'en Cascay per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an Mahumet Boix per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an Sayt d'en Batle per III dies a XV diners	5 s.	
Item an Taranís per III dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an Magaluf per III dies a XVII diners	5 s.	8 d.
Item an Berthomeu Ses Esgléyes per III dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an Abdeyla d'en Nadal per III dies a XVIII diners	6 s.	
Item an Jacme de Ma (tler) ¹⁸ per III dies a XVIII diners	6 s.	
Item an Johan de Xipre per III dies a XVIII diners	6 s.	
Item an Lorens Feliu per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an G. Serra per III dies a XV diners	5 s.	
Item an R. d'Orta per III dies a XIII diners	4 s.	8 d.
Item an P. Fuster per III dies a XIII diners	4 s.	8 d.
Item an Alf d'en Berenguer des mas per III dies a XIII diners	4 s.	8 d.
Item an Bertran Bernat per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an P. Coronat per III dies a XXII diners	7 s.	4 d.
Item an Berenguer Steve per III dies a XIII diners	4 s.	8 d.

¹⁸ Rompuda en el document.

Item an P. Miafre per IIII dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an G. Antoni per IIII dies a XX diners	6 s.	8 d.
Item an Bernat Batle per IIII dies a XV diners	5 s.	
Item an Bernat Bada per IIII dies a X diners	3 s.	4 d.
Item an R. Simon per IIII dies a XX diners	6 s.	8 d.

9 lb. 14 s.

fol. 4v-38 (*Veure taula de salaris.*)

La relació de dies de treball i els salaris cobrats fins el mes d'abril de l'any 1310 ocupen fins el fol 38.

fol. 39

Capítol de Manobra

Dimarts primer dia d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que està a Beilveer e són VIII persones	4 s.	1 d.
Dimecres a II dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Diyous a III dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Divenres a IIII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dissapte a V dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Item pagam a XL VIII fembres per tota la setmana a VII diners per fembra	28 s	
Dicmenge a VI dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Diluns a VII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dimarts a VIII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dimecres a IX dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
	3 lb.	4 s. 9 d.

fol. 39v

Dijous a X dies d'bril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Divenres a XI dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dissapte a XII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Item pagam a L fembres per tota la setmana a VIII diners per fembra	29 s.	1 d.
Dicmenge a XIII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Diluns a XIII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dimarts a XV dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Dimecres a XVI dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Diyous a XVII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.
Divenres a XVIII dies d'abril pagam a la Companya del Senyor Rey que són VIII persones	4 s.	1 d.

3 lb. 5 s. 11 d.

(Aquesta mateixa relació es repeteix fins al foli 60v variant, tant el nombre de persones que formaven la Companya del Senyor Rey com el nombre de fembres).

La Companya del Senyor Rey oscil·là entre 7 – 9 persones.

El nombre de dones que treballaren també fou diferent (veure taula).

A la fi d'alguns mesos apareixen aquestes anotacions:

fol. 40v

Item pagam an Bernat Elies, qui escriu la messió de la obra del casteyl de Beilveer, en ayutori de la quitació que pren per la obra del casteyl de la Almudayna

(blanc).

fol. 42

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia per la quitació del mes de maig

20 s.

fol. 44

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia per la quitació del mes de juny

20 s.

fol. 46

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia per la quitació del mes de juliol

20 s.

fol. 47v.

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia per la quitació del mes d'agost

20 s.

Item pagam an Bernat Elies per son salari de V meses que escriví la messió de la obra de Beilveer, del primer dia d'abril al darrer dia d'agost, que frare P. des Coyl se jaquí de pagar la manobra a X sous lo mes

2 lb. 10 s

fol. 48

(blanc).

Fol. 49

Assí comensen a pagar en Michel Rotlan e en P. Figuera depuys que frare P. des Coyl se jaquí de pagar la manobra

fol. 50

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia maneflà per la quitació del dit mes (*setembre*)

20 s

fol. 52v.

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia maneflà per la quitació del dit mes (*vuytubri*)

20 s

fol. 54

Item pagam an Bernat de Vayl d'Estazia maneflà per la quitació del dit mes (*novembrei*)

20 s

fol. 55v

Item pagam an Bernat de Vaildestasia maneflà per quitació del mes de deembre

1 lb

fol. 57

Item pagam an Bernat de Vaildestasia maneflà per quitació del mes de gener

1 lb.

fol. 58v

Item pagam an Bernat de Vaildestasia maneflà per quitació del mes de febrer

1 lb.

fol. 60v

Item pagam an Bernat de Vaildestasia maneflà per quitació del mes de març

1 lb.

Item pagam an Bernat Elies, escrivà de la obra, per son salari de VII meses del primer dia de setembre que frare P. se iaquí de pagar la manobra, estró al darrer dia de mars a X sous lo mes, cor frare P. lo havia quitat del seu temps

3 lb. 10 s.

Item pagam an P. de Gualbes que trasladave aquest libre e escrivia la messió de la obraper VII meses, a V sous lo mes

1 lb. 15 s.

fol. 61 (blanc)

fol. 61v – 63v (blancs)

fol. 64

Capítol de pertreyt

	lb.	s	d
Dimecres a II dies d'abril pagam que costaren II llibres de fer a ops de scriure la messió de la obra de Beilveer		8	8
Dissapte a V dies d'abril pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres que obren a Beilveer		5	8
Dissapte a XVIII dies d'abril pagam an Jacme de Muntalt per III milers de sagítials que.n compram a raó de XVI sous VIII diners lo miler L sous; Item li pagam per III milers de barcarols que.n compram a raó de XI sous lo miler XXXIII sous; E així són	4	3	
Item pagam an Pere de Manreza senescal per ferrar e refferrar les bèsties que estan a Beilveer entró al damunt dit dissapte		7	11
Dimecres a XXX die d'abril, e derrer dia del mes, pagam an Jacme de Muntalt ferrer per XII milers de barcarols que.n compram a raó de VIII sous lo miler V lliures VIII sous; Item li pagam per X milers de sagítials que.n compram a raó de XVI sous VIII lo miler VIII lliures VI sous VIII diners; E així és per tot	13	14	8
Item pagam an Alí d'en Portaví per XXXII reyes de portes que pesaren CI lliures e miga quens féu a ops de les portes de les cases de Beilveer a VI diners la lliura L sous VIII diners; Item per una mola IIII sous; Item per una gaffa I sous; E així és	2	15	9

fol. 64v

Divenres a II dies de maig pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels mestres		4	5
Item li pagam al dit Alí per I torn e per I corró e per II soles de ferre que féu a ops del molí de Beilveer que pesà tot LXXIII lliures, a VI diners la liura	1	15	6
Dimecres a VII dies de maig pagam an Abraham Partet jueu per una roda que.n compram a ops del molí de Beilveer	1	10	
Dissapte a X dies de maig pagam an Sanxo F. per L aguts grossos que.n compram que pesaren XIII lliures a VI diners la liura		7	
Item pagam an Abraham Mostiola per CCCC XXX II quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	10	16	
Item pagam an G. Careta per XX dotzenes de pera de empahiment que.n compram a raó de VI sous la dotzena	6		
Dissapte a XVII dies de maig pagam an Pere Sacoma, baster, per I bast que adobà a ops de la mula de Beilveer ab arnés que.y més V sous III diners; Item per II basts nous als azens XIII sous III diners; Item per I bast nou a ops del mul VIII sous VI diners; Item per una singla a la mula e per una dotzena de sobresingles XXI diners; Item per II lliures de borra que més en I bast que adobà XVIII diners. E així és per tot	1	12	3
Item pagam an Tortozí esperdenyer per IIII sàrries e per una dotzena e miga d'espert e per los clucanys de la bèstia		5	10

fol. 65

Dissapte a XXXI dia de maig e derrer dia del mes, pagam an Pere de Manreza menescal per ferradures de les bèsties de Beilveer e per referrar		9	8
Item pagam an Berenguer des Mas per II capdeils de fill d'enpalomar que.n compram a ops del casteil		1	4
Divenres a VI dies de juny pagam an G. de Palau per payla que.n compram a ops de les bèsties de Beilveer	1	5	
Dissapte a VII dies de juny pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels mestres de Beilveer		6	5
Item li pagam per una escoda trencada que adobà, XVI diners; Item per un taylant asserar XII diners; Item per una escoda asserar X diners; per			

	XXII broques VIII diners	3	10
	Item pagam an A. de València per I miler de claveyls estanyats que.n compram a ops de les portes de les cambres de Beilveer	11	10
nl. 65v	Dissapte a XIII dies de juny pagam an Abrafim Sabba per CC XL III quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	6	2
	Item pagam an Roig calciner per C XX VIII quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	3	4
	Item pagam an Alí d'en Portaví per VII tascons nous que.ns féu a ops dela obra que pesaren L XXXX III lliures a VI diners la liura XL VII sous; Item per II taylans nous X sous; Item per I escoda asserar X diners. E així són	2	17 10
	Item pagam an Pere Salvat per oli que comprà a ops de cremar en la cova a ops de fer lum als maestres		6
	Item pagam an Berthomeu Martí per payla que.n compram a ops de les bèsties de Beilveer	2	13 9
	Item pagam an Simon de Puigmalver per III fusts de pin de Evisca que en Salvat ne pres a ops de les privades XXX V sous; Item per II fusts de pin de Evisca XXX sous; Item als bastays que portaren la fusta II sous VII; Item per X trossos de fuyla XVIII sous; Item per XII trossos de fuyla XVI sous; Item per M DC tatxes VI sous V; Item per I fust de pin de Evisca VI sous; Item per una necla a ops de la cenia XXIII sous; Item per VIII jornals dels serradors XXXII sous; Item per XIII trossos de fuyla X sous VI; E així són per tot	9	6
	Item pagam a la dona muler de mestre Johan Burgunyó, qui fo per payla que en Pere Salvat ne comprà a ops de les bèsties del casteyl de Beilveer	3	10
fol. 66	Dissapte a XXI dies de juny pagam an Francesch d'en G. Des-Bruyl per XI quarteres e miga de trestpol que.ns pichà a XII diners la quartera	11	6
	Dissapte a XXVIII dies de juny pagam an Francesch Des-Bruyl per XI quarteres de trestpol que.ns pichà a XII diners la quartera	11	
	Item pagam an Bernat Bada per oli que comprà a ops de Beilveer a cremar en la cova on taylen pera los maestres, ab una jerra que costà XVI diners	5	
	Dissapte a V dies de juliol pagam an Berenguer des Mas per II capdeils de fill d'empalomar que.n compram a ops del casteyl	1	4
	Item pagam an Perico Sa Coma per un bast nou que féu a ops de les bèsties XVII sous II; Item per un bast adobar a ops de un aze e per una singla a ops de I mul, III sous II. E així són	1	4
	Item pagam an Abraham Sabba, calciner, per CC XLV quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	6	2 6
nl. 66v	Dissapte a XV dies de juliol pagam an Alí d'en Portaví lossear los ferraments dels mestres del casteyl	7	1
	Item li pagam per XVI reyles de ferre que.ns féu a ops de les portes del portal maior del casteyl que pesaren C XX VIII lliures a raó de VI diners la liura	3	4
	Diyous a XVII dies de juliol pagam an G. Jorner per VI necles de València que.ns compram a ops de Beilveer a XXX VII sous la necla ab XII diners que dóna als bastays que tiraren les dites necles e les posaren a part	11	10
	Dissapte a XIX dies de juliol pagam an A. de València per I miler de claveyls estanyats que.n compram a ops de les portes de les cases de Beilveer	2	10
	Item pagam an Jacomi ferrar (sic) per una lima que.n compram a ops de		8

	Beilveer			
	Item pagam an Alí d'en Portaví per III golfons grossos que.ns féu a ops de Beilveer que pesaren XXIII lliures a VI diners la liura	11		9
	Dissapte a XXVI dies de juliol pagam an P. de Manreza menescal per ferradures de les bèsties de Beilveer e per metgar lo mul	12	9	
	Item pagam an Sent Just per payla X sous e per teules XIII sous e són per tot	1	4	
fol. 67				
	Diyous a VII dies d'agost pagam an G. Careta e an G. Pradeyl per C XX VIII dotzenes de lozes de pera maresa que.n compram a ops del bosch dels cunils de Beilveer a III sous la dotzena I liura XIII sous. E així és per tot	27	5	
	Item pagam an Abraham Mostiola per D XX VIII quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	13	4	
	Item pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres III sous I diner. Item per una escoda que asserà de II caps e calrà XX diners. E així és	5		9
	Item pagam an Pere Salvat per V bigues que féu pujar al casteyl los quals dóna als bastays XII sous. Item per C teules que ac d'en Sent Just III sous VI diners. Item per culir les testoles per los forns de la teulera VI diners. E així són	16		
	Dimecres a XX dies d'agost pagam an Abraham ben Auhac jueu per IIII quintars e mig d'almanguena que.n compram a ops de mesclar ab lo trespol de les cases de Beilveer a II sous VI diners per quintar	11		3
fol. 67v				
	Dissapte a XXIII dies d'agost pagam an G. Amiyl per nòlit de XVI parels de portadores e per sercles e per cornaleres que aportà de Cochliure XI sous. Item per descarregar entre barcha e bastays ab VI tronyeles que y comprà a ops de ligar les dites portadores III sous II diners. E així és per tot	14		2
	Item pagam an Berenguer des Mas per C tronyeles que.n compram a ops del casteyl	15		
	Item pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres de Beilveer	1		11
	Item pagam an Asmet traginer d'en Michel de Muntanyans ab sos companys per C XX VIII dotzenes de loses que aportaren de la cala de la torra d'en Carròs estró a les tàpies de la devesa dels cunils de Beilveer a VIII diners la dotzena	4	5	4
	Item pagam an Michel Rotlan per XXIII quartans d'oli e mig que.n compram a ops del casteyl de Beilveer a II sous VIII diners per quartà	3	5	4
	Divendres a XX VIII dies d'agost pagam an Alí d'en Portaví per una massa e per un càveh que adobà	3		
	Item pagam an Berenguer Panyater per II marcs e IIII barrines e una fuyla d'asser que.n compram	9		
fol. 68				
	Item pagam que costaren L quarteres de ordi que compram d'en Michel Rotlan a ops de la civada de les bèsties de Beilveer a raó de III sous VI diners la quartera	8	15	
	Item pagam que costaren portadores e barrals, cubertes e sèrcols e cornaleres de portadores e fons de portadores que.ns tramés en R. Plasensa de Perpinyà a obs de la obra de Beilveer	11	17	3
	Item pagam per ferre de barra que comprà en G. Trobat a ops de la obra que pesa V quintars e XXXV lliures a raó de XX sous lo quintar	5	6	8
fol.68v				
	(en blanc)			

fol. 69	Assí comensaren a pagar en Michel Rotlan e en Pere Figuera deuyts que frare Pere Descoyl se jaquí de pagar			
	Dissapte a VI dies de setembre pagam an Jaffer d'en G. Desbruyt teuler, per DC teules que.n compram a ops de Beilveer	1	1	
	Dissapte a XIII dies de setembre pagam an Alí d'en Portaví per XII bagues e IX golfons de ferre que.ns féu a ops de la obra de Beilveer que pesaren L XXX liures e miga a VI diners per liura	2	4	
	Item pagam an Simon de Puig Malver que.ns prestà a ops de serrar II necles V sous VIII; Item per II liures d'estopa VIII diners. Item per II canossons III sous. Item per I march III sous. E així és per tot		12	4
	Item pagam an Perico Sacoma baster per I bast que féu a ops de la mula de Beilveer VII sous III. Item per I bast nou que féu a I aze VIII sous I diner. Item per un altre bast que féu a I altre aze VI sous V diners.	1	2	9
	Dissapte a XX dies de setembre pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres		3	oblat 6
	Item pagam an F. de Merola per I pany adobar e per fer una clau			10
	Item li pagam al dit F. per adobar I cavassó		1	6
	Item pagam an Berenguer des Mas per I capdeil de fiyl d'empalomar que.n compram a ops de Beilveer		1	
fol. 69v	Dissapte a XXVII dies de setembre pagam an Berenguer sa Muncada per XII necles que.n compram a ops de la obra de Beilveer a XXX II sous la necla	19	4	
	Item pagam an Abraham Mostiola per CCCC XXX II quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	10	16	
	Item pagam an Abraham Sabba calciner per CCC LX IIII quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera.	8	2	
	Item pagam an Pere Manreza menescal per ferrar les bèsties de Beilveer		8	4
	Item pagam an Alí d'en Portaví per VI dotzenes de cordes de palma que.n compram a ops de la obra de Beilveer		7	
	Dissapte a III dies de huytubri pagam an Pere Salvat per VI dotzenes de cadufs que comprà d'en Jacme jerrer a ops de la cenia de Beilveer a raó de VIII diners la dotzena		4	
	Item li donam per IIII jerres que.n comprà			8
	Dissapte a XI dies de huytubri pagam an Pere Oriol per vimens que en Pere Salvat ne comprà a ops de adobar les portadores de Beilveer		4	3
	Item pagam an Berenguer des Mas per VIII senales que.n comprà en Pere Salvat		2	
	Item pagam an Johan Berner per VI faxes de cànem que.n comprà en Pere Salvat a ops dels bastays qui tiren la civera		5	
	Item pagam an Pere Sent Just per XX VI peres que tramés per mar a la torra d'en Carrós a ops de Beilveer	1		8
fol. 70	Dimarts a XIII dies de uytubri pagam an Alí bastais d'en R. Valent ab sos companyons per XII necles que pujaren a Beilveer a raó de II sous per necla	1	10	
	Item pagam que costaren I libre de fer a ops de escriure la messió de la obra del casteyl de Beilveer		4	
	Item pagam an Abraffim ben Auhac jueu per VI quintals de almanguena que.n compram a ops de mesclar ab lo tespol a II sous VI diners per quintar		15	
	Divenres a XVII dies de uytubri pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres per II setmanes		5	4
	Item pagam an Bernat Martí fuster que havia donats a bastays que havien			

	tirades les damunt dites XII necles que anaren a Beilveer		6	
	Item an Johan Berner corder, per IIII cordes de cànem que.n compram a ops de les finestres de Beilveer que pasaren XXX liures a VI diners e malla la liura		16	3
	Dissapte a XXV dies de uytubri an Abraham Sabba calciner per CCC XVI quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	7	18	
	Divenres a XXXI dia de uytubri e derrer dia del mes, pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferrament de Beilveer		3	7 oblat
	Item pagam an Abraham Mostiola per CC XX VIII quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	5	14	
	Item pagam an Asmet de la Riera calciner, per CL I quartera de caus que.n compram a VI diners la quartera	3	15	6
fol. 70v	Dissapte a VIII dies de novembre pagam an Abraham Sabba per CC LVI quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	6	8	
	Item pagam an Bernat Batle per obra de terra que comprà a ops dels pintors de Beilveer, XIII diners. Item li pagam per peliotxes X diners. Item per III barceles de guix prim II sous. Item per carbó II diners. E així és		4	6
	Item an Pere Manresa ferrer per lo ferrar de les bèsties de Beilveer		8	8
	Item pagam an Jacomo ferrer per una lima dels serradors del Senyor Rey que pica e adobà			8
	Dissapte a XV dies de novembre pagam an Lorens Safont per IIII barceles de guix prim que.n compram a ops dels pintors a X diners la barceyla		3	4
	Item a Francesch Cavaler per peliotxes que comprà a ops d'aygua cuyta		1	
	Item an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres III sous VIII. Item per una escoda que asserà X diners. Item per lossear broques XIII diners. E així és		5	7
	Item an Bernat Batle per mig quintal d'almanguena que comprà a ops de la obra		2	4
	Dissapte a XXII dies de novembre pagam an Pere Salvat per peliotxes e ops dels pintors VII diners. Item per I cedàs prim a ops del tresbol e del guix I sou III. Item per ocre I sou IIII diners. Tem per ferradures que vengren de Cocliure per descarregar del uxer		3	10
fol. 71	Dissapte a XXVIII dies de novembre pagam an Hassen sarrahin traginer d'en Jacme Aveila, per XII dotzenes e miga de pera del empahiment que portà de la Torra d'en Carrós al castel a XVI diners la dotzena		16	8
	Item pagam an Francesch Cavaler per peliotxes que comprà a ops de la aygua cuyta		1	7
	Item pagam an Berenguer Sa Muncada per XXX III necles d'avet que.n compram a raó de XXV sous la necla XLI liura V sous. Item li pagam per XX IIII craus, a raó de XII sous per crau XIII liures VIII sous. Item li pagam per CC XXX VI craus menors a raó de VI sous per crau LXX liures XVI sous. Item li pagam per XII necles que ja n'avia preses en Pere Salvat a raó de XXX sous la necla XVIII liures. E així és per tot	144	9	
	Item pagam a la dona d'en Michel Rotlan per una pessa de drap blanch gros que.n compram a ops de vestir los batiats del Senyor Rey	5	5	
	Item pagam an A. Gorgoila mercader de Leyda, per II pessas de bru de Leyda, gros que.n compram a ops de vestir los sarrahins del Senyor Rey	8	3	9
	Item pagam an Francesch Ribalta sartre per XX cotes e II gonelles que féu a la companya del Senyor Rey, que són catius per custures	1	18	

fol.71v

Divenres a V dies de desembre pagam an Jacob ben Auhac per XV liures d'aur que.n compram a ops de pintar les cambres de Beilveer a raó de XII sous la liura	9		
Dissapte a VI dies de desembre pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferramens dels maestres		4	9
Dissapte a XIII dies de desembre pagam an Hassen traginer d'en Jacme Aveyla ab sos companyons per C XI fusts que puieren a Beilveer a II diners per fust XVIII sous VI diners. Item per XXX VII fusts a II diners VI sous II diners. Item per LI dotzenes III peres que puieren de la torre d'en Carrós al casteil, a XVI diners la dotzena III liures VIII sous V diners. E així és per tot	4	13	1
Item pagam an Francesqui de Casteyl Alcayre per V posts de noguer que.n compram a ops de fer les celes de les privades	3	5	
Dissapte a XX dies de deembre pagam an Francesch Cavaler per sedes e per fill e per draps e per peliotxes e per jerras e per graneres		8	6
Item pagam an Pere Valentí fuster per trossos de fust de roure que.n compram a ops de les privades de Beilveer		5	6
Item d'en F. des Bosch per IIII frantices que.n compram a ops de un armari		1	8
Item an Abraham traginer per V barrades de pera de guix que puia de la torra d'en Carrós al casteil de Beilveer a raó de V sous la barrada I liura V sous. Item per peres que puia del empahiment VI sous VIII. E així és	1	11	
Item pagam an Abraham Sabba calciner per CXC IIII quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	4	17	

fol. 72

Dimecres a XXIII de deembre pagam an Pere des Puig per XXIII colones de pera forts ab baces e ab capiteils que.n compram a raó de XIII sous per colona	16	16	
Item pagam an Abraham Mostiola per M C LX quarteres de caus que.n compram a raó de VI diners la quartera	29		
Item pagam an Bernat de Gostemps per XVIII cayrats que pres en G. Sacoma del Temple a ops de Beilveer	6		
Item donam a VI sarrahins que estan a Beilveer, del Senyor Rey, a ops de diners de nous		3	
Item pagam an Estoper per VIII liures II unçes e miga de haur que.n compram a raó de VIII sous e VI diners la libra	3	9	8
Dissapte a X dies de jener pagam an Pere de Manresa, menescal, per ferrar e referrar les bèsties al casteyl de Beilveer		8	3
Item pagam an Tort de Vailguarnera bastaix ab sos companyons per II necles que pujaren al casteyl de Beilveer		6	6
Item pagam an Abraham ben Auhac jueu per II liures de vermelo, XI sous. Item per II liures de groch, II sous IIII. Item per IIII liures d'arzecho, II sous IIII. Item per XIII liures de oli de linós, VII sous VII. Item per X liures de blanquet, VI sous VIII. Item per VI liures d'arzecho, III sous VI. Item per miga liura de verdet, III sous VI diners. Item per una liura V unces de carmini XVII sous. E així és per tot	2	13	11
Item pagam an Bernat Munter per II liures X unces de carmini a raó de XII sous la liura	1	14	
Item pagam an F. des Bosch per XII frantices que.n compram a III diners		3	
Item pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments del maestres		5	10

fol. 72v

Dissapte a XVII dies de jener pagam an Abraham ben Auhac jueu per V liures e miga d'aur que.n compram a raó de XII sous la liura	3	6	

	Item pagan an Mahumet traginer d'en Francesch de Berga ab sos companyons per XLV dotzenes e V peres de empahiment que pujaren de la torra d'en Carrós estró al casteyl a raó de XV diners la dotzena	2	16	9
	Item pagam an Bernat de Munter per III liures e III unces d'ahur que.n compram a raó de XII sous la liura, I liura XVIII sous. Item li pagam per X unces e quarta d'ahur que no era tan bo a raó de X sous la liura, VIII sous VI diners. E així és	2	7	6
	Item pagam an Abraham ben Auhac per III quintars d'almanguena que.n compram a II sous VI diners lo quintar		7	6
	Dissapte a XXIII dies de jener pagam an Francesch Cavaller per III quintars e X liures e miga de oli de linós que.n compram a raó de LXVII sous lo quintar	10	7	9
	Item an F. des Bosch per frantises que.n compram		1	9
	Item pagam an Mercader jerrer per CXXI cano(ns) de terra grans que.n compram a III diners per canó, II liures III diners. Item li pagam per C canons pocs, II liures III diners. Item li pagam per C canons pocs a II diners per canó, XVI sous VIII. Item per XVIII cadufs a ops de la cenia XVIII diners. Item per VI jerras, I sou. E així és per tot	2	19	6
	Item pagam an Bernat de Comes per bastis que li fem adobar e per borra e per adobar una rela nova e per capsingles e per pitrals	1	15	10
	Item an Bernat Buffiyl per C XL III quarteres de guix que.n compram a II sous III la quartera	16	16	
	Dissapte a XXXI dia de jener pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres		7	8
	Item pagam an Mahumet traginer d'en Berga, ab sos companyons, per XV dotzenes e VIII peres de pera de empahiment que puiaren de la Torra d'en Carrós al casteyl, a XV diners la dotzena, XVIII sous VII diners. Item per VII peres de pera forts de colones a III diners oblat la pera, II sous. E així és per tot	1	1	7
fol. 73	Item pagam an Francesch Cavaler per peliotxes e per carbó que comprà a ops dels pintors		2	2
	Item pagam an R. Eymeric per XXXVII quarteres de guix que pichà a preu feyt a VII diners la quartera I liura I sous VII diners. Item li pagam per coure de guix III sous. E així és per tot	1	5	7
	Item pagam an F. des Bosch per VIII frantices de ferre que.n compram		2	3
	Dissapte a VII dies de febrer pagam an G. Careta e an Michel Ros per CXL II dotzenes e V peres de pera de empahiment que.n compram a raó de VII sous la dotzena	49	16	11
	Dissapte a XIII dies de febrer pagam an Magaluff Tauheyl jueu per XV lliures de orpiment que.n compram a ops de la obra de Beilveer, a raó de XV diners la liura		18	9
	Item pagam an Abraham Mostiola per DC III quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	16	2	
	Item pagam an Pere Martí per I fust que.n compram a ops de la cenia		8	
	Item pagam an Sayt d'en A. Boneyl per una mola de laca que.n compram		6	8
fol. 73v	Dissapte a XXI de febrer pagam an Abraham Sabba calciner per CC LX III quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	6	12	
	Item pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres per II setmanes X sous III diners. Item per VI escarpes III sous VI diners. Item per II destrals X sous. Item per reyes e per frantices que pesaren CI lliures e miga, a raó de VI diners la liura II liures X sous VIII diners. E així és per tot	3	14	7

	Item pagam an G. Antoni que pagà a II bigues que féu pujar al castel de Beilveer		7	
	Item pagam an Bernat Buffiyl guixer per C XX quarteres de miga de guix que.n compram a II sous IIII diners la quartera		7	
	Item pagam an A. de València per D claus estanyats que.n compram a ops de les finestres de Belvee	1	5	
	Item pagam an Pere de Manreza menescal, per beuratges e per empastres e per engüens que comprà a ops del mul de Beilveer que ere malalte, ab VI diners del hostel en que jahia XVIII sous VI diners. Item li donam per son trebayl de ses mans XV sous. E així és per tot	1	13	6
	Dissapte a XXVIII dies de febrer, pagam an Inardo cuyracer per una lima que pichà			8
	Item pagam an G. Lorens traginer de pera de empahiment que pujaren de la torra d'en Carrós estró al castel, a raó de XV diners la dotzena	2	11	6
	Item pagam per portar una bigua de la porta de Porto Pi estró al casteyl		3	6
fol. 74				
	Dissapte a VII dies de mars pagam an Pere de Vilardel per C tronyeles.		15	
	Item pagam an G. boter per una rova d'estopa		4	6
	Item pagam an Berenguer des Casals per IIII forrelats ab panys e ab claus a raó de III sous IIII diners per forrelat XIII sous IIII. Item per I forrelat poch II sous V diners. E així és		15	9
	Item pagam an Francesch Cavaler per I pergamí e per aygua cuyta e per farina		1	5
	Item pagam an Mahumet d'en Vilalonga traginer ab sos companyons de LV dotzenes de pera de empahiment que puiaren de la Cala del castel a raó de XV diners la dotzena	4	8	9
	Dissapte a XIII dies de mars pagam an Pere boter de Perelada per III liures e VIII onces e miga de carmini a raó de XIII sous la libra	2	8	2
	Item pagam an Alí d'en Portaví per lossear los ferraments dels maestres per III setmanes XV sous VIII. Item per reyes e per golfons I sous VI diners. E així és		17	2
	Dissapte a XXI dies de mars pagam an Pere de Manreza menescal per ferrar e per referrar les bèsties VI sous VI diners. Item per metjar I aze ab empastres que li féu IIII sous. E així és		16	6
	Item pagam an Alí d'en Portaví per II ferres de foch a ops de Beilveer que pesaren XXX liures, a VI diners per liura, XV sous. Item per VIII barres que féu a ops de les portes de la torre maior que pesaren LX VII liures a VI diners per libra I liura XIII sous VI diners. E així és	2	8	6
	Item pagam an Abraham Sabba per CCC LII quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	8	16	
	Item an Francesch Cavaler per draps e per carbó e per ocre e per fill a ops dels pintors		1	11
	Item an Berenguer des Mas per VI senales		2	
fol. 74v.				
	Dissapte a XXVIII dies de mars pagam an Abraham Mestiola per D CCCC XL quarteres de caus que.n compram a VI diners la quartera	23	10	
	Item pagam an Berenguer des Casals per I forreylat ab pany e ab clau que.n compram a ops de la torra maior		4	
	Item pagam an Pere Ses Oliveres per IIII somades de canyes que comprà a ops de Beilveer		6	2
	Item pagam an G. Careta per CII dotzena e VII peres de pedra de empahiment que.n compram a raó de VII sous la dotzena	35	10	
	Item pagam an Pere des Puig picaperes per L canes de pera que obrà a preu feyt, la qual entra entre archs e pilars e basses e pilars d'escalers e mig pilars a raó de XI sous la cana	27	10	

Barqui, d'en Burganyó	--	--	--	4										14 d.
Jacme batiat, d'en Jacme Bertran	--	--	--	10	29	11/	5*/2	22	21	27	17	20	1	4 d. / 10 d.*
Alí d'en G. Bruyl	--	--	--	4	--	6								14 d.
Jordi d'en G. Bruyl	--	--	--	--	29	21	11/						1	4 d. / 15 d.
Mahumet d'en Granada	--	--	--	--	4									14 d.
Mahyat d'en Bruyl	--	--	--	--	23	11	--	4						14 d.
Asmet d'en Bruyl	--	--	--	--	6	--								14 d.
Jordi turch	--	--	--	--	6	--								20 d.
Manuel d'en Cassa	--	--	--	--	12	--								12 d.
Alí d'en Nadal	--	--	--	--	5	--								18 d.
Aeix d'en Bruyl	--	--	--	--	23	17	--							8 d.
Berthomeu dels prehicadors	--	--	--	--	17	11	--	--						14 d.
Marzoch del Verger	--	--	--	--	--	6	--							12 d.
Porceyl d'en Bruyl	--	--	--	--	--	5	--	--						14 d.
Aesmeil d'en Bruyl	--	--	--	--	--	--	15/10	6						4 d. / 15 d.*
En Sayt	--	--	--	--	--	--	5	--	--					14 d.
Alí d'en Jacme	--	--	--	--	--	--	3	--	--					16 d.
Abraham d'en Bruyl	--	--	--	--	--	--	11	--	--	--				14 d.
Mahumet d'en Bruyl	--	--	--	--	--	--	5	--	--	--				15 d.
Jacme d'en G. F.	--	--	--	--	--	--	4	17	--	--	--			20 d.
Mahares sarrayn	--	--	--	--	--	--	3	12	17	3	--	--		14 d.
Asmet Crinelini ab son comp.	--	--	--	--	--	--	4	--	--					24 d X 2
En Magaluff	--	--	--	--	--	--	--	10	6					16 d.
Laffia d'en Bernat dez Pratz	--	--	--	--	--	--	--	--	--	3				14 d.
Mahumet esperdenyer	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2	--		20 d.

Francesch d'en Lorens Maestre	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	4	--	12 d.
Bernat d'en Caramany	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	11	20	14 d.

Apèndix II

materials i recipients de fang

caduf	69v, 72v
canó de terra	72v
gerra	66, 69v, 71v, 72v
teula	66v, 67, 69

materials i eines de ferro

barcarol	64
barra de ferro	68
barrina	67v
broca	65, 70v
càvech	67v
clau (de porta)	69
claus	74, 74v
claus estanyats	73v
claveyl estanyat	65, 66v
crau (clau)	71, (català d'Alguer)
corró de ferre	64v
destral	73v
escarpre	73v
escoda	65, 65v, 67, 70v
ferradura	65, 66v, 70v
ferros de foc	74
forrellat	74, 74v
frantisa	71v, 72, 73, 73v
fulla d'acer	67v
gaffa	64
golfó	66v, 69, 74
llima	66v, 70v, 73v
pany (de porta)	69, 74, 74v
reya (retxa)	73v, 74
sagitial	64
sofa de ferre	64v
tallant	65, 65v
tascó	65v
tatxa	65v

material de fustam i eines

biga	67, 73v
cairat	72
cedàs	70v

civera	69v
fust	73
fust de roure	71v
fusta de pin d'Eivissa	65v
massa	67v
necla	65v, 69v, 70, 71, 72
necla d'avet	71
necla de València	66v
portadora	67v, 68, 69v
post de noguer	71v
torn	64v

materials de pedra i de construcció

arc de pedra	74v
bassa de pedra	72, 74v
capitell	72
calç	69v, 70, 70v, 71v, 72, 73, 73v, 74, 74v
colones de pera fort	72, 72v
guix	70v, 72v, 73v
llossa	67v
lloza de pera de marès	67
mola	64
pedra	69v, 71v, 72v
pera de empahiment	64v, 71, 71v, 72v, 73, 73v, 74, 74v
pedra de escalers	74v
pilar de pedra	74v
roda de molí	64v
trespol	66, 67, 70, 70v

pigments i eines per als pintors

almanguena	67, 70, 70v, 72v
arzecho	72
aur o ahur	71v, 72, 72v
aygua cuyta	70v, 71, 74
blanquet	72
carbó	70v, 73, 74
carmini	72, 74
drap	74
farina	74
groch	72
ocre	70v, 74
oli	66, 67v, 74v
oli de linós	72, 72v
orpiment	73
peliotxa	70v, 71, 71v, 73
pergamí	74
seda	71v
verdet	72
vermelló	72

animals a Bellver, ormejos i la seva atenció

arnés	64v
ase	64v, 66, 69, 74
bast	64v, 66, 69, 72v
bèstia	64, 64v, 65 - 66v, 68, 69v, 70v, 72, 74
capsingla	72v
clucanys	64v
cunill	67, 67v
empastra - empasta	73v, 74
engüents	73v
mul	64v, 66, 66v, 73v
mula	64v, 69
ordi	68, 74v
palla	65, 65v, 66v
pitral	72v

materials i utils de corda, espart i palma

borra	72v
canya	74v
corda de cànem	70
corda de palma	69v
espart	64v
estopa	69, 74
fill d'empalomar	65, 66, 69
granera	71v
sàrria	64v
senalla	69v
tronyela	67v, 74

mobiliari

armari	71v
porta de la cambra	65
porta del portal maior	66v
reyes de portes	64, 66v

llocs i dependències del castell

bosc de Beilveer	67
cambra	71v
cínia	65v, 69v, 73
finestra	70
hostal	73v
molí	64v
portal maior	66v
privada	65v, 71v
torre maior	74, 74v

llocs fora del castell

cala del castell	74
cala de la torre d'en Carrós	67v
Cochliure	67v, 70v
cova	65v, 66

devesa	67v
forn de la teulera	67
Leyda	71
Perpinyà	68
Portopí (port)	73v
Temple (almudaina del)	72
Torre d'en Carrós	67v, 69v, 71, 71v, 72v, 73v
València	66v

vària

barral	68
bru (tela)	71
canossons	69
cavassó	69
cota	71
gonella	71
llibre	64, 70
testoles	67
uxer	70v

Apèndix III**Relació de proveïdors**

Nom	Professió	Localització documental
Amiyl, G.	barquer	67v
Antoni, G.		73v
Bada, Bernat		66
Batla, Bernat	especiaire	70v
Comes, Bernat	baster	72v
Bernat, Johan	corder	70
Bosch, F. des	ferrer	71v, 72, 72v
Bufiyl, Bernat	guixer	72v, 73, 73v
Burgunyó, Johan		65v
Careta, Guillem	picapedrer	64v, 67, 73, 74v
Casals, Berenguer des	ferrer	74v
Casteyl Alcayre, Francesqui de		71v
Cavaller, Francesch	pintor	70v, 71, 71v, 72v, 73, 74
Coma, G. Sa		72
Coma, Pere Sa	baster	64v, 66, 69
Coyl, Pere des	frare, proc.	69
Estoper, En	especiaire	72
Eymeric, R.	guixer	73
Figuera, Pere	Proc. Reial	69
Font, Lorens Sa	guixer	70v
Gorgoyla, A.	mercader	71
Gostemps, Bernat de	fuster	72
Inardo, En	cuiraser	73v
Jacme, En	gerrer	69v
Jacomi - Giacomo	ferrer	66v, 70v

Jorner, G.		66v
Lorens, G.	traginer	73, 73v
Manresa, Pere de	menescal- ferrer	64, 65, 66v, 69v, 70v, 72, 73, 73v, 74
Martí, Bartomeu		65v
Martí, Bernat	fuster	70
Martí, Pere	fuster	73
Mas, Berenguer des	corder	65, 66, 67v, 69, 69v, 74
Mercader, En	gerrer	72v
Merola, F. de	ferrer	69
Muncada, Berenguer Sa	fuster	69v, 71
Muntalt, Jacme de	ferrer	64
Munter, Bernat	especiaire	72, 72v
Oliveres, Pere Ses		74v
Oriol, Pere		69v
Palau, G. de		65
Plasensa, R., de Perpinyà		68
Panyater, Berenguer ferrer	ferrer	67v
Perelada, G. de	boter	74
Pradeyl, G.	picapedrer	67
Puig, Pere des	picapedrer	72, 74v
Puigmalver, Simon de	fuster	65v, 69
Ribalta, Francesch	sastre	71
Roig, En	calciner	65v
Ros, Michel	picapedrer	73
Rotlan, Michel	Proc. Reial	67v, 68, 69, 71
Salvat, Pere	picapedrer	65v, 67, 69v, 70v, 71
Sanxo, F.	ferrer	64v
Trobat, G.	ferrer	68
Sent Just, En	teuler	66v, 67
Sent Just, Pere	barquer	69v
València, A. de	ferrer	65, 66v, 73v
Valentí, Pere	fuster	71v
Vilabertran, Berenguer de		74v
Vilardell, Pere des	corder	74v
Jueus	Jueus	
Abraham ben Ahuac	especiaire	67, 70, 72, 72v
Jacob ben Ahuac	Jacob ben Ahuac	71v
Abraham Partet	Abraham Partet	64v
Magaluf Tauheyl	especiaire	73
Esclaus	Esclaus	
Abraham Sabba	calciner	65v, 66, 69v, 70, 70v, 71v, 73v, 74
Abraham Mostiola	calciner	64v, 67, 69v, 70, 72, 74v
Abraham	traginer	71v
Alf d'en Portaví	ferrer	64, 64v, 65, 66v, 67, 67v, 69, 69v, 70, 70v, 71v, 72, 72v, 73v, 74
Alf, d'en R. Valent	bastaix	70
Asmet de la Riera	calciner	70

Asmet d'en M. Muntanyans	traginer	67v
Francesch d'en G. des Bruyl		66
Hassen d'en Jacme Aveyla	traginer	71, 71v
Jaffer, d'en G. Desbruyl	teuler	69
Mahumet d'en Francesch de Berga		72v
Mahumet d'en Vilalonga	traginer	74
Sayt d'en A. Boneyl		73
Tort, En de Vailguarnera	bastaix	72
Tortozí	esperdenyer	64v
bastays	bastays	67v, 69v, 70, 71, 73v
batiats del Senyor Rey	batiats del Senyor Rey	71, 72,

RESUMEN

La construcción del castillo de Bellver en el Puig de Sa Mesquida de la Ciutat de Mallorca, entre los años 1305 – 1316, fue otro de los grandes proyectos iniciados por Jaime II de Mallorca y acabados por su hijo Sanxo. De sus trabajos solo resta un solo libro de fábrica que recoge los pagos hechos por la procuración real a los obreros entre el mes de abril de 1309 i el mes de marzo del año siguiente. Su estructura y su contenido son de características muy similares a otros tres libros que se guardan en el Archivo del Reino de Mallorca para el *Palau Reial* de la Almudaina. Pero sus notas son de gran interés para conocer el sistema constructivo medieval mallorquín y el nombre de los maestros que intervinieron fueron a la postre los principales artífices de las obras arquitectónicas posteriores.

ABSTRACT

One of the most important projects initiated by Jaume II of Majorca in 1305-1306, and finished by his son Sanxo, was the construction of Bellver Castle on Sa Mesquida peak. The Royal Secretary has conserved only one book of works. It relates tasks between April 1309 and March 1310. Its structure and contents are similar than other three volumes conserved by the Historical Archive of Mallorca's Kingdom concerning the works on Almudaina's Palace. However, its notes are interesting in order to comprehend the medieval construction procedures in Majorca, and the number on masters involved.

Estatuts de la confraria de Sant Miquel a Ciutat de Mallorca, 1442

MARIA ANTÒNIA SEGURA BONNÍN

Aquest document de l'Arxiu del Regne de Mallorca es pot dir que era un esglaó perdut en la constitució i l'evolució d'aquesta confraria que és l'objecte de la meua tesi doctoral.¹ Són conegudes les transcripcions dels seus estatuts al BSAL:

- de la confraria de Sant Miquel del conversos de 1404, al tom VII, 1898, pàgs. 408-410;
- de la confraria novella de Sant Miquel de 1410, tom XXI, 1927, pàgs. 361 i 381;
- d'unes ordinations de 1479 de la confraria de Sant Miquel al tom XXIV, 1933, pàgs. 237-238.

El meu interès per la confraria nasqué de varies circumstàncies, entre elles el seu origen convers, l'afortunada troballa d'un còdex amb documents de la confraria a casa d'uns amics i la lectura d'aquests textos del BSAL, que foren els primers que vaig cotejar amb els originals als arxius, tot fent pràctiques de paleografia.

Esbrinar la identitat evolutiva d'aquesta confraria, provar de fer-ne la història i explicar-ne les variants i les omissions en el contingut dels diferents documents, així com comentar-ne la llengua són l'objecte de la tesi. Publicar aquesta transcripció al BSAL només fa justícia a l'antic interès d'aquest bolletí per la confraria i és per a mi una satisfacció.

Transcripció:

Dia lune quintadecima mensis octobris anno a nativitate Domini M^oCCCC^oXXXXII^o.

Los día e any dessus dits, devant lo molt honorable mossèn² Lätzer de Loscos, cavaller conseller del molt alt senyor Rey, loctinent del molt honorable mossèn Berenguer Dolms, cavaller, conseller, camarlench del dit senyor e Governador del Regna de Mallorques, comparegueren lo³ discret en Ffrancesch Mir, notari síndich e procurador de la Universitat e Regna de Mallorques ensemps ab los honorables en Johan Lebrés e

¹ ARM, AH 485, 212v-215v.

² Darrera aquesta paraula n'hi ha una de tatxada que comença com la de 'Berenguer', que vendrà a continuació.

³ Ratllada una '-s' de plural que estava ben posada. Passa el mateix amb la '-s' de l'adjectiu 'discret' que segueix aquest article.

Nicholau Petro, dos dels sobreposats del⁴ ofici dels tenders de *Mallorques*, e presentaren a aquell per en Pere Salt, notari altre dels síndichs de la Governació de *Mallorques*, los capítols e coses de la tenor següent.

Libre de la confraria dels honorables tenders, la qual confraria és stada ordonada a honor e reverència del gran Arcàngel Monsenyer Sant Miquel, lo qual és lur protector, etc.

En lo nom de Déu e de la sagrada Verge madona Sancta Maria, mare sua. Aquests són los capítols e ordinacions les quals han fetes e ordonades los honorables senyors de tenders e tenderes de la Ciutat e Regna de *Mallorques* de la caixa e confraria a honor e reverència del molt reverent monsenyor Sent Miquel arcàngel lur⁵ capità, segons que devall se conte.

I Primerament, ordenaren confraria e caixa entre ells en que fossen tenders e tenderes e altres bones persones de la dita Ciutat que en aquella se vullen metre. En la qual, cascuna persona qui hi vulla esser pach al comensament per entrada tres sols.-**De Verino.**

II Item⁶ ordonaren los sobreposat qui foren en l'any MCCCCIV⁷ que tot hom pagàs a la entrada qu'es volgués metre a la dita confraria o ordinació de la dita⁸ caixa, de aquí anant, per entrada vuit sous; per cascun disabte, no fos tengut de pagar sinó un diner per setmana, o quatre sols cascun any⁹, justats ho en partides.

III Item ordonaren que sien elets cascuna festa de monssenyor Sant Miquell a les¹⁰ més veus dels confreres de la dita confraria, dos bons hòmens per sobreposats, los quals sien sobreposats tot aquell any fins a l'altra festa del dit monssenyor Sant Miquell arcàngell e d'aquí anant se seguesca cascun en la forma demunt dita e los damunt dits sobreposats sien tenguts visitar o fer visitar cascun malaut de la dita confraria una vegada la setmana.- **De Verino.**

III Item que semblablement sien elegits dos bons hòmens de la demunt dita confraria per clavaris qui tenguen sengles claus de la dita

⁴ Tatxada la primera lletra de la paraula següent.

⁵ Davant d'aquest 'lur', a final de línia, hi ha un altre 'lur' ratllat.

⁶ Aquest capítol està redactat de forma confusa. Hom pot comparar aquesta ordinació amb la corresponent de la primera confraria de Sant Miquel, constituïda el sis de febrer de 1404, que va transcriure, tret de les set primeres línies en llatí, D. Enrique Fajarnés.

⁷ Sembla com si hi hagués una errata on es pot veure el *pentimento*, com si l'escrivà hagués escrit primer MCCCCVI en comptes de MCCCCIV. Quan s'adonà que havia desplaçat la unitat darrera del 'V', en comptes de davant, la ratllà per la part superior i afegí el número 'I' exageradament alt i vertical, abans del V, tot ratllant llavors parcialment la 'C' del darrer centenar. Com he dit a la nota anterior, és un capítol mal redactat i, significativament és l'únic que no du l'acostumat "De Verino" al final. Dues línies més avall hi ha una altra errata i una altra a cada un dels tres al paràgrafs següents. Hi ha un total de deu paraules ratllades en sis pàgines i mitja.

⁸ Aquí hi ha una altra paraula 'caixa' ratllada.

⁹ Un diner per setmana farien 51 diners a l'any, si contam 4,3 setmanes per mes, mentre que quatre sous a l'any serien 48 diners l'any, quantitats força equivalents. Agraieixo l'observació a Pep Barceló.

¹⁰ A continuació de 'les' hi ha la paraula 'meus' ratllada.

caixa la qual haurà dos panys o tancadures, e los dits clavaris degen e sien tenguts de cullir cascun disabte tots los deutes de la dita caixa de la dita confraria e sien los dits cullidors¹¹ tenders o al menys la hun clavari ho cullidor.- **De Verino.**

V Item *que* a qui encontinent sia elegit un hom de la dita confraria deputat a tenir la dita caixa e confraria lo qual hom no¹² tenga alguna clau de la dita caixa. E en aquell loch mateix sien dos brandons, los quals brandons sien diputats a servir continuadament cascuna vegada *que* algun confrare ho confrassa serà malaut ho malauta e volrà rebre lo gloriós cors de Nostre Senyor Jhesu Xrist per acompanyar anant e vinent fins *que* lo gloriós cors de Nostre Senyor Jhesu Xrist serà tornat en lo loch d'on s'era partit. E los dits brandons sien tornats en lo loch ja diputat. Emperò la caixa de la moneda no deia star sinó en poder de algú qui sia tender e no de altra persona.- **De Verino.**

VI Item, aquí mateix sia elet un bon hom de la demunt dita confraria lo qual sia tengut de provahir la làntea, la qual és ordonada a cremar de nit e de jorn, de tot lo *que* mester serà a la dita làntea e sia pagat dels diners de la dita caixa.- **De Verino.**

VII Item ordonaren *que* sia elet un bon hom de la dita confraria, lo qual scriva tots los comptes de deutes e de rebudes, sens lo qual los dessus dits sobreposats ho clavaris no degen traure de la dita¹³ caixa sens sabuda del dit scrivà. E tot so, e quant los dessus dits sobreposats o clavaris o altra persona haurà despés, *que* sien tenguts de dir al dit scrivà *per tant que* de present ho puxa metre en libre a eterna memòria.- **De Verino.**

VIII Item *que* tots los dessus dits sobreposats degen e sien tenguts de ajudar a socórrer, dels diners de la dita caixa, a tot confrare ho confrassa sà o malaut qui haia pobresa ho fretura segons conexensa dels dits sobreposats ab consentiment e de voluntat de sis prohòmens de la dita confraria, los quals els se puguen elegir *per* consellers.- **De Verino.**

VIIIItem, aquí mateix sia elegit un bon hom *per* tenir e guardar lo drap diligentment, lo qual hom sia tender e no de altri offici, lo qual drap és ordonat *per* servir a cascun confrare e confrassa a la lur sepultura. E com haia servit, sia tornat en lo loch deputat. E *per* semblant és ordonat del drap dels albats.- **De Verino.**

X Item *que* los dits sobreposats, segons *que* dit és, degen e sien tenguts de ajudar e socórrer en *sercar* a tot confrare o confrassa, pare o mare, fills o filles, qui *seran* en cuativatge ho en presó o en altres

¹¹ Ara vé la paraula 'tend' ratllada.

¹² Segueix una tatxadura il·legible.

¹³ Segueix un esborrall il·legible.

greus afanys, dels diners de la dita caixa e més: acaptant, demanant penyores qui per altres vies mils los pusquen ajudar segons conexensa dels dits sobreposats ab lurs consellers dessus dits. Emperò no y sien enteses negun pare ni mare, fills e filles qui haien senyoria de si mateix, sidonchs ells en persona no's matien abans en la confraria.- **De Verino.**

XI Item que cascun o cascuna persona de la dita confraria sia tengut de acompanyar lo cors de algú que sia de la dita confraria o caixa ho de algú de casa sua fins que sia liurat a la eclesiàstica sepultura, dient aquelles oracions que Deus li ordonara per ànima dels dits difunts sots pena de esser fforagitats de la confraria, si justes rahons no havia a conexensa dels sobreposats, ho a pagar mitja libra de cera.- **De Verino.**

XII Item que los dits sobreposats sien tenguts de fer dir cinch misses a honor de Déu e per ànimes dels dits confreres qui seran passats de aquesta vida a cascuna vegada que confrare o confrassa serà passat de aquest present segle e sian donats diners per amor de Déu a cascun pobre, segons coneguda dels dits sobreposats.- **De Verino.**

XIII Item que cascun confrare de la dita confraria sie tengut de obeir als manaments dels sobreposats tocants algunes coses de la dita confraria, ço és de fer algunes administracions, sots la dita pena.- **De Verino.**

XIII Item que si alscons confreres o confrasses seran en disgrat o malvolensa de algun confrare, los dits sobreposats los degen passifficar e tornar en amistat. E si algun serà qui no vulla obeyr als dits sobreposats, amonestats dues vegades, que ls dits sobreposats puguen aquell o aquells foragitar de la confraria qui seran desobedients, ab consell dels dits sis consellers.- **De Verino.**

XV Item ordonaren que si algun dels sobreposats, scrivà, clavaris o regidor de la làntea o algun tenint algun ofici per la dita caixa o confraria serà negligent de ffer o de administrar algunes coses pertenyents al ofici qui comanat los serà e aquell no volrà fer ni ordonar segons que en los capítols és stat primerament ordonat, que quatre o sis¹⁴ prohòmens de la dita confraria puguen rependre e amonestar aquell o aquells lo qual o los quals seran axí negligents. E si aquell o aquells no volran simateixs corregir o smenar, amonestats tres vegades que tots los prohòmens, o la més part de aquells, puguen aytals qui stian desobedients relevar de tot en tot del ofici que tendrà. E si als dits prohòmens, o la més part de aquells, serà vist fasedor que puguen de tot aytal persona desobedient foragitar de la dita confraria.- **De Verino.**

¹⁴ Paraula en superíndex: davall té la paraula 'sinch' ratllada.

XVI Item ordonaren los sobreposats ab *consell ple que*, si cars era *que* algun conffrere havia mester *per necessari* fins a sexanta sous, *que* li sien prestats sobre penyora. E açó fonch declarat digmenge a VIII de octubre, any MCCCCV per los sobreposats Guillem Urgell, Berthomeu Ballester¹⁵, Anthoni Gomarel, Sanxo Bel, *prohòmens*. *Que* reconeguen tots anys los dits sobreposats e *prohòmens* tres vegades los dits *conffreres* si han res mester, ço és a Nadal, Pascho e *Omnium Sanctorum*.- **De Verino.**

XVII Item ordonaren los senyors de sobreposats ab los *prohòmens que* no sia nengun tender ni tendera *que* lo dia del sant duymenge gos ni *presumesca* traure pesos, mesures o vituales algunes demunt la sua taula fora lo portal, i assó sots pena de cinch sous los quals sien convertits o *servequen* a la lumynària de la dita conffraria dels tenders o de Sent Miquel.- **De Verino.**

XVIII Item, disabte a XXV del mes de setembre, any 1441, los honorables sobreposats e *prohòmens* de la conffraria del benuyrat mossenyer Sent Miquel arcàngell ordonaren, de voluntat e consentiment del honorable Governador *que* d'aquianant tot hom e tota persona qui vena a pes o a mesura vitualles o altres coses en qualsevoll lochs, axí com al mercat e altres lochs de la dita ciutat, *que* pach e sia tengut de pagar per lo dit pes e mesura, dementres aquell vendrà e no pus, dos dinés tots disabtes a la dita conffraria. E de assó los pusquen forsar e *costrènyer* los sobreposats de la dita conffraria, e si staran tres dissabtes *que* no paguen, *que* paguen cinch sous de ban *que* *servezca* a la lumynària de la dita conffraria.- **De Verino.**

XVIII Item ordonaren *que* nengun serrahí ne serrayna no gos vendre nengunes vituales de selat ni de amagat dins la ciutat sots pena de cent sous segons *que* largament és stat ordonat e vedat per crida pública auctèntica e general atorgada per lo Senyor Rey, la qual largament és continuada en lo libre veyll. Sia servada la dita crida.- **De Verino.**

Los quals capítols dessus al dit molt honorable loctinent del Governador presentats de continent¹⁶ auctoritza¹⁷ e aprova aquells segons en la fi de cascun dels dits capítols appar per scriptura de mà del honorable misser Gabriel de Verí, loctinent, del honorable assessor seu continuada.

¹⁵ Amb una 'l' al còdex

¹⁶ Aquí segueix una altra 'de' ratllada.

¹⁷ La '-z-' està esborrada, sembla que accidentalment, com per un líquid.

RESUMEN

El hallazgo de este documento muestra que la cofradía asistencial de los conversos establecida en el año 1404 y convertida en profesional de los tenderos en 1410, tal como sabemos gracias a dos documentos publicados en su día en el BSAL, abrió sus puertas a los cristianos viejos en 1442. La edición de un códice que se inicia con sus estatutos, así como el estudio de la misma y de otras circunstancias históricas, sociales y lingüísticas son la base de una tesis doctoral, en curso, sobre la cofradía de San Miguel o de los tenderos de Palma.

ABSTRACT

The discovery of this document shows that the welfare guild of the converted jews in 1404, which became a professional shopkeepers guild as well in 1410, as it appears in documents published by SAL, was opened to the old cristians too in 1442. The issue of a code which started whith a these statutes's copy is the object of on ongoing doctoral thesis on Sant Miquel's guild or Palma's shopkeepers guild. It also deals whith historical, social and linguistic circumstances at the time.

Nous documents sobre l'art de la construcció. II

MARIA BARCELÓ CRESPI

Continuant amb l'aportació de més documents sobre contractes d'obres, materials per a la construcció, semblances biogràfiques de picapedrers, etc.,¹ en la present entrega donam a conèixer vint-i-dos nous documents datats entre 1443 i 1524.²

Tots ells tracten sobre diferents aspectes constructius de caràcter particular tant de la Ciutat com de la Part Forana. No hi ha cap referència a obres públiques com les murades o la síquia de l'aigua ni tampoc a les grans construccions com és ara la Seu o el castell de Bellver, per citar alguns dels edificis més emblemàtics.

Cal indicar que una part es refereixen al que hom pot nomenar arquitectura de l'aigua (aljub, cisterna), altres a edificació o reparació de forns destacant-hi els forns de calç certament importants per tal de produir un dels materials més emprats en les tasques constructives, un altre apartat l'integren dades sobre molins ja sien de sang, drapers o fariners.

Igualment en aquest aplec es contempen alguns documents relatius a fusteria, atès que és un complement important de l'art de la construcció.

I

1443, desembre, 20

Construcció d'un aljub a l'alqueria de Guillem Albert a Santanyí.

ARM, Prot. M-229, 60-60v.

Nos Simó Xipra et Petrus Noguera lapiscide cives Maioricarum gratis promittimus valida et solemnī stipulacione mediante vobis Guillermo Albert habitante parrochie de Sancto Anyino presenti operari quoddam algup pro tenendo aquam in alquaria vestra iam inceptum tenoris seu tinentis illius aliup Simonis Albert fratris vestri nostris propriis missionibus et expensis tam provisionum quam aliarum quarumvis missionum et tam pro calia seu calx, pertret, guix quam lapidum excepto trespoll quod vobis teneamini tradere in locho ubi facimus dictum aliup. Et eciam teneamini tirar lapidis de la pedrera cum vestris bestiis usquam ad dictum opus hoc siquide aliup vobis facimus precio videlicet centum nonaginta librarum regales Maioricarum minorum de quibus huius quadraginta libras in presencia notarii et testium. Residuas teneamini solvere videlicet quinquaginta libras hinc ad terminum Carniprimi et centum libras dicto opere proficio actamen si pro dicto opere

¹ Maria BARCELÓ CRESPI: "Nous documents sobre l'art de la construcció", *BSAL*, 59, Palma, 2003, 221-248. A la nota 1 consta una relació bibliogràfica dels articles que hem publicat sobre el tema.

² Hi ha alguns documents de transcripció molt complicada i per això resten paraules en blanc. Així i tot, he d'agrair als Drs. Ricard Urgell Hernández i Antoni Planas Rosselló l'ajuda prestada a l'hora de transcriure algunes paraules de difícil lectura.

habuerimus necesse aliqua quantitatem tunc teneamini illud nobis bistrahere de dicta quantitate restanti. Et quod promittimus vobis facere et perficere bone et complete noticie duorum proborum lapicidorum et stany hinc per totum mensem junii proxime sub pena omnium missionum etc. super quibus tractatur etc obligamus nomine depositum etc. renunciamus nove constitutionis etc. Et ex pacto libelli oblacioni etc. spacio quadravestri etc. gratis regiis etc. bonis privilegiatis etc. foroque etc. ffidi Natalis Servera parator Maioricarum qui promittimus etc. obligamus nomine depositum etc. renunciamus legi etc. Ad hec ego Guillermus Albert presens acceptansque etc. promitto solvere dictas quantitates etcetera que per me attendenda sint attendere et complere sub pena omnium missionum etc. super quibus credatur etc. (...) quinque solidorum etc. obligo nomine depositum etc. renuncio libelli oblacioni etc. spacio quadravestri etc. gratiis regiis etc. bonis (...) etc. foroque etc.

Testes venerabiles Ffrancinus des Bruy mercator et Andreas Amigo parator Maioricarum.

II

1460, abril, 19

Càrrega de pedra per a les obres de la capella de Sant Abdon i Sant Senèn del convent del Carme.

ARM, Prot. F-78, 43v.

Nos Franciscus de Broça et Rubertus de Demeto cives ac Silvester Batle prebiter Maioricarum ex una et Bartholomeus Ponç lapiscida Maioricarum ex parte altera gratis etc. promittimus altera pars nostrum alteri adinvicem et vicissim videlicet ego dictus Bartholomeus promitto stindere et portare hinch ad XV dies junii proxime vobis dictis Francisco, Ruberto et Silvestro ad oppus cappelle Sanctorum Abdon et Nen ad januam ecclesie beate Marie de Carmello ut dicta cappella construhitur quinquaginta dotzenas lapidis de galgua petrarie infra castrum de Bellver versus Portupinum meis expensis. Et lapso dicto termino si eam non stindero et portavero possitis eam emere meo damno etc. Et nos dicti operarii promittimus vobis are et solvere pro dicta lapide stindenda et portanda quinquaginta quatuor libras hoc modo videlicet de presenti decem libras et portata tercia parte dictarum lapidarum solvemus terciam partem residui dictarum LIII librarum et portato alio tercio solvemus aliam terciam partem et portatas dictis lapidibus integriter solvemus totum residuum dictarum LIII librarum. Obligamus utraque pars alteri personas et bona largo renunciamus etc. ut in forma.

Testes Martinus Creix lapiscida et Bartholomeus Gili.

III

1463, gener, 15

Construcció de la coberta d'un forn de Joan Pallers al carrer de la Mar.

ARM, Prot. M-412, 4v.

Die sabbati XV januarii.

Bonanatus Furriols fusterius civis Maioricarm promito vobis Joannem Pallers fornario Maioricarm dare operam cum effectu quod (...) potero faciam quandam cohopertam super furnum quem teneo in vico de la Mar civitatis Maioricarum eamque operare et proficere de fusta et trespol cum barderes ad tribus partibus de teules absque

rambadors et puntals d'embant ab (...) parte nec pilars nec parietes ymo vos habeatis facere vestris missionibus et expensis vos vero habeatis michi dare XXXXVIII libras regales Maioricarum minorum hoc modo videlicet de presenti decem libras quas habui numerando per manus Antonii de Vich fornerii Maioricarum et decem alias libras cum dicta opera fuerit ex toto perfecta et restantes XXVIII libras habeatis dare qualibet septimana decem solidos dum perfecta fuerit dicta opera. Et ego Joannes Palters promito solvere modo predicto et hec promittimus facere atendereet complere sine etc. missionum etc. Super quibus etc. credatur etc. obligamus personas et omnia bona etc. renunciamus largo etc.

Testes Petrus Monserrat lapiscida et discretus Bartholomeus Ferrando notarius cives Maioricarum.

IV

1469, juny, 16

Llicència per fer un postís sobre el portal de la botiga d'Andreu Botonat al carrer de Sant Domingo.

ARM, EU 13, 205.

Die veneris XVI mensis junii anno a Nativitate Domini MCCCCLXVIII

Los dia e any demunt dits lo honorable n'Anthoni de Puigdorfila donzell mostaçaf l'any present de la Ciutat de Mallorca hoida la suplicació a ell de paraula feta per l'onorable n'Andreu Botonat botiguer de Mallorca de poder fer hun postís sobre lo portal de la botíguia del seu alberch situat en la present ciutat en la parròquia de Sant Nicholau en lo carrer vulgarment dit de Sant Domingo quasi devant la casa de la torra de les hores. E lo dit honorable mostaçaf en continent ensemps ab n'Anthoni Riera fuster e Johan March picapedres vesedors de les obres de la ciutat anà personalment en lo alberch del dit Andreu Botonat e ab consell dels dits vesedors donà licencia a dit Botonat de fer lo dit postís sobre lo dit portal emperò sots tal pacte e condició que si en sdevenidor per algun del veynat del dit Botonat ere pretès lo dit postís esser preiudicial, que en tal cars lo dit Andreu Botonat promet de star a dret e justícia en lo que tota veguada per lo ladonchs honorable mostaçaf serà covegut. Perque a instància del dit Botonat fou feta de la dita llicència la present scriptura per haver memòria en sdevenidor per lo notari e scrivà de la casa de la juraria de la Universitat de Mallorques.

V

1472, abril, 8

Obres a casa de Joan Nicolau, ciutadà, a càrrec de Martí Salord, fuster.

ARM, Prot. F-112, 139 bis-139bisv.

Jesús.

Die martii VIII aprilis anno MCCCCLXXII.

Capítols sobre la scarada de la obra que en Martí Salord, fuster, ha a ffer a l'alberch de l'honorable en Johan Nicholau, ciutadà, segons que's segueix:

Primo ha a ffer lo dit Martí Salort la primera cuberta so és la pus baixa biga e fulla sia acabada de mà de fuster.

Item la segona cuberta haia a ffer lo dit Salort semblant de una cuberta que el dit Salort ha ya feta a huna cambra del dit alberch ço és a bigua e cabiró acabada axí com demunt és dit de mà de fuster.

Item la cuberta del porxo ha a ffer semblant de hun altre porxo que ell dit ha ya feta sobre la dessús dita cambra ço és.

Item és concordat entre les dites parts que lo dit Salort és tingut cercar tots los cabirons que haurà mester en la dita obra acceptat los fusts grossos tant per la sala com per lo porxo.

Item és convengut entre les dites parts ço és que si lo dit honorable en Johan Nicholau delliberava fer alt en lo porxo una cambreta lo dit Salord sia tingut fer-la pagant lo dit [il.legible] los jornals qui's feran en matre la fulla.

Item és convengut entre les dites parts que lo dit Salord haia a ffer la dita obra bona e acabada de mà axí com dit és de fuster segons les dessús dites obres de la cambra e porxo e millor si millor pot e per totes les dites obres o jornals qui en aquella entraran sia tingut lo dit Johan Nicholau dar e pagar trenta lliures pagadores fahent la dita obra per setmanes.

Item promet lo dit Salord que vinguda la fusta de la qual s.a a ffer la dita obra la qual lo dit Johan Nicholau spera de València, de continent request per aquell haia a vanir a ffer la dita obra e de aquella no.s deix fins sia acabada salvat just impediment. E per attendre a complir les dites coses ne obligan la hu a l'altre tots lurs béns ab pena de XXV lliures reials de Mallorca de menuts la mitat al fisch e la mitat a la part obadient.

Testes venerabilis Arnaldus Serra civis et Johannes Vicens.

VI

1480, maig, 12

Contracte pel qual el fuster Martí Salort es compromet fer unes feines a la casa de Jeroni Cervià, notari.

ARM, Prot. T-815, 22v.

Die veneris XII mensis madii anno predicto M CCCC LXXXmo.

Nos Hieronimus Servia notarius et Martinus Salort lignarius cives Maioricarum gratis venimus et venisse adinvicem profitemur ad hanc pactionem que sequitur his verbis atque tenore. Concòrdia e pacte se fa es ferma entre lo discret en Hierònim Servià, notari, de una part e en Martí Salort, fuster, de la part altra e és aquesta que lo dit Salort amprèn e promet fer la cuberta de la sala qui vuy és cambra de l'alberch del dit Hierònim Servià seguint la cuberta de la dita sala e desfer la qui vuy és. E més ha fer e farà de fet les portes de la finestra qui és dins la dita ara cambra tapada e la qual se té destapar en la forma que sta feta la finestra que vuy és en la sala. Item farà e promet fer la analla o tros de aquella prosseguint la qui és exint de la cuyna per entrar en la sala qui's deu fer e obrar. Item farà les portes de la dita cuyna. Item adobarà les portes del meniador nou per la porta de la cambra fet que sia lo portal de aquella. Item farà les portes de la finestra del meniador nou qui deu esser cambra en la forma que stan les finestres de la sala que millor no pijor. Item cobrirà la capelleta e farà les portes de aquella bé obrades de pla axí com se pertany. E totes les dites coses e obres promet fer e donar acabades ab llur perfectió a coneguda de dos mestres si elegidors seran e covendrà hu per cascuna part d'ací al die de Sanct Joan primer vinent acabat de mà de fuster. E lo dit Salort serà tengut serrar tots los xebrons necessaris per les cubertes com dit és fahedores. Lo dit emperò Hierònim Servià darà e promet donar al dit Salort per totes les dites obres dotze lliures pagadores en aquesta manera ço és quatre lliures lo die de Sincogesma la qual setmana o lo dilluns de aquella se deu principiari la dita

obra e altres quatre lliures feta la cuberta de la dita sala e les altres restants quatre lliures feta e acabada ab perfectió tota la dita obra. E contra açò prometen les dites parts no venir ans les damunt dites coses fer e complir sots pena de sis liures applicadores la mitat al fisch del Senyor Rey e l'altra mitat a la part obedient. E cascuna part ne obliga tots sos béns.

Testes Rafael Labrers parator et Bartholomeus Parets de Alaró in quorum presencia ambe partes firmarunt.

VII

1480 ?, novembre, 16

Construcció d'un molí de sang.

ARM, Prot. T-830, 201v.

Ego ffrater Dalmacius de Maya miles ordinis hospitalis Santi Johannis Hierosolomitani promitto dare et solvere vobis Bertolomeo Muteyans fusterio triginta octo libras regales Maioricarum minorum pro quare precio michi dare tradere et facere tenemini quendam molendinum sanguinis de rota maiori videlicet dictum molendinum in suis molis et cum suo sostre et cum omnibus perfectionibus ad dictum molendinum pertinentibus prou et quem ordinanda cum per vos perfectus (...) et (...) et aptum ad molendinum (...) (...) quas XXXVIII libras promitto vos solvere de presenti septem libras et residuas XXXI libras dum medietas dicti molendini facta fuerit et alia medietas ad omni perfectione quidam omni dilacione obligo bona. Ad hec ego Bertomeus Muteyans promitto predicta facere et ad implere obligo bona.

Testes venerabilis ffrater Petrus Careres et Johannes Ordines scriptor.

VIII

1485, febrer, 4

Contracte entre Francesc Aixeló, donzell, i Francesc Xarques, guixer, per fer unes obres en la possessió que el dit Aixeló té a l'estret de Valldemossa.

ARM, Prot. T-821, 19v-20v.

Die veneris III mensis febroarii anno predicto MCCCCLXXXV.

Ego Franciscus Xarques libertus guixerius de Maioricis gratis et scienter sollenni mediante stipulat[i]one confitens et recognosco me debere vobis honorabile Francisco Exalo domicello Maioricarum presenti sexaginta libras regales Maioricarum minorum quas pro me exsolvistis et seu statim solvere debetis discreto Francino Bayona notario cui illas ego debebam et pro quibus illi faciebam septimanam pro quarum solutionem ab illo poenitus sum liberatus a dicta septimana XVI scilicet denariorum quos diatim illi exsolvebam promitto et convenio vobis bona fide pro dictis LX libris me laboraturum et facturum operas que meas restitutum in hoc videlicet que tendat curta aqua quam vos dicurrere affectatis et transmeare a montanea que dicitur lo stret Vallisdemussa ad alchaream vestram ibi constructam sive domum illius circa quanquidem operam promitto laborare dum et quocunque vos elegiritis et mihi (...) illius prestabitis servitores quos nos vocamus manobres inde necessarios dum antem in dicta opera non laborabo promitto vobis solvere diatim cum furni decoquent panes in presenti civitate octo denarios facta pro vos mihi gratia de pluri et etiam vobis mihi prout infra promittente ulterius illo tunc completo dicto vestro opere mihi facere relaxationem de medietate dictarum sexaginta librarum. Que omnia predicta et singula promitto facere et operis per effectum adimplere omni exceptione

remota etc. sub poena omnium missionum etc. obligo personam et bona etc. renuncio largo modo et foro etc. Et ego dictus Franciscus Exalo domicellus Maioricarum his presens et premissa tecum dicto Francisco Xarques paciscens promitto tibi eidem Francisco presenti mihi operas tuas supra vendenti quod facta dicta aque delatione seu aqueductu cequia lapidea mediante faciam tibi illo tunc et seu nunc pro tunc facio gratiam hanc quod de dictis quas per te exsolvo sexaginta libris ut prefertur non tenearis mihi dare aut solvere nisi tamen triginta libras cum velim et hec sit mea voluntas quod dicte residue XXX libre tibi cedant in mercedem dicti operis dicti aqueductus quo illa ad dictam domum meam meare possit etc. promitto premissa hec rata et firma habere etc. obligo bona etc.

Testes honorabiles Jacobus des Laners et Joannes de Verino cives Maioricarum in quorum presencia ambo predicti firmarunt.

IX

1490, setembre, 22

Contracte per a la construcció d'un molí draper.

ARM, Prot. P-385, 94-94v.

Die mercurii XXII septembris anno M CCCC LXXXX.

Nos Michael Serdà clericus ville Pollencie ex una et Anthonius Pachs fusterius Maioricarum gratis de et super infrascriptis ffacimus et firmamus capitula que sequentur:

Primo lo dit Miquel Serdà done a ffer scarada al dit Anthoni Pachs hun molí draper lo qual ha deslberat fer en lo molí de Cubellas en lo qual molí lo dit Anthoni metrà les mans e anirà tellar lo lenyam que serà mester per dit molí.

Item lo dit Miquel derà tot lo clavó que serà mester en dit molí e tirerà lo lenyam tellat que sie del loc hon serà tellat fins al loc hon fa a ffer lo dit molí.

Item és tengut e promet lo dit Anthoni Pachs donar acabat lo dit molí avant ab se perfectió e si ab se perfectió no ere fet ne acabat sie tengut e promet lo dit Anthoni a ses despesas fer e acabar aquell ab tota perfectió.

Item es tengut e promet lo dit Miquel donar al dit Anthoni Pachs acabat que sie dit molí ab tota se perfectió XIII lliures X sous de les quals ja lo dit Pachs té hun ducat d'or venecià. E ultra les dites XIII lliures X sous lo dit Miquel és tengut donar la provisió de menjar e de beure al dit Anthoni Pachs sol e no a altri.

Item lo dit Anthoni Pachs promet donar acabat lo dit molí dessí a XV de noembre proxime.

Quare nos dicte partes renuntiantes ex inde promittimus altera pars nostrum alteri ad invicem et vicissim predicta capitula et contenta in eisdem tenere servare et complere et non contrafacere vel venire aliquo iure etc. Obligamus nos personaliter et bona etc. Renunciamus largo etc. foro etc.

Testes Gaspar Rabassa, sartor, et Petrus Soler, brasserius, in quorum presentia omnes firmarunt.

X

1491, juliol, 14

Contracte per fer tres forns de calç.

ARM, Prot. P-386, 117v-118v.

Die jovis XIII mensis julii anno MCCCCLXXXI.

Nos Petrus Gual civis dierum minor et Petrus Pisa parrochie de Bunyola nunc presentis civitatis habitator gratis de et super infrascriptis facimus et firmamus caitula que sequuntur:

Primo lo dit mossèn Pere Gual dexa al dit Pere Pisà de la prop vinent feste de Nadal a hun any una pessa de terra de la sua possessió que are és garriga de tenor de [en blanc] per fer en aquella tres forns de calc los quals lo dit Pisà hage fer a ses pròpies despeses.

Item és de pacte que tota la calc e utilitat que exirà dels dits forns sie del dit Pisà durant emperò lo dit temps e no més avant.

Item lo dit Pisà promet e és tingut dins lo dit temps axermar e arrebassar la dita pessa de terra e de aquella fer-ne camp a ses pròpies despeses.

Item lo dit mossèn Pere Gual preste al dit Pisà tres ollas les quals són ja a la dita pessa de terra e li dóna les pedres qui són en aquella que seran necessàries per fer los dits forns de calc.

Item és convengut entre les dites parts que totes les lenyas e rabassas que exiran de la dita pessa de terra sien del dit Pisà a totes ses voluntats en axí que se'n puxa emprar axí per fer calc com per fer-ne carbó e si li aparà les puxa traure d'ellà e les puxa vendra o fer-ne lo que li plaurà.

Item és de pacte que lo dit Pisà tot aquell trast que haurà axermat per fer lo primer forn hage arrebassar en continent ans de comensar-ne altre e axí sie fet del segon e del terc forn.

Item que lo dit Pisà no puxe tellar ne arrebassar los hullastres ne los pins grossos qui són en dita pessa de terra.

Item que lo dit mossèn Pere Gual durant lo dit temps no puxe traure lo dit Pisà de la dita pessa de terra ne aquella puxe dexar a altri. E axí mateix lo dit Pisà no puxe anar-se'n ne dexar la dita terra si ja donch no havia complidement axermat e arrebassat la dita terra e de aquella hagués fet camp axí com demunt és dit.

Quare nos dicte partes renuntiamus (...) promittimus altera pars nostrum alteri ad invicem et vicisim predicta capitula et contenta in illis tenere servare et complere et non qua facere vel venire aliquo iure, etc. Obligamus nos personaliter et omnia bona nostra etc. Renuntiamus (...) (...) largo.

Testes Jacobus Galiana et Gabriel Laneres scriptores Maioricarum in quorum presencia omnes firmarunt.

XI

1494

Llicència donada per Berenguer Vivot, donzell, a Macià Seguals, picapedrer, per poder fer forns de calç a la possessió de sa Porraça propietat d'en Vivot.

ARM, Prot. P-389, 142v-143.

Nos Barengarius Vivot domicellus de Maioricis ex una et Mathias Seguals lapiscida partibus ex altera gratis super infrascriptis firmamus capitula que inter nos inita et concordata fuere quorum tenorum sequittur et est talis:

Primo lo dit honorable en Barenguer Vivot done llicència al dit Mathia Seguals que puxe fer en la sua possessió de la Porraça en aquell loc o lochs que lo dit Mathia volrà e

elegirà tants forns de cals com volrà fahent e construhint-hi aquells de nou e si volrà puxe reparar les ollas de forns de cals que ensemps pessat foren fets en la dita possessió.

Item lo dit Barenguer Vivot per obs e mester dels dits forns atorga al dit Mathia Seguals que puxa pendre e tellar lenya de la dita possessió de la Porraça de qualsevol part de aquella tanta quanta ne haurà mester per dits forns no puga emperò lo dit Mathia Seguals tellar pins ne mates de la dita possessió bé emperò puxe per obs dels dits forns sbrencar los dits pins e mates.

Item és tengut lo dit Mathia Seguals e aquell promet donar e pagar al dit Barenguer Vivot per cascun forn e per la dita lenya hun ducat d'or en continent que sien los dits forns acabats de paradar axí fahent-los de nou com reparant les ollas que ja hi són de temps pessat. E no res menys dit Seguals promet donar al dit Vivot per certa obra que diu vol fer en la dita possessió quorante quorteras de cals no per cascun forn axí com és dit del ducat més per tot lo temps que lo dit Seguals farà lo exercici dels dits forns en la dita possessió la qual cals lo dit Vivot se'n portarà a ses despesas.

Item són de pacte e de bon acordí les ditas parts ço és que lo dit Mathia Seguals farà e proseguirà lo exercici dels dits forns tant quant li plaurà e ben vist li serà entes emperò que si al dit Vivot apperrà per son propi ús o mester o porque li plaurà axí puxe traure aquell de la dita possessió e prohibir que no fasse més avant lo exercici dels dits forns no emperò lo puxe prohibir e traure'l de dita possessió per lexar-ho a altri per qualsevol preu o for (...) (...) e assò sots pena de XXV lliures la mitat al fisc e l'altra mitat a la part altra.

Quare nos dicte partes renunciamus ex. inde promittimus altera pars nostrum alteri ad invicem et vicissim predicta capitula et omnia et singula que in eis continentur attendere servare et complere et non contrafacere etc. aliquo jure etc. Obligamus altera pars alteri ad invicem et vicissim etc. bona nostra etc. renunciamus largo etc. foro etc.

Testes Michael Pasqual de Rubines et Jacobus Servera de Artano in quorum presencia omnes firmarunt.

XII

1498, març, 5

Pere Joan Albertí, donzell, ven una olla per fer un forn de calç a Pere Pisà de Bunyola.

ARM, Prot. A-106, 13v-14v.

Ego Petrus Johannes Albertinis domicellus de Maioricis gratis vendo vobis Petro Pissa ville de Bunyolla presenti quendam ollam faciendi cals quam habeo in refallo meo den Perera satis prope caminum de Buyolla et eciam satis prope lo aljup cum pactis, formis et conditionibus que secuntur:

E primo que yo dit Pere Johan Albertí ven a vos dit Pere Pissà le dita olle per fer hun forn de cals ensemps ab tota le lenya qui serà mester en coure lo dit forn absepto que no puxan telar lenya travessere ne cap padies de hulastres ne tronchs ne lenya de pi en niguna manera.

Item és de pacta que yo vos age a donar le pedre necessària per coure lo dit forn e vos aquella aiau a pendre del dit meu refal en aquesta manera ço és que no puxau triar le pedra sinó que aiau a pendre areu axí com vos vindrà huna ab altre ne meyns no puxau pendre le pedre ya apleguade e acleperade en niguna manera.

Item més és de pacta que vos dit Pere Pissà per lo preu de le dita olla, lenya e pedra me aiau a donar e pegar cent sinquanta quorteres de cals e aquelles aportar-me a vostres pròpies despesses assí en le present Ciutat en casa mie en aquesta manere ço és que vos me aiau a tirar hun viatge cade die co és hu per mi altre per vos fins a tant que yo sia pagat e satisfet de les dites CL quorteres de cals.

Item més és de pacta que si yo dit Pera Johan Albertí havie mester les dites CL quorteres de cals per los meus refals que vos dit Pere Pissà en tal cas aquella me aiau a tirar de continent en los dits meus refals ans que vos viatge nigú (...) assí en le present Ciutat ne en altre loch a vostres pròpies despesses com dit és.

Item més és de pacta que vos dit Pere Pissà d'essí le festa pròxime vinent de Pasquo vos agau aver fet lo fit forn de cals e aquel acabat e si cas ere que no fos acabat yo puxe comprar les dites CL quorteres de cals a vostres pròpies despesses per pacte entre nos convingut.

Item més és de pacta que vos dit Pere Pissà sia tingut scurar le dite olla a le qual ha hune pique de cals e aquella me aiau a buyda e de fore le olle e yo aquella me (...) a mes despesses si aportar-le'm volie.

Et sicut omnia supradicta promitto attendere, servare et complere et promitto contra ea non venire nec venienti. Sub obligo omnium bonorum meorum. Ad hec ego Petrus Pissa antedictus in hiis presens et omnia supradicta et singula que per vos dictum magnificum Petrum Johanem Albertinum domicellum dicta (...) et articulata fuere promitto attendere, servare et non contrafacere vel venire nec non dictas CL quarterias de cals in modum predictum solvere omni videlicet exceptione etc. sub pena omnium missionum etc. super quibus etc. obligo ex pacto personam nomine depositi et comande et omnia bona mea etc. renuncio largo modo etc. et foro atque quinque solidorum etc.

Testes honorabilis Johannes Rusiyol civis et Anthonius Puix fusterius Maioricarum.

XIII

1498, març, 5

Contracte entre Pere Joan Albertí, donzell, i els germans Antoni i Joanot Puig, fusters.

ARM, Prot. A-106, 14v-15v.

Nos Anthonius Puix et Johannotus Puix lignarii Maioricarum gratis etc. insolutum et satisfaccionem illarum duodecim librarum sexdecim solidorum in quibus teneamur vobis magnifico Petro Johannis Albertino domicello de Maioricis (...) de pretio octo canonum de pi sive de nou pins quos vobis emimus de vestro refallo quos volumus causa operandi qui jam sunt signati quas solvere promittimus en (...) officii nostri in hunc qui sequitur modum:

E primo que nosaltres dits Anthoni Puix e Johanot Puix prometem a vos dit mosson Pere Johan Albertí que per les dites XII lliures XVI sous fer le feyne següent co és que nosaltres a nostres pròpies despesses prometem descubrir le peyissa co és lo qui és cubert vuy en die lo seller e le antrade de l'alberch de le pocessiò del refal meior e tornar cobrir e levar le fuste que mester hi serà acò entès que vos dit mosson Pere Johan nos aveu a dar tot lo forniment e nosaltres hi avem a metre tensolament les mans e vos hi aveu a metre axí metex les teules com nosaltres no hi siam tinguts per pacte.

Item més que nosaltres axí metex en paga dels dits nou pins o canons siam tinguts metre a nostres pròpies despesses quatre bigues en lo dit alberch del dit refal a nostres pròpies despesses co és dues a le botigue e dues al porxo e acò ara de continent.

Item més és de pacte que nosaltres dits Puixs que de vuy a VIII dies aiam a comensar tote le dite feyne e no levar-ne mà fins a tant sie tot acabat per tot son compliment e siam tinguts fer bone feyne axí com se pertany.

Et sic nos antedicti promittimus etc. omnia supradicta attendere et servare omni videlicet exceptione etc. sub pena omnium missionum etc. super quibus etc. obligamus ex pacto personas nomine depositi et comande et omnia bona nostra et verius (...) (...) etc. renunciamus nove etc. nec non logi etc. renunciamus largo modo etc. et foro etc. Ad hec ego Petrus Johannes Albertinus domicellus antedictus in hiis presens omnia et singula supradicta laudans etc. promitto contra ea non venire etc. sub obligo omnium bonorum meorum etc.

Testes frater Nicholaus de Puigdorfilia domicellus et Martinus Canet marcator Maioricarum firme dicti Johannoti qui predicta firmavit die et dicti mensis et anni (...) honorabilis Franciscus Axertel ville de Alcludie et Jacobus Carbo mercator.

XIV

1502, abril, 6

Construcció d'una cisterna a la possessió de Pontiró propietat d'Onofre Canet, notari.

ARM, Prot. S-616, 22-23.

Primerament és concordat entre en Nofra Canet notari de una part e en Miquell Armangol de Luchmaior de la part altra de ffer una sisterna en la possessió del dit Canet situada en lo terma de Sanct Jordi dita d'en Pontiró en la forma e manera següent:

Item primerament promet lo dit Armangol ffer la dita sisterna en lo pati de la casa de la dita possessió de la massura sagüent so és de trenta y tres palms de Monpaller de larch e de vint palms de Monpaller de ampla e de vint e sinch palms de Monpaller de f fondo totes les quals massures hage a tanir la holla de la cisterna. E vol dit Miquell Armangoll ha a ffer la cana e paradar la dita cisterna e donar-la feta cuberta e astanya ab coll a totes ses despesses sobra les cosses deval scrites. E més a tallar a sses despesses tota la pedra que serà manester per a cobrir la dita cisterna e ffer lo coll de aquella de les padreras de la dita possessió.

E lo dit Onoffre Canet promet donar tot lo pertret al dit Miquell Armangol per ffer la dita cisterna portat en la cassa de la dita possessió co és pedres e pertret per a paradar dita cisterna (...), trespol e almagava e totes les altres cosses necessàries salvo la pedra per cobrir la dita cisterna la qual lo dit Armangol hage a ttallar de dites padreras com dit és e lo dit Canet li ha aportar la dita pedra. E lo dit Canet hage a donar per preu e mans de la dita cisterna cinquanta liures per totes cosses com dit és e no més avant dich cinquanta cinch liures pagadores en la fforma ssegüent co és XVI lliures de present e ffeta la cana deu lliures e paradada la cisterna altres XVI lliures e cuberta la cisterna XVI lliures e acabada la cisterna lo compliment.

Testes honorabiles Matheus Barthomeu civis et Guillermus des Pi mercator cives.

XV

1502, juny, 7

Obres en una possessió de mossèn Gaspar Tomàs, donzell.

ARM, Prot. M-591, 103-103v.

Die martis VII mensis junii.

Yo Barthomeu Arbona habitant de Sóller de grat etc. promet a vos magnífich mossèn Gaspar Thomàs donzell de Mallorca present que d'essí a le propvinent feste de Sanct Miquell vos faré un rutlo y una sotmola de bona pedra e desferé la mota e tornar-le fer de nou e mudaré lo brandolat de nou e açò ab acabament a coneguda de dos bons mestres. En axí emperò que vos dit mossèn Gaspar Thomàs siau tingut dar-me XVI lliures e fer-me la despesa en la possessió vostra com a la companya vostra. E quant faré la mota me hayau dar un home qui m'aiut e que també me hayau dar gent per tirar lo rotlo e sotmola a la casa de la dita possessió vostra e se haye fer lo dit tirar a despeses vostres. En axí emperò que si tirant e aportant lo dit rotlo o sotmola se rompia los dits rotlo e semotla (*sic*) o altre de ells que tal rompiment sia a risch y perill meu. E axí promet les dites coses attendre y complir tota dilació e exceptió remogudes e sots pena de totes macions. E per ço oblic tots mos béns etc. renunciemus etc. En aquestas coses yo dit Gaspar Thomàs assí present e a les coses consentint promet a vos dit Bartomeu Arbona dar les dites XVI lliures e fer y complir totes aquelles dessus dites que a mi se sguarden a fer etc. E per ço oblic tots mos béns.

Testimonis lo noble don Gregori Burgues e lo discret en Pere Frígola, notari.

XVI

1505, novembre, 24

Construcció d'un molí fariner per part de Pere Torres de Valldemossa a la possessió que Felip Pont, ciutadà, té a Puigpunyent.

ARM, Prot. P-401, 120v-122.

Die lune XXIII novembris anno a Nativitate Domini MDV.

Capítols fets e concordats entre lo magnífic mossèn Felip Pont ciutadà de Mallorca de una part e en Pera Torres de Valldemussa de la part altra sobre hun molí feriner que vol fer lo dit Pont en la sua possessió de Puigpunyent.

In Dei nomine et eius gratia amen. Primerament lo dit mossèn Felip Pont és tengut e promet donar e pagar al dit Pera Torres mestre del dit molí per los seus jornals e fasesures del dit mulí cent ducats venetians acabat lo dit molí de totes coses e ab tota perfectió.

Item és tengut e promet lo dit mossèn Felip Pont donar al dit Pera Torres tota la calcs e grava que mester serà per lo dit molí e aportar-le-y a cost e missió del dit mossèn Pont allà hon lo dit Pera Torres volrà.

Item són de acordi que lo dit Pera Torres cascun mes puga anar a hon volrà e assò per spay de una sepmana tensolament lex anar per dita sepmana que serà absent hun mestre per dita obre tal com ell e pessada la dita sepmana hage a tornar.

Item és de pacte que qualsevol home o hòmens que lo dit Pera Torres hagués mester per la obre del dit molí lo dit mossèn Felip Pont és tengut donar loc al dit home o hòmens per a dormir aquells.

Item és tengut e promet lo dit mossèn Pont que dels dits cent ducats que lo dit mossèn Pont és tengut donar axí com és dit al dit Pera Torres que tostemps que lo dit Pera Torres hage mester diners per pagar los hòmens qui feran feyna en e per lo dit molí li.n

hage a donar e si non fahia los dans e despeses se hagen (...) al dit mossèn Pont los quals lo dit Pera Torres hagués e sostengués per dita cosa. E si dit Pera Torres ha mester diners per ell e per la sua persona lo dit mossèn Pont li n'hage a donar per lo que haurà gonyat.

Item és tengut e promet lo dit mossèn Pont donar al dit Pera Torres tot lo trespol serà mester per lo dit molí, moles, bigues, canyes e teules per la dita casa, perpals, axades, càvechs e senalles e aquells adobar quant mester serà a despeses del dit Torres.

Item és tengut lo dit mossèn Pont fer la roda e lo ferro e tot lo compliment per molra dit molí e lo dit Torres sie aquí per ajudar al mestre que lo dit mossèn Pont haurà per trempar lo dit molí e no.s partescha dit Torres fins molga lo dit molí.

Item són de acordi les dites parts que lo dit Torres no se'n puga anar ne leixar la obre del dit molí sens licència del dit mossèn Pont e si u fahia exceptat en cas de malaltia o cas afurtuyt e axí mateix en la demunt dita sepmana que se'n pot anar cascun mes caygue en pena de L lliures aplicadores la mitat al fisc del Senyor Rei e l'altra mitat al dit mossèn Pont. E si lo dit mossèn Pont donave aviamment al dit mestre caygue en la matexa pena aplicadora la mitat al fisc e l'altra mitat al dit Torres.

Item promet e és tengut lo dit Pera Torres dar compliment a la dita obra del dit molí ab tota perfectió que a ell serà possible a coneguda de mestres e és tengut fer la cíquia del dit molí de hun palm de ampla e altra palm de altària a mida de palm a la sua mà poc més poc mancho la qual cíquia hage esser de pedra argamessada a cost e a missió del dit Pera Torres.

Item és tengut e promet lo dit Pera Torres traure o haver persona suficient qui per ell traga los anells, cantons e pedres per lo mester de tota la obre del dit molí e aportar allà hon serà mester a totes despeses del dit Torres.

Item és tengut e promet fer la bassa redona com una era de batre formant de vogi de cent y vint passes poc més poc mancho la qual bassa haurà de altura de quatre fins en sinc palms assò entès de palm de cana e serà paradada dita bassa de pedra e argamessada e axelbada ab tota perfectió a despeses del dit Torres ab set palms de paret de ample allà hon no haurà respalles.

Item és tengut e promet lo dit Pera Torres fer lo cup del dit molí ab tres palms de cana de uberta o bocha del dit cup e serà la altària del dit cup o salt de dit molí de altària de XXXVI o XXXVII palms de cana poc més poc mancho. E més la casa del dit molí tindrà de llargària la qual lo dit Pera Torres és tengut fer XXIII o XXV palms de cana poc més o menys e de nou palms de tou és tengut paradar dita casa de pedra e morter e és tengut lavorar les bigas, fer la canyssada e metre les teules ab tot lo que serà mester per dita casa.

Item és tengut e promet fer lo dit Pera Torres segons serà ben vist al dit mossèn Pont la mina de pedra e morter e que sie cuberta.

Quare nos dicte partes renunciantes ex inde promittimus altera pars nostrum alteri ad invicem et vicisim predicta omnia et singula attendere servare solvere et complere et rata et firma non contrafacere (...) vel venire verba vel opere etc. obligantes videlicet ego dictus Philipus Pont bona mea et ego dictus Petrus Torres me personaliter et bona etc. renunciamus large etc. foro large.

Testes honorabiles Raymundus Gual civis, Gabriel Calafell d'Endratg et Gabriel Quintana parator Maioricarum in quorum presencia omnes firmarunt.

XVII

1506, setembre, 4

Construcció d'un aljub en una possessió de Petra.

ARM, Prot. M-595, 91v-92.

Die veneris IIII septembris.

Ego Petrus Antich lapiscida Maioricarum gratis promitto vobis honorabile domine Elionori Ballestera uxori honorabilis Francisci Ballester quondam et filiarum et heredem suorum tutrici presenti etc. quod faciam instrumenti cum fuero a vobis requisitus quoddam aljub in possessione dicte hereditatis scituata in parrochia de Petra quod sit longitudinis XXII pedum sive passes passagadores parietibus comprehensis et latitudinis septem passes et profunditatis viginti palmorum cane. Itaque teneamini dare michi tot lo pertret et omnia necessaria et sindries (...) et jonchs excepta aqua pro faciendo les mesclas quam ego teneor habere et (...) promitto facere dictum aljub bonum et stany et fornix dicti aljub esse debet de fornire grassa et quod dictum aljub sit stany sive tenax per sex menses computandos a die quod illud erit plenum et si intra dictum tempus non erit stany quod teneor illud facere stany teneamini vero vos dicta domina facere la cana (...) (...) (...) et predicta facere promitto per LXXIII libras quas teneamini solvere hoc modo videlicet in principio operis terciam partem et in medio operis aliam terciam partem et in fine operis et illo profero restantem terciam partem et est actum quod teneamini dictas LXXIII libras michi consignare versus arrendatores dicte possessionis qui teneantur illas exsolvere dictum in modum et (...) attendere promitto omni exceptione etc. sub pena etc. super quibus etc. obligo bona etc. Ad hec ego dicta Elionor Ballestera his presens et consenciens gratis promitto omnia per me attendenda attendere et complere necnon consigno vobis dictas LXXIII libras versus dictos arrendatores solvendas in modum superius dictum promittoque facere habere tenere etc. et (...) de evicione omni (...) (...) fallimento etc. et per hiis obligo bona etc.

Testes honorabiles Augustinus Cigala et Antonius Coll in quorum presencia ambo predicti firmarunt.

XVIII

1517, novembre, 14

*Construcció d'una font al carrer de Nostra Dona de Gràcia.*³

ARM, EU 28, 191v.

Acta fet per la scarada de la font se fa al carrer de Nostra Dona de Gràcia per mestre Antoni Armengol picapadrer.

Die sabbati XIII mensis novembris MDXVII.

Los dia e any dessús dits mestra Antoni Armengol picapadrer stant personalment dins la sala inferior de la present Universitat gratis promès (*sic*) fer una font al carrer de Nostre Senyora de Gràtia devant la casa del sényer en Miquel Vadell, parayre, de tenor XXX palms de larch e XV palms de ample e XX palms de fondo de pedre picade de tres per dos les perets e la volta ab una bocha per preu de LXXXX lliures de les quals la Universitat e los magnífics jurats de aquella prometen pagar de béns de aquella LXV

³ Document citat a Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, 268-269.

lliures. E lo dit Miquel Vadell promet de béns propis pagar les restants XXV lliures a compliment. E per attendre e complir totes les dites cosses los dits magnífichs jurats obliguen los béns de la present Universitat e lo dit mestre Armengol sos béns propis e la persona y lo dit Vedell per lo semblant per dites XXV lliures sos béns e persona fiat. Fiat largo ut in forma etc.

Testimonis Pere Entich, picapedrer, e Steva Babiloni de Incha en presència dels quals han ferat tots los demunt dits.

XIX

1519, febrer, 10

Construcció d'un forn de calç a la possessió de Montblanc.

ARM, Prot. S-1.117, 202-202v.

Die jovis X febroarii anno predicto.

Nos Franciscus des Clapés domicellus de Maioricis et Bartolomeus Serra parrochie Vallisdemuca gratis venimus ad hanch avinentiam et pactum quod pro conficiendo quodam furno de calç in possessione mea de Monblanch promitto solvera (*sic*) pro qualibet die qua vos dictus Serra laboraveritis in dicta (*sic*) furno exsolvam vobis VI solidos et Hieronimo Serra filio vestro III solidos VI [denarios] et omnibus aliis II solidos VIII [denarios] et durante tempore que cremara exsolvam in duplum dicta jornalía quare de die et nocte laborabitis. Nencon et faciam et ministrabo vobis omnibus expensis necessarias in cibo et potu. Ego vero dictus Serra promitto facere dictum furnum bonum ut decet pro dictis quantitatibus nechnon asseculo vobis illum bonum ut decet et stabo et faciam illum a mon arrisch pro I libra XVI solidos per vos michi ultra dicta jornalía in presencia notarii (...). Et quasu quo non sit ut decet exsolvam vobis omnia dampna et expensis. Et confiteor habuisse in presencia notarii et restium III libras IIII solidos insolutum porrata dictorum I librae VI solidorum et jornalium unde renuncio facio bonum (...) etc. fiat cursus et renuncio fororum.

Testes discreti Bernardus Sabater et Petrus Bonet.

XX

1519, novembre, 16

*Sobre la construcció d'una font a la placeta de Santa Creu encarregada pels jurats.*⁴

ARM, Eu 29, 122v-123.

Acte de la scarada han donada los magnífichs jurats a mestre Batista Garau picadrer (*sic*) de fer la font de la placeta de Sancta Creu.

Die mercurii XVI mensis novembris anno predicto MDXVIII.

Los día y any demunt dits stants congregats y aiustats los magnífichs jurats de la present Ciutat y Regne de Mallorca dins la sala inferior de la casa de la Universitat de dit regne a hon acostumen tractar les coses universals y ensemps ab ells essent aquí present mestre Batista Garau picadrer qui era stat demenat per ses magnificències per tractar, comunicar, cloura y determenar una scarada li volian donar de fer una font en la plasseta de Sancta Creu que fos de larch de quoranta sis palms y de ampla de XXII palms y de fonda de

⁴ Document citat a Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, 309.

vint-i-sinch palms tot de buyt comptant de la superfícies del sòl o traspol de la dita font fins als sumitat de la volta dintra y axí de la longitud com de la amplitut comptant dins la dita font la qual volian fos de pedra picada tres per dos y ab dos colls y empedrada de sobre ab aygua vers perque la aygua no.s posqués aturar sobre ella y no li fes dan. Fonch per ses magnificències concordat ab lo dit mestre Batista que fos feta dita font de la dita grandesa y per aquella li fossen donades de béns de la Universitat CXXXX lliures moneda de Mallorca per execució de la qual concòrdia lo dit mestre Batista Garau aquí present gratis promès als dits magnífics jurats y se obliga ab tota effecta a ells y de qui sia interessèr de ffer dita font en lo dit loch de pedra picada tres per dos de larch de XXXXVI palms y de ampla de XXII palms y de fondo de XXV palms com és dit demunt la qual a ses despesas farà e donarà bona acabada y stanya y ab los dits dos colls y empedrerà aquells de manera que l'ayga no li fasse dan per les dites CXXXX lliures e tentost posarà mà en aquella. E per assò attendre e complir obliga tots sos béns presents e sdevenidors e la persona de pacta (...) de depòsit e comanda etc. Renuncia etc. E los dits magnífichs jurats per satisfer a la demunt dita concòrdia e conventió prometen donar les dites CXXXX lliures al dit mestre Batista per lo preu de la dita squerada de béns de la dita Universitat les quals li daran en aquesta manera co és de continent.

Testes sunt honorabiles Hieronimus Colomines civis et Jacobus Avalla virgarius in quorum presencia (...) jurati et dictus Baptista Garau firmarunt.

XXI

1520, agost, 13

Construcció d'un forn de calç.

ARM, Prot. R-591, 82-82v.

Die lune XIII mensis augusti anno a Nativitate Domini MDXX.

Nos Johannes Parets cultor Maioricarum et Michael Mulet parrochie de Algayda gratis etc. super quodam furno de cals per me dictum Mulet vobis dicto Parets faciendo venimus et venisse profitemur ad presentem concordiam in capitulis infrascriptis contentam.

E primerament que yo dit Miquel Mulet promet a vos dit Joan Parets hun forn de cals en la possessió de [en blanc] Vich alies Totxa de (...) castell de Bellver de altària de divuyt palms de claper de terra en amunt e coure aquell e donar-lo bo y rebedor. E si cas era que no fos covangut ans fos errat, lo que Déu no vulla, se haig de (...) per dos mestres de forns lo dan que vos dit Parets ne reportariu lo qual forn serà tengut fer y coure de assí a la festa de Sanct Miquel del mes de setembre primer vinent.

Item que yo dit Joan Parets sia tengut donar tota la lenya que manaster serà per coure dit forn entorn del forn o lenyer e si per cas per no tenir compliment de lenya lo dit forn era errat que se haie de imputar a mi dit Parets.

Item que yo dit Joan Parets sia tengut donar tots los hòmens que manaster seran de nits per coure dit forn.

Item que yo dit Joan Parets sia tengut dar y pagar a vos dit Miquel Mulet per lo (...) de la petra fer y coure de dit forn dotze liures moneda de Mallorca pagadores ço és hun ducat dissapte primer vinent e paradit lo forn quatre liures y vuyt sous a compliment de sis liures e en continent cuyt lo forn sis liures a compliment de dites dotze liures. Promittimus

omnia et singula attendere et servare sub pena etc. super quibus etc. obligamus alter alteri bona etc. renunciamus foro etc. (...) etc.

Testes venerabilis Joannes Blanch presbiter et Sebastianus Averso cultor Maioricarum in quorum presencia ambo firmarunt.

XXII

1524, agost, 17

Reparació d'un molí prop de la porta Pintada.

ARM, Prot. R-592, 39v-40.

Die mercurii XII mensis augusti anno a Nativitate Domini MDXXIII.

Nos Bernardus Cotoner filius et procurator magnifice domine Sclaramunde Cotonera vidue et Jacobus Domingo mercator ex una et Michael Serda et Joannes Lorens lapiscide Maioricarum ex altera partibus gratis super refectione et reparacione molendini quem nos dicti Cotoner dicto nomine et Jacobus Domingo habemus iuxta portam Pictam et cequie et curralli illius venimus et per venisse profitemur ad presentem et sequentem concordiam:

Primo que nosaltres dits Miquel Serdà y Joan Lorens prometem refer lo dit molí y la sèquia de aquell de tàpia y posar aquell en punct de molre excepto posar les molas y (...) les portas de dit molí.

Item prometem y siam tenguts cubrir lo treginat de dit molí de canya y teula.

Item prometem ens obligari (sic) lo corral de tàpia tan alt com la sèquia y fer hun portal per passar del molí a dit corral.

Item que siam tenguts acabar dita obre de assí a la festa de Sanct Miquel del mes de setembre primer vinent y si no ho farem que vosaltres sobredits puscau a cost y missió y dan nostre logar tants mestres com seran manaster per acabar dita obre.

Item som de pacte que nosaltres dits Cotoner en dit nom y Jacme Domingo prometem donar a vosaltres sobre dits tots los pertrets que en dites cosas seran manaster y necessaris.

Item que siam tenguts quant comensareu en fer dita obre quinse liuras y quant haureu fet la mitat de la obre deu liuras y quant aquella serà acabada deu liuras a compliment de trenta sinch liuras.

Et pro hiis attendendis obligamus altera pars nostrum alteri ad invicem omnia bona nostra etc. renunciamus etc. foro etc. (...) etc.

Testes Thomas Gallo et Damianus Prats ville de Sineu.

Capbreu de Lluç S. XVI: documentació sobre les possessions de Lluç, Margenó i el molí i cases a Pollença i Ciutat des de la Conquesta fins a la propietat definitiva a nom del Santuari de Lluç

PEP BARCELÓ ADROVER

L'historiador Mateu Rotger, a la seva *Historia del Santuario y Colegio de Nuestra Señora de Lluch* fent-se ressò de les notícies que aporta Bartomeu Ferrà¹ indica la possibilitat que de molt de temps enrere als voltants del santuari de Lluç ja hi habitessin al llarg del període musulmà pastors esclaus, cristians, sotmesos als qui eren, en realitat, els propietaris de les terres de l'anomenat terme de "Muntanya".

Aquesta antiga població cristiana seria l'explicació més adient per justificar que just després de la conquesta de 1229 ja hi hagués un culte tan estès arreu de Mallorca a la Mare de Déu de Lluç, però fins hores d'ara no s'ha trobat cap document que ho pugui demostrar. Deixant de banda tota la vastíssima tradició oral que dóna suport a aquestes teories, el que sí és cert és l'augment continu de persones que anaven a aquell lloc, al principi i durant molts segles per devoció i, en l'actualitat no tant per culte sinó per la bellesa d'aquell indret geogràfic, la tradició i les facilitats de comunicació i desplaçament.

El nombre creixent de pelegrins i visitants comportà alhora una necessitat cada vegada més gran d'acondiconar la disponibilitat de rebre'ls, cosa que fou possible gràcies a les donacions que reberen els custodis de la Imatge de la Mare de Déu de Lluç i de la seva capella.

En altres ocasions hem tingut l'oportunitat de poder descriure part dels béns, mobles i immobles, que pertanyeren a la Col·legiata de Lluç² gràcies a la vasta documentació existent al seu arxiu, donacions, les quals, serviren per poder anar engrandint l'edifici i facilitar l'acolliment dels pelegrins.

A l'arxiu de la Col·legiata de Lluç es conserven milers de documents amb els quals sí es pot reconstruir la història del santuari, si més no des de la fundació de la primitiva capella i durant tot el temps de l'existència d'aquest lloc de pelegrinació fins a l'actualitat.

La vertadera història del santuari queda perfectament reflectida en els seus diferents àmbits com serien:

La construcció: quistors, acaptes, llibres d'obrerries.

¹ Bartomeu FERRÀ: "El santuario de Lluch", *BSAL*, X, Palma, 1903, 60-63.

² Pep BARCELÓ ADROVER: "Capbreu de Lluç de l'herència del cavaller Baltasar Tomàs", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 153-184.

Vida religiosa: actes priorals, llibres de sagristia, antifonaris, etc.

La vida quotidiana i la seva administració: llibres dels Priorats, de Presentalles, de deixes pies... i així fins a tots els aspectes imaginables.

Afirma l'historiador Busquets³ que els cavallers Templaris, als quals els correspongué alguns indrets del districte de Muntanyes, de la porció reial⁴ havien cedit part de la possessió de Margenó a la Casa de Lluc. Endemés, el citat canonge i historiador Mateu Rotger afirma que no ha vist aquest document així com tampoc el veu posteriorment el missioner dels Sagrats Cors, José Obrador Socías tal com ho explica a la seva obra⁵ tot i que afegeix: *en 1302 se habla ya del Campo de la iglesia de la Virgen María de Lluch, que evidentemente supone tal donación. Y como los Templarios fueron los favorecidos en el repartimiento con las alquerias de Lluch y Margenó, entre otras muchas, muy natural es que se atribuya a la Santa Casa del Temple el primer rasgo de generosidad para la Virgen.*

Els que sí hem pogut consultar són diversos pergamins, que al·ludeixen d'una manera directa a la intervenció del Temple en temes que estan relacionats amb la Santa Casa de Lluc i un lligall, motiu d'aquest trasllat, que es féu als començaments del segle XVII per un escrivà anònim, segurament amb la intenció de que quedés constància escrita de les diverses operacions que es feren des dels primers propietaris fins que el santuari arribà a la plena possessió de les seves terres.

Descripció del document

El lligall, manuscrit, està compost de sis folis de 450 x 350 mm. sense tapes i desfet per la humitat entre dos i tres centímetres a la part dreta externa dels folis.

No estan enumerats i per a més claredat de transcripció li hem donat una enumeració convencional del 1 al 6 r. i v. essent per tant un total de dotze pàgines escrites. Escripura de lletra cursiva molt clara amb calderons als títols de cada tema.

A les onze primeres hi ha el seguiment dels propietaris i alouers dels llocs descrits, Margenó, Molí, especificant les condicions per a la seva explotació depenent de l'aigua de la qual puguin disposar, les cases de Pollença i Ciutat, les quitacions corresponents i la concessió per part dels Jurats de Mallorca d'un canó d'aigua a la Posada de Ciutat.

Podem observar que a cada inscripció està indicat el número que li correspon al llibre d'actes o el senyal (signatura) per localitzar-les.

De la mateixa manera, l'autor es remet a les notes que es troben als llibres de la Cúria del Temple a Pollença, a Ciutat i als notaris en poder dels quals eren les corresponents escriptures.

També fa notar que el cens de la possessió de Margenó fou quitat dues vegades.

³ Rafel BUSQUETS: "Llibre de la invenció i miracles de la prodigiosa figura de Nostra Senyora de Lluc", *Lucus* (Edició facsímil), Inca, 1989, 65.

⁴ Ricard SOTO: *Còdex Català*, Palma, 1984, 68 v.

⁵ Joan OBRADOR SOCÍAS: *Santa Maria de Lluc. Historia de su Colegiata*, Palma, 1952, 34.

A la darrera pàgina es descriu la sentència dictada sobre la concessió o prohibició de tenir un camí des de la possessió de Son Massip passant per les terres del santuari. Aquesta sentència fou ratificada el 1594 pel aleshores bisbe de Mallorca, el Dr. Juan Vich i Manrique.

Críteris de transcripció

S'ha respectat en tot moment la grafia de l'original, afegint-hi únicament els signes ortogràfics que puguin donar més claredat al text.

Els noms propis i els topònims s'han conservat així com estan al manuscrit.

Els punts suspensius que apareixen representen la paraula o data que no hem posat i falta a l'original, en canvi els afegim per acabar una paraula o una que no hi era estant entre parèntesi.

Les paraules o números que han desaparegut pel deteriorament del manuscrit estan indicats al lloc on haurien d'estar.

Als peus de plana hi hem afegit les signatures dels pergamins custodiats al ACL que fan referència a la present transcripció.

Transcripció

f. 1r

Immables del Collegi de N^o S^{re}. de Lluch, Y alous propis, Y actas pertañens a aquells. Possecio de Lluch.

Los actas que es troban a est Collegi, axí de la possessió de Lluch, Molí y de la alcaria dita Margeanó, part de la qual té dita Casa des de la pressa de Mallorca que fonch en lo año 1229 fins el dia que entrà en ma y poder de la Cassa son los següents, tots los quals se troban nombrats, ahont més llargament se porrà veura lo contingut de ells.

A 4 9bre 1230 Arnau de Caresavel⁶, Comanador del Templa, en nombre de la dita Religió estableix, ad imperpetuo, a Pere de S^{to}. Leonardo y a Michel una Alcaria anomenade Arluch que és en lo terma de las Montañas en alou de est Templa, i delma de tots los fruits y a cens lo die y festa de S. Michel de satembra de quatre morabatins en or.

És dit acta N^o (romput a l'original)⁷

En 1238 se vené la dita possessió a cens en el Templa de quatre morabatins.

Y no es pot llegir lo acta N^o (romput a l'original)

A 1 Abril 1250. Bernat de Ulmo stableix a Gm. de Cumba la dita possessió ab càrrech de 25 qrs. ft. reservetiu, y de quatre morabatins en el Templa, tot pagador en la festa de St. Michel, y dit dita possessió adquirí de los Comanadors del Templa.

⁶ El seu vertader cognom era Cursavel.

⁷ A l'ACL, es conserva també un pergami sobre aquesta operació, signatura ACL, Perg. C.13-1 on apareix el nom complet del segon beneficiari: Michel Speciarri. En les notes successives que també tinguin la seva correspondència amb un pergami, a partir d'ara només en citarem la signatura i les observacions pertinents en cada cas.

És lo acta N^o (romput a l'original)⁸

A las chalendes de 8bre. 1272. Bernat de Ulmo, fill y hereu de Bernat de Ulmo q^o. y se Muller Barengeria, ab consell y voluntat de Berengeria, se mare, y altres amichs, sabent y atenet de que Gm. de Coma en a qui havian stablerta una possessió dita Allluch, com consta ab dits actas, a cens de 25 qrs. ft. a ell pagadoras, y a quatre Morabadians en el Templa, as ser-lí molt onorosa ya per

f. Iv

la tala que li fan los pelegrins qui van a visitar N^oS^{ra}. de Lluch, de hont està molt prop, també mateix per estar petxade⁹ de (...) de cens com que las ditas 25 qrs. ft. y dits 4 morabins en el Templa, y per altre part asser lo dit Gm. de Coma bon conrrador, per tal li dedueix las ditas 25 qrs. ft. cens que tansolament sian 20 qrs. ft. cens.

És dit acta N° 8.¹⁰

MARGANÓ

La Alcharia de Margenó, (portió de la qual poseiex dit Collegi) fonch stablerta a las Idus de 7bre. 1233. per Arnau de Carasavel, Comanador del Templa, la qual se anomenave a las horas Margearon, y consistia son destre¹¹ ab quatre jouades -que és cade jouade 16 quartarades-¹² a Terragó Montalbo, y a se mare Anglesia, a delma de tots los fruits y a cens de quatre morabatins en el Templa pagadors lo die de St. Michel del mes de 7bre. reservant-se emperò en dit stabliment los forns y Molí.¹³

És lo acta N° 2.

A las Chalendas de Juñy 1267. Ffrancesc Pons, procurador del Comanador del Templa, en dit nom establex a Gm. Canet totas aquellas terras que tenia, en lo terma de Margeanó, Tarragó de Montalbo ab lo cens en el Templa com dit las tenia. Y axí matex li stablex una jouade de terra la qual tenia lo dit Tarragó en la Alcharia dita Manut en alou que és del Templa ab cens de un morabatí en or bo en el Templa, pagador tots anys el dia de St. Michel del mes de 7bre.

És dit acta N° 5.¹⁴

A las chalendas de Juñy 1270. Vidal Armengol y se Muller Rumya venen a Gm. Vidal de Angles la mitat entrega de la Alcharia dita Margeanó que possehien en lo terma de las Muntañes de la parrochia de Scorcha. Y per la dona Mora, Muller de Barrauesi Pajani, notari, filla y hereue de Gm. Canet q^o. a cens de 20 qrs. ft. portades en la Vila de Incha, pagadoras en la festa de St. Michel, y a la Cassa del Templa a 21 sous cens lo dit dia, del qual nombre, axí del ft. com del diner tenga obligatió de pegar la mitat del cens.

És lo acta N° 6.¹⁵

A las Idus de 8bre. 1271. Gm. de Morante y se Muller Mora establexan a Bernat de Lluch, Baptiat, una sua Alcharia dita Margeanó ab

f. 2r

⁸ ACL, Perg. 13-3. En aquest cas s'ha de tenir en compte que la data és de "Anno ab Incarnatione Domini" començant l'any doncs el 25 de març.

⁹ Petxade: trepitjada.

¹⁰ ACL, Perg. C 13-6 ratificada aquesta reducció pel Comanador del Temple Ramon de Bastida al III Idus abril de 1274.

¹¹ Destre: Mida antiga longitudinal. Per extensió: capacitat d'un terreny. *DCVB*, IV, Palma, 1993, 348.

¹² La definició de jovada és la que aporta l'escrivà que féu el present capbreu, definició que coincideix amb el càlcul exposat per R. SOTO: *Còdex Català*, Palma, 1984, 26.

¹³ ACL, Perg. C 13-14. Al dit pergami també apareixen com a establerts, ensems amb els indicats, en Ramon Prepòsit i sa muller Arsendis.

¹⁴ ACL, Perg. C 13-15. Aquest document és un trasllat de l'establiment esmentat, signat per Ponç de Suribes, lloctinent del Comanador, confirmant el fet per en F. Pons, procurador. Al mateix pergami hi ha el trasllat de dues clàusules del testament de l'establert Guillem Canet. Tot traslladat pel notari Dalmau Moratoni a les Kal. de març de 1303.

¹⁵ ACL, Perg. C 13-16. i Perg. C 13-18.

ab cassa y viñes ab cens en el Temple de 21 sous tots anys a St. Michel ab cens reservatiu de 20 qrs. ft. en la festa de St. Miquel, bo, net y portat en la Vila de Incha.

És lo acta N° 7.¹⁶

A las Idus de Marts 1277. Bernat de Margeanó ven una Alcharia de Margenó a Juan Ballester ab càrrech de 20 qrs. ft. portades a la Vila de Incha, pagadores tots anys lo dia de St. Michel de 7bre. a la dona Mora, muller de Barrauesí Pajani, notari, filla y hereua de Gm. Canet y a cens de 21 sous pagadors lo dia de St. Michel en el Templa.

És lo acta N° 10.¹⁷

A las Idus de Maig 1278 Juan Ballester y se muller Ffrancina donen a contemplació de matrimoni a Rumia, se filla que casen ab Armenou de Finges, mitat ab indiuisio de Margenó, tota la qual stà obligada a 20 qrs. ft. a la dona Mora, muller de Barrauesí Pajani, notari, filla y hereue de Gm. Canet y a cens de 21 sous en el Templa, tot lo dia y festa de St. Michel de 7bre. y dit cens de ft. és portat en la Vila de Incha, de tota la qual cantitat tant de ft. com de diner tinga obligació de pagar la mitat de cens.

És dita acta N° 11.¹⁸

A las 8 Idus de Abril 1279. lo susdit Juan Ballester y Ffrancina se muller donan a la dita Rumia, cassade ab Armengou de Finges la altre mitat de Margenó ab cens a ne Mora, muller de Barrauesí Pajani, notari, portades a la Vila de Incha, de las quals dega pegar la mitat i axí matex la mitat de 21 sous cens en el Templa, tot lo dia de St. Michel.

És dita acta N^o (falta a l'original)¹⁹

A las 8 Idus de Maig 1280. Armengou de Fingis y se muller Rumia venen a Gm. De Cumba la mitat ab indiuisio de la Alcharia de Margeanó ab obligació de 10 qrs. ft. cens de n^o de 20 qrs. portades a la Vila de Incha a la Dona Mora, muller de Barrauesí Pajani, notari y a 10 sous 6 (diners) de n^o de 21 sous en el Templa, tot pagador lo dia de St. Michel de 7bre. com la altre mitat del dit cens pach Berenguer Vidal per possehir la altre mitat de dita Alcharia, la qual poseix ab la dita obligació.

És lo acta N^o (falta a l'original).²⁰

Quinto Idus X^{bris.} 1317 Barrenguer Vidal ven a Bernat de Cumba y a Barrenguer Scopheti la mitat ab indiuisio de la Alcharia de Margeanó a cens de 10 qrs. ft. a los hereus de ne Mora, muller

f. 2v

muller q^o. de Barrauesí Pajani, notari, portades a la Vila de Incha y a 10 sous 6 (diners) cens a lo Hospital de St. Juan de Hierusalem y antes en el Templa²¹, tot lo dia de St. Michel de 7bre.

És lo acta N° 14.

A las 4 Chalendes de 7bre. 1319. consta com Bernart de Cumba y Barrenguer Scopheti pertexan la mitat de Margeanó, la qual tota dita Alcharia de Margeanó stà obligada a Ramon Pajani a 20 qrs. ft. cens el dia de St. Pera y St. Pheliu y a 2 lliures 2 sous cens²², antes en el Templa y are a St. Juan de Hierusalem, y per la mitat ab indiuisio feren a los hereus de ne Mora, qui és lo dit Ramon Pajani, 10 qrs. ft. cens y en el Templa 21 sous cens.

Y ab la dita diuissió de dita mitat se pertexan per iguals parts lo dit cens. En la qual diuissió consta de las creus, affrontas y fitas aseñelades.

¹⁶ ACL, Perg. C 13-17. Trasllat confirmant lo dit, signat pel Comanador del Temple Ramon Sa Bastida, Fr. Borraci d'Apiaria, cambrer i Fr. Berenguer de Parafuguell.

¹⁷ ACL, Perg. 13-19.

¹⁸ ACL, Perg. 13-20. Al document el nom de l'espòs és Ermengou de Figueres.

¹⁹ ACL, Perg. 13-21.

²⁰ ACL, Perg. 13-22.

²¹ En virtut del Concordat signat entre el rei Sanxo i l' Orde de Sant Juan de Jerusalem als XII kal. de maig de 1314, ja abolit l'Orde del Temple, aquesta alqueria, amb molts altres béns, passaren a pertànyer als Santjoanistes.

²² Aquí es veu que a més d'actualitzar el valor del cens, doblant el preu en efectiu, també canviaren la data del pagament de la festa de Sant Miquel a la de Sant Pere i Sant Feliu.

La part que confronta ab la possessió de LLuch prengué Bernat de Cumba y la altre Berrenguer Scopheti.

És dit acta.....Nº 15.

MOLÍ

A les Idus de Maig 1302. Fr. Pere de St. Justo, Comanador de la Casse del Temple, de voluntat y consantiment de tots los demás frares de dita Cassa, establex a Bernat de Coma, a ell y a los seus perpètuament, un cassal de Molí ab una o dos molas, que puga adificar y fer en la Alcharia de Lluch, ço és del Camp de la Iglesia de la Verga Maria de Lluch fins el Cassal del seu Molí, el qual per los dit Comanadors li fonch allí aseñelat y determinat dins la sua alcharia, que és en lo terma de la Parrochia de Scorca.

En el qual cassal de Molí puga aportar una aygue de la font dita la La Font del Puig Ferrer, la qual encarre allí no corra, y altre aygue de la font dita La Font Teuca y las aygues que abaxen de Coma Frede, ab cens de un morabatí en or pagador tots anys lo dia de Nedal .

Y a le que lo dit Coma heurà edificat el dit molí y roderà alguna rode de aquell y molrà tinga obligatió a pegar tant per lo cens del dit molí com per dèssima y altres milloraments duas massamotines Jusefies²³, en or recta y de recta pes en la dita feta de Nedal tots anys.

És dit acta Nº 24.

El qual molí no tinga affecta sinó tansolament lo de las aygues el qual li fonch stablert, com ja stà dit per lo dit Comanador del Temple. Por ço que consta en las 3 Idus de Abril 1274 de com f. 3r

de com Ramon de Baptista²⁴, Comanador del Temple, de voluntat de dita Religió, sabent y atenant de que un molí que posseïa Gm. de Coma en la Vall de Lluc, en alou del dit Temple, scituat dins la Alcaria del dit Gm. de Coma star obligat a dita Religió a un morabatí de cens en or recta y de recta pes tots anys a dita Cassa del Temple, pagador lo dia de Nedal y aquell asser-li onerós, per tant li reduex aquell en que solament degue pegar tots anys en dita festa dos sous monede Reiall que en aquell temps eran de valor de 8 sous.²⁵

És dit acta Nº 9.

Trobant-se ja pues, los dits referis predios tots en ma y poder del dit Coma molts anys ja que es trobassen en poder de la Casse, a les 13 calendes de febrer de 1340. consta de com Ffrancesc de Coma, successor de de Bernat Coma, son pare, com de son testament consta en lo Nº 20 dels actas, el qual fonch donatari universal de Gm. Coma, son pare y Juane se mare, ab acta continuat en las 16 chalendes de Juliol 1288, habitador a las horas en la Alcaria de Cajmari, dona ab donatió pure etc. y per amor de Déu y se Mare Ssma. a les obres²⁶ de N^c. S^a SS^{ma}. de Lluch, qui eran Ramon de Sabellis, Ramon de Terrades y Bernat Serra, un tros de terra per fer lo pati de la Capella y habitatio de los pelegrins qui visitauen N^a Srª de Lluch, la qual terra era de pertinentias de la sua possessió de Lluch en alou del Temple aleshores de St. Juan de Jerusalem.

Y axí matex consta dit dia de com de com (sic) lo susdit stablí a dits referits obres tres trosos de terra de pertinentias de la dita sua possessió en alou dels dits y delma dels splets, los quals tres trossos de terra affrontan de una part ab los tros donat per dit pati y de altre part ab camí qui va de dita Capella a Ciutat y de altre a camí qui va de dita Capella a Pollença y altre ab torrent. Ab càrrech de 5 morabatins a raó de 5 sous per cade morabatí pagadors tots anys en la festa de St. Juan del mes de Juny.

²³ Massamotines: masmudines, moneda almohade equivalent a 5 sous mallorquins. Aquí ens trobam amb una redundància ja que les masmudines també eren conegudes amb el nom de "juzefines". Alvaro CAMPANER Y FUERTES, *Numismàtica Balear*, Palma, de Mallorca, 1879, 68.

²⁴ En realitat el Comanador aleshores era Ramon de Bastida. Julián GARCIA DE LA TORRE. *L'Orde del Temple a Mallorca*, Palma, 2007.

²⁵ ACL, Perg. C. 13-5.

²⁶ No es refereix a les obres sinó als obrers .

Són los actas N° 16.

Consta axí matex a las 12 Chalendes de Abril 1346 de com Pere Torrixol, curador y procurador de Remonet de Sabellii, successor de Ramon de Sabellis, aui seu materno.

Sabent y attanent de com lo dit Ramon feu llegat en son testament que feu un dia antes de las calendes de Juliol de 1345 en que en ell dexa y aseñala per lo amor de Déu y en refugi de los pelegrins qui van a visitar a N^o S^a. de Lluch y us de aquells, de qualsevol

f. 3v

qualsevol part que arriben en aquell camp de terra y aqueducto allí fet. Y axí matex unas Casses que allí matex se troben ab obligació de que sos hereus tinguen allí bonas y aptas habitacions, axí com lo dit Ramon las tenia y posseña, tot contiguo a le Casse de N^o S^a. de Lluch.

Volent emperò que lo que gastaue Jaume Canet, pre. y el jermà de Déu fray Jaume per los llums per selabrar en dita Iglesia sia a beneplacit de son hereu. Approuant axí matex la donatió feu a dit Jaume Canet y a son Compañe Jaume de certs dinés per certa annepentió de cert suffragis per la sua ànima, com és de veure en lo acta de N^o de 18 asser-li molt daños, per ço que, ultra de las obligaciones referides està dita Casse obligada a 2 lliures cens per lo valor de 5 morabatins.

Per tant, renuntia ditas casses, here y camp ab totes las suas intreguitats a los obres de la Casse de N^o S^a. de Lluch, ab las susditas obligaciones com de tot consta en lo acta N° 19.

Possehia emperó lo dit Ramon de Sabellis la dita font per donatió lin feu de dites aygues Ffrancesc Coma ab acta continuat a les 6 Chalendes de Juny 1344.

És dita acta N° 17.

Als 20 fabrer 1430²⁷ consta de com Antoni Majrata del Lloch de Cajmari ven la possessió de Lluch a Albartí de Meto²⁸.

És lo acta N° 23.

Als 22 Maig 1456 ab acta en la Cúria D. T²⁹. consta de com lo Canonge Juan Umbert pre. ven la dita possessió de Lluch y conforma lo referit la part de Margeanó el Magnifich Sr. Thomàs Thomàs, ciudadé de Mallorca per preu de 150 lliures contans y ab lo cens debaix scrit.

És lo acta N° 24.

P^o A le Casse del Temple, a St. Michel y a Nedal.....3 ll. 6 s.

2° A la Sra. Bruia, a St. Pere y St. Pheliu 20 qres. de las quals ne rep Juan de Galiane, Donsell de Mallorca.....3 qrs. 3 bs.

Gll. Castañer.....6 qrs. 3 bs.

Y Antoni Pontiró ls restans.....10 qrs.

Y per la part de Margenó

A Demià De Meto, portat a Incha..... 5 qrs.

f. 4r

La contrascrita possessió posseïx lo dit Collegi are, ab càrrech del matex cens per donatió fue lo Magnifich Sr. Thomàs Thomàs, Ciudadà de Mallorca com és de veure en las capbreuacions fetas en la C.D.T., continuat en lo dit lib. del actas del dit Collegi fols 14.

Ab obligació cade any de celebrar un offici solemna M^o lo dia de St. Juan del mes de Juny per la conservatió y augment de la Religió de St. Juan de Hierusalem.

Quitacions del dit cens

P^o. Consta ab acta en la C.D.T. de la Ciutat els 4 7bre. 1456. Bernat Duran, pre. y Juan Barthomeu, marcader, obrés de la Iglesia de N^o S^a de Lluch quitaren deu qrs. ft. tenia dret de rebre

²⁷ Notem que encara que no s'havia dut a terme la reforma del calendari gregorià aquí ja utilitzen la datació del calendari julià.

²⁸ DAMETO: *Història* ...

²⁹ Cúria del Temple. ARM.

sobra la dita possessió Antoni Pontiró, Donsell de Mallorca, de N° de las ditas 20 qrs. a que estaue obligade la dita poss°.

Consta en dita Cúria, regint aquella Rafel Pera, notari.

És dit acta ab señal **Pontiró** 10 qrs.

M(és). Consta en la dita Cúria els 26 9bre. 1459 haver quitat de N° de las 10 qrs. restans, Gm. Punter pre. pdor. del Rvd. Nicolau Casses , pre. y Prior del Collegi y Casse de Nª Sª de Lluch, com de se procura consta en poder de Gm. Benegam, notari, els 19 fabrer 1458. 6 qrs. y tres bs. ft. a Gll. Castañer de N° de las ditas 20 qrs, rebia sobre la dita poss° de Lluch.

Consta en dita Cúria, regint aquella ales ores lo dit Rephel Pera, notari..6 (la resta falta a l'original)

Y si bé en la Cap(brevació) feu lo Collegi de la dita poss° fet del lib. de hactas diu asser-se quitades 3 qrs. 3bs. ft. feia dita poss° de N° de las ditas 20 qrs. a Juan de Galiane, Donsell de Mallorca, scrit tot en acta de consenblant quitatió fet en la C.D.T. de la Ciutat els 14 Juliol 1459. dita quitatió fonch a favor de Antoni Pontiró, la qual quitatió de 3 qrs. 3 bs. ft. feia la dita poss° a dit Galiane, els quals dinés de que quitava Pontiró foren proceits de la quitatió li feren los obres de la Cassa de Lluch.

Y axí és dita quitatió en fauor del dit Pontiró, subintrans en el dret del dit Galiane, com se dexa clarament veura en lo acta en señal **Galiana** .

Però després foren quitades en 1459. Ab acta en la C.D.T. de la Ciutat

f. 4v

com se veu ab un alberà firmat per Rafel Pera, notari, regent la Scriuania del T. de la Ciutat, en que en ell confessa, entre altres cossas, hauer rebut del Rd. Gm. Punter, pre. Pdor. Del Prior del Collegi de Lluch, lo selari de lo acta de la quitatió feta de las ditas 3 qrs. 3 bs. ft. a dit Galiane sots els 22 7bre. 1459.

És dit alberà en lo lib. de entrades y axides fetas per lo dit Gm. Punter, pre. ab señal **Gm. Punter** y en fol del dit lib. 11 pde. 16. y axí van fora con a quitades. 3 qrs. 3 bs.

Quitació del cens de Margenó

Y si bé axí matex per lo cens feia dita poss° per la part de Margenó, que era 5 qrs, ft, aportades a le Vila de Incha, constaue asser aquellas quitades per lo Rd. Gll. Vaquer, pre. Prior de dit Collegi ab acta continuat en la Cúria de. T. de la Vila de Pollença sots els 21 Juñy 1528, el qual diner fonch proceit de la quitatió feta per Mn. Antoni Càneues de Mosso de 6 qrs. ft. feia per la sua poss° dita Famania a dit Collegi a Miquel Seguí de la Vila de Pollença, las quals aquellas poseia per compre n'evia feta de Benet Bajona, marcader, com se veu.

És en acta ab señal **Sigui**.

Ja antes ere quitat dit cens a Demià de Meto per lo Rd. Gm. Ounter, pre. y Pdor. del dit Collegi, com consta ab acta rebut en la C.D.T. de la Ciutat, regint a las ores aquella Rephel Parera, notari, els 5 Abril 1460 y fonch feta dita quitatió de 50 lliures li digué en taule lo Sr. Thomàs Thomàs, cavaller, a compta de 500 lliures hauia promeises a le Casse de Lluch.

Y ditas 50 lliures digué lo dit Punter, pre. en el dit Demià de Meto els 7 Abril com de tot desleradement se veu en lo lib. de entrades y axides de dit Gm. Punter, pre. y en el fol de aquel 3, pde. 3ª.

Y axí fonch lo dit cens quitat dos vegades.

És dit acta de dita quitatió ab señal **De Meto**.....5 qrs.

f. 5r

Cassas de Pollença

Més té y poseiex dit Collegi unas Casses scituades dins la Vila de Pollença en alou q. son de St. Juan de Hierusalem com a successor de la heretat de Beltasar Thomàs, fill de Thomàs Thomàs, en virtut de transectió feta entre part de una Beltserar Thomàs, fill de Melchior, nebot del susdit Beltesar y net de Thomàs Thomàs y de altre dit Collegi, com consta ab acta rebut per Perot Fullane y Ant^o Carlas, notaris, els 20 Abril 1526 el qual se troba ab señal **Beltesar Thomàs.**

Y axí matex en lo lib. de las Àpocas³⁰, fol. 143.

Y dit Beltesar Thomàs ditas casses poseia con a successor de Thomàs Thomàs que aquelles comprá de Ffrancesc Desbruj³¹ ciutadà de Mallorca per preu de 20 lliures com consta ab acta continuat en al C.D.T. de la dita Vila els 16 Abril 1459.

Té dit acta per señal **Bruí.**

Cassas en Çiutat

Més té y posseiex dit Collegi unas Casses scituades dins la Ciutat de Mallorca en la Parrochia de Sta. Eulàlia prop la font antigament dita den Candler en el carrer del gigs en alou q. són dels hereus del Magnífich Juan Spereneu y de Margaritta muller del Magnífich Juanot Gartia Despí, Ciutadà de Mallorca, hereus de la Magníficha Sra. Elisabet de Sala, muller del Magnífich Juan Salas q^o.

Las quals casses comprà en nom de dil Collegi lo Rd. Juan Girart, pre. y Prior de dita Cassa del Rd. Ant^o Andreu, pre. Beneficiat en la Iglesia Chatadral de Mallorca per preu de 60 lliures y ab obligatió del cens de baix scrits, com de tot llargament consta ab acta rebut en poder de Christofol Vicens, notari els 12 Maig 1541.

És dit acta ab señal **Girart.**

P^o. Feia ditas casses de cens a Gil. Axertell çessionari dels hereus del Magh. Basser q^o. çessionari del Magfh. Pera

f. 5v

Pere Terrella, donzell de Mallorca en la festa de St. Thomàs Apòstol tres lliures...3 ll.

2° En el Rd. Comú de Sta. Eulàlia y a los aniversaris de aquella tres lliures quatre sous tots a anys en la festa de la Ephifenia.....3 ll. 4 s.

Quitatió del dit cens

Als 6 Juliol 1570 ab acta en poder de Christofol Vicens, notari, quità lo Rd. Ant^o Alonzo, pre. y prior del dit Collegi las sus ditas tres lliures quatre sous feian ditas casses en els aniuersaris de Rd. Comú de Sta. Eulàlia.

És dit acta ab señal **Alonço**3 ll. 4 s.

Als 28 Maig 1612. en poder de Pere Mut, notari, se quitaren las demunt ditas tres lliures cens feian las susditas cassas ab pòlisa en taula administrade per M^o Hieroni Sales a le Sra. Ffrancina Garau y Senglade, V^a Curadora de la heretat del q^o Ant^o Garau son marit.....3 ll. s.

Concessió de Aygue per la possade de la Çiutat

Als 30 Abril 1545. en poder de Perot Genouart, notari, Scrivà de la Universitat y Regna de Mallorca, consta de com los Magnífichs Jurats del Reyna consedexan un diner de aygue per las casses de la possade de Ciutat.

Conste dit acta per señal **Aigue.**

Actes de quitacions y differens concessions

³⁰ Àpoca: Document que acredita haver-se cobrat un deute. DCVB, *sub voce*.

³¹ DESBRULL.

A ... Marts 1353, en poder de Barnat Sale, notari, consta de com Pera Bartran y Gm. Pons, marcades, obres de la Capella de N^a Srª de Lluch de la Isla de Mallorca, se encaregan en favor de Bernat Martí Pajerio, Ciutadà de Mallorca y per nessecitat de dita Capella 20 morabatins a rao de 8 sous cade u. Los quals après fo-

f. 6r

foren quitats per lo Dr. Morro, Metje y Pere Sales, obres de la dita Capella ab acta rebut en poder de Pere Sinderia, notari, els 20 Janer 1393.

Són dits actas ab señal **Pajerio**.

A 21 fabrer 1430, en poder de Ffrancesc del Poseigo, notari, consta de com Antt^o Majrate, habitador en la parrochia de Selua en lo Lloch de Cajmari, dona ab donació pura etc. a le Capella de N^a Srª de Lluch 24 sous cens tenia dret de rebre sobre la poss^o dita lo Barrechar, scituade en ditas Montañes.

És dit acta ab señal **Barrechar**.

A 25 8bre 1556, en poder de Barthomeu Mudoy, notari, consta de com Juan Llufriu de la Vila de Pollença fa donatió del jus luendi del cens, tant de ft. com diner fa la sua poss^o dita Almedraue en el Rvd. Juan Cabanellas, pre. y Prior del Collegi de Lluch.

És dit acta ab señal **Llufriu**.

A 10 8bre 1559, en poder de Antt^o March, notari, consta de com lo Rvd. Refel Bonenat, pre. y Prior de dit Collegi feu quitatio de quatre qrs. ft. feia de cens dit Collegi com hereu de Rvd. Gil. Vequer, pre. olim prior a Barthomeu Bonet com a successor de la dona Juane muller que fonch de Blay Bonet.

És dit acta ab señal **B** (falta la resta a l'original)

A 15 Agost 1558 en la Cúria del Templa de la Ciutat consta de com lo Rvd. Barthomeu Ripol, pre. y Prior del dit Collegi feu quitatio de una gra. ft. cens a le Srª Anne, muller dexade del Magnifici Parot Parató, Ciuta(dà) de Mallorca q^o. y a Perot Parató son fill, succeint per sos medis a Bernat Seluat de la Vila de Pollença en el qual cens stau obligat dit Collegi per certas terras scituades en lo terma de la Vila de Pollença en alou de la C.D.T..

És dit acta ab señal (falta a l'original).

A 9 Juñy 1621, feu quitatio lo Rd. Bordojo a les ores prior que començà en 1619, finint en 1621,³² de vuit sous cens feia dit Collegi per la heretat de Bernat Totxo a los aniuersaris de Pollença per aniuersari del dit Bernat Totxo.

Consta en fol. del seu Priorat 100 pàg. 1³³. Y axí matex consta ab alberà del dits pres. firmat. És ab señal (falta a l'original)

f. 6v

³² El càrrec de prior era elegit per dos anys començant el dia primer de setembre i acabant el 31 d'agost. De tota manera al llarg dels priorats hi ha hagut distints priors que ho han estat varis biennis seguits o reelegits al cap d'uns anys. ACL, Ps. Priorats.

³³ Apareix al llibre de Priorats ACL, Ps. 040, 100 v. (139 digitalitzada) la següent inscripció: *Memòria de quitatio de Polença*. Ha quitat M^o Pera Cunil, prevere vuit sous que la casa de Ntra. Senyora de Lluch feya an als anniuersaris de Polença y ha pagat ab la rata sinc liuras y onza sous y dos. Y asso als 9 de Juny 1621...V ll. XI s. II.

Sententia Arbitral

Als 22 9bre 1594 consta en poder de Antt^o Juan Pasqual, notari, de una Sententia arbitral feta entre parts, de una Arnau Bon Masip, fill y hereu de Arnau Bon Masip y de altre dit Collegi, en que es pratania per part del dit Bon Masip poder tenir camí per lo camp dit de las Parades y fonch declarat de que dit Bon Masip y sos successors no degan tenir camí per dit camp sinó que anant de Casse sua y poss^o en Ciutat o venir de aquella o qualseuol altre part, degan arribar a le Creu de pedra deuant de la Casse de Lluch, prop de la alzina anomenade den Massip y lo dit Collegi age de donar y donan a dit Massip y a sos successors loch per fer son Camí de la dita Creu per sobra lo torrent, tirant torrent de la Foradade, tirant per lo torrent fins a le font la qual se diu de la Andarrocade ahont es la portio de la poss^o del dit Massip ab la poss^o de dita Casse de Lluch.

La qual sententia arbitral fonch aprouade per lo Ilm. Rdm. Sr. D. Juan Vich y Manrich, Bisba de Mallorca.

Es dit acta ab señal **Parades.**

RESUMEN

Gracias a la devoción popular, el Santuario de la Virgen de Lluc ya desde los tiempos de la conquista de la Isla de Mallorca por el rey Jaime I en 1229, se ha visto favorecido por donaciones “inter vivos”, regalos, herencias y acciones de gracias que ayudaron al engrandecimiento del santuario tanto en lo referente a su culto como a las obras dedicadas al mismo y a sus peregrinos.

A principios de 1600 un autor anónimo se dedicó a recopilar los datos de diversas porciones de las posesiones de la Colegiata, probablemente para que, teniendo constancia de los diversos propietarios por cuyas manos habían pasado hasta los tiempos actuales, poder demostrar feacientemente su propiedad.

Así encontramos el primer establecimiento de la alquería de Lluc, la de Margenó, el Molino y diversas propiedades, no únicamente de sus alrededores sino de las situadas en Pollença y Ciudad de Mallorca.

De la misma manera, en la transcripción del Capbreu motivo del presente trabajo también se incluyen las firmas de los pergaminos conservados en el Archivo de la Colegiata de Lluc que corroboran el citado Capbreu, con algunos comentarios añadidos en los casos que hemos considerado conveniente.

ABSTRACT

Thanks to the popular devotion, the Sanctuary of the Virgin of Lluc already from the times of the conquest of the Island of Majorca by king Jaime I in 1229, have been favored by alive donations , gifts, inheritances and thanksgivings that helped as much to the extension of the Sanctuary with respect to their cult as to works dedicated to he himself and to their travelling ones.

At the beginning of 1600 an anonymous author dedicated itself to probably collect the data of diverse portions of the possessions of the Colegiata, so that, having certainty of the diverse proprietors whose hands had happened until the present times, to be able to demonstrate his property feacientement.

Thus we found the first establishment of the farmhouse of Lluc, the one of the one of Margenó, the Mill and diverse properties, not solely of its environs but of the located ones in Pollença and Palma de Mallorca.

In the same way, in the transcription of the Capbreu reason for the present work also the signatures of the parchments conserved in the File of the Colegiata de Lluc that corroborate the mentioned Capbreu, with some commentaries added in the cases are included that we have considered advisable.

Noves dades sobre un *lapiscida* basc: Joan dez Payti (1504)¹

ANTÒNIA JUAN VICENS²

A Mallorca, a la Baixa Edat Mitjana, hi havia gent de distinta condició i variada procedència. La seva situació estratègica dintre del Mediterrani ocasionava, no només, la constant arribada de mercaderies sinó també de viatgers, esclaus, immigrants i artistes (o artesans), entre molts altres. És precisament un d'aquests darrers el que ara ens interessa, concretament un *lapiscida*³ basc: Joan dez Payti.⁴

La nova aportació és donar a conèixer el seu inventari⁵ acompanyant-lo d'un comentari amb tota una sèrie de consideracions sobre la seva figura. El document data de 1504, el recull un protocol del notari Martí Terrers i té una extensió de cinc folis amb bon estat de conservació, exceptuant algunes taques de tinta que dificulten la lectura de certes paraules.

Ara per ara només hi havia publicades dues dades sobre aquest picapedrer. Gràcies a una d'elles se sap que era basc i que va participar un any abans de la seva mort, l'octubre de 1503, a una junta d'experts, amb altres mestres mallorquins, sobre unes obres faedores a l'absis de l'església del convent de Santa Clara de Palma.⁶ La segona s'acceptaria com a bona en el cas de que fossin la mateixa persona ell i Joan d'Espeyto, *lapiscida* que va actuar com a testimoni en un contracte d'aprenentatge entre el sard Salvador Guiso i Joan Sagrera el març de 1503,⁷ fet bastant probable si es té en compte que dez Payti mantenia relacions amb Joan Sagrera amb qui havia participat a la junta d'experts. La diferència en la grafia no reflectiria més que la diversa forma de recollir per escrit la pronunciació d'un nom no gaire corrent entre els que estaven acostumats a escoltar els notaris mallorquins.

Encara que sigui de forma dispersa hi ha publicats tota una sèrie d'inventaris de *lapiscidae* i treballadors de la pedra extrets en la majoria dels casos dels arxius per Gabriel

¹ Aquest treball ha estat possible gràcies a la concessió d'una beca predoctoral de la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació del Govern de les Illes Balears i s'inclou dins el projecte I+D+I HUM2005-04035, dirigit per la Dra. Tina Sabater, que investiga l'escultura gòtica del segle XV.

² Desig expressar el meu agraïment a la Dra. Tina Sabater pel seu suport a l'hora d'emprendre la tasca de la investigació, i a la Dra. Maria Barceló per l'ajuda i consells en l'elaboració d'aquest article.

³ S'ha optat per fer un ús freqüent del terme *lapiscida* perquè és més ampli que el de picapedrer ja que engloba a tots els treballadors de la pedra, tan constructors com escultors.

⁴ El col·lectiu de biscaïns a la Mallorca del trànsit a la Modernitat era nombrós.

⁵ Jaume SASTRE MOLL: "L'obra pictòrica com element decoratiu, sumptuari i devocional a les llars medievals mallorquines, en el trànsit a la modernitat", *BSAL*, 59, Palma, 2003, 78. La referència documental apareix en aquest article però no com a Joan dez Payti sinó com a Joan d'Espanya.

⁶ Gabriel LLOMPART: *Miscelánea de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, 1999, Doc. 162.

⁷ Gabriel LLOMPART: "Sagreriana Minora", *BSAL*, 39, Palma, 1983, 407-434, Doc. 15.

Llompart.⁸ Una nova contribució al tema no estaria de més a fi i efecte de que en la mesura que es van trobant i publicant noves dades es puguin arribar a extreure conclusions a varis nivells sobre aquest col·lectiu, encara força desconegut tot i la informació amb la qual contam, perquè aquesta encara no ha estat estudiada en profunditat ni sistematitzada.

A més, és un document interessant per conèixer dades quotidianes relatives a un *lapiscida* oriünd de fora la Corona d'Aragó. És cert que fins que els investigadors no hagin fet un buidatge sistemàtic complet dels protocols notarials i altres sèries dels arxius mallorquins i si no es troben altres notícies relatives a aquest tema es farà difícil tenir un coneixement més complet sobre diferents aspectes com, per exemple: la forma de vida dels picapedrers i escultors forans a Ciutat de Mallorca, el seu establiment a l'Illa, les relacions que mantenien amb els altres membres del gremi, la seva solvència econòmica, la situació familiar, les obres que realitzaven...

Per extreure algunes conclusions serioses s'haurien de confrontar un grapat de documents d'aquest tipus però això no impedeix que a partir d'aquest inventari es puguin fer tota una sèrie de comentaris sobre un basc que es va instal·lar, va treballar, va formar família i va morir aquí, a Mallorca.

Joan dez Payti vivia a la parròquia de Santa Eulàlia,⁹ al carrer del Molí del Vent, del qual no n'ha quedat rastre físic a la toponímia urbana de la ciutat de Palma però que per constància documental el podem ubicar prop de la plaça i porta de Sant Antoni dels Porcs i de l'hostal del Peix.¹⁰ Les cases eren de la seva propietat i les tenia *sots alou propri* és a dir que no havia de pagar a ningú per elles, fet que per altra banda no comportava un poder adquisitiu més elevat.¹¹

Quan va morir ja se li havia concedit la ciutadania, d'això es dedueix que devia dur un cert temps residint a l'Illa¹². Segurament degué arribar sol i va formar família aquí. El dimecres 14 d'octubre de 1500 es redactà el contracte matrimonial del picapedrer Joan dez

⁸ Sobre Pere Mates veure Gabriel LLOMPART: "Pere Mates, un constructor y escultor trecentista en la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 34, Palma, 1976, 91-118.

Sobre Cristòfor Vilasclar i Simó Xaverí veure Gabriel LLOMPART: "Sagrèria Minora... doc. 9 i 10, respectivament.

Sobre Francesc Llinàs veure Gabriel LLOMPART: "Maestros albañiles y escultores en el Medievo Mallorquín", *BSAL*, 49, Palma, 1993, 249-272, Doc. V.

Sobre Huguet Barxa veure Gabriel LLOMPART: "Més precisions sobre Huguet Barxa, imagnaire medieval", *Estudis Baleàrics*, 62/63, Palma, 1997, 53-59.

Sobre Francesc Torres veure Gabriel LLOMPART: *Miscelánea de pintura y picapedrería...* Doc. 146.

⁹ A Ciutat de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana, la majoria dels treballadors de la pedra que es troben documentats residien a aquesta parròquia tot i que no amb exclusivitat, també n'hi ha a la resta de parròquies en què es dividia la Ciutat.

¹⁰ Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La Ciudad de Mallorca*, Palma, 2006, 297, 302 i 304.

¹¹ Compari's per exemple l'inventari d'Huguet Barxa amb el de Joan dez Payti. Les diferències són clares tot i que el primer tingué les cases sota alou.

¹² Les altres referències que es tenen sobre ell són d'un any anterior, i no es fa cap altra especificació que anomenar-lo *vascone* i *lapiscida Maioricarum*. Això tot sol no és indicatiu de que no li haguessin concedit encara la ciutadania ja que al mateix inventari trobam les dues denominacions: "lapiscide Maioricarum" i més avall "lapiscida civis Maioricarum".

Payti, *vascone*, amb Catalina, filla de Pere Avellà de Petra, però en el moment resident a Ciutat, i de la seva muller Angelina. El dot sols consistia en 30 lliures. Entre els testimonis figuraven els *lapiscidae* Daniel i Sebastià Pou i el llibreter Jaume Irdís.¹³ Tenien un fill de nom també Joan, qui devia ser un nin perquè s'especifica que estava en la edat en què encara no li havia crescut barba (*etate impuberis*). Tal vegada l'edat del fill podria ésser un indicador sobre el temps que duia dez Payti vivint aquí. Hi ha un document de 1480 publicat per Pere A. Sanxo¹⁴ en què els jurats escrivien al governador perquè aprovàs unes disposicions que atenyien als estrangers que es volien establir al Regne. Aquests demanaven que menestrals forans no poguessin obrir botiga a condició que duguessin la seva família amb ells o que en formassin una aquí. Com a conseqüència ocasionaria l'establiment definitiu al regne de l'estranger i per tant amb ell es quedarien els beneficis econòmics que aquest s'hagués pogut endur en tornar a la seva ciutat o país d'origen. Si el forà no complia aquests requisits, es veuria obligat a fer feina a la botiga d'algué de la ciutat que practicàs el seu mateix ofici. És cert que tal vegada aquestes disposicions no afectassin tan directament als treballadors de la pedra com si podien fer-ho a altres col·lectius artesanals com per exemple pintors o argenters, però si més no és un punt que resulta significatiu i que no s'hauria d'obviar perquè pot donar algunes pistes sobre el possible establiment definitiu a Mallorca de dez Payti i la formació d'una família aquí si es té en compte que el més probable és que la seva dona fos mallorquina.

A més, que a l'inventari no consti ni botiga ni obrador i que no s'hi trobi cap referència a algun estri del seu ofici vol dir que no devia fer feina pel seu compte sinó que segurament estava llogat o formava part d'alguna colla de picapedrers, tal volta amb els Pou o amb els Sagrera, concretament amb Daniel Pou o Joan Sagrera amb els quals es troba relacionat a les referències documentals existents i que més endavant es comentaran.

Si es posa atenció en els béns materials que s'esmenten en el seu inventari,¹⁵ (la casa: continent i els objectes: contingut) s'apreciarà que les seves propietats corresponen a una casa senzilla de gent més bé modesta.

L'immoble consta de dues plantes: a la baixa es troben entrada i cuina, i a l'alta, on es pujava a través d'una escala, cambra i menjador. Es veu que les dimensions de l'habitable difereixen bastant del d'altres *lapiscidae*: la propietat de Pere Mates tenia un nombre bastant més elevat de dependències: entrada, cambra, cambra de la torre, sala, cuina, rebost, habitació sobre l'entrada, habitació contigua a la cambra major, habitació baix l'escala, graner, celler i quadre.¹⁶ Igual passa amb la d'Huguet Barxa, també de dos pisos però les dependències d'aquesta es comptaven en un nombre molt major que no les de Joan dez Payti: un parell de cambres inferiors, en una d'elles era on dormien els esclaus,¹⁷

¹³ ARM, Prot. T-9878, 60-61v. Document cedit per Maria Barceló Crespi.

¹⁴ Pere A. SANXO: "Sobre el estrany al Regne (1480)", *BSAL*, 19, Palma, 1923, 82-83.

¹⁵ ARM, Prot. T-859, 30-32.

¹⁶ Gabriel LLOMPART: "Pere Mates..." 97. S'ha de tenir en compte que Pere Mates era un cas excepcional entre el seu col·lectiu, salvant totes les distàncies, alguns han apuntat que ell equivaldria al segle XIV el que Guillem Sagrera al XV.

¹⁷ Que disposàs d'esclaus potser sigui un indicador d'una major solvència econòmica.

cambres superiors, estable, hort, cuina, menjador, porxo...¹⁸ La casa de Cristòfol Vilasclar, igualment de dues plantes, estava dividida en les següents: menjador, cambra, despensa, cambra de l'escala, cuina al pis superior i una estança anomenada *l'altra casa* que segurament devia ésser un espai adossat a l'habitable principal.¹⁹

L'inventari més semblant al del basc és el de Simó Xaverí. L'alberg d'aquest es dividia en entrada, menjador, cambra i cuina, igual que el de dez Payti, sense que de l'inventari es desprengui si l'immoble tenia una o dues plantes²⁰.

També destacar que, igual que l'esmentat Xaverí i a diferència de Cristòfol Vilasclar, no posseïa altres propietats fora de l'alberg on vivia com pogués ésser algun hort o pedrera,²¹ ni gaudia dels beneficis que li pogués reportar el pagament d'algun censal.

Els objectes no difereixen molt del que se sol veure a la resta d'inventaris de persones de semblant categoria social, el que més s'aprecia són els estris i atuell relacionats amb la cuina i el menjar i la roba de la llar i personal. Pel que fa als primers dir que la seva vaixela comptava amb algunes peces d'obra de Màlica, però aquest no és un aspecte molt destacable ja que el que denominaven obra de Màlica era comú a moltes cases mallorquines d'aquella època.²² No hi manca, de totes maneres, l'espasa, arma que sol aparèixer, quasi sempre, a totes les vivendes. El mobiliari es redueix a una taula a l'entrada, sis estormies a la cuina, a la cambra, un llit amb el seu corresponent atuell, dues cadires plegadisses i altres objectes on guardar-hi coses com algunes caixes i cofres; al menjador també hi ha un arribanc, un banc i una taula.

L'únic element decoratiu de la casa es troba de nou al menjador i es tracta d'una *cortina de paret* (un tapís, amb tota probabilitat) amb pintures de caràcter religiós.

Pel que fa als aliments que podia tenir emmagatzemats només consta el forment que tenia dintre les caixes d'un arribanc, altra vegada a una estança del pis superior: el menjador.

Resulta estrany que l'únic comentari que es faci sobre el pa, aliment primordial i base de tota dieta, sigui una panera on es guardava, sense esmentar res que intervingui en el seu procés d'elaboració (la pastera, alguna post de pastar, librells...). No necessàriament tothom havia de tenir un forn a casa seva; per això estaven els forns *de puja* o públics on la gent anava a coure els aliments,²³ però sí que l'elaboració sempre se solia fer a casa.

¹⁸ Gabriel LLOMPART: "Més precisions...".

¹⁹ Gabriel LLOMPART: "Sagreriana Minora"...Doc. 9.

²⁰ Gabriel LLOMPART: "Sagreriana Minora"...Doc. 10.

²¹ Cristòfol Vilasclar posseïa un camp, dues pedreres amb casa, una a Cap Blanc i l'altra a la marina de Felanitx i una casa situada a Rafalbeitx (se suposa que a la pedrera). Veure nota 17.

²² Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *Terrissa: dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma, 1996.

²³ Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La ciudad de...* 294.

Jaume SASTRE MOLL: "Forns senyorials i forns de puja en el Regne de Mallorca", *VII Congrés el Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria populars a Mallorca*, Palma, 2006, 153-172.

Que era una persona pobre o amb escassos recursos, al manco de liquidesa, també ho demostra el que tingués empenyorades dues culleres d'argent i una olla.

Es desconeix l'edat que tindria quan morí i és cert que per establir conclusions serioses es fa necessària l'aparició de nous documents, però, així i tot, és pot llançar qualche hipòtesi a partir d'alguna dada aportada pel mateix inventari. Se sap que va haver de ser medicat, perquè la vídua fa constar que de cinc ducats que havia trobat del seu difunt, una part va servir per pagar les medecines. Vol dir això que va patir una llarga malaltia, o tal vegada que fou víctima d'un accident laboral que el va tenir prostrat al llit fins a la seva mort i per amainar el dolor es varen veure obligats a medicar-lo?²⁴ Que tingués un nin, podríem dir, petit, no és un indicatiu de que el dit dez Payti fos un home "jove", més, sabent que les dones quan es casaven, en la majoria dels casos, era amb homes que gairebé els duplicaven l'edat. Però si s'ajunten aquests dos punts es podria apuntar la hipòtesi que no va morir essent un home del tot vell.

Les consideracions sobre la seva vida laboral i sobre les relacions que pogué tenir amb altres treballadors de la pedra de Ciutat de Mallorca són punts del tot interessants per intuir com es va establir aquí, de qui va rebre ajudes per fer-ho, en cas de que en rebés, si gaudia de reputació entre els seus companys, etc... De nou es topa aquí amb la manca de dades empíriques que només permet moure's en el terreny dels "suposats" i els "tal volta". No obstant això i sempre a partir de les dades constatables que es tenen es poden fer una sèrie de comentaris que poden donar alguna llum, encara que aquesta sigui tènue.

Com i per què va arribar Joan dez Payti a Mallorca? Pel que fa a la primera pregunta indubtablement ho va fer per mar: se sap que Mallorca era una cruïlla de camins, que la seva posició estratègica facilitava el comerç tant amb el sud de França, com amb Itàlia o el nord d'Àfrica, sense comptar les costes llevantines de la Península, fins i tot s'arribava a Flandes a través de l'estret de Gibraltar, fent escala a alguns enclavaments estratègics com per exemple Lisboa, entre d'altres.²⁵ Seria possible que algun vaixell procedent de Flandes i amb destí Mallorca hagués recalat a algun port del Cantàbric des d'on s'hagués embarcat dez Payti? No se sap però pareix una opció més raonable que no que s'hagués desplaçat per terra fins a algun port de la Corona d'Aragó (Barcelona o València, per esmentar els més importants) i que d'aquí s'hagués adreçat cap a Mallorca.

Pel que fa a la segona pregunta, es fa més difícil llançar algunes suposicions, donat que res es coneix fins que un any abans de la seva mort es troba participant amb altres picapedrers mallorquins a una junta d'experts sobre unes obres a l'església de Santa Clara de Palma,²⁶ i mesos abans fent de testimoni en un contracte d'aprenentatge.²⁷ Però el més probable és que arribàs a Mallorca per iniciativa pròpia, segurament cercant feina.

²⁴ També podria ser que no es tractàs de cap d'aquestes dues opcions.

²⁵ Francisco SEVILLANO COLOM: "Mercaderes y navegantes mallorquines", J. MASCARÓ PASARIUS (coord.): *Historia de Mallorca*, Palma, 1971, 431-520.

Francisco SEVILLANO COLOM: "De Venecia a Flandes (Vía Mallorca y Portugal, S. XIV)", *BSAL*, 33, 1974, 1-33.

²⁶ Veure nota 2. Concretament aquesta va tenir lloc el dia 1 d'octubre de 1503.

Com s'ha apuntat més amunt, que no consti al seu inventari cap estri o ferramenta que tingui que veure amb la seva professió pot indicar que treballava per a un altre picapedrer, a la seva colla. Es pot confirmar, gràcies al document extret per Gabriel Llompart, amb qui mantenia contactes: Joan Sagrera, Jeroni Ferrer i Daniel Pou, que són els altres *lapiscidae* que participen a la junta a Santa Clara. També hi apareixen Andreu Salort, Pere Sastre i Joan Salort, però aquests són catalogats de *architectoribus*.

Si s'hagués de vincular l'activitat de dez Payti amb algú d'aquests qui té més probabilitats és Daniel Pou, a qui també s'anomena a l'inventari del difunt; però sense descartar del tot a Joan Sagrera si es dona per suposat que dez Payti i d'Espeyto són la mateixa persona.²⁸

De totes maneres s'ha de dir que segurament gaudia d'un cert respecte entre els seus companys, això es veu en què –en el cas de que fos encertada la suposició de que fes feina amb la colla dels Pou o dels Sagrera– va ser elegit per participar i tenir veu i vot en aquesta junta.

Un altre punt a considerar és si hi havia més bascs (“biscains”), que practicassin el mateix ofici que dez Payti, residents a Ciutat de Mallorca i si varen relacionar-se amb ell.

Quan algun estranger arribava a una nova ciutat el primer que, per lògica, devia fer era mirar d'entrar en contacte amb qualque paísà seu i amb més motiu si aquest era del mateix gremi.

Consta un Pere López, àlies Biscaí que segons Onofre Vaquer²⁹ procedia del Regne de Castella i tenia la seva residència a Valldemossa.³⁰ El més probable és que l'apel·latiu Biscaí correspongui a la zona del Regne d'allà on era oriünd. No s'ha trobat cap altra notícia anterior a aquesta, la qual data de 1515.³¹

Amb aquestes dades no es pot dir que dez Payti i Pere Biscaí entrassin en contacte i desconeixent quan Pere arribà a Mallorca no es pot assegurar que en fer-ho, dez Payti encara fos viu.

També hi ha constància documental d'un altra *lapiscida* de nom Joan Biscaí,³² que comprà una casa al sastre Jaume Enric (?), a la parròquia de Santa Eulàlia al mateix carrer on tenia el seu alberg dez Payti: el del Molí del Vent.³³ Dia, mes i l'any en què es va fer aquesta compra-venda resten en blanc, només se sap que el protocol notarial on queda

²⁷ Veure nota 3.

²⁸ Veure nota 3.

²⁹ Onofre VAQUER: “Immigrants a Mallorca (1500-1550)”, *BSAL*, 54, Palma, 1998, 123.

³⁰ ARM, Prot. LL-6, 96v-97.

³¹ Maria Barceló Crespí va publicar un altre document sobre aquest picapedrer datat el 1517 en el qual establia un contracte de treball amb el notari Antoni Ramiro per realitzar unes obres a casa seva, a Petra. En aquest cas el dit Pere continua residint a la parròquia de Valldemossa i l'àlies ja ha estat pres com a llinatge: “Petrus Bischay” en lloc de “Petrus Lopes”. No hi ha dubte de que es tracta de la mateixa persona: Maria BARCELÓ CRESPI: “Nous documents sobre l'art de la construcció”, *BSAL*, 59, Palma, 2003, 221-248, doc. XXI.

³² Aquí es podria haver repetit el cas de Pere López, àlies Biscaí, qui va acabar essent Pere Biscaí.

³³ ARM, Prot. P-400, 26v-27.

recollit data de 1504; per tant no es pot saber amb certesa si aquesta es feu abans de morir Joan dez Payti, amb la qual cosa és difícil assegurar que hagin estat veïnats. De totes formes és de destacar que dues persones, suposadament vingudes d'una mateixa zona geogràfica, acabin tenint residència al mateix carrer.

De tot això el més significatiu és que Joan dez Payti no sigui l'únic picapedrer oriünd d'aquella zona que va arribar a establir-se i fer feina a Mallorca tot i que, documentalment, no es pugui demostrar que arribassin a tenir relació.

Apèndix

1504, setembre 13 (divendres)

Inventari del *lapiscida* Joan dez Payti realitzat a instàncies de la seva vídua Caterina

ARM, Prot. T-859, 30-32.

Inventarium bonorum hereditatis Johannis

d'Espayti, lapiscide Maioricarum.

(...) mullieri

Die veneris XIII mensis septembris anno predicto M^o D^o quarto

In Dei nomine amen. Cum ob doli maculam evitandam omnenquem suspitionis (?) materiam tollendam heredes, tutores et curatores et omnes (...) generaliter qui alienam gerunt administrationem (?) teneantur et debeant inventarium facere de bonis eis delatis et quorum administrationem (?) habent ne ultra vires teneantur hereditarias sed potius (?) gaudere valeant beneficiis inventarium confirentibus a jure indultis In circo ego Catarina uxor Joannis dez Payti lapiscida civis Maioricarum quondam tutrix et curatrix legitima Joanne filie mee et mihi et dicto quondam viro meo comunis etate impuberis que unacum pregnantu meo de quo im presentiarum ego gravidasu (?) sive pregnans heres est dicti eorum patris ab intestato defuncti cum de iure non videatur quis sine herede decedere qui reliquit uxorem pregnantem. Cum pro(...) dotis mee et aliorum jurium meorum qui ego habeo et mihi competent (?) in hereditate predicta et de bonis eiusdem ad describenda bona omnia dicte hereditatis ian dicti quondam viri mei et ea ut infra inventarienda procedo apud Martinum Terrers notarium infrascriptum ante tamen posite per cum iussu meo signo venerande sancte crucis

E primerament atrobí en la dita heretat del dit quondam mon marit hun alberch o cases hon aquell habitava e morí finant sos derrers dies la nit de nostra dona de agost prop passat situades en la present Ciutat de Mallorca en la parròquia de Santa Eulàlia en lo carrer del Molí del vent tengudes en alou propri dins les quals cases atrobí les coses següents:

Primo en **la entrada** atrobí una taula ab quatre petges tinentes ab ella.

Item dos alfabetes per tenir oli dins les quals havia entorn XII quartans de oli.

En la **cuyna baix** atrobí una olla de coure mitgensera.

Item una altra olla d'altri qui sta penyora per vint sous qui hi prestà mon marit.

Item una paella ab sa giradora.

Item una paella.

Item un ast mitgenser

Item atrobí una caldera de aram mitgensera sobre la qual havia prestats VIII sous lo dit mon marit.

Item sis stormiesde palma usades.

Item sis escudelles, dos plats i una librella ensisamera tot obra de Malica.

En la **cambra** al repla de la scala atrobí primerament hun llit de camp ab sa màfega de palla ab son travesser de fluxell e tres coxins de fluxell los dos grans e hun petit ab dos lensols de bri e stopa de quatre telas cascú usats ab una flassada de borra usada.

Item una caixa de alber ab son pany e clau dins la qual havia primerament quatre lensols tres nous e lo hu usat de bri e stopa tots de quatre teles.

Item dos tovalles de taula usades cordellades.

Item tres camises del defunt dos noves e l'altra usada.

Item dos tovalloles de bri e stopa e una de filempua usades.

Item dos tovalles de pastar una nova l'altra usada

Item pos dos culleres de argent d'altri stan penyora la una per dos cruats l'altra per tres cruats

Item una capsa pintada hon havia una penitencia grossa d'asabeia

Item una corretia, cap e civella d'argent ab nou platons lo peix de ceda morada.

Item hun segell e hun scut e dos verguetes tot d'or.

Item una capsa blanca buyda.

Item dos servidores de palma hon stan los draps y cosetes de la criatura de qui so? prenys.

Item hun cofre vell pintat ab son pany e clau hon ha forment per al menjar qui ab altra forment qui es d'alt pren suma de XIII quarteres.

Item una servidora de palma.

Item una caixa de alber ab son pany e clau dins la qual havia primerament hun capús de mescla del dit defunt.

Item unes calces de stamenya de grana.

Item hun gipó de drap leonat

Item hum sayo ab mànegues violat.

Item V? rams de stopa (...) debanat.

Item una panera de canya per tenir lo pa.

Item una sanalla nova de palma de dos barcelles e una de spart de una barcella.

Item una servidora de palma per a partera.

Item dos cadires plegadisses.

En lo **menjador d'alt** atrobí hun artibanch de dos caxes ple de blat ja demunt scrit.

Item hun banch larch ab sos petges nou.

Item una taula larga ab sos petges tot de alber.

Item una cortina de paret ab figures de la Passió de Iesuchrist sobre tela.

Item hun traverser ple de borra sotil.

Item mig quintar de Ili de la terra.

Item hun barral de vidre de tres quarters.

Item hun sach de (...) de una quartera.

Iten una spasa del dit mon marit.

Item una castanya de mig quarter e dos brocals de vidre.

Item huns ferros de cuynar.

Item dos (...) e dos culleres del fust.

Item dos sanalles de palma d'anar comprar a plassa.

Item atrobí en la dita heretat que té vuy (...) Daniel Pou dos draps lo hu vintè l'altre drap (...) negre los (...) dels quals dos draps son encara degudes.

Item atrobí sinch ducats mort lo dit mon marit qui han servit a pagar les medecines sepultura e (...) del dit defunt.

Hec autem et non alia bona que superius sunt scripta inveni ego dicta Catarina in hereditate dicte quondam Ioannis Dez Payti viri mei prout ad meam devenerun noticiam protestor tamen que (...) aliqua alia bona invenero ea omnia que (...) fuerit (...) scribi et reponi faciam in hoc presenti inventario vel alio legitimo documento omni fraude et malignitate cessantibus (...) et exclusis. Actum est hoc in Civitate Maioricarum de veneris XIII mensis septembris anno a nativitate domini M^o D^o quarto. Signum meum Catarine Dez Payti predictae. Que hec dicto nomine laudo et firmo.

Testes: huius rei sunt Georgius Domenech et Bernardus Barceló

paratores Maioricarum.

BIBLIOGRAFIA

- M. BARCELÓ CRESPI: *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca Baixmedieval. (Part Forana)*, Palma, 1994.
- M. BARCELÓ CRESPI; G. ROSSELLÓ BORDOY: *La ciudad de Mallorca*, Palma, 2006.
- G. LLOMPART MORAGUES: "Pere Mates, un constructor y escultor trecentista en la *Ciutat de Mallorca*", *BSAL*, Palma, 1976, 91-118.
- G. LLOMPART MORAGUES: "Sagreriana Minora", *BSAL*, 39, Palma, 1983, 407-434.
- G. LLOMPART MORAGUES: "Maestros albañiles y escultores en el Medioevo mallorquín", *BSAL*, 49, Palma, 1993, 249-272.
- G. LLOMPART MORAGUES: "Més precisions sobre Huguet Barxa, imaginari medieval" *Estudis Baleàrics*. 62/63, Palma, 1997, 53-59
- G. LLOMPART MORAGUES: *Miscelánea de pintura y picapedreria medieval mallorquina*, Palma, 1999.
- P. A. SANCHO: "Sobre el estrany al Regne (1480)" a *BSAL*, 19. 1923, 82-83.
- JAUME SASTRE MOLL: "L'obra pictòrica com element decoratiu, sumptuari i devocional a les llars medievals mallorquines, en el trànsit a la modernitat", *BSAL*, 59, Palma, 2003, 47-88.
- JAUME SASTRE MOLL: "Forns senyorials i fors de puga en el Regne de Mallorca" *VII Congrés el Nostre Patrimoni Cultural: arquitectura i enginyeria populars a Mallorca*, Palma, 2006, 153-172.
- F. SEVILLANO COLOM: "Mercaderes y navegantes mallorquines" a *J. MASCARÓ PASSARIUS (coor.) Historia de Mallorca*, 1971, 431-520
- F. SEVILLANO COLOM: "De Venecia a Flandes (Vía Mallorca y Portugal, S. XIV)", *BSAL*, Palma, XXXIII, 1974, 1-33.
- O. VAQUER BENNÀSER: "Inmigrants a Mallorca a la segona meitat del S. XV", *BSAL*, Palma, 51. 1995, 125-139.

RESUMEN

Nueva aportación sobre el lapiscida vascón Joan dez Paity establecido en Mallorca y afinado en la isla a raíz de su matrimonio. A través del inventario post mortem establecido por Caterina su viuda se pueden extraer aspectos de su vida doméstica. Se establecen además comparaciones con otros miembros de la colonia vasca establecida en la isla a inicios del siglo XVI.

ABSTRACT

This paper offers a new contribution to the knowledge of the Basque *magister* in construction technique Joan dez Paity, inhabitant of Majorca after his marriage. It has come to some aspects of domestic life according to the *post mortem* inventory by his widow Caterina. In addition, the author exposes comparisons with some other from members of the Basque colony.

Son Bauçà de la Torre Rodona i Son Moranta (Deià)

-Dues possessions, dues històries, un mateix emplaçament-

TOMÀS VIBOT RAILAKARI

Les cases de Son Bauçà i Son Moranta (separades pràcticament per una paret mitgera) s'assenten sobre la falda occidental del torrent Major de Deià. La possessió de Son Bauçà de la Torre Rodona s'inclou dins la reduïda selecció de les finques històriques de Deià. El seu passat està marcat especialment per la ubicació, muntant sobre la vila i la mar, exposada directament als constants perills de saquejadors i corsaris que patí la contrada. Aquesta conjuntura determinà que vora les primitives cases s'hi bastís una torre de defensa, d'estructura singular, fet que marcà la cognominació dels seus propietaris: els Bauçà de la Torre Rodona. Si ens basam en aquest apel·latiu, podem situar de manera aproximativa l'aixecament d'aquesta torre al segle XVI, ja que en 1585 apareix documentat un membre de la nissaga dels Bauçà amb el determinant, fet que no s'havia donat fins aleshores: Sebastià Bauçà de la Torre Rodona. Es tracta de l'única torre de secció circular que hi ha a Deià i una de les poques amb aquest tipus al llarg de tot el territori illenc (la Torre d'Ariant, Bàlitz d'Avall, sa Devesa, etc.). Per això, els seus propietaris aviat foren coneguts amb aquest determinant, el que també els serví per diferenciar-se dels Bauçà de Lluc-alcari.

Per altra banda, Son Moranta ha arribat a avui dia a recer de Son Bauçà, encara que és de justícia assenyalar que les cases gaudeixen de la mateixa antigor i compten amb una sèrie d'elements arquitectònics que la fan força interessant.

Bona part de les notícies històriques que coneixem d'aquestes possessions ens ha arribat de mans de l'historiador Josep Segura Salado. Com ja hem dit més amunt, un dels propietaris més considerables del segle XVI fou Sebastià Bauçà de la Torre Rodona, oficial del Sant Ofici de la Inquisició. En 1585 obtingué la confirmació d'un privilegi de franquesa que també afectava altres famílies com els Gayà, Rosselló, Munar i Tries, fet que venia a confirmar la preeminència d'aquesta nissaga dins l'àmbit local. Aquest privilegi l'eximia a ell i als seus descendents de contribuir a les càrregues comunes.¹

Però ben aviat, en 1592, l'Ajuntament interposà plet sobre aquest privilegi medieval, un fet que provocà la ira d'en Sebastià Bauçà que, com a mesura de pressió, féu instal·lar una barrera en el camí del Pont de la Cala, que passava pels seus dominis. Com que ningú no podia impedir el pas per un camí reial, sobretot tenint en compte que aquest obstacle podia interferir la fugida de qualsevol que fos atacat pels bandejats o els pirates, s'avengué

¹ Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, Palma, 1973, 33.

a fer-la llevar. El 1631, després d'anys de tibantors, l'Ajuntament de Deià aconseguí per via judicial que els Bauçà i les altres famílies privilegiades contribuïssin com els altres habitants, i els va fer pagar els retards de tots aquests anys de prebenda, cosa que feren a partir de 1636.²

Dos anys abans, però, quedà demostrada la implicació dels Bauçà de la Torre Rodona en la vila de Deià, sobretot pel que fa a la seva defensa, gràcies a la contribució que feren per aixecar la fortalesa de sa Pedrissa. En aquesta època l'arrendatari de la possessió era un tal Joan Oliver *Bou*.³

Com podem comprovar, les primeres notícies fidedignes dels propietaris de la Torre Rodona daten del segle XVI. Tot i això, els Bauçà —abans de ser cognominats amb el determinant de la Torre Rodona— apareixen en centúries anteriors, sobretot al segle XV, moment que sembla que les diferents branques d'aquest llinatge s'anaven assentant al llarg del territori deianenc. Així, en la contribució monetària que feren els habitants de Deià per a la reforma de l'església de Valldemossa hi apareixen esmentades tres representants d'aquest cognom: Bartomeu Bauçà *e sos fills*, Joan Bauçà i Bartomeu Bauçà.⁴ No és forassenyat pensar que la descendència d'un d'aquests s'esdevindrà un Bauçà de la Torre Rodona a la centúria següent.

Tornant al segle XVII, gràcies a un document de 1621 sabem que Vicenç Bauçà de la Torre Rodona havia fet donació d'un olivar situat vora la possessió, dins pertinences de Son Moranta.⁵ En els *Stims* de 1699 la possessió figura a nom del prevere Sebastià Bauçà, i estava valorada en 6.250 lliures. A més tenia una peça de terra i vinya dins Son Moranta, un altre bocí de terra i olivar entre Son Moranta i el camí Reial i finalment un hort al lloc conegut com pont de la Cala.⁶ Aquest propietari fundà el fideïcomís sobre la possessió.⁷ Vint-i-dos anys més tard continuava en mans del mateix propietari.

Per altra banda, En 1622 la possessió de Son Moranta era de Joan Antoni Ripoll, fill d'Antoni Ripoll. El dia 19 d'abril d'aquest mateix any s'inventarien els seus béns, entre els quals, a més de la possessió tenia un hort damunt la tafona de Son Moranta i una vinya situada vora la possessió. Gràcies a aquest document sabem que a principis del segle XVII que les cases de Son Moranta es distribuïen en una entrada, una botiga, un celler, la cambra dita *de la iaia*, la cambra situada més a prop de l'entrada, la cambra de damunt el celler, una cuina dins la qual hi havia la tafona i finalment la cambra de damunt el trull.⁸ En 1699 Son Moranta era de Joan Ripoll *Rebassa*,⁹ Posteriorment sembla que se n'havien segregats almenys tres bocins a nom de Pere Miquel Canals, qui tenia una "aixida" a Son Moranta, un olivaret vora el camí Reial i l'anomenat vinyet de Son Moranta.¹⁰

² Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, 33.

³ Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, 33.

⁴ Jaume ALBERTÍ; Ramon ROSSELLÓ: *Història de Valldemossa (1230-1516)*, Mallorca, 1999, 193

⁵ ARM, Prot. 5.089, 95.

⁶ ARM, D 1.283, 408.

⁷ ARM, Prot. T. 797, 19-20v.

⁸ ARM, Prot. 1.232, 280-273.

⁹ ARM, D 1.283, 406.

¹⁰ ARM, D 1.283, 406.

En entrar a la dècada dels vint del segle XVIII, Sebastià Bauçà de la Torre Rodona es trobava en greus problemes econòmics pels deutes generats durant la centúria anterior. Per això, els Bauçà es veieren obligats a sol·licitar una reducció en les càrregues censals amb què la propietat estava gravada. Sabem que n'aconseguí almenys una, en concret en la que mantenia amb el convent de la Misericòrdia.¹¹ Malgrat això, l'Audiència segrestà els béns de la possessió, el que immediatament generà importants dificultats donat que la família Bauçà no podia pagar ni tan sols algunes de les més petites càrregues amb què estava gravada. En aquella època la possessió es trobava arrendada a Joan Masroig, dit del Molí. Un dels nombrosos creditors fou el calderer Aleix Torrelló, qui aviat denuncià que tenia llogada des de 1674 la caldera d'aram de la tafona a Sebastià Bauçà i aquest encara no li havia pagat. Una altra denunciante va ser Caterina Contestí, muller del doctor Joan Ferragut, a qui Sebastià Bauçà, juntament amb els seus oncles i nebots, devien una important suma de doblers.¹²

En 1732 Son Bauçà de la Torre Rodona apareix a nom de Joan Bauçà, casat amb Aina Rul·lan¹³ Pocs anys després, en 1757, s'afegí l'escut d'armes de la família Bauçà sobre el portal forà de les cases (una banda d'or sobre un camp blau), possiblement com a fruit d'alguna reforma duta a terme.

El 3 d'octubre de 1800 comparegué Joan Bauçà de la Torre Rodona davant l'escrivania de Cartes Reials per denunciar que tenia dret de rebre dotze hores d'aigua cada setmana de la font Fresca¹⁴ Dos anys més tard, aquest mateix confirmà davant la mateixa institució que també en tenia de l'aigua de la font del Molí "que cae dentro del torrente de dicho lugar para el riego de sus tierras".¹⁵

En 1818 la possessió de Son Bauçà de la Torre Rodona era del senyor Bartomeu Bauçà i fou valorada en 12.260 lliures. Comptava amb dues quarterades de camp de reguiu de primera qualitat; set quarterades d'olivar de primera qualitat, vuit quarterades de segona i tres quarterades de tercera; i finalment hi havia dues quarterades d'hortalisses. Per altra banda, Son Moranta apareix a nom de Bartomeu Marroig i tenia dues quarterades de camp de reguiu de segona qualitat; quatre quarterades d'olivar de segona qualitat i dues quarterades de tercera. Fou valorada en 2.980 lliures.¹⁶

El 26 d'octubre de 1830 es capbrevaren novament els drets d'aigua de la possessió de la Torre Rodona, aleshores en mans de Joan Bauçà. Per un costat tenia dret a l'aigua procedent de la font del Molí ubicada "dentro del torrente de dicho lugar" i també de la font Fresca.¹⁷

Sembla que cap a mitjanç del segle XIX, tant Son Moranta com Son Bauçà iniciaren un procés de segregació de diverses parts entre els mateixos familiars. En 1869 Son

¹¹ ARM, PROT. T 797, 16-16v.

¹² ARM, SEGRESTS, peça B-19, núm. 6.

¹³ ARM, PROT. M 2.006.147v.

¹⁴ ARM, ECR. 889, 92.

¹⁵ ARM, ECR. 889, 91-92.

¹⁶ ARM, D 1295, 61.

¹⁷ ARM, ERC 889 101v.

Moranta apareix a nom de Caterina Ripoll Gamundí, qui en donà un bocí a Francesca Marroig i Ripoll. Una altra part, formada per Son Moranta, el Canyet Rodó, els Ribassos, l'hort de Son Moranta, Can Janer, Can Perxa i la vinya d'en Petra eren de Bartomeu Marroig i Rul·lan, qui la donà a Caterina Maria Marroig i Frontera.¹⁸

En 1890 Son Bauçà era de Caterina Bauçà i Marroig, qui la deixà en herència a Antoni Vives i Bauçà. Uns anys més tard, en 1906, hi apareixen com a titulars els germans Bartomeu, Caterina, Isabel, Francesca, Pere Ignasi i Maria Vives Mas.¹⁹ Son Bauçà passà al seu fill Bartomeu Vives, qui es casà amb Magdalena Vives. Avui és de Francesca Vives i Vives.

El conjunt arquitectònic de Son Bauçà i Son Moranta palesen una evolució històrica complexa, basada en importants ampliacions i afegiments, el que ha desembocat finalment en un conjunt força interessant. Basta observar-lo des de qualsevol punt elevat per descobrir l'envitricollada disposició dels aiguavessos. Les dues cases originàries dels segles XV i XVI ha evolucionat donant un conjunt de quatre habitatges on actualment romanen sis famílies.

Les cases de Son Bauçà s'alcen al davant d'una curta carretera que encara manté restes de l'antic empedrat. El portal forà es troba desplaçat a l'esquerra respecte de l'eix de les cases. És fet de carreus de pedra viva i perfila un arc rodó de sis dovelles més la clau, amb els brancals formats per dues peces asimètriques travades en sec. L'àrea del portal es clou amb un carcanyol, fet amb el mateix tipus de carreus. Sobre la clau hi ha l'escut de la família Bauçà (una banda de color d'or sobre un camp blau), que malauradament presenta diversos desperfectes, el més important la manca de l'elm cavalleresc que rematava la part superior. Dins el camp hi podem veure el relleu de la data «1757», que respon molt probablement a l'any d'ubicació de l'emblema. A l'esquerra del portal hi ha un petit pedrís disposat transversalment, mentre que a l'altra banda se n'adossa un segon, amb colcador. Més a la dreta, vora l'escala de l'antiga cotxeria, s'obre el portalet de la garrovera. La primitiva façana de les cases només comptava amb dues finestres situades al primer pis, de les quals resta una completa (la que se situa sobre el portal forà) i l'ampit de la segona (que modernament fou transformada en finestra balconera). En època moderna, se n'hi obrí una tercera al centre. Al porxo se n'hi localitzen quatre, d'estructura canviant a causa de les modificacions i recol·locacions dutes a terme bàsicament durant el segle XX. Aquesta mancança d'obertures està en relació amb l'orientació de la façana, totalment oberta a tramuntana i sense cap tipus de barrera natural al davant, el que provocava que durant els temporals el vent i, fins i tot, l'aigua s'hi escolassin.

El portal forà dóna a un pas empedrat força ben conservat, fet a partir d'una retícula de lloses disposades geomètricament i omplertes de còdols. La coberta és de bigues. A la dreta hi ha els antics estables, avui emprats com a llenyers. A través d'un gran arc d'ansa paner —també de pedra viva— s'accedeix a la clastra, de dimensions força reduïdes. A l'esquerra arrenca l'escala que puja fins a una part de la planta noble, mentre que al fons s'obre un portal que comunica amb la planta baixa de les cases. A la banda de ponent s'hi

¹⁸ ARM, C. HIP. 783.

¹⁹ ARM, C. HIP. 783.

adossat un bell coll de cisterna i el portal d'accés a la tafona, la dependència més important quant a l'economia de la possessió.

La tafona ocupa una gran sala rectangular, de gran alçat, amb coberta de dos trams: una primera a un aiguavés i una segona plana, separades per un gran arc de descàrrega. Compta amb el trull, la fornal amb la caldera i una biga d'om, amb tots els seus components: cuixera, quintar, creuers, espiga i cavall. Al fons se situen els dos graners, coberts per la clàssica volta de canó.

L'observació atenta de les estructures fa pensar que l'edifici medieval de Son Bauçà ocupava només el primer aiguavés, sense la clastra i amb un tram de la tafona. Posteriorment, possiblement cap a finals del XVIII o principis del XIX, s'ampliaren les ales de ponent i migjorn, el que determinà el tancament del recinte originant la clastra.

La torre de Son Bauçà és l'element més singular del conjunt històric i la que determinà, com ja s'ha dit, la cognominació d'una branca de la família dels Bauçà. Una de les poques il·lustracions històriques —encara que força esquematitzada— es troba al mapa del Cardenal Antoni Despuig i Dameto (1784). Segons el dibuix, s'hi pot apreciar que la torre es trobava exempta. Del primitiu portal d'accés encara en resta un petit indici en forma de llindar, visible dins el soterrani de la torre. Des del punt de vista constructiu crida molt l'atenció que fos alçada sobre un entorn força accidentat, de roca viva. L'estructura es distribueix a partir quatre plantes d'alçat (si hi incloem el soterrani), amb una coberta de teula a dues aigües. Josep SEGURA SALADO²⁰ li atribueix una alçària de setanta pams. Els murs tenen una amplària de quasi un metre. L'exterior mostra un parament de morter i pedra, sobre el qual s'entrelluen encara algunes espitlleres emprades per repel·lir els atacs. Durant unes obres de rehabilitació modernes s'obrí un gran finestral apaïsat a la part superior orientat a llebeig. Antigament, segons el mateix autor, aquí dalt "en temps serví per aixoplugar les municions".²¹ Una altra intervenció de principis de la dècada dels cinquanta del segle passat baratar l'escala de ferro interior per una de caragol de vaixell, aquesta de fusta. També s'obrí la finestra rodona de la part de tramuntana. Una darrera intervenció transformà un portal de carro exterior en una finestra. Josep SEGURA SALADO ens dóna una darrera explicació força interessant sobre la torre: "La porta antiga era d'alzina, de 7 ½ pams d'alt per 3 ½ d'ample; quan s'engrandí el portal i es destruí el caragol original per a convertir-la en vivenda, a principis de segle, s'arrabassà la barra; a ella es podia veure gravada la data 1515, tal volta fos la torre més antiga de Deià i per això, al no tenir un model que copiar, la fessen rodona".²² A diferència d'altres, no hi ha cap planta que contengui volta: la planta baixa és de bigues, mentre que el primer pis té un bastiment de corbades.

A la part posterior, seguint el camí graonat de Son Moranta, s'arriba a la façana posterior de Son Bauçà, destinada durant molts decennis com a casa dels senyors. Tot aquest aiguavés fou construït com a ampliació de les cases de Son Bauçà, cap a finals del segle XVIII o principis del XIX. Aquesta circumstància encara es palesa en el nom del

²⁰ Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, 35.

²¹ Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, 35.

²² Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, 35.

portal forà que els habitants fan servir: “el portal nou de Son Bauçà”. L’edifici compta amb tres plantes i mostra un aparell de pedra calissa rejuntada amb morter. Per executar el portal es feren servir dues peces a la base i petits carreus de marès. La part superior fou solucionada amb un arc escarcer, amb les dovelles perfectament adobades. A l’esquerra hi ha la finestra de la cuina, mentre que a la banda contrària resten les pilastres d’un antic porxo, avui desmuntat. Sobre el portal s’ubica una finestra balconera flanquejada per dues més, de dimensions més reduïdes. El porxo mostra tres obertures regulars i la cornisa és acabada segons és habitual a Tramuntana, és a dir, amb teules sobremuntades.

La façana de Son Moranta, orientada a llevant, té tres plantes d’alçat, amb el parament decorat amb macs. El portal forà és rodó, flanquejat per sengles pedrissos. Es troba cobert per una terrassa moderna, sostinguda per dues pilastres de formigó. Al porxo s’obren dos finestrons d’arc rodó, tipologia que es pot veure a altres possessions de la part central de Tramuntana.

La tafona d’aquesta possessió se situa en una gran sala amb coberta d’un aiguavés orientada a llevant. L’accés es fa a través d’un portalet de llinda. L’interior es distribueix a partir de dos pisos: la tafona se situa a la planta baixa mentre que la primera es destinava a sostre, al qual s’accedeia a través del portal exterior del porxet i en una època més recent per una escala interior. En primer lloc se situa el graner, de volta de canó. Sobre el mur de la dreta resten les menjadores de les bèsties. A la zona central hi ha el trull, que mostra un rutló força singular ja que és cilíndric amb una rebava exterior i no troncocònica com és costum. A l’esquerra, ja sota el sostre, s’ubica la fornal amb la caldera. De la paret surt la síquia amb pica que l’alimentava des de l’exterior a partir d’un ramal de la font des Molí. La gran condensació de fum que sorgia de la fornal propicià la instal·lació d’un sistema d’extracció, regulat per una paleta. Al fons dret de l’estança se situa la biga, amb tots els components, a excepció dels creuers. Segons tradició oral, la tafona féu les darreres trullades a principis de la dècada dels seixanta del segle passat.

Annex documental

Document 1. Inventari de la possessió de Son Moranta, redactat el 19 d'abril de 1622

“Item se atroba en dita eretat unas cases ab se ixida devant le porta tengudas sots alou del s^{or}.
Abat de la Real ab càrrech — dins les quals se troba lo sagüent.

En la **entrada**

Item una taule de morer ab sos petjas bona

Item dos banchs de poll usats

Item tres cadires de morer ab sos sitals y respal·les de cuyro usades

Item una escopeta ab sos aparells de flasco flasquillos

Item en lo armari quatre brocals, sis toses, una ampolla, una castanya ab se gornitió y beyna y telebart usada

Item un coltell sens beyna y una mitja lanse ab sos ferros

Item dos retaules de guix ab alguns sants

Item uns torns de filar seda ab dos rodes y caldereta usats

Item un caxó vell sens tancadura buyt

Item retaule guarnit de llenya usat ab alguns sants y le Passió de Xto.

En la **botiga**

Item quatre alfàbias olieras senseras de tenor de 200 co. unas ab altres buydas

Item dos alfàbias de tanir olives buydas

Item una masura y cadaf de terra yambut de carabassa

En lo **saller**

Item una bóta de circha seixanta cort. buyda y tres carratells de tanor de 16 corts., uns ab altres en que ní ha un poc de vin blanch, los altres buyts

Item sis alfàbias de tanir vinagre y olivas en què hi a un poch de vinagra, les altres buydas

En la **cambre de la yaya**

Item un llit de pots y banchs, màrfega y flesada usat

Item un artibanch de poll ab se tancadura y clau dins lo qual hi a que lo sagüent que son alguns actes en pragami y llibras de alberans

En la **cambre mes prop de la entrada**

Item un llit ab pilarets de poll ab se màrfegue, matalas y flesade tot usat

Item un pavelló de brinet lis usat

Item dos caixes, una de poll, l'altre de cirer ab se tancadura y clau

Item dos stovalles ordilleras usades

Item dotza torcabques usats

Item sis llenols de bri y estopa usats

- Item un vestit estamena negra usat
 Item une cape estamena negra usada
 Item una cape de friseta usada
 Item tres àbits stemenya negra, un ab gorbions los altres llissos usats
 Item unas faldillas estemenya clor de romaní ab gorbions usades
 Item un gipó llista usat
 Item un cos de (...) guarnit usat
 Item un gipó tefetà negra usat
 Item unas faldilla y camisola de fustí blanch usat
 Item dos daventeras obrades y usades
 Item dotze tovalles de filampua usades y dos (...) usats
 Item quatre cuxinets brinet de cassa enrandes usades y quatre cuxins plens de borra usats
En la cambre demunt al saller
 Item un llit de pots y banchs, màrfege y flasada tot usat
 Item una caxe de pi ab se tancadura y clau buida
 Item un covo de obra de terra
 Item un alembí per fer aygüe
En la cuyna y teffona
 Item dos ferros de cuynar usats
 Item una caldera de fer bugada usada
 Item un cosi de terra senser
 Item una pella usada
 Item sinch llumaners entre grans y xichs usats
 Item una dotzena plats de terra y altre de escudellas y quatre ollas de terra
 Item sis covons de cullir olivas y fruita usats
 Item truy en la teffona y botiga ab son gorniment sens caldera
 Item dos arades ab sos aparells de jou, axanguer, cuxins, reya y damés usat
 Item una destral, un càvech, tres xades ab sos mànech tot usat
 Iteme dos gerras y un llibrell de terra
En la cambre demunt lo trull
 Item deu canyisos de fer cuques usats
 Item sinquanta esportins usats
 Item una caxe de pi ab se tancadura y clau buyda
 Item un mul y pes en edat y coxo ab son bast, sàrria y corda tot usat
 Item un cub ab tres congrenys usat
 Item una portadora usada”²³.

**Document 2. Sobre el casament entre Joan Bauçà de la Torre Rodona i Caterina Anna Rul·lan
 (26 se setembre de 1712)**

“In Dei nominet ett.. Jo Sebastià Bauçà dit de la poss. la Torra Redona de la vila de Dayà: Sabent y attenent que en messos passats haver-se tractat matrimoni entre vos, Catarina Anna Rul·lan, filla de Gabriel y Anna Canals, cónjuges, ab Juan Bauçà, mon jermà, per medi del Señor Juan

²³ ARM, Prot. 1.232, 280-273.

Marroig del Molí de dita vila, lo qual pereiser-me molt agradable, prometé en dia ocasió, y me obligui fer bonas 200 [[liures]. moneda de Mallorca a vos dita Catarina Anna Rullan, sobre mos béns o crèdits tench sobre dita poss. Y per adimplir a lo per mi a vos promès y tractat. Per çò, de grat ett. ab lo present publicació cedesch a vos dita Catarina Anna Rullan, me cuñade, ditas 200 [[liures]. sobre dits mos crèdits tinch sobre dita pos. , y en quant menester sia vos ne fas donació de present valedora després ab totas las clàusulas de estil necessàrias. Per lo que obligue tots mos bens. Y dita Catarina Anna Rullan accepte dita promese o donació large. Actum in villa de Dayà".²⁴

Bibliografia:

Jaume ALBERTÍ; Ramon ROSSELLÓ: *Història de Valldemossa (1230-1516)*, Mallorca, 1999

Josep SEGURA I SALADO: *Notes per a la història de Deià*, Palma, 1973

VIBOT, Tomàs: *Les possessions de Mallorca*, Pollença, 2007

²⁴ ARM, Prot. T-797, 43-43v.

RESUMEN

Gracias a documentos fechados en 1622 y 1712 ha sido posible establecer un aspecto de la vida familiar de unas propiedades en plena ruralía mallorquina y las controversias generadas a lo largo de los tiempos.

ABSTRACT

By ploughing a range of documents dated in 1622 and 1712, it has been possible to fix an aspect of domestic life in a prominent estate in Majorca's countryside, and also explain controversies generated along this time.

Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma: font documental del patrimoni històricoartístic

JOANA AINA ORDINES JOAN

1. Introducció

El convent de Sant Francesc de Palma és el més representatiu de l'ordre franciscana a Mallorca i un dels més importants tant per la seva influència en la societat mallorquina com pel seu ric patrimoni històricoartístic. La primera passa per a l'estudi integral d'aquest patrimoni és la recuperació i anàlisi de les cròniques conventuals que deixà escrites el donat Ramon Calafat, sagristà de l'església de Sant Francesc del 1780 a 1818, titulades: *Llibre de antiguitats de la iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la ciutat de Mallorca (1785)*¹ i *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch (1786)*².

L'establiment de l'ordre franciscana a Mallorca es remunta al 1232; a partir de llavors, l'ordre arribà a fundar un gran nombre de convents: dotze cases els fra menors, tres les clarisses i múltiples comunitats terciàries ubicades en diferents municipis de l'illa. La importància de l'ordre arribà a ser immensa, tant pel nombre de religiosos que habitaven els seus convents, que eren dels més poblats, com per la seva rellevància social en la història de Mallorca. La presència dels franciscans en la societat mallorquina es va fer palesa a través de la seva gran activitat social: escoles de gramàtica per a nins, de filosofia i teologia per a clergues, l'activitat missionera, l'activitat com a predicadors i confessors i els nombrosos actes litúrgics que se celebraven en les seves esglésies.

Existien deu convents fundats per l'ordre dels fra menors: el convent de Santa Maria de Jesús (Alcúdia, 1536-1835), el convent de Sant Antoni de Pàdua (Artà 1581-1835), el convent de Sant Francesc (Inca, 1329-1835), el convent de Lloret de Vistalegre (Lloret, 1550-1569), el convent de Sant Bonaventura (Llucmajor, 1599-1835), el convent de Sant Bernadí de Siena (Petra, 1608-1835), el convent de Santa Maria de Jesús (Sóller, 1457-1835), el convent de la Santíssima Trinitat (Valldemossa, 1276), el convent de Sant Francesc (Palma, 1281-1835) i el convent de Jesús extramurs (Palma, 1441-1835). El convent franciscà d'Alcúdia, el de Jesús extramurs de Palma i el convent de la Trinitat a Sóller no existeixen en l'actualitat. El convent de Lloret de Vistalegre, que l'any 1640 passà

¹ Ramon CALAFAT: *Llibre de antiguitats de la iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la ciutat de Mallorca*, Copia de un manuscrito del donado Ramón CALAFAT: año 1785: Aumentado con varias notas y cinco apéndices por Jaime de Oleza y de España, Palma, 1928.

² Ramon CALAFAT: *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca*, Copia de un manuscrito del donado Ramón CALAFAT : año 1786 : continuado con un apéndice que contiene copia de las partidas originales desde el año 1805 hasta 1830 por Jaime de Oleza y de España, Palma, 1925.

a mans dels dominics, és ara un espai compartit entre la Casa de la Vila, algunes propietats particulars i el convent de les Monges Franciscanes inaugurat el 1866. A Sóller, el convent de franciscans passà a ser el convent dels Sagrats Cors (1920). El convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor ha estat objecte d'una profunda rehabilitació que ha permès recuperar el seu patrimoni i habilitar l'espai com a centre cultural. De totes les cases, l'única que pertany encara a l'ordre dels framenors és la de Petra. La resta, pertany als franciscans de la T.O.R (Tercer Orde Regular de Sant Francesc de Penitència). A principis del segle XX s'obriren dues noves cases de la T.O.R: es tracta de les cases de Cura (1913) i de la Porciúncula (1914).

Retornant al convent de Sant Francesc de Palma, cal dir que es tracta del convent més interessant de tots els esmentats per diverses raons. En primer lloc, pel seu abast cronològic ja que es tracta del més antic dels convents franciscans de Mallorca (1281) i, en segon lloc, pel paper que exercí dins la societat mallorquina. La influència del convent també es manifestà en el camp artístic ja que es convertí en el model de referència alhora d'edificar altres convents franciscans tant a Mallorca com Menorca. En definitiva, el convent de Sant Francesc constitueix un dels conjunts monumentals més importants de l'illa i ha marcat una fita important en la història urbana de la ciutat de Palma.

El *Llibre de antiguitats de la iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la ciutat de Mallorca (1785)* conté les primeres notícies documentades d'aquest convent i és de consulta obligada alhora d'emprendre qualsevol estudi sobre la història de la fàbrica conventual. Es tracta d'un text en què Calafat recupera documents d'interès de l'arxiu del convent franciscà i exposa informacions relatives al patrimoni artístic de les diferents capelles de l'església. També fa referència a les sepultures que podem trobar a les capelles i el claustre. Des del punt de vista patrimonial, destaca que l'autor ens ofereix informacions tant de les obres que es conservaven a l'època en què fou escrit el manuscrit així com notícies de les obres que havien estat substituïdes o traslladades a una ubicació diferent.

A *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca*, Calafat recupera el nom de les principals famílies enterrades en el claustre i l'església de Sant Francesc, basant-se fidelment en els testaments i en els llibres *Mortuorum* del convent. En aquest cas, el donat aporta, principalment, notícies biogràfiques sobre el difunt (el carrer on vivia, qui eren els seus parents i marmessors, etc.); però, el més important, és que proporciona el dia i any del testament així com el nom del notari dipositari del mateix.

Les esmentades cròniques de Calafat es conserven a l'arxiu de Ca n'Olesa perquè Ramon Calafat, en morir, va deixar els manuscrits al seu amic Jordi d'Oleza, el qual va morir uns mesos després.³ Anys més tard, l'historiador Jaume d'Oleza i d'Espanya va transcriure i augmentar les cròniques franciscanes que foren publicades en una edició crítica per la Impremta Guasp en dos llibres: un, l'any 1925, *Enterraments y obits del Real*

³ Segons consta en una dedicatòria d'un dels exemplars del *Llibre de antiguitats* conservat a l'arxiu de Ca n'Olesa: "Es del Germà Ramón CALAFAT Sacristà del Real Convent de Sant Francesch de Palma y treballat per el mateix. Este llibre donà el dit Germà Ramon a Don Jordi de Oleza, y a las suas voluntats."

*Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca*⁴, i l'altre, l'any 1928, *Llibre de antiguitats de la Iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca*.⁵

Pel que fa al *Llibre de antiguitats*, Oleza, a més de transcriure el text, complementà el text original amb nombroses i acurades anotacions que aclareixen certs punts del text, amplien algunes notícies i corregeixen certs errors o imprecisions puntuals de Calafat. A les notes a peu de pàgina, Jaume d'Oleza apunta els canvis soferts a les capelles posteriorment a la finalització del manuscrit per Calafat i contrasta les informacions aportades per les tres versions existents del manuscrit. L'historiador també afegí, en forma d'apèndix, cinc documents relacionats amb la història del convent de Sant Francesc:

- Memoria de la obra de la Iglesia de San Francesch escrita pel P. Pere Barceló pare de la provincia(1732).

- Traslado auténtico del Auto de Paz General que el Reverendísimo Señor Don Fray Juan de Santander Obispo de Mallorca y del Consejo de su Majestad ha hecho entre toda la Nobleza del dicho Reino, el día de la Octava del Seráfico Padre San Francisco en su Convento(1632).

- Manera com procedían los frailes para renunciar a los bienes que en testamentos les dejaban (1739).

- El quart apèndix reproduïx un fragment extret del tom III dels *Ensayos religiosos, políticos y literarios* de Quadrado titulat Mallorca-Claustro de San Francisco (1884).

- L'últim apèndix reproduïx una carta enviada per membres de l'Ajuntament de Palma a l'aleshores Ministre d'Hisenda exposant-li una decisió presa per la Comissió de Foment i Beneficència i sol·licitant que el Govern els transfereixi el claustre de Sant Francesc, en estat ruïnós, per a restaurar-lo (1915).

El manuscrit titulat *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca* es publicà amb una introducció a càrrec del franciscà Eduardo Faus. En aquest cas, Oleza complementa el text original amb menys anotacions que en el *Llibre de antiguitats* però hi afegeix un apèndix documental que continua el text original de Calafat. Aquest apèndix exposa el contingut seguint la mateixa estructura compositiva que utilitzà Calafat. Per elaborar-lo, Oleza se serví d'anotacions extretes directament dels *Llibres Mortuorum* del convent que comprenen des de l'any 1805, en què finalitzen les informacions del text de Calafat, fins el 1830. Finalment, l'historiador va incloure al final del llibre un índex alfabètic dels llinatges que hi apareixen la qual cosa en facilita la recerca.

Un cop feta la presentació de les dues cròniques conventuals, és necessari fer una reivindicació d'aquest tipus de font literàries perquè des del segle XIX s'ha anat generant una abundant literatura artística sobre la historiografia de l'Edat Moderna de les Illes Balears que ha tengut certa tendència a treballar basant-se en la bibliografia més recent,

⁴ CALAFAT: *Enterraments y obits...*

⁵ CALAFAT: *Llibre de antiguitats ...*

molta de la qual no es fa ressò o desconeix l'existència de les fonts originàries. Aquest fet ha provocat errors en la informació aportada per la bibliografia. Així doncs, ha arribat un moment en la historiografia actual en què seria convenient retornar als orígens documentals i revisar la font literària original.

Per acabar, ens resta dir que, tot i la importància del paper social que exercí l'ordre franciscana en la societat mallorquina i la gran quantitat de patrimoni històricoartístic que conserva, constata una manca d'estudis sistemàtics sobre aquest patrimoni. En la nostra illa aquestes investigacions encara es troben en un estadi inicial, al contrari del que passa a la resta de la Península on aquests estudis compten amb un bon nombre d'investigadors i d'activitats de difusió d'aquestes investigacions com el *Congreso Internacional sobre el franciscanismo en la Península Ibérica* i els cursos d'estiu *El franciscanismo en Andalucía* que se celebren anualment a Córdoba, organitzats per l'Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos. També hi ha algunes revistes de temàtica franciscana com *Archivo Ibero Americano o Apóstol y Civilizador*, bolletí de divulgació del beat Fra Juníper Serra publicat a Mallorca per la Fraternitat de Franciscans O.F.M. de la localitat de Petra. D'altra banda, a finals dels anys vuitanta sortí el primer número de la revista titulada *Boletín de la Tercera Orden Franciscana*, publicada per la Porciúncula de la qual sols se n'arribaren a publicar els tres primers.

Contribuir a l'estudi del patrimoni de l'ordre franciscana conservat a Mallorca, divulgar la informació aportada per les cròniques conventuals i reivindicar el valor de l'existència de les cròniques com a fonts literàries originals per a l'historiador són les principals premisses d'aquest article.

2. La figura de Ramon Calafat. Context històric.

Ramon Calafat, que fou germà llec del tercer ordre franciscà, es troba documentat com a sagristà del convent de Sant Francesc de Palma entre els anys 1780 i 1823. Va néixer a Mallorca al segle XVIII i hi morí a l'any 1823. La data exacta de la seva mort, el 17 de febrer de 1823, es coneix gràcies a una nota escrita al manuscrit del *Llibre de antiguitats* per una altra mà. El fet que Calafat no consti en els llibres *Mortuorum* del Convent fa pensar que, probablement, no morí a Sant Francesc. Sembla que va pertànyer a la família noble dels Calafat i que seria parent del provincial dels franciscans pare Antoni Calafat (1775). Malauradament, es conserven poques notícies biogràfiques del donat.⁶ El Pare Bordoy,⁷ que fou contemporani seu, tampoc en deixà constància escrita.

Malgrat conservar sols escasses informacions biogràfiques sobre l'autor, sí que es conserva la seva obra. Calafat compaginà el treball de sagristà amb el de cronista del convent franciscà del qual va escriure les dues cròniques objecte del nostre estudi. També va escriure la crònica d'un altre dels convents més importants de Mallorca: el de Sant Domingo, desaparegut com a conseqüència de la desamortització, titulada *Enterraments y*

⁶ Joaquín María BOVER DE ROSSELLÓ, en la seva *Biblioteca de escritores baleares*, Palma de Mallorca, 1868, vol. 1, a la pàgina 139 ofereix una breu ressenya de CALAFAT.

⁷ Francesc BORDOY: *Crónica Seráfica de la Santa Provincia de Mallorca de la Regular Observancia de N.S.P.S. Francisco*, 1814. Aquesta crònica es conserva a l'Arxiu de la Porciúncula.

*obits del Real Convent de Sant Domingo de la Ciutat de Palma*⁸. El sagristà deixà escrites altres obres que constaten el seu afany investigador: *Genealogia de todas las casas nobles de Mallorca, Esplendor Gentilicio y Theseras nobiliarias del reyno de Mallorca*. Tots aquests manuscrits es conserven a l'arxiu de Ca n'Olesa.

El *Llibre de antiguitats del Real Convent de Sant Francesc i Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesc* foren escrits els anys 1785 i 1786 respectivament, en una època en què l'ordre dels frares menors tenia un gran prestigi i exercia un paper molt important en el si de la societat mallorquina. L'ordre comptava al segle XVIII amb un total de vuit convents a Mallorca: dos a Palma, i sis repartits per la part forana amb una comunitat global de tres-cents vint religiosos. Dins el total de la població religiosa de la segona meitat del segle XVIII, els franciscans eren molt nombrosos: el Cens d'Aranda de 1768-1769 afirma que en aquests anys hi havia un total de 976 religiosos repartits en 31 convents, dels quals una tercera part eren franciscans⁹. Per exemple, sols al convent de Sant Francesc, a l'època en què Calafat n'era sagristà, hi exercien el ministeri noranta-cinc religiosos sacerdots. El segle XVIII fou una època en què la religió tenia una importància fonamental a Mallorca, així, no és estrany que la població religiosa fos molt abundant. El fet d'ingressar en un convent o d'ésser ordenat prevere suposava una via d'ascens social per a les famílies humils. En canvi, per a les classes benestants, va ser un bon sistema per garantir la subsistència dels fills segons conservant el patrimoni familiar.

Al llarg del segle el poder econòmic de l'església mallorquina seguí essent immens. Gràcies a aquesta riquesa, es poden trobar nombrosos retaules escultòrics, datats al segle XVIII, repartits per totes les esglésies de Mallorca. Una important font d'ingressos la constituïen els drets d'enterrament. Era costum entre la població fer-se enterrar a les esglésies i convents.

El prestigiós convent de Sant Francesc, juntament amb el de Sant Domingo, acaparava la majoria d'enterraments de famílies nobles. Els membres d'aquestes famílies que disposaven ésser enterrats allí oferien al convent aportacions econòmiques i l'enriquien, des del punt de vista del patrimoni religiós, amb nous retaules i obres artístiques que havien d'ornamentar les capelles familiars. En l'època en què Calafat va escriure les seves cròniques, el convent de Sant Francesc constituïa desde feia molt temps un lloc privilegiat d'enterrament.

⁸ De les tres cròniques conventuals de CALAFAT aquesta fou la primera en ésser publicada íntegrament, també per la Imprenta Guasp. Aquesta edició es pot consultar a la Biblioteca Bartomeu March. Ramon CALAFAT: *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Domingo de la Ciutat de Mallorca*, Copia de un manuscrito del donado Ramón CALAFAT : año 1787 : continuado con un apéndice que contiene copia de las partidas originales desde 21 de julio de 1788 hasta 31 de julio de 1835 por Jaime de Oleza y de España, Palma, 1923. Abans, però, aquesta obra es va publicar per entregues al Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana. Recordem que el pare Eduardo Faus en trobar els manuscrits de CALAFAT a l'arxiu Oleza volgué divulgar-los. A l'any 1920 a *Archivo Ibero Americano* es comença a publicar el *Llibre de Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesc*, tasca interrompuda per la mort del franciscà.

⁹ Josep AMENGUAL I BATLE: *Historia de l'Església a Mallorca II: del Barroc a la Il·lustració: 1563-1800*, Palma, 2002, 25.

El dret dels frares d'enterrar en les seves esglésies i claustres es remunta a l'Edat Mitjana. Des d'aquesta època disposaven del privilegi de realitzar els enterraments amb processó i creu alçada, a més de poder-ho fer sense la intervenció del clergat secular, si el difunt així ho havia disposat. La rivalitat pels drets d'enterrament fou una qüestió que enfrontà el clergat regular amb el secular durant l'època moderna ja que, com s'ha apuntat, aquests drets constituïen una font d'ingressos notable.

Pel que fa als contactes de la comunitat franciscana de Mallorca amb les comunitats peninsulars, la jerarquia franciscana va posar en relació ambdues comunitats mitjançant les vicaries provincials i el capítol general. D'aquesta manera, els convents franciscans de Mallorca no van romandre aïllats del de la península. En aquest sentit, està documentada l'especial relació dels convents mallorquins i valencians durant tota l'època moderna. Els convents de franciscans illencs agrupats sota la custòdia de Mallorca també mantingueren una relació constant des dels inicis, relacions que es poden documentar als arxius conventuals i que es concretaren també a nivell artístic.

Cal considerar altres qüestions d'importància que afectaren l'església mallorquina en aquesta època: en primer lloc, l'expulsió dels jesuïtes com a conseqüència de la política il·lustrada de Carles III. En segon terme, destaca la missió evangelitzadora dels franciscans mallorquins en terres americanes, concretament les fundacions que Fra Juníper Serra realitzà a Califòrnia. La tercera qüestió important és la disputa que es produí, a partir del 1749, quan el bisbe Cepeda autoritzà el culte a Ramon Llull. Aquest fet generà un conflicte entre els partidaris de mantenir el culte a Ramon Llull (franciscans) i els que s'hi oposaven (dominics), controvèrsia que es generalitzà durant la segona meitat de segle i que finalitzà amb la restitució del culte lul·lià.¹⁰

En aquest segle la producció de literatura artística augmentà, tot i que gran part d'aquestes obres romanen encara inèdites. Al llarg de tota l'època moderna se seguí treballant la crònica conventual. Era una tradició al segle XVIII el fet que les ordres religioses escrivissin la seva pròpia història. Aquesta tradició es veu reforçada pel context de l'època de la Il·lustració que promou una recuperació de les pròpies arrels. La figura encarregada de redactar aquestes històries era el cronista, figura habitual a l'època moderna tant en l'àmbit religiós (convents) com en el municipal (cronista de la vila). Aquests cronistes es veuran influenciats per certs aspectes del moviment il·lustrat, sobretot per la necessitat d'aplicar un major grau de rigor a l'estudi de la història.

3. El *Llibre de antiguitats* com a font per a l'estudi del patrimoni artístic del convent de Sant Francesc

La importància del manuscrit del donat Ramon Calafat rau en el fet que es tracta de la primera literatura artística conservada sobre el convent de Sant Francesc. L'autor ofereix al lector les primeres notícies documentades pel que fa a tota la història de la fàbrica conventual de la fàbrica de Sant Francesc. La informació que aporta és molt valuosa en el sentit que a través de la crònica conventual es pot constatar com s'ha anat transformant el patrimoni de l'església i del convent i es pot reconstruir com era aquest patrimoni tant a l'època en què Calafat va escriure el text com en èpoques anteriors. El franciscà aporta, de

¹⁰ Jaume ALZINA et alii: *Mallorca: història i cultura*, Palma, 1992, 157-158.

cada una de les capelles, notícies documentals sobre la fàbrica de l'església -els promotors de les capelles, les diferents advocacions de les mateixes-, i descripcions de les obres d'art que contenen, entre moltes altres informacions. Per a redactar el manuscrit l'autor es basà, principalment, en la documentació aportada per l'abundant arxiu del convent del qual en va extreure molta informació.

Existeixen tres manuscrits del *Llibre de antiguitats*: dos d'ells es guarden a l'arxiu de Ca n'Olesa mentre que l'altre es conserva actualment a l'Arxiu de la Porciúncula. Oleza va copiar aquest darrer exemplar que es conservava anteriorment a l'arxiu del convent de Sant Francesc. Dels dos exemplars de Ca n'Olesa, un conté un gran nombre de correccions i podria ser una primera versió el text mentre que l'altre podria ser una versió més definitiva, encara que també conté correccions. El conservat a l'arxiu de la Porciúncula, escrit amb més correcció, seria l'última versió. Consta de 116 fols, entre ells alguns en blanc. Els tres manuscrits, tots sense paginar, estan enquadernats en pergami i ben conservats. Es van escriure en paper de l'època de 221 mm x 136 mm deixant sols un marge de 13 mm. Un dels exemplars de Ca n'Olesa, al primer fol, presenta la següent dedicatòria: "Es del Germá Ramón Calafat Sacristá del Real Convent de Sant Francesch de Palma y treballat per el mateix.-Este llibre doná el dit Germá Ramon a D. Jordi de Oleza, y a las seuas voluntats".

Jaume d'Oleza començà a publicar el manuscrit de Calafat, per entregues, al Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, a partir del número XX (1924-1925). També s'hi publicaren les altres dues cròniques conventuals que va escriure el donat. Per elaborar aquest article, s'ha treballat amb l'exemplar número 82 d'una edició de cent exemplars numerats, il·lustrada amb dos gravats de D. Antonio Giménez i publicada per la Impremta Guasp. Aquesta edició, que consta de 150 pàgines, es conserva a la Biblioteca Bartomeu March.¹¹

El llibre comença amb un subtítol explicatiu que diu el següent: "Llibre de todas las antiguatats de la Iglesia y Real Convent del P.S. Francesch de la ciudad de Palma, comensant desde la fundación fins el dia present, citant tots los autentichs: Treballat per el Donat Ramon Calafat sagristá de dit Convent en lo any 1785".¹² Aquest llarg subtítol resumeix perfectament el contingut del text. Cal remarcar la utilització del terme "antiguatats", en el sentit d'objectes artístics "veys", objectes del passat custodiats al convent (per exemple, sepultures, retaules, claus de volta, etc.). La intenció del franciscà és aportar notícies i documentar totes les "antiguatats" de l'església i el convent "des de la fundació fins el dia present". Així, a la introducció es remunta als orígens de les fundacions franciscanes a Mallorca. En tractar de les capelles especificarà tant el que hi havia en el passat com el que s'hi trobava a finals del segle XVIII, documentant tots els canvis. L'autor s'ha preocupat per documentar-se bé i fa saber al lector les fonts consultades quan escriu: "citant tots los autentichs", és a dir, que ha consultat els originals tant dels testaments, com dels llibres *Mortuorum*. Aquest apunt reflexa una preocupació d'arrel il·lustrada pel rigor històric i per ressaltar la fiabilitat de les seves informacions. Calafat, com s'ha apuntat,

¹¹ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ...Aquest exemplar es pot consultar a la Biblioteca Bartomeu March. Aprofito l'avinentesa per agrair a la Biblioteca Bartomeu March haver digitalitzat l'obra i posar l'edició en format digital a disposició del Servei de Biblioteca i Documentació de la Universitat de les Illes Balears per a la seva consulta.

¹² CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 5.

investigà sobretot en el propi arxiu conventual però també visità l'Arxiu de la Ciutat i l'Arxiu de la Província.

3.1. Estructura del llibre

L'edició del manuscrit que hem consultat, a càrrec de Jaume d'Oleza, consta de 150 pàgines: les primeres 108 conformen el *Llibre de antiguitats*, incloses les anotacions d'Oleza, mentre que les pàgines següents contenen els apèndixs que s'afegiren per aquesta edició crítica. El llibre, com el manuscrit, està escrit en català i segueix la mateixa estructura que el text original. El donat Ramon Calafat comença el text amb una breu introducció. A partir d'aquí, estructura la informació en base a vint-i-dos capítols breus que es corresponen amb les vint-i-dues capelles de l'església. Després de la introducció, es troben els cinc primers capítols, seguits d'un altre que no correspon a cap capella sinó al portal del claustre. Seguidament s'exposen de manera ininterrompuda la resta de capítols. Tots, com s'explicarà més endavant, segueixen un mateix ordre expositiu. El títol dels diferents capítols segueixen sempre el mateix format. El títol es correspon amb el número de la capella (Capella Sexta, Capella Dotzena ...) i va acompanyat d'un subtítol en què s'hi especifiquen les diferent famílies enterrades en la mateixa: per exemple: "Capella sexta. De Torrellas y Descorps".

Els 22 primers capítols del llibre són els següents:

- Capella primera. De Suñers, Cabaspres, y ara de Pueyos;
- Capella segona. De Andreus y Descamps;
- Capella tercera. De la noble Familia de Garcias are de Fortunys;
- Capella cuarta. Familias de Lloscos, Companys, Soldevila, Pi de Juny: are de Comellas;
- Capella quinta. De la noble Familia de Berards,
- Portal del claustre, tapiat posteriorment i convertit en capella;
- Capella sexta. De Torrellas y Descorps;
- Capella septima. De la Noble Familia de Cosos y Sala;
- Capella octava. De la Familia de Masenets, y Umberts, y are de Cavalleria;
- Capella novena. De la Noble Familia de Pardos, Comellas y Termens.;
- Capella desena. Del Beato Salvador;
- Capella onze. Des Sacrari;
- Capella dotze. Del Señor Pere Onofre Sociés i Pou;
- Capella tretze. De la Noble Familia de Armengols, y Serras;
- Capella decima quarta. De la Noble Familia de Fonellet, y de Pachs, are de Boxadors, Conte de Peralada;
- Capella decima quinta. De la Familia de Bru y Contestins;
- Capella decima sexta. De las Familias de Rieras y Martins;
- Capella decima septima. De las Nobles Familias de Vivots, Malferits, y Ollandés;
- Capella decima octava. De la noble Familia de Ramiro, Garau y Axertell;
- Capella decima novena. De la Familia de Marsers;
- Capella vigésima. De la Noble Familia de San-Juans, Oms, y Tariolas;
- Capella vigésima primera. Que es el Portal Menor;
- Capella vigésima segona. De la Noble Familia de Zangladas.

A aquests, els segueixen dos capítols més que clouen el llibre. El primer, titulat "*Altar Major*", segueix la mateixa estructura que els anteriors. En canvi, el segon, que porta el títol d'"Explicació de las sepulturas que heyá en el Claustro. Y demunt lo Escut de Armes corresponent, de lo mes antich" presenta una estructura compositiva diferent a la de la resta de capítols. Aquí es presenta la informació dividida en diferents subapartats cada un dels quals fa referència a un dels "panyes" del Claustre. Dins cada subapartat, l'autor exposa la informació sepultura per sepultura, enumerant-les en alguns casos. Per cloure aquest últim capítol, el més extens de tot el llibre, Calafat hi afegeix un parell de notes amb informacions diverses amb les quals acaba el llibre.

3.2. Recursos compositius del text

Tots els capítols del llibre, menys el primer i l'últim, són capítols breus que segueixen un mateix esquema compositiu pel que fa a l'ordre d'exposició dels continguts. L'autor dedica el primer paràgraf de cada capítol a enumerar les diferents advocacions de la capella en qüestió i fa una breu descripció dels quadres i retaules que conté. També fa referència a l'escut d'armes de la família promotora de la capella que es representava a la clau de volta. Seguidament, Calafat exposa la informació vas per vas o família per família. Explica les diferents sepultures que es poden trobar a la capella, el lloc exacte on s'ubiquen i, en molts casos, transcriu les inscripcions dels sepulcres. L'autor també transcriu alguns fragments de testaments com a prova documental de quines varen ésser les famílies beneficiàries de les capelles i quines persones disposaren ser enterrades en una determinada capella.

Calafat utilitza els mateixos mecanismes de repetició en tots els capítols i per a exposar la informació es serveix d'una sèrie de fórmules literàries. Tots comencen explicant la informació referent a les diverses advocacions de les capelles mitjançant una mateixa fórmula literària semblant a la que es cita a continuació: "Se ha averiguat, que més antigament se titulava Sant Andreu, cuya figura se troba a la Clau de dita Capella"¹³ o, "Se titulave esta Capella, Santa Agueda, Santa Anna, la Verge de la Esperansa, y el Beato Salvador"¹⁴.

El següent tipus d'informació que es presenta al lector és la que fa referència a la propietat de la capella i s'exposa amb fórmules semblants a les següents: "Consta també ser de Companys per les seves armes, qui son: ..." ¹⁵ o "consta ésser esta Capella de Torrellas per el Testament de ..." ¹⁶.

Quan es fa l'enumeració de les sepultures de cada capella, Calafat fa referència als testaments dels difunts que transcriu seguint una fórmula habitual a l'època i que ja es trobava al document original: "elegesch sepultura en el Monastir de Sant Francesch en la Capella de los Sants..." ¹⁷. Com que a cada capítol es cita més d'un testament, els paràgrafs

¹³ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 15.

¹⁴ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 27.

¹⁵ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 19.

¹⁶ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 27.

¹⁷ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 51.

que segueixen el primer testament mencionat comencen sempre de la següent forma: “Altre Testament de ...”¹⁸

El gruix de la informació dels capítols està estructurat en funció dels diferents vasos existents a la capella. Així, l'autor comença molts paràgrafs amb fórmules semblants a aquestes: “Vas de Bosch”, “Vas devant lo escaló de la matexa Capella a ma dreta”¹⁹ o “Altre vas mes amunt, es de los señors Valentins”.²⁰

En citar la informació provinent de les actes notarials que donen fe dels canvis de propietat de les capelles l'autor empra la fórmula següent: “Acte en poder de Pere Josep Bauça Pre. Y Notari a 27 Mars 1724.”²¹

La informació aportada pels llibres *Mortuorum* del convent s'exposa sempre de la mateixa manera, amb fórmules com la que, a tall d'exemple, es transcriu a continuació: “Consta del llibre I, fol.107”.²²

Un últim aspecte a destacar fa referència als tractaments personals. En aquest cas, Calafat utilitza diferents formes per donar un tracte cortès i distingit al personatge del qual parla: “Altre Testament del Venerable Gabriel Desclapez ...”²³ o “Al 1642 enterraren lo Honor Miquel Massánets”...²⁴

3.3. Fonts consultades per Ramon Calafat

Les fonts en què es basà l'autor del *Llibre de antiguitats* per a documentar la seva crònica conventual es poden classificar en dos tipus: fonts documentals -consultades sobretot a l'arxiu conventual- i fonts materials, és a dir, les pròpies obres d'art. Aquests dos tipus de fonts apareixen en tots els capítols.

En l'apartat de les fonts documentals, n'hi ha tres tipus que apareixen en tots els capítols dedicats a la descripció de les capelles. Un primer tipus són els testaments dels membres de les famílies nobles de Palma que disposaren ser enterrats al Reial Convent de Sant Francesc. Un altre tipus de font consultada són les actes notarials que informen dels canvis de propietat de les capelles o d'altres disposicions realitzades pels propietaris. Finalment, els llibres *Mortuorum*²⁵ del convent són la darrer font comuna a tots els capítols.

A banda de les mencionades anteriorment, en alguns capítols apareixen altres fonts documentals. Per exemple, en la introducció l'autor cita el *Llibre del Repartiment* i, a més, especifica el lloc on es trobava dipositat que aleshores era l'Arxiu de la ciutat.²⁶ De la consulta d'aquest llibre Calafat n'extreu informació relativa a les primeres fundacions franciscanes a Mallorca. En el mateix capítol es fa referència a un Decret d'Alfons rei d'Aragó de Mallorca (1286), custodiat, segons ens diu l'autor, a l'arxiu de la Província.

¹⁸ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 27.

¹⁹ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 34.

²⁰ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 43.

²¹ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 73.

²² CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 43.

²³ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 49.

²⁴ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 67.

²⁵ Alguns dels quals es conserven a l'Arxiu Diocesà.

²⁶ El *Llibre del Repartiment* actualment es pot consultar a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

Finalment, al capítol introductorí es citen dues fonts bibliogràfiques com són: la *Historia General del Reyno de Mallorca*²⁷ llibre 2 de Dameto, i la *Història de València* d'Escolano.²⁸ En el capítol cinquè es cita el *Llibre del capítol de la Catedral*²⁹ i una "nota autèntica que es troba a la casa dels Berard". El *Llibre d'òbits de la catedral*³⁰ es citat al capítol setè. En el següent Calafat cita el *Llibre de los Albats*, que torna a citar al capítol vint-i-u.

En els dos capítols finals del llibre se citen altres fonts documentals no esmentades anteriorment. En el capítol titulat "Altar Major" Ramon Calafat ha consultat el *Llibre dels Jurats de la Ciutat de Mallorca*, el *Llibre Groch de la Catedral de Mallorca* i el *Llibre de les Actes Capitulars de la Catedral*³¹ els quals li aporten informació sobre la figura del bisbe Pere Cima, personatge important en relació a la fàbrica de Sant Francesc. En l'últim capítol del llibre, *Explicació de las sepulturas que heyá en el Claustro. Y demunt lo Escut de Armes corresponent, de lo mes antich*, dedicat a descriure les diferents sepultures que es troben en el claustre, l'autor aporta informacions extretes de la *Història de Mallorca* de Binimelis.³² En l'última anotació del llibre en què s'explica la disputa entre les famílies Armadans i Espanyols el donat menciona les diferents fonts documentals on es troba documentat aquest fet succeït a l'interior de l'església de Sant Francesc. Calafat escriu que consta a la *Vida de la Venerable Sor Isabel Cifre*,³³ de Vicens Mut, a la *Historia de Mallorca de Binimelis*,³⁴ llibre 6 i que el fet també està documentat a l'Arxiu de la Real Audiència.

D'altra banda, el llibre beu d'un altre tipus de font: les fonts materials, és a dir, les pròpies obres d'art conservades en l'església i al claustre del convent de Sant Francesc - sepultures, capelletes, làpides, claus de volta, retaules, etc. L'observació directa d'aquestes proporciona un gran volum d'informació que Calafat s'encarrega d'explicar. Les sepultures de l'església normalment portaven una inscripció que identificava al mort i les del claustre portaven l'escut d'armes de la família enterrada. A les capelles, tant les claus de volta, amb l'escut familiar esculpit, com l'heràldica representada als retaules aporten informació sobre la família promotora de la capella. La iconografia dels retaules constitueix un altre font important d'informació.

²⁷ Els tres volums de que consta l'obra es poden consultar a la Biblioteca Bartomeu March. Juan DAMETO; Vicenç MUT; Gerónimo ALEMANY: *Historia general del Reino de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1840-1841.

²⁸ Sembla ser que parla de l'obra de Gaspar ESCOLANO: *Décadas de la historia de la insigne y coronada, València-Madrid*, 1878-1880, que es pot consultar a la Biblioteca Diocesana.

²⁹ Es troba a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Mallorca.

³⁰ Disponible per a la consulta a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Mallorca.

³¹ Aquests dos darrers llibres es poden consultar també a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Mallorca.

³² Juan BINIMELIS: *Nueva Historia de la Isla de Mallorca y de otras Islas a ella adyacentes*, Palma de Mallorca, 1927. Els cinc volums de què es compon aquesta obra es poden consultar a la Biblioteca Bartomeu March.

³³ Vicenç MUT: *Vida de la Venerable Madre Soror Isabel Cifre, fundadora de la Casa de la Educacion de la Ciudad de Mallorca*, Mallorca, 1655. Exemplar disponible a la Biblioteca Lluís Alemany.

³⁴ Juan BINIMELIS: *Nueva Historia de ...*

3.4. Aportacions documentals

El contingut que exposa el *Llibre de antiguitats* és especialment interessant per a l'estudi, principalment, de dues disciplines. En primer lloc, serveix a la genealogia perquè proporciona notícies de les famílies nobles mallorquines que disposaren ésser enterrades en el Convent i cita les relacions de parentiu que les unien. Les informacions aportades, però, són d'interès sobretot per l'estudi del patrimoni artístic del convent perquè l'autor informa, per exemple, dels promotors i de les advocacions de les capelles, entre moltes altres coses.

Abans de tractar de la resta de capítols que estructuraven el llibre, cal aturar-se en el primer i l'últim perquè presenten uns altres tipus de continguts l'exposició dels quals no segueix les mateixes fórmules literàries que s'utilitzen a la resta de capítols. En la introducció al text, Calafat tracta de les primeres fundacions franciscanes a Mallorca a partir de la Conquesta i explica breument la vinculació de la casa reial catalano-aragonesa amb l'ordre franciscana. En aquest capítol es parla també del Bisbe Pere Cima, intrínsecament relacionat amb la fàbrica de l'església conventual.

De manera breu, Calafat fa una descripció de l'interior de l'església a la qual segueix una explicació de com era l'antic portal major abans que la façana gòtica fos esbucada per un llamp l'any 1580. Després de repassar totes les capelles de l'església, l'autor explica el nou portal major i en descriu els promotors, els contribuents i la iconografia. El capítol es clou amb la informació de les dimensions del temple.

L'últim capítol del llibre, titulat *Explicació de las sepulturas que heyá en el Claustro. Y demunt lo Escut de Armes corresponent, de lo mes antich*, és el més extens de tots. La seva estructura compositiva és diferent a la de la resta perquè presenta una sèrie de subapartats que fan referència als diferents panys del claustre. Dins cada subapartat, l'autor exposa la informació de manera ordenada: enumera les sepultures de les diferents famílies i les explica una per una. Al final del capítol, Calafat hi afegeix cinc notes. La primera es titula: "de las Familias distinguides qui se enterraren en las Parroquias, y Convents de esta Isla, segons consta del llibre I, fl. 96 del Real Convent de Sant Domingo". La segueix una breu nota que diu així: "A 19 Mars 1571 acompanyar Sant Francesch de Mosen Francesch Togores, Fonch la primera vegada que anaren fora los de Sant Francesch a sotorrar". La tercera i quarta nota es titulen, respectivament: "De las misas de las centurias" i "De las atxes que aporten el dia de los difunts, y per qui creman". Les segueix una altra nota que tracta del "Cas molt horrendo que succehi en la Iglesia de dit convent de Sant Francesch". L'última nota, que clou el llibre, diu així: "La Iglesia del Real Convent de Sant Francesch en lo any 1774 als Setembre se mida per dos menestrals ab compás y rretglas. Llargaria 321 palms y mitx, Amplaria 75 palms y tres quarts, Altaria 132 palms y un quart".³⁵

Els capítols referents a les capelles i a l'altar major segueixen un mateix esquema alhora de presentar els continguts. En primer lloc, l'autor sempre fa referència a les diferents advocacions que ha tengut cada capella, als seus promotors, dels quals descriu les seves armes que es solien trobar representades a la clau de volta o al retaule. Seguidament anomena els retaules que hi havia antigament a la capella -en el cas que hagin desaparegut o canviat d'ubicació- i en descriu la seva iconografia. Fa el mateix amb el *Quadro* que s'hi

³⁵ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 108.

trobava llavors. L'autor documenta tota aquesta informació mitjançant alguns testaments - els més antics dels quals daten del segle XV- que cita per deixar constància de tots els personatges enterrats en la capella. En aquest sentit, Calafat aporta dues informacions valuosíssimes: en primer lloc, proporciona el dia, mes i any del testament i, seguidament, informa del nom del notari que certificà el testament. L'autor també especifica on es trobava el testament consultat, normalment en poder d'algun notari o a l'arxiu d'una casa noble. La consulta d'aquests documents permet al cronista esbrinar, entre d'altres coses, les cronologies de les obres d'art, les iconografies, els promotors, les diferents advocacions de les capelles, la disposició de sepultures o les voluntats del difunt.

En definitiva, podem afirmar que Calafat prima, en cada un dels capítols, un tipus d'informacions en detriment d'altres. Es constata que, per damunt de les informacions biogràfiques o litúrgiques, l'autor prima les informacions iconogràfiques, les referents a les advocacions de les capelles i a les descripcions dels diferents vasos que s'hi troben. És probable que la jerarquització de continguts que ofereix Calafat, primant els aspectes històricoartístics, provingués d'un especial interès del franciscà pel patrimoni. Una altra causa de la primacia d'aquests continguts es podria trobar en el fet que l'autor hagués vist la necessitat de documentar l'estat de l'església a finals del segle XVIII, després que aquesta sofrís una renovació decorativa durant el segle XVII en què disset, de les vint-i-dues capelles existents canviaren els seus retaules. Aquest fet responia a un afany de modernització per adequar les capelles als nous gustos barrocs. L'empresa fou possible gràcies al prestigi assolit pel convent en aquella època que va permetre la realització d'aquestes i moltes altres obres artístiques.

Pel que fa als diferents tipus de continguts exposats al text, es poden dividir en els següents subgrups:

1. Contingut iconogràfic: l'autor para esment en descriure les diferents iconografies dels retaules existents i dels que ja no existien o havien estat traslladats. Gràcies a les seves descripcions, constatem que predominen clarament les representacions de sants relacionats amb l'ordre franciscana.

2. Contingut referent als canvis de propietat de les capelles. Els canvis de propietat de les capelles, que quedaven documentats en les actes notariaus, es realitzaven per fideïcomís. En alguns casos, hi havia famílies que s'extingien en quedar sense descendents i deixaven les capelles al convent que les cedia a una altra família. En ambdós casos, la família que heretava la capella hi feia posar les seves armes bé a la clau de volta, bé al nou retaule que encarregava fer.

Calafat cita alguns exemples d'aquests casos:

En lo any 1621, heredá per fideïcomís esta Capella la Noble Familia de Fortunys de Ruescas ...³⁶

Sa Familia de Vivots se acaba lo año 1648 en que a 23 Agost enterraren la Magnífica Señora Dona Juana Oleza Viuda de Don Juanot Vivot a la Capella de Vivots. Consta del llibre 5 fol.112. Cedi está Capella el Señor Sindich al Noble señor don Antoni Ollandez. Y a 6 Maix 1649, trasladaren tres fills que tenia depositats a

³⁶ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 17.

Capitol, a dita Capella de Sant Julia. Consta de Acte en poder de Antoni Morro Notari 12 Janer 1649.³⁷

Se intitulava esta Capella Sant Simó y Sant Judas, y Sant Honorat, Sant Pere y Sant Pau. A la clau heyá las figuras de la Visitació de María Santísima a Santa Elizabeth, y demunt heya duas caras. Are se duy el Pachs, y Betlem: era antigament de la Noble Familia de Fonellet, Visconte de Illa. La Noble Señora Esclaremunda muller de Don Dalmacio Rocabertí Visconte, Señor de Peralada, fonch filla y hereva de Don Baltazar de Fonellet, y neta de Don Pedro de Fonellet. Visconte de Illa. Esta Capella renuncià dita Señora a el P. Guardian ab condició, de que trasladasen los ossos de dit Baltazar, son Pare, y de los seus; y que la cedissen a qui be aparexería. Consta esta renuncia de Acte en poder de Ramon Ferrer Notari, en Perlada, a 12 Juliol 1367.³⁸

3. Contingut informatiu dels canvis d'ubicació d'alguns elements: l'autor documenta els canvis d'ubicació de diferents elements. A tall d'exemple, quan parla de la capella divuitena escriu: "En lo año 1600, se llevó el Quadro Vey (qui are se troba en la Parroquial de Petra, baix el Chor)".³⁹ Una informació curiosa de la qual també deixà constància Calafat és del trasllats d'alguns cadàvers provinents d'un altre convent al de Sant Francesc, o de la descoberta d'alguns cadàvers en motiu d'obres a les capelles. En aquests casos, el franciscà es deté en tot tipus de detalls d'interès sociològic.

4. Contingut relatiu a les intervencions a les capelles: aquest tipus d'intervencions es documentaven mitjançant les actes notarials. A continuació, un exemple de la descripció d'aquest tipus de contingut:

Fonch cedida esta Capella per los Religiosos Claustrals a los Honrats Fusters. "donantlos facultat de fabricar, lo que voldran, con tal, que no puguen fer portal al carrer.". El Gremi enfondí dita capella, feu els arcs y copiña i posà les seves armes.

Se feren las vasas deuradas, y los domasos per el Noble Señor Don Francisco Togores Canonge y Sagristà, en lo año 1718, ab Acte en poder de Rafel Guinard Notari 23 Abril 1718, en que maná, que estos domasos no puguen servir per altre lloch, ni dins, ni fora esta Iglesia.

5. Continguts biogràfics: en tractar d'un personatge important relacionat amb el convent, per exemple, quan l'autor comenta la sepultura d'un frare franciscà, les dades biogràfiques aportades són més extenses. Calafat repassa la bibliografia del personatge i en ressalta els seus mèrits. A vegades explica també els honors funeraris que rebé el difunt.

En alguns casos, Ramon Calafat dóna la informació del carrer on habitaven els difunts, com en el cas següent: "Al mitx de esta Capella heyá un vas, qui es del señor Antoni Contestí Mercader, y dels seus. Estaven en el carrer dels Moliners. Acte en poder de Francesch Groñat Notari a 3 Juñy de 1660".⁴⁰

6. Continguts referents als costums d'enterrament: podem entreveure en el llibre alguns costums d'enterrament de l'època. És el cas del capítol dedicat a capella vintena,

³⁷ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 61.

³⁸ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ... , 51.

³⁹ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ... , 63.

⁴⁰ CALAFAT: *Llibre de antiguitats* ..., 41.

Calafat parla de la tomba del Bisbe de Mallorca, el franciscà Francisco Antoni de la Portilla, i explica que: “fou portat a este Convent amb 48 atxes”.

7. Continguts referents als promotors de les capelles: a vegades els promotors alhora de triar la iconografia del retaule optaven per la representació del sant que coincidia amb el seu patronímic. Per exemple, al retaule de la capella del Beat Salvador, la promotora, Francina Puig, féu culminar el retaule amb la representació de Santa Francisca romana, terciària franciscana que coincideix amb el patronímic de la promotora. Aquesta informació es troba al capítol dedicat a la descripció de la capella desena, del Beato Salvador, un dels més breus del llibre. A continuació, es transcriu íntegrament aquest capítol perquè constitueix un bon exemple de molts dels continguts tractats:

Esta capella fench edificada per al Señora Francina Puig y Fons. Consta del Testament en poder de Onofre Suñer Notari, a 1 Fabrer 1637; en que mana, se fase una Capella darrera lo Altar major, com la de Mestre Antoni Verguer, o del Señor Pere Onofre Socies; que se pos el Beato Salvador, y los dames sants a direccio del P. Guardian: la qual Capella es un Quadro de escultora tot deurat. Al mitx el beato Salvador; a la dreta Santo Domingo (are Sant Juan de Mata); a la esquerra Sant Matgi; a baix, los Sants Martirs Daniels. En las banquetas, Santa Clara, y Santa Margarita de Cortona; demunt Santa Francisca Romana, y las seuas Armas al mitx. Se acabá dita capella lo año 1670. Mori dita Señora día 31 Janer de 1637, Esta sepultada dins la paret a ma dreta, y també son marit, qui era el Magnífich Señor D. Pere Ferrer de Sant Jordi, qui morí día 21 Octubre del mateix año 1637; y dexá 70 lliures & per la Fabrica de dita Capella, Consta del Testament en Poder de Nicolau Terrasa Notari a 17 Octubre 1637.

En lo any 1786 se estucá dita Capella: a una part se posá el Beato Antoni de Estronconjo, y a la altre el Beato Sebastiá de Aparicio.

Al mitx de esta Capella heyá un vas, qui es del señor Antoni Contesti Mercader, y dels seus. Estave en el carrer dels Moliners. Acte en poder de Francesch Groñat Notari a 3 Juñy de 1660.

Baix de los retxats heyá una Tomba ab esta incipció: <<Sepultura de Jaume Villalonga, y de Apolonia Morro, y dels seus. 1776.>>

Vas al costat ab esta inscripció: <<Sepultura de Francesch Juliá, y dels seus 16...També consta del llibre 6, fol.44. A 22 Janer 1655 enterraren el Señor Francesch Juliá a lo seu vas, devall del chor. Pasá per fideïcomís per part de la seua Mare a Don Matheu Zanglada y Juliá.

Prop del dit vas heyá una Tomba ab quatre retjolas de Mestre Pere Lledó.>>⁴¹

El següent cas és il·lustratiu perquè demostra que alguns religiosos s'erigien ells mateixos en promotors de les obres d'art:⁴²

Lo Honrat Damia de Ramiro natural de la Ciutat de Jaca en la Corona de Aragó fill de Juan y de Eulalia Moncada, casat ab Eulalia Cordero de Tarragona vingué a Mallorca ab duas galeras de blat y viveres en lo año 1400. Se domiciliá en Palma, Contribui ab molts llimosnas pera adelantar la obra del Claustro, y de la Iglesia de este Convent de Sant Francesch de Palma; y demanà la Capella de Sant Cosme y Sant Damiá (are el Bon Pastor) al Honrat y Reverent Antoni de Oleza a las horas Guardiá de dit Convent; y se l concedi

⁴¹ CALAFAT: *Llibre de antiguitats ...*, pàg. 41.

⁴² A això es refereix l'expressió que es repeteix sovint en citar peces realitzades “a diligències del pare...”.

facultat para fabricar el Quadro, y lo que be li apareixeria. Consta per Instrument en poder de Guillem Salvá Notari, a 18 Juliol de 1405.⁴³

4. Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch

El manuscrit, que es conserva a l'arxiu de Ca n'Olesa, va ésser escrit en paper original de l'època de 220 x 330 mm. Està enquadrat amb tapes de pergami i consta de 150 fols sense paginar. A la part esquerra de totes les pàgines hi ha un marge de 40 mm. en blanc on hi ha escrit el nom del difunt de què es tracta i el fol del llibre original d'on s'ha extret la informació. Per a aquest article, s'ha treballat amb l'exemplar número 9 d'una edició del 1925 de cent exemplar numerats publicada per la Impremta Guasp. L'exemplar consultat, que consta de 311 pàgines, es pot consultar a la Biblioteca Bartomeu March.⁴⁴

A la revista franciscana *Archivo ibero-americano* ja s'havia començat a publicar el text de Calafat (número XXXVIII, 1920) a iniciativa del franciscà Eduardo Faus. Malauradament, sols se n'arribà a publicar algun capítol i la introducció, escrita pel mateix pare Faus, ja que el projecte es veié truncat per mort del franciscà. Posteriorment, Jaume d'Oleza i d'Espanya va reprendre el projecte i començà a publicar el contingut del manuscrit al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* per entregues, la primera de les quals es publicà al número XX corresponent a l'any 1923. A l'any 1925 en va fer l'edició crítica que comença amb la mateixa introducció del Pare Faus que es va publicar a la revista *Archivo ibero-americano*. Aquí, el franciscà ofereix aquí algunes dades biogràfiques sobre l'autor i fa una aproximació al manuscrit i a la seva temàtica. Tracta també la polèmica entre el clergat regular i secular originada pels drets d'enterrament a les seves esglésies i els seus convents.

Després de la introducció comença el text de Calafat amb un extens subtítol que diu el següent:

Llibre molt curios que conté las notas de las familias mes memorables, que dispongueran ser enterrades en las seuas sepulturas de la Iglesia del Real Convent de Sant Francesch de esta Ciudad de Palma. Verdadera copia treta dels originals de los llibres que pasen en lo Archiu de dit Convent, el primer de los quals comença en lo any de 1588, fins en lo any corrent; ab la advertencia, que los mermassors de los obits continguts en dits llibres fins als 31 Dezembro 1649, exclusivo, son trets originals testaments recondits en dit Archiu; en los anys de antes no consta de mermassors en dits llibres: Si pero en los anys despues.⁴⁵

En el subtítol l'autor especifica el contingut del text, les fonts en què s'ha basat (testaments i llibres *Mortuorum* del convent) i el període cronològic que abarca la informació presentada. S'observa també que Calafat presenta una preocupació de caire il·lustrat pel rigor històric i per la fiabilitat de les informacions aportades quan esmenta allò "vertader" i els "llibres originals".

⁴³ CALAFAT: *Llibre de antiguitats ...*, pàg. 64.

⁴⁴ Ramon CALAFAT: *Enterraments y obits del Real Convent de Sant Francesch de la Ciudad de Mallorca*, Copia de un manuscrito del donado Ramón CALAFAT : año 1786 : continuado con un apéndice que contiene copia de las partidas originales desde el año 1805 hasta 1830 por Jaime de Oleza y de España, Palma de Mallorca, 1925.

⁴⁵ CALAFAT: *Enterraments y obits...*, 31.

El text està estructurat en vint-i-sis llibres, que corresponen a altres tants volums, que existien a l'arxiu de Sant Francesc:

- Llibre primer, que conte los anys de 1588 en 1605
- Llibre 2 que compren los anys de 1605 en 1616
- Llibre 3 que compren los anys de 1616 en 1625
- Llibre 4 que compren los anys de 1625 en 1639
- Llibre 5 que compren los anys de 1639 en 1652
- Llibre 6 que componen los anys 1652 en 1658
- Llibre 7 y 8 que compren los anys de 1659 en 1663
- Llibre 9 que compren los anys de 1664 en 1672
- Llibre 10 que compren los anys de 1672 en 1677
- Llibre 11 que compren los anys de 1678 en 1687
- Llibre 12 que compren los anys de 1688 en 1693
- Llibre 13 que compren los anys de 1693 en 1699
- Llibre 14 que compren los anys de 1700 en 1702
- Llibre 15 que compren los anys de 1703 en 1707
- Llibre 16 que compren los anys de 1711 en 1717
- Llibre 17 que compren el anys de 1719 en 1730
- Llibre 18 que compren los anys de 1730 en 1736
- Llibre 19 que compren los anys de 1738 en 1742
- Llibre 20 que compren los anys de 1744 en 1747
- Llibre 21 que compren los anys de 1748 en 1751
- Llibre 22 que compren los anys de 1752 en 1757
- Llibre 23 que compren los anys de 1760 en 1769
- Llibre 24 que compren los anys de 1769 en 1886
- Llibre 25 que compren los anys de 1787 en 1804
- Llibre 26 que compren los anys de 1804 en 1815

Tots els capítols segueixen una ordre cronològic i una mateixa estructura compositiva: els capítols es troben dividits en paràgrafs al principi dels quals sempre hi ha el llinatge del difunt seguit pel número de fol del llibre *Mortuorum* d'on s'ha extret la informació. Per exemple: "*Barard, fol. 57.*-Als 16 Janer 1633; enterraren en lo vas de Barards: la Sra. D.ª Juana de Barard, muller de D. Geroni Garau y Axartell; mermasors: son marit; y la Sra. D.^a ionisia Barard se tia: feu testament en poder de Juan Mas notari als 14 Janer 1633".⁴⁶ O "*Torrella, fol. 34.*-Als 7 Agost 1619, enterraren en lo vas de Torrellas, el Sr. Ramon Torrella, fadri; estave en el carrer de S.t Jaume".⁴⁷ L'autor informa també, com es veu en l'exemple anterior, de l'estat civil del difunt i del seu lloc de residència.

Les informacions que aporta el text són d'interès, sobretot, pels estudis genealògics pel gran nombre de dades biogràfiques que inclouen. En primer terme, proporciona els noms i llinatges de totes les persones enterrades a Sant Francesc. A més, l'autor, en molts

⁴⁶ CALAFAT: *Enterraments y obits...*, 74.

⁴⁷ CALAFAT: *Enterraments y obits...*, 62.

casos, també informa del nom dels parents més propers del difunt i dels marmessors del testament. Les dades de parentiu són escasses quan es refereixen a personatges del segle XVI però, a partir del XVII, són més abundants. En segon lloc destaca que, tal com succeeix al *Llibre de antiguitats*, Calafat aporta el dia i l'any del testament del difunt així com del nom del notari dipositari del mateix. Així, l'autor ofereix a l'investigador una fil conductor alhora d'investigar una determinada família. En definitiva, el text permet fer-se una idea del gran moviment necrològic que tenia Sant Francesc com a panteó de la noblesa mallorquina.

Aquesta crònica no conté tanta informació referent al patrimoni artístic com el *Llibre de antiguitats*, però serveix per a complementar, contrastar i/o ampliar la informació aportada per aquell. En aquest sentit, constata que alguns llinatges que apareixen al *Llibre de antiguitats* no són citats aquí. Per exemple, al *Llibre de antiguitats* es cita la família dels Verger i, en canvi, no es cita a *Enterraments y obits*, fet certament curiós ja que Antoni Verger fou l'artífex d'una de les capelles de Sant Francesc. Pel que fa als llinatges comuns al dos llibres, es pot observar que al *Llibre de antiguitats* no apareixen citats tots els membres d'una mateixa família enterrats a la seva capella sinó que sols se'n mencionen uns quants. *Enterraments y obits*, en canvi, és més extens pel que fa a aquestes informacions i permet completar les dades aportades per l'altre manuscrit.

5. Influència del manuscrit de Calafat. Estat de la qüestió

Són molts els autors que han estudiat el convent de Sant Francesc des del punt de vista històricoartístic però pocs els que n'han fet un estudi sistemàtic i en profunditat. Les fonts documentals originàries han estat, en la majoria de casos, obviades per aquests estudiosos. Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc, escrites per Ramon Calafat, han estat insuficientment utilitzades com a font documental fins a l'actualitat de manera que encara resten molts aspectes per comentar i investigar. El *Llibre de antiguitats* constitueix una font de documentació bàsica per a l'estudi del patrimoni del convent per l'enorme volum d'informació que conté sobre aspecte, fet que fa que el text encara sigui plenament vigent. Es fa necessari, per tant, que els historiadors utilitzin aquesta crònica de forma habitual com a font fiable alhora d'emprendre investigacions sobre el patrimoni del convent de Sant Francesc. Ara cal veure quin ús s'ha donat a les cròniques conventuals de Ramon Calafat fins al moment actual, quins autors les han tractat i quines han estat les seves aportacions.

Gaspar Melchor de Jovellanos Ramírez (Gijón 1744, Vega 1811), polític i escriptor i un dels representants més distingits de l'enciclopedisme il·lustrat espanyol, ocupa un lloc capital en l'inici de la historiografia sobre Mallorca i el seu patrimoni. Es pot afirmar que amb els seus escrits s'inicia la poligrafia històrica mallorquina. El 1801, fou empresonat i traslladat a Mallorca. Al llarg d'aquests anys de captiveri al Castell de Bellver, Jovellanos va escriure diverses obres de temàtica mallorquina en el camp de la història, entre les quals, destaca la *Memoria sobre la fabrica del convento de San Francisco de Palma; con una reseña de las suntuosas fiestas que se celebraron al condecorar la iglesia con el título de*

Basílica, por Juan Suau Alabern⁴⁸ en la qual cita a Calafat diverses vegades. L'autor ha consultat les cròniques franciscanes que li han servit per aportar notícies documentades sobre la fàbrica de l'església i el convent i sobre les obres d'art que contenien. D'altra banda, Jovellanos es val de l'autoritat del sagristà per rebutjar certes informacions d'alguns autors que, gràcies a la lectura de les cròniques, comprova que són errònies.

Alguns anys després, un dels primers historiadors de Mallorca, l'erudit i cronista del Regne de Mallorca, Antoni Furió (Palma, 1798-1853), dedicà en la seva obra *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*⁴⁹ un apartat a l'església i convent de Sant Francesc on reproduïx la descripció realitzada alguns anys abans per Jovellanos⁵⁰ i hi afegeix algunes notes de caràcter erudit. En la primera nota explicativa del text, Furió parla del donat Ramon Calafat com una autoritat per al coneixement del convent de Sant Francesc.

El primer historiador de l'art mallorquí des d'un punt de vista científic va ésser Marcel Durliat (Tolosa del Llenguadoc, 1917-2007). Autoritat en el camp de l'art medieval i un dels principals introductors de l'art català en la bibliografia internacional, es doctorà al 1962 es doctorà amb una tesi titulada *L'art dans le royaume de Majorque* traduïda al català al 1964.⁵¹ Es tracta d'una obra de gran interès per a l'estudi de l'art balear a l'Edat Mitjana. En el capítol dedicat a les esglésies de les ordres mendicants, i, més concretament, quan tracta de l'església de Sant Francesc de Palma, Durliat afirma que la seva principal font d'informació ha estat el *Llibre de antiguitats* de Ramon Calafat. L'autor explica que la consulta de la crònica li aportà la solució a nombrosos problemes relatius a la construcció del convent. Aixímateix, es sorprèn de com, "incomprensiblement" aquesta font havia estat ignorada fins llavors.

Seguint amb el repàs dels historiadors i erudits que varen fer servir les cròniques conventuals de Calafat com a font documental, toca parlar ara d'un dels divulgadors del convent de Sant Francesc: Llorenç Garí (Vilafranca de Bonany 1928). El franciscà és l'autor de la ressenya històricoartística titulada *Iglesia y claustro de San Francisco* (1965),⁵² en la qual aporta informacions des del punt de vista erudit. Garí ha consultat les dues cròniques conventuals de Ramon Calafat. Així, del *Llibre de antiguitats* n'extreu informacions relatives a l'establiment de l'ordre franciscana a Mallorca i al claustre del convent. D'altra banda, el llibre d'*Enterraments i obits* proporciona a l'autor informacions sobre les diferents sepultures ubicades al claustre.

L'historiador Guillem Rosselló Bordoy (Palma 1932) i els arquitectes Antonio Alomar Esteve (Palma 1937) i Felipe Sánchez-Cuenca (Alcalá la Real, Andalusia 1931), a

⁴⁸ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Memoria sobre la fábrica del convento de San Francisco de Palma", *La catedral de Palma*, Palma de Mallorca, 1945.

⁴⁹ Antonio FURIÓ: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1966. Facsímil de l'edició de 1840 de la Impremta de Pedro José Gelabert, 2ª edició. Es pot consultar a la Biblioteca Bartomeu March i a la biblioteca Ramon Llull de la Universitat de les Illes Balears.

⁵⁰ Gaspar Melchor de JOVELLANOS: "Memoria sobre la fábrica...".

⁵¹ Marcel DURLIAT *L'art en el Regne de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1989. 2ª edició. 1ª edició 1964.

⁵² Llorenç GARÍ JAUME: *Iglesia y claustro de San Francisco. Memoria del Beato Fray Junípero Serra*, Palma de Mallorca, 1990. 2ª edició corregida i augmentada. (1965). Es pot consultar a la Biblioteca Diocesana.

“La pintura mallorquina de los siglos XIV y XV”⁵³ elaboraren un estudi analític de conjunt de les obres restaurades per la Fundació Juan March a la dècada dels seixanta del segle XX i es serviren del *Llibre de Antiguitats* per identificar la taula de Sant Onofre, conservada al Museu de Mallorca i atribuïda al Mestre de les Predel·les amb la que formava part del retaule de Sant Bernadí, Sant Onofre i Santa Catalina citada per Calafat en descriure la capella dels Pardo de l'església de Sant Francesc.

El pare Francesc Amengual (Sineu 1902, Palma 1997), religiós del Tercer Orde Regular de Sant Francesc, va escriure diversos articles d'història franciscana com el titulat “Puntualitzaciones documentales sobre el arte en la basílica de San Francisco de Palma (siglos XVII-XX)”⁵⁴ en el qual cita a Ramon Calafat i reproduïx un fragment de l'apèndix que Jaume d'Oleza afegí en l'edició crítica del *Llibre de antiguitats*.

Un altre dels divulgadors del convent de Sant Francesc ha estat l'historiador Gabriel Llompart (Palma 1927) el qual ha duit a terme investigacions sobre iconologia i iconografia, especialment referides a l'art religiós. En l'obra *Conventos y monasterios de Mallorca: historia, arte y cultura*⁵⁵, a l'apartat titulat “Sant Francesc”, Llompart presenta el *Llibre de antiguitats* de Calafat com una obra bàsica de consulta per l'estudi del convent de Sant Francesc i el cita diverses vegades. En parlar del claustre, també cita l'altra crònica conventual, el llibre *Enterraments i obits*, perquè proporciona notícies sobre les diferents sepultures del claustre.

L'article titulat “El retaule major de l'església conventual de Sant Francesc (Palma 1734-1742)”⁵⁶ presenta un estudi històricoartístic i de conservació del retaule major de Sant Francesc molt documentat. En l'apartat històricoartístic, la historiadora de l'art, Mercè Gambús fa servir el *Llibre de antiguitats* com a font principal de documentació perquè aporta les primeres notícies documentades referents al patrimoni conventual. A l'apèndix de l'article es reproduïx el capítol dedicat a l'altar major del *Llibre de antiguitats* així com també l'apèndix número 1 del mateix llibre.

Les historiadores de l'art Mercè Gambús (Barcelona, 1953) i Concepció Bauçà són les autores de la comunicació “El viaje mediterráneo del retablo barroco. La tipología cupulada en Mallorca y Menorca”.⁵⁷ Aquest estudi és, de tots els citats, el que més ha treballat les cròniques conventuals de Calafat com a font documental. Sobretot s'ha treballat amb el *Llibre de antiguitats* que serveix a les autores per presentar una nova interpretació del retaule del Davallament de l'església de Sant Francesc. A través de la crònica, les historiadores confirmen que la pintura de l'àtic del retaule representa un

⁵³ A *Pintura gòtica mallorquina: exposición de las obras restauradas por la fundación Juan March*, Madrid, 1965.

⁵⁴ FRANCISCO AMENGUAL: “Puntualizaciones documentales sobre el arte en la basílica de San Francisco de Palma (siglos XVII-XX)”, *BSAL*, 37, Palma, 1980, 653-657.

⁵⁵ DONALD G. MURRAY; AINA PASCUAL; JAUME LLABRÉS: *Conventos y monasterios de Mallorca. Historia, arte y cultura*. La introducció i els apèndixs són de Gabriel Llompart, Palma de Mallorca, 1992, 39-55.

⁵⁶ MERCE GAMBÚS *et alii*: “El retaule major de l'església conventual de Sant Francesc (Palma 1734-1742)”, *Estudis Baleàrics*, núm. 66/67, Palma, 2000, 27-46.

⁵⁷ MERCE GAMBÚS; CONCEPCIÓ BAUÇÀ: “El viaje mediterráneo del retablo barroco. La tipología cupulada en Mallorca y Menorca”, *Actas del XVI Congreso nacional de historia del arte. La multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, tom I, 159-168.

autorretrat de l'escultor Antoni Verger que havia disposat ser enterrat en una capella pròpia situada darrera de l'altar major, capella que ell mateix havia dissenyat. Conseqüentment, afirmen que Antoni Verger va proposar la seva capella funerària com a imatge humanística de l'escultor-arquitecte en clau d'autoafirmació professional i que, per tant, aquesta capella posseeix una gran rellevància simbòlica. En aquesta comunicació, les autores demostren que encara es pot estudiar el convent de Sant Francesc i aportar-ne novetats a partir de les notícies i informacions que es troben a les cròniques conventuals del donat Ramon Calafat.

En conclusió, cal dir que les aportacions bibliogràfiques realitzades fins ara sobre el convent de Sant Francesc deixen moltes llacunes historiogràfiques. Manca un estudi integral del convent i un estudi panoràmic del patrimoni històrico-artístic de l'ordre franciscana a Mallorca. Aquestes investigacions, tractant-se d'un ordre conventual que ha marcat una part important de la història de Mallorca, es fan imprescindibles i serviran per esbrinar el paper dels franciscans dins de l'evolució del patrimoni històricoartístic de l'illa.

RESUM

El convent de Sant Francesc de Palma, juntament amb el claustre i l'església, forma un dels conjunts monumentals més importants de l'illa de Mallorca. Aquest compta amb diferents intervencions artístiques que s'han succeït al llarg d'un període cronològic extens, des de l'Edat Mitjana fins a l'actualitat, i que han marcat importants fites en el marc de la ciutat de Palma. Amb el present article es pretèn contribuir al coneixement del patrimoni del convent a través de l'estudi crític de les dues cròniques conventuals que deixà escrites el donat Ramon Calafat, textos fonamentals per a l'estudi d'aquest patrimoni. També es vol destacar el valor de l'existència de les cròniques com a fonts literàries originals per a l'historiador.

ABSTRACT

The convent of Saint Francis in Palma, together with its cloister and church, forms one of the more important monumental sets of Mallorca. It was formed by many different artistic interventions that have gone along an extensive chronological period, since the Middle Ages until the present. These interventions left important impressions in the town of Palma. The aim of this paper is to contribute to the knowledge of the heritage of the convent through the critical study of the two conventual chronicles written by the sexton Ramon Calafat in the XVIII century, fundamental texts for the study of the mentioned heritage. Finally, we pretend to highlight the value of the existence of the chronicles as original literary sources for the Art Historian.

Tres cartas inéditas de Miquel Gaietà Soler i Rabassa al conde de Montenegro y Montoro

EMILIO BEJARANO GALDINO
ALEXANDRE FONT JAUME

Entre los papeles del legajo 67-M de la sección Montenegro del Archivo del Marqués de la Torre, conservados en el *Arxiu del Regne de Mallorca*, se encuentra una carpetilla rotulada "Cartas de Soler", en cuatro pliegos, numerados del 2/3 al 2/6, que contienen, cada uno de ellos, una carta dirigida por Soler al conde de Montenegro y de Montoro.¹ Quienquiera que archivara las cartas tal vez no advirtió que no pertenecían todas a Miquel Gaietà Soler, pues la n.º. 2/4 es de un "Leonardo Soler", tal vez pariente suyo, capellán del hermano del conde de Montenegro y de Montoro, D. Antoni Despuig, entonces reciente obispo de Orihuela,² de cuyo séquito formaba parte cuando de Ibiza se dirigía a su sede, vía Alicante. Precisamente la carta tiene por objeto anunciar la feliz arribada a puerto de la comitiva y, en este sentido, complementa la primera de las cartas de Miquel Caietà Soler,³ en la que, con espíritu metódico y el gusto, tan propio de los viajeros ilustrados, por los datos y los detalles precisos, nos da cuenta de la partida de Ibiza. En las otras dos cartas Miquel Gaietà Soler da noticia de un nuevo procedimiento para el blanqueo de los tejidos y de la posibilidad de su industrialización, y hace partícipe también al futuro cardenal Despuig. Hay, en efecto, una relación de amistad entre el eclesiástico y el hacendista, que busca el apoyo y la influencia de quien casi no ha hecho más que iniciar una carrera eclesiástica que le llevará al cardenalato, como demuestra la correspondencia conservada entre ambos próceres.⁴ Esta interesante, aunque reducida, correspondencia con D. Antoni Despuig se suma, así, al ya conocido epistolario de Miquel Gaietà Soler con el canónigo Martí Torrens y Ramon Tugores, existente en los fondos manuscritos de la Biblioteca Bartomeu March de Palma.

Es Soler un personaje injustamente olvidado, a pesar de tratarse de un prestigioso hacendista que puso las bases del estado administrativista contemporáneo, un gran reformista que dirigió diversos programas de desarrollo e inició las desamortizaciones de los bienes de "manos muertas". Nacido el 29 de setiembre de 1746, hijo de Gabriel Josep Soler March, de

¹ ARM, Archivo Marqués de la Torre, Sección Montenegro, Cartas de Soler, Legajo 67-M, Pliegos 2/3 a 2/6.

² D. Antoni Despuig, aunque fue nombrado obispo de Orihuela por bula de 28 de setiembre de 1791, no hizo su entrada oficial en la diócesis hasta el 6 de febrero de 1792.

³ Por ello se adjunta esta carta al final, como anexo, aunque no sea del ilustre hacendista.

⁴ Así, Soler pedía a Antoni Despuig el 23 de julio de 1794 influencia para que no se le relegara en el escalafón de los Consejos del Estado:

E. AGUILÓ; "Autógrafos de personajes notables", *BSAL*, VIII, Palma, 1900, 294-295.

J. SALVÀ; *El Cardenal Despuig*, Palma, 1964, 260-275).

Selva, y de María Licera Rebassa Humeras, de Zaragoza,⁵ tuvo como padrinos de bautismo a los hijos del marqués de Campofranco, y sabemos que tenía tres hermanas, Josefa, Juana y María Ana.⁶ Desde joven mostró una amplia formación jurídica y pronto se reveló como profesional brillante defendiendo al Ayuntamiento de Palma y al Cabildo de la Catedral ante el Consejo Supremo. Por su notoriedad se le admite en la Real Academia de Jurisprudencia de Madrid y es nombrado Abogado de los Reales Consejos. Desde Madrid toma iniciativas políticas innovadoras y recomienda la creación de una Academia o Sociedad Política en Palma para la instrucción política de los mozos y los Síndicos Forenses, a fin de que se revitalizase el *Sindicat Forà*; un intento que no tuvo acogida dada la pasividad de la regiduría y la agitación política del momento.⁷

Su labor en Madrid le convierten en un eficaz gestor poco a poco emancipado de las fuerzas del poder local y cada vez más interesado en la política ilustrada de la corona. A su regreso a Palma, elabora un plan para el fomento de la ganadería y abasto de carne y otro sobre policía de limpieza. Cuando se incorpora a los Reales Consejos, tras una eficaz sustitución de los abogados fiscales de las Rentas generales y del tabaco, recibirá el nombramiento de Fiscal de la intendencia de Mallorca, y desde aquí es enviado a Ibiza como Asesor Togado del Tribunal Civil de Ibiza y Formentera en 1784, y allí contribuirá a impulsar la agricultura, ganadería y minería, desde su magistratura de la Real Audiencia. El será el ejecutor del Plan de establecimientos y mejoras de las islas de Ibiza y Formentera,⁸ inspirado en las propuestas del gobernador de la isla, conde de Croix, y en las medidas que Campomanes quería iniciar para llevar a la práctica las ideas de progreso del rey Carlos III y su equipo ilustrado.⁹ En ausencia de una Sociedad Patriótica de Amigos del País, es el Intendente del ejército en las Pitiusas quien hace un informe sobre su estado de atraso y la necesidad de instruir a sus isleños; un informe que ratificará Manuel Abad y Lasierra, primer obispo de Ibiza, quien en su redacción de la *Breve noticia del estado natural, civil, militar y político que hoy tienen las islas de Ibiza y Formentera*, presenta unas soluciones a los problemas de atraso que obtienen el apoyo del gobernador Juan de Sierra. Pedro de Lerena, ministro de Hacienda, ve en Soler la persona capaz de llevar a cabo estos proyectos¹⁰ y por ello vincula la Junta Promotora a la Asesoría Jurídica de la Audiencia, órgano que canalizaba todas las instrucciones del Consejo de Castilla. Soler queda comisionado por el rey para estudiar la viabilidad y realización de estos proyectos,

⁵ En la partida de bautismo, conservada en el Arxiu Diocesà de Mallorca, documentación correspondiente a la parroquia de Sant Jaume (I, 47-B/12-22, n. 2) se dice "Die vint y nou setembre mill setsens quarante y sys baptizí Jo, el Dr. Antoni llull, Pre. y Vicari, un fill de Gabriel Joseph Soler y de Maria Lisera Rebassa conjs. Hagué nom Michel, Cayetano, Joseph, Ignaci, Nicolau, Gabriel, Bonaventura, Mariano, Salvador; nasqué dit die a les nou del matí (...)".

⁶ J. SALVÁ: "Don Miguel Cayetano Soler y sus ascendientes", *BSAL*, XXXV, 1977, 354-364.

⁷ Emilio BEJARANO GALDINO: *M. Cayetano Soler. Un hacendista olvidado. Diatriba y reivindicación de su ejecutoria*, Biografías de Mallorquins, 22, Palma, 2005, 40.

⁸ AHE (Archivo Histórico de Ibiza), *Planes para la mejora de Ibiza*, estante 13, serie 7ª, tabla II. Estos Planes se diversifican en cuatro áreas o ponencias: El "Plan instructivo de la agricultura, industria, y policía de campaña de las islas de Ibiza y Formentera"; el "Plan político y económico de la ciudad y Real Fuerza de Ibiza"; el "Plan de la Real Hacienda de las islas de Ibiza y Formentera" y el "Plan del comercio y marina de las Islas de Ibiza y Formentera".

⁹ En este momento desde las Sociedades económicas, con las iniciativas de figuras ilustradas locales, se trataba de promover el desarrollo económico y social de las diversas provincias, siguiendo las numerosas instrucciones que el Supremo Consejo de Castilla sugería.

¹⁰ Isidoro MACABICH: *Historia de Ibiza*, I, Palma, 1966, 510.

y presidirá la Junta de Autoridades coordinadoras del Plan para el establecimientos y mejoras de las islas de Ibiza y Formentera, órgano que pasa a convertirse en una Junta Perpetua de Gobierno, que asumía ciertas competencias que correspondían al Ayuntamiento según las antiguas *Ordinacions*. Trabaja con el obispado y con los gobernadores de la isla y su promoción meritoria tendrá el apoyo permanente de los obispos Eustaquio de Azara¹¹ y Clemente Llover, y de los Gobernadores Sierra y Rafols.¹²

Soler aprovecha en sus inicios las infraestructuras y el elemento humano que la Iglesia y el ejército ponen a su disposición para poner en marcha el plan. Con este apoyo se inician trabajos de asistencia social y de desarrollo industrial y creación de almacenes de suministros y materias primas, a los que siguen obras de urbanismo, construcción de viviendas y equipamientos y la reorganización administrativa de la isla. Se trabaja sobre los sectores productivos que mostraban las condiciones más favorables, y, para promocionar esos oficios, se trajeron maestros instructores de Mallorca, Menorca y Cataluña, de donde también vinieron maestros mecánicos extranjeros licenciados de las tropas mercenarias del rey, oriundos de regiones deprimidas de Europa, sobre todo, del área italiana y del cantón alemán de Suiza, lo que contribuye al desarrollo de la protoindustria ibicenca.

Uno de los sectores ibicencos con mayor atraso era el textil, y es uno de los que captan los objetivos del *Plan*. Para su fomento, el obispo Clemente Llocer trajo de Barcelona un torno de hilar y una máquina de tejido de "cuarenta y dos hilos", y con ello se abrió una nueva perspectiva profesional. A estas importantes contribuciones se han de añadir las subvenciones que Soler consigue del Real Patrimonio y las gestiones que había realizado desde su destino en los Reales Consejos de la Corte, como Ministro togado del Consejo de Hacienda, y la Superintendencia que se creó para los establecimientos y mejoras de Ibiza y Formentera.

La Junta creada para promover y coordinar el Plan de reformas adquiere en 1786 un viejo edificio que hacía de Hospicio, que daba albergue a 16 muchachos y a una veintena de muchachas. Se mantenía así la función social de acogida a expósitos, a la vez que desarrollaba una labor productiva y de formación profesional. Por lo que respecta a la formación femenina, se enseñaba la hilatura en torno, la utilización de máquinas, y el tejido de cintas, la costura, además de las enseñanzas de las tareas domésticas. A los varones se les instruía sobre todo en el tejido de ropas de algodón. A pesar de esta diferenciación laboral, a todas las jóvenes que salían instruidas del hospicio se les dotaba de un torno de hilar, con lo que se buscaba un doble objetivo, difundir esta industria y dotar de un medio de procurarse el sustento. Con las actuaciones de la Junta se establecieron fábricas para tejer algodón e hilo, y se difundió la técnica de "Bardolet" (vulgarización del apellido francés Berthollet) para blanqueo al por mayor del lino, cáñamo y algodón.¹³ Con estas realizaciones se llegaron a atender encargos de

¹¹ Eustaquio de Azara, obispo de Ibiza en 1788, continuó después de su traslado a Barcelona en 1794 como protector de la Isla, colaborando con la Junta de Soler y enviando dotaciones: Isidoro.MACABICH: *Historia de Ibiza...*, 510.

¹² En su actuación de promoción siguió las instrucciones dadas por el Ministerio de Hacienda, en Real Orden de 15 de septiembre de 1789, atendiendo a unas peticiones que había hecho el obispo ibicenco; Isidoro MACABICH: *Historia de Ibiza...*, 510.

¹³ La información del "Plan de Mejoras" se presentará como Inventario tras la evaluación de ocho años, y se redactará en Ibiza con fecha de 20 de agosto de 1797, firmado por Clemente Llocer, obispo de Ibiza, F. I. Rafols, gobernador, Miquel Gaietà Soler y Manuel Agustín Mosquera.

Mallorca y Alicante. Alguna de estas innovaciones técnicas merecen la mención de Soler según vemos en los fondos epistolares.

Todas las realizaciones habían de mantenerse al finalizar el Plan, recibiendo la ayuda del Real Patrimonio y transfiriendo las atribuciones del Juez Comisionado al rey a través de la vía reservada de la Hacienda y la Superintendencia.¹⁴ Soler tratará de adaptar todas estas realizaciones a los territorios atrasados de toda España, y para eso promoverá, posteriormente, unos cuestionarios estadísticos que se plantearán en todas las provincias a fin de evaluar su situación y aplicar un desarrollo racional que mejorase sus rendimientos.¹⁵ Los ilustrados entendían que por las estimaciones estadísticas se podían detectar, por ejemplo, los males sociales y el nivel de concentración de bienes y fincas, y mostrar la excesiva cantidad de clases ociosas que tenía España, lo que privaba de mano de obra a la nación. El estudio de “los interrogatorios” de Soler que hace Antònia Morey i Tous¹⁶ muestra este proyecto del ilustrado mallorquín, con el que se trataba de aplicar y completar lo desarrollado en Ibiza. Buscaban un diagnóstico de la coyuntura y la problemática economía española completando las iniciativas de Floridablanca y Campomanes, y proponiendo una estrategia de actuaciones. Planteó su encuesta territorial para conocer la distribución de la riqueza, y de forma especial la agrícola.¹⁷ Se dirige a todos los términos municipales y cuerpos patrióticos de la monarquía, promoviendo una estadística que será la madre del Departamento del Fomento General del Reino.

La labor de Soler en Ibiza recibió distintos testimonios de gratitud, y en 1796 pasa a Madrid para presentarla resumida en el *Inventario de los nuevos establecimientos y mejoras que el Sr. D. Miguel Cayetano Soler, Alcalde de la Real Casa y Corte, Comisionado en la Islas de Ibiza y Formentera mandó llevar a efecto*, un trabajo que merece reconocimiento y que junto a su *Memoria sobre el estado actual de la Hacienda en España* -redactado en 1785-, le harán merecedor de la Superintendencia General de Hacienda de España e Indias en 1798. Vuelve a Ibiza como Ministro Comisionado del Rey en visita de cabrevación para evitar los fraudes contra el Real Patrimonio, y a su regreso a Madrid pasa al Consejo de Hacienda y al Consejo Supremo de Castilla, y con el apoyo del Secretario de Despacho de Hacienda, Saavedra, obtiene el nombramiento de Subdelegado General de la Real Hacienda. Carlos IV lo hará Director Secretario de Despacho de Hacienda -cargo equivalente a un ministerio-, en un momento en que los conflictos paralizaban la llegada de las remesas de América y había gran desorden en las rentas públicas y en la administración de un Estado que estaba en quiebra.

¹⁴ Según una Real Orden de la Secretaría de Despacho de Hacienda, firmada por Fco. Saavedra, fechada en Aranjuez de 27 de marzo de 1798 y dirigida al Sr. Subdelegado de Rentas de Yviza, citada por Joana María FERRER FERRER: "Un documento inédito de 1798 de Miguel Cayetano Soler", *Eivissa*, 4, Eivissa, 1964, 31.

¹⁵ Una de las finalidades que persigue esta estadística es saber todos los obstáculos que se oponen al desarrollo. Se plantean dos cuestionarios para contrastar sus resultados, uno se recoge en las "Respuestas al interrogatorio de 1800 sobre agricultura, fábricas, comercio e instrucción pública", y el otro en las "Respuestas a los distintos interrogatorios de 1802". Responden genéricamente al "Interrogatorio a que deben contestar todos los pueblos de España para que el Departamento de Fomento General del Reyno y Balanza de Comercio pueda presentar el censo de población del año 1802 que le ha encargado S.M."

¹⁶ Antònia MOREY I TOUS: *Els interrogatoris del ministre Soler (1800-1802). L'economia mallorquina a la fi de l'Antic Règim*, Palma, 2002.

¹⁷ José Juan Vidal en su tesis doctoral trata los datos de esta estadística relativos a tierras; José JUAN VIDAL: "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna", *Mayurqa*, 16, Palma, 1976,

Soler es partidario de recurrir al pago de impuestos de las clases exentas y a que también contribuyesen a las tallas los bienes de propios del reino, las rentas eclesiásticas y los bienes paraeclesiásticos, a fin de amortizar los intereses de la deuda pública. Gracias a un préstamo nacional, logró amortizar una parte de la deuda a través de las Cajas de Amortización pero se le presiona para que emita más Vales, y ello impide un decidido saneamiento y aboca a una crisis. Promovió la creación de una comisión para vigilar el cumplimiento de los decretos dirigidos a la consolidación de la deuda (1800), y convierte la Caja de Amortización en Caja de Consolidación de la deuda; con ello, empero, se granjeó la oposición de camarillas e intereses poderosos, como la compañía de los Cinco Gremios Mayores de Madrid. Su política impositiva, además, le dio gran impopularidad y su impuesto sobre el vino provocó boicots y amotinamientos, a pesar de que eran medidas destinadas a romper monopolios y barreras que anquilosaban el comercio, protegiendo los sectores menos desarrollados mediante órdenes a las aduanas y fomentando la divulgación de innovaciones. En su *Memoria sobre el Estado presente de España* exponía la situación real de la economía que necesitaba de reformas estructurales importantes. Conseguirá un Breve Pontificio para enajenar el “séptimo de bienes eclesiástico” con el fin de dedicar el 3% de su venta a la extinción de Vales, incrementando los recursos públicos y sanear la deuda (1806). La venta con urgencia de estos bienes desamortizados impidió alcanzar los objetivos de reforma agraria que pretendía y no en todas las regiones, hubo tiempo para llevar a cabo todas las ventas. Soler percibía la oposición de las altas instancias que consideraban peligroso el reformismo que llevaba a cabo, pero estaba convencido de que la oposición de los privilegiados a tributar era lo que en Francia había excitado el estallido revolucionario.

Los sectores que se habían visto perjudicados con sus iniciativas, bajo el gobierno de Godoy, se encargaron de dar resonancia a sus medidas fiscales, únicamente, ocultando su proyecto global y la difícil situación que tuvo que superar. La percepción popular de las medidas fiscales estaba influida por las coplas intoxicadoras, que ocultaban las medidas reformistas que había promovido y los privilegios corporativos y estamentales que combatían.

El motín de Aranjuez en 1808 contra Godoy hace que Soler presente su dimisión y se retire, y tras la abdicación de Carlos IV se desata la acción de las fuerzas antiguo regimentales. La llegada de estas noticias a Mallorca da salida a la tensión social existente, con amotinamientos y saqueos que se canalizan contra la parentela de Soler que controlaba altos cargos, conseguidos, en muchos casos, a través de la influencia. Sintiendo postergado, Soler decidió encaminarse a Sevilla, pero la complejidad política del momento y el estallido de la Guerra contra las fuerzas napoleónicas le conducirán a un trágico final en el pueblo de Malagón de la Mancha en 1809.

El juicio histórico negativo que ha recibido Miquel Gaietà Soler se ha cimentado en su política fiscal y en la envidia por su ascenso social y la promoción de sus familiares a importantes cargos mediante influencia. Incluso los sectores que le juzgan favorablemente no ponderan las inexactitudes de las coplas que denunciaban su nepotismo familiar, ni precisaban el grado de amistad con Godoy. Joaquín María Bover lo considera el mallorquín que más honor ha hecho a su patria, pero al recopilar las coplas contra él y su parentela mantiene todos los prejuicios que en ellas se vierten sin puntualizarlos. Miquel dels Sants Oliver hace una semblanza favorable de Soler, pero tampoco precisa las imputaciones de nepotismo ni contrapesa su amistad con Godoy. La propaganda de los pasquines contra Soler es uno de los

fundamentos de la visión histórica tradicional. Recientemente hemos hecho puntualizaciones a la diatriba contra su figura, analizando el trasfondo de los motines contra su parentela y el ambiente de odio contra los advenedizos.¹⁸ Desde fuera de Mallorca, Canga Argüelles exaltó su labor en lo que había de ser la administración del Estado a lo largo del siglo XIX,¹⁹ y Richard Herr constata como la primera desamortización comienza a impulso de Soler.²⁰

*

* *

La correspondencia entre Soler y el Conde de Montenegro y de Montoro

La primera de las cartas del fondo del Marqués de La Torre²¹ tiene por objeto informar del viaje de Antoni Despuig (hermano de Joan Despuig i Dameto, Conde de Montenegro y de Montoro) desde Ibiza a Alicante para dirigirse a su obispado de Orihuela, y en ella hay una referencia curiosa a la travesía marítima, en la que se expresa el tiempo estimado en la navegación desde Ibiza a la península. Según las estimaciones de los expertos la travesía con tiempo favorable podía haber durado 29 horas. El texto es explícito y dice: "...se hizo a la vela de este puerto -Ibiza- el día 30, a las siete y media de la mañana con viento favorable que continuó el 31, de modo que todos los prácticos concuerdan que llegó al Puerto de Alicante antes de mediodía". Por esta noticia puede estimarse que la travesía, con tiempo bonancible, podría tener una duración entre un día y día y medio. En la carta de Leonardo Soler²² se precisa la duración real de la travesía. La carta, enviada el jueves, al día siguiente de la partida, dice: "Salimos de allí el miércoles por la mañana, y ayer a poco mas de las seis de la mañana saltamos en tierra"; habían, por tanto cubierto su singladura en menos de las veinticuatro horas".

Dicha carta ofrecería además el interés de hacer explícita la relación de los Soler con los Despuig, si es que este "Leonardo Soler" capellán que forma parte de la comitiva del obispo, como se ha visto, fuera familia del ministro de Hacienda. Se sabe que Miquel Gaietà Soler tuvo relación epistolar con Antoni Despuig cuando éste ocupaba la sede de Orihuela,²³ y que la mantuvo cuando fue nombrado para el arzobispado de Valencia, y hasta llegar al cardenato.²⁴ A pesar de esta información epistolar, desconocemos otras referencias de este Leonardo Soler que acompaña a Antonio Despuig, y en las coplas contra la parentela de Soler, que recoge Bover, donde se pasa lista a toda la camarilla familiar

¹⁸ Emilio BEJARANO GALDINO: *M. Cayetano Soler. Un hacendista olvidado...*, 103.

¹⁹ José CANGA ARGÜELLES: *Diccionario de Hacienda con aplicación a España por Ministro Jubilado del Consejo Real y Supremo de las Indias*, tomo I, Madrid, 1833, 11.

²⁰ Richard HERR: "Hacia el derrumbe del Antiguo Régimen: Crisis fiscal y desamortización bajo Carlos IV", *Moneda y crédito*, 118, Madrid, 1971.

²¹ Carta de Miquel Gaietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro.- Ibiza, 1 de febrero de 1793. Pliego n.º, 2/3.

²² Carta de Leonardo Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro, Alicante: 2 de febrero de 1793. Pliego n.º, 2/4.

²³ Carta de Miquel Gaietà Soler al Exmo. Sr. Dn. Antonio Despuig, Ibiza, el 23 de Julio de 1794; *BSAL*, VIII, 1900, 294.

²⁴ Jaime SALVÁ: *El cardenal...*, 279.

acusada de nepotismo no aparece el tal Leonardo Soler;²⁵ por otra parte, la falta de mención a Miquel Gaietà, entonces Asesor Togado del Tribunal Civil y Director del Plan de desarrollo y mejoras de Ibiza, y, en cambio, la mención a “las gentes” de este Leonardo Soler, y, sobretodo, a un hermano Francisco, enfermo,²⁶ nos plantea una interrogante equívoca.

En la segunda carta signada por Miquel Gaietà Soler²⁷ hay interesantes referencias a las actividades manufactureras que se estaban realizando en Ibiza, comprendidas en el Plan de mejoras. En estas noticias se pone de manifiesto cómo Soler ha dado a conocer las actividades que se realizaban en el sector textil²⁸ y cómo sus amistades le envían encargos, una forma de hacer publicidad para este sector que emerge en Ibiza. Soler comunica que ha recibido telas para blanquear desde Mallorca, enviadas por su amigo y benefactor el Sr. Despuig, conde de Montenegro. Vemos cómo anuncia la recepción de los tejidos: “Mi venerado señor conde, habiendo recibido en el lunes de esta semana la pieza de lienzo que Vm. me remite y empezado su blanqueo en el miércoles, tengo la satisfacción de enviársela por el Patrón Socies en los términos que Vm. reconocerá y celebraré sea de su gusto, y de mi señora la condesa”.

En esta misiva hay una abundante referencia al blanqueo de tejidos, que eran una serie de operaciones destinadas a decolorar las fibras textiles blancas y las destinadas a estampados, o las que había que limpiar de materias extrañas. Nos comenta como había dejado de utilizar las lentas técnicas antiguas, para introducir las nuevas con lo que se conseguía calidad, y economía de tiempo: “Los operarios del blanqueo habían empezado a pulimentarla con el hueso, y yo lo he hechos suspender porque no hay tiempo para concluirlo, ni la ropa gana cosa alguna con esta operación”.

Con las nuevas técnicas el algodón se trataba con sosa en un autoclave en varias fases con aclarados. Junto con el secado, estas operaciones, más las tareas previas de los apuntadores, el flameado y desengomado, empleaban cuatro días, y si se trataba de lino requerían más tiempo. La aplicación de esta técnica también suponía una menor degradación del tejido, por lo que Soler trata de dar a conocer las ventajas del método de blanqueado que introduce, y darle resonancia para su promoción como vemos por los comentarios: “El ilustrísimo hermano de vuestra merced me encargó que le remitiese algunos palmos de la pieza para verla después de blanqueada, y como se la puso una R, al principio, y fin para su mayor seguridad, no he querido tocarla”. En la correspondencia hay otras referencias a otras ventajas de las nuevas técnicas: “A más de la extraordinaria ventaja que ofrece este nuevo método de blanquear, en la pronta habilitación de los hilados, y tejidos para cualquier uso, aumentando su estimación, y despacho, es la mayor el hacerse todo sin perjudicarlos, como sucede con las fuertes coladas, maceraciones, y demás medios

²⁵ Joaquín María BOVER: *Miscelánea, Erudita Maioricense*. Tomo V. 321 y ss.

²⁶ La carta reza textualmente: “Tuve el gusto de ver a mis gentes, aunque con el sinsabor de encontrar a mi hermano Francisco bastante quebrantado...”.

²⁷ Carta de Miquel Gaietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro, Ibiza, 23 de febrero de 1793. Signatura: Pliego nº. 2/5.

²⁸ Véase, respecto a la industria textil, M. J. DEYÁ BAUZÁ: “La tecnología aplicada als sectors productius de les Illes Balears”, *Història de la Ciència a les Illes Balears*, II, Palma de Mallorca, 2006, 183-201.

violentos del método antiguo, pues en el nuestro solo se sumergen los crudos por corto tiempo, en una lejía sumamente débil, y sin hervir; haciendo todo el efecto el agua oxigenada, o engrasada que despoja la materia colorante de los vegetales por la regla de afinidad, dejándolos en toda su fuerza, como lo notará Vm. en la tela blanqueada”.²⁹

En el último de los correos,³⁰ Miquel Caietà Soler pone en conocimiento del conde de Montenegro que su hermano Antonio, obispo de Orihuela, había recibido con admiración las dos sábanas de la pieza blanqueada, y comenta que “celebro que haya sido del gusto de Vm. y de cuantos la han visto”. Después indica algunos contratiempos para la adquisición de aparejos encargados a su hermano y cuyos envíos se retrasan, demorando la puesta en rendimiento de los procesos industriales. Hay una referencia interesante al encargo de una caldera de Barcelona, que muy bien pudiera ser para aplicar con mayor provecho la técnica de Bardolet: “La demora en la remisión de vasijas de vidrio de esa fábrica, que hace tres meses tengo pedidas a mi hermano sin haber acertado el Director en la ejecución; y el no haber aun llegado una caldera grande de Barcelona, han hecho impracticables el continuo blanqueo por mayor que convenía, para poder decidir con todo conocimiento sobre el precio. Sin embargo las interrumpidas operaciones ejecutadas hasta aquí, persuaden que podrá blanquearse a dos reales de vellón cada libra de hilo, o lienzo de lino, cáñamo, y algodón, sea fino, o basto”.

De acuerdo con estas cartas, el plan de Soler no es un ensayo de cara a la galería, sino unas realizaciones cuyos rendimientos evalúa Soler con un elevado sentido patriótico y desinteresado, si bien advierte que está en los inicios y la aplicación de las nuevas técnicas no tiene el rodamiento que necesita toda empresa, por ello comenta: “Es sabido que en los principios de cualquier establecimiento, sola la experiencia puede facilitar el acierto en las reglas de economía imprescindibles para que salga más barata la obra, aunque he procurado apurarlas en lo que se ha blanqueado, no desconfío de lograr mayores ventajas luego que esté enteramente corriente la fábrica; y entonces será el tiempo oportuno para ofrecer a vuestras mercedes el instruir a uno, o más sujetos que quieran enviarme con el fin de establecer en esta Isla las blanquerías que convengan; bajo el supuesto de que yo no trabajo para mí, sino en beneficio de los demás hombres”. Pero Soler no sólo se encarga de coordinar la promoción de los planes de desarrollo y la puesta en marcha del sector textil, sino que, como buen ilustrado, está también al corriente de los avances del proceso manufacturero y de su puesta en práctica, como vemos en sus comentarios: “Para gobierno de mi señora la Condesa, digo a vuestra merced que solo debe mandar blanquear en madejas, el hilo, o algodón que necesite para hacer medias, calcetas, y coser; pues en cuanto a las telas conviene que se blanqueen después de fabricadas en la forma ordinaria...”. En esta correspondencia resultan claros los bastos conocimientos de Soler y su rápida aplicación a las labores industriales. Conoce las investigaciones sobre las propiedades decolorantes de los hipocloritos y su utilización en el blanqueo de fibras y tejidos, unas experiencias llevadas a cabo en París por Claude Louis Berthollet, en 1785. Estos trabajos se recogen en *Los elementos del arte de la tintura*, una publicación de 1791, y dos años después Soler ya aplicaba estos métodos en los talleres que promueve en Ibiza. Conocer estas técnicas

²⁹ Miquel Caietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro..., pliego nº, 2/5.

³⁰ Carta de Miquel Caietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro, Ibiza, 18 de Marzo de 1793, pliego nº, 2/6.

suponía estar al tanto de las experiencias de Lavoisier, o los trabajos politécnicos y de botánica de Monge. Esta inmediatez en la actualización técnica indica la capacidad de Soler y la eficacia de las actividades que promueve para el desarrollo de Ibiza, que el va poniendo en conocimiento de personas relevantes receptivas a los avances ilustrados como son los condes de Montenegro

Por otro lado, la correspondencia que ahora se publica es indicativa del rigor del alcance de los planes de mejoras dirigidas por Soler en Ibiza. Se ha tenido el Plan de Soler como un plan de aplicación real muy limitada;³¹ o de “un éxito relativo, o fracasase a medio plazo”, reconociendo, implícitamente, como causas la resistencia de los isleños y el agotamiento de la financiación. Es decir, por lo general se apunta que “no llegan a cuajar,”³² precisando algunos que es muy difícil hacer una valoración detallada de las actuaciones de los ilustrados, siendo las realizaciones del plan escasas, si bien “sirvieron para marcar el camino hacia futuros cambios”.³³ Sin embargo, a la hora de evaluar la actuación de Soler es preciso tener en cuenta que ningún plan de desarrollo y fomento puede llegar a cumplirse íntegramente cubriendo totalmente sus objetivos, como ocurrió con las tan publicitadas leyes desamortizadoras, por poner un ejemplo. En el caso que nos ocupa, Isidor Macabich no critica la aplicación de los trabajos de Soler, que encontraron la oposición de las oligarquías de vila y de los notables de la “ma forana”, o la de los corsarios que disponían de autonomía y contrabandeaban al amparo de las antiguas ordenanzas.³⁴ Por otra parte, ha jugado en contra de Soler su mala imagen popular, debida esencialmente a su política impositiva y a su enfrentamiento con las clases altas, con pocas excepciones (como la del obispo Abad y Lasierra había propuesto que las reformas de Soler se financiasen con la dotación económica del ayuntamiento, aunque posteriormente se hubieron de grabar ciertos productos de consumo) y con las clases populares, que no veían con buenos ojos ni el nepotismo ni el poder político que llegó a acumular Soler y la Junta de Autoridades encargadas del plan, un poder que ya contestaban los notables locales cuando querían suprimir los cargos vitalicios existentes en la Isla. Tampoco agradó la supresión del proteccionismo que existía sobre la actividad comercial, que se combatía con el plan.

En Mallorca las críticas que recibe Soler son mucho mayores. Con todo, se le agradecieron los servicios como Magistrado de la Audiencia, y los trabajos prestados en la ejecución del plan, según muestra el testimonio de gratitud del Contador de las Rentas Unidas de Ibiza, antiguo administrador de las Reales salinas, Jaume Cirer, quien le dedicó su obra titulada *Tratado de las Reales Salinas de Ibiza y Formentera que comprende el manejo antiguo*

³¹ Miguel DEYÁ BAUZÁ: “La societat: El triomf definitiu de la noblesa?”, *Història de les Illes Balears*, III, “Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat”, Barcelona, 2006, 40.

³² Miquel Àngel CASASNOVAS: “Eivissa i Formentera durant el segle XVIII”, *Història de les Illes Balears*, III, “Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat”, Barcelona, 2006, 73-74.

³³ Ernest PORTAS GARCÍAS: “El Plan de Mejoras: triunfos y fracasos”, *Mallorca e Ibiza bajo los borbones (12)*, Palma, 2006, 203- 205.

³⁴ En uno de nuestros últimos trabajos se enumeran con detalle las medidas de Soler que generan una resonancia contraria a su persona de los ibicencos; Emilio BEJARANO GALDINO: *Las revueltas campesinas de Ibiza en el ocaso del Antiguo Régimen*, Palma, 2007, 4-6.

cuando se gobernaban por la Universidad de dicha isla, y el posterior desde que se incorporaron a la Corona, con varias instrucciones para sus fábricas.³⁵

Ciertos logros del plan sí están reconocidos. Así, la introducción de nuevos oficios (algunos de los cuales llegan a tener encargos de Alicante y Mallorca) y la labor de difusión de nuevos cultivos y técnicas agrícolas. Hasta entonces, la arboricultura en Ibiza se limitaba a las higueras y algunos olivos (con un aprovechamiento industrial que después se mejorará), y se van a crear viveros para difundir el cultivo de frutales, la viña y las moreras. Destacará el cuidado de las algarobas que se llegarán a exportar a Cataluña, a pesar de cierto rechazo de los ibicencos por las actividades agrícolas. Se realizan obras públicas, como la traída de aguas, se construyen viviendas y se urbaniza el territorio, teniendo en cuenta que la villa de Ibiza, hacía poco que había recibido el título de Ciudad, para poder asumir el papel de diócesis eclesiástica. Muchos ibicencos eran contrarios a la concentración de la población y a que se les prohibiese asistir a las fiestas y a los oficios religiosos portando armas. Todos estos trabajos que dirige el hacendista mallorquín tuvieron un período de rodaje antes de elaborar la memoria que presenta en Madrid. Tras el Motín de Aranjuez -y la ocupación francesa-, cae, con Godoy, Soler, y toda su actividad política sufre un giro con los nuevos planteamientos de Fernando VII y las fuerzas reaccionarias que le apoyan, dejando en suspenso todos los planes y programas ilustrados, como ocurre con la desamortización iniciada por el mismo Soler. Medidas que se mantienen en el inicio de la Guerra del Francés, y sólo tras las discusiones en las Cortes de Cádiz se tratará de legislar sobre alguna de estas medidas iniciadas. Soler es un "tecnócrata" que junto a Jovellanos fueron eficaces gestores y evaluaban los inconvenientes y los medios para financiar las reformas que pusieron en marcha. No gratuitamente la monarquía recurre a personajes como Cabarrús, Urquijo, Saavedra y el propio Soler para poder mantener un Estado sobredimensionado en quiebra, con una política exterior en una encrucijada muy complicada y a la vez son las víctimas de los intereses de las "manos muertas".

I

Carta de Miquel Gaietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro. Ibiza, 1 de febrero de 1793.

(ARM. Archivo Marqués de la Torre, sección Montenegro, legajo 67-M, pliego 2/3).

"Respondí"

Mi venerado Sr. Conde: el Illmo Obispo hermano de Vm. se hizo a la vela de este puerto el día 30, a las siete y media de la mañana, con viento favorable q[u]e continuó el 31, de modo que todos los prácticos concuerdan q[u]e llegó al Pto. de Alicante antes de medio-día; y haviéndome (*sic*) dejado las adjuntas para que las dirigiere a Vm. en prim[er]a ocasión, lo cumplo gustoso con la expresada noticia de su feliz viage (*sic*) y logro de la mejor salud con todos los de su comitiva, ofreciéndome expresivamente a la voluntad de Vm. con deseos de servirle y de que Dios gu[ard]e su vida m[ucho]s año[s]

Iviza, 1º de Fbro. de 1793.

B[esa] L[a] M[ano] de Vm. su más ap[asiona]do seg[u]ro. ser[vi]dor,
Miguel Cayeto. Soler (rubricado).

³⁵ Emilio BEHARANO GALDINI: *M. Cayetano Soler. Un hacendista olvidado...*, 53.

“S^{or}. Conde de Monte-Negro y de Montoro”

II

Carta de Miquel Gaietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro. Ibiza, 23 de febrero de 1793.

(ARM, Archivo Marqués de la Torre, sección Montenegro, legajo 67-M, pliego 2/5).

Mi venerado S^{or}. Conde: habiendo (*sic*) recibido en el lunes de esta semana la pieza de lienzo que Vm. me remite y empezado su blanqueo en el miércoles, tengo la satisfacción de enviársela (*sic*) por el patrón Socies en los términos que Vm. reconocerá y celebrará sea de su gusto y de mi Sra. la condesa, c[u]yos p[ie]s b[esa].

Los operarios del blanqueo havian (*sic*) empezado a pulimentarla con el hueso, y yo lo he hecho suspender porq[ue]. no hai (*sic*) tiempo para concluirlo, ni la ropa gana cosa alg[un]a con esta operación.

El Illmo. herm[an]o de Vm. Me encargó q[ue] le remitiese algunos palmos de la pieza para verla después de blanqueada, y como se la puso una R. al principio y fin para su mayor seguridad, no he querido tocarla, y Vm. dispondrá lo q[ue] sea de su agrado.

A más de la extraordinaria ventaja q[ue] ofrece este nuevo método de blanquear, en la pronta abilitación (*sic*) de los hilados y tegidos (*sic*) para qualquier (*sic*) uso, aumentando su estimación y despacho, es la mayor el hacerse todo sin perjudicarlos, como sucede con las fuertes coladas, maceraciones, y demás medios violentos del método antiguo, pues en el nuestro solo se sumergen los crudos, por corto tiempo, en una legía (*sic*) sumamente débil y sin hervir, haciendo todo el efecto el agua oxigenada o engrasada, que despoja la materia colorante de los vegetales por la regla de afinidad, dejándolos en toda su fuerza, como lo notará Vm. en la tela blanqueada.

Deseo que Vm. logre la mejor salud con la amable familia, y que exerza (*sic*) en todo la voluntad <de> de su más af[ect]ísim[o] s[e]g[un]o ser[vid]or, Q[ue] B[esa] S[u] M[ano].

Miguel Cayeto. Soler (rubricado).

Iviza, 23 de Fbro. de 1793.

“S^{or}. Conde de Montenegro y de Montoro”

III

Carta de Miquel Gaietà Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro. Ibiza, 18 de marzo de 1793.

(ARM, Archivo Marqués de la Torre, sección Montenegro, legajo 67-M, pliego 2/6).

Mi venerado S^r. Conde: en efecto, nos avisó desde luego el Obispo de Orihuela que havia (*sic*) recibido con admiración las dos sávanas (*sic*) de la pieza blanqueada, y celebro q[ue] haya sido del gusto de Vm. y de quantos (*sic*) la han visto. Mi Sra. la condesa, C[u]yos P[ie]s B[eso], no necesita empeñarse, sino mandarme con imperio todo lo que se la ofrezca para quedar servida.

La demora en la remisión de vasijas de vidrio de esa fábrica, que hace tres meses tengo pedidas a mi herm[an]o, sin haver (*sic*) acertado el Director en la fácil execución, (*sic*) y el no haver (*sic*) aun llegado una caldera grande de Barcelona, han hecho impracticables el continuo blanqueo por mayor que combenía, (*sic*) para poder decidir con todo conocimiento sobre el precio. Sin embargo las interrumpidas operaciones executadas (*sic*) hasta aquí, persuaden q[ue] podrá blanquearse a dos re[ale]s. de v[ell]ón cada libra de hilo o lienzo de lino, cáñamo y algodón, sea fino o basto.

Es sabido q[ue], en los principios de qualquier (*sic*) establecimiento, sola la experiencia puede facilitar el acierto en las reglas de economía imprescindibles para que salga más barata la obra. Aunque he procurado apurarlas en lo que se ha blanqueado, no desconfío de lograr mayores ventajas

luego q[u]e esté enteram[en]te corriente la fábrica, y entonces será el tiempo oportuno para ofrecer a Vms. el instruir a uno o más sujetos que quieran enviarme, con el fin de establecer en esta Isla las blanquerías q[u]e conbengan (*sic*), bajo el supuesto de q[u]e yo no trabajo para mí, sino en beneficio de los demás hombres.

Para gobierno de mi Sra. la Condesa, digo a Vm. que sólo deve (*sic*) mandar blanquear en madejas el hilo o algodón que necesite p[ar]a. hacer medias, calcetas y coser; pues en q[uan]to (*sic*) a las telas, combiene (*sic*) q[u]e se blanqueen después de fabricadas en la forma ordinaria, respecto a que, por blanco que sea el hilo, ha de resultar forzosam[en]te obscura la tela con la arina (*sic*) de salvado q[u]e usan los tegedores (*sic*) para fortalecer, como es preciso, el urdido, cuya imperfección introducida en lo interior del lienzo cuesta un nuevo trabajo para remediarse, al paso que blanqueándose después de hechos, salen de la fábrica con entera perfección para su uso. También convendría q[u]e el hilo venga torcido a dos o tres cabos según su uso, pues de este modo está menos expuesto a enredarse (*sic*) en las operaciones.

No obstante Vms. dispongan como gusten de la voluntad de su ma[y]or ser[vi]dor Q[ue] B[esa] S[u] M[ano].

Iviza, 18 de Marzo de 1703.

Miguel Cayto. Soler (signatura).

“S^{of}. Conde de Montenegro y de Montoro”.

ANEXO

Carta de Leonardo Soler al Sr. Conde de Montenegro y de Montoro. Alicante, 2 de febrero de 1793.
(ARM, Archivo Marqués de La Torre, sección Montenegro, legajo 67- M, pliego 2/4)

Alicante, 2 de feb[er]ro. de [17]93.

Al S^{of}. Conde de Montenegro

Muy S^{of}. mío y mi Dueño: no quiero malograr la ocasión de un Patrón que espera el primer viento para marchar a esa, y dar razón a Vm. de nuestro viage (*sic*) desde Iviza (*sic*) acá. Salimos de allí el miércoles por la mañana y ayer a poco más de las seis de la mañana saltamos en tierra. Fue una gran fortuna nuestra detención en aquella isla, pues nos libertó de un temporal que se experimentó el Domingo pasado, el más furioso que de muchos tiempos se ha conocido en estos mares, y puntualm[en]te nos hubiera cogido delantera, quiero decir en medio del canal; pero bendito Dios evitamos estos peligros y llegamos con felicidad a esta tierra. Tuve el gusto de ver a mis Gentes, aunque con el sinsabor de encontrar a mi hermano Franc[isc]o bastante quebrantado; pero de todos modos se ofrece a la disposición de Vd. como toda mi familia, que están agradecidos a lo mucho que toda esa casa nos ha favorecido. Con especialidad las chicas me encargan las más expresivas grac[ia]s que dan a mi S^{ria}. condesa por su fineza, que han apreciado mucho. Con el mismo afecto, mi hermana y el comendador ofrecen sus respetos, a esta S^{ria}. y mi S^{ria}. M^a. Luisa, y, en una palabra, al S^{of}. Capiscol y <a> Salvador, que es decir a todos sin excepción de alguno, pues para todos es igual la buena voluntad.

Por no duplicar cartas no escribo (*sic*) separado a mi S^{ria}. Condesa, pues ésta la deberá (*sic*) tener por muy propia. Yo dentro de tres días me pasaré a Orihuela y allí, como en todas partes, tendrá Vm. un capellán que lo será siempre de toda esa casa, para quanto (*sic*) gusten mandarme.

Al S^{of}. Dn. Antonio Dameto y su casa, a los S^{ers}. Arian, Dn. Franc[isc]o Cotoner, y todas sus familias se servirá Vm. hazer (*sic*) la más cordial expresión; y crea Vm. q[u]e. entretanto que viva conservará la memoria de todos esos S^{er}is.

No ocurre que decir de noticias otra cosa que el haver (*sic*) escrito de París haberse executado ya el funesto suplicio del Rey, que se havia resuelto para el 19 del pasado. Muchos creen inevitable nuestro rompim[ien]to con la Francia. Quiera Dios mantenernos con paz; entretanto ruego al mismo

S^{or}. conservar la salud de ya tantos años como le desea su seg[ur]o oblig[ad]o serv[id]or y cap[ellá]n
Q[ue] S[u] M[ano] B[esa].

Leonardo Soler

Alhistaón ni Gels Xoves de Palerm de 1795

Carta de Gaietà Soler a la Reial Audiencia de Palerm

Declaración

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

Yo, Leonardo Soler, de la Real Audiencia de Palerm, declaro que he leído y he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración, y que he oído leer a mi hijo, Miquel Gaietà Soler, el contenido de la presente declaración.

RESUMEN

En esta correspondencia inédita se pone de manifiesto cómo se va aplicando el *Plan de mejoras para Ibiza y Formentera* de Miguel Cayetano Soler. Vemos cómo él adapta las últimas técnicas de blanqueo de tejidos, según el método de Berthollet, lo que es un indicador de que el plan fue algo tangible y un importante impulso para Ibiza.

ABSTRACT

This unpublished correspondence shows up the application of Miguel Cayetano Soler's *Plan de mejoras para Ibiza y Formentera* (*Improvement plan for Ibiza & Formentera*). We see how he adapts the last whitening fabric techniques, following Berthollet's method, which it is an indicator the plan was tangible and an important run up for Ibiza.

Allistament dels xuetes de Palma de 1795

GRUP DE TREBALL DE MEMÒRIA DEL CARRER¹

Descripció

Presentam aquí la transcripció d'un allistament de xuetes de Palma que fou ordenat el 31 de maig de 1795, dos mesos abans del final de la guerra d'Espanya contra el Directori francès. Va precedida d'una petita monografia.

La tasca preferent del grup que firma la transcripció és l'estudi genealògic de famílies xuetes, per tant, tenim la intenció de transcriure els dos censos de xuetes del XVIII que hem pogut conèixer, per la quantitat d'informació personal que donen. A la transcripció d'aquest primer allistament de Palma li seguirà properament una altra d'un llistat de la part forana, de 1809, temps de la gran guerra del francès².

El document de l'Arxiu Diocesà de Mallorca que ens ocupa ara, sign. MSL/382, és un conjunt de 10 fulls de 30 x 41 cm., doblegats per la meitat i numerats a llapis de l'1 al 20, per una sola cara, i escrits també a la volta.³

Tots els plec són de paper de tina, de la mida indicada, només amb petits canvis a les filigranes i, tant en relació amb el tipus de paper i d'escriptura, com en el contingut es poden fer tres agrupaments:

1.- El plec que fa de subcarpeta, portada i contraportada, està sense numerar i posa: "1795 / Padron de todos los individuos de la calle, vulgo xuyetas, existentes en la p[resen]te ciudad."

Els subratllats són del text. El tipus de grafia d'aquestes dues línies que donen títol al conjunt no torna a aparèixer al document.⁴

¹ L'equip està format per Rosa Aguilar, Bernat Aguiló, Ferran Aguiló, Josep Aguiló, Pep Barceló, Albert Bonnín, Dolors Fortesa-Rei, Lluïsa Pomar i Maria Antònia Segura. La idea va partir de D. Fortesa-Rei. El llistat de la part forana va esser localitzat per Cristina Alcover. Es van fer sis equips de treball que fèrem servir còpies digitalitzades i impreses. Andreu Rullan s'ocupà de les fotos. Agraïm a la 'Caixa de Balears', *Sa nostra*, que ens deixàs l'aula d'informàtica de son Fuster un divendres horabaixa, amb tot l'equip informàtic. Feren el coteig de la transcripció amb els originals, Jaume Pinya, R. Aguilar, D. Fortesa Rei, i Ll. Pomar.

Ha fet aquest estudi introductorí Maria Antònia Segura, amb els auxiliis de D. Fortesa-Rei i A. Bonnín, que s'ha ocupat també de la base de dades.

² A part de que es fan per raons diferents, aquesta organització dels censos en ciutat/part forana és corrent en aquest tipus de llistats des d'antic; com s'adverteix a, per exemple, Joan ROSSELLÓ LLITERES *Els homes d'armes de Mallorca. Llista de la part forana (1359)*, Palma, 1984.

³ En teníem notícia per D. Francesc RIERA MONTSERRAT, que el coneix fa temps com veurem, i que en comenta alguns aspectes del contingut al seu llibre del 2003, pàg. 31.

⁴ Du al paper una filigrana en forma de creu, amb una H inscrita a un cercle central i raïms de 8 grans als quatre braços. Cavalca el de dalt una bolla del món que sosté un ocell semblant al fènix.

2.- El plec següent, que conté una carta, ocupa la primera pàgina, l'única escrita, numerada en llapis amb un 1 a l'angle superior dret. La signa D. Joaquín de Sierra i va adreçada al Sr. D. Manuel Antonio de Denia, alcalde major de la ciutat de Palma, el 9 de novembre de 1795. És, per tant, quasi cinc mesos posterior a la data d'inici de l'allistament. Està encapçalada per una creu i diu el que segueix:

“Necesitando tomar conocimiento de los nombres y apellidos de varios Individuos llamados de la Calle de esta Ciudad, (como encargado por R[ea]l Orden de 31 de mayo ultimo para el alistamiento de los mismos) en seguimiento de lo que me previene el Ex[celentí]simo Señor Capitan General de esta Isla, con su oficio del dia de oy, asegurandome que en la Casa del Ayuntamiento de esta Ciudad existen los Alistamientos formados recientemente en general y en particular; á cuyo fin me ha prevenido embiase á V[uestra] M[erced] mis Comisionados para que les franqueen dichos alistamientos, y les den los nombres y apellidos que necesitaren: comisionando para ello al Dr. D. Juan Ignacio Frau y Ribera con intervencion de Antonio Aguiló y Piña. / Palma 9 de Noviembre de 1795.”⁵

Les grafies no tenen res a veure ni amb la del text anterior ni amb la dels cens següent.

3.- L'allistament principal ocupa les pàgines que van de la 2 a la 15. Va precedit per un text que ocupa un terç de la pàgina:

“Alistamiento general de los Individuos llamados de la Calle, executado en la presente Ciudad de Palma Capital del Reyno de Mallorca en el mes de Junio de 1795, de orden del Ex[celentí]simo Señor Marq[qués] de Castellodrosius Capitán General de este Ejército y Reyno; en cuyo alistamiento y plan se halla anotado el oficio de cada uno, con separación de casados, viudos y solteros; el número de hijos de tierna edad, el de la de 12 años hasta 15, y de 15 en adelante. ”

Com es veu, al text no s'indica el dia exacte en què començà l'allistament, només el mes.

L'ordre i la claredat són acurats a les tres primeres pàgines i acceptables fins a la 10, tret que, a algunes pàgines de la volta, es transparenta la tinta. Però de la 11 fins a la 15, hi ha tres plecs complementaris que estan en pitjor estat i alguns fragments són de difícil lectura. De la pàgina 15 volta fins a la 20, totes estan en blanc, tret de les 16, 17 i 18, on només hi trobam els encapçalaments del llistat, sense cap dada.

⁵ El paper du una filigrana en forma de sirena que sona una trompeta, com a algunes representacions de la fama, i escrit davall el llinatge 'FARRERAS'.

En tot cas, no sembla que les instruccions rebudes fossin suficientment clares perquè hi ha fins a tres criteris successius diferents en l'estructura del llistat.

Aquesta desigualtat en el recull de dades és el que degué fer necessaris els fulls complementaris que venen al final. Això sí, tant a l'allistament principal com al complementari, sempre es fa el cens per illetes i per carrers:

**Primer criteri.* D'una banda, les tres primeres pàgines, 3, 3v i 4 ajunten les dades del primer allistament i les dels fulls complementaris corresponents: es veu clarament que són tres fulls on s'ajunten en net totes les dades recollides a l'allistament principal, més les dades dels fulls complementaris corresponents. També es nota perquè en trobam l'esborrany a les pàgs. 5 i 5v, i a les dues primeres entrades de la 6.

A aquest llistat, que és el més complet, s'apunten les següents nou dades:

- núm. de la casa
- noms i llinatge
- ofici
- anys del cap de família
- casat/vidu/fadri (3 columnes)
- fills menors d'edat
- filles
- fills majors d'edat
- anys d'aquests.⁶

Com es pot apreciar, no es pren nota a part dels fills entre 12 i quinze anys, tal com indicava el text introductori.

**Segon criteri.* L'esborrany de l'allistament principal, que són les primeres pàgines en el temps, comença a la pàgina que du el núm. 5 i va, com hem dit, fins a les dues primeres anotacions de la 6v. Posa la data de 19 de juny de 1795, que deu esser la data inicial de l'allistament.

La lectura es dificulta força i, en relació a aquelles tres primeres pàgines posades en net, i es redueix dràsticament el nombre de dades recollides, de 9 a 4, la qual cosa ens mostra que cinc de les dades dels fulls en net procedeixen dels fulls complementaris. La grafia, en canvi, és de la mateixa mà:

- número de la casa
- noms i llinatges del cap de casa
- edat del cap de família.
- fills

A l'apartat 'fills', en comptes d'indicar-ne el nombre en diferents columnes per edats, només n'indica els anys, si són varons (però no sempre), a més del nombre (però tampoc sempre), i alguna característica eximent del servei, si n'hi ha: ceguessa, demència, prevere, etc. Si estan fora del Regne, ho indica vora el nom del cap de família. I si no hi ha cap mascle a la casa, no s'anota cap dada més.

⁶ He conservat l'ordre original de les columnes si es llegeix per línies, d'esquerra a dreta i de dalt a baix.

**Tercer criteri.* De la pàgina 7, on no hi ha cap data, i fins a la 10v, s'apunten més dades que al segon criteri, gairebé com a les tres primeres pàgines inicials en net, on n'hi havia 9. Aquí són 7, tres més que al primers fulls de l'esborrany:

- núm. de la casa
- noms i llinatges del cap de família
- edat del cap
- casat/vidu/fadrí (3 columnes)
- fills menors d'edat
- fills majors d'edat
- edat d'aquests

Però tampoc no s'indica l'ofici del cap de família ni el número de filles.

A un plec nou, segueix l'*allistament complementari*, que va de la pàgina 11 a la 15. Està fet de forma més grollera encara que l'anterior, i també està encapçalat pel signe de la creu a la primera pàgina. Aquí es recullen les dades que s'omitiren a partir de la pàgina 4v, o sia l'ofici del cap de família i el nombre de filles.

També s'afegeix el nom de la dona que fa de cap de casa, allà on no hi havia cap mascle. Totes les demés dades, que són com les dels tres primers fulls en net, queden en blanc i alguns oficis estan indicats només per una inicial. El complementari queda així:

- núm. de la casa
- nom i llinatge de les dones, a cases sense mascle
- ofici dels homes
- núm. de filles.

A més, s'indica l'estat civil d'alguna dona entre el nom i l'ofici. Amb això, totes les dades que s'havien omittit al segon i al tercer criteri s'igualen amb el primer, el de les fulles en net.

Les pàgines numerades del 16 al 20v estan en blanc i, amb bona o mala lletra, com he dit abans, els vuit plecs que ocupen el cens principal i els fulls complementaris semblen de la mateixa mà.

Consideracions generals

El document és curiós perquè és un llistat exclusivament de xuetes. Però hi ha una altra cosa curiosa. La carta inicial de D. Joaquín de Sierra, demana només els noms d'alguns xuetes i remet els seus comissionats a cercar-los a dos allistaments recentment fets: un de 'general' i un de 'particular'. El general deu ésser l'allistament de juny-juliol de 1794⁷ i el particular, l'allistament de xuetes del mes de juny de 1795 que ens ocupa. Pel que

⁷ A l'AMP, LN2079/2, "Empadronamiento y alistam[ien]to g[ene]ral de todo el vecindario de la Ciudad de Palma y su término, empezado oy tres de Junio de 1794 para el sorteo de los comprendidos para el reemplazo de Milicias y del exercito por Parroquias, con asistencia del S[eñ]or Alcalde mayor, del Cura Parroco y del Síndico Procurador de la Ciudad ...". I també, AMP F. Pons 359/7, amb data 5 de juny del 1794 que adverteix: "... Matheo Castañer, P[resb]ite[ro], en continuació del allistamiento general del

sembla, no varen fer el cens particular, de xuetes, sobre el general, com ja ha indicat Francesc Riera, perquè a un i altre allistament canvia del tot el nom de les illetes i el recorregut que fan els comissionats.

A la mateixa carpeta, hi ha un ofici de dia 11 de setembre de 1794 firmat per D. Miguel Grau.⁸ Va adreçat al Sr. Corregidor i al Molt Il·lustre Ajuntament de la ciutat de Palma al qual s'adjunta una relació dels 15 homes que han causat baixa per mort, inutilitat o compliment dels anys de servei i que cal que siguin substituïts en un sorteig que es farà el dia 20 del mateix mes.⁹ Allà es diu, literalment:

“...remitiéndome al mismo tiempo testimonio autentico en que conste la legalidad del sort[e]o, según el formulario que para este efecto se pasó al Secretario de V[uestra] S[eñoría], deviendo hacer presente que, en este sorteo no deben ser incluidos los Individuos conocidos aquí con el nombre de los de la calle, sino q[u]e debe ejecutarse como hasta haora, con exclusión de ellos conforme a la or[de]n dada por el Ex[celentí]simo S[eñ]or Inspector Marqu[é]s de Castellodrosius en off[ic]io de 4 de Maio que dirigió al Coronel, Marqu[é]s de Bellpuig.”

O sia que es degué fer servir l'allistament general de 1794 pel sorteig, sense fer entrar dins el bombo els noms de xuetes, que, com a veïns de Palma, hi figuraven.

Però, al mateix allistament i segurament forçats per una lleva anterior, hi figuren dos xuetes que, en un moment o l'altre, han estat enrolats: a la casa 40 “Mansana de la Pescateria” hi figura un Joan Miró, sense ofici, casat, amb dues filles fadrines i un fill a la Marina; i a la illeta veïna “del boticari Agustí Antich”, a la casa tres, hi viu el criat Onofre Aguiló, casat, amb “su hijastro Inacio Miró, inválido de Marina”.¹⁰

Això vol dir que, sia per lleva o sia per un sorteig de reemplaçament, on no s'havia seguit la norma d'excloure'ls, alguns xuetes ja havien prestat servei a al Marina.

D'altra banda, ja hem dit que l'allistament només de xuetes és quasi cinc mesos anterior a la carta de novembre de D. Joaquín de Sierra al Sr. D. Manuel Antonio de Denia, on es sol·liciten alguns noms de xuetes pel reemplaçament.

Per tant, no es va fer la l'allistament particular de 1795 a efectes de cobrir les quinze baixes del Regiment de Palma. Ben al contrari, la causa immediata és que D. Antoni Aguiló Pinya, citat com a comissionat al final de la carta, havia ofert a Carles IV recrutar 600

Visindario de esta Ciudad y su término, fueron con el presente Hon[orable] secretario de la Ciudad anotando casa por casa de los vecinos de dicha Parroquia ...”.

⁸ Segons el darrer plec, un certificat, que hi ha a la mateixa carpeta, M. Grau era el “Ayudante Mayor del 2º Batallón del Reg[imien]to de Mallorca y actual comandante de la partida que de dicho Regimiento existe en esta isla.”

⁹ AMP amb signatura LN 2013/18 titulada “Documents sobre l'equiparació dels xuetes”, que conté altres plects, i Riera 1982, 195.

¹⁰ Parròquia de Sta. Eulàlia, primer fulllet, pàgs. 14 i 6v, respectivament. No sembla que aquests Miró siguin de la família sollerica de coneguts marins, en aquell moment.

xuetes per lluitar en la guerra contra el Directori francès i li havia suggerit exigir-lis un impost extraordinari del 3% a tots ells.

Aquesta idea peregrina, és segur que no se li hagués acudit que podia tenir èxit si no es té en compte l'ambient bèl·lic del moment, que es podrà apreciar millor a la cronologia que segueix, i la desesperació del govern per trobar fonts de finançament que l'havien conduït, fins i tot, a vendre títols nobiliaris.

Aguiló aconseguí dur a terme l'allistament però no el regiment ni la taxa i, davant la seva insistència, potser es va fer servir aquell llistat pel sorteig de reemplaçament abans indicat. No ho he pogut comprovar, però és l'única raó que se m'acudeix per relacionar aquests documents que es conserven junts.

En tot cas, cal tenir em compte que la carta de D. Miquel Grau al corregidor, on es recorda que els xuetes no han d'entrar el sorteig, és de l'11 de setembre de 1794, vuit mesos i mig abans de l'allistament dels xuetes i un any i dos mesos anterior a la de D. Joaquín de Sierra, on diu que necessita conèixer el nom de "varios individuos llamados de la Calle de esta Ciudad". Però tots aquests documents estan al mateix lligall: no sabem quin criteri va prevaldre, el tot just esmentat que els xuetes no entrin al sorteig, o la Real Ordre que cita Sierra de 31 de maig de 1795 que disposa el seu allistament.

La lluita dels xuetes a Mallorca en el segle XVIII per sortir de la mort civil en què els mantenien va tenir molts d'episodis coneguts: el llarg treball dels 'perruques', el del sastre xueta, Rafel Alfons Cortès, el de Joan Pinya, torcedor de seda i tants d'altres. I també tengué molts de caires: es lluitava en nom del grup enter dels xuetes o es lluitava individualment, en benefici de tots o exclusivament en benefici propi. Uns es rebel·laven amb totes les de la llei, o per canviar les lleis injustes, i d'altres feien servir els doblers per campar-se-la. Es lluitava per poder fer feina, o per equiparar-se en drets civils als cristians vells. I es lluitava també per enriquir-se més o per ennoblir-se.

Bona part d'aquests afanys ha estat molt ben estudiada pel ja citat investigador D. Francesc Riera al llarg de trenta anys, des de 1973 fins al 2003. Especialment, les gestions dels 'perruques' per aconseguir de Carles III les tres cèdules que els reconeixien drets bàsics; el govern erràtic de Carles IV i del seu ministre Godoy, així com aquest allistament de xuetes i el seu promotor, Antoni Aguiló Pinya, personatge soberbi i tèrbol. La seva desmesurada actuació cau més del costat de la lluita pel seu propi reconeixement i enriquiment, però també s'ha de valorar l'ambient de guerra i de canvis en l'organització de l'exèrcit que propiciaven la creació contínua de nous regiments, molts d'ells de voluntaris arreu del país.

És impossible resumir aquí l'allau de dades i comentaris dels estudis en torn al tema: el lector interessat trobarà algunes referències a la bibliografia. Però sí que servirà el llistat de fets rellevants que he seleccionat, en relació amb l'allistament i amb el problema de l'equiparació dels xuetes en aquell moment, per fer un poc l'estat de la qüestió i tenir una idea dels avanços i reculades continus, de les contradiccions, de tots plegats en aquell final de segle armat.

Cronologia de fets significatius en relació a l'allistament de 1795

El 12/02/1773, els 'perruques' Joan Bonnín, Tomàs Aguiló, Tomàs Cortès, Francesc Fortesa, Bernat Aguiló i Domingo Cortès presenten les seves peticions al rei Carles III, en ordre a l'equiparació dels seus drets civils. (Pérez 1983, 294)

El 23/03/1779, Joseph-Valentí Fortesa Aguiló, fill de Balthasar-Valentí Fortesa Martí (1708-1787), es casà el 1743 amb Francina Bonnín. Era un ric comerciant que va dotar, juntament amb Domingo Cortès, un xabec de 10 canons per a la navegació en cors a efectes de "perseguir a los enemigos de su Patria" (Riera 1973, 170.) Administrava, a més, cinc possessions, deumes i carns. (Piña 1997, 91).

El 4/11/1779, el comte de Floridablanca envià una carta des de l'Escorial als armadors Domingo Cortès i Joseph-Valentí Fortesa Aguiló agraïnt-lis la contribució corsària al servei de la Corona (Riera 1973, 170. Piña 1997, 91 i 102).

El 10/12/1782, nou anys més tard de la petició dels 'perruques', informada en contra pel govern, l'Audiència, l'Església i la Universitat mallorquines, es promulga la primera Reial Cèdula de Carles III favorable als xuetes, que els permet viure onsevulla i els protegeix d'atacs i insults (Pérez 1983, 294)

El 9/10/1785, es promulga la segona Reial Cèdula de Carles III on es reconeix el dret dels xuetes a servir al l'Exèrcit, la Marina o l'Administració. (Pérez 1983, 303)

El 24/06/1784. Salvador Bonnín, matriculat com a soldat de Marina el 2/04/1763, i Nicolau Pomar, també soldat de marina des de l'1/02/1779, es refugien a Sta. Eulàlia. El primer, per homicidi, el 24 de juny. El segon, el mateix dia, per una brega. La Reial Audiència i el Comissari de Marina discuteixen sobre la jurisdicció que cal aplicar-li al primer. El conflicte de competències fou tan llarg que només sis anys i tres mesos després, el 16 d'octubre de 1790, es complí la sentència de mort contra Bonnín. El llarg incident afegí llenya a l'antixuetisme. (Riera 1982, 192-194)

El 1786. Antoni Aguiló Pinya, fill de "Tonió", que tenia el drets del oli i del formatge per 21.904 lliures des del 30 d'octubre de 1778, demanà al Consell de Castella una moratòria per tres anys del que devia al fisc municipal, 6.116 lliures, i s'oferia a pagar 500 lliures cada any. (Riera 1973, 174-175)

El 13/04/1788, es promulga la tercera i darrera Reial Cèdula, on es declara els xuetes aptes per exercir tots els oficis i arts, inclòs el de conrar la terra. (Pérez 1983, 315)

Entre el 1789 i el 1808 hi va haver moltes importants reorganitzacions en tots els cossos de l'Exèrcit, especialment a la infanteria. El 1789 hi ha a Mallorca un Regiment de infanteria de línia, comandat pel coronel, comte de la Unió. Després, tres d'infanteria lleugera, un dels quals era de voluntaris d'Aragó. (Gómez Ruiz 1995, 10)

El 8/11/1791, Bru Cortès, fill únic de Domingo Cortès i Elionor Aguiló, presenta una petició al Sr. Alcalde Major de Palma on fa constar els seus mèrits familiars i personals, econòmics i socials, amb proves i testimonis per escrit, per esser declarat Ciutadà Militar i Mercader de Llotja tancada. (Riera 1991, 208-210)

A principis de 1792, hi ha una nova organització de l'Exèrcit que afecta tota la infanteria. Varis regiments passen a convertir-se en batallons, sovint, de voluntaris.

El 2/09/1792 es reqlamenta tota la infanteria de línia. (Gómez Ruiz 1995, IV 15)

El març de 1793, acabat el període de neutralitat armada del ministre Aranda, Carles IV, i un primer ministre, Godoy, de 25 anys, declaren la guerra, amb coalició amb Prússia, al Directori revolucionari francès. El detonant fou la mort de Lluís XVI i la profanació de les tombes de tots els reis de França, carolingis, Valois i Borbons. La guerra tengué un gran suport popular

Gran esforç d'una Mallorca empobrida econòmicament i demogràfica per contribuir a les despeses de la guerra. Mossèn A. Pons afirma que hi arribà a haver un soldat per cada set habitants. (Riera 1978, 31)

El 1793, es crea el batalló d'infanteria de Canàries, establert a Sta. Cruz de Tenerife amb 603 places. També, el regiment suís de Yann, el d'infanteria de Jaén i el de voluntaris de Castella. (Gómez i Alonso 1995, IV 18)

El 6/09/1793, Antoni Aguiló Pinya envià una carta al primer ministre Godoy on acusa els xuetes de malfeiners i egoïstes per no oferir-se a lluitar contra els francesos. Li ofereix recrutar personalment 600 xuetes a tota l'illa. (Riera 1978, 33-34 i 2003, 32).

El 2/09/1793, Godoy envià una carta a Antoni Aguiló Pinya on li agraeix el seu zel però no diu res d'acceptar-li l'ofertament. (Riera 1978, 33)

El 18/10/1793, després de les preceptives informacions dels regidors de la Sala i del fiscal de l'Audiència de Palma respecte a la petició de Bru Cortès, aquesta informà Carles IV en contra de la promoció de Bru Cortès a Ciutadà Militar. (Riera 1991, 216)

El 29/10/1793, Antoni Aguiló Pinya envia a la Cort un nou memorial on suggereix que, a més dels 600 soldats, es podria obligar els xuetes a pagar una taxa del 3% sobre els seus béns (que calculava en 1 milió de pesos, per tant se'n recaptarien uns 30.000) per contribuir a les despeses de la guerra. (Riera 1978, 33)

El 16/11/1793, amb l'esquer dels doblers, Godoy contesta que envia la proposta d'Aguiló a consulta del Consell de Castella. (Riera 1978, 33 i Riera 2003, 34 nota)

El 30/11/1793, Manuel Godoy envia una Ordre al Capità General, marquès de Castellldosrius, "dirigida a exortar, animar y atraher a los Jóvenes al alistamiento voluntario para el real servicio".

Al desembre, coneguda l'ordre, els gremis xuetes fan saber a tots els afiliats que l'Ajuntament gratifica amb 30 pesos a qui s'allisti, i que el gremi corresponent el farà mestre, de gratis, en l'ofici. Alguns agremiats ofereixen de la seva butxaca una paga a 10 homes que s'allistin. També els marxandos oferiren pagues i els velluters, així com, privadament, varis xuetes contribuïren amb doblers a la campanya. (Riera 1978, 36-37)

El 12/12/1793, el Consell de Castella envia còpia de les propostes d'Aguiló a l'Audiència de Mallorca per a que n'informi de la viabilitat. (Riera 1978, 33)

El 1794 es crean el Regiment de Granaders voluntaris de l'Estat, el de voluntaris de Barcelona (2 batallons de 200 places) i el batallons de voluntaris d'Aragó, Barbastro i València. (Gómez i Alonso 1995, IV 18)

El 29/01/1794 i 1/03/1794, l'Audiència de Mallorca envia la resposta al Rei on informen de la inviabilitat del projecte d'allistament i taxa que proposa Antoni Aguiló Pinya per moltes raons: no hi ha tants de xuetes com pretén Aguiló; és el poble mallorquí qui no vol servir a l'exèrcit juntament amb els xuetes, no ells els que rebutgen el servici; no tots els xuetes són rics i, a més, ja contribueixen a les talles generals; que Aguiló és una persona exaltada i conflictiva des de fa temps, etc. (Riera 1978, 33-34)

L'1/03/1794, el Capità General, marquès de Castellodorsius, també havia informat en contra. (Riera 1978, 34. Riera 2003, 26-27)

El 13/03/1794, s'esdevé el decès del General Ricardos (Piña 1997, 92). Amb la seva mort canvia el signe victoriós de la campanya del Rosselló que, a partir d'aleshores, va de desfeta en desfeta.

El 23/03/1794, Josep-Valentí Fortesa Bonnín sol·licita a Antoni Gibert Sastre, notari i escrivà públic, que doni testimoni, en acte públic i davant testimonis, que és "Granadero distinguido del Regimiento de Granaderos voluntarios del Estado" i que, donada la imminent incorporació al Regiment, vol que quedi acreditat que son pare, Joseph-Valentí Fortesa Aguiló és un dels comerciants més rics de l'Illa i mai no s'ha dedicat a cap altre activitat, i menys manual. (Piña 1997, 91).

El 4/04/1794, Godoy escriu des d'Aranjuez al Capità General, dient-li que renuncia a l'allistament proposat per Antoni Aguiló Pinya però que, en canvi, accepta les contribucions pecuniàries i que, a més, si "se presentase un número considerable de estos" es podrien destinar a l'Exèrcit en un dels molts cossos separats que hi ha. (Riera 1978, 34)

El 4/05/1794, l'Excm. Sr. Inspector, marquès de Castellodorsius, adreça un ofici al Coronel, marquès de Bellpuig, on s'ordena que, com s'ha fet fins ara, els xuetes no entrin al sorteijos pels reemplaçaments a milícies (AMP, sign. 2013/18)

El 22/05/1794, el rector de S. Nicolau, D. Joan (Za)Forteza i D. Antoni Ignasi Poyo anaren a captar a can Domènec Cortès *Bossa* per a les dones dels milicians. Aquest els contestà que "el qui no era bo per servir al Rey no es bo per fer llimosnes". Zaforteza l'insultà fort i aixecà el bastó. Després, Poyo els pacificà i en *Bossa* arronsà, però ja no volgueren doblers d'ell.

Enterats els milicians, anaren a l'Argenteria i agafaren el que pogueren, sense pagar res i s'organitzà un vertadera batalla campal des de les 3 fins a les 5,30 de l'horabaixa, quan arribaren dues companyies de dragons i ajudants de Palau. Així i tot, es tornà a armar un altre conflicte ben entrada la nit. (Riera 1978, 35)

El 5/06/1794, es començà un allistament general dels habitants de Palma, entre ells els xuetes. És sovint irregular i incomplet i s'acabà a finals de juny. (AMP, F. Pons 359/7 i LN 2079/2).

El 4/08/1794, Joseph-Valentí Fortesa Bonnín, juntament amb el seu parent Francesc Fortesa, són a Madrid, incorporats a un Regiment de granaders. El cos de granaders és prestigiós, el seu treball és difícil i apreciat, i sol esser dut a terme per soldats experimentats que vesteixen de manera peculiar.

Amb la mateixa data, i també en escritura pública, ambdós diuen haver rebut de D. Juan del Castillo y Rodríguez, els encàrrecs de segon tinent i subtenent. Per aconseguir-los, sembla que pagaren 75.000 i 35.000 reals de velló, respectivament. (Riera 1978, 35).¹¹

Tres dies després renuncien “por las causas y motivos bien fundados que les asisten” i sol·liciten “dejar sin efecto ni validez alguna aquel contrato”.

En una data no determinada, Josep-Valentí s'excusa de no apuntar-se a un reemplaçament per haver de portar el pes de la gestió agrícola i comercial de la família, donada la vellesa del pare. (Piña 1997, 91-92).

El 8/07/1794, el Capità General, Marquès de Castellldosrius, escriu una carta extensa al comte de Campo Alange, Conseller d'Estat (després Secretari de Guerra, 1796-1798) sobre les circumstàncies dels xuetes en relació a les lleves i reemplaçaments. (Riera 2003, 26-30)

L'11/09/1794. Miquel Grau, Ajudant Major del 2n Batalló del Regiment de Mallorca i Comandat aleshores de la partida que, de dit Regiment, hi ha a l'illa, escriu un ofici al Senyor Corregidor i al Molt Illustre Ajuntament de Palma, on sol·licita que es faci un sorteig el dia 20 del corrent el reemplaçament de 15 homes que han causat baixa.¹² Adjunta llistat dels noms les 15 baixes que hi ha hagut, amb indicació de les raons que les han causat. (AMP, sign. LN 2013/18)

El 22/01/1795, un ofici de Capitania General a l'Ajuntament de Palma recorda que “los Individuos conocidos aquí con el nombre de los de la Calle” no han d'entrar al sorteig de 30 reemplaçaments que ha de donar Capitania. (Riera 1982, 195)

El 1795 es crea el Regiment de Voluntaris de la Corona, a proposta del General en Cap del Exèrcit de Catalunya, D. José de Urrutia. A la infanteria lleugera hi havia 1001 places de les quals 100 estaven ocupades per mallorquins del Regiment de Mallorca (2 sargents, 1 tambor, 97 cabos i soldats). Acabada la guerra amb el Directori francès, es conservà fins el 1815.

El 9/04/1795, una sessió de “l'Ajuntament de Palma acordava adreçar al rei una representació sobre l'assumpte de cobrir les places que faltaven a la Marina i a l'Exèrcit allistant xuetes”. (Riera 1982, 196)

El 27/04/1795, l'Ajuntament de Palma decideix incloure xuetes al reial servici de Marina en concepte de “menos útiles”, ja que no havien pogut cobrir el contingent ni per lleves ni per voluntaris. Això és el que es preveia, abans de sortejar les quintes, a la Reial

¹¹ En canvi, R. Piña diu que Josep-Valentí havien de cobrar, pel benefici de segon tinent, 75.000 reals de velló i F. Fortesa una subtenència per 35.000. (Piña 1997, 92)

¹² Francesc Riera Montserrat cita aquest document, que coneix per Ramón Rosselló, com un ofici de data 22/01/1795 enviat per Capitania a l'Ajuntament de Palma. (Riera 1982, pàg. 195)

Ordre de 9/02/1795. L'acord va ésser unànime i diu: "que viene el caso de deverse aplicar como menos útiles a la población de Palma los individuos de la Calle que tienen aptitud para dicho servicio". (Riera 1982, pàg 195-196)

El 26/05/1795, el Capità General escriu una circular a tots els batles de les viles de Mallorca sol·licitant una llista dels individus del Carrer que hi viuen. (Riera 1982, 197)

El 31/05/1795, Antoni Aguiló Pinya reb una carta de Manuel Godoy acceptant la iniciativa de l'allistament dels xuetes per a la guerra, "y que para ello trate Vm. con el Ministro de Marina (Sierra) u otro comisionado ... sobre los medios que fuesen más convenientes para su pronta ejecución". (Riera 1993, 328-329 i 2003, 31, 34 i 37)

El 31/05/1795, una Reial Ordre arriba al Sr. D. Manuel Antonio de Denia, Alcalde Mayor de Palma, enviada per D. Joaquín Sierra, l'encarregat de "tomar conocimiento de los nombres y apellidos de varios Individuos llamados de la Calle de esta Ciudad" per al seu allistament. (Citat a: "1795. Padrón de todos los individuos de la calle, vulgo xuyetas, existentes en la p[resen]te Ciudad". ADM, sign. MSL/382)

El 19/06/1795, comença l'allistament dels xuetes dels 12 als 15 anys i de 15 a 48 per l'Argenteria, parroquia de Sta. Eulàlia. S'acaba el mateix mes de juny. (ADM, MSL 382)

El 22/07/1795, segon tractat de Basilea, que acaba la guerra amb França.

El 6/07/1795, s'insisteix des de Madrid al Capità General, marquès de Castellòsrius, que es compleixi la proposta d'Antoni Pinya: l'allistament dels xuetes i la imposició de la taxa. (Riera 2003, 36)

El 13/07/1795, a la sessió de l'Ajuntament, es llegeix una petició d'Aguiló on demana una còpia de la resolució de la Sala del 4 d'abril sobre l'acord d'inclusió dels xuetes a la Marina "para acreditar haber el exponente practicado todas las diligencias que le han sido dables para el cumplimiento de cierta comisión que le ha confiado S.M.". No li varen lliurar la còpia. (Riera 1982, 195)

El 29/07/1795, el Capità General, marquès de Castellòsrius, envia un ofici a la cort de Madrid on argumenta profusament a favor dels xuetes i on desautoritza el projecte i la persona d'Antoni Aguiló Pinya. (Riera 2003, 32-36)

El 7/08/1795, malgrat els arguments del Capità General, li insisteixen des de Madrid que allisti els desvagats, xuetes o no, pel servici de la Real Armada. Això es dedueix d'un ofici enviat pel rector de Santa Eulàlia al Capità General, dient-li que no n'ha trobat cap de malfeiner entre els xuetes i només un entre els cristians vells. (Riera 2003, 36)

El 10/08/1795, el Capità General envia un ofici a D. Antonio de Valdés dient-li que tots els xuetes desvagats ja havien estat enrolats i que no n'hi havia de voluntaris. (Riera 2003, 37)

El 9/09/1795, el rei Carles IV reitera a Castellòsrius que compleixi l'ordre d'allistament dels xuetes voluntaris, o desvagats, i que facin el servici a la Marina. (Riera 1993, 329 i 2003, 37)

El 12/09/1795, Antoni Aguiló Pinya és cridat a presentar-se, ben de matí, davant l'inspector de Matrícules, D. Joaquín Sierra que l'envià a Cartagena "con dos alcaldes de barrio de la Marina y dos soldados del navío nombrado El Astuto sin tener causa para ello", tal com escriurà a un memorial amb data 25/12/1795 enviat a Godoy des d'aquella ciutat murciana. O sia que el desterrament durà, com a mínim, quasi tres mesos i mig. (Riera 1993, 329 i 2003, 37¹³)

El 27/09/1795, el Capità General trasllada a D. Joaquín Sierra el comunicat del rei del dia 9 del mateix mes sobre l'enrolament de xuetes a la Marina, "tratando para ello con Antonio Aguiló y Piña, como está prevenido". (Riera 2003, 37)

El 9/11/1795, D. Joaquín Sierra y Cienfuegos, inspector de matrícules envia un ofici a l'alcalde de Palma, on li comunica que coneix, per un ofici del mateix dia del Capità General, que hi ha uns allistaments formats recentment "en general y en particular" a l'Ajuntament, i demana que els facin accessibles als seus Comissionats, Dr. D. Juan Ignacio Frau i Ribera, "con intervención de Antonio Aguiló y Piña". ("1795. Padrón de todos los individuos de la calle, vulgo xuyetas, existentes en la p[resen]te Ciudad". AMP, sign. MSL/382)

El 7/04/1799, el Capità General envia un ordre d'allistament per barris de tots els homes aptes per a la milícia, entre els 16 i els 50 anys, a l'Ajuntament de Palma, on diu que s'exceptuin, entre d'altres, "los Individuos de la Calle".

El 17/03/1813, s'acredita a un document que Bartomeu-Valentí Fortesa és el "Director de las provisiones nacionales del Ejército y la Marina de Mallorca". (Piña 1997, 93).

La negativa a admetre'ls a l'exèrcit es devia, com a mínim, a dues raons, i cap de les dues era la falta de voluntat de servei dels mateixos xuetes. La primera, la malvolença de molts dels mallorquins, que els hagués fet impossible la convivència pacífica. La segona, la inèrcia, immensa a Mallorca, dels hàbits adquirits, reforçada per l'Església, que sovint també havia de retardar els beneficis de la Il·lustració arreu del país, i que portava a acatar les lleis noves però no a complir-les.

A tall d'exemple: el 1787 també una Reial Cèdula de Carles III prohibia els enterraments a les esglésies i ordenava la creació de cementiris rurals. Idò bé, trenta set anys després, l'Ajuntament de Palma encara es veia obligat a reiterar la prohibició amb un edicte que instava a fer els enterraments a Son Tril·lo. I el 1887, cent anys després, el metge Enric Fajarnés encara argumentava a favor de la creació dels nous cementiris. (PLANAS i JOAN 2006, 307-309).

Transcripció

El desordre que hem vist més a dalt en el recull de dades i la consegüent existència d'un cens complementari, fan difícil tant la lectura de l'allistament com el recompte directe

¹³ Aquí Riera dona la data de 12/12 pel desterrament.

de dades a partir del text original. Aquesta va esser una de les raons per fer-ne no una transcripció literal sinó una transcripció ordenada que en facilitàs la consulta.

L'allistament està fet per ordre de carrers i ho hem posat per ordre de llinatges. Ens ha semblat que allò important per a la genealogia no era fer la transcripció en l'ordre que apareix, sinó en el de llinatges. De totes maneres hem guardat la informació complementària, de vegades força aclaridora, que dóna la situació de la vivenda, que es pot consultar a la graella amb el codi numèric la *legenda* del qual figura al final. El que no hem pogut posar de cap manera és el número de la casa.

Hem deixat en castellà literal els textos on no hi ha el cens propiament dit. Però hem traduït al català, i normalitzat, el llistat de noms i llinatges: no ens proposam fer un treball d'antroponímia, i menys d'un text escrit en castellà, on no treia cap a res cercar les variants dels noms propis ni dels 15 cognoms tenguets com a xuetes, ni tampoc dels malnoms que hi apareixen.¹⁴

Respecte als malnoms, hem de dir que els hem transcrit en cursiva i darrera els cognoms, tret del de *Valentí*. Aquest patronímic que passà a malnom i després a llinatge va davant del cognom que l'origina perquè va aparèixer per primera vegada com a nom de Balthasar Valentí Vicens Forteza (1676-1750). Des de llavors, es va posar com a segon nom de tots els de la nissaga, com el fill de l'anterior, Balthasar-Valentí Fortesa (1708-1787) i els dos Joseph-Valentí que els segueixen. I és així com es convertí, el primer de tots i sense conservar el cognom original, en un llinatge que identificava un grup de Forteses (PIÑA 1977, 90).

Els canvis de nom dels Fortesa on s'incorpora el malnom al llinatge o el substitueix (Rei, Maura) es produeixen quan es creen els registres civils, el 1875. Però al nostre document, els Valentí ja figuren com a tals, amb el Fortesa darrera, i així ho hem deixat.

¹⁴ Ja hi ha treballs de referència sobre aquestes qüestions, i partint de textos en català, com els monumentals *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, de Joan Miralles Montserrat el 1997, o *Els malnoms dels xuetes de Mallorca*, de Rosa Planas el 2003, on es presenten les varietats fonètiques i gràfiques dels llinatges mallorquins des de 1517 fins el 1864. En un altre ordre de coses i prenent com a base l'allistament forà de 1809, tenim l'estudi onomàstic i històric de Pau MATEU VIVES: "Les "Relacions de descendents de jueus conversos de diferents pobles de Mallorca" (1809). Estudi onomàstic i històric", *Sobre onomàstica. Jornades d'antroponímia i toponímia* (1993-2002), 423-437.-

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Antoni Magi		casat		2		marxando		diu tenir 2 fills / ^m Rno.	1
Agustí	Aguiló	casat				hisendat	42		10
Antoni	Aguiló	casat	1	4		xocolater			1
Antoni	Aguiló	casat							9
Antoni	Aguiló	casat	3	2		velluter			10
Antoni Magi	Aguiló	casat		2	16 - 24	velluter			2
Antoni	Aguiló	casat	1			marxando	30	té una germana	3
Baltasar	Aguiló	casat	2	1		argenter	44		3
Bartomeu	Aguiló	casat	2	2		marxando			1
Bartomeu	Aguiló	casat	2	2		negociant	43		1
Beatriu	Aguiló	vídua	1	2	poza				3
Benet	Aguiló	fadri		2		argenter	38	diu que és fadri i té dues filles.	3
Bernat	Aguiló	casat				marxando			3
Bernat	Aguiló	casat		2		marxando	36		3
Bernat	Aguiló Fortesa	viudo		2		guardia reial.		Fills, de 12 i un de 22	4
Bernat	Aguiló	casat		1		marxando	25		1
Bernat	Aguiló							pare de Miquel Aguiló	1
Domingo	Aguiló	casat	2	1		- forner	39		10
Francesc	Aguiló	casat				argenter	21		1
Francesc	Aguiló	casat	1	3				orb, cec	1
Francesc	Aguiló	casat		1		argenter	30		10
Francesc	Aguiló	casat	2			argenter	32		3
Gabriel	Aguiló	casat		3	16	marxandò	44		1
Gabriel	Aguiló	fadri		1		hisendat			10
Jaume	Aguiló							Dement	10
Joan	Aguiló	casat				marxando			1
Joan	Aguiló	casat	2	1	30	marxando		de Josep, al fill diu tonsurat	1
Joan	Aguiló	casat				velluter	47	de Joan, viu amb sa sogra	2
Joan Josep	Aguiló, Garrovi	casat				conxer		té a una germana	1

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Estat	Observacions	Carrer*
Joaquim	Aguiló	casat					marxando			10
Joaquim	Aguiló	casat		1	1	23	negociant			4
Josep	Aguiló	casat					argenter	25	fill de Joaquim	3
Josep	Aguiló	viudo	1	2			marxando	48	fill de Bernat	3
Josep	Aguiló	casat					lapidari			3
Josep	Aguiló	casat	2	1			lapidari	32	fill de Josep Aguiló	3
Josep	Aguiló	casat		1			velluter			5
Josep Nicolau	Aguiló	fadri					marxando	24		3
Josep	Aguiló	casat		1			marxando	44		1
Josep	Aguiló	casat	2	2			argenter			2
Josep	Aguiló	casat						23		9
Juan	Aguiló	casat	1				velluter	24	fill de Josep	5
Joana M ^a	Aguiló	vídua	1	2	3	15-17-20	marxando			3
Joana M ^a	Aguiló	fadrina							no hi ha mascle	3
Maria	Aguiló	vídua	1	1	1	16				10
Maria	Aguiló	casat	1	2			hisendat	33		10
Miguel	Aguiló	viudo	1				botiguer	33		3
Miguel	Aguiló	casat		3			marxando	40		1
Miguel	Aguiló	casat		1			argenter	47		2
Miguel	Aguiló	casat	2				pastisser	40		10
Onofre	Aguiló	casat	1		1	42	marxando	58		2
Pere Juan	Aguiló	casat		1			argenter			3
Pere Juan	Aguiló	casat	1				Botiguer	28		3
Rafel	Aguiló	casat		1			Argenter	25		1
Rafel	Aguiló								sogre de l'anterior	1
Theresa	Aguiló			2					no hi ha mascle	3
Tomás	Aguiló	casat			2	17 - 19	Comerciant			10
Antoni	Bonnin	casat		1			Argenter			3
Francesc	Bonnin	casat					Argenter			2

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Estat	Observacions	Carrer *
Francesc	Bonnin	casat	3	1			argenter	40		2
Jaume	Bonnin	casat					pintor			10
Joan	Bonnin	casat	1	1			argenter	41		1
Joan Antoni	Bonnin	casat	1	1			marxando	37		1
Josep	Bonnin	casat		1			argenter	30		2
Josep	Bonnin	casat	1	3	1	14	argenter	44		2
Josep	Bonnin	casat	1	1	1	13	argenter	46		10
Juan	Bonnin	casat					argenter	46	fill de Josep	3
Juan	Bonnin	casat	1				marxando	24	fill de Pau Bonnin	4
Miquel	Bonnin	casat	4	1			marxando	34		10
Pau	Bonnin, <i>Guarin</i>	casat		1			marxando			4
Pere Joan	Bonnin	casat		1			argenter	29	té un cunyat de 32 anys fadri	1
Ramon	Bonnin	casat	1	1			argenter	46	1 fill	2
Ventura	Bonnin	casat	2		1	14				10
Agustí	Cortès	fadri		1			comerciant	24		10
Agustí	Cortès	casat	1		1	16	argenter	40		1
Agustí	Cortès	viudo		2	1		argenter		major	3
Antoni	Cortès	casat		2			sastre	36		7
Antoni	Cortès	casat	4	2			marxando	42		1
Bartomeu	Cortès								pare de Bartomeu Cortès	1
Benet	Cortès	casat		1	2	32-32	negociant			10
Bru	Cortès	casat					comerciant	30		10
Domingo	Cortès	viudo					hisendat			10
Jerònima	Cortès	vidua			3	33-22-16				10
Joan	Cortès	viudo			2	18-26	marxando	56		1
Joan	Cortès						prevere			1
Josep	Cortès	casat	5	2			marxando	45		1
Josep Enric	Cortès	fadri					negociant			10
Josepa	Cortès	fadrina			3				3 filles	10

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Estat	Observacions	Carrer *
Onofre	Cortès	casat		2			marxando	33	fill de Rafel	2
Onofre	Cortès	casat			1	22	velluter			10
Pasqual	Cortès	casat					mariner	30	absent	2
Pere Joan	Cortès	casat	2	1			velluter	26		10
Rafel	Cortès	casat	2	2			botiguer	45	fill de Rafel	2
Rafel	Cortès	casat		2			argenter			10
Rafel Enric	Cortès	casat	3	3	3	21-18-13	comerciant			10
Rafel Ignasi	Cortès	casat	2	2	2	16-15	comerciant	49		10
Thomas	Cortès	casat		1	1	18	argenter			3
	Cortès	fadri					tonsurat	30	germà d'Agustí Cortès	10
Antoni	Flores								no és del carrer, segons va dir	1
Antoni	Fortesa	casat	2				marxando	36		1
Antoni	Fortesa	casat	1	1			marxando	28		3
Baltasar Valentí	Fortesa	casat		1			marxando			1
Bartomeu Valentí	Fortesa	casat	1	2			mercader	24	1 fill	2
Domingo	Fortesa	fadri					marxando	32		1
Francesc	Fortesa	casat			2	25-18				4
Gabriel Josep	Fortesa	fadri					negociant		1 dement, 1 germana	1
Gaietà	Fortesa	casat					marxando			1
Jaume	Fortesa	fadri						38	viu amb Rafel Aguiló	1
Jaume	Fortesa	casat					marxando	40	té una germana	3
Jaume	Fortesa	viudo	1	2			marxando			5
Joan Josep	Fortesa	casat		2			marxando	33	i Rafel Aguiló, el seu sogre	1
Joaquim	Fortesa		1	1			marxando		fill de Rafel	3
Josep	Fortesa	casat	1				premsador	32		3
Josep	Fortesa	viudo								2
Josep	Fortesa	casat	1	2			conxer			2
Josep Valentí	Fortesa	casat	2				conxer	24		1
Marià	Fortesa	casat					argenter	43	Té una germana	3

	Cognom I	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Mateu	Fortesa	casat	3	1	1	14	velluter			3
Miquel	Fortesa	casat		4			marxando	44		1
Rafael Ignasi	Fortesa	casat	1				marxando	25		4
Rafel	Fortesa	casat		1			marxando	30		1
Rafel	Fortesa	casat	1	3	1	14	marxando	45		1
Rafel Valenti	Fortesa	casat					marxando			1
Sebastià	Fortesa	casat					marxando			1
Juan	Fortesa Rei	casat	1	3	2	24-14	argenter			3
Francesc	Fortesa Maura	fadri					marxando	29	germà de Pere Joan Fortesa Maura	1
Gaietà	Fortesa Maura	fadri					marxando	17	germà de Pere Joan Fortesa Maura	1
Josep	Fortesa Maura	fadri					marxando	24	germà de Pere Joan Fortesa Maura	1
Pere Joan	Fortesa Maura	fadri					marxando	35		1
Antoni	Fortesa	casat	1	4			marxando			10
Francesc	Fortesa	casat	2	4	1	16	comerciant			10
Guillem Don	Fortesa		2	3	1	12				8
Jaume	Fortesa	casat	2	4			marxando	33		10
Jaume	Fortesa	casat	5	1			porgador	41		10
Josep	Fortesa	fadri					negociant	24	2 germanes	10
Josep	Fortesa	casat	1	4			marxando	35		10
Pere Joan	Fortesa	casat	1	1			vidrier	23		10
Antoni	Fuster	casat		2			mariner			1
Antoni	Fuster	casat	1	1			velluter			1
Antoni	Fuster	casat	1	1			argenter	40	fill de Miquel	3
Antoni	Fuster	casat					argenter			3
Antoni	Fuster	casat	1	1			argenter	37	fill d'Antoni Fuster,	3
Francesc	Fuster	casat	1		2	15-20				9
Francesc	Fuster	casat	1	3			argenter	46		3
Gabriel	Fuster	viudo		4			marxando			1
Gabriel	Fuster	casat		2			marxando			1

	Cognom I	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Gabriel	Fuster	casat	2				argenter	36		2
Gabriel	Fuster	casat					velluter	25		10
Gaspar	Fuster	casat	2	2	2	19-14	argenter		fill de Joan	3
Jaume Antoni	Fuster	casat		1			marxando			10
Jaume Gaietà	Fuster	casat		1			marxando	44		1
Joan	Fuster	casat		2			velluter			1
Joan	Fuster	fadrí					argenter	25		2
Joan	Fuster	casat	1	2			marxando			10
Joaquim	Fuster	casat		2			torner			10
Josep	Fuster	casat	2	4			argenter	44	fill de Joan	3
Josep	Fuster	casat	1	1			argenter	30		2
Josep	Fuster	casat	2	2			velluter	48		2
Josep Marià	Fuster	casat		4			botiguer			2
Juan	Fuster	casat	1	2			conxer			7
Joana Anna	Fuster	vídua							té una germana	3
Margarita	Fuster	vídua			1	12				10
Marià	Fuster	casat	1	1			argenter	36		2
Marià	Fuster	casat	1				marxando	24		6
Miguel	Fuster	casat			1	30	argenter			3
Miquel	Fuster	fadrí					velluter		coix, viu amb sa mare i 5 germanes	1
Nadal	Fuster			1			mariner			7
Onofre	Fuster	fadrí					criat	34		6
Pau	Fuster	fadrí					negociant	30	té 3 germanes	1
Rafel	Fuster	casat	1	3	1	14	velluter			2
Rafel	Fuster						mariner			8
Salvador	Fuster	casat		2	1	20	negociant			4
Andreu	Mari						velluter		diu que no és del carrer	
Andreu	Mari	casat						24		2
Bartomeu	Mari	casat		4			marxando	49		10

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Felip	Martí	viudo	2	2			marxando			4
Josep	Martí	viudo	2	4			marxando	41		4
Rafel	Martí	casat		1	1	15	botiguer	41		1
Eloi	Miró	casat	1				conxer	35		4
Antoni	Miró	casat	1				argenter	24	de Joan - 1 fill	2
Benet	Miró		1	2			mariner	40	absent	2
Eiionor	Miró	vídua			2	25-19				3
Jaume	Miró						argenter			2
Joan	Miró	casat		2	1		botiguer		el fill és fora	2
Joan	Miró	casat	1	3			argenter	48	fill de Francesc, té un fill baldat	2
Joan	Miró	viudo					argenter			2
Josep Antoni	Miró						argenter			3
Josep	Miró	casat		4			argenter	32		2
Josep	Miró	viudo			2	15	argenter	42		2
Juan	Miró	viudo		1			argenter			3
Maria	Miró	vídua			1	22				5
Nicolau	Miró	casat		1			argenter			2
Nicolau	Miró	casat	4	2			argenter	34		10
Onofre	Miró	casat					argenter	29		2
Pau	Miró	casat					argenter	25		3
Pau	Miró	casat		3			argenter	40		3
Pau	Miró	casat	1				matadero			1
Pau	Miró	casat		5			argenter	40		2
Pere Joan	Miró	casat	2	1			argenter	40		2
Pere Joan	Miró	casat					velluter	32		2
Rafel	Miró								pare de Pau Miró	2
Theresa	Miró	vídua		1					no hi ha mascle	3
Agustí	Moyà	casat			1	21	marxando			10
Maria	Picò	vídua			1	20				1

	Cognom I	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Antoni	Picó	casat		2			velluter			10
Francesc	Picó			1					invàlid	2
Joan	Picó			1			matriculada		fora del Regne, matriculat	10
Jordi	Picó	casat		2			argenter	33		2
Mari	Picó	casat		2			marxando			1
Miguel	Picó	casat	2	2			velluter			5
Andreu	Pinya								absent	2
Antoni	Pinya	casat	1	1			negociant	39		2
Antoni	Pinya	casat	4	4			velluter	40	de Jaume, 4 fills	2
Antoni	Pinya	casat		1			matriculat			10
Gaietà	Pinya	casat		1			marxando	26		10
Francesc	Pinya	casat	1				velluter			1
Francesc	Pinya	viudo		2			velluter			10
Francesca Aina	Pinya	vidua		1	1	28			1 fill de 28	2
Gabriel	Pinya	casat					negociant			10
Jaume	Pinya	casat	2	2	1	13	marxando	39		4
Joan	Pinya	casat	1		1	14	velluter	48		2
Josep	Pinya	casat	1	1			marxando			3
Josep	Pinya	casat	1				botiguer	23		1
Josep	Pinya	casat	1							11
Mariana	Pinya	vidua	1	2						5
Miguel Tomàs	Pinya	casat			1	16	velluter			1
Pau	Pinya	casat					negociant			2
Rafael	Pinya	casat	1	2			marxando	42		4
Rafel Ramon	Pinya	viudo			1	41	marxando			1
Ramon	Pinya	casat	3	1			velluter	41		1
Serafi	Pinya	casat	3	1			velluter	45		2
Antoni Bru	Pomar	casat					argenter	20		2
Antoni Magi	Pomar	casat		4	1	15	velluter	48		1

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Francesc	Pomar	viudo			1		botiguer		té fill capellà	1
Francesc	Pomar	casat		1			porta comptes			5
Francesc Xavier	Pomar	casat		1			hisendat			4
Gabriel	Pomar	casat	2	2			argenter	42		10
Gaietà	Pomar	casat	1	2			marxando			2
Joan	Pomar	casat		2			argenter	20		8
Joan Antoni	Pomar	casat		1			marxando			10
Josep	Pomar						argenter			3
Josep	Pomar	casat					argenter	24		2
Josep	Pomar	viudo					argenter			2
Juan	Pomar	casat		2	1	28	argenter			3
Marià	Pomar	casat	1	1			argenter	39		2
Onofre	Pomar	casat	1	2			marxando	34		1
Pere Joan	Pomar	casat		1			pesador	30	pesador en el pes del Rei	2
Pere Joan	Pomar	casat					marxando	45	fora del Regne	1
Rafel	Pomar	casat					marxando			4
Rafel	Pomar	viudo		1			piquer			5
Rafel	Pomar	casat	3				velluter	37		10
Rafel	Pomar	casat		2			marxando	48		1
Rafel	Pomar	casat	1				marxando		de Francesc	1
Rafel Tomàs	Pomar	viudo					marxando			1
Úrsula	Pomar	vídua		2						3
Margalida Aina	Pomar	vídua		1						10
Antoni	Pomar, major	casat		4			argenter			8
Miquel	Pons	casat		3			negociant			10
Antoni	Segura	viudo					marxando			1
Antoni	Segura	casat	1				velluter	30	d'Antoni - 1 fill	2
Antoni	Segura	casat					velluter			10
Catalina	Segura	vídua	1	1	1	15				2

	Cognom I	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Francesc	Segura	casat	1				velluter			
Jaume	Segura	casat	2				carnisser	25		2
Jaume	Segura	casat	2				velluter	48		7
Jaume	Segura	casat					argenter			1
Jaume Antoni	Segura	casat	3				marxando	43		1
Jaume	Segura	casat	1	2			torner	28		5
Josep	Segura	casat	2	2			marxando	42		10
Pere Joan	Segura	casat	1	1			marxando	28		1
Rafael	Segura	casat			1	15	torner			5
Rafel	Segura	casat	2				velluter	36	fill d'Antoni Segura	10
Domingo	Tarongí, Terreta	casat	1	1			merceder	31		10
Francesc	Tarongí	casat	1	1	1	18	tender		te una germana	1
Marià	Tarongí	casat	1	1			marxando		el fill menor és cec	1
Pere Josep	Tarongí	casat		1			velluter	33		2
Rafel Ignasi	Tarongí	casat	2	2			marxando	38		1
Domingo	Tarongí	casat			1	12	argenter		nota : son pare fora del Regne	10
Francesc	Tarongí	fadri		1			argenter	22		10
Joan	[Bonnin]Terret	casat	1	3			negociant			10
Nicolau	[Bonnin]Terret	casat	2	1			negociant	30	2 fillis (Bonnin Fortesa)	2
Antoni	Valenti Fortesa	casat					argenter			3
Antoni	Valenti Fortesa	casat		1			marxando	29		4
Baltasar	Valenti Fortesa	casat					marxando	23		3
Bartomeu	Valenti Fortesa	casat					mestre escola			10
Esteva	Valenti Fortesa	casat	2	4			argenter	33		10
Joana Anna	Valenti Fortesa	vídua		2			botiguera			10
Josep	Valenti Fortesa	casat	2	3		20-18-13				9
Baltasar	Valleriola	casat	1	2			marxando	32		3

	Cognom 1	Estat	Fills<	Filles	Fills>	Edats	Ofici	Edat	Observacions	Carrer *
Rafel Ramon	Valls		2	2			comerciant		de porta tancada	11
no hi ha mascle										10
no hi ha mascle										10
casa buida										10
casa buida										1
casa buida										1
casa buida										1
casa buida										2
casa buida										2
casa buida										4
no hi ha mascle										7
no hi ha mascle									Miquel Valls, Marxando, 2 filles	1
no hi ha mascle										1
no hi ha mascle									nota: dutes dones	1
no hi ha mascle									vídues i 2 filles	1
no hi ha mascle									hi ha una vídua	2
no hi ha mascle		vídua								2
no hi ha mascle		vídua		1						2
no hi ha mascle		fadrina		3						2
forn										2
Gaspar							Vista?			10
ni hi viu ningú										2
no és del carrer										2
no és del carrer										2
no és del carrer										2
no és del carrer										2
taverna										1
		vídua	1							11

**Legenda* de la zona o carrer on viuen els allistats:

- (1) “S[ant]a Eulalia”, “Barrio de la Plateria, a la izquierda entrando por la plaza”, folis 3 i 5(19/06/1795). Als complementaris, folis 11 i 11v, posa: “Sta. Eulalia” i “Entrando por la pescaderia”.
- (2) “Entrant por la Pescateria en el carrer dels Buñols, a la esquerra, seguint dins tots los Carrerons i por el pes del Rey fins axir a la Argentaria y luego tomant por la dreita fins a la matexa pescateria”. Foli 6, dia 20/06/1795, al matí. Als complementaris, foli 12v, posa: “Plateria por la derecha”.
- (3) “Dicho dia por la tarde, empezando por la derecha de la Plateria y, siguiendo arriba h[as]ta S[a]n Christoval de la Bolseria, inclusa la callejuela den Casol[as]”. Foli 7. Al complementari, 12v, posa “Plateria por la derecha”.
- (4) “Siguiendo de S[a]n[to] Christo al de la Bolseria, bajando por la derecha h[as]ta la casa de Laudes”. Foli 7v. Deu seguir essent dit dia 20 horabaixa. Als complementaris, foli 13, posa: “Baxando por la d[e]r[ech]a hasta la casa de laudes”.
- (5) “Vidrieria empezando desde la Carniceria”, a més d’una ‘Zapateria’ on hi viu una vídua. Foli 8, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa “Vidrieria empezando por la Carn[icerí]a”.
- (6) “Calle del Marq[ué]s de Vivot”. Foli 8, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa exactament el mateix que al principal.
- (7) “Isleta frente casa de Trobats”. Foli 8, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa exactament el mateix.
- (8) “Lista del Carrer dels Paners”. Foli 8v, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa: “Isleta del carrer dels botons”.
- (9) “Zapateria”. Foli 8v, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa el mateix.
- (10) “S[a]n Miguel”. Foli 8v, sense data. Als complementaris, foli 13v, posa: “Parroq[ui]a de S[a]n Miguel”.
- (11) “S[a]n Nicolás. Dia 22 Junio d[ic]ho ano, siendo las cinco de la tarde, se prosiguió la dilig[enci]a del alistam[ien]to por lo tocante a la Parroq[ui]a de S[a]n Nicolas, empezando por frente la calle dels paners”. Als complementaris, foli 14, posa: “S[a]n Nicolás, empezando por frente el carrer dels paners”.

BIBLIOGRAFIA

- M. GÓMEZ RUIZ; V. Alonso Juanla: *El ejército de los Borbones. Tomo IV, El reinado de Carlos IV (1788-1808)*, Salamanca, 1995. Servicio Histórico Militar, 527 pàgs.
- Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ [edició i presentació]: “Reinvindicación de los judíos Mallorquines (Documentos para su estudio,1). Introducción de Francisco Riera Montserrat”, *Fontes Rerum Balearium. Estudios y textos*, vol.V, Mallorca, 1983, XXXII+355 pàgs.
- Román PIÑA HOMS: “Los Valentí Forteza. El ascenso social de unos comerciantes del Segell”, *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics* núm. 7, Palma, 1997.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: *Les lluites antixuetes en el segle XVIII*, Mallorca, 1973, Editorial Moll, 207 pàgs.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: “Els xuetes i la guerra contra França del 1793 al 1795”, *Randa* núm.7, Barcelona, 1978, 31-37.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: “Algunes notícies inèdites sobre la qüestió xueta en el segle XVIII”, *BSAL* núm. 39, Palma, 1982, 183-200.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: “Bru Cortès o un fracassat intent de promoció social”, *BSAL* núm. 47, Palma, 1991, 207-217.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: “Breu anecdotari antixueta”, *BSAL* núm. 49, Palma, 1993, 327-332.
- Francesc RIERA MONTSERRAT: *Els xuetes, des de la intolerància a la llibertat (Segles XVIII-XX)*, Palma, 2003, 212 pàgs.

RESUMEN

La transcripción de una lista de *xuetes* de 1795, ya conocido pero de difícil lectura, proporciona datos interesantes sobre la composición de estas familias de Palma, en aquel momento, y puede ser un buen auxiliar para la investigación genealógica. La lista de un grupo excluido legalmente del servicio militar hasta 1785 es casi coetáneo, en el tiempo, con las luchas de los *xuetes* en defensa de sus derechos y fue promovido por uno de ellos, el comerciante Antoni Aguiló Pinya. Este hombre lo hizo por cuenta propia, en contra de los suyos, i en connivencia con el poder de Madrid, en circunstancias de cambios políticos y administrativos continuos, guerra contra Francia y situación adversa para los *xuetes* de todas las clases sociales.

Abstract

The 1795 transcript of the recruitment list of "xuetes", although known, is difficult to interpret. However it provides interesting facts about the composition of these families in Palma at the time and it can be useful tool for genealogical research. The list of a group legally excluded from the military service until 1785 is very close in time to the efforts of the Majorcan converted jews struggling for their rights and it was promoted by one of them, the trader Antoni Aguiló Pinya. He did it on its own, without the agreement of his own people and in connivance with the government in Madrid where there was a constant difficult situation with constant political and administrative changes, a war against France and difficulties for the "xuetes" of all social backgrounds.

Instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen (II)

Per: *Josep Maria Ferrer i Ferrer*

Miquel Ferrer i Ferrer

La D'ia de Sant Joan, amb tot el que comporta de celebració popular, és el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen.

VÀRIA

Després de l'any, amb tot el que comporta de celebració popular, és el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen.

- 1. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 2. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 3. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 4. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 5. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 6. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 7. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 8. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 9. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.
- 10. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

També és un moment de celebració popular i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen.

La D'ia de Sant Joan, amb tot el que comporta de celebració popular, és el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen. És el moment de les instal·lacions festives i de les activitats de l'holmen.

1. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

2. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

3. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

4. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

5. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

6. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

7. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

8. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

9. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

10. La instal·lació de prestatges i bancs a l'holmen.

Instalación de prisioneros franceses en Baleares (II)*

MIGUEL FERRER FLÓREZ

La Junta de Sanidad comunicó que se habían tomado medidas para que los buques de los prisioneros franceses no tuvieran comunicación alguna *con esta costa*;¹ y también que el Intendente facilitaría los víveres necesarios para los barcos de los prisioneros que estuviesen necesitados de ellos.

Dos días después, ante un memorial enviado por los generales de brigada franceses en el que se comunicaba cuales eran sus deberes y los de sus oficiales, subalternos y tropa, se dispuso, a causa de la escasez de caudales, que estos haberes fueran los siguientes:

<i>A los generales</i>	20 rs. diario
<i>A los coroneles</i>	16 rs. “
<i>A los th Cors, Gefes de Esquadron y Mayores</i>	12 rs. “
<i>A los capitanes</i>	8 rs. “
<i>A los subt.</i>	6 rs. “
<i>A los Sarg. Cabos y soldados</i>	1 r. “ y la ración de pan. ²

También se acordó que el comandante de la fragata *Cornelia* ayudase al registro de los prisioneros franceses que debían efectuar los comisionados de la Junta D. Jerónimo Batle y el Sr. Soria. Los comisionados debían quedarse con las alhajas de los prisioneros que se pondrían a disposición de la Junta indicando el individuo a quien pertenecían. A cada prisionero se le permitía conservar para su uso *uno o dos cubiertos, una caja de tabaco y un reloj. Los miembros de la Junta Sres. Villalonga, Bastida, Cuesta y Ayamans, limitaron el registro a las alhajas de Iglesias que pudieran encontrarse entre los prisioneros, y los señores Despuig y Victorica a las alajas de mucho valor y cantidad mayor de dinero*³.

Por otra parte, en la reunión de la Junta del 2 de mayo el Intendente había puesto a disposición del Comandante Militar *los dos barcos de Rentas con todo su armamento*⁴ y dos días después se determinó que el Comandante de Marina destinara un oficial de su confianza a bordo de cada uno de dichos buques. El día 3 quedaron preparados los tales faluchos con los prácticos solicitados por el comandante de la *Cornelia* que eran sus nuevos patrones.

* Por un error informático quedó sin imprimir la parte final de este artículo en *BSAL*, 62 (2006). Por esta causa se reproduce el resto del mismo a partir del último párrafo impreso que quedó inacabado (*Nota del Consell de Redacció*).

¹ AGCIM. X- 833. Doc. 69.

² AGCIM. X- 833. Doc. 70.

³ AGCIM. X- 833. Doc. 70.

⁴ AGCIM.X- 833. Doc. 69, 5.

Posteriormente, el día 5, se comunicó a D. Martín de Garay las resoluciones tomadas referentes a los prisioneros con la relación de gastos, especialmente los sueldos asignados explicándose así la inversión del millón de reales que había sido concedido.

Otras cuestiones relacionadas con los prisioneros reclamaban la atención de la Junta. Así se supo que el Marqués de Coupigny, general jefe interino del ejército de Cataluña, apoyaba que no se hubieran remitido los prisioneros franceses para el cambio con otros españoles, pues ignoraba si el citado canje tendría efecto, aunque procuraría Coupigny averiguar el estado de la cuestión poniéndose en contacto con el general francés.

La Junta de Observación y Defensa de Valencia se interesó para que no fueran objeto de cambio algunos prisioneros que se hallaban en el castillo de Bellver⁵; y los oficiales de Marina solicitaron quedarse en Mallorca, lo cual, debido a su escaso número les fue permitido.

Mayor preocupación la constituía el sostenimiento material de los prisioneros. Se autorizó el pago a D. Benito Capó de 3400 rs/vn para la compra de 2000 *quarteres* de trigo para el establecimiento de los prisioneros franceses en Cabrera y se decidió enviar a D. Ramón Despuig, desplazado a Sevilla, copia de los documentos y datos que habían sido cursados a D. Martín de Garay. Despuig había comunicado a la Junta que había entregado *las representaciones y demás papeles y que a pesar de las novedades ocurridas que han llamado toda la atención del Gobierno, espera que será socorrida esta Ysla con prontos caudales y queda siempre el no omitir medio alguno para conseguirlo en desempeño de su comisión*⁶.

El traslado de los prisioneros franceses a Cabrera presentó dificultades. El 8 de mayo se recibió un oficio del comandante de la fragata *Cornelia* diciendo que a consecuencia de los vientos del SE, y ante el peligro que durante la noche se dispersaran los barcos del convoy, tuvo que regresar a la bahía de Palma⁷. Respecto a los prisioneros que se hallaban en Menorca surgieron inconvenientes *por no tener a su disposición barco ninguno de fuerza para convoyarlos*⁸. Se decidió comunicar al comandante del bergantín inglés que vigilaba Cabrera para que cumpliera este cometido.

Por fin, el comandante de la *Cornelia* comunicó que el día 10 de mayo había desembarcado los prisioneros franceses en Cabrera, concretamente los que iban en los últimos transportes *que constituían un número de 1548 hombres entre ellos 300 oficiales*⁹.

En la reunión de la Junta del 17 de mayo de 1809 se dio cuenta de un oficio del Gobernador de Menorca en el que se afirma que el 14 salieron de Mahón para Cabrera 174 prisioneros franceses embarcados en el jabeque San Miguel y que los 374 restantes lo harían cuando se dispusiera de un barco para el convoy.

⁵ Concretamente el general Exelmanie, el coronel Lagrange, el teniente de escuadrón Ponseti (?) y el sargento Tetar.

⁶ AGCIM. X-833. Doc. 72.

⁷ AGCIM. X-833. Doc. 73.

⁸ AGCIM. X-833. Doc. 74.

⁹ AGCIM. X-833. Doc. 74.

5 – Situación de los prisioneros franceses en Mallorca

Aparte del traslado a Cabrera, en Mallorca y concretamente en Palma, se encontraban prisioneros de Francia cuyo alojamiento en lugar adecuado constituía un verdadero problema. Para ello se pretendió usar la sede de la Universidad Literaria, pero los inconvenientes que ésta expuso para alojarlos en el Colegio de Montesión donde ella se hallaba instalada, determinaron que la Junta, a instancias del gobernador de la plaza, optara por instalarlos en el Cuartel Nuevo junto a la Lonja.

Por otra parte, según un testigo privado¹⁰, que afirmó *había presenciado el reconocimiento que allí se hizo, y visto muchas alhajas de oro y plata así de Iglesias como de Particulares*¹¹, la Junta tuvo que averiguar lo que había de cierto en ello dado que se tenía ordenado su incautación. En consecuencia se dictaron las siguientes disposiciones:

- 1 – Se ordenó el registro de los equipajes de los prisioneros al ser éstos habilitados por la Junta de Sanidad, incluyendo a los criados, pero no a los oficiales. A estos últimos se les exigiría sólo la palabra de honor que no retenían alhajas de ningún género. Los efectos incautados eran guardados mediante la entrega de un resguardo, debiendo contar con el permiso del Presidente de la Junta para disponer de alguna cantidad de las expresadas.
- 2 – Los referidos oficiales podrían retener las alhajas de uso ordinario¹².
- 3 – Se permitió que los generales retuvieran en su poder 100 duros y los oficiales 50.
- 4 – El reconocimiento se realizaría por los dependientes de la Junta de Sanidad y a la vista de los comisionados de la Junta que eran D. Joaquín Pons y D. Benito Capó.
- 5 – El señor de Villalonga manifestó que el reconocimiento tuviera lugar en el mismo cuartel y D. Benito Capó propuso que el reconocimiento personal incluyera a generales y oficiales depositando el dinero y las alhajas en lugar seguro.
- 6 – Se acordó facilitar un documento acreditativo que avalara la misión de los comisionados que habían de presenciar el reconocimiento.

Los comisionados Joaquín Pons y Benito Capó dieron cuenta a la Junta de que el reconocimiento personal había dado por resultado la recogida de pequeñas cantidades de moneda y en cambio la obtención de alhajas había sido negativa; sin embargo, se hallaron en su poder puñales y espadas, siendo requisados los primeros y las espadas dejadas en poder de sus dueños. La Junta acordó solicitar del Comandante General y del Gobernador de la plaza el permiso para alojar algunos prisioneros en el cuartel designado al efecto.

¹⁰ *Uno de los prácticos que pasaron a Cabrera con motivo del desembarco de los franceses* (AGCIM.X-833. Doc. 76).

¹¹ AGCIM. X-833. Doc. 76.

¹² AGCIM. X-833. Doc. 77.

6 – Dificultades de los prisioneros franceses

Respecto a los prisioneros de Cabrera se acordó comunicar al Obispo de Mallorca la necesidad de enviarles un capellán que les atendiera debidamente, ya que así lo habían manifestado de nuevo, y se instó al Comandante de Marina se limitara a lo estrictamente necesario el contacto con los prisioneros, de los guardacostas y otros barcos¹³.

En la sesión de la Junta del 23 de mayo se dio cuenta por los comisionados de haber quedado instalados en el Cuartel Nuevo los prisioneros que se hallaban en el lazareto, si bien algunos pidieron ser trasladados a Cabrera. Como caso curioso cabe señalar el de Madame Leder, viuda del general Dufon y el de una criada vestida de hombre. La Junta acordó separar ambas mujeres del grupo.

La preocupación por los prisioneros era constante y continuos los problemas que originaba su presencia. Así el Marqués de Coupigny, jefe del ejército de Cataluña, sugirió que no se enviaran más soldados enfermos a Mahón para no incrementar el malestar de los que ya existían y al tiempo agradeció a la Junta no haber enviado los 2000 prisioneros a Tarragona, pues ignoraba cuando el canje tendría lugar. En cuanto a los prisioneros de Cabrera se determinó no tomar en consideración la propuesta de D. Miguel de Victorica que en la reunión del día 18 había dado a conocer la intranquilidad existente en la ciudad por haber remitido los prisioneros a Cabrera y no haberlos dispuestos adecuadamente en el foso de San Jerónimo¹⁴. También se dispuso que los oficiales franceses instalados en Cabrera pasaran a Mallorca, excepto los imprescindibles para mantener el orden; y además, que el místico *Terrible* protegiera el traslado de los alimentos para los prisioneros de Cabrera con el fin de defenderlos de posibles ataques de corsarios, como había ocurrido con un bergantín inglés.

Las gestiones que en Cádiz realizaba D. Ramón Despuig en orden a la concesión de los indispensables fondos para el mantenimiento de los prisioneros, se vieron satisfechas con el envío de un millón de rs/vn, además de destinar desde el Departamento de Cartagena la fragata *Lucía* con tres lanchas de fuerza, a fin de vigilar las costas de Cabrera.

Por otra parte, el Gobernador de Menorca consultó el 3 de junio de 1809 a la Junta de Observación y Defensa acerca de quien tenía la jurisdicción sobre los prisioneros franceses, si él, o el Ministerio de la Real Hacienda. Se le contestó que dependían del Gobernador y al paso se le anunció el envío de 160 oficiales franceses y sus respectivos ayudantes con las asignaciones de que gozaban, que hasta entonces se hallaban en Cabrera. El envío se haría en el mismo barco inglés que les había conducido a Cabrera. También se decidió en la misma sesión avalar la compra de arroz en Valencia que pretendía el proveedor de víveres Nicolás Palmer, mediante un oficio dirigido a la Junta de Valencia para que accediese a la mencionada contrata.

En el conjunto de prisioneros franceses surgían en ocasiones problemas personales como el promovido por un escrito del general Dufur y de Madame Lecherch en el que protestaban de la decisión de la Junta de separar a las mujeres del grupo de hombres; al

¹³ AGCIM. X-833. Doc. 79.

¹⁴ AGCIM. X-833. Doc. 82.

parecer esta protesta se hizo en términos improcedentes *tratando de venganza indigna una providencia dictada únicamente por el espíritu de Religión y de decencia pública*. La Junta mantuvo la resolución y *que en lo sucesivo (que se) produzca (se proceda) en sus resoluciones con el decoro y respeto que se merece el cuerpo a quien se dirige*¹⁵.

Los problemas personales, como el anterior, se dieron a veces en forma distinta. Tal es el caso del Ayudante General Mr. Bonnot que hallándose preso en la Torre del Ángel¹⁶ dio algunas muestras de enajenación mental referidas a acabar con su vida. Ello motivó su traslado junto al resto de los prisioneros franceses¹⁷.

La cuestión referida al cambio de los prisioneros continuaba viva. El general en jefe del ejército de Cataluña, Marqués de Coupigny, comunicó a la Junta que el general Sancir (sic) indicaría en que puerto francés se había de efectuar el canje; y al mismo tiempo anunció el envío de 450 prisioneros aproximadamente entre oficiales y tropa, que la Junta acuerda remitir a Cabrera, a pesar del excesivo número de prisioneros que allí se encontraban y donde empezaba a escasear el agua. En este tiempo, se insta al Marqués de Coupigny a que no envíe más prisioneros ante la imposibilidad de alojarlos, aún contando con que los oficiales pudieran ser enviados a Menorca o Ibiza¹⁸. Por cierto, que el número de oficiales había aumentado, pues en ocasiones algunos de sus parientes por no se pararse de ellos, se habían hecho pasar por servidores suyos.

Las pequeñas incidencias eran continuas; tal es el caso de la posible estafa realizada por Matías Ferrer, alcaide de la Torre del Ángel, relacionada con el prisionero francés Bonnot. La escasez de caudales determinaba la indigencia en que se encontraban los prisioneros. Ante tal estado de cosas se ordenó proporcionarles una camisa a cada uno¹⁹, para que pudiesen cubrir su desnudez *como lo exige la decencia y humanidad* y procurar vencer la sarna que se extendía entre ellos. La entrega se haría efectiva al recibirse nuevos caudales, es decir, como se expresa en la fuente histórica²⁰ *hasta que habiéndose recibido que aseguren previamente su subsistencia y permitan atender al anunciado objeto*. Tan apurada era la situación que se señaló el día 15 de junio *para tratar que medios o arbitrios se ha de echar mano para socorrer a dichos prisioneros, caso de concluirse lo que queda del millón destinado para establecimiento y manutención antes de que recivan nuevos caudales del continente*²¹.

En esta reunión de 15 de junio lo único decidido de interés fue que tres vocales de la Junta elaborasen cada uno de ellos un plan para resolver la cuestión y se comunicase estos informes a la comisión de Cabrera. Sin embargo, a pesar de la escasez de caudales, el Intendente afirmó haber socorrido la desnudez de los prisioneros que se hallaban en el cuartel, entregándoles dos camisas, una chaqueta, un pantalón y un par de zapatos a cada uno de los prisioneros. También D. Francisco Rossiñol dio a conocer que los prisioneros

¹⁵ AGCIM. X-833. Doc. 86.

¹⁶ La Torre del Ángel se alza en el palacio de la Almudaina (Palma) y en ella eran alojados presos de calidad.

¹⁷ AGCIM. X-833. Doc. 89.

¹⁸ AGCIM.X-833. Doc. 90.

¹⁹ El precio se fijaba en 46 sueldos la unidad.

²⁰ AGCIM.X-833. Doc. 92.

²¹ AGCIM.X-833. Doc. 92.

franceses que estaban en el lazareto, habían pasado la revisión y se encargó a D. Joaquín Pons y a D. Benito Capó las oportunas diligencias para que ingresaran estos prisioneros en el Cuartel Nuevo junto con el resto que allí se encontraba alojado.

Éstas fueron las problemáticas gestiones que alteraron intensamente la acción de gobierno de la Junta Suprema del Reino de Mallorca después denominada Junta de Observación y Defensa (1809). En lo que se refiere a los prisioneros franceses en las Baleares hay que señalar que ello constituyó uno de los problemas más acuciantes en los años de la guerra, junto a otras dificultades que surgieron, como fueron el avituallamiento y preparación de tropas y efectos militares y el atender a los numerosos refugiados, todo ello inmerso en las discusiones ideológicas que agitaron profundamente la vida de la vieja sociedad estamental.

RESUM

Una nova visió del problema plantejat pels presoners francesos durant la guerra de la Independència i concentrats a les Illes Balears per al seu internament lluny de l'escenari bèl·lic. S'exposen les dificultats amb les que la Junta de Govern del Regne de Mallorca s'enfrontà i les mesures preses per aquesta per tal de facilitar la seva acollida, lloc d'internament, acondicionament i despeses de manteniment de més de cinc mil reclusos.

ABSTRACT

This paper offers a renewed perspective on the problem cause by French prisoners deported to Balearic Islands during the Spanish Independence War, Its offer an account of the living troubles they faced, the measures adopted by the Junta de Gobierno del Reino de Mallorca, the places of accomodation and the alimentary expenditures caused by that group of more than 5.000 prisoners.

3. Arxius de Sant Antoni (1874) i l'origen de l'arqueologia a les Balears

Publicat per
EL INSTITUT BALEAR DE INVESTIGACIONS CIENTÍFIQUES I LINGÜÍSTIQUES
MALLORCA, 1985
Grafica Balear, S.A.

Introducció

El treball que presentem a l'obra és el resultat de la recerca que hem dut a terme durant els últims anys de la nostra vida professional, i que hem desenvolupat amb el suport i l'ajuda de molts companys i col·laboradors, especialment dels de l'Institut Balear de Investigacions Científiques i Lingüístiques, i dels de l'Institut d'Estudis i Recerques Científiques de l'illa de Mallorca. El treball ha estat possible gràcies a la generositat i a l'ajuda econòmica de molts companys i col·laboradors, especialment dels de l'Institut Balear de Investigacions Científiques i Lingüístiques, i dels de l'Institut d'Estudis i Recerques Científiques de l'illa de Mallorca. El treball ha estat possible gràcies a la generositat i a l'ajuda econòmica de molts companys i col·laboradors, especialment dels de l'Institut Balear de Investigacions Científiques i Lingüístiques, i dels de l'Institut d'Estudis i Recerques Científiques de l'illa de Mallorca.

CRÒNICA ARQUEOLÒGICA DE LES ILLES BALEARS

S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears

DAMIÀ RAMIS
LLUÍS PLANTALAMOR
JOAN CARRERAS
MIQUEL TRIAS
GABRIEL SANTANDREU

Introducció

L'arquitectura ciclòpia¹ és un element característic de les illes de la Mediterrània occidental al llarg de la fi de la Prehistòria amb diferents manifestacions a Còrsega, Sardenya, Malta i les Balears, encara que les circumstàncies precises sobre l'origen del fenomen a cada un d'aquests llocs són encara molt desconegudes. A les Balears, la primera manifestació d'arquitectura ciclòpia és l'estructura coneguda com naveta d'habitació². Consisteix en una construcció de planta de ferradura amb un mur d'uns 2 m de gruixa realitzat mitjançant la tècnica de doble parament amb grans blocs i un farcit interior de rebla. La llargària dels exemplars més monumentals arriba als 20 m, mentre l'amplada de la cambra sòl ser d'uns 3 m. Quant a la seva cronologia, si bé el megalitisme funerari es remunta a les darreries del III mil·lenni cal BC, actualment la majoria dels autors³ situen l'origen de l'arquitectura ciclòpia domèstica cap a mitjans del II mil·lenni cal BC en base a les datacions radiocarbòniques disponibles. No obstant això, alguns materials pretalaiòtics apareguts a navetes d'habitació tant de Mallorca⁴ com de Menorca⁵ ja suggerien un inici

¹ *Sensu* Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Arquitectura ciclòpia mallorquina", *Arquitectura megalítica y ciclòpia catalano-balear. Coloquio sobre arquitectura megalítica y ciclòpia catalano-balear*, 24-26 abril 1965, Barcelona, 1965, 133-149.

² Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Las navetas de Mallorca", *Studi Sardi*, 19, 1964-65, 261-314; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, 1991; Gabriel PONS: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i al Talaiòtic I de Mallorca*, Palma, 1999; Bartomeu SALVÀ: *El pretalaiòtic al llevant mallorquí (1700-1100 AC). Anàlisi territorial*, Palma, 2001.

³ Vicente LULL *et alii*: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*, Barcelona, 1999.

Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*. Palma, 2002.

William H. WALDREN: "A case history: evidence of ancient animal, water and land management, exploitation and depletion, Son Oleza Chalcolithic Old Settlement, Valldemossa, Mallorca, Balears, Spain", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deià Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 301-311; Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005.

⁴ Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Las navetas de Mallorca".

anterior, situat al Calcolític o Bronze inicial. La recent excavació d'una d'aquestes estructures a s'Arenalet de Son Colom (Artà) ha proporcionat un conjunt d'evidències culturalment molt homogènies datades a finals del III mil·lenni cal BC. Per tant, a aquest treball es presenten de manera preliminar els resultats de l'excavació arqueològica i es discuteixen les seves implicacions.

El jaciment i el seu entorn

L'estructura ciclòpia de s'Arenalet de Son Colom es troba a la badia d'Alcúdia, a la vorera de la mar (Figura 1). Fou documentada per Josep Mascaró Passarius, qui la identificà com una naveta d'habitació⁶. El mes d'octubre de l'any 2004 es dugué a terme l'excavació arqueològica del jaciment. Les restes arquitectòniques es trobaven extremadament erosionades (Figura 2). La part preservada està formada per dos fragments de mur en pedra seca, disposats paral·lelament de nord a sud, amb una llargària màxima d'uns 5 m cada un d'ells. La gruixa d'aquests murs, construïts mitjançant la tècnica ciclòpia de doble parament i rebla a l'interior, és aproximadament d'1.5 m i limiten una cambra d'uns 4 m d'amplada. Els dos extrems d'aquesta construcció han desaparegut, el septentrional a causa de l'erosió marina i el meridional probablement degut als treballs agrícoles (Figura 3).

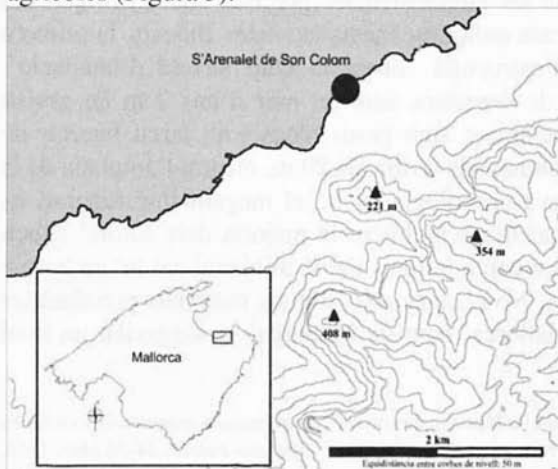

Figura 1 Ubicació del jaciment S'Arenalet de Son Colom

El jaciment es troba al peu de l'extrem occidental del massís d'Artà. Es tracta d'una formació muntanyosa que ocupa la península del mateix nom, a l'extrem oriental de Mallorca. El seu relleu és abrupte, si bé les cotes són modestes i no sobrepassen els 560 m. La costa occidental d'aquesta península, és a dir, la que forma part de la badia d'Alcúdia, es caracteritza per ser rocosa i baixa, producte del gradual descens de les muntanyes cap a la mar. A algunes petites cales d'aquest litoral s'hi han format platges, com és el cas de s'Arenalet de Son Colom, també conegut com caló o platgeta dels Ermitans. La vegetació

⁵ Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. José MASCARÓ PASSARIUS: *Corpus de toponimia de Mallorca*, Palma, 1967, 2662.

climàtica de la zona seria l'alzinar, però aquest és molt escàs a causa de l'activitat humana, predominant les garrigues d'ullastre amb algunes clapes de pinar⁷.

Figura 2. Fotografia del jaciment de S'Arenalet de Son Colom.

L'excavació documentà un nivell de sedimentació ben estratificat a l'interior de l'estructura, amb un conjunt material molt homogeni pertanyent a un únic horitzó d'ocupació. S'han obtingut dues datacions radiocarbòniques a partir de dos ossos d'herbívors domèstics, que prèviament havien superat les proves d'integritat per descartar possibles contaminacions de les mostres, garantint d'aquesta manera la seva fiabilitat dels resultats. Els seus intervals 2σ calibrats⁸ se solapen gairebé de manera completa al període aproximat 2150-1950 cal BC (Taula 1).

Context	Mostra datada	Datació convencional	Interval calibrat 2σ
UE 10	Incisiva de boví	KIA-26226: 3660±35 BP	2140-1920 cal BC
UE 13	Molar superior de caprí	KIA-26215: 3670±35 BP	2150-1940 cal BC

Taula 1. Datacions absolutes obtingudes al jaciment de s'Arenalet de Son Colom.

A l'excavació també es recuperaren diversos fragments de vasos ceràmics destinats aparentment a la reducció de minerals cuprífers i alguns petits elements metàl·lics, com un rebló i un fragment de punxó. D'altra banda, aparegueren alguns escassos fragments d'indústria lítica de talla. Aquestes dades suggereixen, en conjunt, que l'estructura de s'Arenalet de Son Colom serví com a lloc d'habitació i de treball.

⁷ Joan MAYOL: "Balears", *Espacios naturales protegidos de España*, Madrid, 1992, 227-340.

⁸ El calibratge de totes les datacions que apareixen a aquest treball s'ha realitzat a partir de Christopher BRONK RAMSEY: OxCal Program v3.5, 2000, URL: www.rlaha.oc.ac.uk/oxcal/oxcal.htm.

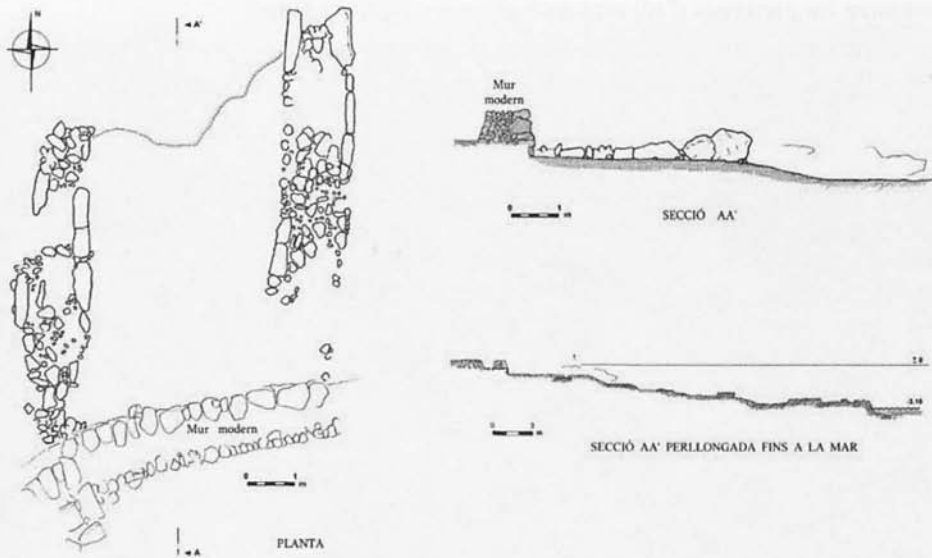

Figura 3. Representació en planta i en secció de la estructura arquitectònica de s'Arenalet de Son Colom després de la seva excavació.

La ceràmica

Les restes ceràmiques presenten un alt grau de fragmentació i, a més, l'índex de remuntatge és molt baix, cosa que fa pensar que el conjunt recuperat representa una quantitat elevada de peces amb una representació molt fragmentària de cada una d'elles. S'han identificat 255 fragments ceràmics significatius (vores, bases, aplicacions o decoracions).

Les formes definides són molt limitades. Les peces de petita mida o ús individual estan representades per les conques hemisfèriques o de casquet esfèric i les conques esferoidals. Entre els tipus de mida mitjana dominen els vasos globulars, els carenats i els troncocònics (Figura 4). Algunes peces, i en concret dos petits vasos carenats amb dos nivells de protuberàncies superposats (agafadors horitzontals sobre mugrons cònics), resulten estranys als repertoris pretalaiòtics mallorquins, però permeten una aproximació a exemplars coetanis del Midi francès⁹.

Diverses vores de gran diàmetre pertanyen a la categoria de contenidors. Es tracta de vores tancades i de tendència corbada que presenten una sèrie de corones d'agafadors horitzontals, en molts casos amb perforació vertical, però no és possible confirmar si pertanyen a recipients de base plana i perfil bombat, o bé a vasos esferoidals. Presenten

⁹ Jean GASCÓ: "Les composantes de l'Âge du Bronze, de la fin du Chalcolithique à l'Âge du Bronze en France méridionale", *Cypselà*, 15, 2004, 39-72; Joël VITAL: "Du Néolithique final au bronze moyen dans le sud-est de la France 2200-1450 av. J.C.", *Cypselà*, 15, 2004, 11-38.

algunes diferències amb els exemplars de Son Matge¹⁰ i la cova de sa Tossa Alta¹¹, i s'apropen més als de ca na Cotxera¹² i altres de Menorca¹³. En conjunt responen a tècniques dels grups coetanis de la conca del Roine i Saona¹⁴ o de Veraza¹⁵.

Les ceràmiques incises amb decoració de tradició campaniforme, o ceràmica incisa A, estan representades per uns 30 petits fragments (Figura 6). Els motius identificats són tres: (1) les espines de peix o angles imbricats, (2) les bandes d'incisions obliqües paral·leles i (3) les franges lliures a les quals les incisions paral·leles solen ser de menor longitud que en el cas anterior

-
- ¹⁰ Guillem ROSSELLÓ-BORDOY, William H. WALDREN: "Excavaciones en el abrigo del bosque de Son Matge (Valldemossa, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 2, 1973, 1-76.
- ¹¹ Manuel CALVO *et alii*: "La cova de sa Bassa (Escorca, Mallorca)", *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, 2000, 401-416.
- ¹² Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, Madrid, 1971, 179-226.
- ¹³ Lluís PLANTALAMOR, Josep MARQUÈS (coord.): *Biniat Nou. El megalitisme mediterrani a Menorca*, Maó, 2001.
- ¹⁴ Pierre PETREQUIN *et alii*: "Reinterprétation de la civilisation Saône-Rhône. Une apprissage des tendances culturelles du Néolithique final", *Gallia Préhistorique*, 30, 1987-88, 1-89.
- ¹⁵ Jean VAQUER: "Le groupe de Véraza. Essai sur l'évolution de la culture matérielle", *Le groupe de Véraza et le fin des temps néolithiques dans le Sud de France et la Catalogne*, Paris, 1980, 84-102.

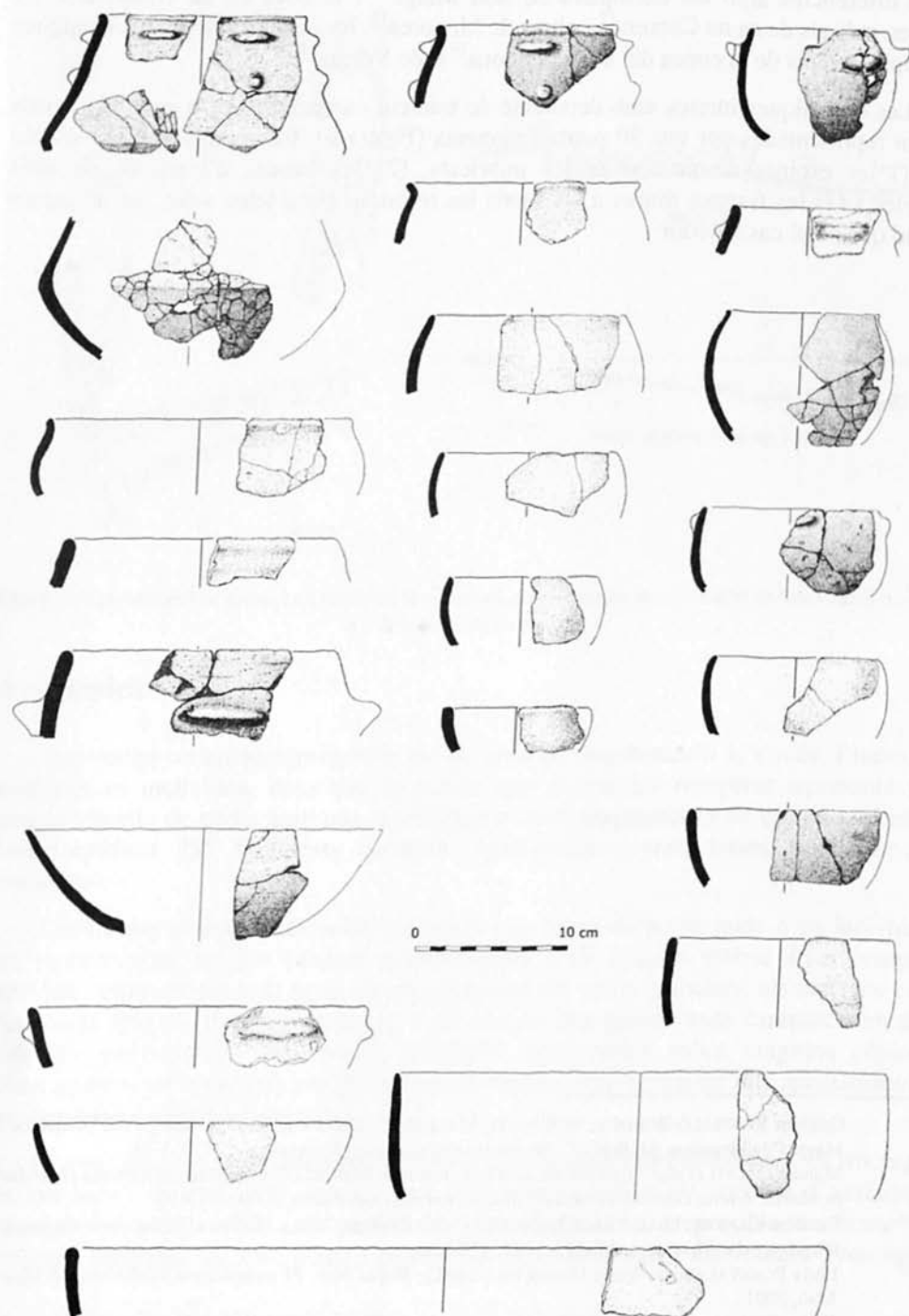

Figura 4. Principals formes ceràmiques de mida petita i mitjana recuperades a s'Arnalet de Son Colom.

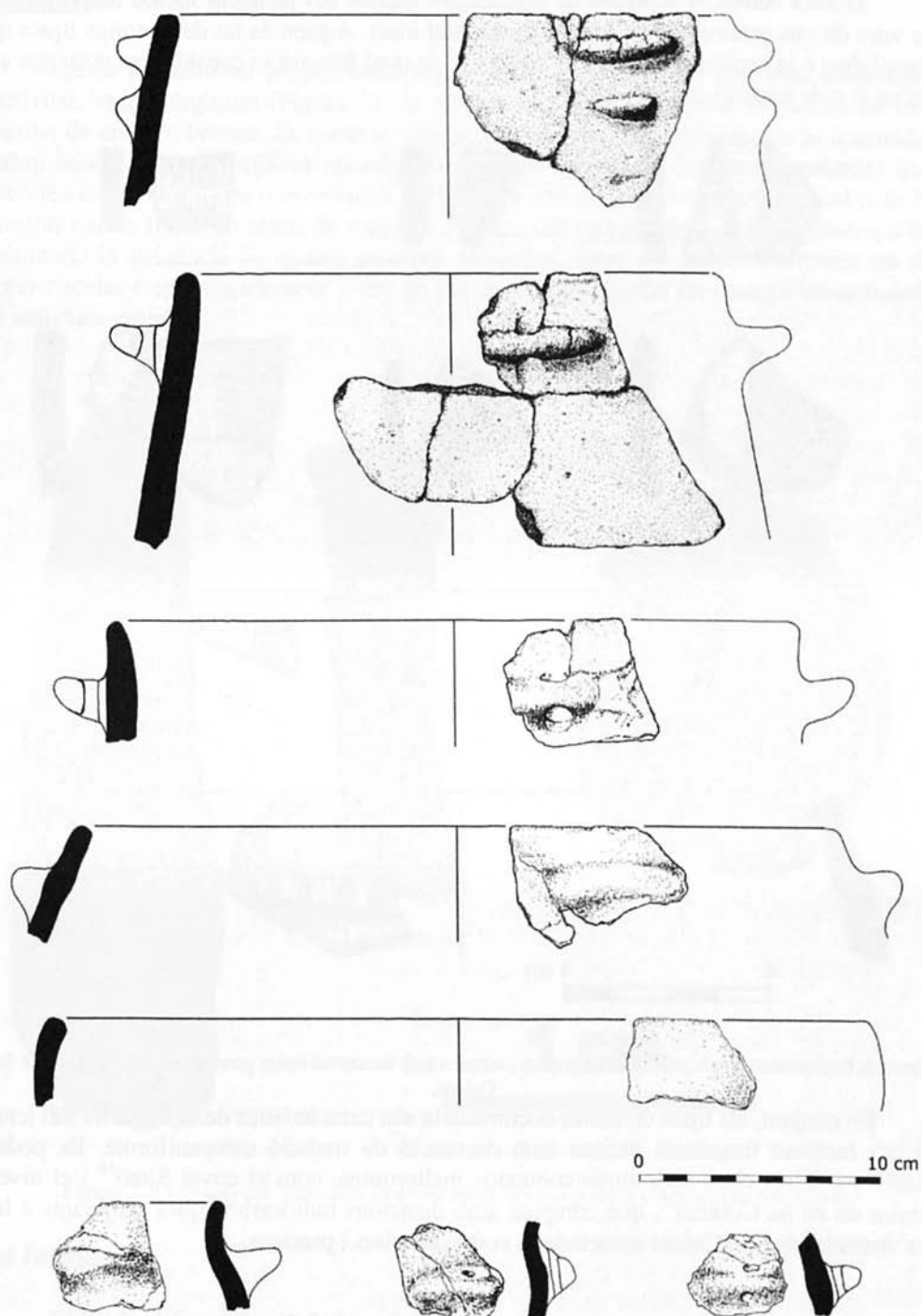

Figura 5. Principals restes ceràmiques pertanyents a contenidors de gran mida a s'Arnalet de Son Colom.

D'altra banda, el repertori de ceràmiques incises del jaciment inclou dos fragments de vora de vas esferoidal amb cordó horitzontal incís. Aquest és un dels motius típics que s'engloben a la ceràmica incisa B de Mallorca, la qual fins ara es considerava posterior a la incisa A o de tradició campaniforme.

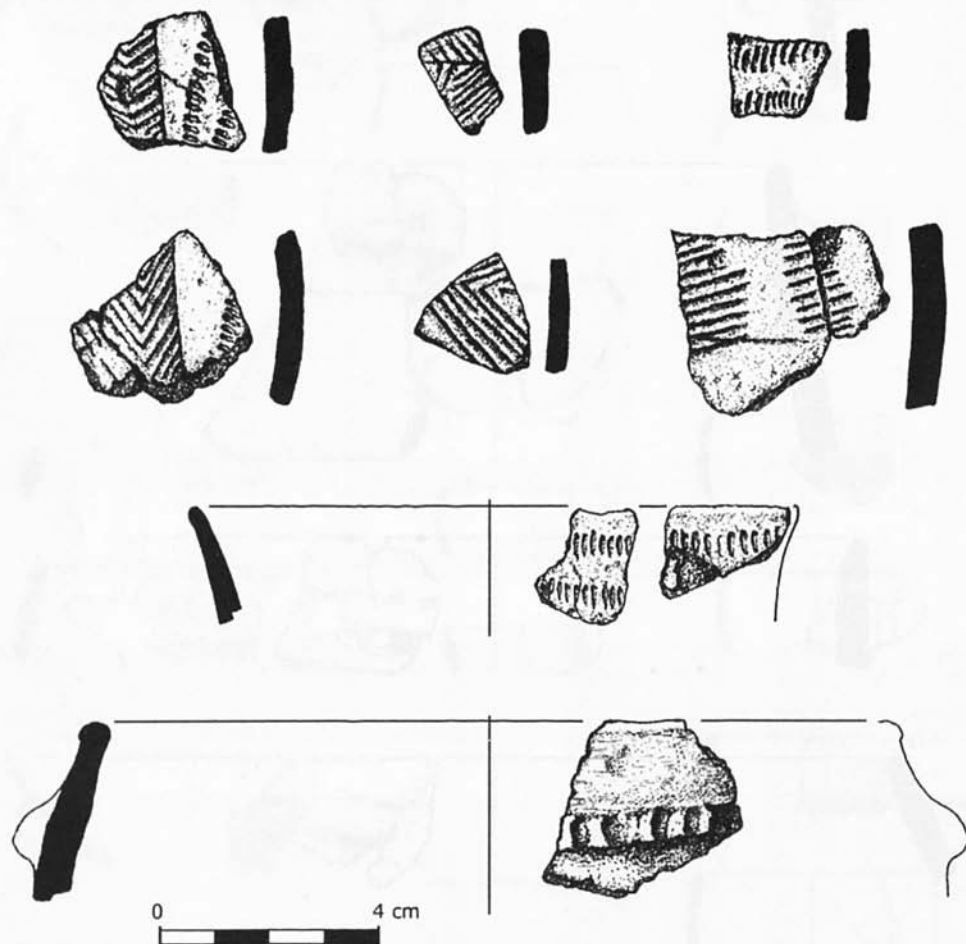

Figura 6. Representació dels principals fragments ceràmics amb decoració incisa procedents de s'Arenalet de Son Colom.

En conjunt, els tipus ceràmics documentats són característics de la fi del III mil·lenni cal BC, incloent fragments incisos amb decoració de tradició campaniforme. Es poden establir paral·lels clars amb altres contextos mallorquins, com el coval Simó¹⁶ i el nivell inferior de ca na Cotxera¹⁷, que compten amb datacions radiocarbòniques semblants a les de s'Arenalet de Son Colom associades a contextos clars i precisos.

¹⁶ Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó", *Endins*, 24, 2001, 161-168.
¹⁷ Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)". *NAH-P*, I, 179-226.

El metall

Aquest jaciment ha proporcionat alguns elements metàl·lics, així com evidències d'activitats metal·lúrgiques (Figura 7). En primer lloc, s'han recuperat fragments de tres utensilis de coure o bronze. Es tracta de dos petits punxons i un rebló de secció quadrada. D'altra banda, s'han identificat aproximadament una desena de fragments ceràmics que presenten restes curpíferes o escoriàcies adherides a una de les seves cares, la qual cosa fa plantejar que es tracta de restes de vasos de reducció de mineral de coure. Finalment, s'ha d'esmentar la presència de quatre goterons metàl·lics, entre els quals en destaca un de forma circular i aproximadament 1 cm de diàmetre amb esclafat de manera intencionada per ambdues cares.

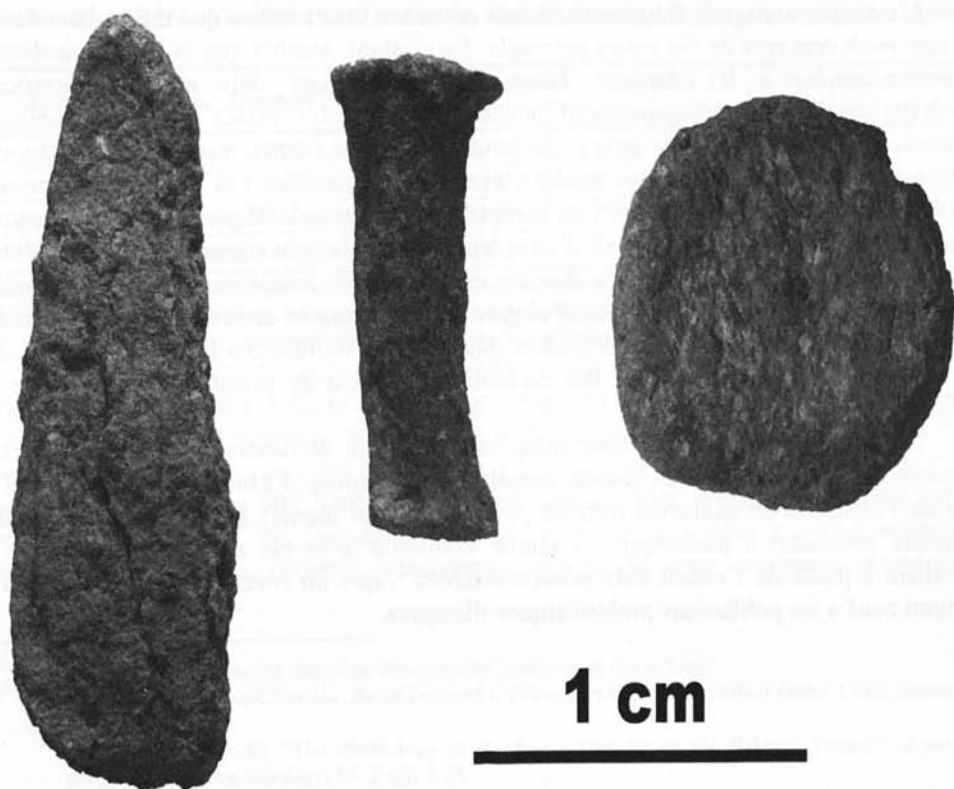

Figura 7. Il·lustració dels principals elements metàl·lics recuperats a S'Arenalet de Son Colom.

La fauna

El conjunt faunístic de S'Arenalet de Son Colom consta de 1739 restes òssies, en general amb un intens grau de fragmentació —tan sols 149 d'ells, un 8.6 %, pogueren ser identificats taxonòmicament a nivell de família o superior. Així, el grup faunístic més

representat és el dels caprins amb un 89.3 % del total, sense que en cap cas hagi estat possible distingir entre cabra i ovella. Segueix en importància el boví amb un 8,7 % de les restes identificades, mentre el porc acumula el 2 % restant. No s'ha identificat cap altre vertebrat. A títol comparatiu es pot esmentar que els percentatges de representació dels grups ramaders són semblants als per a Ca na Cotxera¹⁸, un altre jaciment al pla i a l'aire lliure, el nivell inferior del qual seria aproximadament sincrònic a l'ocupació de S'Arenalet de Son Colom.

Tots els fragments d'os indeterminats han pogut ser classificats com a pertanyents a mamífers bé de mida mitjana, els caprins i el porc en aquest cas, o bé de gran mida, el boví. Aquestes dades, combinades amb les de les restes determinades, reflexen un increment del mamífers mitjans, que suposaven el 91.3 % i passen a representar el 97.4 % del total. Per tant, aquesta dada suggereix que la presència real del ramat boví és sensiblement inferior al 8.7 % obtingut inicialment.

L'estat tan acusat de fragmentació dels ossos analitzats indica que ens trobam davant una part molt concreta de les restes originals. En conjunt, sembla que la mostra analitzada pot correspondre a les darreres fases de processament dels animals sacrificats, caracteritzades per una fragmentació intensa de les restes òssies¹⁹. D'altra banda, la presència abundant d'elements amb escàs rendiment càrnic (dents, mandíbules, metàpodes, falanges) indica que a aquest lloc també s'hi efectuà el sacrifici i el procés de carnisseria dels animals²⁰. A més, s'ha de tenir en compte que l'excavació del jaciment es va centrar a l'interior d'una habitació de la qual, d'altra banda, tan sols se'n conservava la part central. Resulta lògic plantejar que l'àrea de descans es mantingués relativament neta de despulles, la qual cosa també està en sintonia amb el grau de fragmentació de la ceràmica recuperada.

L'estat de les restes òssies impedeix qualsevol aproximació a l'edat de sacrifici dels animals domèstics. Únicament es pot esmentar l'absència de premolars de llet entre les dents.

El jaciment també ha proporcionat una quantitat considerable de mol·luscs, tant terrestres com marins, que es troben actualment en procés d'estudi. Finalment, s'ha de ressaltar l'absència de qualsevol resta de peix. Aquest fet segueix la tendència general dels jaciments prehistòrics mallorquins i també concorda amb els resultats preliminars de paleodieta a partir de l'estudi dels isòtops estables²¹, que no revelen traces d'alimentació d'origen marí a les poblacions prehistòriques illenques.

¹⁸ Damia RAMIS: *Estudio faunístico de las fases iniciales de la Prehistoria de Mallorca*, Madrid, 2006 (Tesi doctoral inèdita).

¹⁹ Maria SAÑA: *Arqueología de la domesticación animal. La gestión de los recursos animales en Tell Halula (Valle del Éufrates-Siria) del 8800 al 7000 BP*, Barcelona, 1999.

²⁰ Paul HALSTEAD, Ian HODDER, Glynis JONES: "Behavioural archaeology and refuse patterns: A case study", *Norwegian Archaeological Review*, 11, 1978, 118-131.

²¹ Mark VAN STRYDONCK, Mathieu BOUDIN, Anton ERVYNCK: "Stable isotopes (13C and 15N) and diet: animal and human bone collagen from prehistoric sites on Mallorca, Menorca and Formentera (Balearic Islands, Spain)", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deia Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 189-197.

Discussió dels resultats

L'atribució de l'estructura de S'Arenalet de Son Colom a la fi del III mil·lenni es basa en las característiques del depòsit excavat, una capa horitzontal de sediment situada entre els murs de l'estructura, sense cap intrusió de materials moderns. Les dues mostres faunístiques datades procedeixen d'aquest context. Aquesta capa es trobava depositada sobre el sòl de l'habitació (un nivell de sediment arenós batut i pitjat directament sobre el qual es troben edificats ambdós murs). És clar que les datacions i el context material no és representatiu del moment de construcció del monument, sinó del seu ús o abandonament. No obstant, a partir de l'estratigrafia i de la tipologia dels materials de la cambra s'infereix una única fase d'ocupació. El conjunt ceràmic és molt uniforme i es relaciona tipològicament amb els contextos mallorquins datats finals del III mil·lenni cal bc (Taula 2). Pel contrari, es documenta una completa absència dels elements característics de mitjans i finals del mil·lenni següent, és a dir, la suposada cronologia per a aquest tipus de monuments.

Jaciment	Context	Referència de laboratori	Resultat convencional	Resultat calibrat (interval 2 σ)
Coval Simó	UE35	Beta-154196	3760±40 BP	2300-2030 cal BC
	UE33	KIA-14323	3670±30 BP	2140-1950 cal BC
Ca na Cotxera	Nivell inferior	KIA-17389	3770±30 BP	2290-2040 cal BC
	Nivell inferior	KIA-17390	3710±25 BP	2200-1980 cal BC

Taula 2. Datacions radiocarbòniques disponibles per als dos contextos arqueològics fiables —coval Simó²² y ca na Cotxera²³— que han proporcionat unes evidències materials semblants a s'Arenalet de Son Colom. Las datacions han estat obtingudes a partir de col·lagen d'herbívoros.

Les implicacions d'aquest marc cronològic són rellevants per al coneixement de l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears. Aquesta tècnica es pot lligar ara clarament amb la primera fase d'ocupació humana ben definida de les illes²⁴. Anteriorment s'havia proposat un origen de les navetes d'habitació a Mallorca al III mil·lenni cal BC a partir de les dades de l'anomenat Old Settlement de Son Olesa²⁵, idea seguida a diversos treballs sintètics d'aquells anys²⁶. No obstant, l'absència d'estratigrafia vertical a aquest jaciment ha conduït posteriorment a diverses reinterpretacions de la seva seqüència ocupacional,

²² Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó".

²³ Mark VAN STRYDONCK *et alii*, *Royal Institute Cultural Heritage Radiocarbon Dates XVIII*, Brussel·les, 2002.

²⁴ Damià RAMIS *et alii*: "The chronology of the first settlement of the Balearic Islands", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 15, 2002, 3-24.

²⁵ William H. WALDREN: "Chalcolithic settlement and beaker connections in the Balearic islands", *The Deya Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*, Oxford, 1984, 911-965; William H. WALDREN: "A Balearic Beaker Model. Ferrandell-Oleza, Valldemossa, Mallorca", *Bell Beakers of the Western Mediterranean. Definition, Interpretation, Theory and New Site Data. The Oxford International Conference 1986*, Oxford, 1987, 207-255.

Robert W. CHAPMAN: "The later Prehistory of western Mediterranean Europe: Recent advances", *Advances in Archaeology. Volume 4*, New York, 1985, 115-187; James LEWTHWAITE: "Social factors and economic change in Balearic prehistory, 3000-1000 b.c.", *Beyond Domestication in Prehistoric Europe*, Londres, 1985, 205-231; Germán DELIBES, Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA: *Los orígenes de la civilización. El Calcolítico en el Viejo Mundo*, Madrid, 1993.

proposant-se ara que les estructures ciclòpies de Son Olesa haurien estat bastides als voltants de 1600²⁷, 1700²⁸ o 1800²⁹ cal BC. Aquestes dates, dins el marc de la informació cronològica disponible per a altres jaciments (Taula 3), es venien considerant també representatives de l'origen de les navetes a les Balears

Jaciment	Context	Mostra	Referència de laboratori	Datació convencional	Resultat calibrat (interval 2 σ)
Son Oms	Foguer	Carbó	QL-20	2920±60 BP	1310-920 cal BC
S'Hospitalet Vell (Naveta Ponent)	Foguer	Carbó	UBAR-390	3140±60 BP	1530-1250 cal BC
	Foguer	Carbó	UBAR-389	3110±50 BP	1500-1210 cal BC
	Foguer	Carbó	UBAR-388	3070±50 BP	1440-1130 cal BC
Canyamel	-	Ossos	UBAR-387	3060±50 BP	1430-1130 cal BC
Es Closos de Can Gaïà (Naveta 1)	Nivell III	Ossos	KIA-11229	2740±30 BP	980-820 cal BC
	Nivell III	Ossos	KIA-11232	2790±40 BP	1020-820 cal BC
	Nivell IIIb	Ossos	KIA-11231	2960±25 BP	1290-1050 cal BC
	Nivell Va	Ossos	KIA-11242	2890±35 BP	1220-930 cal BC
	Nivell IIIb	Carbó	UtC-8141	2775±41 BP	1010-820 cal BC
	Nivell IV	Carbó	UtC-8144	2876±39 BP	1220-920 cal BC
	Nivell Va	Carbó	UtC-8145	2926±44 BP	1300-970 cal BC
Clariana (Monument 3)	Nivell I	Ossos	IRPA-1172	3070±40 BP	1430-1210 cal BC
		Ossos	IRPA-1124	3100±40 BP	1450-1250 cal BC
Cala Blanca	Nivell sup.	Ossos	IRPA-1123	3320±40 BP	1740-1510 cal BC
	Nivell sup.	Ossos	IRPA-1123	3320±40 BP	1740-1510 cal BC

Taula 3. Datacions radiocarbòniques disponibles per a contextos d'ocupació de navetes d'habitació a Mallorca—Son Oms³⁰, s'Hospitalet Vell, Canyamel³¹ i es Closos de Can Gaïà³²— i Menorca—Clariana i cala Blanca³³.

Fins ara s'acceptava àmpliament que el sistema d'habitació dels primers pobladors mallorquins hauria consistit en cabanes construïdes amb materials no perdurables. Malgrat no s'hagi documentat de manera adequada cap d'aquestes estructures, és possible que el

²⁷ Vicente LULL et alii: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Barcelona, 1999; Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005.

²⁸ Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*, Palma, 2002;

²⁹ William H. WALDREN: "A case history: evidence of ancient animal, water and land management, exploitation and depletion, Son Oleza Chalcolithic Old Settlement, Valldemossa, Mallorca, Balears, Spain", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deia Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 301-311.

³⁰ Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *La Cultura Talayòtica en Mallorca: bases para el estudio de sus fases iniciales* (2ª edició), Palma, 1979.

³¹ Gabriel PONS: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i al Talaiòtic I de Mallorca*.

³² Bartomeu SALVÀ: *El pretalaiòtic al llevant mallorquí (1700-1100 AC)*. Anàlisi territorial.

³³ Lluís PLANTALAMOR, Mark VAN STRYDONCK, *La cronologia de la prehistòria de Menorca*, Maó, 1997.

suposat sepulcre megalític de Son Olesa³⁴ o el nivell inferior de ca na Cotxera³⁵ es puguin relacionar amb aquestes cabanes³⁶. Després de l'excavació de s'Arenalet de Son Colom, es pot afirmar que ambdós tipus d'habitació, les cabanes i les navetes, haurien coexistit a Mallorca durant el final del III mil·lenni cal BC i començaments del següent, tal com es documenta a Menorca durant el II III mil·lenni cal BC³⁷.

Ja s'havia proposat³⁸ l'existència de paral·lelismes de caràcter tècnic i morfològic entre les navetes i les cases d'alguns grups culturals del III mil·lenni cal BC al Midi francès, en particular el de Fontbouisse a Languedoc³⁹, cosa que va ser qüestionada posteriorment en base a una aparent diacronia entre ambdós tipus de monuments. Després de l'excavació de s'Arenalet de Son Colom, i malgrat l'existència encara d'un breu interval entre les datacions d'aquest jaciment i la fi de la cultura de Fontbouisse —situada cap al 2200 cal BC⁴⁰—, les noves evidències aquí presentades apunten cap a una sincronia entre la darrera fase del grup francès i l'origen de les navetes d'habitació a Mallorca.

La identificació del sud de França com una possible regió d'origen dels pobladors inicials de les Balears concorda amb altres dades del registre arqueològic d'aquestes illes com la presència d'aliatges de bronze d'estany des de moments antics. A Son Matge aquest metall es relaciona amb l'horitzó de tradició campaniforme⁴¹, encara que és necessari tenir en compte els problemes de fiabilitat que presenten els contextos d'aquest jaciment. En canvi, al sepulcre megalític de s'Aigua Dolça els objectes de bronze apareixen a un context clar i precís datat amb anterioritat al 1700 cal BC aproximadament⁴², el moment en què es proposa l'arribada d'aquesta tecnologia al centre i sud de la península Ibèrica⁴³.

³⁴ William H. WALDREN: "A new megalithic dolmen from the Balearic island of Mallorca: its radiocarbon dating and artefacts", *Oxford Journal of Archaeology*, 20, 2001, 241-262.

³⁵ Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)".

³⁶ Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*.

³⁷ Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*.

³⁸ Lluís PLANTALAMOR, María Cristina RITA: "Formas de población durante el segundo y primer milenio bc en Menorca. Son Mercer de Baix, transición entre la cultura pretalayótica y talayótica", *The Deya Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. Oxford, 1984. 797-826; Lluís PLANTALAMOR: "La arquitectura pretalayótica de Menorca en relación a las construcciones del Languedoc Oriental", *Le Chalcolithique en Languedoc. Ses relations extra-regionales. Colloque International Hommage au Dr. Jean Bernal (Saint-Mathieu-de-Trévières, Hérault, 1990)*, Hérault, 1990-91, 307-314.

³⁹ Jean GASCÓ: *La communauté paysanne de Fontbouisse*, Toulouse, 1976.

⁴⁰ Jean GASCÓ: "Les Vautes et les données du C14 dans le Sud de la France", *Les Vautes (Saint-Gély-du-Fesc, Hérault) et le Néolithique final du Languedoc oriental*, Toulouse, 2003, 217-225.

⁴¹ Christopher R. HOFFMAN: "The making of material culture – The roles of metal technology in late prehistoric Iberia", *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia*, Michigan, 1995, 20-31.

⁴² Jaume COLL: "Excavació arqueològica al sepulcre megalític de l'Aigua Dolça (Artà, Mallorca)", *El dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*. Palma, 2003, 13-59.

⁴³ Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA et alii: "Changes in Bronze Age metallurgy as depicted by laboratory analysis: The La Mancha (Spain) model", *Archaeometry 1994, Ankara. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry. Ankara, 9-14 May 1994*, Ankara, 1996, 23-34; Salvador ROVIRA: "Metallurgy and society in prehistoric Spain", *Metals and Society. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*, Oxford, 2002, 5-20.

Actualment, segons diversos autors, se solen definir dos períodes culturals anteriors al món talaiòtic. El primer d'ells és conegut com Calcolític, Campaniforme inicial i final o Campaniforme i Epicampaniforme, mentre el nom que rep el segon a la literatura recent és el de Naviforme⁴⁴. D'acord amb aquestes propostes, un dels elements característics del període inicial és la presència de ceràmica incisa de tradició campaniforme local (incisa A) fins devers el 2000 cal BC, que seria reemplaçada llavors per un altre tipus de ceràmica de pitjor qualitat amb decoració incisa més senzilla i restringida (incisa B). L'element clau per situar l'inici del període denominat Naviforme seria l'aparició de les navetes d'habitació com el primer tipus d'arquitectura ciclòpia domèstica a les Balears. No obstant, l'excavació de s'Arenalet de Son Colom ha revelat la presència sincrònica d'ambdós tipus de ceràmica incisa a l'interior de l'estructura ciclòpia, dins un marc cronològic de finals del III mil·lenni cal BC.

Altres elements que es venen considerant sincrònics al període prèviament acceptat de vigència de les navetes d'habitació, com els llocs d'enterrament col·lectiu (sepulcres megalítics, hipogeus i coves naturals) també s'està demostrant que tenen un origen més antic. Així, les coves artificials menorquines amb façana megalítica de Biniai Nou⁴⁵ i les restes humanes de la cova de Muleta analitzades recentment⁴⁶ es daten amb anterioritat al 2000 cal BC. La majoria del registre artefactual característic de mitjans del segon mil·lenni cal BC també es pot trobar a finals del mil·lenni anterior. Tan sols la ceràmica incisa amb decoració de tradició campaniforme sembla desaparèixer cap al 2000 cal BC, encara que s'ha de remarcar la seva limitada presència a l'arxipèlag balear. A Menorca és completament desconeguda i també es troba absent a diversos contextos mallorquins de finals del III mil·lenni cal BC, com el coval den Pep Rave⁴⁷ i la cova des Moro⁴⁸.

A banda de la ceràmica incisa A o de tradició campaniforme, la majoria dels materials característics de la fi del III mil·lenni cal BC a Mallorca —plaques lítiques polides amb perforacions als extrems (“braçals d'arquer”), punxons metàl·lics, botons piramidals i prismàtics amb perforació en V a la base, ganivets de sílex amb tall obtingut mitjançant retoc pla, formes ceràmiques característiques sense decoració incisa (“ceràmica d'acompanyament”)— són encara presents diversos segles després de la desaparició de la

⁴⁴ Vicente LULL *et alii*: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*.

Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*.

Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*.

Lluís PLANTALAMOR, Josep MARQUÈS (coord.): *Biniai Nou. El megalitisme mediterrani a Menorca*.

⁴⁶ Damià RAMIS, Josep Antoni ALCOVER: “Revisiting the earliest human presence in Mallorca, Western Mediterranean”. *Proceedings of the Prehistory Society*, 67, 2001, 261-269; Mark VAN STRYDONCK, Mathieu BOUDIN, Anton ERVYNCK: “Humans and *Myotragus*: the issue of sample integrity in radiocarbon dating”, *International Symposium. Insular Vertebrate Evolution. The palaeontological approach (September 16-19, 2003, Mallorca)*, Palma, 2005, 369-376.

Jaume COLL: “Seriación cultural de los materiales del coval den Pep Rave (Sóller, Mallorca). Elementos calcolíticos y talaióticos”, *Trabajos de Prehistoria*, 48, 1991, 75-101.

⁴⁸ Damià RAMIS, Gabriel SANTANDREU, Joan CARRERAS: “Resultats preliminars de l'excavació arqueològica a la cova des Moro entre 1999 i 2002”, *III Jornades d'Estudis Locals de Manacor 2004. Espai, fet urbà i societats (21 i 22 de maig de 2004)*, Manacor, 2005, 127-142.

ceràmica de tradició campaniforme. A més, l'evidència obtinguda al coval Simó⁴⁹ i a s'Arenalet de Son Colom indica que la ceràmica denominada epicampaniforme o incisa B no és posterior a la campaniforme o incisa A, sinó probablement contemporània en origen i amb una desaparició més tardana.

En definitiva, l'evidència proporcionada per s'Arenalet de Son Colom suggereix que les navetes d'habitació a les Balears tenen un origen que es remunta a la fi del III mil·lenni cal BC. Aquest fet recolza la idea prèviament plantejada sobre la relació d'aquestes estructures amb el Midi francès, especialment amb el grup de Fontbouisse. La clara influència cultural de la regió pirinenca-occitana a la cultura material de les Balears a finals del III mil·lenni cal BC també reforça aquesta interpretació.

Des d'una perspectiva general, l'escenari aquí proposat constitueix una exemple mediterrani per a l'estudi del procés de poblament insular segons el plantejament teòric d'Atholl Anderson⁵⁰. El poblament humà d'una illa no és un fet instantani, sinó que s'ha d'entendre com un procés. La *colonització* constituïria l'estadi inicial d'aquest procés, caracteritzat per l'establiment d'una població amb el potencial per mantenir-se de manera autosuficient. La fase posterior, definida com d'*habitació*, estarà caracteritzada pel desenvolupament d'una cultura local característica. Malgrat les Balears no són illes oceàniques, i es podria suposar una relació més intensa de flux i reflux amb les regions d'origen dels pobladors, les dades exposades recolzen pel contrari una evolució històrica lineal al llarg de la fi del III i la primera meitat del II mil·lennis cal BC a l'arxipèlag. Les dades de s' S'Arenalet de Son Colom, juntament amb els altres jaciments esmentats, posen l'èmfasi en la persistència de la majoria dels trets culturals durant aquest interval cronològic. El registre arqueològic de finals del III mil·lenni cal BC a les Balears és compatible amb un estadi de *colonització*. L'acusada semblança, en general, dels elements materials d'aquests moments respecte als seus paral·lels continentals permet suggerir que la separació de les poblacions illenques no feia molt que s'havia produït. Mentre a mitjans del II mil·lenni cal BC ja es detecta el pas a la fase d'*habitació*, amb el desenvolupament de la primera cultura autòctona.

Agraïments

Als voluntaris que feren possible l'excavació arqueològica de S'Arenalet de Son Colom: Carme Alcover, Enric Alcover, Tonyo Alcover, Aina Bonner, Moisès Bonnín, Pere Bover, Miquel Cifre, Joan Comas, Xisca Comas, José Antonio Encinas, Joan Fornós, Pau Fornós, Bernat Gaviño, Jaume Jaume, Toni Micol, Margalida Munar, Toni Pascual, Maria Pastor, Roser Pérez, Guillem Pons, Carles Quintana, Joana Rayó, Mateu Riera, Vicenç Sastre, Pedro Seguí i María José Vera. L'excavació va ser autoritzada pel Direcció Insular de Patrimoni Històric del Consell de Mallorca i finançada a través del projecte CEL 2004-04612/BTE, del qual és investigador principal el Dr. Josep Antoni Alcover (Institut Mediterrani d'Estudis Avançats).

⁴⁹ Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó", *Endins*, 24, 2001, 161-168.
Atholl ANDERSON: "Current approaches in East Polynesian colonisation research", *Journal of the Polynesian Society*, 30, 1995, 110-132.

RESUMEN

La excavación de los restos de una estructura de habitación de planta alargada en s'Arenalet de son Colom (Mallorca) ha proporcionado un conjunto de materiales muy homogéneos fechables a fines del III milenio cal BC, es decir, la primera fase de presencia humana bien documentada en las Islas Baleares. Los muros de este monumento fueron construidos mediante grandes bloques de piedra. La documentación de la llamada 'arquitectura ciclópea' en Mallorca en un momento cultural tan arcaico marca un importante desarrollo en el conocimiento de la prehistoria inicial de las Baleares. Además, el registro de esta excavación constituye una evidencia útil a la hora de analizar el proceso de poblamiento humano de Mallorca como un ejemplo de colonización insular.

ABSTRACT

The excavation of the remains of an elongated habitation structure at S'Arenalet de Son Colom (Mallorca) has produced an homogeneous assemblage of the late 3rd millennium cal BC, that is, the earliest phase of well-recorded human presence in the Balearic Islands. The walls of this monument were built with large blocks. The confirmation of the presence of the so-called 'cyclopean architecture' in this early cultural stage marks an important development in the knowledge of the Balearic early prehistory. Additionally, this record constitutes an useful evidence to focus on the human settlement process of Mallorca as an example of island colonization.

BSAL, 63 (2007), 349-368.

És veritablement romà el Pont de Pollença?

ANTONI BORRÀS SEGUÍ

Introducció

Els camins antics es crearen per a unir els pobles, en bona part aprofitant la vella xarxa de vies preromanes existents, i creant-ne de noves: alguns camins de carro i nombrosos camins de bast, que s'enfilaven per les muntanyes i travessaven les valls. Aquests camins, alguns empedrats i sovint sostinguts per marges de pedra seca, encara ara serpentejen per les vores de elevacions o torrents i ens acosten en un moment o altre al punt en què el torrent s'estreny i permet a l'home passar-hi per sobre a través d'un ferm pont de pedra.

Els ponts històrics son estructures d'enginyeria civil que requerien la participació directa de les classes dominants, motiu pel qual gaudeixen d'una gran monumentalitat, i simbolisme. Es tracta de l'enginy humà que permet passar per sobre d'accidents geogràfics que resulten fronteres físiques, i s'han convertit en un element més del paisatge, ubicats allà on fan falta, de manera discreta, han resultat un element constructiu bàsic en el desenvolupament de les cultures i amb la seva convivència.

Aquests tipus d'obres sempre han estat molt agraïdes, ja que en aquells temps llunyans el transitar pels camins era sempre dur i perillós. Els caminants o els carros solien pagar peatges no de molt bon grat ja que sovint els senyors laics, militars o eclesiàstics exercien el seu domini sobre l'obra. Els ponts són especialment interessants, no tant per ells mateixos, si més no pel fet de ser llocs de pas obligat a l'antiga xarxa viària de cada època.

Certament el pont, que no és més que "terra sobre l'aigua", ha estat un element constructiu bàsic en el desenvolupament de les cultures, i en canvi ha estat considerat com a element menor, degut potser a la seva principal característica, la seva necessitat. A vegades no apreciem allò que ens és més imprescindible fins que ens falta. Els ponts antics alguns cops esdevenen obsolets pel seu ús, però tot i així sempre són molt valorats per la seva càrrega patrimonial i cultural. Els arcs dels ponts han de respectar principalment uns

condicionants estructurals fermes i obeir, a la vegada, les tendències estètiques de l'època constructiva que els és contemporània.

Figura 1.- El pont de Cubelles al municipi de Pollença

El Pont de Pollença

El pont anomenat actualment de Cubelles (Figura 1) es troba orientat 10° E respecte al nord, que remuntant-nos a principis del primer mil·lenni s'acumularia una declinació magnètica d'uns 4° ,¹ (2° al principi del segon mil·lenni) i per tant a l'època romana quedaria orientat uns 14° E. i 12° E. a la medieval. No es pot apreciar cap motiu específic que indiquin aquestes orientacions preferents, tot i que sovint poden ser determinants per datar tant els camins com els ponts que els uneixen.

Es tracta d'un pont de dos ulls amb llums desiguals, salvades per dos arcs diferents executats amb carreus escairats (un arc rebaixat per salvar la llum més gran i de mig punt per salvar la més petita) entre els que se situa el pilar amb dos esperons de planta triangular (un en contra i l'altre a favor del corrent) sobre els quals, i coincidint amb els ronyons centrals, es troba un arc de descàrrega de dimensions reduïdes també de mig punt. La llum de l'arc petit es de 4,83 m (no es pot descartar el possible desplaçament d'uns centímetres del pilar central, així com es pot apreciar una certa desviació de l'esperó cap a l'est), mentre que la llum del major és de 7,20 m, quedant una proporció 2:3 (una vegada i mitja el petit) entre els dos.

Per sobre dels arcs, l'obra és de maçoneria poc acurada que forma els ampits de la calçada a les vores de la sola amb suau pendent cap el punt central de major altària. No és simètric, tot i que es pot intuir una certa centralitat deguda a la situació del pilar, les pendents de la sola i l'arc de descàrrega situat als ronyons. L'obra té una amplària total de 2,9 m (al voltant de 10 *pedes*) i un pas lliure de 1,9 m en la calçada. Aquesta amplària era

¹ La declinació es defineix com l'angle entre el nord magnètic el nord vertader en una època. Segons l'estudi de l'arquitecte Lluís Moranta Jaume de la ciutat de *Lucus Augusti* "...posseeix com esquadra pitagòrica la generatriu formada pels nombres 5-12-13. Les esquadra així formada amb catets de dimensions proporcionals al valor 5 i 12 i hipotenusa 13. Situant aquesta en la direcció del nord solar quedava establert les direccions del *decumanus* i *cardo* de la ciutat de *Lucus Augusti* per ambdós costats catets. El Nord Solar generalment presenta un angle desviat respecte al Nord Magnètic, que actualment ronda el valor d'uns 4° . És la anomenada "declinació magnètica", oscil·lació variable existent entre el Nord Solar, pràcticament inamovible i Nord Magnètic, sotmès a variacions constants. Respecte a aquest Nord quedarien establerts els *decumani* en direcció OS.-ENE i els *cardines* en direcció NNO-SSE..." L'orientació solar així aconseguida posseeix un angle respecte al nord magnètic actual de 4° aproximadament, que és la variació respecte a la de fa dos mil anys.

suficient per al pas en un sol sentit d'un carro traccionat per bèstia o per al pas de vianants. (Figura 19)

Per tal de donar resposta a l'interrogant plantejat en el present treball, a més de les qüestions estratègiques, haurem de sistematitzar un seguit de disposicions constructives, tipologies, singularitats i característiques materials dels ponts antics. També caldrà realitzar un acurat estudi estilístic de les diverses tipologies i fàbriques emprades en les diverses èpoques, així com estudis històrics, d'enginyeria, cartogràfics, topogràfics i territorials que poden donar llum al traçat dels eixos viaris antics i, per tant, a la seva continuïtat a través dels cursos fluvials.

Únicament l'estudi exhaustiu de les pròpies obres, del seu entorn i la seva implicació territorial amb la xarxa viària ens permetrà avançar en aquesta recerca.

Els ponts en època medieval

De l'època medieval, sí tenim bastants documents que donen fe de la importància d'aquestes construccions. En aquest temps es va fer necessària la construcció de nous ponts o la reconstrucció dels que perduraven d'origen anterior, probablement romans. Al llarg de l'edat mitjana es van construir molts ponts, que es pagaven amb les deixes testamentàries o amb donacions de les esglésies i que es mantenien gràcies a aquestes mateixes donacions, als peatges i a l'obligatorietat que tenien els terratinents de tenir en condicions els camins que hi passaven.

Figura 2.- Pont medieval al torrent de Ternelles

Existeixen característiques comunes dels ponts medievals d'aquests segles i els quals es van anar erigint posteriorment al llarg de l'Edat Mitjana fins a l'arribada del Renaixement. El nombre d'ulls o arcs es variable, però en son més de dos, de tal manera que els laterals són els més petits creixent en diàmetre fins al central que és el major i coincideix amb la línia de major cabal del riu. Aquesta disposició creixent d'arcs cap a la meitat genera un perfil a dos vessants amb el característic "llom d'ase". Els arcs dels ponts medievals poden ser de mig punt (en època romànica i al final de l'Edat Mitjana quan es torna a imposar l'arc semicircular amb motiu dels nous aires renaixentistes) tot i que l'escassa incidència d'aquests corrents artístics a Mallorca, sempre els trobam lleugerament apuntats en els segles gòtics (Figura. 2).

La distribució de ponts medievals espanyols és tan extensa que és impossible parlar d'això aquí. En qualsevol llogaret, vall, torrent, rierol o riu podem sorprendre'ns amb les elegants siluetes d'un pont romànic o medieval (Figura. 2). Alguns són molt coneguts com el de Pont la Reina (Navarra) (Figura. 4) construït per a facilitar el pas als pelegrins al Camí de Santiago. El de Cangas de Onís (Astúries) sobre el riu Sella és espectacular i d'un estil gòtic molt depurat, com el de Besalú (Girona), en aquest cas, romànic. El pont de Frias (Figura 3) (Burgos) té una estampa molt medieval gràcies a les seves fortificacions.

Figura 3.- Pont de Frias (Burgos)

Tots els ponts medievals l'estructura dels quals és possible conèixer, tenen com a característiques comunes, l'estrenyiment de màniga, la calçada allomada, l'arc o els arcs apuntats i l'arquivolta sovint de maons ceràmics. Forats als ronyons, o arcs apuntats de descàrrega practicats en la maçoneria sobre els pilars per a deixar passar l'aigua de les revengudes i reduir la pressió, tot i que, també s'hi utilitzà a l'època medieval en forma més allargada (Figura 4) i per tant no son exclusius de l'època romana. Són generalment de sola estreta com es pot apreciar en la (Figura 5).

Figura 4.- Pont de la Reina

Figura 5.- Pont de Roda

Els ponts romans

Molts dels primers ponts de pedra romans han conservat la seva forma i estructura fins als nostres dies, per una raó bàsica: la seva fermesa. Els *curadors* romans encarregats de la construcció dels ponts rebien el títol de pontífexs, que literalment volia dir creadors de ponts. Es tracta d'infraestructures fetes per salvar els obstacles hidrogràfics amb els quals el traçat de les vies ensopegaven.²

L'arquitecte romà Vitruvi, autor del primer tractat d'arquitectura, explicava que a qualsevol construcció calia "*firmitas, utilitas i venustas*" (sòlidesa, utilitat i bellesa). És a dir, les obres sòlides estan fetes per perdurar segles conservant la seva funció i el seu aspecte original.³

S'han identificat les següents característiques formals, dimensionals i constructives dels ponts.

Característiques formals.

Fonamentalment destaquen dos tipus d'arc, el de mig punt (més abundant) i l'arc de directriu rebaixada o escarser. Les característiques són les següents:

- Arcs formats per semicercles purs o de mig punt. En algunes ocasions, es connecten per sota (als fonaments) formant cercles complets.
- Soles en doble rampa, les rasants de la qual s'uneixen al centre, tot i que és més freqüent trobar les soles horitzontals amb lleuger pendent als extrems a la seva unió amb les vies.
- Pilars que no destaquen gaire, els construïts en l'aigua posseeixen esperons de planta triangular o semicircular (més escassos) contra corrent i en general no en tenen en el costat oposat, en tot cas un petit taló.
- Forats a les tenalles o arcs de descàrrega i de mig punt practicats en la maçoneria sobre els pilars per a deixar passar l'aigua de les revengudes i reduir-ne la pressió. (Figura 4).

Cap d'aquestes característiques per elles mateixes permet afirmar la filiació romana del pont, però, si es presenten conjuntament, les probabilitats s'incrementen.

Un altre tret formal important és el disseny resultant del perfeccionament de models estereotipats, però rigorosament geomètrics i generalment simètrics en la seva composició, i amb una elaborada proporció i harmonia que transmet a l'observador una sensació de seguretat, equilibri i sòlidesa. (s'ha trobat un seguit de relacions i proporcions com el cas de

² La documentació sobre la construcció de ponts romans és molt escassa, llevat la que Juli César ens va deixar a la seva obra "Comentaris de la guerra de les Gàl·lies" sobre els ponts de fusta construïts al Rin i escasses mencions sobre alguns ponts en obres de Plutarc, Dionisi de Halicarnàs, Titus Livi, Plini i altres autors clàssics.

³ Construïts amb magnificència per a l'eternitat com va expressar clarament el constructor del pont d'Alcàntara, Caius Iulius Lacer, obra destinada ... *a durar per sempre en els segles del món*.

la secció àuria grega com a unitat de mesura d'algunes de les dimensions més importants del pont d'Alcàntara (Figura 10) i del Pont Freixo.

Figura 6.- Pont de sant Martí d'Aosta

Aquests dissenys poden ser d'un sol arc (Figura 6), de dos arcs d'igual llum (figura 7), tres arcs on el central és més ample (Figura 8 i 9), i de múltiples arcs d'iguals llums (Figura 10). Els tres primers normalment presenten la sola lleugerament inclinada o en eskena d'ase (excepte el Pont Bibei que la té plana), i el darrer amb rasant de directriu plana.

Figura 7.- Pont de Colloto (Astuiras) vist aigües amunt

El ritme en les llums dels diferents arcs que componen els ponts romans és un tret de la composició a la que estava sotmès el seu disseny. La llum de 4,88 m és una mesura molt present en tots els ponts romans⁴ om el cas dels ponts de Lugo, Caparra, i Martorell⁵

⁴ Manuel DURÁN: "Identificación de Puentes Romanos en Hispania". *Obra Pública Ingeniería y Territorio*., 57, 2002.

⁵ El Territori de Tarraco. Les fonts arqueològiques. "... A Martorell, també es constata l'existència d'un pont d'època medieval, però amb un origen romà, que creua el riu Llobregat (l'antic Rubricatum flumen) i que es coneix amb el nom de Pont del Diable o de Sant Bartomeu. Aquest pont, construït l'any 1283, i que venia a substituir el d'època romana, que havia estat destruït per una crescuda del riu l'any 1143, encara conserva gran part de l'estructura original romana que, gràcies a la conservació de tot un seguit de marques (n'hi ha un total de disset) en les quals es poden llegir les xifres LIIII, LVI, i LX (IRC I,1), sabem que fou obra de les legions IV Macedònia, VI Victrix i X Gemina, unitats militars que a les darreries del s. I a.C..... van participar en la fundació de les colònies augustianes de Caesaraugusta i de Barcino i desenvoluparen intenses tasques de construcció viària..."

(Figura 8) alhora, l'arc de llum més gran normalment guarda una proporció de 1:2 es a dir de 9,75 m. exactament el doble.

Figura 8.- Pont del diable de Martorell

Cal considerar que la desaparició de molts dels ponts romans és deguda més a la mà de l'home i a l'acció de les revengudes que a una fallida estructural⁶ ja que el factor més determinant perquè els ponts perdurin és la seva estabilitat. Cal considerar que sovint el pont més estret de màniga és el que es veurà sotmès a unes revingudes majors ja que en aquest cas resulta major la velocitat que adquireix l'aigua al passar-hi a través. Per tant, quant més arcs tingui el pont l'aigua es distribuirà en tota la seva amplària reduint així la seva velocitat.

Figura 9.- Vista aigües amunt de A Ponte Bibei (Ourense)

Tots els exemples exposats al present treball disposen d'esperó únicament en el costat on l'aigua del riu romp contra el pilar o pilars centrals, mentre que en el costat oposat, o bé el pilar no té esperó o simplement té un taló de reduïdes dimensions com es lògic i previsible, donat que l'acció del corrent de l'aigua no afecta aquesta cara del pilar.

S'ha arribat a la conclusió que tant les vies, com els ponts, eren més amples del que històricament s'ha pensat. Amb un exercici tan simple com haver-se detingut a valorar les amplàries dels vehicles que transitaven en dos sentits per aquestes vies.

⁶ Els arquitectes romans supliren el càlcul matemàtic amb maquetes o bé variant l'escala d'alguna obra preexistent de la que es coneixia el comportament resistent de l'estructura. Tot i que avui dia sabem que el pes creix amb el cub de les seves dimensions mentre que les seccions que suporten la càrrega creixen amb el quadrat, la sabuda "lleï del quadrat-cub", que enuncia Galileu. Malgrat tot i per sort dels romans, en el cas dels ponts on la fàbrica de pedra no trenca per compressió, aquesta lleï es pot obviar ja que les tensions són tant petites que permet augmentar significativament l'escala d'aquestes obres sense que el material trenqui.

Figura 10.- Vista aigües avall de pont d'Alcántara (Cáceres)

Característiques dimensionals:

La més significativa és l'amplària. Els ponts romans són amples, d'uns sis o set metres almenys, a diferència dels medievals que solen ser més estrets. També s'observa que les mesures s'ajusten a múltiples de peus, i que hi ha dimensions que es repeteixen molt sovint en diferents parts de la construcció, com els 6 m (uns 20 peus) o els 10,4 m (uns 35 peus).

Arran del descobriment de la via que unia l'actual ciutat alemanya de Colònia, llavors *Colònia Agrippina*, amb Roma, podem saber que l'empedrat de la ruta té una antiguitat d'uns 2.000 anys i en ella han quedat ben marcades les roderes dels carros romans, que devien tenir un eix de 1,20 m (4 peus). Mesura determinada per l'amplària dels malucs de dos cavalls.⁷

Característiques constructives:

Per tal d'identificar els ponts romans, s'ha de conèixer el material emprat en la seva construcció, així com la talla i tipus d'aparell. Es tracta generalment d'una fàbrica de carreus tallats en encoixinat, lligats amb juntes fines i acurades, amb travada per filades alternes de peces disposades a cantell i de llarg, i enllaçades lateralment en les parts baixes de les obres sovint amb grapes metàl·liques o de fusta en forma de cua d'oronella. Tot i així, es podien utilitzar els carreus escairats a les arestes i a l'interior de la volta, o llivanyes de pedra de forma combinada, o bé únicament carreus escairats en ponts de dimensions més reduïdes.

⁷ Els carros romans resultaven poc eficaços, perquè la collera oprimia el coll dels animals, tallant-los la respiració i limitant la seva força d'arrossegament de càrregues. Un problema, en aparença tan simple, duraria segles i es resoluria amb l'invent de la collera rígida, que al recolzar-se en el coll i en el pit de les bèsties de tir, els permetia realitzar majors esforços sense cap mal. Curiosament, els romans desconeixien l'estrep, l'esperó i les ferradures de claus, que farien la seva aparició en els segles VIII i XIX.

Les vies romanes

L'administració romana per poder controlar el territori, va aprofitar antigues vies de comunicació però en va obrir moltes de noves per constituir una xarxa de camins que l'estructurés, n'hi havia de tres tipus, l'ús dels quals estava determinat per la seva amplària: *Iter*: la més estreta, solament permetia el pas de vianants, *Actus*: d'una sola via, permetia el trànsit d'un sol carro, *Via*: la més ampla, permetia el trànsit de dos carros, doble carril. Eren les més inusuals, en la ciutat de Roma solament n'hi havia dues, *Sacra* i *Nova*, ambdues corrien pels costats del fòrum.

Les vies principals es feien amb una estructura molt sòlida. Es començava marcant-ne els marges amb dues fileres de pedres verticals, després buidaven la terra d'entremig i ho tornaven a omplir de diverses capes de còdols, grava, pedres triturades, calç, i finalment ho recobrien amb una superfície de lloses o còdols lleugerament convexa per evitar-hi els bassiots. L'amplada podia ser molt diversa: dels 2'4 m als 12 m. El traçat de les vies era projectat perquè s'adequàs al terreny i per aconseguir l'itinerari més curt. Per això seguien una línia recta sempre que es podia, vorejant els obstacles amb gran habilitat i utilitzant ponts per travessar barrancs o rius i estructures de fusta per salvar els aiguamolls.

Les vies més importants eren construïdes amb diverses capes de morter i de pedra superposades amb grans lloses al damunt, això les feia molt sòlides i resistents al desgastament. Les distàncies hi eren marcades per unes columnes anomenades mil·liaris (*milliaria*) col·locades cada 1478,50 m de distància (Figura 11) i en les etapes massa llargues hi havia llocs de posta on reposar i canviar les cavalleries (*cellae*).

Figura 11.- Un mil·liari amb inscripcions de l'època

Podem parlar d'una geometria i simbologia rigorosa en el traçat de les grans vies de comunicació. Algunes tenien dues vies secundàries paral·leles, una a cada costat, i tot un seguit de petits camins, els *diverticula*, que formaven 60 graus amb el principal,⁸ lligant així les tres vies paral·leles cada milla romana. Formaven una

⁸ Ramon ALBERCH FIGUERAS; Joan VIÑAS I PARRAMÓN: "Jafre", *Quaderns de la Revista de Girona*, 83, 1999, 10-11. Alguns erudits parlen d'una geometria rigorosa en el traçat de les grans vies de comunicació. Airmen que tenien dues vies secundàries paral·leles, una a cada costat. I tot un seguit de petits camins, els

xarxa de triangles equilàters, amb els tres costats de la mateixa longitud, que estructurava el territori.

La determinació del nombre i situació de les vies de comunicació representaria una de les tasques més determinants per definir l'estructura territorial romana de l'illa de Mallorca.

L'orografia és un factor fonamental que determinava la xarxa viària, els romans en general cercaven els passos més plans de les valls, i els més elevats per evitar les vores abruptes (colls) a les serres, per unir els diversos punts de l'illa, punts estratègics tant del punt de vista militar, en un primer estadi, com comercial posteriorment.

1. *statumen*: fonament de pedres de mida mitjana.
2. *rudus*: capa de sorra o grava.
3. *nucleus*: estrat de pedres triturades.
4. *pauimentum*: superfície formada per lloses de pedra, còdols o grava.
5. fileres de pedres que en delimiten l'amplada.

Sobre les interpretacions errònies de Bergier de les paraules de Vitruvi respecte que les vies romanes eren totes empedrades, cal matisar que les vies interurbanes romanes no eren necessàriament empedrades. Fins ara s'han estat cercant camins empedrats per a les vies interurbanes romanes menyspreant altres camins sense empedrar, i la veritat és que generalment, en la superfície eren de balast, de pedres molt menudes, de còdols, o pràcticament de terra. Els darrers estudis sobre les vies secundàries mostren com es repeteix una constant en els materials, la granulometria de les capes que conformen aquests camins va descendant a mesura que s'arriba a la superfície, composta de la grava més fina, la millor superfície per al trànsit de carros, vianants i animals.

La romanització de l'àrea de Pollença

Sabem que en el 123 a.c. els romans, comandats per Quint Cecili Metel ocuparen Mallorca⁹ donada la seva situació estratègica entre l'estret de Bonifaci (entre Còrsega i Sardenya) i la península hispànica. No serà fins el 385 dc que les illes Balears seran una nova província romana, anomenada "Baleàrica", independent de la província d'Hispania Citerior, de la que havia format part quant la seva capital era Cartago Nova i posteriorment, (a partir de l'època d'August 27 aC – 14 aC), passà a formar part de la província

diverticula, que formaven 60 graus amb el principal lligant les tres vies paral·leles cada milla romana, Així formaven una xarxa de triangles, amb els tres costats de la mateixa longitud, que estructurava el territori.

⁹ Estrabó és l'historiador més proper als fets, ja que va néixer setanta anys més tard de la conquesta de les Balears pel cònsol Metel. És també el més equànime en els seus judicis.

Tarraconense. Tot això ens indica que en aquestes dates més tardanes les estructures socials, econòmiques, territorials, i urbanes de les illes, ja estaven d'alguna manera consolidades.

Malgrat la versió oficial, o més bé la motivació o justificació de la suposada conquesta,¹⁰ fou fer front els problemes de corsarisme que els pobladors talaiòtics practicaven sobre les expedicions romanes a Ibèria, tot ens fa pensar que ens trobam molt probablement davant una ocupació territorial premeditada, amb un elevat coneixement previ del medi, organitzades jeràrquicament i estratègica, tant des de la perspectiva militar, com social i territorial. Extrems, tots ells, que caldrà provar, matitzar i revisar donat el grau de coneixement tècnic que tenien els romans del medi, i una certa romanització a la que es trobaven immersos els illencs, gràcies a l'arribada d'objectes de procedència romana, derivada de les relacions comercials mantingudes amb els fenicis fins el moment de la no qüestionada invasió.¹¹

Figura 12.- Croquis de relleu de V. M. Rosselló Verger

És evident i resta documentat que l'ocupació militar tingué episodis violents com la destrucció dels nuclis de Son Favar (Capdepera) o Sa Roca Rotja (Sóller). No obstant al

¹⁰ Titus Livi, en el seu llibre LX, narra els detalls de la campanya de Cecili Metel a les Balears: malauradament aquest llibre es perd i només en queden part dels comentaris trasmesos per Florus. Segons aquest autor els illencs atacaren les naus romanes amb embarcacions rudimentàries i els apredregaren amb les seves fones. Això obligà als romans a protegir les seves naus amb grans escuts de cuir.

¹¹ L'aliança i l'acord amb els indígenes van ser en molts casos senzills, atès que per la ubicació estratègica de l'illa estaven ja acostumats al tracte amb fenicis i grecs. Concretament, i pot ser el que ens interessa més en aquest estudi, el pacte de federació de Bocchoris.

costat d'aquests testimonis de conflicte, trobam evidències que altres poblats continuaren poblats pels habitants indígenes sense gaire entrebancs.¹²

D'aquesta manera s'establiria una certa sinèrgia entre els interessos colonitzadors romans i els comercials dels talaiòtics que els ofería la possibilitat d'aprovisionament directe i sense mediació dels púnics, d'objectes ja coneguts i valorats pels illencs. Aquests, un cop sotmesos, treballarien, potser de forma forçada, en la construcció de les noves ciutats, les infraestructures, i la divisió del camp a les ordres dels estratègs i agrimensors romans.

Podem anticipar que els romans demostren certa preferència per les conques deprimides cultivables, just a la vora de les badies (Figura 12): és el cas de l'emplaçament de les ciutats llatines de *Palma*, *Pollentia*,¹³ la ciutat federada de *Bocchoris* i potser la zona de Ses Salines (en aquest cas amb una centuriació i una necròpolis). I també se situaven vora dels ports naturals més importants de les illes, és el cas de *Mago* (Maó) o *Iamona* (Ciutadella) i *Sanissera* (Sanitja) a la propera illa de Menorca.

A l'època que tractem, els romans disposaven d'una elevada tecnologia de tracció i edificatòria, per la qual cosa la proximitat a les terres fèrtils, a l'aprovisionament d'aigua i a les pedreres fou condicionant però no determinant per l'elecció dels llocs d'assentament. Seria l'aspecte estratègic, geomètric, i potser simbòlic el que assoliria una major transcendència a l'hora d'elegir el lloc on establir els nuclis de poblament.

El comerç exterior ha reflectit, en el decurs de la història, l'evolució de l'activitat econòmica de les Illes Balears. Durant la dominació romana, la pacificació i la unificació de la Mediterrània es traduí en un impuls dels intercanvis comercials, no solament de productes manufacturats i sumptuaris, sinó també d'articles de gran consum i de primera necessitat. Llavors les costes de les illes Balears es beneficiaren de les rutes comercials entre Hispània i Roma i entre la Gàl·lia i el nord d'Àfrica.

En el cas i l'època que ens ocupa, haurem d'explicar la situació geogràfica en la que es trobava la zona en qüestió. Sabem per les fonts antigues (Plini el Vell, *Història Natural*), que a la zona nord de l'illa, en època romana, hi havia dues ciutats romanes; una, *Pollentia*, de dret llatí, i l'altra la ciutat preromana menys coneguda i federada a Roma, anomenada *Bocchoris*, la qual fou excavada recentment.

Aquesta última ciutat es troba entre la badia de Pollença i la Cala Bóquer, a la falda de la serra del Cavall Bernat que separa les dues cales de Bóquer i de Sant Vicenç, amb crestalls de fins a 360 m, a prop de la part posterior del nucli urbà del moll i de les cases de

¹² J. ARAMBURU-ZABALA HIGUERA: "Ager pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de Pollentia (Mallorca)", "... No parece que los poblados fueran arrasados en el momento de la conquista..... (caso de ses Païsses, en Artà)..... Sin embargo, el nuevo modelo romano comenzaba a implantarse: la fundación de Palma y Pollentia y la instalación de tres mil colonos (en las tres islas) quizás en el segundo cuarto del siglo I aC (García/ Sánchez, 2000: 51-56) fueron vectores decisivos. Pero este auténtico "desembarco" debió provocar la formación de dos sociedades..."

¹³ A la zona rural de Crestatx a Sa Pobla, que segons Joan Corominas prové del llatí *castra* que vol dir campaments, i a relativa proximitat de *Pollentia* s'hi han trobat importants restes materials d'àmfores, ceràmiques i monedes.

la possessió de Bóquer que conserva el topònim. S'hi han trobat restes ceràmiques, tant d'època talaiòtica com romana.

Pollentia es troba a l'istme entre les dues badies del nord-est, les més importants de l'illa juntament amb la de Palma, ben al mig de la península que separa la badia d'Alcúdia de la de Pollença. Es tracta d'una posició clarament estratègica per als romans per tal de controlar el comerç marítim i possibles incursions corsàries. Aquest topònim de ressò militarista (*Pollens* = el poderós), potser traslladat,¹⁴ designarà en èpoques futures, no només la ciutat, sinó també el seu espai rural, que comprenia els actuals municipis d'Alcúdia i Pollença.

Les proves de la romanització de la contrada es reforcen amb l'existència d'un poblat metal·lúrgic a Formentor, la troballa de monedes en l'espai rural, datades sobretot a partir del segle II d. C. i la presència de topònims llatins que encara resten ben vius, com són els de Colonya, Formentor, Santuïri (el puig) i el propi Bóquer d'origen preromà, entre d'altres. També trobam documentada una conducció possiblement romana d'aigua de Ternelles a *Pollentia* que constava d'una canal d'uns 12 km amb un pendent de 0,57%, un aqüeducte que travessava el torrent de Sant Jordi, d'un dipòsit regulador de l'aigua a la zona ara anomenada s'Esgleïassa¹⁵ just abans d'arribar a la ciutat romana (ja desaparegut), així com un molí hidràulic, conegut amb el nom de Can Pontico.¹⁶

¹⁴ María José PENA: "La tribu Velina en Mallorca y los nombres de Palma y Polentia en Mallorca", Barcelona. 2004. "...se les ha dado a los nombres de Palma (palmas de triunfo) y Pollentia (superioridad, el "poder") unas connotaciones militaristas, triunfalistas, augurales, etc. ...creo que es una simple casualidad.....esta idea nos ha engañado a todos durante muchos años. Existe una relación entre ambos topónimos, pero de una naturaleza totalmente diferente. Dolç, en su estudio sobre la toponimia de las Islas, cita este pasaje (nota 25) y afirma "...También s'anomena Palma una altra ciutat itàlica del *Picènum*....", pero, como vemos no se trata de una ciudad sino de un territorio (referint-se al *ager Palmensis*, i *ager Urbesalvia Pollentini* citats per Plini a N.H., III, 18 (110-111)).....A pesar de la curiosa explicación de Plinio, es posible que dicho *ager* (*ager palmensis*) recibiera su nombre no por la presencia de palmeras o de palmitos sino precisamente por ser apto para el cultivo de la vid, ya que en latín rústico, *palmas*, *itis* es sinónimo de *pampinus*, sarmientos de las vides; Festo, 246. ...hay algo de *Urbs Salvia Pollentinorum* (Christiane Delplace) (nom de la *Pollentia* de la península itàlica en època imperial) que nos interesa especialmente a nosotroslos *pollentini* del Picoeno están inscritos en la Velina, igual que ocurre con los *pollentini* de Mallorca (i per tant aquest seria l'origen del nom de la ciutat i no tant el seu significat).

¹⁵ J. ARAMBURU-ZABALA HIGUERA: "Ager pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de Pollentia (Mallorca)", qüestiona les proves aportades per Cerdà sobre els trams de l'aqüeducte, i diu: "...Tampoco el acueducto de Ternelles dispone de pruebas que apoyen su existencia..." però abans afirma: "...Desde ellas (Font de la Vila i de l'Algaret) parte un canal hacia Pollença que aunque en la actualidad aparezca rehecho, tendría su origen en época romana...". I segueix: "...Pero al final de su recorrido cuando vuelven a aparecer (l'aqüeducte.... un kilómetro y medio antes de llegar a Pollentia hay un lugar conocido tradicionalmente como "canal de Ternelles" aunque de esta canal no queda ni rastro, por más que Cerdà señale un muro que servía de soporte...." Més endavant diu també: "...cerca de esta ciudad hay otro lugar conocido como S'Esgleïassa, que debe este nombre, quizás, a un gran aljibe cubierto con bóveda de medio cañón (Pot ser una part del *Castelum aquae*? o el dipòsit regulador segons Ventayol i Cerdà). La verdad es que cuesta creer que un depósito de época romana hubiera llegado hasta el presente con su bóveda intacta teniendo en cuenta que la canal desapareció hace muchos siglos (desestimant la possibilitat de que aquesta volta fora reconstruïda amb posterioritat, però potser amb la mateixa base) Pero es que, además, la zona en la que se encuentra, está cubierta de restos de cerámicas romanas.... Ventayol nos cuenta que al cavar para plantar almendros aparecieron

El 425, *Pollentia* fou destruïda pels vàndals. De fet, avui és quasi segur que la ciutat no va finir del tot per l'escomesa dels bàrbars, sinó que va continuar durant tota l'època bizantina i quasi tota la musulmana, molt possiblement com a únic nucli urbà de la contrada, fins que definitivament, va esvaïr-se en algun moment del segle XII.

Malgrat la seva proximitat, durant bona part de l'any les dues poblacions *Bocchoris* i *Pollentia* i els seus territoris quedaven separades pel torrent de la Vall d'en Marc, també conegut com torrent de Sant Jordi, que recull les aigües del torrent de l'Estret de Ternelles.

Pollentia quedava així sense un accés fàcil a l'enclavament anomenat Castell del Rei que permetia el control estratègic del flanc nord de la Serra de Tramuntana, situat a la serralada de Ternelles, a una altura de 476 m, sobre imponents penya-segats, un excel·lent mirador natural sobre la Mediterrània occidental. D'aquesta fortificació actualment només es conserva el recinte emmurallat, alguns plafons de les seves torres i la contraporta d'entrada, de construcció possiblement àrab sobre una altra de primitiva (potser romana). Per altra banda resultava necessària una bona relació entre *Bocchoris* i *Pollentia* per tal de garantir el subministrament d'aigua a la ciutat romana. La font de la Vila i la font de l'Algaret es troben situades a uns 70 m sobre el nivell del mar. La primera subministra aigua a la vila de Pollença i neix del reguerol amb el mateix nom, i la segona neix a la dreta del camí que puja cap a Ternelles.¹⁷

Bocchoris quedava aïllada entre la Serra de Tramuntana i el torrent, cosa que minvava les seves possibilitats de comunicació amb la capital *Pollentia*, i altres indrets de la resta de l'illa de cultura encara talaiòtica a les primeries de la conquesta.

Dos nuclis poblats, tant els talaiòtics com els romans, es podien veure afavorits per una infraestructura de connexió com la que estem parlant, un pont a fi de relacionar les terres immediates. Els ponts són obres d'un marcat caràcter pragmàtic però també simbòlic, pel fet d'unir dos punts separats per barrancs o corrents fluvials, en la construcció dels quals col·laborava sovint gent que tenia un objectiu comú i que per tant els procurava un estret lligam.

cimientos muy anchos con sillares muy grandes, una cavidad profunda que llenaron de piedras y una pared estucada con pinturas...." i continua: "...Pero los partidarios del acueducto pollentino aún se pueden agarrar a otra pista: se conoce en época árabe un Rafal Alcapzal o Benicapzel, que se traduce por "acueducto" (Rosselló, 1999: 26), en el lugar donde ahora está Alcudia. ¿De qué acueducto se trataba? ¿Eran los restos (fuerte rebaje en la arenisca) que el historiador Ventayol señaló junto al bastión de la iglesia?...". Finalment intenta donar resposta a com s'aprovisionaren els romans d'aigua sense trobar cap solució definitiva al problema, i resol el problema de la següent manera: "...en las excavaciones de Pollentia se han encontrado abundantes pozos que podrían abastecer las necesidades domésticas, pero no los previsibles baños..."

¹⁶ Damià CERDÀ: "Cala Murta", *Bolletí de la Fundació "Rotger-Villalonga"*, 14, Pollença, 1993, 22-25.

¹⁷ Damià CERDÀ: "Cala Murta", *Bolletí de la Fundació "Rotger-Villalonga"*, 14, 1993, 23. "Dins l'Estret actualment queden les restes de les dues canals abandonades i una en us. Les tres atravessen el torrent de dreta a esquerra segons pujam per l'Estret de Ternelles. la conducció moderna segueix el marge dret del torrent; en canvi la canal romana ho fa per la banda esquerra.quan es va construir la carretera per l'estret que va de Pollença a la possessió de Ternelles, emmascaren els primers metres de la sortida de la canal romana, i no la tornem a trobar amb seguretat fins uns quants metres abans d'arribar a un molí d'aigua abandonat vora l'estret; allà es veu un gran bloc d'argamassa, que és part de la canal incrustada dins la paret del torrent...."

Tanmateix, tot el que s'ha plantejat fins al moment, s'ha de recolzar en dades objectives i materials que puguin corroborar o descartar aquesta hipòtesi; si no, seran només conjectures que no proven cap filiació o paternitat d'aquesta estructura arquitectònica, objecte d'estudi. Ara per ara, es tracta d'un pont, sense cap dubte antic, però que pot haver estat reconstruït o edificat posteriorment a l'època suposada.

Hipòtesi: el pont de Pollença pot ser romà.

Tot el que hem apuntat abans, així com la notable simetria que denoten la gran majoria dels ponts romans, ens porten a plantejar la possible simetria del nostre pont en la seva primera fase de construcció, després de la qual s'hauria eliminant un dels dos arcs petits. Per això, cas de ser romà, serà previsible trobar en una prospecció arqueològica de l'entorn les restes de l'estrep lateral sota el terraplenat de la marjada medieval que podem veure actualment.¹⁸

Figura 13.- Esperó aigües amunt

Figura 14.- Esperó aigües avall

En el cas del pont que ens ocupa, podem veure que té dos esperons als dos costats del pilar (aigües amunt i avall) indistintament. Si ens hi fixam detingudament, podem apreciar clarament que l'esperó situat contracorrent (Figura 13) està executat amb aparell de carreus molt antics a la vista de la seva textura i el seu color, d'acabats ben escairats lligats amb morter de calç i cendres que li confereixen hidraulicitat¹⁹ i una duresa poc freqüent en èpoques posteriors, mentre que l'oposat (Figura 14), tot i tenint una forma semblant, està executat amb maçoneria lligada amb mescla. Per tant, mentre que el primer

¹⁸ Manuel DURAN: "Identificación de Puentes Romanos en Hispania". *Obra Pública Ingeniería y Territorio*, 57. (2002). afirma categòricament que els ponts que considera no són romans i sense argumentar-ho sòlidament que: "...Menys dubtes amb altres obres les fàbriques de les quals no ens semblen romanes, tot i haver-hi estat considerades per la majoria d'estudiosos. Entre altres molts exemples senyalarem els ponts de Luco de Jiloca a la província de Saragossa, l'anomenat pont Romà de Pollença a Mallorca,...." limitant-se a dir que "...Cap d'ells reuneix les característiques més significatives dels ponts romans hispans que hem citat...."

¹⁹ Damià CERDÀ. "Cala Murta", *Bolletí de la Fundació "Rotger-Villalonga"*, 14, 1993, 25. "... Se compon de dos arcs desiguals que descansen sobre un robust esperó que a la vegada té damunt un petit arc, per evitar la pressió de l'aigua quan ve una torrentada. El pont està construït amb argamassa hidràulica molt resistent, feta amb calç i cendra, segons un anàlisi feta recentment pels arqueòlegs francesos que excavaren a Cartago..."

esperó respon a les característiques i necessitats del *modus operandi* romà, el segon sembla ser un afegit posterior innecessari i d'època més recent.

El Pont de Cubelles (Figura 1) és un pont estret de només té una amplada de 2,9 m (10 peus) al paladar de les voltes, i d'1,9 m de via lliure que serien suficients per al pas d'un sol carro. És de suposar que, donat l'objectiu i la utilització que li assignam al pont, no requeria major amplada que la que permetés donar pas esporàdic a un sol carro en un sol sentit, i del pas de vianants talaiòtics i romans de les rodalies. Per tant seria previsible, de confirmar-se, l'existència originària d'un pont romà d'un sol sentit, la localització d'una via tipus *Actus* al seu entorn immediat.

Figura 15.- Diferències entre el material de la volta i l'embut

Els carreus utilitzats a les arestes i a l'interior de la volta son escairats, llisos, sense encoixinar, i amb juntes fines i molt ben executades. Amb travada per filades horitzontals de peces disposades a trencajuntes verticals, Solució habitual en ponts de dimensions més reduïdes com és el cas del pont de Cubelles.

De tota manera es poden apreciar un seguit de trets i discontinuïtats als carreus, que ens permet assegurar que les voltes foren reconstruïdes amb posterioritat. Per exemple, el seu diferent tallat, la diferent tonalitat, diferent grau d'erosió, pàtines diferents, l'obertura graonada de les juntes seguint l'intradòs de la volta fins a tocar amb el llit del torrent (Figura 15), i diferent desgastament dels carreus que pertanyen a les dues voltes, especialment a la d'arc rebaixat (Figura 15). Per altre costat, la pedra calcària que fa de fonament sota l'esperó i del mateix arc té una entalladura que fa la funció d'imposta (Figura 16) i que insinua que anteriorment la volta de mig punt s'hi ajustava descarregant-hi els esforços directament, per la qual cosa hem de pensar que antigament aquest arc, en lloc de rebaixat, era de mig punt (Figura 20).

Figura 16.- Entalladura a la base de fonamentació

Tenim referències comptables del registre de la casa de la vila d'unes aportacions per a una reparació a principis de segle XIV. Cal esmentar que la clau de la volta de mig punt es més estreta que la resta de dovelles (més uniformes tant en el gruix com amplada) (Figura 18), cosa poc habitual en ser la peça sotmesa a més esforç de compressió, i caldria esperar en tot cas que fos més ampla.

Figura 17.- Clau de la volta de mig punt, més estreta que la resta de dovelles

Aquest mateix fet es pot apreciar també a l'arc de descàrrega situat al ronyó on trobam, en lloc de la clau, dues contraclaus també més estretes que la resta de dovelles (Figura 17). Tot plegat indica que es tracta de voltes reconstruïdes, tal volta amb carreus reutilitzats.

Figura 18.- Arc de descàrrega sense clau i amb dues contraclaus de poc gruix

Ara bé, encara que la relació entre via i pont no és en ella mateixa una garantia de romanització ja que, si més no, el pont pot ser una construcció posterior o en el millor dels casos construïts en el mateix lloc, aprofitant tal vegada materials originaris, això ens obligarà a fer una aproximació a l'estudi de la xarxa viària de l'època per tal de determinar quina via podríem trobar als dos costats del pont i si aquesta és efectivament d'origen romà.

Conclusió.

De tot l'exposat, es desprèn que el pont de Cubelles podria tenir l'origen i fonamentació d'època romana, especialment pel que fa referència al esperó original (Figura 13) que es conserva quasi intacte i amb una solidesa i factura de l'aparell sorprenentment perfecta, tot i no tractar-se de carreus encoixinats.

Per altra banda, sembla que les dues voltes de llums desiguals (Figura 19) varen ser restaurades a principi del segle XIV com a conseqüència d'una granavinguda d'aigua, segons Pere Sales que va fer juntament amb Miquel Cifre l'estudi sobre arqueologia hidràulica (1999: 114). Aquesta revinguda va enderrocar el pont, però deixant segurament intactes l'esperó (solament amb un cert desplaçament i lleuger gir que es pot apreciar actualment), així com els fonaments dels estreps. En la reconstrucció podrien haver-se

reaprofitat alguns carreus originals, aportant-ne de nous amb un tipus de material similar, extret segurament de la mateixa pedrera original. Vist el grau de meteorització (semblant al de l'esperó), els ronyons de les voltes estan realitzats amb carreus escairats reaprofitats, i els que conformen l'embut del torrent, bé sigui aigües amunt, com avall, a la part de l'arc rebaixat probablement són originals amb un recreix de carreus reaprofitats, mentre que al costat de la volta de mig punt semblen posats de bell nou en el moment de la reforma.

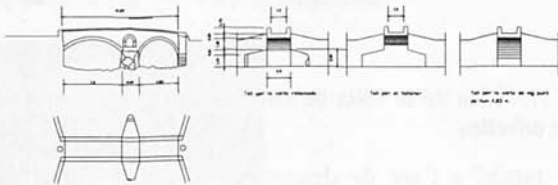

Figura 19.- Estat actual del pont

Pel que fa a l'arc de descàrrega, possiblement està realitzat amb carreus reaprofitats d'un dels arcs de descàrrega anteriors, o bé dels dos, cosa que podria explicar el fet de que la clau es conforma per dues mitges peces (Figura 18).

El fet que els carreus de l'embut situat al costat de la volta rebaixada semblin originals dóna peu a pensar que en realitat es tracta d'un segon esperó convertit en embut quan fou eliminada una de les voltes menors i reduït el canal²⁰ del torrent amb un terraplenat, hipòtesi apuntada anteriorment i que queda confirmada per l'entalladura localitzada al fonament de pedra calcària que serviria d'imposta per a l'arrancada de la volta de mig punt que existia originàriament. Si fóra així, com sembla probable, la rasant del pont adquiriria al costat de la volta de més llum un pendent clarament excessiu per als carros de tracció de l'època, per la qual cosa es faria necessari dotar el pont d'una segona volta de mig punt de llum estreta per tal de reduir-ne els pendents, i per tant també dotant-lo de la simetria característica d'aquest tipus de ponts (Figura 20).

Per altra banda, és obvi que tota la maçoneria d'argamassa de calç i carreus sense escairar que queda per sobre les voltes, és realitzada lògicament en la mateixa època o fins i tot posteriorment a la restauració de les dues voltes.

Naturalment la prova definitiva per confirmar la hipòtesi establerta en aquest article, la podria donar una futura excavació de l'entorn immediat del pont descobrint restes de les estructures citades; això és, restes dels fonaments de l'estrep (qui sap si amb part de l'estrep) sepultades al realitzar el marge, o bé algun camí que arribàs al pont amb les característiques de les vies romanes.

²⁰ Cal considerar que, com més gran es la màniga del torrent, menys cabal i pressió de l'aigua sobre l'estructura del pont, per la qual cosa és freqüent que el pont es realitzàs amb la màniga més ampla possible si les condicions topogràfiques ho permetien, com és el cas.

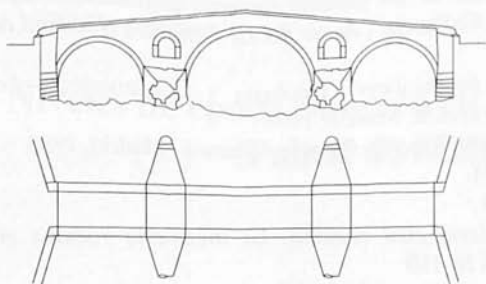

Figura 20.- Reconstrucció teòrica de l'estat original del pont

Si la hipòtesi plantejada es confirmàs podríem concloure una cronologia del pont contemporània a l'ocupació de l'illa pels romans, i potser coincident i/o formant part del pacte de federació de la ciutat preromana de *Bocchoris* amb Roma. Queda provat documentalment que el pont fou enderrocat a principis del segle XIV per una gran avinguda, però no es pot determinar si anteriorment ja havia estat reformat i modificat. Tot i que es de suposar que, després d'un mil·lenni d'existència, al manco, ja havia sofert una reducció de la seva màniga que finalment provoca la seva quasi total destrucció a excepció de l'esperó central. Malgrat tot, i considerant el fet que el pont actual encara té carreus reaprofitats en un lateral de l'embut i a l'arc de descàrrega, ens permet considerar la possibilitat que en aquesta data (principis del segle XIV) el pont probablement romandria en peu en bona part, tal com fou dissenyat pels enginyers romans.

Bibliografia

- AA. VV.: *I.er Seminario Internacional Puente de Alcántara*, Alcántara, 1989.
- AA. VV.: *Strade romane: ponti e viadotti*, Atlante tematico di topografia antica, 5 Roma, 1996
- J. P. ADAM: *La construcción romana. Materiales y técnicas*; León, 1989.
- J. M. ÁLVAREZ MARTÍNEZ: *El puente romano de Mérida*, Badajoz, 1983.
- Isaías ARRAYÁS MORALES: *El territorium de Tarraco. Les Fonts arqueològiques*. (Tesi doctoral) B.4.588-2003/84-688-1008-8, 2002.
- Antonio BLANCO FREJEIRO; Germán DELIBES DE CASTRO: *El puente de Alcántara en su contexto histórico*, Madrid, 1977.
- A. CHOISY: *El arte de construir en Roma*, Madrid, 1999.
- Damià CERDÀ: "Homenatge a Damià Cerdà". *Bolletí de la Fundació "Rotger-Villalonga"*, 14, Cala Murta, 1993.
- M. DURAN FUENTES: *La construcción de puentes romanos en Hispania*, Tarragona, 2005.
- M. DURAN FUENTES: "Técnica y construcción de puentes romanos. Elementos de Ingeniería Romana", *Las Obras Públicas Romanas*, Tarragona, 2004.
- M. DURAN FUENTES: "Identificación de Puentes romanos en Hispania", *Obra Pública, Ingeniería y Territorio, Ingeniería e Historia III*, Madrid, 2002.
- M. DURAN FUENTES: "Análisis constructivo de los puentes romanos", *Libro de Ponencias del I Congreso sobre las Obras Públicas Romanas*, Mérida, 2002.
- M. DURAN FUENTES: *La construcción de puentes en la antigua Gallaecia romana* (Tesi doctoral), Universitat de A Coruña, 2001.

- M. DURAN FUENTES : "Aportación al estudio de los puentes romanos peninsulares: análisis de la capacidad de desagüe de varios puentes de Gallaecia", *Actas del III Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Sevilla, 2000.
- M. DURAN FUENTES: "Puentes romanos peninsulares: Tipología y Construcción". *Actas del I Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Madrid, 1996
- C. FERNÁNDEZ CASADO: *Historia del puente en España. Puentes romanos*, Madrid, 1980.
- V. GALLIAZZO: *I ponti romani*, Canova, 1994.
- P. GAZZOLA: *Ponti Romani*, Florencia, 1963
- I. GONZÁLEZ TASCÓN: Artífex. *La ingeniería civil romana. La ingeniería romana en España. Catálogo de la exposición*, Madrid, 2002, 126-150
- HERODOTO: *Los nueve libros de la historia*, Madrid, 1989.
- J. LIZ GUIRAL: *Puentes romanos del Convento Jurídico Caesaraugustano*, Zaragoza, 1985.
- J. LIZ GUIRAL: *El puente de Alcántara: arqueología e historia*, Madrid, 1988.
- J. LOSTAL PROS: *Los miliarios de la provincia Tarraconense*, Tarragona, 1992..
- B. MALAVE OSUNA: *Legislación urbanística en la Roma Imperial. A propósito de una Constitución de Zenon*, Málaga, 2000.
- A. MALISSARD: *Los romanos y el agua*, Barcelona, 1996.
- P. MENDES PINTO: *Pontes Romanas de Portugal*, Lisboa, 1998.
- C. O'CONNOR: *Roman bridges*, Cambridge, 1993.
- A. PALADIO: *Los cuatro libros de arquitectura*, Madrid, 1988.
- G. B. PIRANESI: *De la magnificencia y arquitectura de los romanos y otros escritos*, Madrid, 1998 .
- Mateu ROTGER: *Historia de Pollensa*, Pollença, 1995.
- C. SANCHIS DEUSA: *Els ponts valencians antics*, Valencia, 1993.
- T. VEGA ABELARIA: "La participación del ejército romano en la construcción de la red viaria". *Larouco* , 3, 2001.
- M. VITRUVIO: *Los diez libros de Arquitectura*, Madrid, 1997.

RESUMEN

En un intento de sistematizar el estudio del mundo romano en Mallorca, hallamos una serie de informaciones contradictorias sobre la paternidad de la construcción del puente de Cubelles (situado en el municipio de Pollença), que cruza el torrente de Sant Jordi de modo que debía unir los caminos de ambas márgenes. En este intento de filiación se establecen unas pautas estratégicas, históricas o de carácter social, territorial, formal y material de este tipo de construcciones, reproduciendo, en la medida de lo posible las condiciones que se dieron en la época que supuestamente se construyó.

ABSTRACT

Several non-matching information on the authorship of Cubelles' bridge (Pollença) that crosses Sant Jordi's streamline raised in researching the roman world in Majorca. In crediting the construction works, this paper establishes strategic, historical (as well as social matters), territorial, formal, and material guidelines. At the same time, it has been reproduced, as far as possible, the historical conditions according to which it was erected..

Niveles de época islámica en la Casa de Cultura (Palma de Mallorca)

MATEU RIERA RULLAN¹

El principal objetivo del proyecto arqueológico realizado en la Casa de Cultura durante el año 2006 era el de evaluar las características arqueológicas de su subsuelo. Toda esta intervención arqueológica venía motivada por la intención del Ministerio de Cultura de rehabilitar el edificio existente. De esta forma la información extraída durante los trabajos de excavación servirían como parte del estudio previo y base para un consecuente proyecto de rehabilitación.

El promotor del proyecto fue el Ministerio de Cultura a través de su Gerencia de Infraestructuras y Equipamientos de Cultura. Todos los trabajos realizados fueron coordinados por la Conselleria de Cultura del Govern Balear y el Ajuntament de Palma. Patrimoni Arqueològic i Cultural SL fue la empresa ejecutora de las obras.

El permiso para la realización de los trabajos arqueológicos que seguidamente describiremos se tramitó por vía de urgencia al Servei de Patrimoni del Consell de Mallorca, siendo estos dirigidos por Damià Ramis Bernad, Francesc Martorell Salvà i Mateu Riera Rullan.

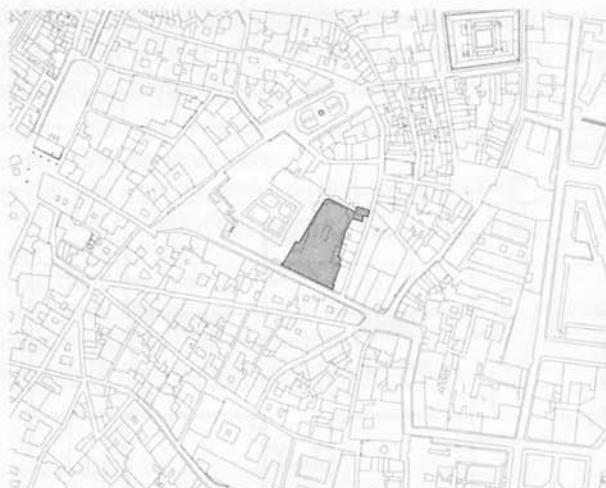

Figura 1. Localización de la Casa de Cultura (autor: J. M. Puche)

¹ Este artículo no habría sido posible sin los excelentes trabajos realizados por Damià Ramis, Francesc Martorell, Maria Magdalena Riera, Marc Noguera, Josep Maria Puche, Zoltan Larcher y Cristina Bardolet. A todos ellos les debo mi reconocimiento. Los autores de les planimetrías son Josep Maria Puche y Mateu Riera. Antònia Martínez, Francesc Martorell, Sebastià Munar, Damià Ramis, Maria Magdalena Riera, Mateu Riera y Magdalena Sastre son los autores de los dibujos de materiales.

Los trabajos arqueológicos se realizaron entre los meses de julio a octubre del 2006. En total se pretendían realizar un mínimo de 2 y un máximo de 4 catas arqueológicas, intentando llegar siempre que fuese posible al terreno natural. La elección de la localización de dichas catas venía dada por los conocimientos históricos que se tenían del lugar, y por la necesidad de saber como estaban hechos los cimientos de ciertos muros del edificio actual. Además, también se quiso evitar la interrupción de los principales accesos a las distintas dependencias.

Finalmente se iniciaron un total de cuatro catas, pero solo en dos de ellas se pudo llegar al terreno natural. Las Catas 1 i 2, situadas en el patio central de la Casa de Cultura, eran de planta rectangular de 1,95 m de ancho (E-W) por 5,50 m de largo (N-S). Ambas quedaron divididas en dos ya que aparecieron unos cimientos, con una orientación E-W, que las atravesaban aproximadamente por sus mitades. En la mitad meridional de la número 1 solo se llegó a una profundidad de 0,60 m, ya que apareció un embaldosado que no se quiso destruir. En cambio, en su mitad norte se llegó a una cota de -2,55 m, y se pudo apreciar que la roca natural afloraba a -2,01 m. En la mitad sur de la Cata 2 apareció la roca natural a -1,40 m. En cambio, en su mitad septentrional no se consiguió llegar al terreno natural ya que a 1,50 m de profundidad se encontró un empedrado que tampoco se quiso desmontar.

En la Cata 3, localizada en el interior de una de las habitaciones occidentales de la Casa de Cultura, se inició la excavación en una superficie de planta rectangular de 2,40 m de ancho (E-W), por 5 m de largo (N-S). Tan solo se llegó a una profundidad de 0,50 m ya que apareció tal concentración de estructuras que imposibilitaba la interpretación de lo que se estaba excavando.

La Cata 4 se planteó en el exterior del edificio actual, en su cara oriental. Se le dieron unas medidas de 2,50 m de ancho (E-W) por 3 m de largo (N-S). Se bajaron solamente unos escasos 20/30 cm ya que en ese punto se agotó el presupuesto.

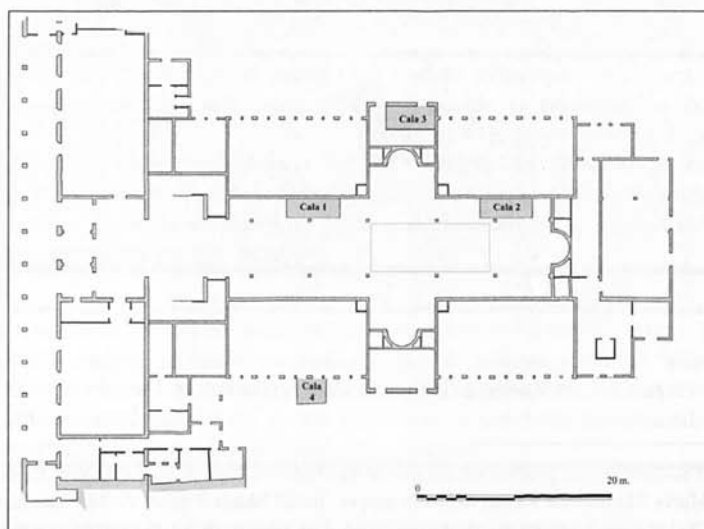

Figura 2. Localización de las catas (autor: J. M. Pucho)

Durante el desarrollo de los trabajos arqueológicos realizados en los cuatro sondeos antes descritos, se pudieron documentar un total de 14 fases cronológicas. De entre ellas, las correspondientes a la época islámica (siglos X a XIII dC) solo se pudieron documentar en la Cata 2. De estas se pudo apreciar:

FASE I: En esta fase se encontraron toda una serie de capas de tierras o arcillas (UE: 83, 84, 87, 90, 91), con materiales cerámicos correspondientes a los típicos niveles de destrucción vinculados con la conquista catalana de 1229. Todo apunta a que el solar se encontraba sin urbanizar dado que no se encontró ningún tipo de construcción. En total, este paquete de tierras y arcillas presentaba una potencia máxima de 0,35 m. Es posible que la zona hubiese sido utilizada como huerto.

Los materiales cerámicos propios de esta fase son todos de época islámica. De éstos, los más modernos pertenecen a ataihores con vidriados de color verde turquesa, verde oliva o blanco i a cerámicas de cocina de “pasta africana”,² entre ellas, un fogón y una cazuela con borde bífido. También se encontró una jarrita con decoración esgrafiada sobre manganeso y una jarrita de pasta blanca; una lucerna de pellizco con vidriado melado; una tapadera con vidriado de color verde oliva; una orza con vidriado de color verde turquesa; y a una tinaja con decoración estampillada. Por tanto, todo apunta a que la presente fase debe datarse en el siglo XIII, y en un momento cercano al 1229.

Materiales más representativos de la Fase I	
UE	Materiales
83	Ataifor con vidriado verde turquesa (Lámina 1: 83-1) Jarrita con cuerda seca parcial Lucerna de pellizco con vidriado melado Fogón con “pasta africana” (Lámina 2: 83-3)
84	Ataifores con vidriado verde oliva Jarrita con esgrafiado (Lámina 1: 84-5) Cazuela con borde bífido y “pasta africana” (Lámina 2: 84-3) Tapadera con vidriado verde oliva Orza con vidriado verde turquesa o oliva (Lámina 2: 84-4)
87	Ataifor con vidriado verde oliva Ataifor con vidriado blanco
90	Jarritas con cuerda seca parcial Jarritas con “pasta blanca” Cerámica de cocina con “pastas africanas” Tinaja con decoración estampillada (Lámina 2: 90-1)

² Le llamamos de “pasta africana” ya que presenta unas características muy semejantes a las producciones de cerámica de cocina africana de época romana y vándala (siglos I a V d.C.). De todas formas debemos señalar que no está demostrada la procedencia africana para estos productos típicos del siglo XIII.

Fase I

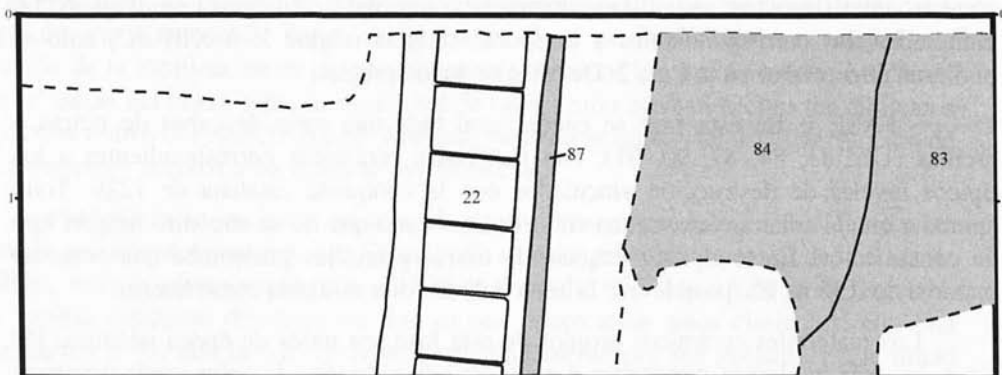

Figura 3. Planta simple Fase I (autor: M. Riera)

FASE J: De esta etapa únicamente se ha localizado una especie de pozo negro (92), situado en el extremo septentrional de la cata. No se pudieron observar ni sus medidas totales ni su forma ya que todavía continuaba por debajo del corte norte de la cata. De todas formas, se pudo apreciar que presentaba una forma muy irregular, de más de 0,95 m de largo, más de 0,75 m de ancho, y hasta 0,70 m de alto. Su relleno (93) estaba compuesto por un sedimento de color marrón oscuro, granulado fino, poco compactado.

En el presente momento los estratos 96, 97, 102 y 103, formados en una fase más antigua (K), son utilizados como nivel de uso. Seguimos pues sin evidencia de ningún tipo de construcción.

La estratigrafía de la Cata 2 y el material cerámico encontrado en el interior del relleno 93 del supuesto pozo negro, permite situar esta fase en un momento cercano al 1200 d.C. Los fragmentos que proporcionan esta datación son de atafiores con vidriados de color verde turquesa, verde oliva o color blanco, de jarritas de pasta blanca algunas con decoración esgrafiada, de cerámicas de cocina con "pasta africana", y de una lucerna de pie alto con vidriado de color verde turquesa.

Materiales más representativos de la Fase J

93	Atafiores con vidriado verde turquesa, oliva o blanco Jarritas con cuerda seca parcial (Lámina 1: 93-4) Jarrita con esgrafiado (Lámina 1: 93-3) Jarritas con "pasta blanca" Jarritas 3 "c" con repié (Lámina 1: 93-2) Cerámicas de cocina con "pasta africana", algunas con vidriado melado
93?	Lucerna de pie alto con vidriado verde turquesa

FASE K: Fase de destrucción (UE: 96, 97, 102, 103, 111) de las estructuras de la Fase L. Todos, o prácticamente todos los estratos de esta fase parecen ser derrumbes de pared de tapial (97, 102, 103, 111), con arcillas de color naranja, granuladas, con pequeñas manchas blancas, algunas piedras siempre de menos de 10 cm, y todo ello bastante compactado. Cabe señalar que en ninguna de las dos mitades de la Cata se han

encontrado evidencias de incendio, pero que todos estos estratos amortizaban todas las paredes y pavimentos de la fase anterior (L).

También a esta fase parecen corresponder el recorte 106 y su relleno 107, sin que se haya podido interpretar su función, dadas las grandes alteraciones que habían sufrido.

Los materiales hallados en los niveles de destrucción descritos que nos pueden orientar a la hora de proponer una datación para la presente fase, pertenecen a atafiores con vidriados de color verde oliva, uno de ellos con decoración hecha con ruedecilla, jarritas con decoraciones de cuerda seca parcial, jarritas u otros tipos cerámicos con cubiertas rojas o negras, y cerámicas de cocina con desgrasantes dorados o plateados. Por tanto, todo apunta a que nos encontraríamos en un momento del siglo XII d.C. Los restos cerámicos hallados en estos estratos nos permiten plantear la posibilidad de que dicha destrucción corresponda a los años de la cruzada Pisano-Catalana de 1114-1116.

Materiales más representativos de la Fase K	
UE	Materiales
102	Atafiores con vidriado verde oliva, 1 con decoración a ruedecilla (Lámina 1: 102-3) Jarritas con cuerda seca parcial Jarritas 3 "c" con cubiertas rojas o negras Cerámicas de cocina con desgrasante dorado Lucerna de piqueta (Lámina 2: 102-2)
103	Jarrita 3 "c" con cubierta roja
107	Cerámica de cocina con desgrasante plateado Cerámica indeterminada con cubierta roja
111	Cerámica indeterminada con cubierta roja

Fases J i K

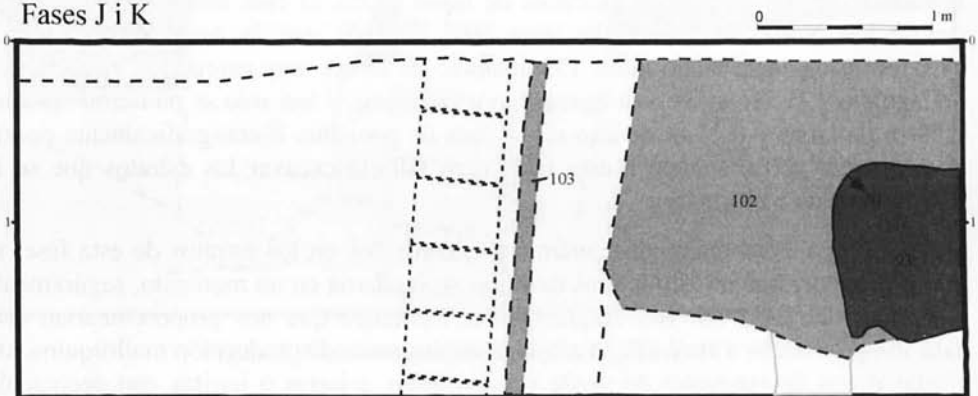

Figura 4. Planta simple Fases J i K (autor: M. Riera)

FASE L: En esta etapa (UE: 88, 89, 98, 99, 101, 106, 107, 108, 112, 116?, 117?, 119?, 120?, 135?, 136) se construyen una serie de estructuras que hacen pensar en una edificación de cierta entidad, pero de la que no se pudo averiguar su función (casa, almacén, etc.).

Dicha edificación presenta una pared con una orientación norte-sur que atraviesa toda la cata. Esta pared tan solo conservaba una altura de hasta 4 cm, por lo cual, fue

imposible saber si era propia y únicamente un muro de tapial (101), o si tenía elementos hechos con sillares tal y como el encontrado en el centro de la cata (88). Este sillar o losa, medía 0,48 m de largo, más de 0,30 m de ancho y 0,12 m de alto, y estaba muy bien alineado con la pared y sus revoques. Desgraciadamente no se pudo determinar si correspondía a una costilla para aguantar las paredes de tapial, o a un zócalo corrido. Otra posibilidad es que fuera una piedra cantonera. Esta última hipótesis vendría reforzada por la existencia de una destacada diferencia de nivel (35 cm) entre las estructuras de ambos lados de dicha piedra 88, y por la existencia de un posible muro perpendicular localizado en su lado este (108).

Los revoques de mortero de cal (99 y 112) localizados en la cara occidental de la pared antes descrita, juntamente con la presencia de los pavimentos de mortero de cal (89 = 98) y tierra apisonada (136), todos ellos siempre a poniente del muro, permiten interpretar la existencia de unos espacios cubiertos situados en el extremo occidental de la Cata 2. Dado el desnivel de 35 cm que existe entre los pavimentos 89 = 98 y el 136, y su diferente técnica constructiva, todo apunta a que debían corresponder a dos ámbitos diferentes.

En el ángulo noreste de la cata, al norte del posible muro 108 y al este del revoque 112, se encontraron una serie de capas (116, 117, 119 y 120), que son las causantes del desnivel antes expuesto. Cabe señalar, que a pesar de que se han situado éstas en la presente Fase L, también es posible que se hubiesen depositado en una etapa anterior no contemplada.

Otro dato a tener en cuenta es el de la presencia en el centro de la mitad norte de la Cata 1, de un muro, aparentemente de tapial (135), el cual también presenta una orientación Norte-Sur, y esta bastante bien alineado con la pared de la Cata 2. Desafortunadamente dicho muro 135 apareció de forma muy parcial, en el corte este del agujero 125. No se llegó a destapar por completo, y tan solo se pudieron apreciar 0,50 m de largo y 0,25 m de alto de su cara de poniente. Estratigráficamente podría corresponder perfectamente a esta fase, pero faltaría excavar los estratos que se le relacionan para confirmarlo.

Gracias a los materiales cerámicos encontrados en los estratos de esta fase, se puede proponer que las estructuras descritas se fundaron en un momento, seguramente avanzado, del siglo XI. Los fragmentos de cerámica que nos proporcionarían esta datación pertenecen a ataífores, la mayoría seguramente de producción mallorquina, sin vidriar o con decoraciones de verde y manganeso, a jarras o jarritas con decoración pintada con manganeso, y a jarritas del tipo 3 “c” con cubiertas rojas o negras. También cabe señalar que se recuperaron 2 fragmentos de jarrita con decoración de cuerda seca parcial y 2 fragmentos informes, tal vez tapaderas, con cuerda seca. De esta fase también es interesante hacer notar la presencia de cerámicas pasadas de cocción y de una barrita de alfarero.

Materiales más representativos de la Fase L	
UE	Materiales
108	Cerámica islámica hecha a torno
116	Ataífor sin vidriar

	Jarra con decoración pintada con manganeso Jarrita con cuerda seca parcial (Lámina 1: 116-1) Jarritas con decoración pintada con manganeso (Lámina 1: 116-3) Cerámica de cocina con vidriado verde Cerámica indeterminada con cubierta negra Cerámica indeterminada con cuerda seca (posible tapadera) (Lámina 2: 116-2)
117	Jarrita con cuerda seca parcial (Lámina 1: 117-1) Cerámica indeterminada con cubierta roja
119	Ataifor mallorquín con decoración de verde y manganeso (Lámina 1: 119-3) Ataifor sin vidriar (Lámina 1: 119-2) Jarrita 3 "c" con repié y cubierta negra (Lámina 1: 119-1) Cerámica de cocina con vidriado melado
120	Cerámicas pasadas de cocción Ataifores con decoración de verde y manganeso (Lámina 1: 120-1; 120. 6 y 120,5?) Ataifores sin vidriar (Lámina 1: 120-9, 120-11) Jarras con decoración pintada con manganeso (Lámina 1: 120-7) Jarritas 3 "c" con cubiertas rojas o negras Cerámicas de cocina a veces con vidriado melado (Lámina 2: 120-12) Lebrillos y tinajas con decoración a peine (Lámina 2: 120-13, Lámina 3: 120-2; 120-10; 120,8) Cerámica indeterminada con cuerda seca Barrita de alfarero (Lámina 2: 120-4)

Fase L

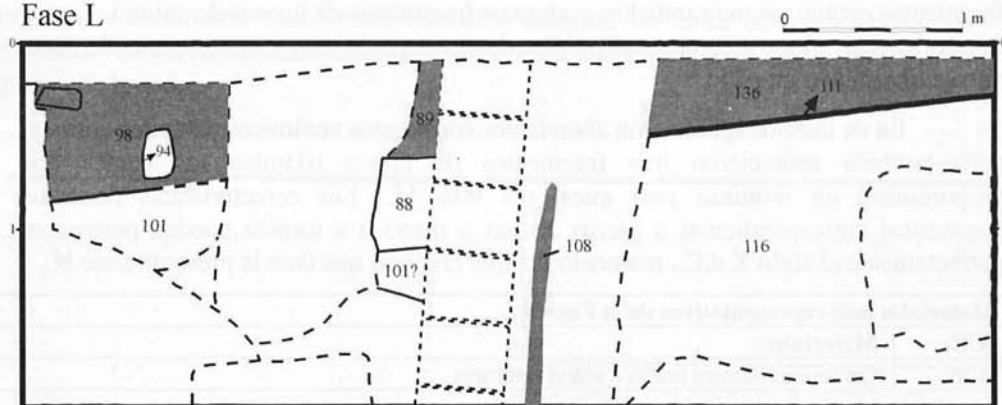

Figura 5. Planta simple Fase L (autor: M. Riera)

FASE M: A partir de este momento la excavación quedó circunscrita a la mitad oriental de la mitad norte de la Cata 2. A esta fase correspondería el pavimento 123 hecho de arcilla apisonada y una posible reparación (122) practicada con argamasa. Las reducidas dimensiones del área descubierta imposibilitan conocer con certeza a que tipo de espacio servía como suelo dicho pavimento.

Los fragmentos cerámicos encontrados en el estrato 123, todos ellos de piezas hechas a torno, y uno incluso con cubierta roja, nos permiten datar esta fase en un momento posterior al 1000 d.C.

Materiales más representativos de la Fase M	
UE	Materiales
123	Cerámica islámica hecha a torno (de cocina y 1 lebrillo) Cerámica indeterminada hecha a torno con cubierta roja

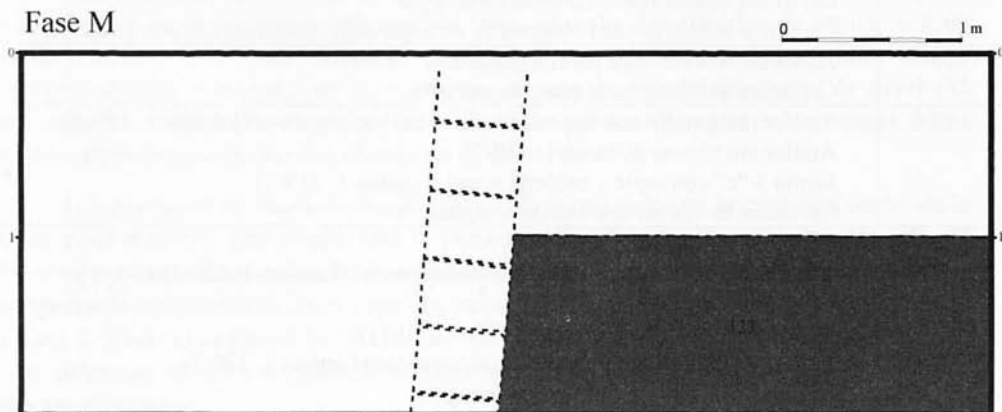

Figura 6. Planta simple Fase M (autor: M. Riera)

FASE N: Nivel de uso del pavimento 128 = 129?. Corresponde al estrato 126, compuesto por una arcilla de color marrón oscuro, bastante fina, con algunas gravas, fragmentos cerámicos muy rodados, y algunos fragmentos de huesos de animal. Era un estrato bastante plano y compactado, típico de una zona de uso, y seguramente de paso, tal vez una calle o un patio.

En su interior aparecieron abundantes fragmentos cerámicos de época antigua, pero también aparecieron tres fragmentos de época islámica los cuales nos proporcionan un *terminus post quem* del 902 d.C. Las características de estos fragmentos correspondientes a piezas hechas a mano o a torneta pueden pertenecer perfectamente al siglo X d.C., momento del que creemos que data la presente Fase N.

Materiales más representativos de la Fase N	
UE	Materiales
126	Cerámica islámica hecha a mano o torneta

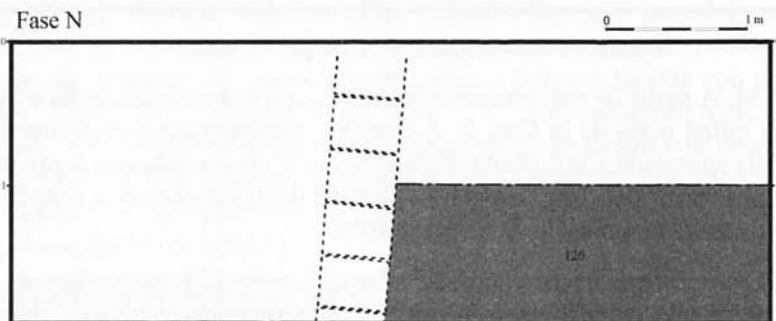

Figura 7. Planta simple Fase N (autor: M. Riera)

FASE O: Momento en que esta es uso el pavimento 128 = 129?, construyéndose sobre él la estructura 130. Dicha estructura estaba compuesta por una serie de piedras que presentaban una orientación este-oeste, ligadas simplemente con arcilla. Parece ser que juntamente con el relleno 131, llenaban la supuesta trinchera de cimentación 132. Esta supuesta trinchera estaba hecha en el pavimento 128, cosa que indicaría la posterioridad de la zanja con respecto al pavimento. De todas formas, a pesar de que este pavimento 138 podría haberse fundado en una etapa anterior, parece claro que seguiría en uso en el momento de la construcción de la susodicha estructura.

Es ciertamente lamentable el no haber encontrado ningún tipo de material en el relleno 131 de la trinchera de cimentación 132. Si a esto se le suma que en este punto fue donde se paró la excavación, debemos concluir que no se pudo datar esta fase con la estructura 130, ni el pavimento 128 = 129?. De todas formas, si tomamos como *terminus ante quem* la fecha de siglo X, propuesta para la fase anterior (N), tendríamos que dicha estructura y dicho pavimento deberían de ser de un primerísimo momento del siglo X, o ya, quizá más probablemente de un momento anterior a la conquista islámica del 902 d.C.

El pavimento 128 era un empedrado hecho sobre todo de cantos rodados, normalmente de entre 5 a 10 cm, aunque también los había de hasta 23 cm. A pesar de que no se excavó se pudo apreciar que sus piedras estaban muy bien sujetas ligadas, según parece, únicamente con arcilla. Entre ellas se identificaban abundantes fragmentos cerámicos, todos ellos de época antigua. De entre ellos se arrancó un fragmento de *Terra Sigillata* clásica, seguramente sud-gálica, y lo que parece ser un aplique de bronce.

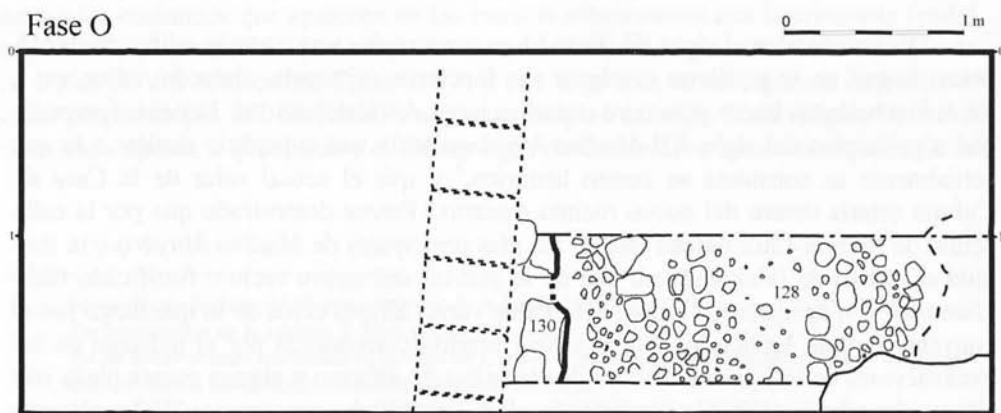

Figura 8. Planta simple Fase O (autor: M. Riera)

Interpretación

Por lo que hemos podido ver durante la excavación, hacia el siglo X, en el solar de la Casa de Cultura, estaría en uso el pavimento empedrado 128 = 129?, y muy probablemente, la estructura 130. Desgraciadamente nos ha sido imposible conocer la función de ambas estructuras, ni tampoco se ha podido discernir su carácter público o

privado. El pavimento se seguiría usando durante toda la centuria (Fase N), y en él se iría acumulando el estrato 126. Este estrato hacía pensar en una zona de uso, seguramente de paso, relacionado, muy probablemente, con una vía o con un patio. Hacia el año 1000 d.C. (Fase M), el lugar quedaría repavimentado con arcilla apisonada (UE 123), la cual parece que sería reparada con el estrato 122. No hay ningún indicio de que el lugar hubiese cambiado de función. Desgraciadamente, nada sabemos de lo acontecido en los alrededores del solar de la Casa de Cultura durante los primeros c. 100 años de dominación islámica de la isla. Por tanto, nos es imposible plantear cualquier propuesta interpretativa.

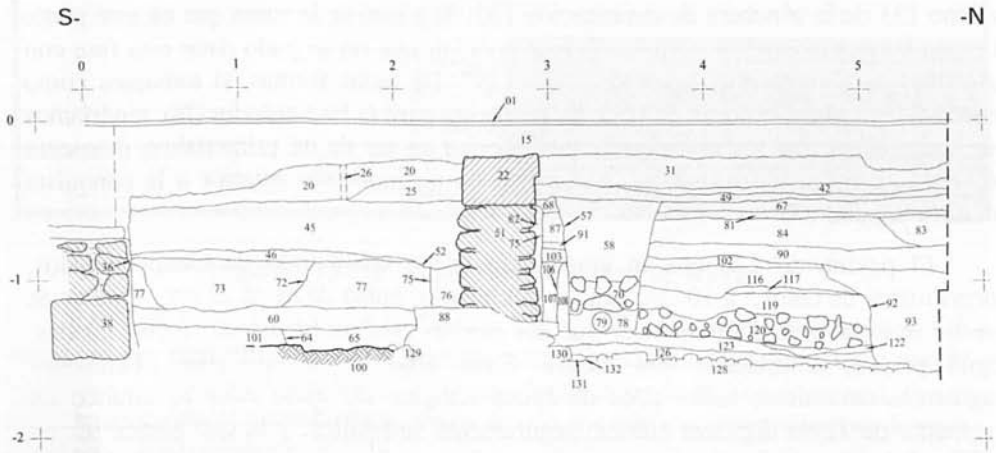

Figura 9. Sección estratigráfica Sur-Norte de la Cata 2 (autores: M. Riera i J. M. Puche)

Ya entrados en el siglo XI (Fase L) se construirían una o varias edificaciones. A pesar de que no se pudieron averiguar sus funciones (vivienda, almacén, taller, etc.), los restos hallados hacen pensar en construcciones de cierta entidad. Debemos recordar que a principios del siglo XII *Madīna Mayûrqa* tenía una superficie similar a la que actualmente se considera su centro histórico,³ y que el actual solar de la Casa de Cultura estaría dentro del nuevo recinto murario.⁴ Parece demostrado que por la calle actual de Ramon Llull pasaba una de las vías principales de *Madīna Mayûrqa*, la cual unía el centro de la ciudad con una de las puertas del nuevo recinto fortificado (*Bâb Gumara*).⁵ En época taifa (1010-1116) había varios alfares cerca de lo que luego fue el convento de San Francisco⁶. Su presencia vendría corroborada por el hallazgo en las excavaciones de la Casa de Cultura de utensilios de alfarero y alguna escasa pieza con signos de sobrecocción, la mayoría de ellos encontrados en estratos de la presente

³ María Magdalena RIERA FRAU: *Evolució urbana i topogràfica de Madīna Mayûrqa*, Palma, 1993, 454.

⁴ Cuarto recinto murario propuesto por Pere d'Alcántara Peña en 1887, que por los conocimientos arqueológicos que se tienen hasta hoy, sería el segundo recinto fortificado de la ciudad. Éste parece ser que fue diseñado "a l'època de Mubashshir Nâsir al-Dawla, darrer sobirà taifa de *Mayûrqa*" (RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 68).

⁵ RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 95 y 103.

⁶ RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 61.

época⁷. La identificación de cangilones⁸ también nos podría estar mostrando la presencia cercana de una o varias norias para la extracción de agua del subsuelo.⁹

Figura 9. Huertos y jardines de Palma en el Plano de Garau (1644), según RIERA FRAU (*Evolució urbana*, 129), con la modificación de la zona de la Casa de Cultura.

Todas estas construcciones halladas en la Cata 2 quedarían arruinadas y amortizadas en un momento del siglo XII (Fase K),¹⁰ muy probablemente relacionable con las destrucciones causadas durante la cruzada Pisano-Catalana de 1114-1116.¹¹ Todo apunta a que en las dos siguientes fases (I y J) el solar quedó sin urbanizar. Hacia el 1200 d.C. se construyó una especie de pozo negro (92), el cual quedó tapado con una serie de capas de tierra y arcilla (UE: 83, 84, 87, 90 y 91), que contenían los típicos materiales cerámicos que aparecen en los estratos relacionados con la conquista feudal de 1229. Esta apreciación de un espacio sin urbanizar cuadraría con lo identificado de los siglos XIV a XVI en las Catas 1 y 2, y con la propuesta de espacios de huerto o jardín propuesta por M^a. M. Riera Frau para principios del siglo XVII (Figura 9).¹² Por tanto, todo apunta a que durante el último siglo de dominación islámica, el solar de la

⁷ Ejemplos de barritas de alfarero como las de la Lámina 2: 84,1 i 120,4.

⁸ Por ejemplo los de la Lámina 2: 84-6 y 87-1

⁹ En las excavaciones realizadas en la Casa de Cultura se pudo documentar la presencia de cangilones durante toda la Edad Media y también durante la Moderna.

¹⁰ Muchos de los materiales correspondientes a los estratos de esta Fase K, tienen claros paralelos con los del conjunto encontrado en el pozo 5 de la calle Troncoso, los cuales se dataron sobre todo del siglo XI, y alguno del XII (Gabriel PONS HOMAR; Maria Magdalena RIERA FRAU: "El pou 5 del carrer Troncoso (Ciutat de Mallorca). Un nou jaciment del segle XI", *Les Illes Orientals d'Al-Andalus, V Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 1987, 191-204).

¹¹ "La ratzia pisano-catalana descrita al *Liber Maiolichinus* té com a principal conseqüència la destrucció física de bona part de la ciutat". Ibn al-Kardabús escribió que cuando volvieron los musulmanes a Mallorca "hallaron la ciudad desierta, sus casas quemadas, negras, oscuras y cegadas" (RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 65).

¹² Al plano de la Dra. Riera Frau se le ha añadido la zona del segundo claustro del convento de San Francisco, ya que dicha edificación todavía no debía existir en 1644.

Casa de Cultura debía estar en ruinas, o que ya se utilizaba como huerto,¹³ tal y como pasará después en los siglos XIV, XV y XVI.

Gracias a la documentación generada después de la conquista de 1229, sabemos que había una mezquita (al-Hidjnâwî) cerca del solar de la Casa de Cultura.

...aquesta mesquita es trobava entre els horts dels masmûda i la Bâb Gumara. Tal volta sia la mateixa cedida per Pere de Portugal a la Comuna de Gènova l'any 1233 "La nisba al-Hidjnâwî tendria la mateixa arrel que Hidjnaw, nom d'un dels adjzâ' de Mayûrqa, qüestió que va plantejar en els seus termes més estrictes M. Barceló: ... sugereixo que j.jnu és una forma pròxima a Jabawa/Ganawa/Qinawa (...). A la vegada, Janawa/Ganawa és la forma arabitzada del mot berber Ignawen (pl. Agneu) que originàriament significa mul i per referència al color designa als sudan (negres). Suposadament Janawa/Ganawa seria l'origen de Guinea (...). La variant Jinawi/Qinawi era coneguda a Sharq al-Andalus atès que R. Martí l'inclou en el seu vocabulari i la tradueix com etiop."¹⁴

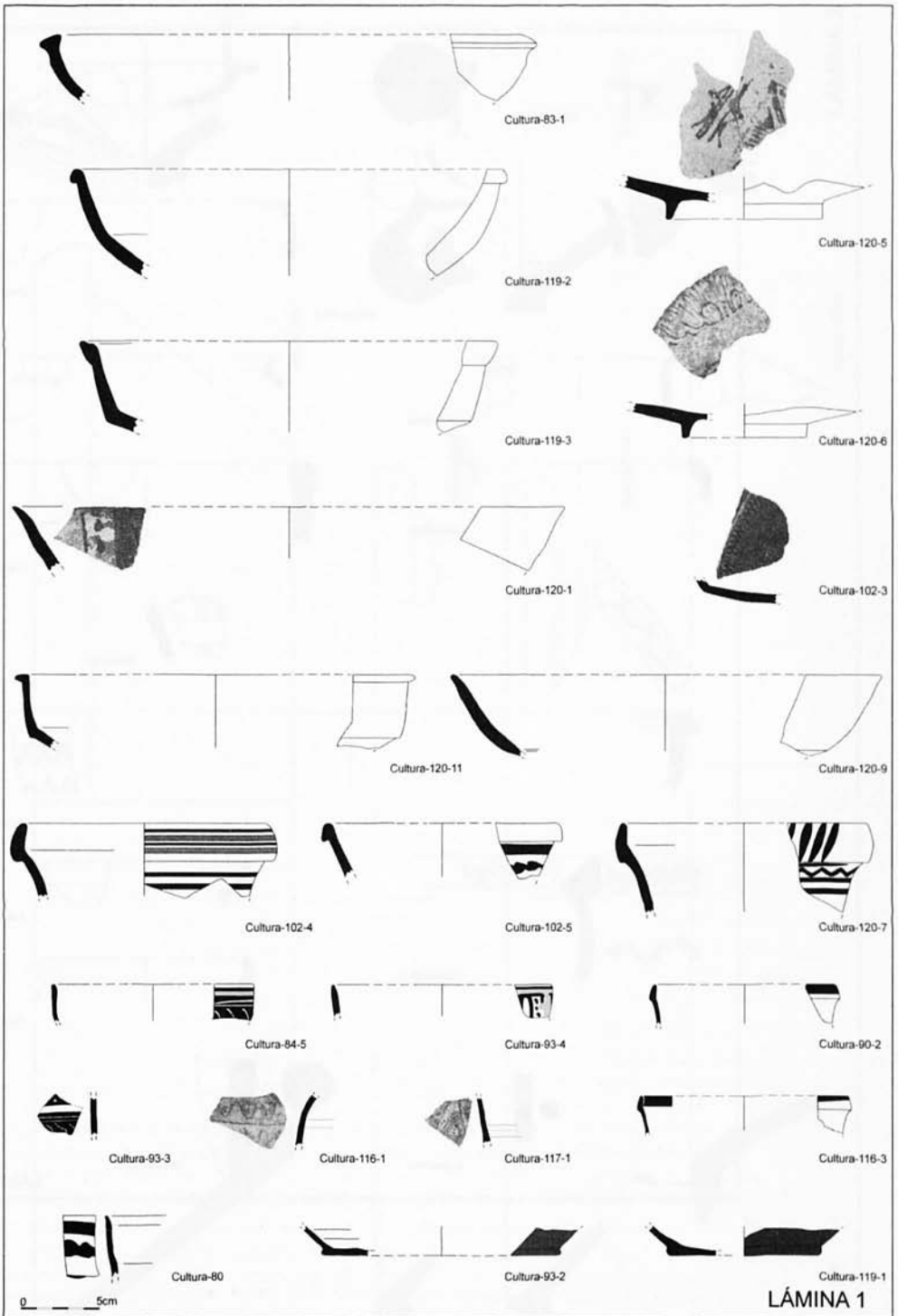
Según dicha documentación estaríamos pues en el barrio de los *Hidjnâwî*, supuesta agrupación clánica con mezquita propia.¹⁵ También de este momento podría ser la supuesta necrópolis de la zona de la *Bâb Gumara*.¹⁶ Respecto a ambos casos cabe señalar que durante los trabajos arqueológicos realizados en la Casa de Cultura no se ha encontrado ningún indicio ni de la mezquita ni de la necrópolis.

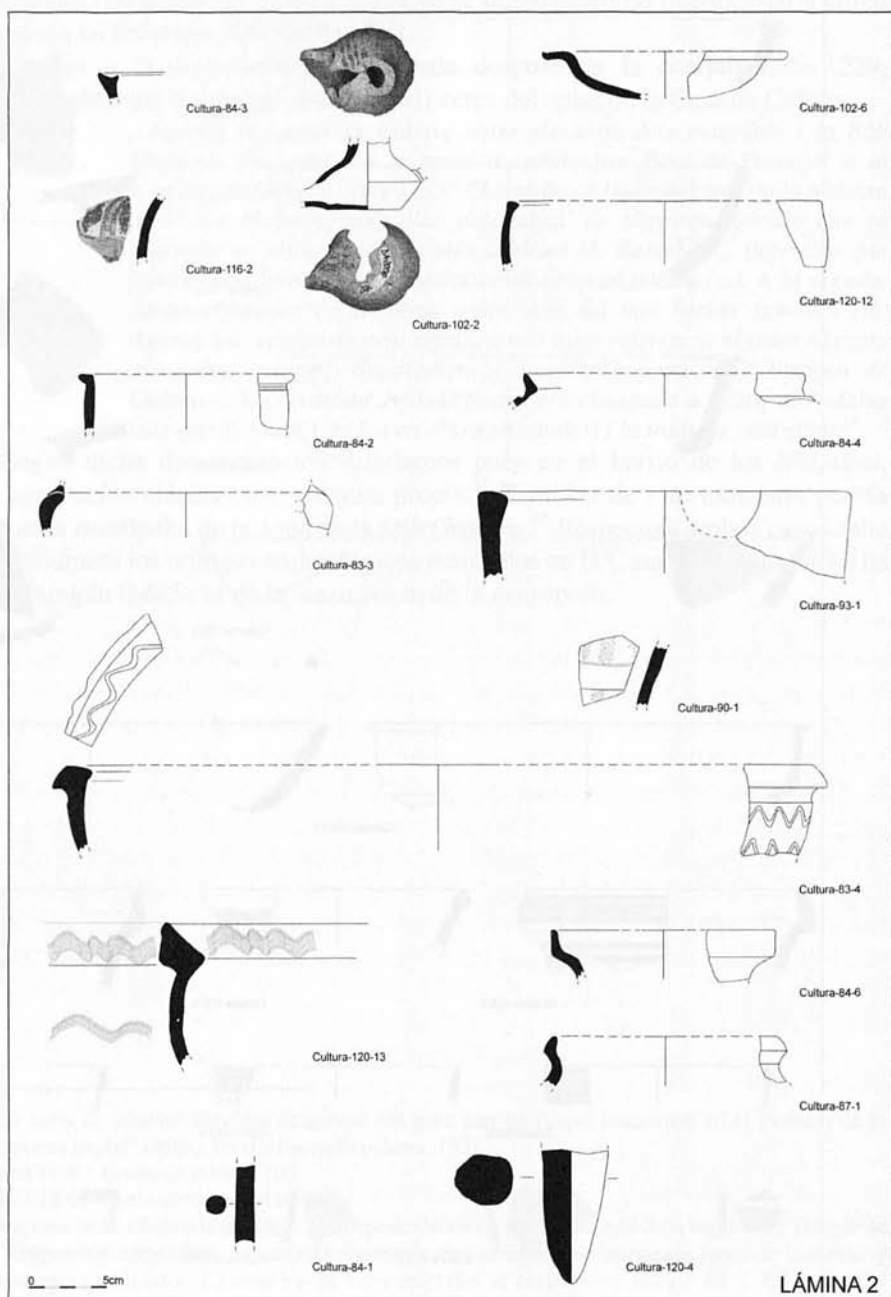
¹³ "Els horts de *Madîna Mayûrqa* ocupaven una gran part de l'espai intra-murs en el moment de la conquesta feudal" (RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 132).

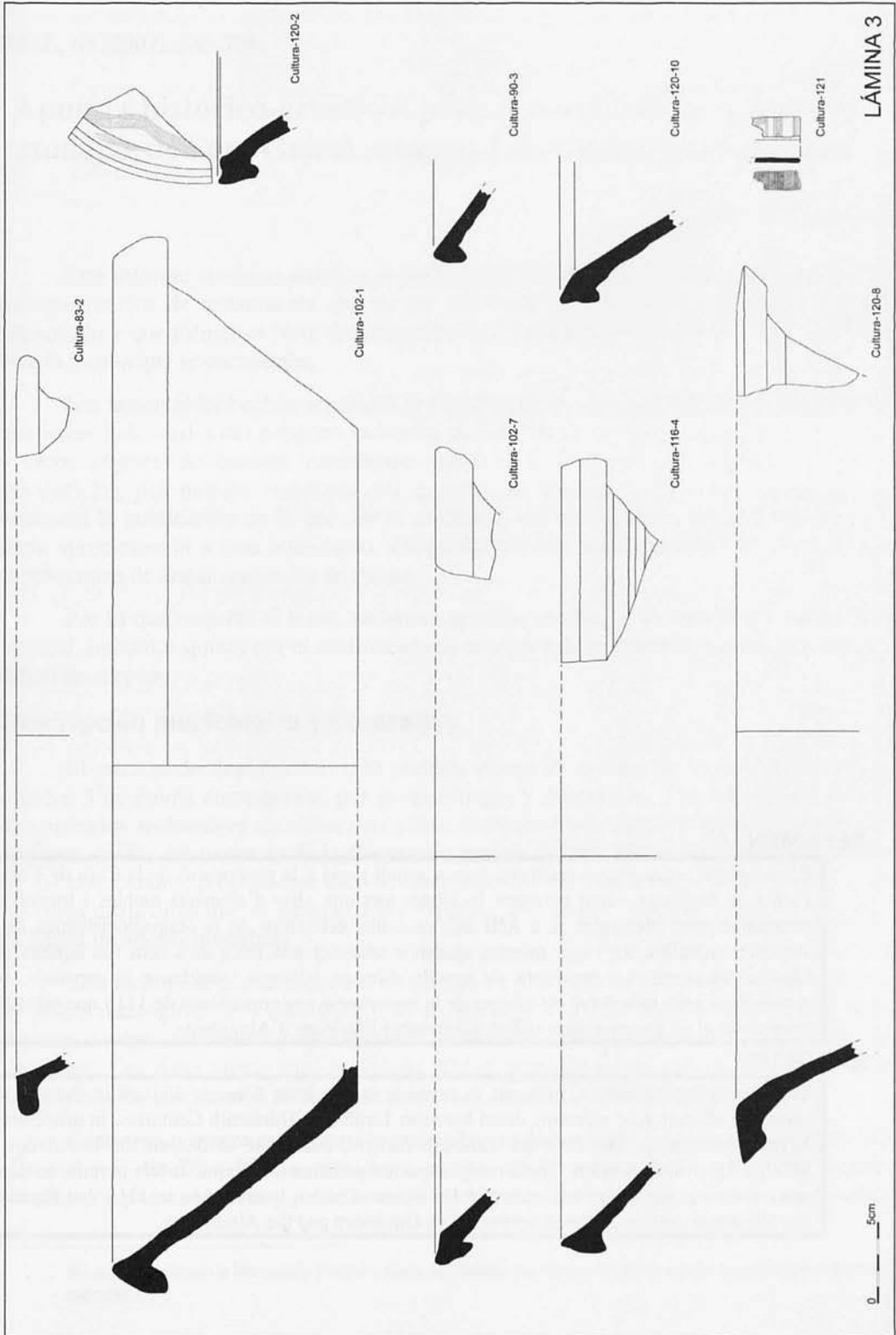
¹⁴ RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 109.

¹⁵ RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 144-145.

¹⁶ Se supone de su existencia debido a la recuperación en las inmediaciones de la capilla del Temple de 11 fragmentos epigráficos de carácter funerario, encontrados aparentemente fuera de contexto y claramente reutilizados. La datación de estos epígrafes se centra entre inicios del s. XII y el 1229 (RIERA FRAU: *Evolució urbana*, 120). Muy probablemente corresponda a esta necrópolis la tumba VIII de la calle Pelletería, realizada dentro de una fosa excavada en la roca. El único cadáver encontrado en su interior estaba colocado en posición de decúbito lateral derecho, con tal orientación que su cara miraba hacia el sur-este o el sur/sur-este. La cerámica islámica encontrada en el interior de dicha fosa corroboraría su datación en época islámica (información extraída de Helena INGLADA; Ferran TARONGÍ: "Enterraments romans tardans al calle Pelletería de Palma", *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2005, 329-339, pero no su interpretación que es del autor del presente artículo).

RESUMEN

Els sondeigs arqueològics realitzats com a estudi previ a la restauració de la Casa de Cultura de Palma de Mallorca, varen permetre localitzar tota una sèrie d'elements mobles i immobles que datarien d'entre els segles X a XIII dC, és a dir, del temps de la ocupació islàmica de l'illa. Aquestes troballes, tot i que minses, ajuden a conèixer una mica més com fou aquella part de Madîna Mayûrqa. La presència de nivells d'època islàmica, seqüència ja esperada, permet puntualitzar amb més detall els efectes de la intervenció pisano-catalana de 1115 que pràcticament anorrea tot el sector urbà entre la Bab Gummara i l'alcàsser d'Almudaina.

ABSTRACT

The archaeological labour, previous to reviving tasks of the Casa de Cultura in Palma, put on show the allocation of elements dated between Tenth and Thirteenth Centuries. In brief: times of Islamic occupation. The findings, although meagre, contribute to deepen the knowledge of a Madîna Mayûrqa's portion. The already expected presence of Islamic levels permits to describe more precisely the scope and extent of the Pisano-Catalan intervention in 1115 that flattened in fact the urban section enclosed between Bab Gummara and the Almudaina.

Apuntes histórico-artísticos para el estudio de la techumbre mudéjar de Sant Gaietà número 5 de Palma. In memoriam*

ELVIRA GONZÁLEZ

Este informe histórico-artístico se realizó en junio del año 2000 para acompañar los trabajos previos de restauración que en ese momento se empezaban a efectuar sobre el artesanado y que formaban parte del programa de rehabilitación de la casa de la calle Sant Gaietà 5 en la que se encontraba.

Los lamentables hechos acaecidos el 19 de enero de este año 2007, con la quema de tres naves industriales del polígono industrial de Son Fuster de Palma, que albergaban éste y otros objetos de nuestro patrimonio artístico, y que han provocado la práctica desaparición del mueble estudiado del entorno de los siglos XIV-XV, convierte en necesaria la publicación de lo que, en su momento, tan sólo tenía la intención de ser una mera aproximación a este artesanado, comparándolo con otros ejemplos de este tipo de arquitecturas de armar realizadas en Palma.

Por lo que respecta al texto, no hemos querido cambiar el tiempo de los verbos del original, imbuidos quizás por el sentimiento de una pérdida irreparable que aún nos resulta difícil de aceptar.

Descripción morfológica y decorativa

El artesanado descubierto en la primera planta de la casa de la calle Sant Gaietà número 5 de Palma corresponde, por su morfología y decoración, a un artesanado de los denominados *techumbres de estructura plana* de época trecentista y característicos de los edificios civiles del territorio de la Corona de Aragón (Ràfols, 1926:22-48). Se diferencian de los *artesonados*, propiamente dichos, característicos del centro y sur de la Península, al ser éstos estructuras que se adaptan a los espacios abovedados mediante vigas imbricadas en forma de artesas invertidas.

Esta techumbre plana, realizada en madera de pino, se extiende a lo largo de una sala de planta rectangular de 4'60/4'80 x 9'35 m. paralela a la calle Sant Gaietà. Consta de 9 jácenas o vigas maestras, perpendiculares a la calle, 16 traviesas y 312 lacunarios o casetones. Las vigas tienen una sección de 20 cm. y se distancian entre sí los 26 cm. que son además los centímetros de lado que mide cada lacunario o plafón -fotos 1-4-.

Cada viga o tirante está decorada por cada una de sus caras laterales con tres cartelas -fotos 6 y 7- de 20 x 20 cm. situadas a trechos equidistantes: Una central con escudo cercado con puntos blancos y provisto en su interior de un cruz latina patada en negro sobre

* Mi agradecimiento a Margalida Bernat i Roca del *Museu de Mallorca* por su apoyo incondicional en todo momento.

fondo amarillo -dibujo 1- y otras dos que la flanquean decoradas con un roleo de medias flores similares a la argamula o lengua de buey -dibujo 2- y que resulta ser un motivo ornamental común en estas estructuras de Mallorca -fotos 13 y 21-.

Las cartelas continúan su decoración por la parte inferior de la viga para que el motivo pueda ser visto al situarse bajo el madero -foto 8- aunque por su deterioro, tan sólo podemos aventurar que la decoración pudiera ser la misma de las volutas en roleo antes mencionadas. Lo que sí se ha conservado son los trechos entre las tres cartelas, pintados con cinco roleos continuos en movimiento -dibujo 3-, muy similares a los de la techumbre del alfarje mudéjar de la calle Pont i Vic (Soberats; Soberats,2002:963-964) y del claustro de Sant Francesc, envolviendo hojas completas de parra -foto 25-.

Aunque muy oscuros, por la pérdida del pigmento, los lados de las jácenas conservan, en el espacio entre las cartelas, las bandas horizontales y paralelas en colores amarillo y rojo alternas de Aragón -foto 3-; un recurso que aparece de manera reiterada en casi todas las techumbres coetáneas de Palma que mencionaremos más adelante.

Las jácenas de Sant Gaietà 5 van cruzadas por las traviesas que tienen una sección de 6 cm. de ancho. Llevan lacerías de color azul oscuro con cerco blanco formando estrellas de ocho puntas, con el centro de flores punteadas sobre fondo rojo y con una cursiva árabe en los espacios en reserva entre estrella y estrella -foto 9-.

En cuanto a los lacunarios o casetones, combinan en alternancia los colores azul oscuro y rojo bermellón; una bicromía rota tan sólo por los puntos oscuros sobre fondo blanco de los cercos que son un trasunto de un tachonado con clavos -foto 5-.

Finalmente, los tableros verticales de los casetones se decoran a base de alafias o estilizaciones de caligrafía cúfica árabe con los colores azul y rojo. Árabes cursivas similares a las que se ven también en el artesonado del claustro de Sant Francesc y de la casa de la calle Pont i Vic, por poner tan sólo ejemplos publicados o estudiados (1). Tres paralelos que nos llevan a establecer la hipótesis que sean el trabajo de un mismo taller ya que coinciden también la decoración de los escudos de las jácenas -fotos 24 y 26-, las barras horizontales y los motivos con flores de perfil.

Paralelos en Palma

Esta techumbre mudéjar se puede asociar a la subclase del tipo C-1 de *Techumbres planas con vigas y entrevigas*, tal y como las definen Joana Mª Palou y Lluís Plantalamor con 15 ejemplos referidos, casi todos ellos con el denominador común de presentar barras y escudos como los de este estudio.¹ Hasta la fecha (1974) podían verse techumbres de ese mismo tipo en las siguientes casas de Palma:

Calle Montesión, 25 (blanqueada), calle Miramar 10, calle Padre Nadal 8, calle Campaner 1, calle Pont i Vic 5, calle Zagránada 24, calle San Jaime 33, calle San Jaime 41 (recubierta con pintura marrón), calle San Feliu 22, calle San Nicolás 20, calle de Sa

¹ Joana Maria PALOU; Lluís PLANTALAMOR: "Techumbres mudéjares en Mallorca", *Mayurqa*, XII, 1974, 152-160.

Gerrería 4 (estado muy deficiente), calle de la Paz 25 (mal estado de conservación), calle Sol 11, la casa Bonaparte y el claustro de San Francisco.²

Y dentro de esa clasificación, la de Sant Gaietà entraría en un tipo de trabajo muy modesto, ya que no ofrece la labor de talla en hueco de la madera o los motivos florales que se presentan entre las labores más sofisticadas de la decoración de estos muebles. Observamos además pequeñas deficiencias finales en la de Sant Gaietà, como la ausencia de decoración en los lacunarios perimetrales, que quedaban tapados por las jácenas, o la utilización de listones dejando a la vista los nudos de la madera que no se rechazaban y también se decoraban. Sin embargo es un trabajo de carpintería que se clasificaría como característico de Mallorca, de los siglos XIV y XV, original además por la combinación de los colores azul y rojo de los lacunarios, consiguiendo un resultado bicolor muy llamativo. Una combinación cromática que entra también dentro de estos patrones decorativos medievales y es similar a otro ejemplo contemporáneo, descubierto por esta autora en 1998, en el proceso de supervisión arqueológica del derribo de la casa de la calle Sant Pere y Sant Bernat 3 de Palma, decorando la sala independiente del *studium* –fotos 27-30 y dibujo 4– con el mismo espléndido efecto colorista que en Sant Gaietà.

Sant Gaietà número 5 era también Can Gradolí

La techumbre mudéjar de Sant Gaietà 5, o mejor dicho, techumbres, puesto que perpendicular a ésta había otra muy deteriorada, fue descubierta a raíz del desmontaje del cielo raso de las pequeñas habitaciones en que se dividía la sala principal de la planta noble.

Está situada aparentemente en un mismo nivel de altura y presenta la misma morfología que la techumbre que todavía hoy se conserva (aunque totalmente cubierta de pintura blanca) en el despacho de oficinas del primer piso de la casa vecina, Can Gradolí.

Can Gradolí es una casa estudiada en detalle por la historiadora Aina Pascual Bennisar que relata que en 1576 figuraba en el catastro como propiedad del notario Joanot Ribas. El edificio iba a pasar por diferentes manos a lo largo de los siglos XVII y XVIII: En 1685 pertenecía a « Simó Gili y Juana Gili Mir », « En illa de la Font de Sante Creu ». También perteneció en 1730 al notario Jaume Martí « En isleta de Virgen de la Paz y de S. Martín », quien agregaría a esta casa parte de un edificio que perteneció a la esposa del noble Joan Antoni Dureta y Zaforteza de Tagamanent, Doña María Mut y de Comelles.

Al morir la viuda del notario Martí, el edificio fue adquirido por Jaume Gradolí, un marino que figura como propietario en 1773. Gradolí es un apellido que se repite también en el siglo XIX ya que, como dueño en esa época, se presenta Onofre Gradolí y Gomila, un abogado, magistrado de la Audiencia Territorial y diputado a Cortes, cuyos descendientes continúan siendo hoy los actuales propietarios (Murray y Pascual, 1989:109).

² De la techumbre del claustro de San Francisco esta autora llevó también a cabo, en julio de 1997, la memoria histórico-artística (inédita) previa a las intervenciones de restauración que realizaron los técnicos dirigidos por el especialista Federico Soberats Liegey. Este mismo restaurador publicaría en 2002 junto a su hija Natalia, un completo estudio de la techumbre del Museo de Mallorca que provenía de la casa de la calle Pont i Vic antes citada.

En resumen

El artesanado de Sant Gaietà es una techumbre plana mudéjar característica de los siglos XIV y XV que corresponde al tipo C-1 estudiado por Palou y Plantalamor en 1974.

Las techumbres planas de esta casa número 5 son en realidad dos tramos que formaban ángulo y que correspondían a dos salas: una paralela a la calle Sant Gaietà y otra perpendicular a esta calle.

Estas dos salas perpendiculares se comunicaban entre sí a través de una puerta dovelada realizada en piedra, descubierta al limpiar de cal el muro de esta sala paralelo a la fachada. De este acceso tan sólo quedan, a ras del suelo, las dovelas del remate dispuestas en semicírculo –foto 10– que indican que esta sala es el resultado de una división longitudinal de su espacio: La sala original debió tener mayor altura si se suma la parte oculta de la puerta, alrededor de 2 m., siempre en planta noble.

La techumbre estudiada tiene una altura aproximada y presenta una morfología idéntica a la techumbre de la casa contigua (actualmente pintada en un solo color) que evidencian que la de Sant Gaietà 5 es una segregación de la vecina Can Gradolí, a la que debió pertenecer en origen.

BIBLIOGRAFÍA

Mariana DÍAZ: “El estado compra un artesanado mudéjar para cederlo al Museu de Mallorca”. *Última Hora*, miércoles, 28 de mayo de 2003, p. 86.

Mariana DÍAZ: “L’Estat adquireix un enteixinat mudèjar per al Museu de Mallorca”. *Diari de Balears*, dimecres, 28 de maig de 2003, p. 47.

Emilio LAGUNA: <http://www.belalcazar.org/Fauna-%20flora/fichas/Argamula.htm>

Donald MURRAY; Aina PASCUAL: *La casa y el tiempo* vol. II. Olañeta editor, 1989.

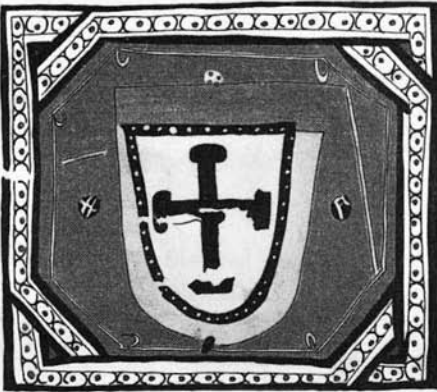
Enrique NUERE: *La carpintería de armar española*. Madrid, 1989.

Joana Maria PALOU; Lluís PLANTALAMOR: “Techumbres mudéjares en Mallorca”. *Mayurqa* vol. XII, 1974.

J. RÀFOLS CASAMADA: *Techumbres y artesanados españoles*, 1926.

Federico SOBERATS LIEGEY; Natalia SOBERATS SAGRERAS: “Un alfarje mudéjar y un ventanal gótico en el Museu de Mallorca”. *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy* vol II. Palma, 2002, p. 945-967.

Ilustraciones

Dibujo 1. Motivo heráldico de la cartela de las jácenas.

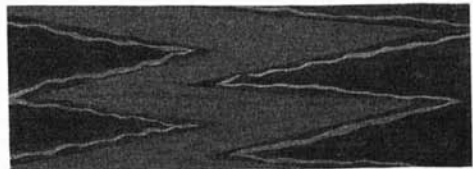

Dibujo 2. Motivo vegetal en círculo concéntrico de las cartelas que flanquean la cartela con escudo.

Dibujo 4. Motivo en zigzag bicolor que domina el artesanado de Sant Pere i Sant Bernat.

Dibujo 3. Calco de la decoración de los espacios entre cartelas en la parte inferior de las jácenas.

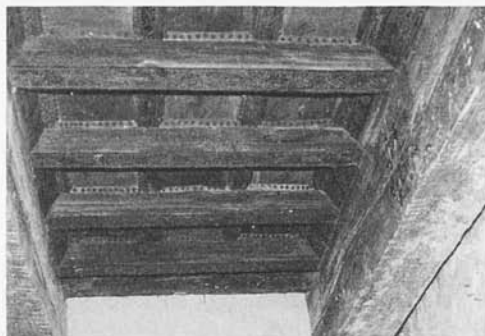

Foto 1. Vista parcial del artesonado *in situ* de Sant Gaietà 5.

Foto 2. Vista parcial del artesonado con la disposición de las cartelas (Sant Gaietà 5).

Foto 3. Detalle de la decoración de las barras de Aragón y su disposición en las jácenas (Sant Gaietà 5).

Foto 4. Casetones con decoración en damero de colores azul y rojo (Sant Gaietà 5).

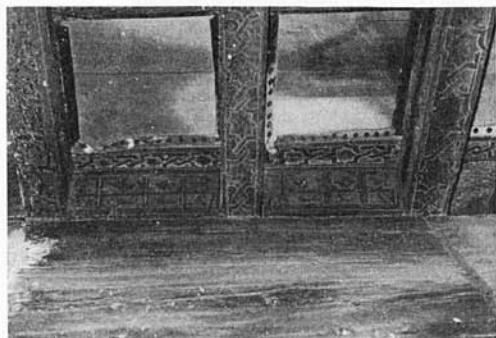
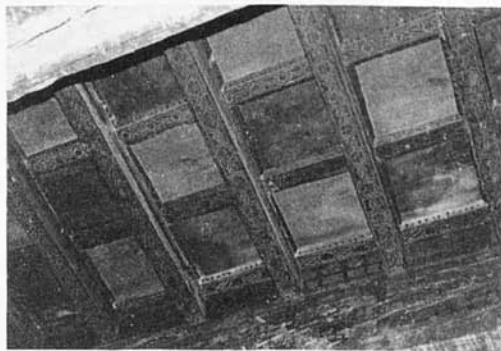

Foto 5. Detalle de los motivos de alafias y estrellas de referencia mudéjar (Sant Gaietà 5).

Foto 6. Cartela del motivo heráldico con cerco de lazo imbricado (Sant Gaietà 5).

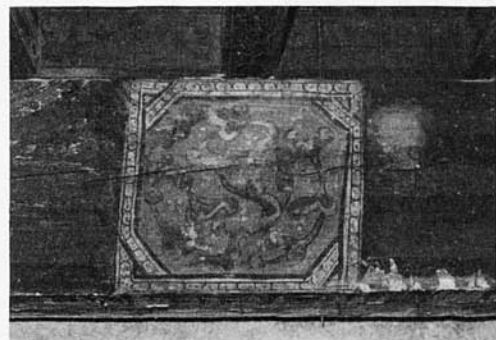
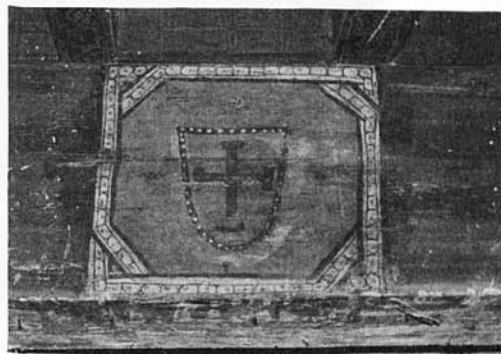

Foto 7. Cartela con motivo vegetal de medias flores de argamula en espiral (Sant Gaietà 5).

Foto 8. Detalle de la decoración inferior de las jácenas (Sant Gaietà 5).

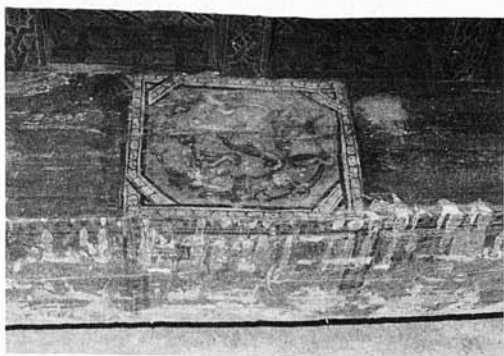

Foto 9. Detalle inconcluso de la techumbre tocante a la pared (Sant Gaietà 5).

Foto 10. Remate de la dovela de una puerta que señala la altura original de la sala (Sant Gaietà 5).

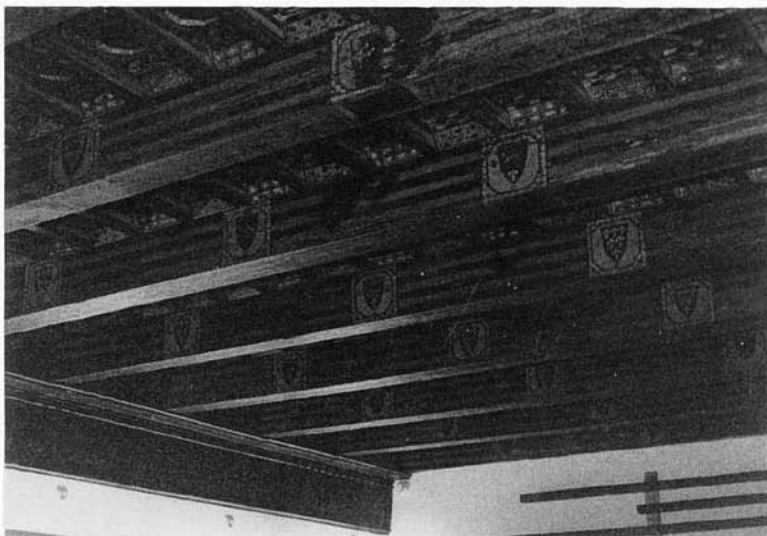

Foto 11. Artesonado de Pont i Vic expuesto en el Museu de Mallorca.

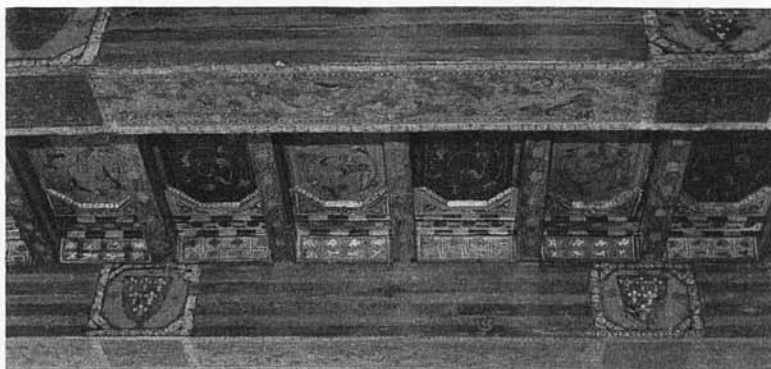

Foto 12. Detalles de la decoración (Pont i Vic).

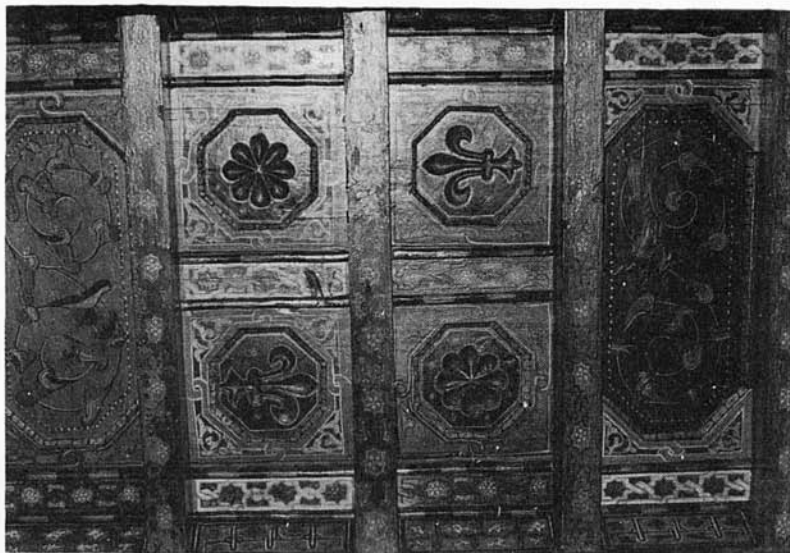

Foto 13. Casetones con rebajados en la madera (Pont i Vic)

Foto 14. Decoración de las jácenas con motivos heráldicos (Pont i Vic)

Foto 15. Artesonado mudéjar expuesto en la Fundación Bartolomé March de la calle Conquistador de Palma.

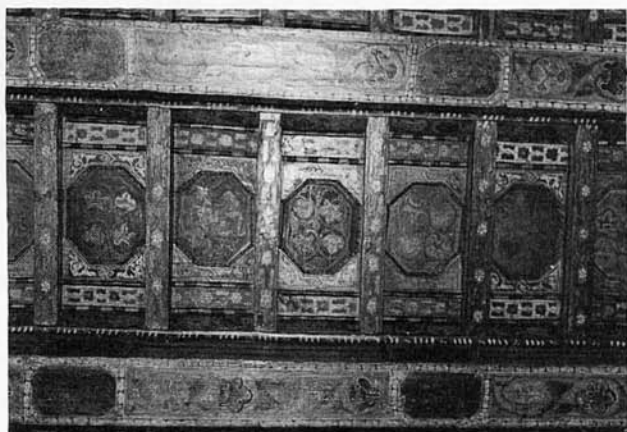

Foto 16. Detalle del trabajo de los casetones (Fundación B. March).

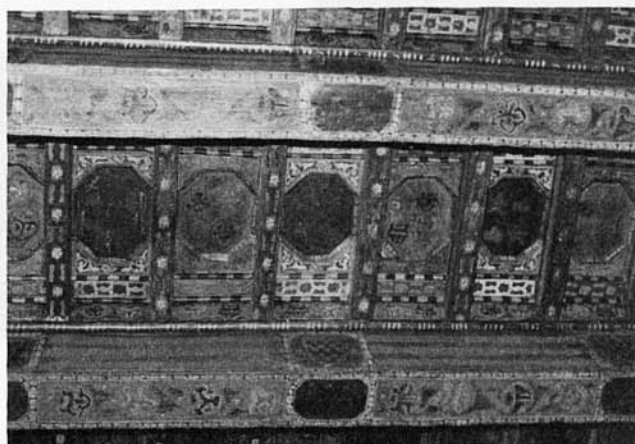

Foto 17. Detalle de la decoración de las jácenas (Fundación B. March).

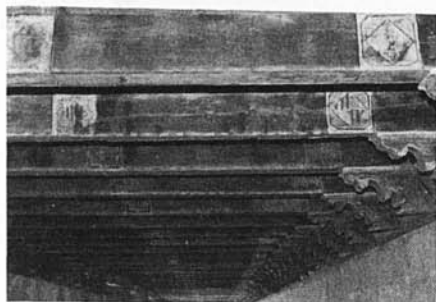
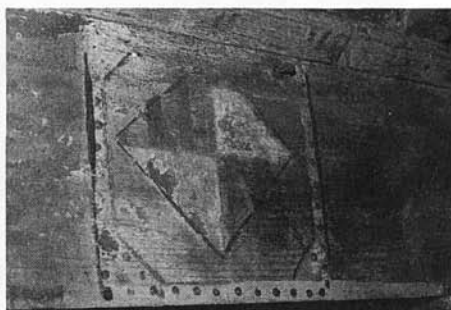
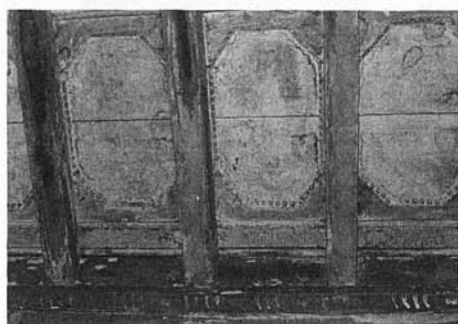

Foto 18. Vista parcial del artesanado del claustro de San Francisco in situ

Foto 19. Motivo heráldico del mismo taller que Sant Gaietà (claustro de San Francisco)

q

o

Foto 22. Motivos estrellados similares a los de Sant Gaietà (claustro de San Francisco)

Foto 23. Decoración de escritura árabe (claustro de San Francisco)

Foto 24. Escudo cuatribarrado en cartela de doble cerco estrellado (claustro de San Francisco)

Foto 25. Hojas de parra envueltas por volutas (claustro de San Francisco)

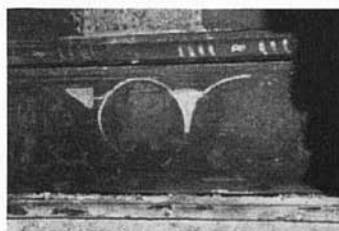

Foto 26. Escudo de Mallorca (claustro de San Francisco)

Foto 27. Detalle de las jácenas de la techumbre de Sant Pere i Sant Bernat 3

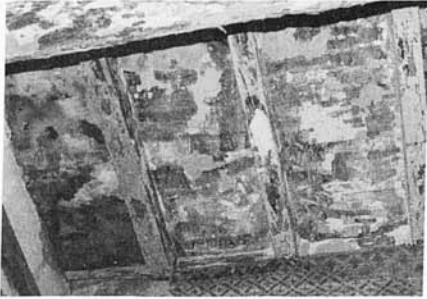

Foto 28. Decoración de los casetones (Sant Pere i Sant Bernat 3)

Foto 29. Motivo en zigzag bicolor (Sant Pere i Sant Bernat 3)

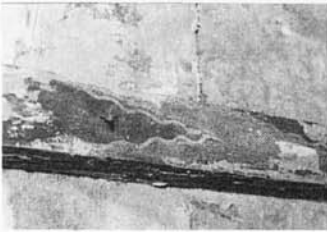

Foto 30. Traviesa (Sant Pere i Sant Bernat 3)

La desaparició a causa de l'incendi que anorrea el dipòsit de la Conselleria de Cultura, el gener de 2007, de l'enteixinat estudiat, fa que dit treball sigui l'única referència documental i gràfica d'aquest bell exemplar de sostre que s'ha conservat. En tractar-se d'una de les pèrdues més importants del nostre patrimoni cultural consideram imprescindible la publicació de l'informe pericial que justificà, al seu dia, l'adquisició de tan important bé patrimonial, acció feta conjuntament pel Ministeri de Cultura i el Govern de les Illes Balears.[Nota del consell de redacció del BSAL].

Una possible pedra armera d'origen gremial

MARGALIDA BERNAT I ROCA

Nos veem que la aguila, per so car es rey de les aus, que vola pus alt que les altres aus.

RAMON LLULL: *Llibre de Contemplació en Déu*

Després de més de cinc-cents anys d'existència en el Regne de Mallorca, amb els decrets de 20 de gener de 1834 i 6 de desembre de 1836, se surprimiren el que a l'època ja es denominavens gremis.¹ Aquesta abolicció suposà que la major part del seu patrimoni –béns immobles i mobles, així com els fons documentals– es dispersàs, es perdès o, simplement, fos destruït.²

D'entre els béns immobles que poguessin posseir, l'element capdal eren les Botigues o Sales de l'Ofici i tots els col·legis de menestrals procuraren tenir-ne una. Es tractava de la seu on es reunien,³ presidits pel regiment de l'ofici, per discutir i dilucidar les qüestions que els eren pròpies o que els inquietaven, a la vegada que s'hi tenia cura generalment de l'arxiu amb els llibres d'ordinacions, d'encartaments i d'examens, registres de fiscalitat interna, capbreus, ...⁴

¹ Durant l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna fins a les darreries del segle XVII, els noms més habituals eren el d'Ofici o Col·legi, mentres que el mot Gremi es propi del segle XVIII, moment en què es generalitzà.

² M. BERNAT I ROCA: "Sense un mot de despedida. L'abolicció dels Gremis (Ciutat de Mallorca, 1836)", Actes del III Congrés *El Nostre Patrimoni Cultural: El Patrimoni tudat (1836 – 1994)*, Palma, 1995, 223-236.

³ En el seu defecte, ho feien a les capelles de les corresponents confraries o altres dependències d'eglésies i convents (porteries, refectoris, ...)

⁴ Part d'aquesta documentació, si bé se'n perdé molta, s'ha conservada. Un bon número de còdex es troben a l'Arxiu del Regne de Mallorca (A. MUT CALAFELL: *Gran Enciclopèdia de Mallorca* / 6, 326 –

Quan l'extinció, algunes d'aquestes botigues es trobaven hipotecades o ja s'havien venudes a causa de no pocs problemes econòmics.⁵ En qualsevol cas, acabaren majoritàriament en mans de gentes alienes als gremis i d'elles se'n feu desaparèixer qualsevol senyal que recordàs la pertinença a un col·legi de menestrals.

No es tractava només d'una decisió particular dels nous propietaris, sinó que era una de les condicions que sovint se'ls imposava. I, a vegades, aquesta condició apareixia de forma molt explícita. Tal és el cas de la Botiga dels Marxandos i a l'expedient d'extinció hi consta taxativament que:

*el comprador deberá arrancar todo escudo de armas que exista en la fachada de dichas casas o en las piezas interiores de las mismas.*⁶

D'aquesta manera, els vells símbols gremials deixaren de campejar en edificis civils per veure's reclosos a alguns de religiosos, com ara és el cas, a tall d'exemple, de l'escut del Col·legi de Picapedrers i el dels Sabaters, encara visibles en una de les façanes laterals de l'església parroquial de Santa Eulalia, així com l'escut dels Argenters, a l'interior, per esser el temple on aquests oficis tengueren les seves respectives capelles i el vas dels confreres.⁷ O també se'ls pot trobar reduïts a antigues xilografies.⁸

En aquest context d'anihilament, un dels gremis que manco rastre material ha deixat és el Col·legi dels Teixidors de Lli, fins el punt de què ni tan sols s'ha localitzat el seu expedient d'extinció. Aquests menestrals tenien la seva Sala al carrer d'En Morey, de Palma, a devora del que seria la desapareguda Imprenta Guasp (1576 – 1958), i a l'indret no en queda cap memòria visible. D'aquí la especial rellevància que pugui tenir, malgrat el seu caràcter tal volta anedòctic, la possible identificació del que pugui esser el darrer testimoni d'aquesta Sala de l'Ofici.

327), juntament amb altres llibres i lligalls i n'hi ha a l'Arxiu Municipal de Palma, a l'Arxiu Diocesà de Mallorca i a l'Arxiu Capitular de la Seu. Això sense comptar la que es pugui trobar en mans privades.

⁵ E. BEJARANO GALDINO: "La incidencia de los tributos extraordinarios en los censales y la influencia de éstos en la decadencia gremial", Actes de les VI Jornades d'Estudis Històrics Locals: Fiscalitat Estatal i hisenda local (segles XVI-XIX): Funcionament i repercussions socials, Palma 1998, 9-36.

⁶ AMP (Arxiu Municipal de Palma), Caixa 936, Lligall III – f. 27.

⁷ [R. CALDENTY CANTALLOPS]: *Santa Eulalia. La Parroquia más antigua de Palma. Breve noticia histórico-artística*, Palma, 1979.

⁸ M. FORTESA / M. GAMBÚS: "Oficis, Gremis i Confraries a la tradició xilogràfica mallorquina", Actes del V Congrés *El Nostre Patrimoni: El Patrimoni menor*, Palma, 1999, 263-272.

Conservat en el Museu de Mallorca, es té un fragment arquitectònic consistent en un mitjà de marès fort, no massa ben escairat ni d'excessiva grandària (A: 30 cm x L: 57 cm x 16 cm), amb la representació del que s'ha identificat com a una àguila coronada amb les ales desplegades, tipificada com a heràldica i de factura no massa acurada (NIG 28.039).

La figura, en alt relleu i el cap en escorç, no està ben centrada a la peça, sinó que s'apropa a l'esquerra de l'espectador, encara que s'hi es troba ben encaixada sense deixar marges ni per alt ni per baix. Passà al Museu de Mallorca, arran de la seva creació l'any 1961, com a part dels fons de l'antic *Museo Provincial de Bellas Artes* i no en consta la seva procedència.

Aguila heràldica – Museu de Mallorca, NIG 28.039

Hi ha, emperò, la possibilitat de sobre'n l'origen, gràcies a un breu ex cursus en un article aparegut al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Jaime Luís Ramonell hi

publicà el que ell mateix definí com a *suscinta reseña histórica* dels gremis de Mallorca, cosa que fa en poc més o manco vuit planes.

El cas és que, a l'apartat que dedicà al Gremi de Teixidors de Lli i tot recordant la ubicació de la sala o botiga, a peu de pàgina anotà:

En nuestro Museo conservamos una especie de mochuelo tallado en piedra que, según informes, procede de la sala de este gremio.

No se sap si es trobava a l'interior o a l'exterior. Amb tot, a partir l'estat de conservació –que es presenta regular– i l'absència de marques de degradació atmosfèrica, és probable una ubicació en un lloc sí més no aixoplugat. S'ignora igualment si anava acompanyada d'altres elements que ocupassin altres blocs. Una circumstància possible, ja que la corona i l'urpa dreta es mostren no se sap si escapollades o incompletes, acabant just en els cantells.

El que l'autor esmentat descriu com a *una especie de mochuelo* bé pot ésser una àguila, donada la rudesia de la talla, i s'ha de tenir present que aquest au figurava a l'escut propi del Col·legi de Teixidors de Lli, si bé en la variant d'àguila bicéfala o imperial. Per a B. Quetglas,¹⁰ es donaren dues fórmules per aquest emblema. Una, segons J. Binimelis, consistent en

un pinta de teler agontat per un àguila imperial explayada, de dos caps en camp d'or.

L'altra descripció s'atribueix a fra Lladó i es diu que constava de

un pinta de teler sobre una àguila imperial de dos caps explayada en camp d'or.

⁹

J. L. RAMONELL: "Los Gremios de Mallorca", *BSAL*, I, Palma, 1885, Núm. 3: febrer, 3-5; març, 4-6; abril, 2-4.

¹⁰

B. QUETGLAS GAYÀ: *Los Gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios de Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*, Palma, 1939, 220.

Pel que fa a la primera, s'hi veu una corona per cada cap. La segona, en canvi, du una corona única.

El fet d'esser una àguila de dos caps podria interpretar-se com a un argument per invalidar l'atribució, però se'n poden esgrimir alguns altres de caràcter més favorable.

Fora del Col·legi de Paraires, el major ofici tèxtil de Mallorca, de l'Edat Mitjana fins el segle XVII, era el dels teixidors de llana¹¹ amb col·legi i confraria ben diferenciats dels teixidors de lli. Però no es pot passar per alt el fet que, en un primer període d'existència dels col·legis menestrals a l'illa,¹² uns i altres formaren un cos únic. I com a tal funcionaren fins el 3 de desembre de 1404, moment en què els teixidors de lli conseguiren separar-se dels de llana.¹³

Aquesta separació no es va fer sense greus entrebancs i les primeres ordinacions específiques no semblen comparèixer fins 1437,¹⁴ havent-n'hi unes altres a 1473.¹⁵ Tot això en un marc en el sí del qual els teixidors de lli no eren, ni molt menys, un col·lectiu nombrós: 30 a 1478; 19 a 1483 i 59 a 1512 enfront dels 69, 95 i 92 teixidors de llana en els mateixos anys.¹⁶

¹¹ M. BERNAT I ROCA: *Els «III mesters de la llana»: Paraires, Teixidors de Llana i Tintorers a Ciutat de Mallorca (segles XIV – XVII)*, Palma, 1995, 76 i 120.

¹² M. BERNAT I ROCA: “«Sens licència de Mostaçaf». Hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del Segle XIII (1230-1300)”, *Actes de les XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la Dinastia Primitiva*, Palma, 1998, 291 – 311.

M. BERNAT I ROCA: “Els inicis dels oficis menestrals: els paraires i els teixidors de llana (Ciutat de Mallorca, segle XIII)”, *Organització del treball preindustrial: Confraries i Oficis*, Barcelona, 2000, 41-54.

M. BERNAT I ROCA: “Entorn a l'organització dels menestrals a la Mallorca del segle XIV”, *BSAL*, 58, Palma, 2002, 93 – 114.

En cap de les fonts documentals emprades per aquest tres estudis es fa esment d'una diferenciació entre teixidors de llana i teixidors de lli, ni tan sols d'una especilització.

¹³ BERNAT : *Els «III mesters de la llana»: ...*, 82.

¹⁴ ARM (Arxiu del Regne de Mallorca), Suplicacions 35. Font localitzada per R. Ramon Rosselló Vaquer.

¹⁵ A. PONS: *Ordinacions Gremials i altres Capitols de Mallorca (Segles XIV - XV)*, Ciutat de Mallorca, 1930, 195 – 197.

¹⁶ Maria BARCELÓ CRESPI: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, 1988, 166 , 170 i 173.

El Col·legi de Teixidors de Llana lluïa una àguila en el seu escut gremial, d'un sol cap i coronada. Retornant a la informació que facilita B. Quetglas,¹⁷ aquest emblema també tenia dues variants. La que es diu recollida de J. Binimelis, era

*una aguil a explaiada i coronada agontant dos escuts petits
amb les barres d'Aragó.*

La que es dóna procedent de fra Lladó mostrava

un àguila coronada damunt un pinta i una llansadora.

L'ús dels dos escuts barrats d'Aragó podria relacionar-se amb un cert privilegi reial –compartit amb ferrers, sabaters i sastres– que, segons notícia de 1591, els atorgava el dret a tenir cura de *certs anells o sellos ab les armes reals*, favor que remuntaven a temps immemorial,¹⁸ que era tant com dir des del regnat de Jaume I.¹⁹

Per tant, no seria estrany que, en uns primers anys immediats a la segregació, els teixidors de lli haguessin conservada l'àguila coronada d'un sol cap, abans d'adoptar la bicéfala. El canvi respondria a la regla de què no es podien tenir unes armes que ja empràs un altre, cercant-se d'aquesta manera la diferenciació. Hi contribuï també, amb el temps, a una emblemàtica pròpia el desplaçament del pinte de teler des de les urpes cap el cos, obviant-se els escuts d'Aragó i la llançadora.

El fet d'haver introduït l'àguila bicéfala permet atribuir a la peça del Museu de Mallorca un cronologia del segle XV i o dels primers anys del segle XVI, encara que només sigui a tall d'hipòtesi, tota vegada que no es compta amb cap element de datació directa.

L'elecció de l'àguila bicéfala probablement s'ha de relacionar amb la proclamació com a emperador de Carles I a 1519, moment en què aquesta figura es va difondre amb

¹⁷ QUETGLAS: *Los Gremios de Mallorca*, 216.

¹⁸ ARM – LR (Lletres Reials) 91 – ff. 294 – 323.. Veure f. 394.

¹⁹ S'ha de fer constar que, per ara, no es té cap dada concreta de l'existència d'organització dels menestrals a Mallorca abans de 1276, trobant-se probablement la inspecció de la seva feina en mans del mostassaf, documentat com a *mostalafie* en una referència de 1273 (A. SANTAMARIA: *Ejecutoria del Reino de Mallorca, 1230 – 1343*, Palma, 1990, 600: Doc. 16; BERNAT: "«Sens licència de mostassaf», passim)

amplitud dins de l'heràldica hispana en general.²⁰ Ara bé, en el context de l'heràldica catalana dels segle XVI, aquest tipus d'àguila era vist com a una monstrositat al no correspondre's amb cap animal fantàstic dels acceptats, malgrat esser present en terres catalanoaragoneses des de temps enrera en escuts com el dels comtes de Pallars i altres.²¹

L'ús imperial no va fer més que contribuir a tenir-la com a un símbol rebutjable, si bé sembla que no n'impedí l'adopció per part del novell Col·legi de Teixidors de Lli de Mallorca. Això, simultàniament, obliga a pensar en uns moments anteriors a l'entrebanc de les Germanies (1521 – 1523), després de les quals quedaren tan malmesos tots els col·legis de menestrals pel seu paper en elles i la consegüent repressió a la qual se'ls va sotmetre. S'ha de tenir en compte que, de les activitats tèxtils i dins del conjunt de més de mil encausats a Ciutat de Mallorca, els teixidors de lli varen esser 31 -la major part d'ells-, enfront dels 76 teixidors de llana i els 192 paraires.²²

Altres col·legis de menestrals també se serviren d'aus en els seus emblemes, curiosament els altres tres que, a més dels teixidors de llana, al·legaven el tenir cura de segells amb les armes reials. Però no pareix factible que la pedra armera en qüestió se'ls pugui atribuir. Un d'aquest oficis era el privilegiat Col·legi de Ferrers que exhibia

*un gall d'or (o una àguila?) damunt una encruya de ferro
entre un martell i unes tenalles en camp blau.*²³

Un altre era el també privilegiat Col·legi de Sastres i Calceters amb

dos lleons rampants agontant unes estidores en camp blau

²⁰ E. DE LA TORRE GARCÍA: "Los Austrias y el poder: la imagen en el siglo XVII", *Historia y Comunicación Social*, 5, 2000, 13 – 29.

²¹ M. DE RIQUER: *Heràldica Catalana des de l'any 1150 fins el 1550 / I*, Barcelona, 1983, 234 – 239.

²² El recompte s'ha fet a partir de:
J. Mª QUADRADO: *Informacions judicials sobre'ls adictes a la Germania en la Ciutat e Illa de Mallorca. Penas de cos e d'haver a ells imposades apres la reducció de 1523*, Ciutat de Mallorca, 1896.

²³ QUETGLAS: *Los Gremios en Mallorca*, 131 – 132.

que, a vegades, es posava sobre un àguila d'ales desplegadas²⁴ com a tenant,²⁵ però amb la diferència de mirar anormalment de front i no cap a la dreta com la dels teixidors de llana, a més de tenir les potes juntes.

Un tercer és el no menys privilegiat Col·legi de Sabaters que es representava per

*un tayador entre dues alenes, sobre un àguila imperial de dos caps explayada.*²⁶

S'ha de dir, emperò, que en altres ocasions el seu emblema es reduïa només a *una forma de sabata*, descripció que no s'ajusta del tot a la realitat, ja que la figura que campeja a l'emblema sembla més aviat un borceguí. En tots el casos, qualsevol sigui l'au, es troba coronada.

Com es veu, resulta poc convincent la relació amb la peça que es tracta i aquests altres oficis, tant i més si es té en compte la situació de les respectives Sales o Botigues. Els ferrers es reunien a la transformada Capella de Sant Andreu, en el que ara és l'Ajuntament de Palma, els sastres i calceters tenien la seva seu en el que era el carrer de la Porteria de Sant Domingo –convent desaparegut–, actual carrer de Palau Reial, mentre que els teixidors de llana la tenien a la Plaça del Mercat, a l'emplaçament que ara poc més o manco ocupa l'edifici modernista de Can Casasayas.

Tot junt fa que la identificació d'un mussol proposada per Jaime Luís Ramonell no se substenti. A més a més del que ja s'ha dit, s'hi pot afegir que, entre les figures naturals, és un animal no massa heràldic. Quan apareix, se'l presenta amb el cap de front i es diferencia de les òlibes –formalment semblants i amb possibilitats de confusió– perquè aquestes només s'aguanten sobre una cama. Ni un ni l'altra mostren les ales obertes, ni tenen les potes separades, ni se'ls veu la coa.

Amb les dades vistes fins ara, sembla plausible sostenir que l'au es correspon amb una àguila, així com també pot ésser acceptable la procedència que es proposa. La pedra armera es degué arrabassar de lloc en compliment de les ordres de fer desaparèixer tot rastre de les organitzacions de menestrals i fer-les oblidar.

²⁴ QUETGLAS: *Los Gremios en Mallorca*, 206 – 207.

²⁵ Tal és el cas de l'emblema d'aquest ofici que es troba als peus de l'estàtua de pedra de Sant Francesc, a la part dreta del portal major de l'església del convent del mateix nom.

²⁶ QUETGLAS: *Los Gremios en Mallorca*, 247.

Com a demostració de l'eficàcia de la mesura, com fa ben palès l'article aparegut a 1885 –escasament 59 anys més tard del decret definitiu d'abolició dels gremis–, ja se n'havia perdut el record, sinó de la procedència, sí el de quin era l'animal emblemàtic dels teixidors, ja fossin de llana o de lli.

Un nou punt desfavorable es pot veure en l'expressió *nuestro Museo* emprada pel mestre d'escola Jaime Luís Ramonell (Sampol), interpretable com a una al·lusió al Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana, institució de la qual en fou president,²⁷ més que al *Museo Provincial de Bellas Artes*. Ara bé, el Museu de la SAL s'ha de descartar, tota vegada que al primer catàleg que es feu dels seus béns, cap a 1881, no hi ha cap referència a una peça d'aquestes característiques.²⁸

Tant se val. D'esser certa la identificació que es proposa de l'águila –el suposat mussol–, com a emblema pertanyent al Col·legi de Teixidors de Lli vendria a engrossar el catàleg d'heràldica del Museu de Mallorca on es recullen altres pedres armeres d'origen gremial procedents d'indrets avui en dia disortadament també desapareguts.²⁹

Primavera de 2007

²⁷ G. ROSSELLÓ BORDOY: "La reconstrucció del llibre de socis", *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura / II*, Palma, 2004, 83.

²⁸ G. ROSSELLÓ BORDOY: "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura / I*, Palma, 2003, 23 – 92.

²⁹ M. DE QUIROGA CONRADO: *Catàlegs del Museu de Mallorca: Patrimoni Heràldic*, Palma, 2007, 22 – 23: Emblema del Gremi de Ferrers; 5 – 9: Emblemes del Gremi de Carnissers. Aquests dos darrers en exposició permanent. Veure: [G. ROSSELLÓ BORDOY]: *Catálogo. Museo de Mallorca. Salas de Arte Medieval*, Madrid, 1976, 57 + lám.

RESUMEN

Propuesta de identificación de un posible emblema gremial atribuible al Colegio de Tejedores de Lino de Ciutat de Mallorca.

ABSTRACT

Offer of identification of a possible trade-union emblem attributable to Trade Weaver's Linen of Ciutat de Mallorca.

Documentación feudal y arqueología andalusí: el caso de Mallorca.

G. ROSSELLÓ BORDOY

Ante la evidente escasez de fuentes escritas que permitan incidir en el conocimiento del Islam en las Islas Orientales de al-Andalus, el estudioso, necesariamente, ha tenido que habilitar nuevas estrategias investigadoras. Buena prueba de ello han sido los resultados obtenidos al entrar de lleno en el análisis de la documentación de época feudal generada en Mallorca a raíz de la reintegración al mundo cristiano de dichas islas. Metodología alternativa que ha hecho posible, con garantías de éxito, paliar tal parquedad de información.

Técnica que no solamente ha servido como complemento del conocimiento arqueológico de Mallorca islámica, sino también que ha permitido fundamentar algunos aspectos históricos, planteados como posibles hipótesis, de las restantes islas (Ibiza, Menorca y Formentera) que en su día conformaron este conjunto insular en íntimo contacto con al-Andalus peninsular.

Las fuentes escritas generadas a raíz de la conquista de 1229 pueden ser literarias o estrictamente documentales. Entre las primeras cabe contar con la Crónica Real o *Llibre dels fets*, atribuida al propio monarca, más las crónicas, tardías, de Bernat Desclot, Ramon Muntaner y Pere IV el Ceremonioso,¹ incluyendo también unas breves puntualizaciones obtenidas de la anónima *Crónica Latina de los Reyes de Castilla*.²

Siempre a partir de las cuatro grandes crónicas antes citadas, la historiografía clásica tanto catalana como mallorquina: *Cròniques de Espanya* de Pere Miquel Carbonell,³ entre las primeras y entre las segundas las de Binimelis, Dameto, Mut y Alemany,⁴ ha basado sus investigaciones sobre el pasado islámico de las Islas, dejando de lado las fuentes árabes que, precisamente no se caracterizan por su abundancia.

No se puede obviar la existencia anterior de las fuentes pisanas, la más literaria de todas las reseñadas y a la vez la más fiable desde el punto de vista arqueológico que a partir del *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*⁵ junto con la versión abreviada en

¹ Ferran SOLDEVILA: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1983.

² Mª Desamparados CABANES PECOURT: *Crónica Latina de los reyes de Castilla*, Zaragoza, 1985.

³ Pere Miquel CARBONELL: *Cròniques de Espanya*, Barcelona, 1997, 2 vols.

⁴ Joaquín Mª Bover; Miguel Moragues: *Historia general del Reino de Mallorca*, Palma, 1840, 3 vols.

⁵ Carlo CALISSE (ed.): *Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus. Poema della guerra balearica secondo il cod. Pisano Roncioni aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari*, Roma, 1904.

Mireia MULET MAS (trad.): *Liber maiolichinus*, Palma, 1991.

Jaime JUAN CASTELLÓ: *Lorenzo Veronés. La Guerra de Mallorca en ocho libros*, Barcelona, 1996.

prosa conocida como *Gesta triumphalis*⁶ complementan un espacio (fines del siglo XI e inicios del XII) de singular interés para la historia de la taifa independiente de las Islas Orientales.

De manera indirecta la relación de la conquista de Almería y Tortosa, también anónima, aporta alguna leve indicación sobre el tema, así como las sagas nórdicas que se refieren al paso de Sigurd por Formentera a lo largo de su singladura hacia Tierra Santa con motivo de la tercera cruzada.

Todas ellas ofrecen al historiador el punto de vista del conquistador, aunque sea axiomático que fueron siempre los vencedores los que la escribieron.

Mayor fiabilidad merece la documentación generada por las cancillerías real y señoriales a la hora del reparto del botín. Repartir un bien siempre ha sido conflictivo y en una empresa como la catalano-aragonesa de 1229, magistralmente definida por Álvaro Santamaría Aránz, como una empresa por acciones, esta circunstancia alcanzó grados de alta intensidad. Tal puntualización es exacta pues cada uno de los participantes, de acuerdo con su aportación personal, recibió la debida recompensa.

En este campo podemos contar con dos documentos excepcionales: el *Llibre del Rei* o *Llibre del Repartiment* de Mallorca, conformado en 1232, después de la toma de Madína Mayúrqa⁷ y el *Memoriale Divisionis*⁸ o acuerdo entre los magnates que en 1235 al ocupar la isla de Ibiza se repartieron el correspondiente botín. Para Menorca, caída en manos cristianas el año 1284, no hay constancia de su reparto y si hubo tal hecho no ha llegado hasta nosotros constancia escrita del mismo.

El *Repartiment* es un verdadero catastro, el más antiguo conocido, que recoge con fidelidad el estado físico de las propiedades rurales mallorquinas que cupieron en suerte al monarca, sin referencia a los sectores que fueron otorgados a los restantes magnates que aportaron su apoyo a la conquista, mientras que el *Memoriale* ibicenco, registro de una empresa señorial sin participación de la Corona, abarca el panorama íntegro de la Isla.

Si la cancillería real cuidó del registro puntual y minucioso de las propiedades pertenecientes al Rey, que a su vez las repartió entre los hombres de su mesnada, hay constancia similar gracias a la conservación de la *Remenbrança de tot quant a lo senyor do*

⁶ Mireia MULET MAS Trad.): *Gesta Triumphalia per pisanos facta*, BSAL, 49, Palma, 1993, 27-36.

⁷ P. de BOFARULL: "Repartimientos de los Reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña", CODOINACA, XI, Barcelona, 1856.

Jaime BUSQUETS MULET "El código latinoarábigo del Repartimiento de Mallorca (Parte latina), BSAL, XXX, Palma, 1952, 708-758.

Jaime BUSQUETS MULET "El código latinoarábigo del Repartimiento de Mallorca (Texto árabe), *Homenaje a Millás Vallicrosa*, Barcelona, 1954, I, 243-300.

Ricard SOTO COMPANY: *Còdex català del llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma, 1984.

G. ROSSELLÓ BORDOY: edición facsímil del código latinoarábigo y del código catalán en prensa.

⁸ Miguel CRUZ HERNÁNDEZ: "Topografía árabe de la isla de Ibiza a comienzos del siglo XIII según el *Memoriale divisionis*", en *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*, Córdoba, 1990, 65-94.

Nuno en la Isla de Mayorcas.⁹ Tal documento no es, en estricta justicia, un repartiment, pues no incluye la nómina de los beneficiarios. Tan sólo es una relación estricta de las propiedades, junto con su extensión, que cupieron en suerte a Nunyo Sanç, señor del Rossellón y segundo magnate en la participación en la empresa y persona de estrecha confianza de Jaime I.

Cabe pensar que las curias señoriales de los restantes participantes (Obispo de Barcelona, Conde de Empúries, Vizconde de Bearn) generaron documentos similares, aunque de ellos no se tenga constancia.

Del que fuera señor de Mallorca, Pedro, infante de Portugal, al ser mesnadero real, recibió directamente del monarca los territorios asignados a cambio de su participación, mientras que los hombres a él adscritos fueron también favorecidos por el propio Jaime I. La azarosa y complicada relación entre el infante y el rey no augura la posibilidad de que el primero organizara su propia cancellería, hecho que si pudieron hacer los restantes magnates, aunque los registros de sus respectivas curias no hayan llegado a nosotros.

Tales catastros generaron documentación auxiliar a la hora de repartir los bienes asignados entre los mesnaderos de cada uno de los grandes magnates.

Las circunstancias históricas de la isla de Mallorca desembocaron en una ulterior reversión de las propiedades señoriales a manos reales, excepto el obispo de Barcelona que mantuvo con firmeza sus pertenencias hasta el *Pariatge* de 1323 que no supuso reversión sino acuerdo entre el poder eclesiástico y el poder real.

De este modo la documentación generada después de la conquista y recogida en el *Manuale Civitatis et partis foraneis* o *Escrivania de Cartes Reials* recoge a lo largo de los siglos XIII y XIV las vicisitudes y cambios de propiedad a más de otras circunstancias no sólo de las propiedades que conformaron la parte real, sino de aquellas que, al paso de los años, revirtieron al monarca. Así el *Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments fets per D. Nuno Sanç de la seva porció*¹⁰ o el Memorial o *Capbreu de çó que fou del noble Gastó de Bearn e és a Sóller, Cànarossa é el terme de la ciutat y illa de Mallorca*¹¹ nos ilustran sobre la distribución de bienes en el ámbito urbano el primero y en el rural de los territorios asignados al segundo.

Éstas son, en síntesis, las fuentes documentales esenciales. Protocolos notariales posteriores pueden aportar nueva luz al tema, si bien a medida que transcurre el tiempo el recuerdo de la identidad *sarraïnesca* de Mallorca queda diluida, sin embargo la labor de recogida documental realizada por diversos investigadores (Ramon Rosselló Vaquer, Ricard Soto Company, Reis Fontanals Jaumà, Plàcid Pérez ...) ha proporcionado información puntual sobre baños, mezquitas, casas, etc. que en muchos casos ha permitido

⁹ A. MUT CALAFELL; G. ROSELLÓ BORDOY, *Remenbrança de tot quant a lo senyor do Nuno en la Isla de Mayorcas*, Palma, 1993.

¹⁰ E. de K. AGUILÓ: "Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments fets per D. Nuno Sanç de la seva porció", *BSAL*, XIII-XIV, Palma, 1912-1913.

¹¹ J. Mª BOVER.; M. MORAGUES: *Historia General del Reino de Mallorca*, Palma, 1841, II, 1000-1006.

una ubicación exacta de las citadas edificaciones. Que quedaran restos de ellas es otra historia.

La utilización por parte del arqueólogo de este tipo de documentación ha servido para establecer una cartografía hipotética sobre la dispersión edilicia en la ruralía mallorquina y por lo que respecta al núcleo urbano ha hecho posible la delimitación de distritos o barrios en el interior de la ciudad. Barrios siempre concordantes con las propiedades asignadas a los mesnaderos reales que a la larga generaron las parroquias medievales, concepto que sobrepasa con creces el exclusivo valor eclesiástico que hoy presenta el mismo.

Esta topografía de la isla de Mallorca en época islámica ha de servir de pauta para futuras interpretaciones, pues en el momento actual la investigación arqueológica, desde el traspaso de competencias estatales en la materia a la Comunidad Autónoma (1983) se halla por completo paralizada. Esta es una de las dificultades mayores en las que determinadas autonomías, y las Islas Baleares es una de ellas, se hallan inmersas. Amenaza que ha eliminado de raíz la investigación arqueológica de carácter oficial que ha sido sustituida por la falacia de la mal llamada arqueología de gestión. Ésta no es más que una actuación acientífica en beneficio de actividades edilicias en el casco histórico de ciudades antiguas de manera que la información conservada en el subsuelo se dilapida alegremente, pese a contar con todas las apoyaturas legales. La ausencia de programas científicos en el campo de la investigación arqueológica permite que la información secular oculta en el subsuelo de tales ciudades desaparezca con rapidez pues la publicación de memorias de tales actividades brilla por su ausencia.

No es el momento para insistir en ello. Tan sólo quisiera plantear ante los asistentes al Coloquio algunos de los resultados obtenidos a lo largo de mis investigaciones a través de la documentación generada por la curias feudales que actuaron en la Isla de Mallorca.

En primer lugar hay que insistir en la nueva visión de la ciudad islámica. Tanto las crónicas pisanas (*Liber Maiolichinus* y *Gesta Triumphalia*) como la serie de hitos que a través del texto árabe del *Repartiment* permiten delimitar las diferentes zonas en que fue dividida la ciudad han generado una serie de estudios, afortunadamente publicados¹² o en vías de publicación.¹³

Quedan identificados el muro de Malyūn, la muralla de mar, la atarazana real o *porta marina*, determinadas mezquitas y alguna puerta. Pese a la indiscriminada destrucción de elementos urbanos que ha padecido la ciudad quedan en pie la Bāb al-mudī y gran parte del muro malyūn, antigua cerca de la ciudad romana, con aditamentos de época islámica y cristiana, ambos perfectamente restaurados por los servicios técnicos del Ayuntamiento de Palma.

¹² G. ROSSELLÓ BORDOY: "Palma romana. Nuevos enfoques a su problemática", *Symposium de arqueología. Pollentia y la romanización de las Baleares*, Palma, 1983, 141-155.

M. M. RIERA FRAU: *Evolució urbana i topografia de Madina Mayūrqa*, Palma, 1995.

¹³ Maria BARCELÓ CRESPI; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Ciudad de Mallorca. Vivir en una ciudad medieval mediterránea*, Palma de Mallorca, 2006.

No puede afirmarse lo mismo de la almudayna de Gumāra, antigua puerta oriental de la madīna sometida a especulación urbanística ni de los baños árabes aun en manos particulares.

La investigación en el subsuelo de la Almudayna se ha desarrollado en diferentes campañas no siempre realizadas bajo criterios estrictamente arqueológicos, pese a la singularidad de determinados hallazgos, algunos de ellos sometidos aun hoy a las inclemencias del tiempo. En este lugar la publicación de Estaben,¹⁴ militar que pudo recoger los datos sueltos a medida que obras diversas de conservación o reestructuración se realizaban, es fundamental, pese a no formar parte de un plan orgánico de investigación. Otras intervenciones, por motivos extracientíficos, han quedado sin publicar *in extenso*.¹⁵

Investigaciones realizadas en el subsuelo de la antigua Sala Capitular del monasterio de Santa Clara y en el Palacio episcopal han proporcionado estratigrafías aclaratorias de la evolución artesanal de la ciudad. Ambos yacimientos han sido cegados después de la intervención arqueológica. El yacimiento de Santa Clara ha sido publicado en extracto,¹⁶ mientras que en el Palacio Episcopal el paramento interno de la antigua muralla romana, con interesante *grafitto* espontáneo en árabe aun se desconoce el resultado de la investigación. En ambos casos las solicitudes de musealización de ambos yacimientos, manteniendo visibles las estructuras arquitectónicas localizadas no fueron atendidas, desconociéndose el estado final de las mismas.

Los resultados más espectaculares por lo que se refiere a esta cartografía hipotética se han conseguido a través del estudio comparado de las diferentes versiones del *Llibre del Repartiment*. Como he indicado antes se trata del primer catastro establecido en la isla de Mallorca. Existen cinco versiones del mismo: El texto latino arábigo, editado por Busquets en vías de impresión una nueva edición base de mi tesis doctoral; el texto latino del ACA, el texto catalán del ARM más dos versiones latinas inéditas conservadas en ARM y ACdeM.

Salvo el texto latinoarábigo, a mi entender un simple cuaderno de campo, borrador de un original perdido, las copias latinas y la catalana nacen de un documento inicial, también perdido, archivado en la Casa del Temple, del que fueron copiados en diversos momentos los manuscritos existentes de acuerdo con la siguiente cronología:

1232	ARM s/n	Texto latino arábigo. La fecha consta a partir de una anotación en escritura moderna.
1269	ARM 18	Texto catalán. La fecha consta en el colofón del manuscrito.
Fines s. XIII	ARM 19	Texto latino.
1307	ACdeM 3.401	Texto latino. Según consta en el colofón del manuscrito.

¹⁴ FRANCISCO ESTABEN RUIZ: *La Almudaina. Castillo real de la Ciudad de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1975.

¹⁵ GABRIEL PONS I HOMAR; GABRIEL PORCEL GOMILA: "L'Almudaina 88: estudi preliminar de les restes constructives", *BSAL*, 45, Palma, 1989, 57-68.

¹⁶ G. ROSSELLÓ BORDOY: "Excavaciones en la sala capitular del monasterio de Santa Clara de Palma de Mallorca y la cerámica arquitectónica producida en Mallorca durante la Edad media", *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du Vie Congrès de la AIECM, Aix-en-Provence, Aix-en-Provence* 1997, 697-702.

Posterior a 1349.	ACA 26	Texto latino encargado por Pedro IV al reintegrar la Corona de Mallorca a la de Aragón.

* * * * *

El análisis conjunto de las diferentes variantes conservadas ha permitido establecer una amplia serie de planteamientos que a nivel arqueológico permitirán emprender ulteriores investigaciones, a nivel de prospección o de excavación en profundidad, si el triste panorama de la investigación arqueológica en nuestra tierra llegase a cambiar en algún momento.

El planteamiento establecido parte de los siguientes aspectos:

- a.- Red viaria en el interior de la ciudad y localización de elementos arquitectónicos puntuales.
- b.- Red viaria extramuros de la ciudad. Establecida y comparada con el cuadro recogido por al-Idrîsî.
- c.- Edificaciones de carácter especial en el ámbito rural: cúpulas, mezquitas, iglesias tardoantiguas, puertos, necrópolis, acueductos o edificaciones singulares.
- d.- Alquerías donde se celebraron los mercados semanales que las versiones latinas identifican como *villae*.
- e.- Núcleos defensivos: torres, castillos, *husûn*, etc.

A nivel histórico, aunque no arqueológico, la importancia del cotejo de dichas versiones permite establecer un positivo cuadro relacionado con la antroponimia masculina de los musulmanes que detentaban la propiedad en el momento de la conquista, organización clánica o familiar, índices de pervivencia tribal tanto árabe como bereber y de manera muy especial un elenco de carácter socio profesional realmente sugestivo para conocer la implantación en el agro mallorquín de las comunidades islámicas. Estudios dedicados al tema han sido publicados en diferentes ocasiones.¹⁷

La red viaria urbana

En el interior de la ciudad la red viaria queda establecida a partir de una calle mayor, otra que recibe el nombre de la acequia y una tercera con el nombre de la colina. Todas ellas conservadas en la actualidad sin apenas modificaciones en cuanto a trazado. Obvio es decir que no se conserva, salvo el emplazamiento, ningún rastro atribuible a época islámica, aunque los textos repartimentales den a conocer algunos detalles específicos de las mismas

¹⁷ Angel POVEDA SÁNCHEZ: "Repertori de toponímia arabo-musulmana de Mayurca segons la documentació dels Arxius de la Ciutat de Mallorca", *Fontes Rerum Balearium*, III, Palma, 1979-1980, 113.

G. ROSSELLÓ BORDOY: *Escrit sobre la terra. Estudis de toponímia*, Palma, 1994.

MARGALIDA BERNAT ROCA: "Feudalisme i estructura artesanal: de Madîna Mayûrqa a Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 53, Palma, 27-70.

que, obviamente, han desaparecido o se mantienen ocultos, como la acequia o *'ayn al-amîr* que aportaba el agua potable a la ciudad. La palabra que define estos ejes es *sjarî'* y las citas recogidas se expresan de este modo:

šarî' al- kabîr	calle mayor	calle Sindicato
šarî' rabaḍ as- sâqiya	calle del arrabal de la acequia	calle San Miguel
šarî' al- kudyā	calle de la colina	calle Concepción

Existían cuatro cuestras que enlazaban la parte alta de la ciudad con la baja. La palabra usada es *'aqaba*

'aqabat al-madbūh	cuesta del degollado	?
'aqabat Ibn 'Inān	cuesta de Ibn 'Inān	?
'aqabat ibn 'Uṭmān	cuesta de Ibn 'Uṭmān	?
'aqaba miška	cuesta del lucillo	calle dels Oms

Una de éstas, según el texto catalán, era *darrayî* o escalonada. Ahora su ubicación es imposible pues todas las cuestras antiguas conservadas, excepto la calle dels Olms, se hallan escalonadas.

Como complemento a la red viaria urbana cabe contar con el *zuqāq*, que me atrevería a definir como callejones sin salida, si atendemos a la pervivencia de dicha voz en el catalán de Valencia *atzucac* con el mismo significado. Todos ellos han perdido su funcionalidad por cierre o anexión a la propiedad vecina.

RED VIARIA EXTRAMUROS DE LA CIUDAD

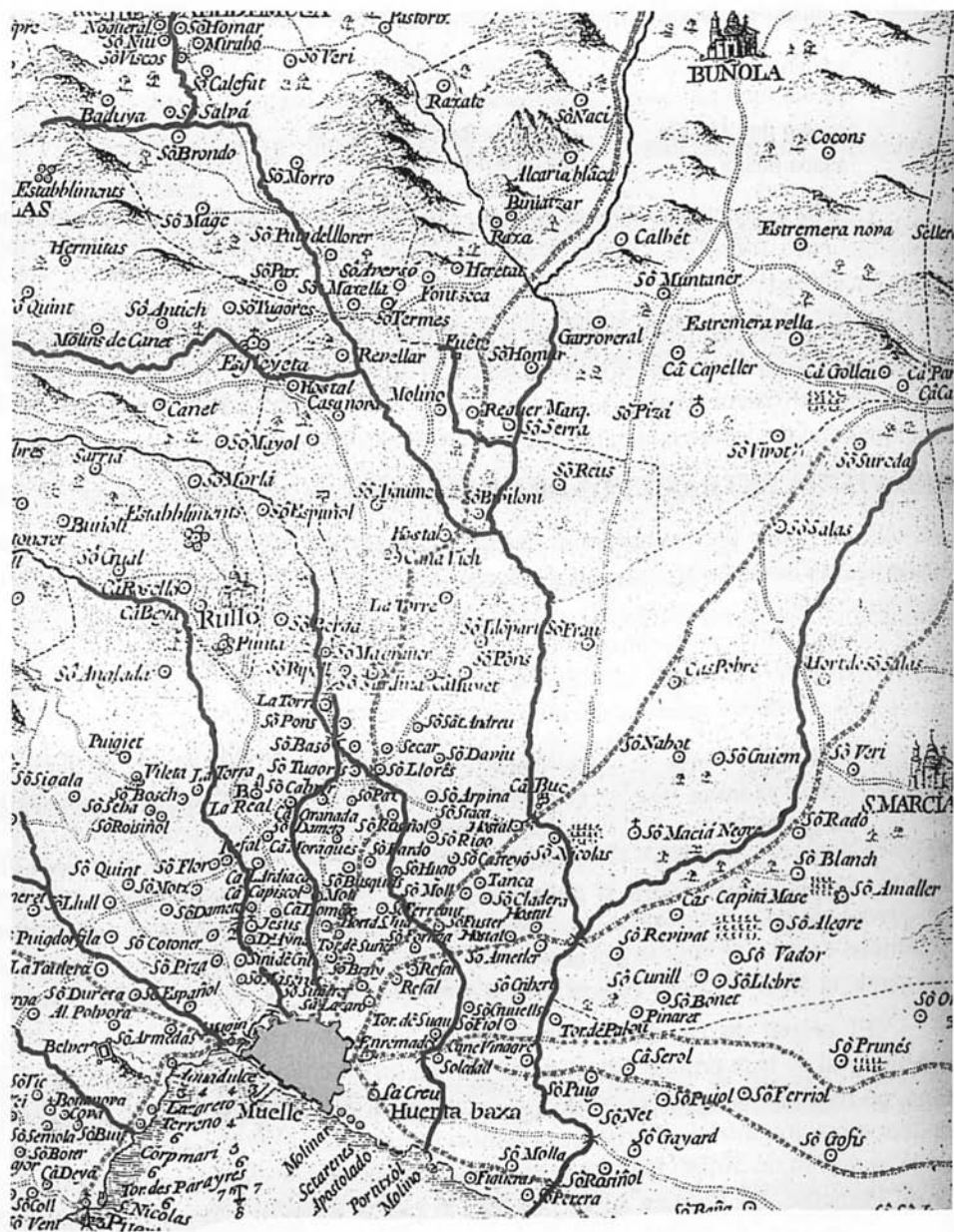
Ésta queda perfectamente documentada gracias al texto árabe del *Repartiment*. La voz utilizada es *maḥayya* que los diccionarios al uso definen como ruta principal, camino grande, en lugar de los habituales *tarîq* (= camino, ruta) o *balat* (pavimento de ladrillos o de losas).

Los caminos rurales así identificados son los que siguen:

Maḥayya al-'arūs	calzada de al-'arūs	camino viejo de Sineu
maḥayya Inkan	calzada de Inca	carretera de Inca
maḥayya šulyar	calzada de Sóller	carretera de Sóller
maḥayya Burt Bin	calzada de Porto Pi	camino viejo de Porto Pi
maḥayya min al-garb	calzada de Poniente	camino viejo de Calvià
maḥayya ...	no consta por rotura del manuscrito. Por su situación en el texto se refiere a al-sjarq	(?)

El origen de las diversas calzadas se encuentra en las diferentes puertas de la medina. Así de la puerta de Bāb al-balad partían los caminos de Inca y Sineu. El camino del Este, no recogido en el texto, tendría su origen en la Bāb Gumāra o puerta del campo según la denominación medieval cristiana mientras que desde la Bāb al-kaḥl cabe buscar el inicio de la maḥayya de Sóller. De la Bāb al-ḡadīd, al Oeste de la cerca, partirían la de Porto Pi y la de Poniente. La primera acceso directo al puerto a escasa distancia de la ciudad, hoy

convertida en calle urbana a través de barrios urbanizados a partir del siglo XIX (El Terreno) y XX (Son Armadans) mientras que la segunda en dirección hacia la pendiente de Santa Eulàlia, al llegar al punto más alto del *coll* se convertiría en un estrecho sendero en dirección a Calvià y Andratx, posesiones que cupieron al obispo de Barcelona. Esta circunstancia queda bien reflejada en el mapa del cardenal Despuig (1784) donde se observa un trazo más simple a partir del lugar indicado. Exactamente ocurre lo mismo con el camino de Sulyar que hasta avanzado el siglo XIX el paso del Coll de Sóller fue una simple vereda.

Siguiendo el mapa citado las diferentes calzadas de Mayūrqa quedan grafiadas en el plano adjunto (líneas punteadas) donde se puede observar el carácter radial de la red viaria que prácticamente se ha mantenido vigente hasta nuestros días.

Destaca la precisión del *Repartiment* en contraposición al esquematismo del texto de al-Idrīsī donde se referencian, únicamente, las distancias entre la medina y los tres huṣūn que recoge bajo los nombres de Alarūn, Bullānsa y Filanits,¹⁸ aunque en este último caso el estado del manuscrito no permite una vocalización exacta que, según el testimonio de la *Remenbrança de Nunyo Sanç* sería Falinis.¹⁹

CONSTRUCCIONES SINGULARES EN LOS ALFOCES DE LA CIUDAD

Una de las informaciones que no podrá ser comprobada nunca es la dispersión de propiedades que conformaban los alfoques de la ciudad, pues hoy la antigua huerta, originariamente de época islámica y mantenida en época feudal, no es más que un territorio caóticamente urbanizado.

La parte real abarcaba un total de 55 propiedades con una extensión de 203 yugadas y media. De éstas unas pocas superaban las cinco yugadas de extensión (13 en total), siguen propiedades que pueden considerarse como relativos minifundios entre los que destacaban 15 unidades de 4 yugadas y 10 de dos yugadas. El resto suponía extensiones menores.

Al desconocer con plena seguridad que se entendía por yugada en aquel momento extrapolar la situación a dimensiones actuales es harto problemático. Lo que sí se puede intuir es que la necesidad de la huerta periurbana se mantuvo, segmentándose una pequeña parte de ella para facilitar el acceso a la propiedad a un mayor número de mesnaderos dispuestos a convertirse en hortelanos para alimentar a los ciudadanos. La cantidad de molinos hidráulicos reseñados en la cuenca hidrográfica de la ciudad presupone una dedicación hortícola casi exclusiva para la debida alimentación de la medina. Necesidad ineludible tanto bajo el islam como bajo el régimen feudal.

No hay que olvidar que el cálculo sobre la extensión de esta huerta solamente se podría hacer a partir de la parte que correspondió al monarca que es la conocida, faltando referencias claras respecto a los restantes mesnaderos.

Ante ello simplemente me limitaré a plantear algunos aspectos que den a conocer las posibilidades que del análisis de estos textos puedan servir al investigador.

Las diferentes explotaciones consignadas en el *Repartiment real* en los alfoques de la ciudad fueron

Rahales	47
Almunias	3
Alquerías	2
Tierra	1

¹⁸ Abid MIZAL: *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*, Madrid, 1988, 333.

¹⁹ Antoni MUT CALAFELL; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La Remenbrança ... de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, 1993.

Jardín	1
Monte	1

De éstas el Ard Axerea o Ard aš-šarī'a (= tierra de la muşalla o šarī'a) corresponde al espacio extramuros dedicado a concentraciones de la población, de carácter religioso o cívico, cuando éstas superaban la capacidad de la mezquita mayor. En cuanto al monte, el de Porto Pi, entregado por mitades al Infante de Portugal y al mayor porcionero Nunyo Sanç sería una zona destinada a coto de caza, pues su topografía no es la más adecuada para el cultivo y en toda ella no quedan restos de bancales arcaicos que documenten una explotación agrícola anterior.

La toponimia que complementa dichas explotaciones puede aportar nueva información bien sea el nombre de sus propietarios, el tipo de cultivo en la que se especializaron o indicaciones sobre su extensión. En el caso de las tres almunias registradas en la parte latina del código latinoarábigo dos de ellas fueron asignadas a la casa del Temple (*munia alcamī* = *munyat-al-ŷami'* = almunia de la mezquita y *almunia alcobra huat min Axarea* = *munyat al-kubrā huwa min aš-šarī'a* = almunia mayor que [es] de la saria) mientras que la *muniat Cauza* (¿*Munyat qawda*?) fue segmentada en cuarteradas. A estas tres hay que añadir otras tantas recogidas como hitos en la parte árabe del mismo código, *almunyat al-hanna*, *munyat al-kamīn* y *munya nuqūla* que me atrevería a relacionar con posibles fitónimos, más una *munyat al-Gāzī*, antropónimo característico de la familia de los Banū Gānīya que señoreó las Islas Orientales durante casi todo el siglo XII.

Igualmente la presencia de jardines no sólo en los alfores de la ciudad sino en el resto de la Isla es sintomática, pues muchas de estas identificaciones como Algalca o su diminutivo Algolaica aun conservan, muchos de ellos restos de sus cercas de tapial conformando una serie de *hortus conclusus* que siguen sin estudiar.

Otras variantes Guinen, Algennien, Algeineus, Alganna derivadas de *al-ŷanna* o Arial de *ar-riyād*, plural de *rawda* con el mismo significado pueden añadirse a las anteriores *al-galqa* y *al-gulayqa* (= jardín cerrado).

Las referencias extraídas de los dos catastros conservados, el real y el señorial de Nunyo Sanç, ofrecen otras muchas posibilidades, en especial a partir de lugares donde la pervivencia de restos arquitectónicos pueda proporcionar indicios al arqueólogo.

Alcapzal	deformación de <i>al-qabṭal</i>	= acueducto
Alcontentara	Deformación de <i>al-qanṭara</i>	= puente
Setine	Deformación de <i>as-sattīn</i>	= las pilastras
Alcaus	Transcripción de <i>al-qaws</i>	= el arco
Acoalbet	Transcripción de <i>aqwās al-bayt</i>	= arcos de la casa
Aceiara	de <i>aš-šiyara</i>	= apriscos
Almadraba, almadraua	de <i>al-maḍraba</i>	= tejlar
Chaiawrax	de <i>ŷaŷawrāt</i>	= hornos de cal, caleras
Alcoraia	Diminutivo de <i>al-qarya</i>	= alquería
Rohajaletsx	Dominutivo de <i>raḥā</i>	= molino

Des del punto de vista del arqueólogo considero tienen un especial interés las pervivencias de épocas anteriores que nos indican el rastro de posibles iglesias o iglesuelas tardo antiguas como Alcuneza, Alquezenei, Alcazanei, desaparecidas como topónimos en la actualidad, o como Alconàsser, no recogida en el *Reportiment* por hallarse en zona señorial, pero aún vigente en el término de Sóller.

De igual modo las deformaciones Alcami i Alcametz permiten rastrear la existencia de mezquitas extraurbanas localizables en el término de la medina.

Quisiera atender también a la presencia del topónimo Cariat Azoch y sus variantes, deformaciones de *qaryat as-sūq* (= alquería del mercado). Dada la costumbre islámica del mercado semanal, pervivencia mantenida hasta hoy día, su emplazamiento no necesariamente puede haber dejado rastro alguno de carácter edilicio, sin embargo en los textos analizados su presencia es frecuente y así queda constatado en Manacor, Inca y Bullansa. Si a partir de esta denominación pudieron surgir los núcleos urbanos que en época feudal se convirtieron en pueblos es un tema a plantear como hipótesis, si bien al menos en dos ocasiones, Inca y Sineu, las variantes latinas del *Reportiment* hacen referencia a determinados lugares que se hallaban *prope villam*. La cita nunca se refiere a la Cariat Azoch sino a otros lugares diferentes. ¿Qué tipo de villas podrían existir en Mayurqa a los pocos años de la conquista? Es tema irresoluble entre los muchos interrogantes que aun restan por desvelar en la historia del período andalusí de las islas Orientales.

Los recintos defensivos

La estructura defensiva de la isla de Mallorca en época islámica ya podemos afirmar con plena seguridad que fue heredera de una organización anterior que hay que remontarla al momento de la conquista romana de 123 aC.

Los textos árabes documentan perfectamente la pervivencia de dos núcleos defensivos en el centro y en la costa Noroeste de la Isla: Alarun y Bullansa. El castillo de Falinis (ésta sería la denominación recogida en la *Remenbrança* de Nunyo Sanç) no consta en los textos salvo la breve indicación recogida por al-Idrīsī y cuidaría de la vigilancia de la zona suroriental de la Isla. Este reducto defensivo presenta una secuencia arqueológica muy bien definida a partir del catálogo de las monedas halladas mediante una intervención fraudulenta realizada mediante detector de metales y publicada meses atrás.²⁰ No voy a entrar en juzgar el hecho en sí, solamente puedo referirme a la información aportada por el registro numismático que permite asegurar que la fortaleza estaba en actividad desde época romana republicana, confirmando la presencia de una guarnición bizantina hasta el momento, inicios del siglo X, cuando la expedición omeya de 'Iṣām al-Jawlānī ocupa las Islas Orientales para incorporarlas al-Andalus bajo el gobierno del emir 'Abd Allāh (año 902-903 de la Era).

Supuesto no sólo confirmado por el estudio numismático sino también por el texto de al-Zuhrī que narra tal conquista haciendo una distinción entre asaltantes andalusíes,

²⁰ Lutz ILISCH; Michael MAETZKE; Werner SEIBT: *Die Mittelalterlichen Fundmünzen, Siegel und Gewichte von Santueri, Mallorca*, Tübingen, 2005.

gentes de Mallorca i al-rūm que resistieron durante ocho años y cinco meses en lo alto de una roca dura que en su cima existe una gran fuente de agua corriente.²¹

La presencia de la palabra *ḥiṣn*, o su plural *ḥuṣūn* no queda reflejada en el texto repartimental. Los escribanos reales que recogieron la toponimia vigente en el momento de la conquista utilizaron una serie, muy diversa, de nombres. Mucho de ellos de clara raigambre latina, aunque en determinados casos el término utilizado, latinismo o romancismo, bien pudiera ser una glosa inserta en el texto para aclarar el significado de alguna voz árabe poco frecuente.

Sería el caso de la alquería Cut alcastel o Caria Cut Alcastel donde se aprecia una redundancia clara *kūt* más una pervivencia latina acompañada del artículo árabe. Entre los nombres de los elementos defensivos isleños que salpican el texto del Repartiment o la Remenbrança de Nunyo Sanç se observan los siguientes:

ALÇAÇAR	de al-qaṣr	= alcázar
RAFAL CUCEIRA	de quṣayra	Diminutivo del anterior
ALHUZAYAN	de ḥuṣayn	Diminutivo de ḥiṣn

Más frecuentes son los derivados de *al-mudayna*, diminutivo de *al-madīna*. No podemos discernir si tales ciudadelas comportaban una cerca defensiva. En verdad la mayoría de ellas no se han localizado aun, salvo la de Artà donde hay constancia de un habitat protohistórico aunque la cerca actual sea medieval cristiana. La serie de estos topónimos presenta las siguientes variantes:

ALMUDAYENA en Bunyola
ALQUERIA ALMODAYNE en Sineu
RAFAL ALMUDAYN en la part d'Adia (actul Santanyí)
ALQUERIA ALMUDAYNE en Artà.

Hipotèticamente podría interpretarse el nombre de la ALCHERIA AYET D'ALMAGINE MOLACICATS BENI IACOB como *qaryat 'iyād al-majzan mulazzaqat Banī Ya'qūb*. 'Iyād es nombre propio pero también puede significar, refugio, lugar de refugio. Si se trata de la alquería de 'Iyad de al-majzan unida a los Banu Iacob o de un lugar de refugio incorporado al mencionado clan es cosa que no se puede, de momento, aclarar.

Mayor entidad presentan los topónimos derivados de *burġ* (= torre), en ocasiones bajo su forma diminutivada, *burayya* o *burayyāt* en plural. Muy bien pueden identificarse los nombres de lugar generados a partir de ambas voces árabes con las propiedades rurales que aun conservan torre de defensa. De momento todas aquellas que la conservan son de factura cristiana y la mayoría de ellas postmedievales. De época islámica, de momento, no hay constancia alguna de su existencia. Ni siquiera la torre del general Moranta en Binissalem, en el centro de la isla, pese a un alero de tejas pintadas con textos en árabe

²¹ L. SABAH; A. AMMI: "Les Baléares vues par un géographe arabe", *BSAL*, XXXIII; Palma, 1972, 623-625,

tiene tal origen.²² Las indicadas tejas son una intrusión decimonónica del propietario, militar africanista, cuyo asistente marroquí cuidó de decorar el alero de la casa.

La nómina de derivados del burý árabe es como sigue:

ALBORAYAX en Campos

ALBORAYAS en Sant Llorenç (alfoz de la medina)

RAHAL ALBORAXAL en Bullansa

BORIARETH en Bullansa

ALCHERIA ALBAREYAT en Inkan, tal vez sea el Alboraiet conservado en el término municipal de Campanet. Todos ellos surgidos de la forma diminutivada mientras que de la forma común se registran los siguientes:

ALQUERIA ALBORGE en Bullansa

PORXE en la partida de Muço (actual Valldemosa)

ALPORCX en Manacor

ALCHERIA ALBORTX en Artà

RAHAL BORX AXABEE en Sineu

A nivel arqueológico la presencia de estos topónimos y la carencia absoluta de torres aisladas de claro origen islámico plantea un posible dilema. Muchos de estos topónimos, en especial aquellos derivados de la forma diminutivada proceden de territorios donde la abundancia de construcciones ciclópeas de la Edad del Bronce es tangible. ¿Sería una pervivencia física de las construcciones talayóticas en torre la que permitiera identificarlas por los nuevos pobladores musulmanes bajo tal forma?

Puede resultar aventurado plantear esta hipótesis, sin embargo de la toponimia repartimental que ha llegado a nosotros queda un alto porcentaje de nombres de lugar que no son ni latinos, ni árabes. La incidencia del griego en época bizantina pudo ser menguada pues el archipiélago balear estuvo vinculado siempre a las provincias norteafricanas. Por pura lógica el latín norteafricano tuvo que tener una mayor implantación que el griego metropolitano, pero la información textual falta por completo. En cuanto a los étimos de origen bereber no se han podido comprobar. Una pervivencia preromana se presiente en determinados nombre de lugar como Tuze, Búger, Bòquer y algunos otros, mientras que la presencia de monumentos de aquella época aun es constante. Este planteamiento no deja de ser una mera hipótesis que de momento no presenta pespectivas de solución.

Sirva esta síntesis de una técnica metodológica en vías de experimentación que al combinar el aporte textual como punto de partida del análisis de campo podrá ofrecer nuevas perspectivas al investigador, especialmente en unos momentos como los actuales en los que la investigación arqueológica, al menos en nuestra tierra, está colapsada de manera impropia de un país civilizado.

²² J. BUSQUETS; J. MASCARÓ PASARIUS: "Teules pintades i amb inscripcions aràbiques", *BSAL*, XXXII, Palma, 1964, 323-324.

RESUM

A partir de la documentació generada després de la conquesta de Mallorca l'any 1229 per les còpies reial i baronals, s'ha intentat esbrinar quina informació topogràfica i de caràcter arqueològic es pot extreure per tal d'ampliar les coneixences, poques en realitat, que tenim de l'època islàmica de l'illa de Mallorca. Metodologia no emprada abans que ha proporcionat una sèrie d'elements importants que permeten una recerca acurada de restes arquitectòniques a la ruralia illenca.

ABSTRACT

This paper extracts topographical and archaeological information from documentation generated by the royal and baronial administration in order to expand the limited current knowledge about Islamic domination age in Majorca. This method, unused before, suggests some substantial elements that allow an accurate research on the countryside building remains in Majorca.

NICOLAU DOLS: *La pronúncia llatina entre catalans (Estudis fonològics)*

Algú s'ha plantejat, a dia d'avui, la necessitat de pronunciar correctament en català les (poques) formes llatines que encara ara s'utilitzen? Si ja ni el català es pronuncia correctament i la fonètica castellana pesa més de cada vegada, vés que hem de fer amb el llatí. En canvi, a principis de s. XX aquesta qüestió preocupava. I molt. Almenys Mn. Alcover, factòtum del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, en tenia una més que evident preocupació. En aquell temps, el llatí encara era una llengua usada en àmbits reduïts, com l'eclesiàstic. Era una qüestió pràctica, gens banal, que, al cap i a la fi, reflectia un fet potser més preocupant encara per als lingüistes catalans: la interferència castellana en la pronúncia, en català, del llatí del moment. Aquesta preocupació va marcar alguns dels escrits del canonge manacorí, per al qual l'anàlisi de les diferents possibles solucions al problema anava més enllà d'una simple anècdota, en tant que establir la pronúncia correcta del llatí era, dins el corrent neogramàtic, un aspecte de primer ordre: suposava la primera passa per a l'establiment de les lleis evolutives incontestables. Aquest fet és el que Dols analitza i vol donar a conèixer amb *La pronúncia llatina entre catalans (Estudis fonològics)*, recull d'un total de 12 escrits (articles, agraïments i cartes) que Alcover va publicar en el *Bolletí del Diccionari*¹ entre 1908 i 1926 sobre la pronúncia llatina en català.

Divideix la presentació dels escrits cronològicament i n'estableix tres etapes ben diferenciades: a la primera (1908), Alcover proposa pronunciar el llatí a la manera catalana, el que anomena «pronúncia racional del llatí», és a dir, aplicant la fonètica catalana, talment com ha fet Torras i Bages a Vic. A la segona etapa, de 1911, el canonge comença a reformular la proposta i també la seva postura, que tanmateix no farà explícita al *Bolletí* fins al 1920 (quan s'inicia la tercera etapa, fins 1926), quan deixarà clar que el 1911 començà a plantejar-se la possibilitat de la pronúncia «històrica». Segons Dols, aquest canvi de postura, amb les contradiccions que implica, no només respon al prejudici anticastellà (purgar la pronúncia llatina de qualsevol sospita de castellanisme) que Alcover admet, sinó que és fruit de la maduresa intel·lectual i d'un coneixement molt més aprofundit del tema per part del canonge. L'aplec es tanca amb un annex en el qual es recullen les 14 cartes i targetes que entre 1908 i 1920 envià Mn. Tomàs Bellpuig, col·laborador tortosí del *Diccionari*, a Mn. Alcover sobre el tema tractat i que donen llum sobre les diferents etapes.

L'editor presenta els textos talment com varen sortir, sense adequar-los a la normativa ortotipogràfica actual. El fet és ben intencionat i justificat: els escrits sobre la pronúncia llatina són, també, una mostra clara de les tendències (sovint contradictòries)

¹ L'any 1901, Mn. Alcover fundava el *Bolletí de la Llengua Catalana*, publicació periòdica que fins 1936 serví de mitjà aglutinador dels col·laboradors del *Diccionari de la Llengua Catalana*. En les pàgines del *Bolletí*, Alcover i altres col·laboradors hi presentaven tot tipus d'informació relacionada amb la filologia, des d'estudis lexicogràfics complexos fins a necrològiques d'informadors o de personatges destacats del moment, passant per les cròniques de les conegudes eixides filològiques alcoverianes. En total, són deuit els volums que conformen el *Bolletí*, al llarg dels quals es dispersa l'ingent material.

ortogràfiques i tipogràfiques de les publicacions originals, que, en el cas d'Alcover, no són gens gratuïtes.

Aquesta primera passa empresa per Dols per analitzar i publicar l'obra fonològica d'Alcover no podia ser més encertada: no només n'ha arreglat el material sinó que l'ha contextualitzat, l'ha perfilat curosament en el context específic en què es gesta cada escrit alcoverià. I és per això mateix que hom pot veure palesa l'evolució que segueix Alcover en els seus arguments, pot veure la importància de les relacions epistolars amb els seus col·laboradors i pot copsar l'enèrgic refús de les opinions que creu desencertades, com la molta o poca repercussió que, segons l'època, van tenir, a Catalunya, les seves intervencions.

Sens dubte, tenir el material del *Bolletí* recollit temàticament i presentat en un sol volum afavoreix enormement la recerca investigadora però sobretot possibilita d'analitzar les reflexions alcoverianes com a una unitat que evoluciona al llarg dels anys a mesura que s'eixamplen i maduren els coneixements de l'insigne filòleg. Així mateix, i com passa amb la resta d'escrits alcoverians, aquest abstracte de textos del *Bolletí* deixen palesa l'important paper dels col·laboradors del *Diccionari*, preparats i disposats a debatre amb el seu cappare qüestions lingüístiques de primer ordre.

Indirectament, amb aquesta tasca de recollida Dols demostra, d'una banda, la ingent i minuciosa labor del canonge manacorí però d'altra posa en relleu que els escrits alcoverians són autèntics compendis de fonts consultades i de dades contrastades. Com indica l'editor mateix, Alcover tenia una posició privilegiada de domini bibliogràfic especialment demostrada en el camp del llatí vulgar. Ben probablement, l'anàlisi i recopilació d'aquestes fonts mostraria quines eren les obres de consulta vigents en aquella època arreu d'Europa. Independentment de la postura adoptada per Alcover i de la seva evolució, Dols dona prou material per concloure que el canonge manacorí s'allunyava de la improvisació, gràcies a la sòlida preparació filològica que havia assolit. Al cap i a la fi, l'editor dels escrits posa novament de manifest que qualsevol aspecte tractat per Alcover vol dir complexitat, minuciositat i informació contrastada.

Finalment, cal advertir que la presentació i l'estudi preliminar afavoreix una difusió prou àmplia: és una publicació que tant serveix per a l'investigador en matèria filològica com per al lector encuriós pel tema. En conclusió: una primera passa, com hem dit, en la publicació necessària de tota l'obra fonològica alcoveriana que no s'hauria d'interrompre.

MARIBEL RIPOLL PERELLÓ

JOHANN CHRISTIAN WERNSDORFF: *Disquisició sobre les antigüetats de les Balears*. Introducció, traducció, anotacions i notes de Alexandre FONT JAUME

Rera una oportuna versió del títol, bellament traduït com *Disquisició sobre les antigüetats de les Balears*, s'amaga un text llatí que, per a molts, cap significat pot tenir. En realitat *De antiquitatibus balearicis exercitatio*, de l'autor Johann Christian Wernsdorff, de

l'Acadèmia Júlia-Carolina de Jena, imprès a la ciutat de Brunschwig oculta moltes més coses que una simple disquisició, oportuna traducció de l'*exercitatio* original. A l'hora de plantejar la necessitat de tal traducció calia fer una sèrie de preguntes: què significava el llibre de Johann Christian Wernsdorff?, qui fou tal personatge?, perquè era imprescindible apropar-lo al públic mallorquí? i perquè Alexandre Font Jaume era la persona indicada per dur a bon termini tasca tan essencial?

No és més que un vell llibre, escrit en llatí, segles enrere, i que tracta de les Illes Balears, de la descripció física, de la història, de la fauna i dels productes tot emprant l'autor els textos clàssics que a la primera meitat del segle XVIII estaven a l'abast dels lletraferits.

Tal vegada l'ordre de les anteriors preguntes no sia el més adient. És igual. Són demandes que els lectors, per força, s'han de fer i entre elles, la segona, és fonamental per destriar la importància d'un intel·lectual del segle XVIII preocupat per les fonts clàssiques que en aquell temps remot apropiaven la història antiga d'unes illes remotes a tots els lletraferits alemanys.

Johann Christian Wernsdorff (*Wittemberg, 1723 - †Helmstedt, 1793) fou un intel·lectual divuitesc, fill de Gottlieb, pastor luterà, professor de filosofia que assolí el càrrec de superintendent de l'església luterana. El seu primogènit Johann Christian seguí les passes del pare i també fou professor de filosofia, accedint a una profitosa activitat docent a l'Acadèmia Júlia-Carolina de Jena.

Els trets biogràfics queden perfectament establerts a la succinta biografia preparada per Alexandre Font que, així, de manera clara i llampant, deixa constància de l'activitat de l'autor, del qual destaca la següent etopeia:

Molt prest quan encara no havia complit els sis anys, perdé son pare i quedà al càrrec d'una mare severa i rígida Margaretha Catherina Nitzch. Potser aquestes circumstàncies contribuïren a fer d'ell un home retret, temorenc, amb un caràcter recelós i desconfiat, molt poc afable, tan aviat prest a mostrar el seu mal geni com a caure en la malenconia.

Un temperament així, tan diferent al del seu pare, no era el més adient per atreure l'adhesió dels seus alumnes ni per comptar amb classes nombroses que li procurassin una còmoda subsistència.

Com he dit abans la biografia que ens aporta el traductor de la seva obra situa, perfectament, dins el temps i el marc intel·lectual de l'època, la figura de Wernsdorff. No insistirè en ella perquè el plaer de la lectura d'aquesta recerca supera amb escreig el que pugui escriure sobre tal llibre.

La segona pregunta queda referida al traductor, a Alexandre Font Jaume. Dins el món de la docència i de la investigació és persona prou coneguda i no cal donar-lo a conèixer. Una llarga trajectòria investigadora dona suport a les meves paraules. Tan sols unes breus indicacions sobre la seva activitat en aquest camp: llicenciat en dret i en filologia clàssica defensà el seu doctorat en aquesta matèria a la Universitat de Barcelona i és catedràtic de llatí d'Institut.

En poques paraules Alexandre és un dels pocs mallorquins que domina aquella enyorada llengua, que fou nostra, i que procuram mantenir-la de forma, la més allunyada possible de les noves tendències trilingüistes que estan de moda entre els qui ens governen.

És per això que no ens ha de parèixer estrany que un llatí de socarrel hagi mantingut una especial dilecció envers un llatí alemany del segle XVIII. No de bades encara ara la llengua llatina és conrada amb especial atenció pels habitants d'aquella antiga Germania que, altre temps, tanta oposició prestaren a la colonització del seu territori per part dels llatins de la vella Roma. No són més que paradoxes de la història.

D'Alexandre Font és palés, entre tots nosaltres, que gràcies a la seva dedicació professional, és el qui millor podia emprendre semblant tasca a l'hora de traslladar aquesta mena de textos a Mallorca, donat el seu contrastat domini en la interpretació de les fonts clàssiques.

Personalment puc afirmar que tal cosa era una de les moltes assignatures pendents que no havia pogut aprovar al llarg de la meua tasca investigadora. Vaig tenir constància de l'existència del llibre wernsdorffià a un ja molt llunyà any 1958 quan, de la mà de Gabriel Llompart, vaig saber de l'existència d'una referència bibliogràfica que, senzillament, deia així:

632. Wernsdorff, Johannes Christian: *De antiquitatibus balearicis exercitatio*. (Brunswigee, typis Franklin, 1760), 4º.

Una breu nota ens informava: *sobre la historiografia clàssica que trata de Baleares*.

Gràcies al comentari de Gabriel Llompart, del qual he après moltíssimes més coses, em picà la curiositat envers aquesta rara notícia. És prou conegut que la historiografia mallorquina clàssica no s'ha sentit gaire procliu a la utilització de les fonts grecollatines referides a les Illes Balears. Minsa informació, en veritat sia dita, la qual cosa no resta mèrits a les escadusseres notícies que Binimelis, Dameto, Alemany, el pare Pou, el cronista Mut, Bonaventura Serra o Fra Gaetà de Mallorca havien deixat sobre la qüestió. Ni tan sols Bover ni els romàntics noucentistes, malgrat el seu interès envers les fundacions romanes, dedicaren una especial atenció a la qüestió.

Anys després de la mà de Lluís Alemany vaig poder trobar la reproducció de la portada del llibre de Wernsdorff. Era l'any 1960 i Alemany publicà en commemoració del Dia del Llibre una tarja amb el facsímil de la portada original del llibre de Wernsdorff. Haurien de passar 42 anys quan el mes de febrer de 1996 aconseguia una fotocòpia de tan important text per un any després (gener de 1997) adquirir un exemplar original.

Per tant després de quasi mig segle dedicat a la recerca de dit llibre, conscient de la seva importància, que evidència la necessitat imperiosa de deixar-lo a l'abast de tothom, crec que compartir, conjuntament, aquest immens plaer, és del tot just i necessari.

Queden per tant dues qüestions a resoldre: en què consisteix l'*exercitatio* wernsdorfiana i el perquè de la seva traducció.

En el primer punt el text llatí escrit per Johann Christian segueix els paràmetres obligats de les obres erudites dels segles XVII i XVIII.

Una dedicatòria, tal volta en excés laudatòria i servil. Doblegar frontissa davant el poder constituït era, és i serà, sempre, una convenient postura de pur caràcter profilàctic. Una presentació on s'exposen els motius que justificaren la recopilació textual. Una taula de matèries on s'enumeren, fil per randa, els continguts dels sis llibres que componen el text per, finalment, entrar en matèria reproduint els textos originals, junt amb els comentaris oportuns.

Aquesta part dividida en sis llibres aporta la informació següent:

Llibre primer: dels noms, situació i grandària de les Illes.

Llibre segon: de la qualitat i naturalesa de la terra de les Balears i dels seus productes.

Llibre tercer: dels animals de les Balears esmentats a l'Antiguitat.

Llibre quart: de les ciutats de les Illes Balears.

Llibre cinquè: de la història i de la fortuna de les Balears.

Llibre sizè: usatges i costums de les Balears.

L'esquema correspon al que, altre temps, es coneixia com a corografia que no és més que una simple i planera descripció d'un territori utilitzant totes les fonts d'informació assequibles en el moment de la redacció. No tan sols els textos sorgits en època clàssica sinó també els estudis apareguts poc abans de la redacció definitiva del treball. En aquest cas Wernsdorff no fou una excepció perquè emprà, copiosament, el llibre de John Armstrong, publicat a Londres l'any 1752 i promptament traduït a l'alemany dos anys després.

No deixa de ser curiós veure com un autor alemany bevia directament de la bibliografia del moment, mentre que els investigadors nostrats procuraven defugir de modernures. Pel que fa a la presència del llibre d'Armstrong a la bibliografia wernsdorfiana cal recordar que la versió castellana més antiga d'aquell llibre és la dels senyors Vidal i Sapiña editada l'any 1930 i reeditada el 1978. No he pogut datar la versió anterior de Lasiera y Navarro, emperò el comentari dels traductors Vidal i Sapiña és prou saborós com per prestar atenció a aquell primer intent:

Afortunadamente pudimos proporcionarnos las dos ediciones inglesas, la traducción francesa publicada en París en 1769, en la que se hicieron notables reducciones, y el arreglo, en lengua española, que dio a luz el señor Lasiera y Navarro, el cual, aunque escrito sobre la base de la edición francesa, sufrió aun mayores mutilaciones, hasta el punto de que un autor, al mencionarlo hubo de confesar que con tal edición no es posible conocer la obra del ingeniero inglés.

No cal afirmar que Wernsdorff fou un escriptor plenament influenciat per la il·lustració. La pròpia organització del llibre, la minuciosa taula de matèries, la cuidada redacció de les notes i l'esment en les indicacions de les fonts d'informació fan palès un cartesianisme abrinat, on, possiblement, l'influx dels enciclopedistes francesos tingué molt a veure.

El més admirable de tot aquest cabal és la més absoluta desconexió del text wernsdorfia dins l'ulterior historiografia local dedicada a l'estudi de l'antiguitat

baleàrica. És realment copsador que una obra, sens dubte essencial, passàs per malla. Recordem que quelcom semblant no es farà a Mallorca fins que el pare Gabriel Seguí, dels Sagrats Cors, dedicarà plena atenció a la recollida de les fonts publicant-les l'any 1943. El seu treball *Las Baleares romanas*, publicat al BSAL, XXVIII d'aquell any, planes 333-352 comporta la primera recollida de fonts clàssiques que poguérem tenir a l'abast. Seria molt més tard (1990) quan l'abrinat equip encapçalat per Coloma Blanes i els seus companys professors d'Institut, Joana Bonet, Aina Mª Rosselló Callejas i el propi Alexandre Font enllestirien *Les illes a les fonts clàssiques* que s'ha convertit en el llibre bàsic per a tot aquell qui vulgui endinsar-se en la història antiga dels balears.

L'anàlisi realitzat per Alexandre Font va més enllà de la simple i ximple traducció. Amb un afany aclaridor que hem d'agrair, el traductor, intenta esbrinar, amb profit, quines foren les edicions que Wernsdorff des de l'Acadèmia Júlia-Carolina pogué emprar per redactar el seu estudi. No cal afirmar que moltes d'aquestes edicions pogueren estar a l'abast dels erudits i investigadors mallorquins. La presència de la bibliografia clàssica a les llibreries privades dels mallorquins n'és bona prova.

Aquest retret em recorda el que amicalment deia Christian Ewert, el bon amic Ewert de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, qui solia afirmar amb sornegueria, molt poc germànica, allò de *Hispania non legitur*, o sia Hispania no llegeix, la qual cosa no sempre vol dir que no en sap de llegir.

Per acabar voldria tan sols afirmar que era imprescindible tenir a l'abast aquest text, no simplement pel retret abans adduit de la manca de lectura. És una trista realitat que *Hispania non legitur* i no tan sols no llegeix si el llibre està escrit en llatí. Basta repassar moltes publicacions de caire científic on la manca de lectura per part dels seus autors és prou evident. Ara tenim a prop de tots els interessats en el tema uns textos que durant segles els hem tingut a la nostra disposició i, olímpicament, els hem menyspreuat. Ara no tenim cap excusa. Els podem fruir en la nostra llengua, clara i llampant. Si el llatí no és ja la *lingua nostra*, no deixa de ser simptomàtic que un autor alemany del segle XVIII utilitzés aquella *lingua franca* europea com a vehicle de plena difusió i coneixença entre les gents d'una Europa, aleshores, desmembrada. No de bades si a hores d'ara algun turista alemany, emprant un ferm i clar *loqueris latine?* ens demana per on es pot anar als banys àrabs no deixa de produir-nos una immensa alegria i una prova que si una llengua fou realment unificadora, perquè l'hem anorreada per a sempre? Seria molt millor deixar de banda trilingüismes i altres fantasies morisques que ara s'usen i retornar a temps passat quan les gents amb una sola llengua s'entenien.

És per tot això que l'esforç d'Alexandre Font mereix quelcom més que un aplaudiment. És del tot convenient una molt meditada lectura d'aquest tresor que ara podem fruir de manera plena.

G. ROSSELLÓ BORDOY*

* Resum del parlament de presentació al públic d'aquest llibre.

Bibliografia 2006-2007

- AA. DD.: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006.
- AA. DD.: *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007.
- AA. DD.: *Segell. Revista d'Història i Cultura Jueves*, 2, Palma, 2007.
- AA. DD. *La Fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007.
- AA. DD.: *7enes Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2007.
- AA. DD.: *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007.
- AA. DD.: *Bartomeu Font Obrador. Homenatge acadèmic*, Palma, 2007.
- AA. DD.: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007.
- AA. DD.: *Mallorca romana*, Palma, 2007.
- Cosme AGUILÓ: *De rebus populi mei*, Palma, 2007.
- Manuela ALCOVER: "Els llibres de text de Santamaría", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 55-56.
- Joan ALEGRET: "L'episodi de Perpinyà a la crònica de Desclot", *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, 2007, 95-109.
- Joan ALEGRET: "Les fonts de *La Deixa del Geni Grec*", *Joan Alcover, Miquel Costa i Llobera i els llenguatges estètics del seu temps*, Barcelona, 2007, 255-296.
- Antoni I. ALOMAR I CANYELLES: "D'España com a Castella-Lleó a Hispania-Espanya. Representació heràldica i onomàstica i repercussió en les armes del regne de Mallorca", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 59-80.
- Gabriel ALOMAR GARAU: "La toponímia de Vinromà (Muro)", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 177-204.

Mateu ALZINA OLIVER: "Caiguda d'un Bimotor en es Campàs durant la Guerra civil", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 61-67.

Josep AMENGUAL I BATLE: "La interacció cultural i religiosa de les tres religions a les Balears del s. V", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 187-200.

Josep AMENGUAL I BATLE: "Las Baleares tardo-romanas: judíos, católicos y priscilianistas". *Mallorca romana*, Palma, 2007, 15-64.

Joan A. ARGENTER: "Les Corts de Barcelona de 1228 i la conquesta de Mallorca: oratòria política, poder i autoritat a la Catalunya medieval", *Randa*, 57, Homenatge a Jordi Carbonell/3, Barcelona, 2006, 5-27.

Joan ARMANGUÉ: "El *Liber maiorichinus de gestis pisanorum illustribus* (s. XII)", *Randa*, 58, Homenatge a Jordi Carbonell/4, Barcelona, 2007, 5-12.

Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ: "Les edicions cinccentistes de l'antiga biblioteca dels comtes d'Aiamans conservada a la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat", *Randa*, 57, Barcelona, 2006, 29-54.

Guillem BARCELÓ: "Esclaus a Porreres durant la baixa Edat Mitjana", *I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 44-50.

Pep BARCELÓ ADROVER: "Capbreu de Lluc de l'herència del cavaller Baltasar Tomàs", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 153-184.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Aragoneses en Mallorca bajomedieval", *Aragón en la Edad Media*, Homenaje a la profesora María Isabel Falcón, XIX, Zaragoza, 2006, 53-62.

Maria BARCELÓ CRESPI: "El testament de la beata Joana Aixalona (1525)", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 81-86.

Maria BARCELÓ CRESPI: "La ciudad de Mallorca y su proyección en el contexto del Mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)", *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Logroño, 2007, 111-136.

Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Mossèn Gabriel Vaquer en el context de les lletres mallorquines de la tardor medieval", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 185-222.

Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Referències documentals sobre Damià Carbó", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 211-214.

Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Terrissa i ceràmica a l'aixovar de les llars porrerenques al segle XVI", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 69-82.

Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT PUJOL: "La recepción de las ideas humanistas en Mallorca en la época de los Reyes Católicos", *Isabel la Católica y su época*, II, Valladolid, 2007, 863-875.

José Luis BARRIO MOYA: "El caballero menorquín don Isidro Márquez, secretario de la reina Mariana de Austria en el Despacho Universal. Testamento y muerte (1672)", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 245-252.

Pere BENNÀSSER BENNÀSSER: "Història dels dragats a Portocolom", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 15-18.

Margalida BERNAT I ROCA: "Algunes notes sobre els forns de Madfina Mayúrqa / Ciutat de Mallorca al segle XIII", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 7-24.

Margalida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "'Per minyons ensenyar'. Les escoles de gramàtica de Montis-sion de Porreres, Randa i Santa Magdalena (Mallorca, segles XIII-XVI)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 55-68.

Joan BESTARD I COMAS: "Mn. Pere-Joan Llabrés i la Seu de Mallorca", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 83-88.

Pau BIBILONI JAUME; Antoni GINARD BUJOSA; Andreu RAMIS PUIG-GROS: "Baix de sa Riba i es Puig (Llorito). Notes d'història i microtoponímia", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 143-173.

Francesc BONNÍN SOCIAS: "La música al Teatre Principal: 1982-2007", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 134-153.

Alejandra BORDOY: "Joan Miró a l'escena: l'espectacle *Mori el Merma*, al Teatre Principal", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 154-163.

María José BORDOY BORDOY; Sonia MARTÍNEZ GALLARDO: "Aspectes de la vida quotidiana al monestir de la Trapa (1810-1820)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 39-48.

M. José BORDOY BORDOY; Joan Carles LLADÓ CAPÓ; Sonia MARTÍNEZ GALLARDO; Cati MAS FLORIT: "El patrimoni arqueològic d'Andratx: breu aproximació", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 49-60.

Catalina BORRÀS LLINÀS; Bàrbara BARCELÓ ROIG: "El vestuari tradicional mallorquí. La indumentària masculina en el període 1700-1850", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 69-107.

Jordi BRUGUERA: "Vocabulari tematitzat del *Llibre dels fets del rei en Jaume*", *Randa*, 59, Homenatge a Jordi Carbonell/5, Barcelona, 2007, 5-36.

Francesc BUJOSA HOMAR; Joan MARCH NOGUERA: "Els llibres científics de la Biblioteca Balear (1933-2004)", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 103-114.

Álvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Mallorca, 2007. [Edició facsímil a partir de l'edició original de 1881].

M. Teresa CANALS AROMÍ: "Ses sedes: una fàbrica de teixits de seda al barri dels hostalets de Palma", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 145-152.

Catalina CANTARELLAS I CAMPS: "Una aposta per 'l'eclésiologia'. La capella del Santíssim de la catedral de Mallorca", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 117-126.

Catalina CANTARELLAS CAMPS: "El Teatre Principal: Arquitectura i Escenografia", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 66-91.

Miquel Àngel CAPELLÀ GALMÉS: "El vidre al monestir. Segles XVIII i XIX", *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el monestir*, Palma, 2007, 23-45.

Marià CARBONELL BUADES: "El retaule del Corpus Christi de la Seu de Mallorca", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 89-106.

Gabriel CARRIÓ VIVES; Jaume LLABRÉS MULET: "El *modus vivendi* del convent a través de l'artesanía", *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007, 46-63.

- Alejandro CASADESÚS BORDOY: "Mossèn Alcover a Alemanya: reflexions d'un viatge", *Randa*, 57, Barcelona, 2006, 175-186.
- Miquel A. CASESNOVAS; David GINARD: *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*, Palma, 2006.
- Margalida CASTELLS VALDIVIELSO; Jesús M. REYES CONEJERO: "La catalogació del patrimoni cultural de l'illa de sa Dragonera (2001)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 151-160.
- Pau CATEURA BENNÀSSER (ed.): *Comprar, vendre i pagar al Rei. Els impostos indirectes al regne de Mallorca (s. XIV-XV)*, Palma, 2006.
- Migeul Àngel CAU ONTIVEROS; Catalina MAS FLORIT: "El trànsit de època romana a la Edat Mitjana en el món rural de Mallorca", *Mallorca romana*, Palma, 2007, 143-178.
- Antoni J. COLOM CAÑELLAS: "Els orígens dels estudis de nàutica en el si de la SEAP mallorquina", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 93-101.
- Mercè COMAS: "Les edicions cincenistes de l'antiga biblioteca dels Comtes d'Aiamans conservades a la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat", *Randa*, 57, Homenatge a Jordi Carbonell/3, Barcelona, 2006, 30-54.
- Antoni CONTRERAS MAS: "Enfermedades infecciosas en Mallorca renacentista", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 25-42.
- Antonio CONTRERAS MAS: "La polèmica sobre la sagnia a Mallorca en el segle XVII: Pere Onofre Esteve (1681)", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 163-178.
- Antonio CONTRERAS MAS; Joan MIRALLES: "Com tayllaràs davant un senyor: primera obra mallorquina sobre gastronomia", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 115-123.
- Santiago CORTÈS I FORTEZA: "Tres documents cabdals per a la història de l'Església al Port d'Andratx", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 91-95.
- M. CRUSAFONT I SABATER; Emili TRILLA: "Emissió monetària inèdita de Pere, senyor de Mallorca (ca. 1233)", *Randa*, 58, Homenatge a Jordi Carbonell/4, Barcelona, 2007, 13-22.
- Esther CRUZ PÉREZ: "Notes per a l'estudi de les dones a l'Edat Mitjana. El cas de la vila d'Andratx", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 69-81.
- Miguel José DEYÀ BAUZÀ: "Extranjeros en el comercio y la manufactura del Reino de Mallorca en los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 43-68.
- Miguel José DEYÀ BAUZÀ: "Abans del *Cronicón*: dietaris, cròniques i noticiaris", *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, 9-23.
- Margarita DURÁN VADELL: "La religión romana en las Baleares", *Mallorca romana*, Palma, 2007, 65-85.
- Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Andratx i la seva rodalia segons les descripcions de cronistes i viatgers (segles XIII-XIX)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 7-28.
- Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Institucions d'alta cultura: de l'Estudi General Lul·lià a la Universitat Literària", *Història de la ciència a les Illes Balears*, Vol. II: *El Renaixement*, Palma, 2006, 17-33.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: *Treballs sobre Ramon Llull*, Palma, 2007.

Pastora ESCALAS TRAMULLAS; Micaela LLULL SARRALDE: "Jaume Escalas Real i l'hospital psiquiàtric de Balears", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 137-143.

Josep-Joaquim ESTEVE; Cristina MENZEL: *La música a Mallorca. Una aproximació històrica*, Palma, 2007.

Roberto FERNÁNDEZ LEGIDO; Gaspar VALERO I MARTÍ: *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la ciutat*, Palma, 2007.

Miquel FERRÀ I MARTORELL: "El dia que mossèn Josep Tarongí, capellà xueta, va acudir a mossèn Sebastià Gili, capellà pagès", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 287-290.

Miguel FERRER FLÓREZ: "Instalación de prisioneros franceses en Baleares", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 267-276.

Miguel FERRER FLÓREZ: "La guerra gran (1793-1795)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Historics*, 17, Palma, 2007, 115-145.

Maria Teresa FERRER I MALLOL: "Conflictes populars a Mallorca a la fi del segle XIV", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 87-98.

Mateu FERRER SOCIAS: "Els Esbarranch. Una família amb una vinculació de dos-cents cinquanta anys amb la mar", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 111-118.

Pere FULLANA I PUIGSERVER: "L'església mallorquina i la transició democràtica (1973-1979): el protagonisme de Pere-Joan Llabrés", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 33-50.

Gloria GALLEGRO CAMINERO; Eva CANALETA I SAFONT; Margalida MIRÓ BONET; Pilar FERRER DE SANT JORDI MONTANER: "Manuals d'Obstetrícia i Ginecologia en la biblioteca del Col·legi Oficial d'Infermeria de Balears (1833-1930). Contingut i discurs", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 215-221.

Julián GARCÍA DE LA TORRE: *L'Orde del Temple a Mallorca. 1230-1312*, Palma, 2007.,

Ana Laura GARCÍA MONTSERRAT: "Les relacions del poble de s'Arracó amb la publicació París-Balears en els seus inicis", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 83-90.

Domingo GARCÍAS ESTELRICH: "La Casa de las Comedias (1667-1853)", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 10-25.

Domingo GARCÍAS ESTELRICH: "El públic del teatre (segles XVII-XVIII)", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 26-33.

Domingo GARCÍAS ESTELRICH: "Els Muntatges, els Decorats i la Publicitat a la Casa de les Comèdies (segles XVII, XVIII i XIX)", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 34-51.

Domingo GARCÍAS ESTELRICH: "Els orígens de l'òpera a Mallorca", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 52-65.

Bartomeu GARÍ SALLERAS: "Noves aportacions sobre els desconeguts i desapareguts del Pla de Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 125-145.

- Bartomeu GARÍ SALLERAS: *Porreres. Desfilades de dia, afusellaments de nit*, Palma, 2007.
- Antoni GILI; Bartomeu CAIMARI: *Els governadors del castell de Capdepera (segles XIV-XIX)*, Palma, 2007.
- Antoni GINARD BUJOSA: "Aobre alguns topònims relacionats amb la barriada de sa Indioteria", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 119-134.
- Arnau GONZÁLEZ I VILALTA: "Epistolari mallorquí entre Francesc Cambó i Joan Estelrich", *Randa*, 59, Homenatge a Jordi Carbonell/5, Barcelona, 2007, 165-182.
- Josep A. GRIMALT: "Sobre anècdotes de capellans: el capellà Ternal", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 150-154.
- Serafí GUISCAFRÈ GENOVART: "Remembrança d'un temps: apunts històrics d'un director de teatre", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 118-133.
- Carlos HERNÁNDEZ GELABERT: "L'arquitectura de les cases de Son Fortuny", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 121-133.
- Xavier del HOYO: "Les il·lustracions d'Álvaro Santamaría", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 155-170.
- Christian HUARCAYA AZAÑÓN; Beatriz GAMUNDÍ MOLINA: "El conjunt arquitectònic de la Casa de la Missió de Palma de Mallorca, des de la fundació fins a l'actualitat", *Randa*, 57, Homenatge a Jordi Carbonell/3, Barcelona, 2006, 75-91.
- Manuel IZAGUIRRE LACOSTE i altres: "El jaciment arqueològic de la punta de sa Bateria", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 29-34.
- Gaspar JUAN I SALOM; Josep Lluís POL I LLOMPART: "El meridià verd a les Illes Balears", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 535-542.
- Josep Francesc LÓPEZ BONET: "Gui Terrena, bisbe de Mallorca (1321-1331)", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 105-118.
- Laura LÓPEZ I IBORRA: "El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres, una obra mallorquina de Macià Bonafè", *I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 27-43.
- Pere-Joan LLABRÉS I MARTORELL: "L'ús de la nostra llengua a l'església mallorquina des del s. XVIII fins ara", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 135-142.
- Pere-Joan LLABRÉS I MARTORELL: "El patrimoni artístic i cultural de l'església de Mallorca. Reflexions d'índole històrica, artística i litúrgica. Constatacions i propostes de present i de futur", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 143-163.
- Jaume LLABRÉS MULET: "De la conquesta a la clausura, el ferro artístic a Ciutat (1695-1785)", *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007, 64-73.
- Jaume LLABRÉS MULET; Aina PASCUAL BENNÀSAR: "De l'art de menestral a la bellesa dels objectes quotidians", *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007, 9-21.
- Juan Carlos LLADÓ CAPÓ: "La murada d'Andratx: un patrimoni tudat", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 161-176.
- Francesc LLADÓ I ROTGER: "Relació epistolar entre Carner i Ferrà (1904-1933)", *Randa*, 59, Homenatge a Jordi Carbonell/5, Barcelona, 2007, 133-146.

- Josep M. LLOBET I PORTELLA: "Documents medievals sobre Mallorca a l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera", *Randa*, 58, Homenatge a Jordi Carbonell/4, Barcelona, 2007, 39-46.
- Gabriel LLOMPART MORAGUES: " 'L'alicorn', un entremés preterido del folklore mallorquí", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 99-104.
- Gabriel LLOMPART MORAGUES: "Dos obras de arte significativas de la Germanía mallorquina", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 19-35.
- Gabriel LLOMPART MORAGUES: *Historias de la Almudaina. La vida en la Mallorca del siglo XIV.*, Palma, 2007.
- Joan MARCH NOGUERA: "L'higienisme i l'inici de l'urbanisme escolar a Mallorca", *Randa*, 57, Homenatge a Jordi Carbonell/3, Barcelona, 2006, 161-174.
- Joan MARCH NOGUERA: "Antoni Alcover (1862-1932) i Sidney Hartland (1848-1927) filòlegs i folkloristes", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 291-304.
- Albert MARTÍN MENÉNDEZ i altres: " Metodologia dels treballs de prospecció i de control arqueològic", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 19-23.
- Albert MARTÍN MENÉNDEZ; Mateu RIERA RULLAN: "Portocolom en temps de l'Antiguitat tardana", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 57-61.
- Albert MARTÍN MENÉNDEZ; Mateu RIERA RULLAN *et alii*: "Portocolom en temps de l'Antiguitat clàssica", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 51-56.
- Núria MARTÍNEZ RENGEL: "Context històric", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 1-14.
- Núria MARTÍNEZ RENGEL: "El tractament del material arqueològic de Portocolom", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 25-27.
- Núria MARTÍNEZ RENGEL: "Fitxes dels materials arqueològics dibuixats", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 75-86.
- Joan MAS I ADROVER: "La pesta de 1652 a Sineu", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 223-244.
- Antoni MAS I FORNERS: "La toponímia com a font per al coneixement històric dels canvis de paisatge. L'exemple dels hidrònims devora la vila de Santa Margalida (s. XIV- s. XVII)", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 135-142.
- Josep MASSOT I MUNTANER: "Jacint Verdaguer i Mallorca", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 135-150.
- Josep MASSOT I MUNTANER: "Llorenç Moyà, un poeta en temps difícils", *Randa*, 58, Homenatge a Jordi Carbonell/4, Barcelona, 2007, 137-164.
- M. Antònia MELIÀ: "Evolució dels noms dels infants a Porreres durant el segle XX", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 101-111.
- Joan MELIÀ GARÍ: "Porreres al *Diccionari català-valencià-balear*", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 161-187.
- Catalina MONER MORA: *Emili Darder Cànaves (1895-1937). Vida i martiri*, Palma, 2007.
- Juan NADAL CAÑELLAS: "Las bulas de plomo bizantinas del Castillo de Santuèri", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 325-340.

- Juan NADAL CAÑELLAS: "El ara portátil medieval de Montesión", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 363-370.
- Joan NADAL CAÑELLAS: "Jeroni Nadal Morey, la seva vida i el seu influx en la cultura europea del s. XVI", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 37-51.
- Maria Antònia NICOLAU ROSSELLÓ: "La Central de Telèfons, un espai obert a la vida social i econòmica de Porreres", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 112-124.
- Marta NICOLAU SASTRE; Francesc MELIÀ BARCELÓ: "Vida sociocultural a la primera postguerra (1939-1951)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 146-149.
- Antoni OBRADOR; Francesc BUJOSA HOMAR: "Les Illes Balears al Diccionari Corachan", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 243-245.
- Antoni ORDINAS; Miquel GRIMALT; Joan CALDENTEY: "Marines i garrigues a Mallorca, geografia de dos genèrics", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 223-229.
- Margarita ORFILA PONS: "Una visión general de la ciudad romana de Pollentia. Época Tardo-republicana y Alto Imperial." *Mallorca romana*, Palma, 2007, 87-142.
- Joana Maria PALOU I SAMPOL: "Sobre el patrimoni històric de l'Església Catòlica. El Museu Diocesà de Mallorca", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 107-116.
- Aina PASCUAL BENNÀSAR: "Notas sobre el ajuar doméstico de la casa mallorquina (siglos XVII y XVIII)", *L'artesanía, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007, 74-103.
- Elisabet Mª PASCUAL-MELIS SASTRE: "'Desiertos' en medio del mar. Eremitorios en el siglo XXI", *Tabor*, any I, núm. 2, Madrid, agost 2007, 15-22.
- Eduardo PASCUAL RAMOS: "Intervención de tropas imperiales en Mallorca al final de la Guerra de Sucesión", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 255-266.
- Isabel PEÑARRUBIA: *Entre la ploma i la tribuna. Els orfons del primer feminisme a Mallorca. 1869-1920, 1970, 2007*.
- Francesc PERELLÓ FELANI: "La producció dramàtica en el Teatre Principal de Palma (1857-2001)", *Història del Teatre Principal. Cultura, esplai i societat*, Palma, 2007, 92-117.
- Antoni PICAZO: *Els xuetes de Mallorca. Grups de poder i criptojudaisme al segle XVII*, Palma, 2006.
- Antoni PICAZO MUNTANER: "Els conversos de Mallorca i els censals a particulars: còmputos, grups financers i distribució", *Randa*, 59, Homenatge a Jordi Carbonell/5, Barcelona, 2007, 37-44.
- Gabriel PIERAS SALOM: *Fons documentals de l'arxiu parroquial d'Inca. Articles publicats al setmanari Dijous*, Inca, 2007.
- Román PIÑA HOMS: "Francesc Seguí Valls, un diplomático menorquín al servicio de cinco reyes", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 113-134.
- Román PIÑA HOMS: "Miguel Cayetano Soler, discípulo aventajado del barón de Bielfeld", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 87-113.
- Josep PLA: "'Don Álvaro', crònica de vivències", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 41-48.

Antonio PLANAS ROSSELLÓ; Bartomeu CAIMARI CALAFAT: "Una relación reservada del marqués de Casa Fuerte a su sucesor en la Capitanía General de Mallorca (1721)", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 69-112.

Jaume POMAR: "El meu Llorenç Villalonga", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 201-210.

Miquel PONS: "Crim entre crims a Mallorca en el segle XIX. Funesta mort d'un llec trapenc nadiu de Porreres", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 96-100.

Guillem X. PONS; Damià VICENS XAMENA: "Cinquanta anys d'estudi i divulgació de la natura de la Societat d'Història Natural de les Balears (1954-2004)", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 379-389.

Armand PUIG I TARRECH: "La traducció de la Bíblia a la llengua catalana. Mn. Pere Llabrés i l'edició balear de la BCI", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 65-81.

Anton PUJOL BERTRAN: "Les competències de la junta de morbers a Mallorca segons una carta reial del 1622 i altres documents", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 155-162.

Pere RAMIS I SERRA: *La ciutat i l'entorn eticopolític en el pensament lul·lià*, Palma, 2007.

M. Magdalena RIERA FRAU; Miquel Àngel CAPELLÀ GALMÉS: "Un tresor mallorquí d'època almohade a Atenes", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 355-362.

Magdalena de QUIROGA CONRADO: "Aproximación a la emblemática urbana de Palma y su evolución hasta el siglo XIX", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 63-86.

Francesc RIERA MONTSERRAT: "Aldarulls antixuetes a Felanitx l'any 1821 (amb trets d'arma de foc... i un mort per desgràcia)", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 277-286.

Francesc RIERA MONTSERRAT: *Remeis amatoris, pactes amb el dimoni, encanteris per a saber de persones absents, cercadors de tresors, remeis per a la salut. Bruixes i bruixots davant la Inquisició de Mallorca en el segle XVII*, Palma, 2007.

Mateu RIERA RULLAN: "Portocolom a l'Edat Mitjana", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 63-74.

Mateu RIERA RULLAN; Albert MARTÍN MENÉNDEZ: "Introducció a l'estudi dels materials arqueològics", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 37-38.

Mateu RIERA RULLAN; Miquel SEGUÍ NOGUERA (†); María José RIVAS ANTEQUERA: "Un conjunt ceràmic del primer terç del segle XIII de la ciutat d'Eivissa", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 341-354.

Mateu RIERA RULLAN i altres: "El jaciment arqueològic de la punta des Babo", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 35-36.

Mateu RIERA RULLAN i altres: "Dibuixos dels materials arqueològics", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 87-159.

G. ROSSELLÓ BORDOY: "Nueva luz sobre los siglos oscuros de Baleares y Pitiusas", *BSAL*, 62, Palma, 2006, 307-324.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Mallorca 1232: colectivos urbanos, órdenes militares y reparto del botín", *Aragón en la Edad Media*, Homenaje a la profesora María Isabel Falcón, XIX, Zaragoza, 2006, 461-483.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *El Islam en las Islas Baleares. Mallorca musulmana según la Remenbrança... de Nunyo Sanç y el Repartiment ... de Mallorca*, Palma, 2007.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Introducció a l'estudi de la ceràmica andalusina", *Arqueologia medieval. Reflexions des de la pràctica I*, Lleida, 2007, 21-141.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY; Patricia MONSERRAT BERENGUEL: *Les teules del claustre*, Palma, 2007.

Antònia ROSSELLÓ PERELLÓ: "Evocació d'Álvaro Santamaría Arández i de l'Institut Nacional Femení de Palma", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 49-54.

Ramon ROSSELLO VAQUER: *Els senyors del Fangar i les relacions amb Felanitx*, Felanitx, 2007.

Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Noticiari de Marratxí*, Felanitx, 2007.

Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Antologia de texts*, Palma, 2007.

Vicenç M. ROSSELLÓ I VERGER: "La col·lecció de cartes i atles portolans de la Fundació Bartomeu March", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 57-74.

Tina SABATER RABASSA: *L'art gòtic a Mallorca*, Palma, 2007.

Bartomeu SALVÀ SIMONET: "La mar i la prehistòria balear. Una nova perspectiva: el material arqueològic de sa Bassa Nova de Portocolom", *Arqueologia i Història a Portocolom*, Palma, 2007, 39-50.

María Luisa SÁNCHEZ LEÓN: "La vida municipal en la Mallorca Romana", *Mallorca romana*, Palma, 2007, 179-201.

Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "Consideraciones sobre la problemática del Reino de Mallorca", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 11-20.

Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "El mensaje del interregno y su aplicación a la actualidad de la España de las autonomías", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 21-24.

Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "Contexto histórico y ejecutoria de la primera época del Institut d'Estudis Baleàrics (1971-1980)", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 25-38.

Manel SANTANA MORRO: *Cultura i educació a Mallorca (1868-1936)*, Palma, 2007.

Jaume SASTRE MOLL: "La situació econòmica de l'illa de Menorca (1552-1555)", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 119-138.

Jaume SASTRE MOLL: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007.

Jaume SASTRE MOLL: "Els cellers reials en el Regne de Mallorca (1310-1343). El celler reial de Porreres", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals, Porreres*, 2007, 9-26.

Jaume SASTRE MOLL: "El matrimoni i dot a la vila de Porreres a la baixa Edat Mitjana (segle XV)", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals, Porreres*, 2007, 51-54.

Florenci SASTRE PORTELLA: "Els cavalls de Menorca", *Estudis Baleàrics*, 84/85, Palma, 2006, 139-152.

Cristòfol-Miquel SBERT: *El caciquisme i el seu temps. Santanyí (1868-1936). El contraban*, Palma, 2007.

Gabriel SEGUÍ I TROBAT: "La reforma litúrgica del concili Vaticà II i la llengua catalana. El cas de Mallorca", *La fidelitat obstinada. Homenatge a Mn. Pere Joan Llabrés i Martorell*, Palma, 2007, 51-63.

José María SEVILLA MARCOS: "Ensayo Psicológico sobre el archiduque Luis Salvador de Austria", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 147-162.

Jaume SUREDA NEGRE; Margalida CASTELLS VALDIVIESO; Francesca TUGORES TRUYOL: "El projecte museològic del Museu del calçat d'Inca (Mallorca): un compromís per a la conservació, investigació i difusió del patrimoni sabater", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 391-400.

Damià TOMÀS: "Porreres, calidoscopi d'un poble", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 188-195.

Àngel TERRÓN HOMAR: "Comparança de les diverses anàlisis químiques fetes al segle XIX sobre les aigües termals de la Font Santa de Sant Joan de Campos", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 81-84.

Margalida TOMÀS: "Poesia, llengua i autobiografia: l'evolució d'un poema de Marià Aguiló", *Randa*, 57, Homenatge a Jordi Carbonell/3, Barcelona, 2006, 127-260.

Aurora TORRENS HORRACH: "La mecanització de la indústria tèxtil sollerica", *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 2006, 85-91.

Miquel Àngel TORTELL; Jaume PAYERAS SERRA: "Evolució dels llinatges a Muro entre els segles XIV-XVIII", *XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2006)*, Palma, 2007, 27-42.

Sebastià TRIAS MERCANT: "Aproximación a una trilogía semiótica luliana", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 17, Palma, 2007, 53-62.

M. Antònia VADELL MASSOT; Margalida GAMUNDÍ PALMER: "Evolució arquitectònica de l'església de Santa Maria d'Andratx fins al segle XVIII", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, Palma, 2006, 177-187.

Caterina VALRIU: "Ses comes d'es regidors de Porreres, una contarella humorística de l'aplec d'Alcover i les versions d'aquest mateix tipus en altres rondallaires catalans", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 155-160.

Joan VENY: "La sinonímia en el *Diccionari* (1840) de Pere A. Figuera", *Randa*, 58, Homenatge a Jordi Carbonell/4, Barcelona, 2007, 75-97.

Johann Christian WERNSDORF: *Disquisició sobre les antiguitats de les Balears*, Palma, 2007. (Introducció, traducció, anotacions i notes d'Alexandre FONT JAUME).

Tomàs VIBOT RAILAKARI: "Elements etnològics d'interès de s'Alqueria", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals d'Andratx*, palma, 2006, 135-150.

Tomàs VIBOT RAILAKARI: "Jaume Sitjar i Serra, propietari dels Monjos a la primera meitat del segle XVIII", *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Porreres, 2007, 83-95.

Agnès i Robert VINAS: *La conquesta de Mallorca*, Palma, 2007.

NOTA: En aquesta relació només s'inclouen els títols de llibres i articles sobre temes d'Història de Mallorca, en un sentit ampli, que han arribat a la biblioteca de la SAL o que se n'ha notificat la seva existència.

Relació bibliogràfica a cura de MARIA BARCELÓ CRESPI

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL 2014
DE LA FUNDACIÓ DEL 2014

El dia 10 de setembre del 2014, convocada per la Junta Directiva de la Fundació del 2014, s'ha celebrat l'Assemblea General Ordinària del 2014, amb els següents comparexents:

Jaume Alcega, President

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

François Xavier Castell, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

Jaume Alcega, President

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

François Xavier Castell, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

Josep Maria Baró, Vicepresident

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA

14 DE FEBRER DE 2006

Essent les 19,30 hrs. del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents:

Jaume Albertí Picornell	Francesc Martorell Salvà
Santiago Alemany Fuster	Joan Mas Adrover
Joan Alemany Mir	Llorenç Massutí Nicolau
Antoni I. Alomar Canyelles	Andreu Mateu
Miquel Alomar Esteva	Mateu Mesquida
Ma. Rosario Alomar Esteve	Joan Miralles
Jerònia Antich Guasp	Bartomeu Mulet
Pep Barceló Adrover	Andreu Muntaner Darder
Maria Barceló Crespí	Antoni Mut Calafell
Margalida Bernat Roca	Juan Nadal Cañellas
Bartomeu Bestard Cladera	Pere Negre
Bartomeu Celià	Miquel Obrador Colom
Santiago Cortès Forteza	Fausto Orlandis Morell
Esther Cruz Pérez	Joan Parets Serra
Miquela Danús Burguera	Aina Pascual Bennàsser
Miquel J. Deyá Bauzá	Plàcid Pérez Pastor
Nicolau Dols Salas	Bernat Picornell Galeote
Miquel Duran Pastor	Francesca Piña
Gabriel Ensenyat Pujol	Roman Piña Homs
Josep Estelrich Costa	Antonio Planas Rosselló
Miguel Ferrer Flórez	Mateu Riera Rullan
Mateu Ferrer Socias	Ma. Magdalena Riera Frau
Jaume Fiol	Júlia Roman Quetgles
Alexandre Font Jaume	Guillem Rosselló Bordoy
Dolors Fortesa-Rei	Gabriel Sabrafín Ripoll
Faust Frau Camacho	Mariano Salvà
Vicenç Furió Deyà	Maria Antònia Segura Bonnín
Gabriel Fuster Sureda	Jaume Serra Barceló
Neus García Inyesta	Francesca M. Serra Cifre
Antoni Gili Ferrer	Josep Carles Tous Prades
Jocelyn N. Hillgarth	Nicolau Tous Scoubet
Francesc Jaume Coll	Ricard Urgell Hernández
Rafel Juan	Antoni Vallespir Bonet
Antoni Juan	Jordi Vidal Reynés
Pere Joan Llabrés Martorell	Fernando Vidal Villalonga
Jaume Llabrés Mulet	José Francisco de Villalonga Morell
Gabriel Llompарт Moragues	Felipe Villalonga Villalonga
Joan Marcó Ordines	Ana Zaforteza del Corral
Antònia Martínez Ortega	i dos socis amb signatura il·legible

La Presidenta obre la sessió i destaca els 125 anys que ha complit la institució, també el seu agraïment a tots els socis que ho han fet possible. A continuació es passen a tractar els assumptes prevists en l'ordre del dia.

1) Lectura i aprovació de les actes de l'assemblea general ordinària i de l'assemblea general extraordinària del dia 15 de febrer de 2005. Una vegada llegides per la Secretària són aprovades per assentiment.

2) Informacions de la Presidenta. Memòria de les activitats realitzades en el darrer any i programa d'activitats pel proper.

En primer lloc, la Presidenta lamenta la defunció dels socis Pere de Palol Salellas, Lamberto Cortès Cortès, Joaquim Gual de Torrella Truyols i Bartomeu Serra.

A continuació informa del moviment de socis que ha tingut lloc durant l'any: 14 altes i 8 baixes.

Acte seguit, la Presidenta exposa les principals activitats que s'han desenvolupat al llarg del present curs.

- Presentació de les actes del VIè. Congrés *El Nostre Patrimoni Cultural (patrimoni marítim i costaner)* finançat per l'Autoritat Portuària de les Balears.

- Celebració del VII Congrés *El Nostre Patrimoni Cultural*, dedicat a *Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*, els dies 11, 12 i 13 de gener. La publicació està compromesa per part del Conseller de Patrimoni i Territori del CIM.

- Publicació del Bolletí núm. 60 de la SAL.

- Inici del procés per a la digitalització del Bolletí, amb la col·laboració de Sa Nostra i de la UIB en els temes finançer i tècnic respectivament.

- Signatura del conveni amb Sa Nostra per a l'edició del proper Bolletí.

- Inici de la catalogació del fons fotogràfic Virenque, per part d'alumnes d'Història de l'Art de la UIB baix la direcció de la professora Ma. Josep Mulet

- Manteniment dels intercanvis existents i establiment d'un nou bescanvi amb la revista universitària *Cuadernos de Arte Rupestre* que s'edita a Moratalla (Múrcia).

- Visites culturals a jardins històrics rurals i urbans, entre d'ells Alfàbia, botànic de Sóller, Son Berga i Raixa. La Presidenta destaca l'èxit obtingut pel cicle, atès que hi participaren entorn de 60 socis, i agraeix la col·laboració dels propietaris i dels responsables de conduir les visites.

- Realització a la seu de la SAL del I Seminari d'Estudis Històrics, baix el títol *Introducció a l'estudi de la ceràmica andalusina*, impartit pel Dr. Guillem Rosselló Bordoy. Aquesta iniciativa es pretén continuar com una de les activitats de la Societat Arqueològica.

- Visita a la SAL per conèixer els fons lul·lians de la biblioteca, una activitat organitzada per la Càtedra Ramon Llull.
- Participació a les Jornades del Centenari de l'Eclipsi 1905.
- Préstecs del patrimoni de la SAL. Durant enguany s'ha accedit al préstec del Díptic de les Veròniques per a l'exposició *La luz de las imágenes* realitzada a Alacant. També s'ha deixat el dibuix de Rafel Isasi que reproduceix un mosaic romà de Pollentia per a l'exposició *El món romà a les Illes Balears* duita a terme a la Fundació La Caixa de Palma. I, finalment, la pintura anònima amb l'Epifania per a l'exposició del *Betlem* del convent de les Caputxines de Palma.
- En relació al segon volum d'història de la societat, pendent de publicació, la Presidenta destaca que està en procés avançat i que s'ha pogut reunir un llistat històric dels socis.
- Pel que fa als actes del 125 aniversari, comunica que el pintor Ramon Canet ha dissenyat el logotip commemoratiu. També l'ajut rebut per part de l'Institut d'Estudis Baleàrics en els actes realitzats en comú amb l'Ateneu de Maó. I destaca les distincions atorgades als socis més antics, així com el sopar de cloenda on participaren representants de les institucions de l'illa.
- Finalment, la Presidenta informa de la compra d'equipament informàtic per a la seu de la SAL i que s'ha completat la instal·lació elèctrica de la casa amb la subvenció del CIM.

Seguidament s'exposen les activitats que està previst desenvolupar durant el proper curs:

- Visites culturals. Es realitzarà un cicle en el mes de maig dedicat a les fortificacions de Mallorca.
- Publicació del segon volum de la història de la Societat Arqueològica Lul·liana
- Publicació de les actes del VII congrés *El Nostre Patrimoni Cultural. Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca.*
- Actes del 125 aniversari.

En el marc de l'intercanvi establert amb l'Ateneu de Maó, es duran a terme dues conferències al Casal Aguiló. Per una d'elles s'ha confirmat el ponent, que serà la Sra. Josefina Salord.

També s'ha programat un concert de música clàssica que oferirà la Coral Universitària de la UIB a l'església dels Socors de Palma.

- Participació en els actes commemoratius del centenari de la mort de Pere d'Alcàntara Penya, a través de dues conferències a impartir a la seu de la SAL pel Dr. Joan Mas Vives i la Dra. Catalina Cantarellas Camps.

3) Balanç econòmic. El Tresorer informa sobre l'estat de comptes que ha estat el següent

Ingressos			Despeses		
	Quotes socis	18.967,00		Aigua	197,65
	Subvencions	19.336,00		Electricitat	694,18
	Quotes Congrés	400,00		Telèfon	294,78
	Interessos	12,35		Beques	3.549,00
	Altres	30,00		D. oficina	2.806,18
				D. neteja	1.288,05
				Rebutj tornats	6.510,00
				D. devolució	215,55
				D. cobrament	620,88
				Imprempta	7.346,25
				Manteniment c/c	64,31
				Ret. interessos	1,48
				Impostos	1.242,26
				D. activitats	310,22
				Inversions	2.534,02

Existències inicials		Existències finals	
Sa Nostra (25)	12.885,02	Sa Nostra (25)	24.991,01
La Caixa (53)	5.701,37	La Caixa (53)	5.099,25
La Caixa (48)	219,17	La Caixa (48)	208,84
Sa Nostra (88)	126,30	Sa Nostra (88)	108,30
Efectiu	489,00	Efectiu	84,00
Total	58.166,20	Total	58.166,20

A continuació el Tresorer i la Presidenta informen que la Junta ha acordat ajornar la pujada de quotes.

4) Assumptes de tràmit. No hi ha cap assumpte de tràmit.

5) Precs i preguntes.

El Sr. Joan Mas Adrover felicita a la SAL pel seu 125 aniversari. També per la preocupació de la Junta per millorar l'ús de la informàtica. En relació al tema, proposa la integració de la Societat dins la xarxa i ofereix la seva col·laboració per elaborar una plana web. Així mateix demana que l'avís dels actes es faci a través del correu electrònic.

La Sra. Ma. Antònia Segura intervé per proposar que s'actualitzin les quotes cada any segons l'índex IPC. També planteja que deixam peces del patrimoni moble de la SAL sense contraprestació econòmica i demana si es pot fer res en aquest sentit.

La Presidenta manifesta el seu acord amb el tema de l'increment de quotes i recolleix el suggeriment per replantejar-ho a la Junta de Govern.

El P. Gabriel Llompart intervé per recordar que si bé la SAL ha deixat coses a la societat, s'ha de tenir present que la SAL ha rebut aquest patrimoni de la societat.

6) Presentació del Bolletí número 61 de la SAL dedicat a Álvaro Santamaría.

Seguidament pren la paraula el Sr. Guillem Rosselló Bordoy.

Després d'agrair la col·laboració dels autors i el finançament de l'edició per part de Sa Nostra, el Director de Publicacions informa que ha estat imprès per Gràfiques Mallorca, amb seu a Inca, i presenta els autors, els títols dels articles i la resta d'aportacions que conté, entre d'elles una editorial de la Dra. Maria Barceló Crespí en record del professor Álvaro Santamaría. Finalitza la seva intervenció demanant als presents el relleu en la direcció del Bolletí.

Sense més assumptes que tractar, la sessió -que s'ha presentat paral·lelament en Power Point- s'aixeca essent les 20,35 hrs.

LA SECRETÀRIA

Sebastiana Sabater Rebassa

Vist i Plau

LA PRESIDENTA

Maria Barceló Crespí

Secció Oficial i de notícies

Vida de la Societat. Any 2007

Nous socis

- 1.260 Albert Bonnín Fiol
- 1.261 Eduardo Carrero Santamaría
- 1.262 Pere Bru Serrano Torres
- 1.263 Sebastià Sansó Barceló
- 1.264 Joan Nadal Canyelles
- 1.265 Associació Amics dels Arxius
- 1.266 Joana Mª Bibiloni Antich
- 1.267 Antònia Juan Vicenç
- 1.268 Isabel Escandell Proust
- 1.273 Pilar Sastre Alzamora
- 1.274 Joana Maria Serra Figuerola
- 1.275 Mabel López Méndez

Baixes per defunció

Benvenguda Borobia Garrigosa
 Josep Coll Bardolet
 Marcel Durliat, Soci d'Honor
 Andreu Murillo Tudurí
 Xavier Pastor Quijada
 Fernando Pujalte Vilanova

Distincions als socis

Premi Ramon Llull 2007 als socis Antoni Mut Calafell, Rosa Planes i Lleonard Muntaner Mariano.

L'Institut Menorquí d'Estudis ha nomenat corresponent a Guillem Rosselló Bordoy.

La Casa-Museu de Sóller ha concedit el Premi *Faula* a Maria Barceló Crespí i Guillem Rosselló Bordoy.

ARCA-Llegat Jueu ha reconegut els mèrits de Ramon Rosselló Vaquer per la seva tasca investigadora i l'Obra Cultural Balear li ha atorgat el Premi 31 de desembre.

Igualment la Sra. Dolors Fortesa Rei Borralleres com a membre del col·lectiu *Calvià per la llengua* també ha estat mereixdora del premi 31 de desembre de l'Obra Cultural Balear.

Gabriel Janer Manila ha obtingut el premi Ramon Llull de Literatura lliurat per la Generalitat de Catalunya

Román Piña Homs i Pilar Ferrer Vanrell han estat membres de la comissió per a la reforma de l'estatut d'autonomia, que ha merescut la medalla d'or de la Comunitat.

El Govern de les Illes Balears ha designat a Miquel Deyà Bauzà vocal del Patronat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

La Casa Catalana ha concedit a Mercè Gambús Sáiz el Premi *Ars Magna*.

La Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics ha nomenat Acadèmic de número a Ricard Urgell Hernández.

Subvencions

Consell Insular de Mallorca. Cultura i Patrimoni:	infraestructures de la casa	6.000 €
	BSAL	1.250 €
	III Seminari d'Estudis Històrics	6.000 €
Fundació Sa Nostra:	BSAL	6.000 €
	restauració retrat P. Jeroni Nadal S. J.	2.204 €

Manteniment del Casal Aguiló

Dins les obres destinades a la millora de la seu de la SAL s'han realitzat les obres següents: neteja i consolidació de portes i pintura de les persianes exteriors i interiors, a més del desmuntatge de les rajoles de la Roqueta del sòtil de la galeria o *fumador* que s'obre al pati, en espera de poder dur a bon termini la seva restauració i reposició al seu lloc original. Cuidà de la feina l'empresa de conservació de béns culturals Xacaranda. Igualment s'han incorporat catorze interruptors de seguretat a la instal·lació elèctrica.

Preus publicacions

La Junta de Govern acordà a la reunió de 15 de gener de 2007 els següents preus per a les publicacions de la SAL:

Noticias y relaciones históricas de Juan Llabrés y Juan Pou Muntaner	40 €
Actes dels Congressos el Nostre Patrimoni Cultural (ENPC)	40 €
Cançoneret Aguiló	30 €
Bolletins disponibles de la segona època (1943-1984)	40 €
Bolletins de la tercera època (1984-1994)	30 €
Bolletins de la tercera època (1995-2006)	25 €

Dipòsit dels còdex i manuscrits de la SAL a l'ARM

Una vegada recuperat el manuscrit lul·lià que desaparegué de la SAL en data indeterminada, la Junta de Govern acordà el dipòsit temporal de la col·lecció de còdex i dels més importants manuscrits a l'Arxiu del Regne de Mallorca, i entre ells el *Llibre de l'arbre de la filosofia* de Ramon Llull. En una segona entrega s'ha incorporat el còdex *Liber de benedicta tu in mulieribus* que es trobava col·locat fora de lloc dins el fons bibliogràfic Jeroni Rosselló. Una part del seu catàleg fou publicada al segon volum de la Història de la SAL.

Col·laboració per part dels socis

Continua la revisió, neteja i catalogació del fons fotogràfic Virenque per part de Rosa de Aguilar i Josep Sabater. Un primer informe sobre la tasca desenrotllada es publica en aquest mateix volum.

Pep Barceló ha començat la revisió i catalogació del fons històric de l'Arxiu de la SAL.

Antoni Mut Calafell ha iniciat la catalogació del fons arxivístic de la Confraria de pescadors conservat al Casal Aguiló.

Elvira González Gozalo realitza la catalogació dels ventalls procedents del Llegat Aguiló.

Ximo Esteve ha cuidat de la revisió i catalogació de les partitures del fons musical de la SAL, part dels resultats d'aquesta tasca es poden veure a l'exposició Història de la Música organitzada per l'Arxiu Municipal de Palma.

Col.laboració amb el *Círculo Mallorquín*

A petició de la Junta del *Círculo Mallorquín* la SAL ha repetit el cicle de conferències del II Seminari d'Estudis Històrics per als socis d'aquella entitat.

Assemblea General

El dia 13 de febrer va tenir lloc l'Assemblea General de socis en convocatòries ordinària i extraordinària. En aquesta darrera va sortir elegida la nova Junta de Govern composta pels següents càrrecs:

Presidenta	Maria Barceló Crespi
Vicepresident	Antoni Planas Rosselló
Secretària	Maria Antònia Segura Bonnín
Tresorer	Antoni Vallespir Bonet
Conservadora	Maria Magdalena Riera Frau
Bibliotecari	Antoni Lozano Ruiz
Director de publicacions	Guillem Rosselló Bordoy
Vocals	Miquel Ferrer Flórez
	Dolors Forteza Rei Borralleres
	Santiago Cortès Forteza
	Francesca Tugores Truyol
	Miquel Deyà Bauçà
	Tina Sabater Rebassa
	Nicolau Dols Salas
	Ricard Urgell Hernández

Cicle de visites de primavera

El cicle d'enguany tingué com a denominador comú la visita a possessions emblemàtiques, totes elles amb un important passat històric.

Dia 8 de maig, la primera, fou a Sarrià (Establiments) on vàrem esser rebuts amablement per la família García-Ruiz Guasp que ens despediren amb un refresc.

El dia 15 de maig arribàrem fins a la possessió de Galatzó (Calvià), centre d'interpretació de la contrada. L'explicació va anar a càrrec dels tècnics municipals de patrimoni ambiental de l'Ajuntament de Calvià.

El dia 22 de maig visitàrem la possessió de Santa Eulàlia (Palma). La Comandància General de Balears posà a disposició de la SAL el Comandant Sr. Jesús Bellido que donà

compte de les investigacions que està desenrotllant sobre els antecedents històrics de la finca, propietat del Ministeri de Defensa.

Finalment el 29 de maig la família Sampol ens va rebre a Son Vic de Superna (Esporles), on fou possible fer una completa visita a les cases i jardins que l'envolten. Un esplèndid berenar ofert pels propietaris serví de cloenda de la visita i del cicle.

La festa lul·liana de Miramar

Com en anys anteriors el dia de la Santíssima Trinitat, enguany 3 de juny, una representació de la SAL acudí al convit del Dr. Sevilla per procedir a la lectura continuada del *Llibre d'Amic e Amat* de Ramon Llull.

Visita al Convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor

El 12 de juny la SAL duagué a terme una visita al convent franciscà de Lluçmajor tot just haver acabat el procés de restauració a càrrec de l'Ajuntament que té la intenció de convertir-lo en Arxiu i Centre cultural de la ciutat i municipi. La visita va ser guiada per la Dra. Miquela Forteza i el Dr. Guillem Rosselló Bordoy. Els visitants foren rebuts pel batle de la localitat, Sr. Lluç Tomàs. Cal resaltar la descoberta de les pintures murals que ornem el claustre i l'espai de l'escala noble de l'edifici. A continuació els assistents passaren a l'església conventual on pogueren contemplar la decoració mural i la bella mostra de retaulística barroca.

Sopar de primavera

Després de la visita a Lluçmajor l'expedició continuà camí fins al santuari de Monti-Sion de Porreres. La Presidenta donà a conèixer els principals aspectes històrics i artístics del camí i de l'indret monumental, per després gaudir d'un bon sopar.

Assemblea Anual de la CECEL

Enguany tingué lloc l'Assemblea Anual de la CECEL (*Confederación Española de Centros de Estudios Locales*) els dies 27 a 29 de setembre a la ciutat de Huesca, reunint-se els representants dels centres d'estudis locals adscrit a la mateixa. Cuidà de l'organització el *Instituto de Estudios Altoaragoneses*. A la mostra bibliogràfica foren presents les darreres publicacions de la SAL.

III Seminari d'Estudis Històrics: L'arqueologia de l'arquitectura

2 d'octubre: Dr. Eduardo Carrero Santamaría, professor titular d'Història de l'art de la UIB: *Metodología de la arqueología de la arquitectura*.

9 d'octubre: Dr. Guillem Rosselló Bordoy, de la Real Academia de la Historia i del Deutsches Archeologisches Institut i la Sra. Francesca Tugores Truyol, historiadora de l'art: *Història de les intervencions d'arqueologia de l'arquitectura a Mallorca*.

16 d'octubre: Sr. Josep Merino Santisteban, arqueòleg i Sr. Mateu Riera Rullan, arqueòleg: *Intervencions de l'arqueologia de l'arquitectura a Palma*.

23 d'octubre: Sr. Antoni Domingo Pons, arquitecte, i Sra. Glòria Druguet Tantinyà, arquitecta: *Intervencions de l'arqueologia de l'arquitectura: el cas d'Alcúdia*.

30 d'octubre: Dra. Elvira González Gozalo: *Els graffiti en l'arquitectura de Mallorca*.

Cicle de visites a cementeris

Dins el pla de visites, enguany també a la tardor, es programà una sèrie de pasetjades per diferents cementiris de l'Illa combinant la visita de caràcter artístic i històric amb les lectures de poemes i textos dels escriptors que reposen en els corresponents llocs sagrats. Visites que ocuparen els quatre dimarts del mes de novembre.

Dia 6: Son Tril·lo de Palma sota la direcció de Nicolau Dols i Gabriel de la Santíssima Trinitat Sampol que realitzaren la lectura de poemes i textos d'autors dels segles XIX i XX davant lesseves tombes.

Dia 13: Guiats per Plàcid Pèrez els assistents pogueren conèixer d'aprop les importants mostres d'escultura funerària del cementiri de Sóller destacant de manera especial les d'estil modernista.

Dia 20: Església rural i cementiri de Sant Miquel de Campanet. Indret de singular ressò històric per considerar-se un dels centres religiosos medievals més arcaics de Mallorca, malgrat a l'actualitat es mantengui fora d'ús. Cal destacar la presència d'antigues làpides funeràries, de caràcter espontani, gravades sobre rajoles de test vidriat. A més es visità l'interior de l'església, dins la línia dels temples de coberta en doble vessant sobre arcs diafragmes. Les explicacions foren donades per mossèn Joan Parets i Guillem Rosselló Bordoy.

El dia 27 va concloure el cicle amb la visita al cementiri parroquial del barri de Sa Vileta, avui sota el control del Servei Funerari Municipal. El principal motiu fou retre homenatge a aquelles persones de les famílies Ferrà (Bartomeu i els seus fills Bartomeu i Miquel) i Forteza Pinya (Guillem, Miquel i Bartomeu) que tingueren una molt especial vinculació amb la SAL. A més es dedicà un record a l'escultor Tomàs Vila Maiol, Josep Tous i Maroto, Diego Zaforteza Musoles i Jordi Truyols, marquès de la Torre. Les explicacions anaren a càrrec de Guillem Rosselló Bordoy pel que fa als aspectes històrics i artístics, mentre que l'acurada sel·lecció de textos literaris fou preparada i recitada per Maria Antònia Segura Bonnín.

Presentació del llibre *Mallorca musulmana*

El dijous 22 de novembre tingué lloc a la Sala d'Actes del Casal Aguiló la presentació del llibre del nostre consoci Guillem Rosselló Bordoy titulat *El Islam en las Islas Baleares. Mallorca musulmana según la 'Remenbrança' ... de Nunyo Sanç i el 'Repartiment' ... de Mallorca*, a cura d'Edicions UIB. Féu la presentació la professora María Jesús Viguera Molins, catedràtica de *Estudios Árabes e Islámicos* de la Universidad Complutense de Madrid.

Premi Nacional de Cultura, Patrimoni 2007

El dissabte dia 24 de novembre, al Teatre Fortuny de Reus, la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC) va rebre el premi que concedeix la Generalitat de Catalunya per la seva tasca en l'estudi, defensa i difusió del Patrimoni Cultural. La SAL n'és membre de dita coordinadora. L'acte va ser retransmès per TV3.

Festa Beat Ramon

Com cada any, el dia 27 de novembre, se celebrà la festa en honor del Beat Ramon Llull a la basílica de Sant Francesc de Palma que comptà amb la presència de membres de la SAL.

V centenari del naixement del Pare Jeroni Nadal, S. J.

Amb motiu del cinquè centenari del naixement de tan il·lustre jesuïta, creador de la *ratio studiorum* de la Companyia, la SAL es va sumar als actes commemoratius. Joan Nadal Canyelles, S. J. suggerí la restauració del retrat del Pare Jeroni Nadal, pintura del segle XVII que pertany a la col·lecció de la SAL. Gràcies a la subvenció atorgada per "Sa Nostra" fou possible dita restauració que realitzà Maria Dolç. Dia 28 de novembre en acte celebrat al Casal Aguiló es féu la presentació oficial de l'obra amb presència del Director de la Fundació "Sa Nostra" Dr. Andreu Ramis. Abans la Presidenta havia glossat l'ambient cultural de la Ciutat de Mallorca a principis del segle XVI en el moment de la naixença del savi jesuïta.

Digitalització del Bolletí de la SAL

El dia 6 de juliol se signà el conveni de col·laboració entre la SAL, la Universitat de les Illes Balears i la Fundació "Sa Nostra". Reunits el representants de les tres entitats a Son Fuster, seu de "Sa Nostra", es va signar l'esmentat conveni amb la finalitat de digitalitzar la col·lecció completa del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* que aportarà les seves col·leccions mentre la UIB tindrà cura de la tasca informàtica sota el finançament de "Sa Nostra".

Dipòsit de peces arquitectòniques gòtiques a la UIB

Com a complement de la recuperació de materials arqueològics de la SAL que encara romanien a Can Oleo, per la dificultat del seu trasllat, aprofitant les obres de restauració d'aquell edifici, avui propietat de la UIB, va ser possible el rescat de determinats elements gòtics provinents de la Llonja més una petita mostra de tambors de columna i basaments originaris del fòrum de l'antiga Palma romana. Aquelles peces que no tingueren cabuda al pati i jardí del Casal Aguiló foren dipositades a la UIB i seran exposades a la Facultat de Filosofia i Lletres en vies de remodelació.

Comissió de Patrimoni del Consell Insular de Mallorca i de Centre Històric i Catàleg de l'Ajuntament de Palma

Com en anteriors remodelacions hagudes a causa de la renovació de les respectives comissions se sol·licità de l'Arqueològica el nomenament de representants. La Junta de Govern considerarà que Miquel Deyà Bauzà podia continuar en la Comissió de Patrimoni mentre que designà a Guillem Rosselló Bordoy per formar part de la Comissió de Centre Històric i Catàleg de Palma.

Restauració exvot

Acceptat el pressupost presentat per les conservadores de béns culturals Isabel Adrover i Cristina Planas s'ha restaurat l'ex-vot provinent de la capella del Call de Ciutat, propietat de la SAL. Aquesta peça no figurava en el catàleg de Pintura publicat en el segon volum de

la Història de la SAL perquè no va ser localitzat al seu moment per l'autora ja que pel seu mal estat estava en reserva.

Fons museològics en préstec

Dins el present any la SAL ha estat present a les següents exposicions locals o estrangeres:

Organitzada per l'Institut de la Mediterrània i l'Institut d'Estudis Baleàrics se cedí en préstec temporal per a la exposició sobre Ramon Llull a la Llonja de Palma les següents peces:

Predel·la de Joan Desí amb la representació de la disputa del beat Ramon i els ulemes de Bejaia (Alger).

Terracuita representant el beat, obra de Guillem Galmés Sociés.

Mascaró de proa del vapor *Lulio* obra de Ricard Anckermann, totes elles dipositades al Museu de Mallorca.

Del casal Aguiló s'incorporà la xilografia *Vivat Ars Luliana* que fou portada del Bolletí 62 corresponent a l'any 2006.

A sol·licitud de l'Embaixada d'Itàlia a Espanya se cedí per a una exposició a celebrar a Salerno (Itàlia) l'ivori sicilià del segle XII propietat de la SAL per llegat de la família Aguiló i dipositat de manera temporal al Museu de Mallorca.

L'exposició Història de la Música inaugurada a l'Arxiu Municipal de Palma comptà amb un conjunt de partitures provinent del fons musical de la SAL.

Bicentenari de l'alliberament de Jovellanos

L'Ajuntament de Palma ha declarat l'any 2008 *Any Jovellanos*, tot recordant la involuntària estada de l'il·lustre asturià al castell de Bellver. Amb tal motiu s'estan preparant un conjunt d'activitats, creant-se un comitè d'organització en el qual està representada la SAL.

Rectificació

En el volum 62 del BSAL corresponent a l'any 2006 en fer constar l'agraïment de la SAL als socis més antics es deixà de mentar el nom d'Andreu Muntaner Darder, precisament el més antic de tots els guardonats. La Redacció demana disculpes al bon amic Andreu per tan lamentable oblit.

Equipament de la seu social i oficina d'atenció als socis

Dins les millores per a un bon funcionament d'una societat com la nostra s'ha procedit a dotar el Casal Aguiló de nou equipament informàtic, nova fotocopiadora i els telèfons inalàmbrics adients.

En aquest sentit i dins el procés de modernització de la Societat s'encarregà l'obertura de la plana web de la SAL (www.arqueologicaluliana.com) a Mateu Ferrer Socias que tingué cura de les gestions indispensables. A més es comunica a tots els socis la corresponent direcció electrònica sota la sigla info@arqueologicaluliana.com. Demanam que tots aquells que disposin d'adreça electrònica la comuniquin a la secretaria de la SAL.

Catàleg de revistes científiques

S'ha completat el catàleg de les revistes en intercanvi de l'hemeroteca de la SAL. Es pot consultar des de la pàgina web de la Universitat de les Illes Balears: www.uib.es

I Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló

Convocat el dia 12 de desembre de 2006 el I Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló després de la deliberació del jurat format pels Drs. Guillem Rosselló Bordoy, Miquel Ferrer Flórez, Miquel Deyà Bauzà, Tina Sabater Rabassa i Lleonard Muntaner Mariano i actuant de secretària la senyora Maria Antònia Segura Bonnín acordà premiar el treball presentat per Eduard Pascual Ramos amb el títol *Francesc Truyols Font de Roqueta. Ascens militar i polític en el regnat de Carles II i dissidència amb Felip V. La connexió amb l'austracisme castellà*.

Sopar de Nadal

El Premi abans esmentat es va lliurar en el transcurs del sopar de Nadal de la SAL que tingué lloc el dimarts dia 11 de desembre en el restaurant *Sa Cranca* de Palma. Una setentena de persones, socis i amics de la SAL es reuniren en aquest sopar que tanca l'any acadèmic. Amb tal motiu es féu públic el nom del guanyador, Eduard Pascual Ramos, alhora que l'editor Lleonard Muntaner li entregà un dibuix del pintor Rafel Canyelles i seguint les bases del premi es comprometé a l'edició de l'obra que es durà a terme el mes d'abril de 2008.

Equip de recuperació fotogràfica

ROSA DE AGUILAR MORALES
JOSEP SABATER MANRESA

Posam al coneixement dels socis, que la SAL té un fons aproximat de 2.500 plaques de vidre del fotògraf i pintor, Jules Virenque.

Jules Felip Virenque i Chastain, natural de Montpeller, s'establí a Palma l'any 1852 a l'edat de 26 anys, i es casà amb la valldemossina Francisca Simó Cruelles l'any 1858. Tot i que morí a la prompta edat de 55 anys, la seva esposa i filles continuaren algun temps amb l'estudi de fotografia, tal i com ens ho mostra la *Guia de Las Baleares* de Pere d'Alcàntara Peña de l'any 1891, on enumera el seu, com un dels sis estudis de fotografia de Palma.

Com a fotògraf es dedicà sobretot al retrat, encara que la seva trajectòria anà des de treballs pel Arxiduc d'Àustria, fins a la paternitat del llibre *Àlbum Artístico de Mallorca*, que junt amb Bartomeu Ferrà editaren a la impremta de Pere Josep Gelabert l'any 1873 a Palma.

L'estat de conservació de les plaques de vidre que disposa la SAL de Virenque és mitjà, donat que les condicions per a l'emmagatzemat no han estat tan bones com fora d'esperar i el temps ha acabat per deteriorar-les, pel que és menester condicionar-les per tal de perllongar la seva durada.

Tot i que en una passada intervenció es va iniciar un procés de recuperació d'aquestes plaques, malauradament va quedar paralitzat.

Ens hem ofert voluntàriament per fer aquesta tasca, iniciada envers el desembre de 2006, i que consisteix en netejar, descriure i digitalitzar les plaques.

Podem informar que fruit de l'anterior intervenció, trobarem un total de 310 plaques netejades i descrites, de les que procedirem a fer el treball de digitalització, i continuarem amb el procés complet amb la resta de material.

Fins a finals d'agost d'aquest any, s'han treballat un total de 1.350 imatges, pel que podem dir que hem passat l'equador d'aquest treball.

La nostra previsió de seguir amb aquest bon ritme, és que a mitjans del 2008 hàgim acabat aquest inventari i condicionament del material, i la nostra aspiració és editar un catàleg amb un mostreig d'aquest fons.

Adjuntem unes mostres, per tal de que vos pugueu fer una idea d'aquest treball.

Estat original del negatiu

Còpia després de la neteja

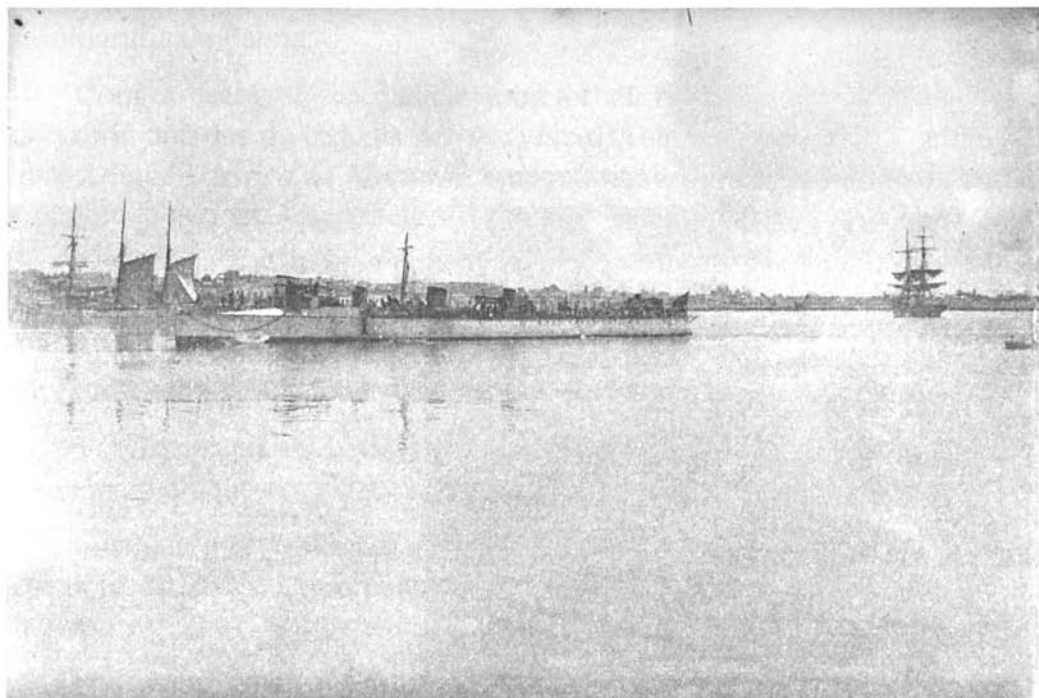
Còpia definitiva després de la restauració del negatiu

Estat original del negatiu

Còpia després de la neteja

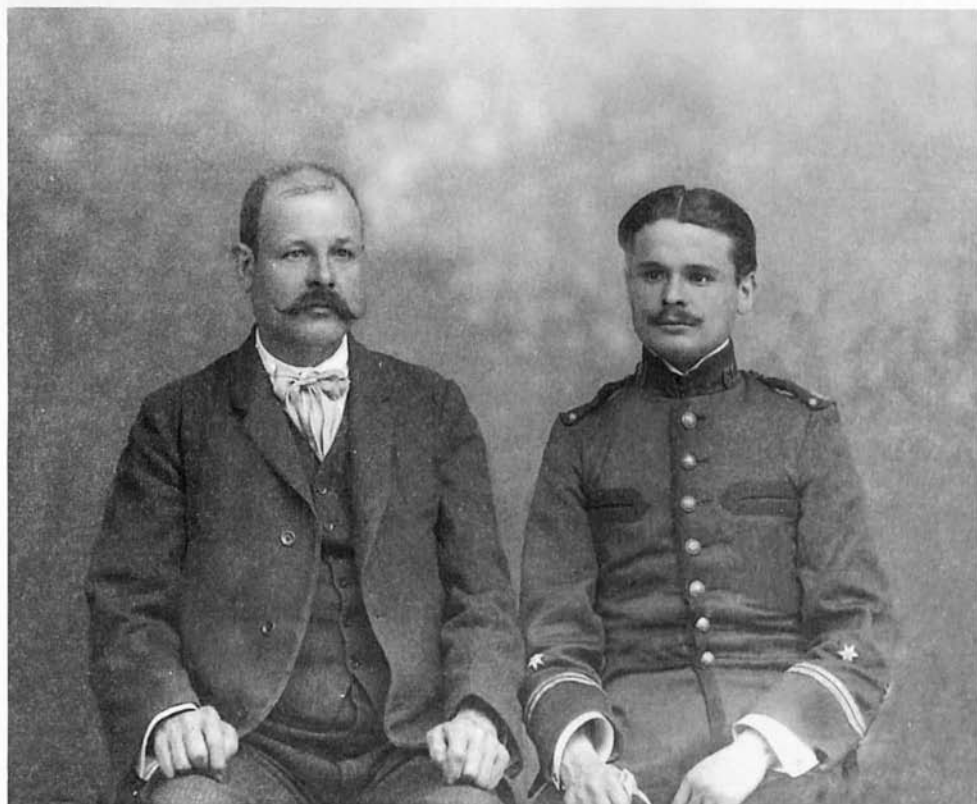
Còpia definitiva després de la restauració del negatiu

Estat original del negatiu

Còpia després de la neteja

Còpia definitiva després de la restauració del negatiu

Estat original del negatiu

Còpia després de la neteja

Còpia definitiva després de la restauració del negatiu

Estat original del negatiu

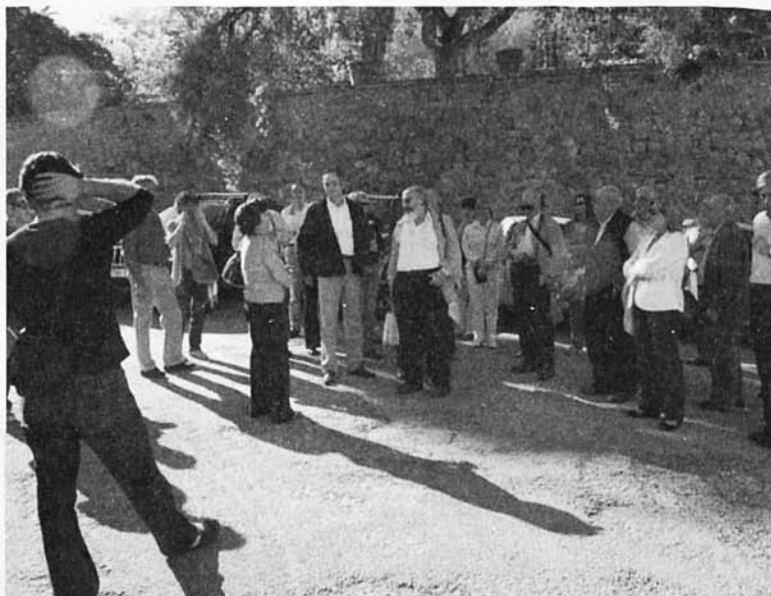
Còpia després de la neteja

Còpia definitiva després de la restauració del negatiu

MEMÒRIA GRÀFICA DE LA SAL 2007

CICLE DE VISITES

Possessió de Sarrà (Establiments, Palma) 8 de maig

(Foto Pep Sabater)

Diferents aspectes del casal de Sarrià
(Foto Pep Sabater)

Possessió de Galatzò (Calvià) 15 de maig

(Foto Pep Sabater)

Visita a Galatzó

(Foto Pep Sabater)

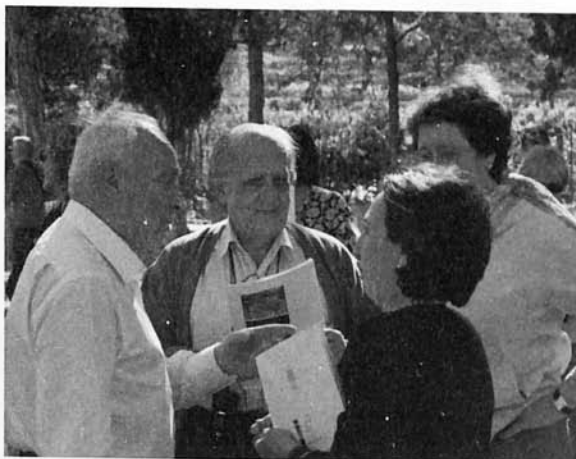
Santa Eulàlia (Palma) 22 de maig

(Foto Pep Sabater)

Visita a Santa Eulàlia

(Foto Pep Sabater)

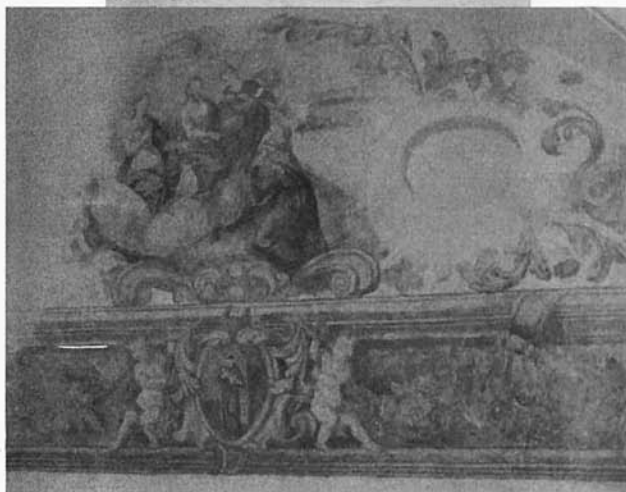

Possessió de son Vic de Superna (Esporles) 29 de maig
(Foto Pep Sabater)

Son Vic de Superna

(Foto Pep Sabater)

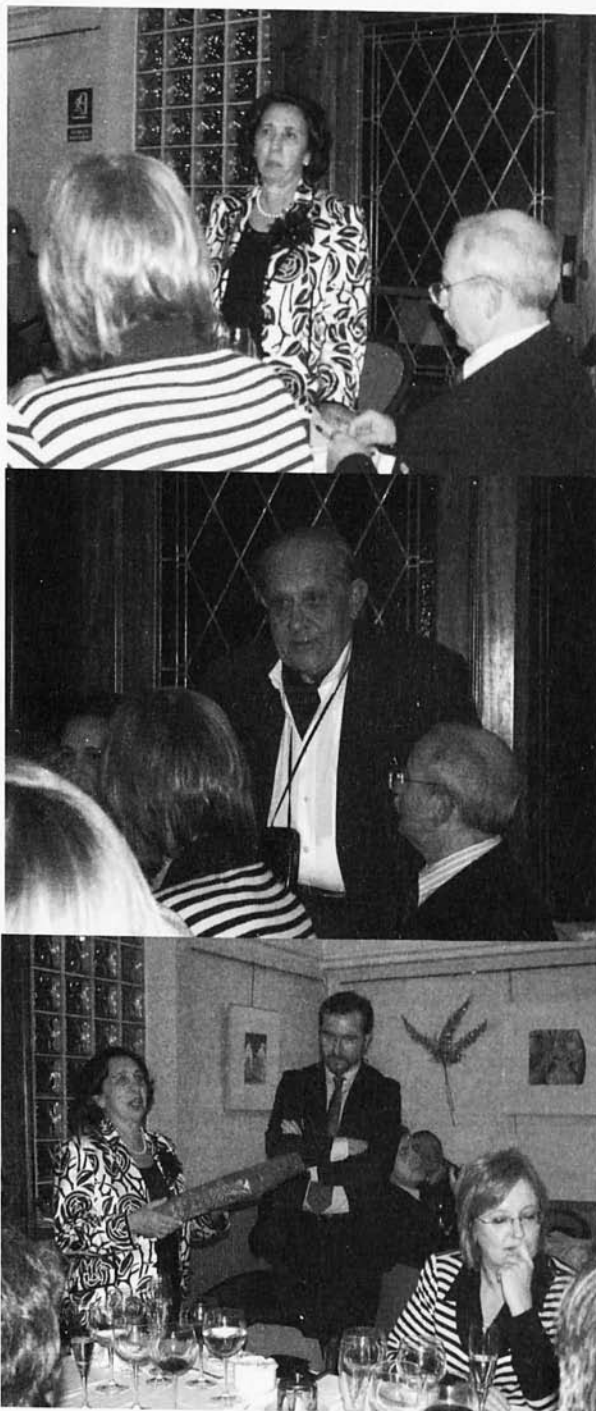
Visita al convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor
12 de juny

(Foto Pep Sabater)

Sopar de primavera a Mont Sion de Porreres
21 de juny

(Foto Pep Sabater)

Entrega del Premi Estanislau de K. Aguiló
11 de desembre

FERRAN PUJALTE I VILANOVA (1961-2007)

Vaig conèixer el consoci Ferran Pujalte en descobrir que teníem aficions comunes, com l'aviació o el cotxe del nostres avis. Pujalte era llicenciat en Història per la UIB (1992) i era el responsable del Fons històric de GESA, que data de 1857. La seva feina consistia a catalogar i conservar l'arxiu central d'aquesta empresa, no tan sols llibres, lligalls, retalls de premsa i revistes, sinó també fotografies, aparells i màquines diverses, amb la intenció de crear un museu de l'electricitat.

Com a autor, Pujalte s'havia especialitzat en història de les comunicacions i del consum elèctric a Mallorca. Va publicar diversos articles sobre l'empresa *Loryc* i va participar en l'organització d'exposicions com la del *Centenari de l'automòbil a les Balears* (Palma, 1997), *Welcome! Un segle de turisme a les illes Balears* (Palma, 2000) i *Cent anys d'electricitat a Mallorca* (Alaró, 2001). El 2004 va salvar de la seva destrucció el fons teatral Bartomeu Rull, una part del qual fou publicat a cura de Ramon Díaz i Villalonga al cap d'un any amb el títol d'*Entremesos mallorquins*. Entre les seves obres destaca la sèrie dedicada als transports a les Balears, publicada per l'editorial Documenta Balear entre 1999 i 2002.

En el volum corresponent al segle XIX Pujalte va analitzar el procés de modernització de les nostres comunicacions, de la vela al vapor, i de la diligència al ferrocarril i el tramvia; en el del segle XX estudià l'aplicació de l'electricitat i el motor d'explosió en els transports, l'aparició de l'avió i de l'automòbil, i l'impacte de la Guerra civil. Després l'autobús va substituir el tramvia i es produí la irrupció de la Transmediterrànea, la construcció dels grans aeroports i el turisme de massa. L'any 2006 va coordinar el llibre *Un segle de llum a Inca*. També va catalogar, entre d'altres, la biblioteca Joan Llabrés Bernal i la de la Cambra de Comerç. Va ser col·laborador de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, *Estudis d'Història Econòmica* i *Estudis Baleàrics*.

La seva inesperada mort no l'ha deixat finalitzar dos projectes que tenia ja molt avançats: una història energètica de les Balears i una història contemporània de Cabrera, quan aquest feia feina a l'oficina principal de Correus de Ciutat.

Bibliografia de Ferran Pujalte

"Loryc, sociedad anónima. Una industria de automóviles en Palma de Mallorca (1920-1929)". *Estudis d'Història Econòmica* 1990/1, Palma, 1990, 73-91.

"El factor energético en el proceso de industrialización: una primera aproximación". *Estudis Baleàrics* 43 (1992), 119-137.

"Dinámica de matriculación de automóviles en las Islas Baleares. Aparición, difusión e implantación del automóvil (1900-1960)", *100 años del automóvil en las Baleares*, Palma, 1997, 11-40.

“El automóvil al servicio del estamento militar. Mulas, artillería montaña, Batallón ciclista, vehíc[ulos] requisados y acorazados”. *100 años del automóvil en las Baleares*, 161-176.

“El consumo de los derivados del petróleo en las Baleares (1900-1995)”. *100 años del automóvil en las Baleares*, 191-210.

“Loryc: industria automovilística mallorquina. La fabricación de automóviles en las Baleares”, *100 años del automóvil en las Baleares*, 227-252 [En col·laboració d' Antonio Batle Manresa]. *Transports i comunicacions a les Balears durant el segle XIX (1800-1890)*, Palma, 1999.

“La remor submergida de l'illa de la calma”. *Welcome!: un segle de turisme a les Illes Balears*, Palma, 2000, 88-100.

“La crisis ferroviaria en Mallorca: de la expansión al desmantelamiento : 1925-1965”. *Estudis d'Història econòmica*, 16, Palma, 2000, 97-116.

“Loryc” / FeP. GEM 8, 135-136.

Transports i comunicacions a les Balears durant el segle XX, Palma, 2002.

Entremesos en mallorquí : Fons teatral Bartomeu Rull / a cura de Ramon Díaz i Villalonga, Palma, 2005, [Preàmbul].

Un segle de llum a Inca: 1905-2005, Palma, 2006 [Coord. i Pròleg Ferran Pujalte Vilanova].

“El procés d'electrificació de les Illes Balears 1901-2000” / amb. *Un segle de llum a Inca: 1905-2005*, 67-86 [Francesca Vives Amer].

“Electricitat i el procés d'industrialització de Mallorca. Algunes reflexions”. *Un segle de llum a Inca : 1905-2005*, 109-130.

Jordi Vidal Reynés

ANDREU MURILLO TUDURÍ (1930-2007)

El passat 5 de juny morí a Maó n' Andreu Murillo Tudurí, a la mateixa ciutat que el va veure néixer el 22 de juny de 1930. Així s'inicià l'existència d'un esperit inquiet, fruit d'uns primers anys convulsos de pre-guerra, guerra i post-guerra, en un ambient compromès i represaliat.

Això fou l'esquer d'una vida intensa i honesta. Per qui l'analitza des de la distància, observa un Andreu Murillo polifacètic: el mestre d'escola, però també el polític conscient, el recercador en sentit ampli, el polemista...

Per als qui tinguérem la sort de conèixer-lo de més a prop, sabem que no hi havia marges, dins la coherència.

Enamorat d'un entorn en què calia lluitar, fou una persona que estimava la humanitat, la seva terra, Menorca, en els Països Catalans i en el Món.

De la lluita, en una petita ciutat sorgí un esperit de superació, que el portà a la vocació i existència d'ensenyant. Exercí, primer, com a mestre a Galliners (Girona), on es desplaçà amb la seva esposa Paquita i on iniciaren la criança del seu primogènit Jaume; més tard, ja a Maó, arribaren na Catalina, en Rafel i n' Andreu.

Es llicencià en història el 1974. Col·laborà amb les extensions universitàries de la Universitat Nacional d'Educació a Distància i de la Universitat de les Illes Balears. Fou membre actiu de l'Ateneu Cièntífic Literari i Artístic de Maó, i del Patronat del Museu Provincial de Belles Arts (antecedent de l'actual Museu de Menorca), de la Societat Arqueològica Luliana i de l'Institut d'Estudis Baleàrics.

Membre fundador de l'Institut Menorquí d'Estudis, en va ésser president de la secció d'Història i Arqueologia i del Consell Científic.

Fou un polemista actiu: qui no recorda la ironia de la famosa lliçó sobre les vaques frisonas i menorquines, publicada als anys 70 al *Diari Menorca*. Va ésser també membre fundador del Partit Socialista de Menorca, partit per al qual fou elegit conseller al recent creat Consell Insular de Menorca i membre de la Comissió dels 11, que va fer la primera redacció del nostre Estatut d'Autonomia.

L'anàlisi socio-cultural el portà a escriure articles a revistes diverses. La seva àmplia capacitat de síntesi es plasmà en obres com "La revolució Menorquina de 1810" (1977), "La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)" (1997) i la finalització de l'obra "El terme des Mercadal a l'època del Barroc", que esperam veure publicada molt prest.

Trajectòria humana i obra científica el van fer mereixedor de diversos premis i distincions: Medalla d'Or de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, Premi Maria Lluïsa Serra amb taula d'Or del Consell Insular de Menorca, Premi Ateneu 1969, 1991 i 1997, Premi d'Investigació des Mercadal i Fornells 1993.

El seu exemple i la seva feina siguin llum per a tots nosaltres, els seus hereus.

LLUÍS PLANTALAMOR MASSANET

XAVIER PASTOR I QUIJADA
 (*Cartagena, 1916-†Palma, 2007)

La figura senyorívola i amable de Xavier ja no tornarà acompanyar-nos a les reunions anuals de l'Arqueològica. La seva presència era obligada sempre, disposat a atendre les nostres peticions i escoltar les cabories de tots nosaltres que veiem impassibles com la seva dèria envers la inabastable necessitat del Museu Marítim es mantenia com una utòpica fantasia que, en aquest país on els museus gaudeixen d'una mala estrugança impròpia de països civilitzats, fou, és i serà un bram al cel, un clam al desert on l'oïda dels que l'haurien de tenir resta closa per a sempre. Descansi en pau l'amic, l'artista minuciós que sabia convertir les naus en objectes preuats i que les seves coneixences entorn a les arts de la mar foren sempre un recés per a tots nosaltres que difícilment podfem endinsar-nos dins el complex món de la terminologia nàutica.

G.R.B.

ÍNDICE

Monografías

- MARQUÉS SERRANO, J. B. A. *Una centena d'anyos de l'Associació de Castells de Vilafranca* (Bruck 1988-199) 11
- SAVEDRA CORTÉS, M. *Estadísticas y datos primarios de Méjico medieval* 15
- MORIS GARCÍA, J. *La herencia jurídica de Toledo* 17
- MILLON, P. *Revue de Cast. (1102-1104), Archaic Letters (1104), Philippe I (1104-1109) et Louis I (1109-1116)* 63
- MORA GARCÍA, M. *Las ciudades leales de la Corona Castellana durante el reinado de Alfonso X el Sabio* 65
- MORIS ALBA, J. *El castro de la publicación de los decretos de reforma jurídica por el Reino de Aragón* (1881-1882) 73

ÍNDICE

Documentos

- LEÓN, R. *El Libro de los Reyes de Castilla* (1200-1210) 75
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio y Castilla* (1282) 77
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 79
- MORIS ALBA, J. *Castilla del siglo XV* 81
- MORIS ALBA, J. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 83
- MORA GARCÍA, M. *Las ciudades leales de la Corona Castellana durante el reinado de Alfonso X el Sabio* 85
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 87
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 89
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 91
- MORA GARCÍA, M. *Revisión de los Reales Decretos de Alfonso X el Sabio* (1282) 93

ÍNDIX

Monografies

- MARGALIDA BERNAT I ROCA: Llocs perduts: cementeris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (Segles XIII-.XV) 7
- ANTONIO CONTRERAS MAS: Enfermedades y santos protectores en Mallorca medieval 41
- MERCÈ GAMBÚS: La incidencia artística de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-1515), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536) 63
- MARIÀ CARBONELL BUADES: Els escultors barrocs de la família Oms: precisiones biogràfiques i noves contribucions al catàleg 93
- Miquel Albero Maestre: L'entrebancada publicació de les Poesíes en mallorquí vulgar* de Pere d'Alcàntara Penya: 1888-1892 135

Documents

- JAUME SASTRE MOLL: El Llibre d'obra del Castell de Bellver (1309-1310) 165
- MARIA ANTÒNIA SEGURA BONNÍN: Estatuts de la confraria de Sant Miquel a Ciutat de Mallorca (1442) 203
- MARIA BARCELÓ CRESPI: Nous documents sobre l'art de la construcció. II 209
- PEP BARCELÓ ADROVER: Capbreu de Lluç S.XVI 227
- ANTONIA JUAN VICENS: Noves dades sobre un *lapiscida* basc: Joan dez Payti (1504) 239
- JOANA AINA ORDINES JOAN: Les cròniques conventuals de l'església de Sant Francesc de Palma 259
- EMILIO BEJARANO GALDINO; ALEXANDRE FONT JAUME: Tres cartes inèdites de Miquel Gaietà Soler i Rabassa al conde de Montenegro y Montoro 281
- GRUP DE TREBALL DE MEMÒRIA DEL CARRER: Allistament de xuetes de 1795 295

Vària

MIGUEL FERRER FLÓREZ: Instalación de prisioneros franceses en Cabrera (II) 325

Crònica Arqueològica de les Illes Balears

DAMIÀ RAMIS; LLUÍS PLANTALAMOR; JOAN CARRERAS, MIQUEL TRIAS; GABRIEL SANTANDREU: S' Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears 333

ANTONI BARRÀS SEGUÍ: És veritablement romà el Pont de Pollença? 349

MATEU RIERA RULLAN: Niveles de época islámica en la casa de Cultura (Palma de Mallorca) 369

ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO: Apuntes histórico artísticos para el estudio de la techumbre mudéjar de Sant Gaietà numero 5 de Palma. In memoriam 385

G. ROSSELLÓ BORDOY: Documentación feudal y arqueología andalusí 409

Recensions 423

Bibliografia (2006-2007) 431

Secció Oficial i de notícies 445

Necrologies 477

Índex 483

Làmines 487

LÀMINES

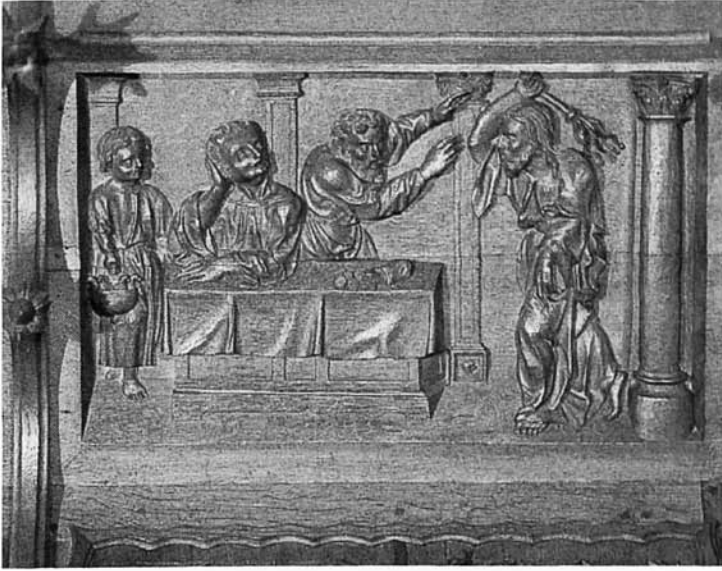
1.- Domenico Pecori, Fernando de Coca y Niccolò Soggi. La Circuncisión, 1510. Iglesia de San Agustín. Arezzo (Antes de la restauración, en N. BALDINI: *La Bottega di Bartolomeo della Gatta: Domenico Pecori e l'arte in terra d'Arezzo fra Quattro e Cinquecento*, Leo S. Olschki editore, Firenze, 2004)

2.- Fernando de Coca. Alegoría de la Fundación de la Cartuja de Valldemossa, h.1512.
Museo de Mallorca

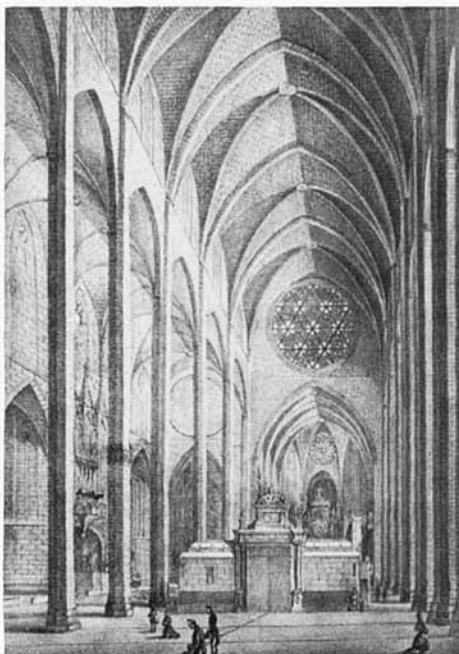
3.- Fernando de Coca. El Milagro de la Virgen María al caballero de Colonia, 1514-1515.
(Colección March Servera)

4.- Antoine Dubois y Philippe Fullau. Plafón historiado de la sillería del coro alto (1514-1519).
Catedral de Mallorca

5.- Antoine Dubois y Philippe Fullau. Plafón historiado de la sillería del coro alto (1514-1519).
Catedral de Mallorca

6.- Interior de la Catedral antes de la reforma de Gaudí. Litografía de Pedro Peña, en A. Furió: *Panorama Óptico-Histórico-Artístico de las Islas Baleares*, Palma 1840

7.- Juan de Salas. Portal del coro, 1526-1528. Catedral de Mallorca

8.- Juan de Salas. Remate híbrido del murete lateral de la sillería coral, 1526-1528.
Catedral de Mallorca

9.- Juan de Salas. Relieve historiado del murete lateral de la sillería coral, 1526-1528.
Catedral de Mallorca

10.-Juan de Salas. Púlpito mayor. 1529-1533. Catedral de Mallorca

11.- Juan de Salas. Púlpito mayor. 1529-1533. Detalle de atlante sosteniendo el cuerpo alto.
Catedral de Mallorca

12.- Juan de Salas. Púlpito mayor. 1529-1533. Relieve historiado del antepecho.
Catedral de Mallorca

1. Joan Oms Bestard: retaula de santa Gertrudis. Palma, església de Santa Creu.

2. Joan Oms Bestard: àngel-mènula de la predel·la del retaule de santa Gertrudis. Palma, església de Santa Creu

Joan Antoni Oms Arbona, Gaspar Oms Arbona i altres: retaule major de la parròquia d'Esporles
(abans del monestir de Santa Margalida de Palma)

4. Joan Antoni Oms Arbona: sagrari i expositor del retaule major de la parròquia d'Esporles

6. Pintor anònim: Martiri de santa Margalida, de la predel·la del retaule major de la parròquia d'Esporles.

Joan Antoni Oms Batlle i altres: retaule major de l'església del Socors de Palma (detall)

8. Taller dels germans Joan Antoni i Gaspar Oms Battle: arcàngel Gabriel del retaule major de l'església del Socors de Palma

Crònica Arqueològica de les Illes Balears

DAMIÀ RAMIS; LLUÍS PLANTALAMOR; JOAN CARRERAS, MIQUEL TRIAS; GABRIEL SANTANDREU: S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears	333
ANTONI BORRÀS SEGUF: És veritablement romà el Pont de Pollença?	349
MATEU RIERA RULLAN: Niveles de época islámica en la casa de Cultura (Palma de Mallorca)	369
ELVIRA GONZÁLEZ GOZALO: Apuntes histórico artísticos para el estudio de la techumbre mudéjar de Sant Gaietà número 5 de Palma. In memoriam	385
G. ROSSELLÓ BORDOY: Documentación feudal y arqueología andalusí	409
Recensions	423
Bibliografia (2006-2007)	431
Secció Oficial i de notícies	445
Necrologies	477
Índex	483
Làmines	487

Portada: Retrat del P. Jeroni Nadal, S. J. restaurat a expenses de Sa Nostra Caixa de Balears amb motiu del V^e centenari del seu naixement (Fotografia Joan Capellà)

A l'aparició d'aquest número del Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana formaven la seva Junta de Govern les següents persones: Presidenta: Dª MARIA BARCELÓ CRESPI, Vicepresident: D. ANTONI PLANAS ROSSELLÓ, Secretària: Dª MARIA ANTÒNIA SEGURA BONNÍN, Tresorer: D. ANTONI VALLESPER BONET, Conservadora: Dª MARIA MAGDALENA RIERA FRAU, Bibliotecari: D. ANTONI LOZANO RUIZ, Director de Publicacions: D. GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY. Vocals: D. SANTIAGO CORTÉS FORTEZA; D. MIQUEL DEYÀ BAUZÀ; Dª TINA SABATER RABASSA, D. NICOLAU DOLS SALAS, D. RICARD URGELL HERNÁNDEZ, Dª DOLORS FORTEZA REI BORRALLERES, Dª FRANCESCA TUGORES TRUYOL i Dª CARME COLL FONT.

ASOCIADA A LA

CONFEDERACIÓN ESPAÑOLA DE
CENTROS DE ESTUDIOS LOCALES

**Aquest Bolletí ha estat editat per la
Societat Arqueològica Lul·liana, gràcies a
les subvencions de**

**"SA
NOS
TRA"**

CAIXA DE BALEARS

**Consell de
Mallorca**

■ Departament de Cultura